

PROF. MR. A. D. BELINFANTE

IN PLAATS VAN BIJLTJESDAG

De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging
na de Tweede Wereldoorlog

VAN GORCUM, ASSEN 1978

© 1978 Van Gorcum & Comp. B.V., Postbus 43, 9400 AA Assen

ISBN 90 232 1638 5

Layout en druk: Van Gorcum, Assen

Inhoudsopgave

Hoofdstuk I

Inleiding 1 Bijlage: De bronnen van het onderzoek 12

Hoofdstuk II

Het Wettelijk kader 17

Inleiding 17 Staatsnoodrecht 17 Terugwerkende kracht van strafbepalingen 20 Militair karakter van de wetsbesluiten 23 De inhoud van de besluiten 27 Het Militair Gezag en de bijzondere staat van beleg 33 Het Tribunaal- besluit 39 Conclusies 50

Hoofdstuk III

De arrestaties na de bevrijding 52

De eerste algemene lastgeving van het Militair Gezag 52 Het optreden van de Binnenlandse Strijdkrachten 55 Conflicten over de arrestatiebevoegdheid 60 De rol van de vroegere illegaliteit bij het conflict 66 De maatschappelijke gevolgen van de arrestaties 79 Bijlage: Algemene lastgeving van 10 februari 1945 82

Hoofdstuk IV

De instelling van de rechterlijke colleges 87

Inleiding 87 De instelling van de tribunalen in het bevrijde Zuiden 88 De instelling van de Bijzondere Raad van Cassatie en van de bijzondere gerechtshoven 95 Het openbaar ministerie 99 Instelling van tribunalen in het Noorden 102 Rechtswaarborgen bij de bijzondere rechtspleging 105

Hoofdstuk V

Het probleem van de massale arrestaties 109

100.000 gedetineerden en de eerste poging om dat aantal door vrijlating van lichte gevallen te verminderen 109 Het Besluit politieke delinquenten 1945 118 Het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging 129 Het parlement en het vraagstuk der politieke delinquenten 131 De procureurs-fiscaal en de lichte gevallen 133 Minister van Maarseveen en de lichte gevallen 146 De „barmhartigheid” 155

Hoofdstuk VI

De kampen tot 1 januari 1946 161

Inleiding. Bronnen 161 Verschillende typen kampen 167 Voedseltoestand 170 Hygiëne 172 Regiem 173 Kampen met slechte regiems 179 Kampen met hardnekkig slechte regiems 202 Incidentele mishandelingen 206 Dood en verwonding van gedetineerden door schietende bewakers 212 Vrouwenkampen 217 Kampen met grote voorrechten voor gedetineerden 225 Goede kampen 226 Tussen 40 en 50 gevallen van gewelddadige dood 228 Wat wisten wij van wat in de kampen gebeurde? 231

Hoofdstuk VII

Problemen van rechtspleging en vervolgingsbeleid 257

Stimulering van de rechtspraak 257 De rol van de tribunalen na de vrijlating van de lichte gevallen 260 De Wet nadere voorzieningen bijzondere rechtspleging van 1947 267 Beroep op de rechter tegen voorlopige detentie 268 Betere regeling van de cassatie 272 Betere regeling positie raadsman 274 De bijzondere rechtspleging en de rechten van de mens 279

Hoofdstuk VIII

De kampen na 1 januari 1946 285

Inleiding 285 De interneringsregeling 1946 289 De organisatie van de kampen 294 Selectie en differentiatie 296 Regiem 298 Arbeid 302 Arbeidsloon 309 Ontvluchtingen 311 Experiment met open kamp 313 Heropvoeding 314

Hoofdstuk IX

De rechtspraak 1324

Inleiding 324 De opzet van dit hoofdstuk 334 De wapendragers 340 Opgelegde en ondergaane straffen 351

Hoofdstuk X

De rechtspraak II 357

De „foute” bestuurders en rechters 357 De propagandisten 366 De politie 373

Hoofdstuk XI

De rechtspraak III 391

Economische collaboratie 391

Hoofdstuk XII

De rechtspraak IV 436

Verraders, mishandelaars, moordenaars en mensenjagers 436 Verraders 438
Mishandelaars 449 Moordenaars 451 Mensenjagers 452 Nabeschouwing over dit hoofdstuk

Hoofdstuk XIII

De rechtspraak V 463

De N.S.B.-top 463 De tribunaalrechtspraak 472

Hoofdstuk XIV

De rechtspraak VI 484

De Duitse oorlogsmisdadigers 484

Hoofdstuk XV

Slotopmerkingen over de rechtspraak 502

Hoofdstuk XVI

Gratie van vrijheidsstraffen 513

Inleiding 513 De eerste gratiegolf 57 7 Een tussengolf 579 De tweede gratiegolf 527 De derde gratiegolf 523 De vierde gratiegolf 527 De vijfde gratiegolf 529 De zesde gratiegolf 535

Hoofdstuk XVII

De gratie van de doodstraf en het gratiebeleid na 1952 542

De gratie van de doodstraf 542 Het gratiebeleid na 1952 559 – Bijlage
richtlijnen voor de gratie van de doodstraf 568

Hoofdstuk XVIII

Bijkomende straffen en andere gevolgen van de vervolging 580

Inleiding 580 Ontzetting van rechten 583 Verbeurdverklaring 585 Verlies van
Nederlandschap 588 Paspoorten en jachtakten 590 Huisvestingsproblemen 591 Meubels 593
De Stichting Toezicht Politieke delinquenten 594

Hoofdstuk XIX

De liquidatie van de bijzondere rechtspleging 597

Inleiding 597 De afwikkeling van de opsporing 598 De afwikkeling van de bewarings- en
interningskampen 599 De overgang van de rechtspraak naar de gewone rechter 601

Hoofdstuk XX

Samenvatting en conclusies 606

De Londense wetgeving 606 De arrestaties 609 De kampen 610 Het beleid van de ministers van justitie na de bevrijding 612 De periode van 24 juni 1945 tot 3 juli 1946 612 De periode van 3 juli 1946 tot 7 augustus 1948 614 De periode van 7 augustus 1948 tot 15 mei 1950 616 De periode van 15 mei 1950 tot 15 maart 1951 616 De rechtspraak 617 Het gratiebeleid 619 Slotbeschouwing 621

Lijst van gebruikte afkortingen

Aanh. Hand.	Aanhangsel tot de Handelingen (van de Eerste of de Tweede Kamer)
B.B.R.	Besluit Buitengewone Rechtspleging, Stb. D 63
B.B.S.	Besluit Buitengewoon Strafrecht, Stb. D 61
B.B.S.B.	Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg, Stb. D 60
B.G.	Bijzonder Gerechtshof
B.R.v.C	Bijzondere Raad van Cassatie
B.S.	Binnenlandse Strijdkrachten
Bijl. Hand.	Bijlagen tot de Handelingen (van de Eerste of de Tweede Kamer)
Bijz. Strafk.	Bijzondere strafkamer van een arrondissements-Rechtbank
C.S.M.G.	Chef van de Staf Militair Gezag
D	Documentatielijsten van het R.1.0.
DGBR	Directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging
GOIW	Gemeenschap oud-illegale werkers
HA	Hoge Autoriteit voor fiat-executie
Hand.	Handelingen (van de Eerste of Tweede Kamer)
H.R.	Hoge Raad
K.B.	Koninklijk Besluit
MC	Militair commissaris
MG	Militair gezag
NJ	Nederlandse Jurisprudentie
NJB	Nederlands Juristenblad
NOR	Na-oorlogse rechtspraak
NRC	Nationale Rotterdamse Courant
PEC	Parlementaire Enquête Commissie
PMC	Provinciaal Militair Commissaris
POD	Politieke opsporingsdienst (militair gezag)
PRA	Politieke Recherche Afdeling (justitie)
PRAC	Politieke Recherche Afdeling Collaboratie
RIO	Rijks Instituut voor Oorlogsdocumentatie
Stb.	Staatsblad
Stct.	Nederlandse Staatscourant
TiN	Tribunalen in Nederland
trib.	Tribunaal

Hoofdstuk I Inleiding

De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging is de geschiedenis van de houding van het nederlandse volk tegenover hen, die gedurende de bezetting als landverraders en na de bevrijding als politieke delinquenten werden aangeduid, en die hier verder met de naam van de grote meerderheid hunner N.S.B.-ers zullen worden genoemd. Ik ben mij ervan bewust, dat deze aanduiding dan ook omvat leden van andere nationaal-socialistische bewegingen, pro-Duitse hulpverleners, en mensen, die vriendschappelijk met Duitsers omgingen. Die houding heeft zich tussen 1940 en 1950 ontwikkeld. Die ontwikkeling kan het beste gekarakteriseerd worden door twee koninklijke formuleringen.

In een radioredevoering vanuit Londen ter herdenking van de Duitse inval een jaar tevoren sprak koningin Wilhelmina op 10 mei 1941 dank uit voor ieders „aandeel in de strijd tegen het handvol landverraders, waarvoor in een bevrijd Nederland geen plaats meer zal zijn”?

De proclamatie ter gelegenheid van de troonsbestijging van koningin Juliana van 4 september 1948 bevat de volgende passage: „Het leed aan ons volk in oorlog en bezetting aangedaan, zullen wij niet licht vergeten. Begrijpelijk en gerechtvaardigd zijn de daaruit ook tegen bepaalde Nederlanders voortspruitende gevoelens. Wij moeten er ons echter rekenschap van geven, dat ook zij te eniger tijd weer in onze gemeenschap moeten worden opgenomen.”²

De landverraders, waarvoor in een bevrijd Nederland geen plaats meer zal zijn, zijn bepaalde Nederlanders geworden, die te eniger tijd weer in onze gemeenschap moeten worden opgenomen. Woordgebruik en inzicht zijn tussen 1941 en 1948 radicaal veranderd.

Deze beide formuleringen zijn meer dan persoonlijke uitlatingen van vermoedelijk naar karakter verschillende individuele personen. Koningin Juliana was in 1948 evenals thans een constitutionele koningin. Dat wil zeggen, dat voor haar openbare uitlatingen ministers verantwoordelijk zijn aan het parlement.

1

2

Wanneer zij dus in haar proclamatie een beleid aankondigt ten opzichte van de politieke delinquenten, dan is die aankondiging gezien door de verantwoordelijke ministers en zijn die ministers het met dat aangekondigde beleid eens. En wanneer dan bovendien die ministers in de Staten-Generaal niet op dat beleid worden aangevallen, dan wordt dat beleid mede

gedragen door de volksvertegenwoordiging. De formulering van 1948 geeft niet het persoonlijke inzicht van de koningin weer, maar het inzicht van het in het parlement vertegenwoordigde nederlandse volk.

Ten aanzien van de woorden van koningin Wilhelmina uit 1941 ligt de zaak moeilijker. Gedurende de bezettingsjaren kon te Londen het parlementaire stelsel niet werken, omdat er daar geen nederlandse volksvertegenwoordiging was. Omdat de ministers niet door een parlement ter verantwoording konden worden geroepen was ook de verhouding tussen koningin en ministers een andere dan onder de werking van het constitutionele stelsel. De koningin had een veel grotere persoonlijke invloed op het regeringsbeleid dan onder de werking van het constitutionele stelsel. Bij verschil van mening tussen koningin en ministers misten dezen de steun van een parlementaire meerderheid. De Londense redevoeringen van koningin Wilhelmina waren dan ook niet redevoeringen, die voor de verantwoordelijkheid van een minister kwamen in de zin, dat deze onmiddellijk daarvoor ter verantwoording geroepen kon worden. De woorden echter „landverraders, waarvoor in een bevrijd Nederland geen plaats meer is”, hebben zowel gedurende de bezetting als daarna in Nederland een enorme invloed gehad. Terwijl deze woorden in latere redevoeringen nooit herhaald zijn, hebben volgende uitlatingen deze indruk nooit uitgewist. Later sprak de koningin over „maatregelen om de verraders hun welverdiende straf niet te laten ontgaan”³, over rekenschap vorderen van hen die de vijand hulp verleend hebben, zodat zij „hun gerechte straf niet zullen ontlopen”⁴, over „het zwaar te verantwoorden hebben”⁵ en over „snelle en rechtvaardige berechting der misdadigers”⁶. Maar deze nieuwe formules zijn niet in staat in Nederland de oude formule te verdringen, zij het ook dat men zich over de praktische uitvoering ervan voorstelling noch zorgen maakte.

Minister Burger houdt op 29 januari 1944, als de besluiten omtrent de berechting van politieke delinquenten uitgevaardigd zijn een redevoering, waarin hij het vraagstuk van de N.S.B.-ers rationeel benadert: hij zal dat later vaker doen.⁷ Maar hij doet dat met gebruikmaking van woorden uit de formule van koningin Wilhelmina uit 1941. Hij zegt, dat voor de N.S.B.-ers „en voor allen, die op welke wijze dan ook, ons volk ontrouw zijn geworden in de tijd van neergang en verdrukking, op de dag van de bevrijding geen plaats zal zijn.”

2

3

Het verschil met de formule van 1941 is duidelijk. De koningin sprak van „een bevrijd Nederland”, waarin geen plaats voor de landverraders zou zijn. Burger beperkt zijn formule tot „de dag van de bevrijding”. En hij bepleit dan ook detinering van de N.S.B.-ers in afwachting van hun berechting. In

feite houdt hij een pleidooi tegen bijltjesdag. Maar hij doet dat in een terminologie, waarvan hij heel goed wist, dat zij bij het volk bekend en aanvaard was.

Nog in 1949 wordt in een artikel in Voormalig Verzet in Nederland een beroep gedaan op de uitspraak van koningin Wilhelmina. En er wordt over geklaagd, dat rechts- en overheidspersonen niet naar die uitspraak gehandeld hebben⁸.

De formule, dat er in een bevrijd Nederland geen plaats zou zijn voor landverraders is meer geweest dan een poging om de onderdrukte bevolking van Nederland een hart onder de riem te steken. Er is ernstig over gedacht de N.S.B.-ers na de bevrijding uit Nederland te verwijderen. Het illegale Parool stelde in 1943 voor de geüniformeerde N.S.B.-ers, zoals W.A.-mannen en germaanse S.S. mannen, tien jaar dwangarbeid te laten verrichten in Nieuw Guinea, Suriname of Borneo.⁹ De vraag naar de mogelijkheid van deportatie heeft ook na de bevrijding serieuze bestudering gevonden, zij het ook dat dit mede was onder de druk van een getal van honderd duizend gedetineerde politieke delinquenten in daartoe onvoldoende ruimten.

Op een vergadering op 27 februari 1946 van de minister-president prof. dr. ir. W. Schermerhorn en de minister van justitie mr. H.A.T.M. Kolfschoten met de procureurs-fiscaal bij de bijzondere gerechtshoven om het beleid ten aanzien van de massaal gearresteerde N.S.B.-ers te bespreken stelt de Amsterdamse procureur-fiscaal Mr. N.J.G. Sikkel voor „om tot deportatie over te gaan. De minister-president vindt deportatie niet de enige oplossing. Minister Kolfschoten zegt, dat Indië in verband met de precaire koloniale verhoudingen voor deportatiegebied uitgesloten moet worden.”¹⁰

Op 20 mei 1946 komt de mogelijkheid van deportatie in de ministerraad ter sprake. Deportatie naar overzeese gebiedsdelen is uitgesloten. In het kader van de grenscorrecties met Duitsland wordt overwogen, of de N.S.B.-ers misschien op het duitse eiland Borkum geplaatst kunnen worden. Daar kunnen er wel 20.000 op. Minister Ringers, die de door de politieke delinquenten bezette kampen wel beter kan gebruiken, zegt dat dit eiland *de* oplossing voor het vraagstuk is. „De grote vraag is: waar laat men de 5500 inwoners. Evacuatie van de 2000 bij de toeristenindustrie betrokkenen laat 3500 over. Dat zou de N.S.B.-ers beletten daar met hun gezin een min of meer normaal bestaan te leiden.”

3

4

Minister Kolfschoten, die het aantal gedetineerden maar nauwelijks ziet verminderen, dringt aan op spoed.

Nog in 1947 houdt het kamerlid mr. B.J. Stokvis een pleidooi voor deportatie ter gelegenheid van de behandeling van de begroting van het departement van justitie.¹¹

De woorden van koningin Wilhelmina, dat voor deze landverraders in een bevrijd Nederland geen plaats meer is, hebben dus veel grotere betekenis dan de uitlating van een enkeling. Zij zijn gedurende de bezetting door de bevolking onderschreven. De gedachte om de N.S.B.-ers uit Nederland te verwijderen heeft ook na de bevrijding nog een rol gespeeld.

Als het waar is, dat de houding van het nederlandse volk veranderd is van zo ongeveer „er is geen plaats meer voor deze landverraders in bevrijd Nederland” in 1941 tot „bepaalde Nederlanders moeten weer in onze gemeenschap worden opgenomen” in 1948, dan vraagt een dergelijke frontverandering een verklaring. Die verklaring vindt men door te analyseren, wat oorlog (en bezetting in oorlogstijd is oorlog) voor de verhoudingen tussen individuele mensen betekent.

In normale tijden beoordeelt men de medemens op zijn individuele eigenschappen. Die kunnen meer of minder overeenkomen met onze morele maatstaven of met onze persoonlijke voorkeur. Naar gelang daarvan zal onze beoordeling meer of minder gunstig uitvallen.

Op het ogenblik, dat een toestand van oorlog tussen twee landen ontstaat, houdt de individuele beoordeling van de onderdanen van de vijandelijke mogendheid op. Zij zijn vijand en verdienen daarom verdelgd te worden. Om de wens tot vernietiging van de tegenstander redelijke grond te geven, wordt het dan voorgesteld, of de vijandelijke mogendheid bestaat uit onmenselijke mensen. Zij worden aangeduid als mof of plopper en zijn allemaal even wreed, onbetrouwbaar en onbeschaafd. De soldaat voelt zich daarom gerechtigd deze vijand te vernietigen. En aangezien hij niet ervaart, dat hij met mensen te maken heeft, zal hij daartoe vaak middelen gebruiken, die zelfs volgens de wetten en gebruiken van de oorlog ongeoorloofd zijn. Vandaar de verhalen over wreedheden, die iedere oorlogvoerende mogendheid en meestal deels terecht over de vijand vertelt. De vijand fusilleert vrouwen en kinderen, doodt burgers zonder vorm van proces, mishandelt gevangenen, vernietigt waardevolle cultuurgoederen. Het is in iedere oorlog beweerd en nooit zonder enige grond.

De ontmenselijking van de tegenstander is een voorwaarde voor de oorlog: het is de rechtvaardiging voor het doden van medemenssen. Zij worden tot iets anders dan medemenssen gemaakt.

4

5

Het nationaal-socialisme heeft van deze analyse een sinister gebruik gemaakt. Een op ontmenselijking van andere volken gerichte propaganda heeft de grondslag gelegd voor de bereidheid van het duitse volk om zonder slecht geweten medewerking te verlenen aan de uitroeiing van Joden, Russen, Polen.

Voor de Nederlanders waren en bleven de Duitsers gedurende de

bezetting vijand. Menselijk contact tussen bezetter en Nederlanders bestond niet en waar het bij uitzondering voorkwam werd de betrokken Nederlander beschouwd als handlanger van de vijand.

De N.S.B.-ers nu werden gedurende de bezetting door de Nederlanders evenzeer als de Duitsers als vijand beschouwd, met alle gevolgen die hier beschreven zijn. Zij werden niet individueel op hun individuele daden beoordeeld, maar zij waren als groep vijand, ongeacht ieders daden of opvattingen. De houding van de N.S.B. en de houding van veel N.S.B.-ers gaf tot deze houding van de Nederlanders aanleiding.¹²

Het begon al voor de oorlog. Musserts uitlating in een interview met een Amerikaanse journaliste, dat hij een eventuele Duitse inval „met gekruiste armen” zou aanzien, deed een weinig Nederlandse houding vermoeden. Dergelijke uitlatingen konden al snel omgezet worden in een aankondiging, dat dus de N.S.B. niet tegen het vormen van een vijfde colonne zou zijn. Nu weten wij achteraf, dat de angst voor de vijfde colonne gedurende de oorlogsdagen onjuist was. Alleen in Duitsland wonende N.S.B.-ers hebben, in Nederlandse uniformen gestoken, aan Duitse zijde meegedaan aan de verovering van Maasbruggen in Limburg. Dat neemt niet weg, dat onverklaarbare verschijnselen vóór mei 1940 als spionage en in de meidagen als landverraderlijk helpen van de vijand door N.S.B.-ers werden geïnterpreteerd. Zo werden de gedurende de mobilisatie van 1939-1940 telkens in de verdedigingsstellingen 's avonds opdoemende lichtkogels gezien als aanwijzingen voor de vijand omtrent de ligging van de stellingen. Verdwaalde kogels gedurende de oorlogsdagen werden verklaard als afgeschoten door N.S.B.-ers, hoewel het heel wel om een per ongeluk afgegaan schot uit een geweer van een onvoorzichtige soldaat kon gaan. Ik heb deze situaties zelf meegemaakt en ook de interpretatie geloofd.

Zo gingen de N.S.B.-ers de bezetting in als „landverraders”. Dat was feitelijk onjuist. Maar het gaat ons hier niet om beschrijving van wat werkelijk gebeurd is, maar om de verhouding tussen de N.S.B.-ers en de overige Nederlanders. Daarbij wordt die verhouding niet alleen door feiten maar vooral door al dan niet gerechtvaardigde meningen bepaald.

5

6

Toen de bezetting een feit was, heeft de N.S.B. geen enkele aanleiding gegeven om de emotionele opvatting, dat zij uit landverraders bestond, te wijzigen. Mussert bood bij de eerste de beste gelegenheid van een massabijeenkomst van de N.S.B. te Lunteren de bronzen klok van de beweging aan Goering aan als bijdrage in de duitse oorlogsinspanning. En al gauw ging, als om aan alle twijfels waar de N.S.B. stond een eind te maken, de W.A.-straatterrorie bedrijven. De weerafdelingen van de N.S.B. waren niet met schietwapens uitgeruste, in colonnes en onder hiërarchie

bevel optredende groepen, in zwarte uniformen gestoken. Toen op 29 juni 1940 de bevolking er ere van het door de N.S.B. verguisde Oranjehuis op de verjaardag van prins Bernhard witte anjers ging dragen, trad de W.A. hardhandig op om anjers uit knoopsgaten te rukken. In de tweede helft van 1940 voerde de N.S.B. een soort terreur tegen de Nederlandse Unie, een beweging die in de gegeven omstandigheden probeerde een voor de Duitsers aanvaardbaar alternatief tegen de N.S.B. te vormen. De Unie had een enorme aanhang, had winkels, een goed verkocht blad. Tegen deze winkels richtte zich de terreur van de W.A. Colporteurs van de Unie werden gemolesteerd.

Tegen het eind van 1940 richtte in Amsterdam de terreur van de W.A. zich tegen de Jodenbuurt. Dat heeft geleid tot de eerste arrestatie van een groep Joden, omdat zij Joden waren. Zij zijn allen in het concentratiekamp Mauthausen omgekomen. De Amsterdamse bevolking protesteerde met een algemene staking in februari 1941. Ook in andere plaatsen greep de staking om zich heen. Daarmee waren de posities gekozen: de Duitsers bleven vijand, wie niet tegen de Duitsers was werd eveneens als vijand beschouwd en behandeld.

De N.S.B. als zodanig heeft nooit enige politieke macht uitgeoefend: de bezetter hield die aan zichzelf. Maar wel werd zij de enig toegelaten politieke partij en wel werden veel posten van het Nederlandse bestuursapparaat met N.S.B.-ers bezet.

Prof. mr. J.J. Schrieke werd secretaris-generaal van het ministerie van justitie en kreeg daarmee de leiding van het politieapparaat in handen. De procureurs-generaal bij de gerechtshoven, fungerend directeurs van politie in hun ressort, werden door N.S.B.-ers vervangen. In de grote steden werden N.S.B.-ers aangesteld als politiepresident (de aan het Duits ontleende nieuwe term voor wat in Nederland hoofdcommissaris van politie genoemd werd). Deze formeerden afdelingen, die zich bezig hielden met opsporing van Joden en illegalen, en die uit de nationaal-socialisten in het politiekorps werden samengesteld. Andere N.S.B.-politiemannen werkten rechtstreeks voor de Duitse Sicherheitspolizei.

Ook het binnenlands bestuur werd geïnfiltreerd met N.S.B.-functionarissen.

6

7

Commissarissen van de koningin zijn vrijwel alle vervangen door N.S.B.-ers. Die op hun beurt deden hun best ambtenaren in het provinciaal apparaat te benoemen uit de partijgelederen. In het bijzonder deed men zijn best N.S.B.-burgemeesters te benoemen. Dat ging met moeilijkheden gepaard, omdat er te weinig geschikte kandidaten in de beweging te vinden waren. Maar degenen, die benoemd zijn, werden altijd beschouwd — en ook meestal terecht — als trouwe uitvoerders van de Duitse wensen. Zij hebben

soms gijzelaars aangewezen, vaak de arbeidsinzet in Duitsland bevorderd.

Dit alles heeft bevorderd, dat de nederlandse bevolking de N.S.B.-ers ging zien als de nederlandse exponent van de duitse bezetter. Dat werd nog erger, toen na de duitse invasie in de Sovjet Unie in juni 1941 nederlandse eenheden werden gevormd om samen met de Duitsers aan het oostelijke front te vechten. Dat waren weliswaar niet allemaal partijleden, want er waren ook politiek niet geïnteresseerde avonturiers bij en mensen, die om een of andere reden liever uit Nederland weg gingen, maar dat wist men toen in het bezette gebied niet. Men wist ook niet precies, dat binnen de nationaal-socialistische gelederen zich een tegenstelling ontwikkelde tussen de groep, die Nederland als zelfstandige staatkundige eenheid wilde behouden, zij het onder duitse leiding van de als zodanig erkende Führer, en de S.S.- groep, die Nederland liever in een Groot-Duits Rijk wilde zien opgaan.

De N.S.B. als zodanig heeft niets gedaan om de kloof, die tussen haar en de anderen gegroeid was, te dichten. Men heeft de deportatie van de Joden goed gepraat, evenals de terugvoering in krijgsgevangenschap van de officieren van het Nederlandse leger. Men heeft de arbeidsinzet verdedigd, omdat die de duitse overwinning naderbij zou brengen. Kortom, ook reeds voordat de N.S.B. het agressieve beleid voerde, dat later in de laatste oorlogsjaren de Nederlandse Landwacht in het leven zou roepen, was de kloof onoverbrugbaar geworden.

Men moet zich het leven onder de bezetting trachten voor te stellen. De materiële omstandigheden werden steeds slechter. Steeds meer mensen werden in Duitsland te werk gesteld. De Joden had men zien deporteren. De illegaliteit werd genadeloos vervolgd. Wie buitenshuis een woord van kritiek op de bezetter durfde uiten, liep kans op arrestatie en opsluiting in een concentratiekamp. Het luisteren naar andere radiozenders dan de geheel gelijkgeschakelde nederlandse of naar de duitse zenders was verboden.

Er bestond tussen de N.S.B.-ers en de anderen niet een verschil van politieke opvatting, zoals dat tussen leden van verschillende partijen in een democratische staat bestaat.

7

8

Hoezeer men daar ook mag verschillen over de middelen om een zo goed mogelijke maatschappij in te richten: er is altijd de ondergrond van een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor die maatschappij. In de bezetting was dat anders. Voor de „goede” Nederlanders was er maar één zaak van belang: de Duitse nederlaag. Voor de N.S.B.-ers zou die in elk geval het eind betekenen, niet alleen van hun beweging maar ook van hun individuele vrijheid. Wat zij zich van een duitse overwinning voorstelden bleef, gezien de onduidelijkheid van de duitse gedachten daarover, in het duister. Het was dus geen tegenstelling van politieke middelen en methoden. Het ging voor

beide partijen om de vraag, of er na de oorlog een menswaardig bestaan zou overblijven.

Als eenmaal de vraag naar het voortbestaan van een nederlandse gemeenschap in het geding is, is degene, die erop wordt aangezien die te willen doen verdwijnen, gelijk aan de vijand, die hetzelfde wil. De N.S.B. werd vijand en tussen de Nederlander en de N.S.B.-er worden alle banden, behalve de strikt noodzakelijke verbroken. De N.S.B.-ers hebben dit zelf ervaren. Zij werden op kantoren door hun collega's alleen zakelijk benaderd. Leden van de nationaal-socialistische jeugdbeweging de Nationale Jeugdstorm klaagden erover, dat zij op scholen genegeerd werden door hun medeleerlingen. Oude vriendschapsbanden werden verbroken. Broers en zusters wensten geen kontakten meer met N.S.B.-broers. Ouders ontferden kinderen, die lid van de N.S.B. waren geworden en verbraken iedere band met die kinderen. De buurman-N.S.B.-er werd als potentiële verrader beschouwd, en er waren natuurlijk verraders onder. In feite werden alle kontakten teruggebracht tot het strikt noodzakelijke.

De N.S.B.-er was, al van het begin van de bezetting, gelijkgesteld met de vijand en daarmee ontmenselijkt. Het liedje, dat iedere Nederlander in bezettingstijd kende, drukt het met zoveel woorden uit:

Op de hoek van de straat
staat een N.S.B.-er.
't Is geen mens, 't is geen beest,
't is een phariseeër.¹³

Het karakteristieke van het liedje is de derde regel: 't is geen mens, 't is geen beest. Wat hij wel is? Hij is vijand, tegen wie alle middelen van zelfverdediging, ook preventieve, geoorloofd zijn, omdat hij op onze ondergang uit is.

Maar het zou nog erger worden. De duitse terreur zou in de laatste bezettingsjaren scherper worden.

8

9

De N.S.B., die met de vijand gelijkgesteld werd, werd daarvoor mee verantwoordelijk gesteld. Maar ook zelf heeft de N.S.B. en hebben de N.S.B.-ers hun steen aan die terreur bijgedragen en daardoor de haat tot grote hoogte opgevoerd.

Van september 1943 tot september 1944 zijn op Duits initiatief door uit Nederlanders bestaande commando's moorden gepleegd op willekeurige Nederlanders, als tegenwicht tegen aanslagen van het verzet op N.S.B.-ers. In november 1943 werd een organisatie van N.S.B.-ers opgericht, de

Nederlandse Landwacht, die politie-bevoegdheid kreeg, en opgezet was om „ordelievende burgers” te beschermen. Zij ontwikkelde zich al spoedig tot een terreurorganisatie. In Hoofdstuk XIII zal ik op beide onderdelen terugkomen.

Het is duidelijk, dat deze verhouding van de Nederlanders tot de N.S.B.-ers van invloed geweest is op de gedachten, die ontstonden over de nederlandse samenleving na een eventuele bevrijding. De duitse vijand zou dan weer naar zijn eigen land verdwenen zijn. Maar evenzeer zou voor de N.S.B.-vijand in een bevrijd Nederland geen plaats meer zijn. Over de vraag hoe die verwijdering van de N.S.B.-ers dan praktisch in zijn werk moest gaan, brak men zich niet het hoofd: het sprak vanzelf, dat men niet met de vijand in één nationaal verband verder zou kunnen leven. Pas in de latere bezettingsjaren, toen de praktische problemen van de bevrijding naderbij kwamen, werden de gedachten genuanceerder en realistischer. Het Parool in no. 55 van 25 juni 1943 beperkte de kring van de uit te stoten N.S.B.-ers tot de uniformdragenden en de tijd van de verbanning tot tien jaren. In 1941 echter waren de woorden van koningin Wilhelmina de consequentie van het feit, dat de N.S.B.-ers gelijk gesteld waren met de vijand: met de duitse vijand hadden zij zoal niet de macht dan toch de arrogantie ervan veroverd en met die vijand zouden zij ook uit Nederland verdwijnen.

Maar zij zijn niet uit Nederland verdwenen. Eerst, in de bewaringskampen kwamen zij in contact met het personeel daarvan. Later werden nieuwe verhoudingen aangeknoopt in de maatschappij. Daardoor werden de Nederlanders genoodzaakt de vroegere N.S.B.-ers te gaan beoordelen op hun individuele daden gedurende de bezetting en op hun individuele wijze van verwerken van de duitse nederlaag. En daarbij bleek, dat er ten aanzien van aard en karakter en ook ten aanzien van hun oorlogsverleden grote verschillen waren tussen de vroegere N.S.B.-ers, die tijdens de bezetting allen gelijkelijk als vijand werden beschouwd. Er waren de mishandelaars van de S.D., de kampbeulen, de verraders en de fanatieke wapendragers.

9

10

Maar er waren ook de jonge mensen, die, door hun opvoeding ertoe gebracht, zoals velen in hun omgeving dienst genomen hadden bij Wehrmacht of S.S. Er waren de onderwijzer, die in de jaren tussen 1935 en 1940 alleen een baantje kon vinden als kwekeling met akte voor enkele tientallen guldens per maand en die zich bij de N.S.B. aansloot in de hoop eindelijk een behoorlijke betrekking te kunnen vinden en van dat lidmaatschap geen ander gebruik heeft gemaakt. Er zijn N.S.B.-ers, die in 1943 of 1944 bedankt hebben voor het lidmaatschap of dat uit trots niet hebben gedaan maar innerlijk tegen de koers van de beweging waren gekant

en in de latere jaren slechts een dood lidmaatschap hebben gecontinueerd.

Tegenover deze verschillende gevallen paste een individuele beoordeling. De hernieuwde kontakten tussen N.S.B.-ers en de anderen maakte een dergelijke individuele beoordeling onvermijdelijk. Zij begon dan ook bij de geestelijke verzorgers in de kampen. Zonder moeite is de overschakeling van collectieve vijandschap naar individuele beoordeling echter niet gegaan. Het is ook wel duidelijk, dat deze ontwikkeling niet bij iedere Nederlander in hetzelfde tempo en met hetzelfde gemak plaats had. Degenen die persoonlijk het zwaarst door de bezetting geleden hadden, de oorlogsslachtoffers, en zij die in het verzet voortdurend in levensgevaar hadden verkeerd, mede door toedoen van de N.S.B.-ers, hadden uiteraard de grootste moeite met deze ontwikkeling. Wij zien dan ook, dat de ontwikkeling van het woord van koningin Wilhelmina (dat de algemene houding tijdens de bezetting weergaf) naar het woord van koningin Juliana (dat aan het eind van een driejarige ontwikkeling kwam) niet zonder schokken en zonder geestelijke strijd en ook niet zonder innerlijke tweestrijd is verlopen, in het bijzonder bij die individuele Nederlanders, die bij de afwikkeling van het vraagstuk van de politieke delinquenten op enigerlei wijze betrokken waren.

De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging is de geschiedenis van deze geestelijke strijd. Voor deze strijd waren de door de rechtspleging getrokken formele kaders te eng. Uit deze strijd is dan ook te verklaren, hoe het komt, dat deze kaders doorbroken werden. Er bleken tienduizenden lichte gevallen te zijn. Deze alle te berechten volgens de formele procedure zou hen in voorarrest laten gedurende een tijd, die ver uitging boven de strafduur, die men voor hen redelijk achtte. Dat leidde tot een massale informele afdoening van lichte gevallen.

Vanuit het hier gegeven gezichtspunt is ook te verklaren, hoe het komt, dat in sommige kampen geïsoleerde mishandelingen voorkomen, en (wat eigenlijk nooit als vraag opgeworpen is) hoe het komt, dat in diezelfde kampen de rest van de kampbevolking niet mishandeld is.

10

11

Een eigenlijk nooit goed uit de doeken gedaan gratiebeleid heeft, in strijd met alle begrippen van gratieverlening, gefungeerd als herziening van rechterlijke vonnissen, omdat de opvattingen over de op te leggen straffen naar plaats en tijd te veel gingen verschillen. Merkwaardigerwijze geldt dit niet voor de gratieverlening van de doodstraf.

Een formeel systeem van berechting, zoals de bijzondere rechtspleging was, is een star systeem. Het laat aan de ene kant de rechter een grote vrijheid in het bepalen van de strafmaat, maar het maakt het hem niet mogelijk om zijn eenmaal gegeven beslissing te veranderen, wanneer hij merkt dat andere

rechters verder voortgeschreden zijn dan hij of wanneer hij in de loop van de tijd zelf verder voortschrijdt op de weg van vijandschap naar individuele beoordeling. Men mag de bijzondere rechtspleging dan ook niet enkel beschrijven als wat gebeurd is ten aanzien van bewaring, vervolging, berechting en tenuitvoerlegging van strafbare feiten. De ontwikkeling van de gedachten over de houding tegenover de N.S.B.-ers komt ook en vooral tot uiting in de houding van regering en parlement. In het rigoureuze ingrijpen van de regering in het vervolgingsbeleid en in het bijsturen door de regering van de berechting door toepassing van het instrument van gratie. De bijzondere rechtspleging is in de jaren 1945 tot 1950 ook en vooral een politiek probleem geweest.

Deze visie op de geschiedenis van de bijzondere rechtspleging als de geschiedenis van de houding van de Nederlanders tegenover de vroegere N.S.B.-ers in de jaren na de bevrijding zal zijn stempel drukken op dit boek. Het zal blijken, dat deze visie telkens weer verklaringen geeft van daarzonder tamelijk wel onbegrijpelijke ontwikkelingen. Bij verscheidene hoofdstukken zal deze visie dan ook ter sprake komen.

Dat betekent, dat dit boek niet wil zijn een opsomming van feiten. Individuele daden of individuele gevallen zijn belangrijk in het kader van de hier geschetste ontwikkeling, niet omdat de bijzondere rechtspleging een optelsom van goede en minder goede daden van enkelingen is geweest. In het bijzonder zal het onderzoek zich niet richten op de vraag, welke mensen verantwoordelijk geweest zijn voor misstanden, die uiteraard ter sprake zullen komen. Dit onderzoek is niet een verlaat politie-onderzoek met het oog op strafvervolging, bij voorbeeld naar aanleiding van mishandelingen in de kampen. Juist omdat het probleem van de politieke delinquenten een politiek probleem was, is de beschrijving van de ontwikkeling van menselijke verhoudingen het hoofdthema van deze studie.

11

12

Bijlage bij Hoofdstuk I

De bronnen van het onderzoek

Het schrijven van een geschiedenis van de bijzondere rechtspleging lijkt op het eerste gezicht een niet zo moeilijke onderneming. Het betreft een periode, die pas omstreeks dertig jaar geleden is, en feiten, die zich voor het grootste deel in Nederland hebben afgespeeld. Er zijn talrijke gepubliceerde documenten en er is een grote publiciteit in kranten en tijdschriften geweest.

Het blijkt echter, dat de officiële documenten deels vernietigd zijn, deels niet goed toegankelijk door gebrek aan registratie. Zij zijn bovendien over verschillende archieven verspreid.

De wetenschappelijke literatuur is gering en voor een deel van zo oude

datum, dat de werkelijke ontwikkeling van de houding van het nederlandse volk tegenover de N.S.B.-ers op het moment van schrijven nog niet zichtbaar was. Voor een deel behandelt die literatuur typisch juridische problematiek, die, hoe belangrijk ook, toch slechts een facet van de geschiedenis weergeeft.

Hieronder volgt een overzicht van de verschillende soorten geraadpleegde bronnen.

1. Literatuur

a. Nog in 1945 verscheen de dissertatie van de latere Nijmeegse hoogleraar mr. D. van Eek, *Het Misdrijf van hulp aan de vijand*, Utrecht-Nijmegen 1945. Het bevat een uiterst scherpzinnige analyse van de geldende wettelijke bepalingen, die in een volgend hoofdstuk van dit boek beschreven zullen worden. Het is vóór de bevrijding van het Noorden geschreven en bevat dus geen aanknopingspunt met de praktijk van de bijzondere rechtspleging, die immers nog niet was aangevangen.

b. In de dissertatie van de latere hoogleraar prof. mr. W.M.E. Noach, *De bijzondere Rechtspleging, Straf- en Tuchtrechtelijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren*, den Haag 1948, wordt niet alleen de wettelijke grondslag van de bijzondere rechtspleging beschreven, maar ook een deel van de praktijk en de jurisprudentie. Ook dit boek is voornamelijk juridisch gericht.

12

13

c. In hetzelfde jaar 1947 verscheen te Utrecht de diesrede van het lid van de Bijzondere Raad van Cassatie prof. mr. W.J. Pompe, getiteld: *Enige aspecten van het politieke strafrecht*. Hierin wordt een rechtvaardiging gegeven van het feit, dat afwijking van het normale strafrecht nodig was.

d. In 1952 verscheen in den Haag de dissertatie van een Canadees, Henry L. Mason, die de oorlogsjaren in Nederland had doorgebracht: *The purge of dutch Quislings, emergency-justice in the Netherlands*. In dat jaar, waarin nog twee doodvonnissen geëxecuteerd werden, was het nog te vroeg om meer te geven dan een beschrijving van recht en rechtspraak en enig cijfermateriaal,

e. In 1974 verscheen te Utrecht *Landverraders, wat deden we met ze?* van Koos Groen. Het boek behandelt de bijzondere rechtspleging en de zuivering (die hier niet besproken is). Het gaat uit van de gedachte, dat de belofte van snel en streng recht, bij herhaling door de regering te Londen gedaan, niet is nagekomen. Het bevat veel cijfermateriaal en is vrijwel geheel gebaseerd op gepubliceerde documenten en krantenpublicaties.

f. Over de berechting van Duitsers, die zich gedurende de bezetting aan

misdrijven tegen de nederlandse bevolking hebben schuldig gemaakt, handelen het artikel van prof. mr. C.F. Rüter in *Ars Aequi* 1972, pag. 346 vv. en zijn dissertatie: *Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid*, Amsterdam 1973. g. Er is een stroom van brochures over deel-onderwerpen de bijzondere rechtspleging betreffende. Waar nodig zijn zij in de tekst behandeld.

2. Kranten en tijdschriften

Dagbladen hebben niet alleen feitelijke berichten gepubliceerd, maar ook veel beschouwende artikelen. Juist deze, die ook in veel weekbladen en andere tijdschriften te vinden zijn, kunnen ons inzicht helpen verschaffen in de ontwikkeling van de houding, die het Nederlandse volk aannam tegenover politieke delinquenten. Voor dit boek is dankbaar gebruik gemaakt van de verzamelingen krantenknipsels, die het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie ook van na-oorlogse publicaties heeft aangelegd.

3. Jurisprudentie

Om inzicht te krijgen in de praktische toepassing van de wettelijke bepalingen van het bijzondere strafrecht, in het bijzonder van de opgelegde strafmaten, is het nodig kennis te nemen van rechterlijke uitspraken. Alle persoons-dossiers zijn bewaard gebleven.

13

14

Aangezien dit er meer dan honderdduizend zijn, is volstaan met het doorwerken van de gepubliceerde jurisprudentie. Die is te vinden voor zover de tribunaalrechtspraak betreft in de uitgave *Tribunalen in Nederland* en voor zover de bijzondere gerechtshoven betreft in de uitgave *Na-oorlogse rechtspraak*.

Bovendien is gebruik gemaakt van de beschrijvingslijsten van de collectie documentatie van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, die allerlei gegevens omtrent ongeveer twee duizend politieke delinquenten geven. Onder die gegevens zijn steeds de datum van de berechting en de opgelegde straf.

4. Gepubliceerde documenten

Alle wettelijke regelingen zijn uiteraard in het Staatsblad te vinden. Voor zover wettelijke regelingen na de bevrijding en na het bijeenkomen zijn vastgesteld, is er een parlementaire procedure aan voorafgegaan. De op die

regelingen betrekking hebbende voorlopige verslagen, memories van antwoord, nota's van wijziging zijn, evenals de in de Handelingen van de Staten-Generaal gepubliceerde openbare beraadslagingen, geraadpleegd.

Van grote betekenis zijn de in 1950 verschenen delen 5 van de Parlementaire Enquête Commissie Regeringsbeleid 1940-1945. Over de onderwerpen arrestatie en misstanden in de kampen, die hierachter uitvoerig ter sprake zullen komen, bevatten zij belangrijke gegevens.

5. Niet-gepubliceerde documenten

Een aantal documenten zijn te vinden in de archieven. Het ministerie van justitie bezit de wetgevingsdocumenten uit de Londense periode. Van belang zijn de geraadpleegde notulen van de Ministerraad.

Het archief van het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging is, zo ver nog aanwezig, in het Rijksarchief ondergebracht. Het is geïnventariseerd. Echter is veel vernietigd. Van de afdelingen, die de zaken van de kampen en de opsporing behandelen, is niets meer te vinden. Wel is aanwezig het boek met kopieën van uitgegane stukken van de onderafdeling juridische en algemene zaken. Een volledige verzameling van het directoraat-generaal uitgegane circulaires (aan procureurs-fiscaal, hoofden van opsporingsdiensten, kampcommandanten) geeft enig inzicht in de dagelijkse problemen. Omtrent de gedachten over het opsporings- en vervolgingsbeleid met betrekking tot economische collaboratie is vrij veel bewaard.

Het archief van het Militair Gezag is te vinden in de afdeling van het Rijksarchief voor het ministerie van defensie in Schaarsbergen.

14

15

De stukken omtrent de Binnenlandse Strijdkrachten zijn bewaard in het krijgsgeschiedkundig archief in den Haag.

De archieven zijn niet goed geëquipeerd voor het terugvinden van interne nota's, als die al als archiefstukken worden bewaard. Toch zijn deze van belang om een beleid als bij voorbeeld het vrijlatingsbeleid van minister van Maarseveen of het gratiebeleid van latere ministers te leren kennen. Gelukkig bevat het archief van het directoraat-generaal een aantal kopieën van aan de minister van justitie gerichte nota's van de directeur-generaal. Over het gratiebeleid is mij dankzij vriendschappelijke relaties met het ministerie van justitie een bundel nota's, die nog op de betrokken afdeling wordt gebruikt, ter inzage verstrekt.

De dossiers van het onderzoek onder leiding van mr. van Tuijll van Serooskerken naar de mishandelingen in de kampen verblijven ten dele op de betrokken afdeling van het ministerie van justitie, ten dele in het archief van de procureur-generaal te Leeuwarden. Beide dossiers zijn voor deze

studie doorgewerkt.

Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie heeft een aantal persoonlijke dossiers.

Voorzover in dit boek uit niet-gepubliceerde documenten wordt geciteerd, worden zij aangehaald met datum, nummer en ondertekenaar, alles indien erop vermeld. De bovenstaande beschrijving geeft aan, in welke archiefverzameling het betreffende stuk te vinden is. Een nadere aanduiding van de vindplaats heeft weinig zin. Vermelding van het nummer van het depot en de doos in een archief is slechts een verwijzing naar een verzameling van honderden documenten, die in die doos bewaard worden, en waar het betrokken stuk er een van is.

6. Eigen waarneming en interviews

De schrijver is onmiddellijk na de bevrijding eerst bij het Militair Gezag, later als hoofd van de onderafdeling algemene en juridische zaken van het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging nauw bij de ontwikkeling van het vraagstuk betrokken geweest. Hij is als secretaris opgetreden van de commissies, die wijzigingen van de Londense besluiten voorbereidden. Veel nota's ter voorbereiding van het algemeen beleid zijn van zijn hand evenals concepten voor kamerstukken, zoals de gedeelten van memories van antwoord betreffende de begroting, die over de bijzondere rechtspleging handelden.

15

16

Hij notuleerde de vergaderingen van procureurs-fiscaal, waarin het vervolgingsbeleid besproken werd en was aanwezig bij veel besprekingen met de ministers van justitie over algemeen en juridisch beleid. Eind 1947 is hij overgegaan naar de gewone dienst van het ministerie van justitie en met andere werkzaamheden belast.

Deze persoonlijke betrokkenheid bij de ontwikkeling van de gedachten omtrent de houding tegenover de politieke delinquenten maakte het de schrijver gemakkelijk de weg te vinden in ongeordende archieven. Bestudering van documenten heeft hem doen inzien, dat zijn herinneringen en zijn waarderungen van personen veelal gekleurd waren.

Deze ervaring heeft hem slechts spaarzaam interviews doen afnemen aan personen, die bij in de studie ter sprake komende onderwerpen betrokken waren. Er is een duidelijke vervaging van de herinnering na ongeveer dertig jaren. Veel betrokkenen zijn bovendien overleden, zodat gesprekken met een toevallige selectie van personen zou kunnen plaats vinden en niet met alle betrokkenen.

Indien in dit boek uit documenten geciteerd wordt, is de spelling van het

citaat overgezet in de op het ogenblik geldende spelling. Het gebruik van verschillende spelling door elkaar is voor de lezer onnodig vermoeiend.

Noten 16

- 1 In Vorstin en Volk, woorden van H.M. Koningin Wilhelmina, bijeengebracht en ingeleid door P. de Zeeuw JGzn., tweede druk, Baarn 1945, pag. 199
- 2 Geciteerd in het slotnummer van Toezicht, blad van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2e jaargang pag. 97
- 3 rede 30 juli 1941, t.a.p. pag. 132
- 4 rede 3 april 1942, t.a.p. pag. 145
- 5 rede 17 oktober 1942, in De Koningin sprak, Ons Vrije Nederland 1945, pag. 53
- 6 rede 2 september 1943, als 5) pag. 166
- 7 Dossier 197 g Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, houdende 4 bundels met niet gepubliceerde bijlagen, overgelegd aan de parlementaire enquête commissie, bijlage 288.
- 8 artikel van J. de Mol in Voormalig Verzet in Nederland van 18 juni 1949
- 9 Het Parool van 25 juni 1943, no. 55
- 10 verslag zonder nummer, zonder datum
- 11 Handelingen 2e Kamer 1947, pag. 615
- 12 De feiten, vermeld in de korte schets in de volgende bladzijden, zijn ontleend aan dr. L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, passim.
- 13 De Jong l.c. V, 1 pag. 222 citeert de laatste regels: 't is geen man, 't is geen vrouw maar een ras-plebejer. De strekking verandert niet met de ene of de andere variant

Hoofdstuk II Het wettelijke kader

Inleiding

Nadat koningin Wilhelmina vanuit Londen op 10 mei 1941 haar bekende rede had gehouden, waarin zij sprak over de „landverraders, voor wie in een bevrijd Nederland geen plaats zou zijn”, heeft bij de regering te Londen en in de regeringsbureaus het denken vorm gekregen over de vraag, op welke wijze en op welke wettelijke grondslag een bestraffing van de handlangers van de vijand zou moeten plaats vinden. Er zou een veroordeling door een rechter moeten komen, die snel en streng recht zou moeten doen. Maar welke rechter moest het zijn? En welke feiten zou men strafbaar stellen en met welke straffen?

In dit hoofdstuk zal worden behandeld, hoe de Londense wetgeving met betrekking tot de politieke delinquenten is tot stand gekomen en wat zij inhoudt. In de periode, waarover het hier gaat, is van een verandering in de houding tegenover de N.S.B.-ers nog geen sprake. Alles speelt zich tijdens de oorlog in Londen af. In zekere zin zal dit hoofdstuk dus een statisch karakter dragen. Het is evenwel nodig het beginpunt van de ontwikkeling in de verhouding van het nederlandse volk tot de politieke delinquenten te beschrijven teneinde later te kunnen laten zien, in hoever het wettelijke kader door de latere ontwikkeling verbroken werd. De beschrijving zal globaal zijn en van juridisch-technische vragen zal worden afgezien. Voorzover juridische problemen echter later politieke gevolgen hebben gehad zal aan hun vermelding niet kunnen worden voorbij gegaan.

Staatsnoodrecht

„Afgezien van de vraag, of de regering te Londen de bevoegdheid heeft bestaande wetten te wijzigen of nieuwe wetsbepalingen te maken”, schrijft (vermoedelijk in het najaar van 1941) een anonieme schrijver van een ongedateerde nota voor de minister van justitie, dat men toch geen nieuwe strafbepalingen mag maken, want dan zouden die terugwerkende kracht hebben en dat mag niet. Men moet dus de bestaande wetgeving maar toepassen en daaraan de ruimste en de meest elastische interpretatie geven.

17

18

Over de mogelijkheid om aan strafbepalingen terugwerkende kracht te verbinden, zullen wij hierachter nog moeten spreken. Eerst moeten wij ingaan op de vraag, waarvan de anonieme notaschrijver heeft afgezien, omdat de beantwoording ervan in zijn redenering niet nodig was. Mag een regering in ballingschap, te Londen, strafbepalingen maken, die na de

bevrijding zullen gelden voor de nederlandse burgers?

In ons grondwettelijk stelsel moeten regels, die voor de burgers bindende bepalingen inhouden (en dat zijn strafbepalingen natuurlijk in de eerste plaats), worden vastgesteld bij of krachtens de wet. En een wet wordt vastgesteld door de Staten-Generaal, dat zijn de Tweede en de Eerste Kamer, en vervolgens door de regering bekrachtigd door middel van de handtekening van de koningin. In Londen was geen volksvertegenwoordiging. De regering kon dus geen ontwerpen van wet aan haar voorleggen. Zij kon dus ook niet overeenkomstig de regels, die de grondwet geeft, wetten doen vaststellen. Daarmee zat zij voor een dilemma. Zou zij wachten tot de Staten-Generaal weer bijeen zouden zijn, dan zou pas geruime tijd na de bevrijding de wetgeving tegen de politieke delinquenten tot stand komen. De overheid zou onmiddellijk na de bevrijding niet tegen hen kunnen optreden en men moest dan vrezen, dat de bevolking het recht in eigen hand zou nemen. De regering was dus wel gedwongen regels over de berechting te geven, maar zij kon dat alleen doen zonder medewerking van de volksvertegenwoordiging. Die regels konden te Londen slechts worden vastgesteld door twee van de drie samenwerkende staatsorganen: koningin en ministers. Het derde orgaan, de volksvertegenwoordiging, moest ontbreken.

Nu is er een staatsrechtelijke theorie, die leert, dat in geval van nood een regering zonder volksvertegenwoordiging wetten kan uitvaardigen. Dat is de theorie van het staatsnoodrecht.

Maar de vraag rijst dan wel, welke kracht die wetten hebben. Zijn dergelijke wetsbesluiten geheel gelijk aan wetten? Dat betekent, dat zij blijven gelden ook nadat de volksvertegenwoordiging weer bijeengekomen is? Of gelden zij alleen totdat zij, na bijeenkomst van het parlement, door dat parlement zijn goedgekeurd? Beide standpunten zijn wel verdedigd. Het eerste standpunt is, zoals zal blijken, het geldende.

Toen de regering in 1943 — wij komen daarop uitvoeriger terug - vier koninklijke besluiten had opgesteld met betrekking tot de berechting van politieke delinquenten, moest zij die om advies voorleggen aan de Buitengewone Raad van Advies, een college, dat te Londen in het leven geroepen was om de plaats in te nemen van de Raad van State, die ook in Nederland verbleef, behalve de vice-voorzitter, die dan ook te Londen als voorzitter van de Raad van Advies optrad.

18

19

Op 24 april 1943 schreef de Raad in een algemeen advies over de terugkerwetgeving, dat naar zijn mening een deel van de besluiten wel en een ander niet na de bevrijding door het parlement zou moeten worden bekrachtigd.¹ Het besluit met de strafbepalingen behoorde tot de categorie, die bekrachtigd

moest worden. Het ontwerp zou dus in Londen ontwerp moeten blijven.

In de vergadering van de ministerraad van 11 juni 1943 zegt minister van Angeren, dat hij dit een onbegrijpelijk advies vindt. En als de Buitengewone Raad van Advies de ministers om overleg over de strafbesluiten vraagt, wordt hij helemaal boos en zegt: „Het geheel vormt een onvruchtbare en ongewenste manier van werken; bepaalde elementen zijn er voortdurend op uit het prestige van de regering te ondermijnen. Dit kan gevaarlijk worden, indien de regering daartegenover geen ruggengraat toont.” Dat het advies onjuist was, is buiten kijf. Ofwel men aanvaardt de leer, dat wetsbesluiten nooit ofwel dat zij altijd moeten worden bekrachtigd, als later het parlement weer bijeengekomen is. Maar onderscheid maken tussen verschillende soorten wetsbesluiten, die allemaal voor de burgers bindende regels inhouden, is inconsequent. Op 5 september 1943 rapporteert het kabinet aan de koningin over het advies van de Buitengewone Raad en zegt, dat het geen splitsing in al dan niet te bekrachtigen besluiten aanvaardt.

Daarmee is het vraagstuk in Londen van de baan. Maar het komt natuurlijk in volle omvang terug wanneer na de bevrijding in Nederland het parlement weer bijeen is. Staatsrechtgeleerden verdedigen de stelling, dat de wetsbesluiten dezelfde rechtskracht als wetten hebben in overgrote meerderheid.² De regering stelt het probleem aan de orde in haar Nota over enkele punten van regeringsbeleid, einde 1945.³ De Tweede Kamer volgt na een uitvoerige discussie het standpunt van de regering, dat bekrachtiging niet nodig is.

Ook de rechter huldigt de leer, dat wetsbesluiten dezelfde kracht hebben als een gewone wet. Onmiddellijk in 1945 beroept een verdachte zich voor de Bijzondere Raad van Cassatie erop, dat hij door het bijzonder gerechtshof op grond van een ongeldige wet (een Londens wetsbesluit) veroordeeld is. De Raad verwerpt zijn verweer en acht de besluiten van dezelfde kracht als gewone wetten, nu zij door de nood der tijden niet volgens de normale grondwettelijke procedure konden tot stand komen.⁴ In 1946 speelt dezelfde vraag voor de Hoge Raad.

19

20

Die preciseert, wanneer een noodbesluit wel en wanneer het niet rechtskracht heeft. Om kracht van wet te hebben moeten twee voorwaarden vervuld zijn: het herstel van de samenwerking tussen kroon en Staten-Generaal moet niet kunnen worden afgewacht en de materie moet bovendien zo dringend zijn, dat zij onmiddellijke regeling behoeft.⁵ Aan beide criteria voldoen de Londense besluiten tot regeling van de bijzondere rechtspleging.

Er wordt een enkele maal in het parlement nog wat nagekaart. De hoogleraar Russel uit Nijmegen zet zijn kruistocht tegen de bijzondere rechtspleging voort met de rechtskracht van haar wettelijke regeling in de

Londense besluiten aan te vallen. De heer Pootjes, leider van een sekte, die een hogeschool heeft opgericht, waaraan hij zichzelf als hoogleraar heeft aangesteld, acht de besluiten in strijd met hogere en lagere wetten. Maar in de *Zwerver*, het blad van de vroegere verzetsorganisatie LO-LKP kan prof. Pompe in 1949 schrijven: „De Nederlandse rechter, niet alleen de Bijzondere Raad van Cassatie maar evenzeer de Hoge Raad, hebben uitdrukkelijk de geldigheid der noodwetgeving erkend, en in de juridische literatuur is zij algemeen aanvaard op twee uitzonderingen na, te vinden in de geschriften van de hoogleraren Pootjes en Russel.”⁶

Terugwerkende kracht van strafbepalingen

De anonieme notaschrijver liet de vraag in het midden, of de regering te Londen wel bevoegd was bij koninklijk besluit strafbepalingen te maken. Nu kan deze vraag wel beantwoord worden en het is hierboven gedaan. Het staatsnoodrecht geeft de regering hiertoe inderdaad de bevoegdheid.

De anonieme notaschrijver kon gemakkelijk deze vraag in het midden laten, omdat hij nog een tweede reden had om het maken van nieuwe strafbepalingen ongeoorloofd te achten. Dergelijke strafbepalingen zouden van toepassing zijn op daden, begaan voordat de dader die nieuwe bepalingen kon kennen. Immers pas na de bevrijding zou de Nederlandse wetgeving in Nederland bekend kunnen worden en zij zou dan van toepassing zijn op feiten, begaan tijdens de bezetting dus voordat de nieuwe strafbepalingen afgekondigd waren.

Nu is één van de fundamenteën van het strafrecht, dat geen feit strafbaar mag zijn dan uit hoofde van een voorafgegane wettelijke strafbepaling. Het beginsel is al in de achttiende eeuw door Beccaria geformuleerd en heeft sinds de Franse revolutie als grondslag van iedere strafwetgeving gegolden. De burger is dan immers niet uitgeleverd aan de willekeur van rechters, die maar straffen opleggen, die niet tevoren bekend zijn. Hij weet nauwkeurig, waaraan hij zich bij zijn gedrag te houden heeft en kent zijn risico's, indien hij de hem bekende regels overtreedt. Bij ons is dit beginsel uitgedrukt in artikel 1 van het wetboek van strafrecht.

20

21

Het uitvaardigen van nieuwe strafbepalingen en ook het stellen van zwaardere straffen op reeds strafbare feiten zou dus in strijd zijn met het verbod van terugwerkende kracht, dat in artikel 1 van het wetboek van strafrecht is opgesloten. En dus achtte de anonieme notaschrijver dit ongeoorloofd. Laten we maar de bestaande bepalingen toepassen en die zo goed en zo kwaad als het gaat ruim toepassen, schrijft hij.

Maar zou dat wel helpen, nu men voor ernstige delicten de doodstraf

toegepast wenste te zien, terwijl op hulpverlening aan de vijand en dienstneming bij de vijandelijke krijgsmacht niet meer dan vijftien jaren stond? Het bestaande Nederlandse recht kende geen doodstraf, behoudens één uitzondering.

Van die uitzondering werd gebruik gemaakt in een nota van de marine-officier, na de oorlog secretaris-generaal van het Ministerie van Marine, J.J. van Houten van 16 oktober 1941. Hij redeneert als volgt: naar bestaand recht worden misdrijven als dienstneming bij of hulpverlening aan de vijand, ook als zij door burgers begaan zijn in een in staat van beleg verklaard gebied terwijl het oorlog is, berecht door de krijgsraad⁷. In dat geval kan iemand, die een misdrijf begaat, waarop levenslange gevangenisstraf gesteld is, ter dood veroordeeld worden, indien de veiligheid van de staat toepassing van de doodstraf eist.⁸ Welnu, redeneerde de schrijver, op 19 april 1940, kort voor de Duitse inval, is Nederland in staat van beleg verklaard. De krijgsraden zijn nog altijd bevoegd en nieuw recht hebben we niet nodig.

Dezelfde gedachte vinden we terug in een rapport van een commissie IVa van de door de heer Paul Rijkens te Londen in het leven geroepen Studiegroep voor reconstructieproblemen van 18 augustus 1942. Nieuw recht, aldus de studiegroep, was niet nodig, want op de basis van de nog altijd bestaande staat van beleg kon men de bestaande bepalingen toepassen. De studiegroep, waarvan de heer van Houten secretaris was, beval voorts aan om de krijgsraden te hervormen tot een Bijzonder Militair Gerechtshof, waarin juristen en militairen samen zitting zouden hebben.

Jammer genoeg bevatten deze voorstellen weer nieuwe problemen. Men had de inbreuk op de regel: Geen straf zonder voorafgegane wetsbepaling, nu wel omzeild, maar alleen omdat men van mening was, dat de staat van beleg, die op 19 april 1940 was afgekondigd, tijdens de bezetting sliep en na de bezetting vanzelf herleefde. Dat bleek in strijd met de mening van vrijwel alle gezaghebbende juristen te zijn.

Bovendien wilde de openbare mening, zowel in bezet gebied als in Londense kring snel en streng recht. Streng recht betekende doodstraf voor de zwaarste delicten.

21

22

Op dienstneming bij de vijand in oorlogstijd stond vijftien jaar en ook op hulpverlening aan de vijand (behalve op het verschaffen van militaire tekeningen en andere dergelijke vormen van hulpverlening, die tijdens een bezetting niet konden voorkomen, en waarop levenslang stond). Zelfs onder de staat van beleg zou dus ook voor de zwaarste gevallen van samenwerking met de vijand geen doodstraf mogelijk zijn. En bovendien kon de doodstraf alleen worden uitgesproken, als de veiligheid van de staat dat eist. Kan men in gemoede volhouden, dat de veiligheid van de staat na de bevrijding zou eisen, dat de vooraanstaande N.S.B.-ers, de mishandelaars, de verraders

zouden worden geëxecuteerd?

Neen, de voorstellen van de heer van Houten en van de commissie IVa losten het vraagstuk niet op. De minister van justitie Gerbrandy had het zwaar met zijn juridische geweten. „Aangezien na de bezetting de staat van beleg ophoudt”, zei hij in de Commissie Terugkeer, een commissie van enkele leden uit de Ministerraad, die de maatregelen voor de terugkeer moest voorbereiden, op 9 november 1941, „kan voor delicten daarna begaan de doodstraf niet ingevoerd.” Bedoeld is kennelijk: voor delicten na 10 mei 1940 begaan. Hij sprak daarbij over de mogelijkheid om in een bevrijd Nederland de doodstraf in te voeren. Nog erger zou hij het vinden reeds nu, in een Londens besluit, tot invoering van de doodstraf over te gaan. Want hij vervolgde: „Zelfs kan men overwegen nu reeds de doodstraf in te voeren. Maar dan passen wij macht toe op bezet gebied met terugwerkende kracht en strengere straf.”

Minister Gerbrandy heeft het probleem niet zelf hoeven op te lossen, want op 20 februari 1942 werd hij als minister van justitie opgevolgd door Mr. J.R. van Angeren, die op 20 april 1942 in de Commissie Terugkeer meedeelde, dat hij met volle stoom aan het werk was aan de ontwerpen in zake de bestraffing van oorlogsmisdadigers.

Over het vraagstuk van de terugwerkende kracht is niets meer te vinden. Ongetwijfeld zijn de straks te behandelen nieuwe strafbepalingen uitgevaardigd in strijd met het beginsel van artikel 1 van het wetboek van strafrecht. Formeel was daar niets tegen in te brengen. De Londense wetsbesluiten hebben - het is hierboven betoogd — dezelfde kracht als een wet. En de ene wet kan een bepaling van de andere wet opzij zetten.

Maar kan men het moreel verantwoorden om een beginsel, dat steeds algemeen aanvaard geweest is, als de grondslag van een rechtvaardig strafrecht, opzij te zetten? In bezet gebied werd snel en streng recht geëist, dat wil zeggen sneller en strenger recht dan wij in onze bestaande wetgeving ter beschikking hadden. In een illegale brochure uit 1944 wordt met zoveel woorden wetgeving met terugwerkende kracht gevraagd.⁹

22

23

Kan men werkelijk volhouden, dat verraders, jodenjagers, mishandelaars, moordenaars van niets vermoedende burgers niet konden weten dat wat zij deden moreel abject en de zwaarste straf waardig was? Zouden zij er zich op kunnen beroepen, dat ons strafrecht misdrijven van een zwaarte als door hen gepleegd, eenvoudig nooit voorzien heeft?

Pompe, de strafrechtgeleerde met wiens woord ook de vorige paragraaf van dit hoofdstuk besloten werd, heeft het duidelijk uitgedrukt: „Niet de wet, maar de schuld levert de diepste grondslag voor de straf, welke immers bestaat in vergelding van schuld. Het verbod van verraad ontleent zijn

principiële kracht niet aan de geschreven wetten, maar aan het in de harten geschreven recht.”¹⁰

Militair karakter van de wetsbesluiten

Minister van Angeren, die in april 1942 gezegd heeft met volle stoom aan het werk te zijn aan de maatregelen ter berechting van politieke delinquenten, houdt woord. In een ongedateerd stuk voor de ministerraad (vermoedelijk uit juli 1942) wordt als eerste prioriteit voor de door de commissie terugkeer voor te bereiden onderwerpen de bestraffing van politieke misdadigers opgevoerd. Op 2 september 1942 geeft de minister van Angeren enkele lijnen weer van zijn binnenkort in te dienen ontwerpen in een vergadering van de commissie terugkeer. De doodstraf zal moeten worden uitgebreid en bestaande straffen zullen moeten worden verzwaaard. En daar is een belangrijke politieke reden voor. Wil men namelijk bijltjesdag voorkomen, zegt hij, dan is dat niet mogelijk met de bepalingen van de nationale, op dat ogenblik bestaande wet.

Minister van Angeren vertolkt hier een ongerustheid, die ook nog later, zowel in Londen als in bezet gebied, zal worden uitgesproken: de ongerustheid dat er een bijltjesdag komt. Bijltjesdag was een algemeen bekende uitdrukking tijdens de bezetting in Nederland. Iedere Nederlander zou tegen de bevrijding zijn bijl slijpen en op het ogenblik van de bevrijding daarmee de dichtstbijzijnde N.S.B.-er of de N.S.B.-er met wie hij nog een rekening te vereffenen had, te lijf gaan. Bijltjesdag was meer een droombeeld dan een reële voorstelling van wat in de toekomst bij de bevrijding gebeuren zou. Het was de voorstelling van de machteloze, die na de onderdrukking als machtige in een bevrijd land te voorschijn zou komen. Tegenover de slachtoffers aan onze kant zouden de doden aan de andere zijde komen te staan. Van enige werkelijke voorbereiding of organisatie van bijltjesdag is geen sprake geweest. In zover was bijltjesdag niet meer dan een droom. Maar, als andere dromen, was ook deze niet zonder reële betekenis.

23

24

Het éne woord bijltjesdag gaf uitdrukking aan de diepgevoelde behoefte aan afrekening met degenen, die men tijdens de bezetting zonder onderscheid te maken allen als verraders en handlangers van de vijand zag. Die behoefte aan gerechtigheid was werkelijk. En wanneer men niet aan die behoefte tegemoet zou komen door een berechting van de N.S.B.-ers dan was een hier en daar optredende uitbarsting van het recht in eigen hand nemen van de bevolking niet uitgesloten te achten.

Vandaar dat wij telkens de band zien gelegd tussen het tot stand komen

van een regeling omtrent de berechting van de N.S.B.-ers en de voorkoming van bijltjesdag. Wanneer de wetsbesluiten reeds bijna afgekondigd zijn en alle teksten gereed zijn, beveelt prins Bernhard, die als waarnemer altijd de vergaderingen van de commissie terugkeer bijwoont, op 1 december 1943 aan, dat aan de bevolking de instructie gegeven wordt om geen bijltjesdag te houden. De wetgeving ligt gereed, is de redenering, om de afrekening in gerechtelijke banen te leiden: nu is er dus geen reden meer tot bijltjesdag. Ook in bezet gebied wordt de band tussen berechting en bijltjesdag gelegd. In een manifest van Het Parool en Vrij Nederland van 15 april 1944, wanneer de bevrijding naderbij komt, wordt gezegd, dat men een onmiddellijke en uiterst gestrenge bestraffing van landverraders en van hen, die met de vijand op onduldbare wijze hebben samengewerkt, eist: dat is een eis van gerechtigheid en politieke volksgezondheid. Daarop volgt dan onmiddellijk, dat iedere ongedisciplineerde en onwettige uiting van volkswoede, „bijltjesdagen” enz. verworpen worden. De grondwetsbepaling, dat niemand kan worden afgetrokken van de rechter, die de wet hem toekent, vinde onvoorwaardelijke toepassing.¹¹

Op 13 oktober 1942 zendt minister van Angeren aan de minister-president een eerste ontwerp voor de besluiten betreffende de berechting.¹² Daarin wordt in artikel 3 de doodstraf ingevoerd voor gevallen, waarin zij in het bestaande recht niet bedreigd werd. Er werden nieuwe strafbare feiten geformuleerd. Zo werd in artikel 21 het lidmaatschap van de N.S.B. als strafbaar feit ingevoerd. Dit betekende, dat alle problemen, die hiervoor behandeld zijn, zijn opgelost. Er werd van uitgegaan, de het staatsnoodrecht de regering te Londen toestond wetten uit te vaardigen, die in normale toestand alleen met medewerking van het parlement tot stand konden komen. Er werd in de besluiten verondersteld, dat de bestaande staat van beleg na de bevrijding niet meer zou gelden en er werden strafbepalingen en strafmaten ingevoerd met terugwerkende kracht, in afwijking van het bepaalde in artikel 1 van het wetboek van strafrecht. De besluiten zijn na dit interne ontwerp nog wel veranderd, maar de grondslag is dezelfde gebleven.

24

25

De ontwerpen worden dan in de commissie terugkeer behandeld en bestudeerd. Als het de minister-president wat lang duurt, zegt deze in de vergadering van 9 maart 1943, dat het wel tijd wordt, dat de ontwerpen bij de ministerraad worden ingediend. Minister van Angeren, zegt, dat het hier een uitzonderingsrecht betreft en dat dus, wil men correct recht doen, hier zeker de ontwerpen de perfectie moeten naderen. Minister Gerbrandy is minder perfectionistisch en zegt: „Beter slechte ontwerpen klaar dan perfecte in onderzoek.” Maar op 17 maart is het dan zover. De minister van justitie zegt in de commissie terugkeer toe nog in die week aan de minister-

president vier besluiten te zullen toezenden en wel: a. het besluit bijzondere militaire gerechtshoven, b. het besluit buitengewoon militair strafrecht, c. het besluit buitengewone militaire rechtspleging en d. het bijzonder gratieadviesbesluit. Op de inhoud daarvan wordt later teruggekomen. De ministerraad heeft de minister van justitie gemachtigd de teksten verder te perfectioneren, de commissie terugkeer ook en op 24 maart deelt de minister-president mee, dat de besluiten aan de Buitengewone Raad van Advies zijn verzonden en, onofficieel, ook reeds aan de koningin.

De Buitengewone Raad van Advies geeft zijn advies op 5 augustus 1943, ondertekend door de voorzitter van de eerste commissie, de heer P. Rijkens. Een belangrijke strekking van het advies is het militaire karakter van de besluiten terug te dringen. De titels van de ontwerpbesluiten geven het al aan: Besluit buitengewoon militair strafrecht, besluit op de bijzondere militaire gerechtshoven, besluit buitengewone militaire rechtspleging. De ingestelde gerechtshoven zouden ook samengesteld zijn uit burgers en militairen.

Waarom eigenlijk dit militaire karakter? Het is, ook in de definitieve teksten, gebleven. De bijzondere gerechtshoven na de bevrijding bevatten inderdaad burgers en militairen. Ter tegemoetkoming aan de Buitengewone Raad van Advies is het woord „militair” uit de titels van de besluiten geschrapt. Maar het half-militaire karakter is niet veranderd: de basering mede op het militaire strafrecht, waar de Buitengewone Raad van Advies tegen was, is gebleven.

De motivering in de algemene nota van toelichting tot de eerste ontwerpen is niet erg duidelijk. Burgers, zegt men, kunnen in bepaalde omstandigheden reeds door de militaire rechter worden berecht. Akkoord, maar die bepaalde omstandigheden waren o.a. het bestaan van de staat van beleg, die echter niet meer bestond.

25

26

De doodstraf bestaat reeds ook ten aanzien van burgers. Akkoord, maar niet ten aanzien van de feiten, die men strafbaar wil stellen. Er zijn dus door enting op het militaire strafrecht kleinere afwijkingen nodig dan wanneer men het gewone strafrecht zou gaan wijzigen. Akkoord, maar alleen in de presentatie niet in de materiële inhoud. Als men het artikel uit het Wetboek van militair strafrecht van toepassing verklaart, dat de doodstraf stelt op misdrijven, waarop in gewone doen levenslang gesteld is, dan straft men, zoals we gezien hebben, noch dienstdiening in het vijandelijke leger noch hulpverlening aan de vijand met de doodstraf. Daartoe moet men het betreffende artikel 45 dan nog wijzigen en zeggen: doodstraf staat op alle feiten, waarop dit besluit van toepassing is en waarop vijftien jaar of meer staat. Men ziet: in de presentatie een kleine wijziging, in feite het invoeren

van de doodstraf op feiten, waarop die tevoren niet stond, ook niet onder de staat van beleg. Men doet een beetje bangelijk alsof men niet veel nieuws invoert, maar in feite is het wel zo. En dat was in de gegeven omstandigheden nodig ook en men had het dus best hardop mogen zeggen.

Enkele niet bewuste motieven hebben vermoedelijk een rol gespeeld om het militaire recht als uitgangspunt voor de besluiten te kiezen. In de eerste plaats is er de aan iedereen, die zich wel eens met wetgeving bezig gehouden heeft bekende kracht van het allereerste ontwerp. Dat was het hierboven besproken ontwerp- van Houten, dat de militaire rechter handhaafde, omdat naar de mening van de ontwerper de staat van beleg uit 1940 nog bestond en er dus weinig behoefde te worden veranderd. Latere ontwerpers hebben altijd de neiging om op het eerste voort te bouwen of om er op zijn minst tegen te polemiseren. In de tweede plaats was er bij de regering te Londen een zekere gefascineerdheid door het militaire. Het zal later bij de behandeling van het militair gezag opnieuw blijken. Verwonderlijk is het niet bij een regering in ballingschap en in oorlogstijd, wier toekomst van het militaire bedrijf afhing. Overigens, ook binnen de ministerraad is dit leunen op het militaire niet altijd zonder strijd bevochten.

Over de moeilijkheden met de Buitengewone Raad van Advies is hierboven al gesproken. Op 5 september 1943 brengt het kabinet tenslotte een nader rapport uit aan de koningin ¹³ Bij brief van 2 december 1943, no. 2683, wordt de definitieve tekst aan de ministerraad aangeboden en op 22 december 1943 worden alle vier de besluiten door de koningin getekend. Daarbij werd de strafbaarheid van het lidmaatschap van de N.S.B. overeenkomstig het advies van de Buitengewone Raad van Advies geschrapt, een wijziging, die verstrekkende gevolgen zou hebben.

26

27

De besluiten zijn:

/

1. het besluit Buitengewoon Strafrecht, Stb. D 61
2. het Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven, Stb. D 62
3. het Besluit Buitengewone Rechtspleging, Stb. D 63
4. het Bijzonder Gratie-adviesbesluit, Stb. D 64

De inhoud van de besluiten

Wat is nu de inhoud van deze besluiten? Het kan niet de bedoeling zijn hier, achteraf, een handboek te schrijven voor degenen, die de bijzondere rechtspleging in de praktijk moeten toepassen. De hier gegeven beschrijving zal dus zeer beknopt zijn. Zij zal alleen de hoofdpunten bevatten van de besluiten en in het bijzonder de nadruk leggen op die punten, waarin zij van de gewone rechtspleging afwijkt. Dit zijn in het algemeen punten, die ook

voor de niet-jurist begrijpelijk zijn.

Het Besluit Buitengewoon Strafrecht begint met in het eerste artikel te zeggen, dat het slechts van toepassing is op de misdrijven, die in dat artikel opgesomd zijn. Ook in die gevallen alleen zijn de bijzondere gerechtshoven bevoegd. Het is dus een uitzonderingsrecht voor bepaalde misdrijven en dan nog alleen voorzover zij gedurende de tijd van de tweede wereldoorlog begaan zijn. Het besluit is dus niet van toepassing op na de oorlog begane feiten en het kan ook na een volgende oorlog niet meer worden toegepast. Voor een dergelijk geval is later de Wet Oorlogsstrafrecht (wet van 10 juli 1952, Stb. 408) ontworpen.

Wat zijn nu die strafbare feiten, waarop dat bijzonder strafrecht van toepassing is? In de eerste plaats de misdrijven tegen de veiligheid van de staat, zoals dienstneming bij het vijandelijke leger in oorlogstijd en hulpverlening aan de vijand. Verder een aantal misdrijven als doodslag, moord en mishandeling, wanneer die begaan zijn met gebruikmaking van macht, gelegenheid of middel door de vijand geboden, zoals de mishandelingen door de politie en kampbewakers van arrestanten.

En dan bepaalt artikel 3 uitdrukkelijk, dat artikel 1 van het wetboek van strafrecht buiten toepassing blijft. De bepalingen hebben dus terugwerkende kracht. Ieder misdrijf tijdens de bezetting begaan, ook voordat het besluit afgekondigd was of in Nederland bekend kon zijn, valt onder de bepalingen van het besluit. Dat geldt ook voor de in het besluit nieuw in te voeren misdrijven, die de bedrjver niet kon kennen. Dat zijn er weinige en het belangrijkste is het verraad artikel. Artikel 26 stelt het blootstellen van een ander aan opsporing, vervolging of vrijheidsberoving door de vijand of diens handlangers strafbaar, zelfs niet de doodstraf als maximum, indien het verraad de dood van het slachtoffer ten gevolge heeft gehad.

Verder wordt de doodstraf bedreigd bij het begaan van misdrijven, waarop de gewone wet vijftien jaar stelt.

27

28

Dat betekent, dat hulpverlening aan en dienstneming bij de vijand nu met de dood gestraft kunnen worden. Onder het gewone militaire strafrecht kon dat niet, omdat daar de doodstraf slechts kon worden opgelegd in de gevallen dat levenslange gevangenisstraf bedreigd was.

Met die doodstraf stond men trouwens toch nog voor een probleem. Het besluit verklaart alle algemene bepalingen van het wetboek van strafrecht en van het wetboek van militair strafrecht van toepassing. Dat betekende, dat volgens artikel 9 van het wetboek van militair strafrecht de doodstraf alleen opgelegd zou mogen worden, als de veiligheid van de staat dat eiste. Het is duidelijk, dat na afloop van een oorlog de veiligheid van de staat helemaal geen toepassing van de doodstraf eist. De betrokken handlangers van de

vijand kunnen immers niet weer opnieuw beginnen, want er is geen vijand meer. Toepasselijkheid van deze bepaling van artikel 9 van het wetboek van militair strafrecht zou vermoedelijk meebrengen, dat er in het geheel geen doodstraffen zouden kunnen worden uitgesproken. Toch meende men, dat de rechtvaardigheid eiste, dat de ergste handlangers van de vijand met het leven zouden boeten. Door hun schuld hadden veel Nederlanders het leven verloren. De gerechtigheid bracht mee, dat dat met het leven van de misdadigers vergolden zou worden. Ik kom later nog op het probleem van de doodstraf terug. Voorlopig kan worden volstaan met de opmerking dat bij de totstandkoming van de Londense besluitwetgeving de vraag, of de doodstraf wel of niet zou moeten worden ingevoerd niet aan de orde is geweest. Zij is zonder discussie bevestigend beantwoord. De bepaling van artikel 9 van het Wetboek van Militair Strafrecht is dus niet van toepassing verklaard. Er is echter wel een andere rem op het te gemakkelijk opleggen van de doodstraf gesteld. Artikel 5 van het Besluit Buitengewoon Strafrecht bepaalt, dat de doodstraf alleen opgelegd mag worden met eenparigheid van stemmen, dat wil zeggen als alle leden van het hof ervoor zijn die straf op te leggen. Eén lid van het hof is dus in staat het opleggen van de doodstraf tegen te houden. Wat echter voor de bijzondere gerechtshoven gold, zou niet gelden voor de Bijzondere Raad van Cassatie. Daar zou, ook over de doodstraf, bij gewone meerderheid van stemmen worden beslist.

Ik laat het bij deze summiere beschrijving van het Besluit Buitengewoon Strafrecht, echter niet zonder nog één probleem aan de orde te stellen, dat van grote invloed op de rest van de Londense wetgeving is geweest. Wat moet men verstaan onder hulpverlening aan de vijand? Artikel 102 van het wetboek van strafrecht laat de invulling van het begrip hulpverlening helemaal aan de rechter over.

28

29

Om een al te voorzichtige rechter te helpen bepaalt artikel 22 van het besluit, dat onder hulpverlening aan de vijand mede begrepen wordt het bevorderen of verspreiden van vijandelijke propaganda, het aan de vijand ter beschikking stellen van enig geld of goed, het verrichten van enige daad ten voordele van de vijand en het beletten, belemmeren of vrijdelen van enige tegen de vijand gerichte maatregel. Het schijnt een tamelijk overbodige bepaling. Dat al deze daden onder hulpverlening vallen, schijnt mij nauwelijks twijfelachtig. Een veel groter probleem wordt er echter niet mee opgelost.

Is het enkele lidmaatschap van de N.S.B. of van een mantelorganisatie ook te begrijpen onder hulpverlening aan de vijand? Van Eek in zijn dissertatie heeft beweerd van wel.¹⁴ In het aanvankelijke ontwerp stond het lidmaatschap van de N.S.B. nog als een afzonderlijk feit, dat strafbaar was.

Nu deze bepaling was geschrapt, hing het ervan af, of de rechters al dan niet het N.S.B.- lidmaatschap als hulpverlening aan de vijand zouden opvatten. Zouden zij dat niet doen, dan zouden N.S.B.-ers, die behalve hun behoren tot de nationaal-socialistische beweging niets anders te verwijten viel, vrijuit gaan. Het was duidelijk, dat men dat in bezet gebied niet wilde. Om ieder risico van vrijuit gaan van deze mensen te vermijden is in 1944 het Tribunaalbesluit tot stand gekomen. Ik kom daar uitvoerig op terug.

De straffen voor de gewone en de militaire rechtspleging zijn te vinden in het wetboek van strafrecht en in het wetboek van militair strafrecht. De opbouw en de bevoegdheid van de rechterlijke colleges, die straffen opleggen, zijn in een andere wet te vinden: in de Wet op de rechterlijke organisatie voor de gewone justitie en, voor de militaire justitie, in de wet op de rechtspleging bij de landmacht en de overeenkomstige voor de zeemacht en in de Provisionele instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof. De wijze van procederen staat weer in andere regelingen: in het wetboek van strafvordering voor de burgerlijke rechtspraak en in de rechtsplegingen voor landmacht en zeemacht voor de militairen. Omtrent de wijze, waarop de koningin gratie verleent bestaat een gratiebesluit.

Voor de bijzondere rechtspleging vinden wij nu dezelfde indeling in besluiten. Men heeft, zoals men bij de gewone rechtspleging gewend was, vier besluiten gemaakt: omtrent de straffen, omtrent de organisatie van de gerechten, omtrent de procedure en omtrent de gratie.

Het eerste van die besluiten, het Besluit Buitengewoon Strafrecht, hebben wij hiervoor behandeld. Het tweede is het Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven. Moest het eerste de mogelijkheid scheppen voor streng recht, dat wil zeggen voor de oplegging van zware straffen, snel recht moest worden moge lijk gemaakt door een efficiënte organisatie van de rechtspraak en door de procedure.

29

30

Het Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven stelt in de vijf ressorten van de gewone gerechtshoven ('s Hertogenbosch, den Haag, Arnhem, Amsterdam en Leeuwarden) bijzondere gerechtshoven in, die rechtspreken met vijf leden: drie burgers, die jurist moeten zijn, en twee militairen. De hoven hebben veel meer dan vijf leden. Zij kunnen dus in verschillende kamers en op verschillende plaatsen rechtspreken. Zo was er een kamer van het Haagse hof in Rotterdam, een van het hof in 's Hertogenbosch in Roermond en in Maastricht, een van het hof Leeuwarden in Groningen. De mogelijkheid werd dus geopend, dat plaatselijk bekende rechters konden oordelen over wat ter plaatse aan handlangers-diensten voor de vijand was geschied.

Bij ieder bijzonder gerechtshof was een openbare aanklager, die procureur-fiscaal genoemd werd, met een term ontleend aan de rechts-

pleging voor de zeemacht, waar de openbare aanklager fiscaal heette. De adjuncten van de procureur-fiscaal heetten advocaat-fiscaal. De procureur-fiscaal had, in de conceptie van het Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven, dezelfde functie als de officier van justitie in de gewone rechtspleging: hij is belast met het leiding geven aan het opsporings-onderzoek en brengt de zaak aan bij de onafhankelijke rechter, die vonnist. De procureur-fiscaal zelf is niet onafhankelijk: hij is een ambtenaar onder de minister van justitie, die opdracht kan geven om te vervolgen en om de zaak bij de rechter aan te brengen. Welke straf de officier van justitie eist wordt meestal niet door de minister van justitie beslist. Het zal hierachter nu blijken, dat de procureurs-fiscaal bij de bijzondere gerechtshoven door de omstandigheden een veel gewichtiger functie kregen dan de officieren van justitie in de gewone rechtspleging hebben. Die ontwikkeling is evenwel pas na de bevrijding in gang gezet.

De gewone delinquent wordt berecht door een rechtbank en heeft een recht van hoger beroep bij een gerechtshof en daarna nog eens recht van cassatie bij de Hoge Raad der Nederlanden in den Haag. Als hij van dit recht volledig gebruik maakt, neemt de procedure uiteraard nog al wat tijd in beslag. Men wilde snel recht en daarom heeft men voor de bijzondere rechtspleging één instantie laten vallen. In eerste aanleg kwamen de verdachten voor een bijzonder gerechtshof en tegen de vonnissen van dit gerechtshof was geen hoger beroep mogelijk. Wel was er een mogelijkheid van cassatie, waartoe in den Haag de Bijzondere Raad van Cassatie werd ingesteld, ook samengesteld uit juristen en militaire leden.

30

31

Cassatie is een merkwaardig rechtsmiddel. De cassatierechter gaat niet na of een verdachte een feit al dan niet gepleegd heeft. De feiten, waarop hij veroordeeld werd, worden geacht vast te staan in het vonnis, waartegen hij cassatie aantekent. De cassatierechter (in de gewone rechtspleging de Hoge Raad) oordeelt alleen over de vraag, of de wet juist is toegepast. Hij kan dus bij voorbeeld van mening zijn, dat een bijzonder gerechtshof ten onrechte heeft geoordeeld, dat dienen bij de Nederlandse Landwacht dienstneming bij de vijand was. In dat geval vernietigt hij het vonnis.

Maar wat de cassatierechter in de gewone rechtspleging nooit kan doen is de strafmaat veranderen. In ons wetboek van strafrecht staat altijd, dat de maximumstraf op een misdrijf levenslang is, twintig jaar of een kleinere termijn. De rechter mag altijd onder die maximumstraf blijven. Als hij dat maar doet, is hij altijd in overeenstemming met de wet. De cassatierechter kan nooit zeggen, dat zes maanden gevangenisstraf in strijd met de wet is, als het maximum, dat de wet erop stelt, driejaar is.

Als men dit systeem in de bijzondere rechtspleging zou hebben

overgenomen, zou een verdachte nooit de mogelijkheid hebben gehad om over een naar zijn mening te zware opgelegde straf te klagen: er was immers geen hoger beroep, zoals bij de gewone rechtspleging. Dat zou betekenen, dat de verschillende kamers van de bijzondere gerechtshoven allemaal in belangrijke mate van mening zouden kunnen verschillen omtrent de ernst van begane feiten en dus allemaal onderling verschillende straffen zouden kunnen opleggen voor gelijke misdrijven. De ene kamer zou een wapendrager voor dienstneming bij de vijand misschien de doodstraf geven (dat was mogelijk geworden) en de ander zes jaar. Om deze consequentie te vermijden bepaalt artikel 16 van het Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven, dat de Bijzondere Raad van Cassatie niet alleen de vonnissen vernietigt wegens strijd met de wet, maar dat daarmee gelijk gesteld wordt de oplegging van een straf, welke niet geacht kan worden te beantwoorden aan de ernst van het misdrijf, de omstandigheden, waaronder het is begaan, of de persoon of de persoonlijke omstandigheden van de veroordeelde. De Bijzondere Raad kan dus, als hij het met de opgelegde straf niet eens is, de uitspraak van het bijzondere hof vernietigen ofwel zelf een andere straf opleggen. Het ergste bezwaar van het ontbreken van hoger beroep, waardoor de politieke delinquent een instantie minder had dan de gewone, werd op die manier weggenomen. Men probeerde snelheid en rechtvaardigheid op die manier te combineren.

Dat is niet goed gelukt, omdat men met een andere bepaling aan de snelheid kennelijk de voorkeur gaf. Dat is de bepaling van artikel 37 van het Besluit Buitengewone rechtspleging.

31

32

Daarin wordt het recht van cassatie van de verdachte uitgehold doordat er bepaald is, dat hij dat recht alleen heeft, indien het bijzondere gerechtshof het hem heeft verleend. Het hof kan dus vinden, dat zijn uitspraak zo perfect is, dat cassatie niet nodig is. Het is een weinig bevredigende regeling. In het bijzonder bij de bijzondere rechtspleging, waar veel zwaardere straffen werden opgelegd dan men bij de gewone rechtspleging ooit gekend had, viel de mogelijkheid van het ontbreken van iedere hogere beoordeling van de vonnissen op als een duidelijke fout. Bij de wijziging van het besluit in 1947 werd dan ook altijd cassatie toegestaan, indien een straf van meer dan zes jaren was opgelegd. Op die manier werden snelheid van berechting en rechtvaardigheid tenminste enigszins tegen elkaar afgewogen.

Het procesrecht van de bijzondere rechtspleging is vervat in het Besluit Buitengewone Rechtspleging (Stb. D 63). Men neemt met enkele technische wijzigingen het wetboek van strafvordering over en niet de uit 1814 daterende Rechtsplegingen bij de landmacht of bij de zeemacht. Daardoor werden alle regels betreffende voorlopige hechtenis van toepassing

verklaard; de procureur-fiscaal zou een verdachte voor ten hoogste twee maal twee dagen in bewaring mogen stellen, maar daarna zou een rechter-commissaris voorlopige hechtenis moeten bevelen voor ten hoogste twee maal zes dagen. Als ook die verlopen zijn moet het bevel verlengd zijn door het bijzondere gerechtshof, telkens voor dertig dagen. Zo is onze gewone regeling voor de voorlopige hechtenis en zo was zij in 1943. Van de toepassing daarvan is in de bijzondere rechtspleging niets terechtgekomen. Nog in dit hoofdstuk zal blijken, dat daarvoor een geheel andere regeling in de plaats is gekomen.

Tenslotte geeft het Bijzonder Gratie-adviesbesluit regels over welke rechters gehoord moeten worden door de Kroon voordat het verlenen van gratie overwogen wordt.

Een soort officieel commentaar van regeringswege is te vinden in de lezing, die de secretaris van minister Gerbrandy, mr. J.G. de Beus, op 22 april 1944 voor de vereniging Pro Patria te Londen heeft gehouden.¹⁵ Die behandelde alle voorzieningen, die voor de bevrijding door de regering waren getroffen, waaronder ook de berechting van de landverraders. De lezing is door de ministerraad en ook door de koningin goedgekeurd. Hierin komt eindelijk een motivering voor de instelling van bijzondere gerechtshoven. „Teneinde een *snelle* berechting te waarborgen”, zegt mr. de -Beus, „leek het beter de toepassing van deze strafbepalingen niet op te dragen aan de gewone rechterlijke macht, maar aan nieuwe bij de terugkeer in te stellen bijzondere gerechtshoven.” Tevoren had hij gezegd, dat de rechterlijke macht tijdens de bezetting „wormstekig” was geworden.

32

33

Men wilde kennelijk berechting door rechters aan wier vaderlandse gezindheid gedurende de bezetting geen twijfel had bestaan. Daarom vermoedelijk wilde men de rechterlijke macht voor deze zaken opnieuw opbouwen. De gedachte, dat dit sneller zou gaan dan een zuivering van de bestaande rechterlijke macht, was onjuist. De nieuwe rechterlijke colleges beschikten noch over gebouwen, noch over personeel, noch over de simpelste zaken als schrijfmachines of vervoersmogelijkheden.

Belangrijker dan dit commentaar was een korte mededeling in de lezing van de heer de Beus. Hij somt de besluiten op, die hiervoor behandeld zijn en besluit dan zijn opsomming met de zinsnede: „terwijl een regeling voor de administratiefrechtelijke maatregelen tegen landverraders vrijwel klaar is.” Dat is de aankondiging van een regeling tegen landverraders, die naast of bovenop de hier behandelde strafwetgeving zal komen te staan, en die later het Tribunaalbesluit is geworden. Op die regeling zullen wij in een volgende paragraaf verder ingaan.

Het Militair Gezag en de bijzondere staat van beleg

Het eind december 1943 uitgevaardigde samenstel van koninklijke besluiten over de berechting van de handlangers van de vijand vertoonde, zoals wij gezien hebben, twee lacunes. Op advies van de Buitengewone Raad van Advies van 5 augustus 1943 is de strafbaarheid van het lidmaatschap van de N.S.B. uit het Besluit Buitengewoon Strafrecht geschrapt. Die lacune moest worden opgevuld. In de tweede plaats zagen wij, dat van de toepassing van de in het Besluit Buitengewone Rechtspleging toepasselijk verklaarde regeling omtrent de voorlopige hechtenis uit het gewone wetboek van strafvordering niets is terecht gekomen.

Dit laatste punt willen wij het eerst behandelen. Het was te voorzien, dat er ongeveer honderdduizend N.S.B.-ers en andere handlangers van de vijand zouden blijken te zijn bij de bevrijding. Men wilde die, mede ter voorkoming van bijltjesdag, arresteren. Indien men daarbij te werk moest gaan volgens de gewone regels van strafvordering, dan zou ten aanzien van elke delinquent een bevel tot bewaring door de procureur-fiscaal gegeven moeten worden, voor een termijn van twee dagen. Dat zou door hem éénmaal voor twee dagen mogen worden verlengd en daarna zou een raadsheer-commissaris uit een bijzonder gerechtshof een bevel tot inverzekeringstelling voor zes dagen mogen geven, ook éénmaal te verlengen. En als ook die termijn verstreken zou zijn, moest een verlenging om de dertig dagen door het bijzondere gerechtshof zelf volgen. Het is wel duidelijk, dat met dit systeem niet honderdduizend verdachten tegelijk in voorlopige hechtenis konden worden genomen.

33

34

De procureurs-fiscaal en de bijzondere gerechtshoven zouden alleen al maanden bezig zijn met het geven van de eerste bevelen. En de derdedaagse verlengingen zouden alle beschikbare tijd van de bijzondere gerechtshoven opslokken. Van berechting van zaken zou eenvoudig niets meer terechtkomen. De latere praktijk zou uitwijzen, dat het met een veel simpeler methode van opleggen van voorlopige hechtenis al moeilijk genoeg zou zijn om de bijzondere rechtspleging met een redelijk tempo, gezien het aantal te berechten gevallen, aan de gang te krijgen.

Op dit stuk bleef het Besluit Buitengewone Rechtspleging papier. Het is niet toegepast. Wel toegepast is een regeling, die geheel naast de rechtspleging stond en wel het Besluit op de bijzondere staat van beleg van 11 september 1943, Stb. D 60. Het besluit bevat tal van zaken, die niets met de bijzondere rechtspleging te maken hebben, maar ook een enkel artikel, dat de grondslag geweest is voor de arrestaties na de bevrijding, voor de opsporing en de inrichting van de kampen voor politieke delinquenten. Het is daarom nuttig kort op de inhoud van het besluit in te gaan.

Het probleem van wat er na de bevrijding (na de terugkeer zei men in Londen) in Nederland moest gebeuren, heeft de Londense regering ernstig bezig gehouden. Er was een sterke stroming, die van mening was, dat het onmiddellijk herstel van de vertegenwoordigende lichamen na de bevrijding niet goed mogelijk - of zelfs misschien ook niet erg wenselijk — zou zijn. In deel V van het verslag van de Parlementaire Enquête Commissie Regeringsbeleid 1940-1945 wordt deze zaak uitvoerig uit de doeken gedaan.¹⁶ Vanuit deze zelfde bezorgdheid meende men, dat er onmiddellijk bij de bevrijding een sterk gezag gereed moest staan om het bestuur over het bevrijde gebied op zich te nemen. Op zichzelf was de gedachte juist, dat de overheid onmiddellijk na de bevrijding over bevoegdheden zou moeten beschikken, die een overheid in normale doen niet heeft. Er zou voedselgebrek, woningnood zijn. Veel gearresteerden zouden terugkomen en hulp nodig hebben. Het economisch leven was vrijwel tot stilstand gekomen. Verkeer en vervoer waren verlamd. Dit alles vereiste snelle en doeltreffende maatregelen.

Reeds in 1941 gingen de gedachten uit naar een dergelijke snelle en doeltreffende organisatie. Dat moest een militaire organisatie zijn, vond men, en daartoe moest een speciale regeling worden getroffen. Ook de grondwet voorziet in de mogelijkheid, dat militaire bevelhebbers bevoegdheden van het burgerlijk gezag uitoefenen en wel gedurende de staat van beleg. Die bevoegdheden waren omschreven in de wet op de staat van oorlog en de staat van beleg van 23 mei 1899, Stb. 128 (inmiddels vervangen door de Oorlogswet).

34

35

Die bijzondere bevoegdheden, waaronder ook het in bewaring doen stellen van gevaarlijke personen, hadden de bevelhebbers gehad nadat op 19 april 1940 het land in staat van beleg verklaard was: op grond daarvan werden ook op 5 mei 1940 pro-Duitsers en N.S.B.-ers geïnterneerd. Maar het stond wel vast: die staat van beleg bestond niet meer, hij was door de bezetting beëindigd

Zou men nu niet bij de bevrijding opnieuw het land in staat van beleg kunnen verklaren? Natuurlijk, maar men wilde kennelijk ditmaal aan de militairen meer bevoegdheden geven dan de oude wet van 1899 mogelijk maakte. Zo werd reeds in 1941 een schets ontworpen voor een bijzondere staat van beleg, die na de bevrijding moest intreden en waaronder het „militair gezag” grote bevoegdheden zou hebben. Minister Gerbrandy schrok van dit ontwerp ernstig. In de commissie terugkeer van de ministerraad gaf hij op 8 september 1941 als zijn eerste algemene indruk, „dat hier een militaire dictatuur wordt ingesteld. Dit algemene plan is de voorzitter grauwelig genoeg. De wet geeft eigenlijk aan de opperbevel-

hebber en diens rechterhand het hele kabinet over.” De geschiedenis van het verbod van generaal Kruls aan de ministers om naar het bevrijd gebied te komen, zou hem later gelijk geven. Als dan op 28 augustus 1942 de minister van justitie met een ontwerp in de commissie terugkeer komt, twijfelt minister Gerbrandy aan de grondwettigheid ervan. Artikel 195 van de grondwet (dat de mogelijkheid van uitzonderlijke bevoegdheden voor de bevelhebbers gedurende de staat van beleg voorziet) schept reeds een mogelijkheid van afwijking van de grondwettelijke bevoegdheden, het voorziet al wat er moet gebeuren in geval van nood. Een beroep op staatsnoodrecht kan men in dit geval niet meer doen, want de grondwet heeft zelf al geregeld, wat er in zo'n geval van nood moet gebeuren.

Het helpt allemaal niet veel. Op 2 september wordt in de commissie terugkeer het ontwerp per artikel behandeld. Over de bevoegdheid tot inbewaringstelling, die ons hier interesseert, worden geen opmerkingen gemaakt. Op 26 september 1942 zegt de minister van justitie, die kennelijk dit ontwerp voorbereidt, dat hij het gereed heeft om in te dienen bij de ministerraad en op 3 november 1942 zal dat dan gebeuren.

In de ministerraad uit zich dan, naar aanleiding van het ontwerp-besluit op de bijzondere staat van beleg het onbehagen, dat een aantal ministers voelen met betrekking tot de maatregelen voor de terugkeer. De parlementaire enquête-commissie is uitvoerig ingegaan op de problemen, die gerezen zijn over de bestuurlijke opbouw na de bevrijding.

35

36

Daarbij is gebleken, dat de ministers Albarda, van den Tempel en Burger in ieder geval grote bezwaren koesterden tegen het autoritaire stelsel zonder volksvertegenwoordiging, dat men aanvankelijk had voorzien. Het is niet te verwonderen, dat dezelfde ministers soortgelijke bezwaren koesterden tegen de voorgenomen regeling van het militair gezag.

Er bestaan tussen het militair gezag, zoals dat voorzien is in de wet op de staat van oorlog en beleg van 1899 en dat, in het leven geroepen bij het Besluit op de bijzondere staat van beleg, twee fundamentele verschillen.

Het eerste verschil is er een van karakter. De wet van 1899 spreekt van het militair gezag en bedoelt dan daarmee een in de staat van beleg tevoorschijn tredende functie van de militaire bevelhebber. Die bevelhebber heeft tot hoofdtaak om het grondgebied te verdedigen. Als er nu oorlog is of dreigt (en dat is de situatie, waarin de staat van beleg afgekondigd kan worden) heeft hij voor die verdediging bepaalde bevoegdheden nodig, die in normale doen aan het burgerlijk bestuur toekomen en zelfs bevoegdheden, die ook het burgerlijk bestuur nooit heeft. Hij moet in staat zijn ruimte voor zijn troepen te vorderen. Hij moet ter beveiliging van zijn troepen het bezit van wapens verder kunnen inperken dan de wet in vredestijd doet. Hij moet

het verkeer kunnen regelen om zijn troepen te kunnen verplaatsen. Hij moet spionnen in bewaring kunnen stellen, vergaderingen kunnen verbieden en censuur kunnen invoeren om berichtgeving naar de vijand tegen te kunnen gaan. Het zijn allemaal bevoegdheden, die hij nodig heeft om zijn taak als bevelhebber ter verdediging van het grondgebied te kunnen uitvoeren. Het militair gezag wordt dan ook uitgeoefend door commandanten van troepeneenheden. Zij hebben in hun staf misschien een officier-jurist, die de maatregelen bestuurlijk en juridisch gaaf uitwerkt, maar het zijn de commandanten die bepalen, welke bevoegdheden zij moeten uitoefenen en welke niet. Het militair gezag is dus een bevoegdheid van een troepencommandant. Zo was het onder de wet van 1899.

Zo was het niet onder het Besluit op de bijzondere staat van beleg. Er was geen nederlands leger, dat bij de bevrijding het grondgebied moest verdedigen of terugveroveren. Het laatste zouden geallieerde troepen doen. De regering was nu voor twee dingen bang: dat er bij de bevrijding geen behoorlijk functionerend overheidsapparaat meer zou zijn, omdat de Duitsers alle belangrijke plaatsen met N.S.B.-ers hadden volgestopt, en dat daarom de geallieerden maar zelf het bestuur in de hand zouden nemen. Bovendien zouden de geallieerde bevelhebbers, dacht men, niet met eventueel nog of opnieuw aanwezige burgeroverheden willen werken. En daarom moest er een militair apparaat aanwezig zijn, dat in overleg met de geallieerde bevelhebbers het burgerlijk bestuur zou uitoefenen.

36

37

Dat apparaat zou de Staf Militair Gezag zijn, daartoe bij koninklijk besluit van 19 juni 1944 (Stb. E 43) in het leven geroepen. Die staf, kortweg aangeduid als het M.G., was dus een orgaan, dat tot taak had het bestuur van het bevrijde gebied in de eerste tijd op zich te nemen. Zij bestond uit burgers met een uniform aan, onder commando van de latere generaal mr. Kruls.

Het verschil is duidelijk. Nu geen bijkomende bevoegdheid van een troepenbevelhebber, maar de bevoegdheid om bestuurlijke bevoegdheden uit te oefenen als hoofddoel. Behalve de naam heeft het militair gezag van het besluit op de bijzondere staat van beleg weinig gemeen met het militair gezag van de wet van 1899. Duidelijk is ook, dat het nieuwe militaire gezag veel grotere bevoegdheden zou moeten krijgen dan het oude. Het ging er immers juist om die bevoegdheden in de plaats van het burgerlijk bestuur uit te oefenen. En zo vinden wij de bevoegdheid om verordeningen te maken, waarbij niet alleen van gemeentelijke of provinciale verordeningen wordt afgeweken, maar ook van wetten (art. 9). Het militair gezag is bevoegd burgers op te roepen voor de militaire dienst, maar ook om andere dan militaire diensten te verrichten. Het kan ook iedereen gelasten bepaalde in

een bevel genoemde handelingen te verrichten, te dulden of na te laten (art. 13).

Nodig was dit allemaal niet. Niet goed valt in te zien, waarom de bevoegdheden, die men aan het militair gezag gaf, niet tijdelijk aan ministers, commissarissen van de koningin en burgemeesters gegeven zouden kunnen worden. En als de geallieerden geen lust hadden om contact te hebben met deze burger-autoriteiten dan was het heel gemakkelijk hun een verbindingsofficier voor dat contact toe te voegen. Kortom: men heeft het gevoel, dat de angst voor revolutie na de bevrijding ook tot het op deze wijze instellen van het militair gezag geleid heeft. Als het ontwerpbesluit dan ook op 22 juli 1943 in de ministerraad ter tafel komt, maakt minister van den Tempel bezwaar tegen de werkwijze van de commissie terugkeer, die de zaken uit de ministerraad houdt. Hij maakt bezwaar tegen de regeling van het burgerlijk bestuur onder het militair gezag. Op 24 augustus noemt minister Albarda de zaak „een sterk autoritaire regeling van de staat van beleg. Er is geen sprake meer van een zo spoedig mogelijk herstel van onze democratische staatsinstellingen. Dit wordt overgelaten aan een latere regering?’ Minister Burger zegt, dat democratie in ons volk ligt, en dat men daarom bepalingen moet opnemen over de eventualiteit van een vertegenwoordigend lichaam.

Het heeft niet veel geholpen. In de vergadering van 14 september zegt de minister-president, dat het besluit op 11 september door de koningin is getekend. Ongeveer een jaar later, op 4 september 1944, wordt de bijzondere staat van beleg krachtens dit besluit afgekondigd. De bevrijding van het Zuiden is dan begonnen.

37

38

En het militair gezag heeft de bevoegdheid van artikel 16, dat luidt: .

Het militair gezag is bevoegd ieder persoon met uitzondering van leden van het koninklijk Huis, van de hoge colleges van staat, ministers en leden van de rechterlijke macht te doen aanhouden, onderzoeken en in bewaring te stellen.

Men moet zich niet voorstellen, dat het militair gezag na de bevrijding, eerst van het Zuiden, later van de rest van het land, met hulp van de nog aanwezige goede politie de N.S.B.-ers is gaan arresteren en in een kamp in bewaring gaan stellen. Het kreeg daartoe niet de kans, omdat het strijdbare deel van de bevolking van het bezette gebied, georganiseerd in de Binnenlandse Strijdkrachten, die zaak zelf in de hand genomen had. In een volgend hoofdstuk zal ik daarop uitvoeriger ingaan. De eerste fase van de bijzondere rechtspleging, het in bewaring stellen, is niet door het militair gezag geschied. Toch is de bepaling van artikel 16 van het Besluit op de bijzondere staat van beleg van groot belang voor het verloop van de

bijzondere rechtspleging geweest, omdat het militair gezag na de feitelijke aanhouding van de betrokkenen de verantwoordelijkheid voor de bewaring op zich genomen heeft. Het heeft de kampen, waarin de N.S.B.-ers gedetineerd waren, ingericht en bemand. Het heeft een centrale leiding van dit nieuwe gevangeniswezen in het leven geroepen. Bovendien organiseerde het militair gezag speciale opsporingsapparaten voor politieke delicten. Het heeft dus tot 1 januari 1946, toen het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging als buitengewone dienst onder het ministerie van justitie in het leven geroepen werd, een grote betekenis voor de bijzondere rechtspleging gehad.

De detentie van de N.S.B.-ers was niet een voorlopige hechtenis, zoals voorzien was in het Besluit buitengewone rechtspleging. Het was, juridisch gezien, bewaring krachtens het Besluit op de bijzondere staat van beleg. Dit maakte een groot verschil. Bij de voorlopige hechtenis moet, na de eerste fase van twee maal twee en twee maal zes dagen, om de dertig dagen door een rechterlijk college beoordeeld worden, of er nog reden is de detentie te verlengen. Er is een regeling omtrent het einde van de voorlopige hechtenis op het ogenblik, dat de rechter al of niet tegelijk met de strafzaak daarover beslist. Dat ontbrak in het Besluit op de bijzondere staat van beleg. Er was wel een bevoegdheid voor het militair gezag om in bewaring te stellen en men moet dus ook aannemen, dat daaraan de bevoegdheid gekoppeld was om de bewaring weer te beëindigen, maar een mogelijkheid voor de gedetineerde om bij een rechter invrijheidstelling te vragen ontbrak in het Besluit op de bijzondere staat van beleg.

38

39

Men moest een massale arrestatie voorzien op het ogenblik van de bevrijding. Een regeling, hoe in de massa van arrestanten bijvoorbeeld ten onrechte gedetineerden zouden moeten worden opgespoord en in vrijheid gesteld ontbrak. Wij zullen zien, dat dit vraagstuk nog jaren na de bevrijding het centrale probleem gebleven is.

Het Tribunaalbesluit

Eind 1943 waren de vier hiervoor behandelde besluiten op de bijzondere rechtspleging afgekondigd en het Besluit op de bijzondere staat van beleg. Wij hebben geconstateerd, dat daarin twee lacunes voorkwamen. De eerste lacune was het feit, dat het enkele feit van het lidmaatschap van de N.S.B. of van haar mantelorganisaties geen strafbaar feit zou zijn in de zin van het Besluit buitengewoon strafrecht. Men kon in 1944 in Londen de bovengeciteerde mening van van Eek in zijn dissertatie uit 1945 nog niet kennen,

dat het lidmaatschap van de N.S.B. of van een mantelorganisatie op zichzelf al hulpverlening aan de vijand was. Het is bovendien de vraag, of de regering op grond van deze, toch wel ruime interpretatie van artikel 102 van het wetboek van strafrecht, nadere maatregelen achterwege had durven laten. Tenslotte kan niemand tevoren zeggen, of de rechter later de mening van van Eek gedeeld zou hebben. En als dat niet het geval zou zijn geweest, zouden de enkele N.S.B.-ers, die niets anders op hun geweten hadden, vrijuit gaan. Vandaar, dat in het oorspronkelijke ontwerp het lidmaatschap van de beweging op zichzelf een strafbaar feit was. Maar de regering had dit bij het nader rapport geschrapt op advies van de Buitengewone Raad van Advies.

De tweede lacune was het feit, dat men geen regeling had voor invrijheidstelling uit de detentie, die — dat zag men wel in — bewaring zou zijn op grond van het Besluit op de bijzondere staat van beleg.

Ten aanzien van de maatregelen, te nemen tegen degenen, die alleen maar lid van de N.S.B. geweest waren, had de Buitengewone Raad van Advies al een vingerwijzing gegeven. Hij had niet volstaan met de strafbaarstelling van het lidmaatschap af te wijzen, maar hij had ook een suggestie gedaan, wat er in de plaats van de te schrappen strafbaarstelling moest gebeuren. In zijn reeds vermeld advies van 5 augustus 1943 over de strafrechtelijke besluiten schrijft de Raad op pag. 1: „Uit het ontwerp zouden gelicht moeten worden de in artikel 26 bedoelden voor zover deze niet anders dan door geld, als leden of donateurs nationaal-socialistische organisaties gesteund hebben. - Hun getal is zeer groot. Het zal praktisch niet mogelijk zijn hen allen te berechten. Een schifting te maken met toepassing van het opportuniteitsbeginsel zal praktisch ook niet mogelijk zijn. Een *lichte* straf voor al deze lieden of velen van hen, is ook niet gewenst.

39

40

Daarom wordt voorgesteld in een afzonderlijk Koninklijk besluit te bepalen, dat deze lieden, behoudens degenen, die vóór een bepaalde tijd, zeg 1 juni 1940, hun lidmaatschap of donateurschap hebben opgezegd (onafhankelijk van de vraag, of deze opzegging al dan niet aanvaard is), zullen worden geplaatst in een (werk-)kamp, voor onbepaalde tijd. Dit zal dus geschieden bij en als administratieve maatregel.

Voorts ware aan te wijzen een commissie, welke de bevoegdheid krijgt, een in het kamp geplaatste daaruit te ontslaan, indien de commissie ervan overtuigd is, dat zijn gezindheid en gedragingen geen gevaar meer zullen opleveren voor de Staat.” Aldus de Buitengewone Raad van Advies.

De Raad poogt hier een aanzet te geven voor een juridische verwerkelijking van de gedachte, dat voor deze landverraders geen plaats meer in Nederland is. Indien men deportatie al niet mogelijk acht, dan is plaatsing in een werkkamp voor onbepaalde tijd een maatregel, die eveneens

het effect heeft de betrokkenen uit de maatschappij te verwijderen. De Raad geeft daarmee een uitwerking aan de heersende grondgedachte, die ook elders in soortgelijke vorm te vinden is.

In het wetgevingsdossier van het ministerie van justitie is het nummer van het Londense Vrij Nederland te vinden, van 2 oktober 1943, waarin een artikel is overgenomen uit Het Parool van juni 1943, getiteld „De komende afrekening”. In dat artikel wordt een onderscheid gemaakt tussen ernstige delinquenten, die met een minimum van tien jaar gevangenisstraf bestraft moeten worden en de meelopers. Deze laatsten, de simpele leden van een nationaal-socialistische organisatie, moeten meer individueel behandeld worden. Commissies van vakgenoten moeten de rechter voorlichten, die op grond van dit advies vrijheidsstraf, ontzetting van het recht bepaalde beroepen uit te oefenen en ontzetting uit de kiesrechten kan uitspreken. In dit systeem wordt wel onderscheid gemaakt tussen ernstige delinquenten en meelopers, maar wordt nog niet het verschil ingevoerd tussen strafrechtelijke afdoening voor de eerste categorie en administratieve afdoening voor de tweede.

Dat is wel het geval in een op 28 juli 1943 door het ministerie van justitie van het ministerie voor algemene oorlogvoering ontvangen ontwerp-regeling voor de bestraffing van landverraders, opgesteld door zes in bezet gebied verblijvende juristen. In dat ontwerp wordt naast een strafrechtelijke behandeling van in de straf-ontwerpen strafbaar gestelde feiten, een tuchtrechtelijke afdoening voorgesteld.

40

41

Als tuchtrechtelijke maatregelen zouden ontzetting uit het Nederlanderschap, internering voor ten hoogste tien jaren, verbeurdverklaring van een gedeelte van het vermogen, ontzetting van rechten, geldboeten en berisping kunnen worden opgelegd.

De gedachte, dat iemand met betrekking tot hetzelfde feit zowel strafrechtelijk vervolgd kan worden als tuchtrechtelijke maatregelen opgelegd kan krijgen, komt in ons rechtsstelsel meer voor. De ambtenaar, die zich laat omkopen, maakt zich schuldig aan een in het wetboek van strafrecht strafbaar gesteld feit en kan deswege vervolgd worden en gevangenisstraf krijgen. Maar hij kan tegelijkertijd door het tot aanstellen bevoegde gezag tuchtrechtelijk worden ontslagen. De advocaat, die geld van zijn cliënten verduistert, kan wegens verduistering strafrechtelijk worden vervolgd, maar hij kan ook door de raad van toezicht van de orde van advocaten geschrapt worden als advocaat. Of deze gedachte nu ook bruikbaar is voor het geval van de N.S.B.-ers, zullen wij hierna moeten bezien. Eerst moet worden uiteengezet, wat de regering te Londen deed en welke maatregel uit de bus kwam.

Bij koninklijk besluit van 17 september 1944, Stb. E 101 werd het Tribunaalbesluit vastgesteld Dit houdt in het kort de volgende regeling in omtrent tuchtrechtelijke of administratieve behandeling van onvaderlands-lievend gedrag.

Aan Nederlanders, die op enigerlei wijze hulp of steun hebben verleend aan de vijand, lid zijn geweest van een nationaal-socialistische organisatie, voordeel getrokken hebben uit door de vijand of diens handlangers genomen maatregelen, dan wel geen gevolg hebben gegeven aan door de regering in verband met de oorlogvoering uitgevaardigde maatregelen, kunnen de volgende maatregelen worden opgelegd:

1. internering
2. ontzetting van bepaalde rechten
3. verbeurdverklaring van hun vermogen.

De regeling heeft dus alleen betrekking op Nederlanders. Vreemdelingen kunnen wel onder het buitengewone strafrecht vallen, maar niet onder het Tribunaalbesluit. Dit houdt verband met het tuchtrechtelijk karakter, dat men aan het besluit trachtte te geven. Tuchtrecht immers geldt altijd voor een bepaalde groep en richt zich tegen leden van die groep, die de normen van die groep niet hebben nageleefd. Zo is er tuchtrecht voor medici, voor advocaten, voor ambtenaren. Het Tribunaalbesluit richt zich als tuchtrecht tot de groep: Nederlanders. Wie als Nederlander zich niet overeenkomstig de normen, die voor Nederlanders tijdens de bezetting golden, gedragen heeft, valt onder het tuchtrecht.

41

42

De internering, eenmaal opgelegd, geldt altijd voor tien jaar. Gedurende de loop van die termijn kunnen geïnterneerden op grond van hun gedrag en vlijt, tijdens de internering betoond, en gelet op de ernst van hun gedragingen, al dan niet voorwaardelijk in vrijheid worden gesteld. Aldus artikel 2. En artikel 3 voegt daaraan toe, dat omtrent de tenuitvoerlegging der internering nadere regelen zullen worden gesteld.

Hoe en door wie stelt men zich nu voor, dat deze maatregelen zullen worden opgelegd? Er worden voor elk arrondissement tribunalen ingesteld, in totaal dus 19 in getal. Die tribunalen oordelen met drie man, een jurist-voorzitter en twee leden, die geen jurist behoeven te zijn. Elk tribunaal kan meerdere kamers hebben.¹⁶

Ieder, die weet of gegronde redenen heeft om te vermoeden, dat een Nederlander zich gedragen heeft op een wijze, die oplegging van een maatregel rechtvaardigt, doet daarvan aangifte bij de minister van justitie. Toen het Zuiden bevrijd was heeft de minister een centraal tribunaalkantoor

ingericht om deze aangiften in ontvangst te nemen. De minister (dus in feite het centraal tribunaalkantoor) stelt de zaak dan in handen van het tribunaal, dat daarvoor het meest in aanmerking komt. Dat kan het tribunaal van de woonplaats van de beschuldigde zijn, of van de plaats waar hij zijn gedragingen heeft verricht, of een ander.¹⁷

Het tribunaal onderzoekt dan de zaak volgens uitvoerige in het besluit neergelegde regels. Het belangrijkste verschil met de gewone rechtspleging (en ook met de bijzondere gerechtshoven) is, dat er geen openbaar ministerie bij een tribunaal bestaat. Er is geen openbare aanklager, die de oplegging van een bepaalde maatregel eist en die ter inleiding van de zaak deze aanhangig maakt met een dagvaarding, waarin de te laste gelegde feiten omschreven staan. Natuurlijk moet de beschuldigde weten, wat hem verweten wordt, want anders kan hij zich niet verdedigen. Er moet dus een dagvaarding zijn, die hem oproept om op een bepaalde dag zich voor het tribunaal te komen verantwoorden voor in die dagvaarding omschreven feiten. Maar die dagvaarding moet door de secretaris van het tribunaal worden gemaakt, die ook bij het wijzen van de uitspraak als secretaris aanwezig is.¹⁸

Hoger beroep was in het Tribunaalbesluit niet voorzien. Wel had men bepaald, dat alle uitspraken van de tribunalen eerst moesten worden bekeken door de Raad van State, althans door een lid van dat college, die het fiat executie op de uitspraak moest verlenen. Deze gedachte was ontleend aan de militaire rechtspraak in oorlogstijd, waarbij ook de vonnissen van de krijgsraden het fiat executie van de commanderende generaal behoeften. Zonder dit fiat konden vonnissen van tribunalen niet worden ten uitvoer gelegd.¹⁹

42

43

Wat betekende nu de uitspraak van de tribunalen? Beschouwt het besluit hen als onafhankelijke rechters? Dat was duidelijk niet het geval. Wanneer een tribunaal tot de conclusie kwam, dat aan een beschuldigde internering moest worden opgelegd, kon het alleen internering voor tien jaar opleggen. Anders dan in het strafrecht betekende die termijn niet een maximum voor de rechter, maar een maximum voor de minister van justitie. Het tribunaal kon niet beslissen, dat met het oog op de geringe overtreding of op verzachtende omstandigheden minder dan tien jaar zou worden opgelegd. Alleen de minister was bevoegd om gedurende de interneringstijd de veroordeelde in vrijheid te stellen.²⁰

Daarentegen had het tribunaal wel het recht om te bepalen, welk gedeelte van het vermogen van de beschuldigde zou worden verbeurd verklaard.²¹ En het was ook bevoegd zelfstandig te bepalen, uit welke rechten een beschuldigde zou worden ontzet.²²

Het Tribunaalbesluit heeft tenslotte een poging gewaagd om een oplossing te geven voor het probleem, dat hiervoor gesignaleerd is: hoe komt iemand, die krachtens het Besluit op de bijzondere staat van beleg door het militair gezag in bewaring gesteld is, ooit weer in vrijheid? Tot welke instantie kan hij zich wenden om die invrijheidstelling te vragen? Volgens het Tribunaalbesluit kan iedereen, die uit hoofde van dat Besluit op de bijzondere staat van beleg in bewaring werd gesteld aan het tribunaal invrijheidstelling vragen.²³ Het tribunaal beslist op dat verzoek, maar het is niet helemaal zeker, dat de beslissing van het tribunaal ook zal worden uitgevoerd. Het tribunaal moet van een beslissing tot invrijheidstelling kennis geven aan de minister van justitie, die weer het militair gezag daarvan in kennis stelt. Dat militair gezag stelt de betrokkene dan in vrijheid tenzij het „in zeer bijzondere gevallen in het belang van de veiligheid van de staat of van de openbare orde of rust dringend noodzakelijk acht, dat de beschuldigde in bewaring blijft gehouden.”²⁴

Het Tribunaalbesluit is te Londen niet zonder moeite tot stand gekomen. Vooral minister Burger heeft zich beijverd het oorspronkelijke ontwerp gewijzigd te krijgen. Dat is hem slechts op ondergeschikte punten gelukt. Nadat op 31 januari 1944 de behandeling in de commissie terugkeer is aangevangen, komt minister Burger met drie hoofdbezwaren. Hij meent, dat de tribunalen niet alleen een oordeel moeten geven over de vraag, of de gedraging van de beschuldigde internering rechtvaardigt, maar ook over de vraag, hoe lang die internering in zijn geval maximaal zal duren.

43

44

De minister van justitie vindt het echter beter, dat niet bij voorbaat uitzicht op verkorting van de interneringstermijn van tien jaar wordt geboden, maar dat de tribunalen buiten voorkennis van de beschuldigde aan de minister van justitie een advies over de termijn uitbrengen. De commissie gaat met minister van Angeren mee.²⁵

Het tweede bezwaar van minister Burger richt zich tegen de centraliserende tendens van het ontwerp. De minister van justitie neemt de aangiften in ontvangst en distribueert de zaken over de negentien tribunalen in het land. Het zou beter zijn een regeling te maken, die het tribunaal van de woonplaats van de beschuldigde bevoegd verklaarde, met een escape-mogelijkheid om bij wijze van uitzondering een ander tribunaal door de minister bevoegd te doen verklaren. Dit bezwaar werd evenmin door de commissie gedeeld.

In de derde plaats tenslotte komt minister Burger terug op het probleem van de invrijheidstelling. In het oorspronkelijke ontwerp stond niet de regeling, die hierboven is weergegeven en die inhoudt, dat het tribunaal over invrijheidstelling beslist, daarvan dan kennis geeft aan de minister van

justitie, die dan aan die beslissing gevolg geeft, tenzij gewichtige redenen, hierboven genoemd, hem aanleiding geven niet tot invrijheidstelling over te gaan. Zolang het militair gezag er is, beslist dat. Minister Burger wilde, dat de tribunalen zelfstandig over invrijheidstelling zouden mogen beslissen zonder dat zij van die beslissing kennis zouden hoeven geven aan de minister van justitie. Ook op dit punt volgt de commissie minister Burger niet.

Voordat op 5 en 6 juni 1944 het ontwerp in de ministerraad zal worden besproken, zendt minister Burger een nota aan de raad, waarin hij zijn bezwaren tegen het ontwerp schriftelijk uiteenzet.²⁶ Hij wijst nogmaals op de bezwaren verbonden aan de centralisatie in het ontwerp, die aan de minister van justitie een grote macht geeft en motiveert bovendien duidelijk, op welke gronden hij er bezwaar tegen maakt, dat de tribunalen over de invrijheidstelling van gedetineerden slechts zullen mogen adviseren en niet beslissen. „Ik vestig er de aandacht op, dat het consequent is voor de bizarre omstandigheden, die wij tegemoet gaan, niet hun die met grote verantwoordelijkheid worden belast de handen te binden door het onvoldoende verstrekken van bevoegdheden. Maar, voor zover tevens aan de gedachte van de rechtsstaat wezenlijke waarde wordt toegekend, volgt daarop logischerwijze de noodzaak van een bevoegd orgaan om over de handelingen van de executieve te kunnen oordelen..” En hij dient een voorstel in tot wijziging van de bepaling over de invrijheidstelling.

Met het voorstel om minder macht bij de minister van justitie te concentreren gaat de ministerraad evenmin als de commissie terugkeer akkoord.

44

45

Het voorstel om de tribunalen beslissende bevoegdheid te geven ten aanzien van het einde van de bewaring, geeft aanleiding tot een uitvoerige discussie. Minister Burger verklaart niet bereid te zijn zijn medewerking te verlenen aan de totstandkoming van het besluit zonder een rechterlijke voorziening ten aanzien van de veiligheid van de persoonlijke vrijheid. Er komt dan een tussenvoorstel ter tafel, dat behelst, dat de minister van justitie de beslissing van het tribunaal volgt, behoudens als er redenen van staatsveiligheid zijn om dat niet te doen: kortom de redactie van het besluit zoals het is tot stand gekomen en hierboven beschreven. De raad wijst de zaak dan terug naar de commissie terugkeer om een tekst uit te werken.

Op 13 juni komt die commissie dan bijeen en het compromisvoorstel van de minister van oorlog, dat al in de vergadering van de ministerraad van 6 juni ter tafel kwam, wordt aangenomen. Minister Burger kan zich met dat compromis evenwel niet verenigen. Op de vergadering van de ministerraad van 12 september 1944 blijkt dit het enige verschilpunt te zijn, waarover nog geen beslissing gevallen is. Minister Burger verklaart, dat hij geen verschil

ziet tussen de oorspronkelijke versie en de nieuwe van het compromis. In de nieuwe compromistekst heten de tribunalen wel te beslissen, maar in werkelijkheid beslist de minister van justitie, die immers uitmaakt wanneer de veiligheid van de staat of het belang van openbare orde en rust het dringend noodzakelijk maken de beslissing van het tribunaal niet ten uitvoer te leggen. De minister van justitie, mr. dr. G.J. van Heuven Goedhart, zegt, kennelijk geïrriteerd, dat een minister geen onberaden stappen zal doen. „Een met zorg gekozen tribunaal ook niet”, antwoordt minister Burger. En hij gaat ook niet in op de gedachte, dat de minister van justitie binnen een week na ontvangst van de beslissing van het tribunaal zijnerzijds de beslissing over invrijheidstelling zou moeten nemen. Hij „verwerpt de gedachte, dat personen, waaromtrent het tribunaal heeft verklaard de vrijlating juist te achten, nog een week zouden kunnen worden vastgehouden.” De ministers van den Tempel, van den Broek en Bolkestein zijn het met minister Burger eens. Tenslotte wordt het gewijzigde ontwerp met 10 tegen 4 stemmen aangenomen. Een op verzoek van minister Albarda gehouden voortzetting van de vergadering op 13 september levert geen nieuwe gezichtspunten op, behalve dat minister Burger ten tweeden male verklaart, dat hij niet bereid is het besluit mee te tekenen.

In het licht van de ontwikkeling van collectieve vijandschap naar individuele beoordeling neemt het Tribunaalbesluit een belangrijke plaats in. Mr. de Beus, in zijn reeds genoemde lezing voor Pro Patria kondigde ter aanvulling op de strafbesluiten „administratiefrechtelijke maatregelen” aan.

45

46

Later werd de regeling, op het voetspoor van het ontwerp van de juristen uit bezet gebied, een regeling van tuchtrecht genoemd. En in de toelichting op het ontwerp Tribunaalbesluit ²⁷ worden beide termen naast elkaar in dezelfde alinea gebruikt. „De in het ontwerp vervatte tuchtrechtelijke regeling”, zegt die toelichting op pag. 1, „vormt een aanvulling op de voorzieningen van buitengewoon strafrecht, welke bij Koninklijke besluiten van 22 december 1943 zijn tot stand gebracht. De bijzondere maatregelen dragen echter niet een poenaal, maar een administratief karakter.”

Het verschil tussen de strafrechtbesluiten en het Tribunaalbesluit is wel duidelijk. Volgens de strafrechtbesluiten krijgt iedere delinquent straf naar de mate van zijn schuld. Op zwaardere schuld volgt zwaardere straf. De bedreigde straffen zijn maxima, de rechter kan daar zoveel hij nodig acht onder blijven. De strafoplegging blijft een individuele beoordeling en de beoordeling van een individu.

Heel anders werkt het Tribunaalbesluit in de conceptie van de regering te Londen. Als een tribunaal internering nodig acht, duurt die internering

tien jaar. Voor differentiatie naar de mate van schuld en naar de individu is geen mogelijkheid. De minister van justitie kan de internering verkorten wegens goed gedrag tijdens de internering, niet wegens geringe schuld. Het is een collectieve maatregel (in een modieuze terminologie zou men heden zeggen: een generieke maatregel) op grond van een daad, het lidmaatschap van een nationaal-socialistische organisatie, zonder beoordeling van de individu opgelegd. De N.S.B.-ers worden als vijand beschouwd en collectief voor tien jaar uit de maatschappij verwijderd. Het besluit voert geen rechtspraak in, maar — om een term te gebruiken, die minister van Angeren dierbaar moet zijn geweest — administratie in judiciële vormen.²⁸

Uit deze gezichtshoek gezien wordt de oppositie van minister Burger tegen het Tribunaalbesluit duidelijker. Men kan niet verwachten, dat minister Burger, voortgekomen uit het verzet en Engelandvaarder, een verdediger van de handlangers van de bezetter was. Daarvoor had hij zelf een te groot deel van de bezetting aan den lijve ervaren. Maar hij was, meer dan de andere ministers, een politicus, dat wil zeggen iemand, die vooruitzag, hoe de houding van de bevolking tegenover de N.S.B.-ers zich na de bevrijding zou ontwikkelen. Reeds in een illegaal in het bezette gebied verspreide brochure had hij tegen overdreven verwachtingen omtrent een herstel van de oude toestanden na de bevrijding gewaarschuwd.²⁹ Hij zag heel goed, dat de collectieve vijandschap na de bevrijding voor een beoordeling van de individu en zijn houding tijdens de bezetting zou plaats maken.

46

47

Een collectieve verwijdering van de N.S.B.-ers uit de samenleving zonder beoordeling voor een rechter van hun individuele schuld behoorde niet tot de reële mogelijkheden.

Vanuit die houding had hij gepleit voor bevoegdheid van de tribunalen om zelfstandig over de op te leggen maatregelen te beslissen. In feite betekende dat, dat de collectieve administratieve maatregel vervangen zou worden door een individuele rechterlijke beoordeling.

Deze visie zou hem later in nog veel groter conflict met de ministerraad brengen dan tijdens de discussies over het Tribunaal-besluit het geval was. Op 14 januari 1945 hield hij in bevrijd gebied een radiorede³⁰, waarin hij aandrang op matiging bij zuivering en berechting. Velen hebben op sommige ogenblikken gebrek aan moed of gebrek aan beleid getoond. Maar niet iedereen is een held of een diplomaat. Maar als men iedereen wil verwijderen, die niet aan die maatstaven voldeed, dan is dit een onjuist uitgangspunt. „Want het gaat niet om het vinden van begane fouten, maar om het vinden van hen, die „fout” zijn geweest. Wanneer voor hen, die fout zijn geweest, het recht zijn loop heeft gehad, dan is het zuiveringsvraagstuk

ten einde.” En dat gold evenzeer voor de berechting als voor de zuivering uit beroepen of ambten. Deze radiorede werd minister Burger te Londen niet in dank afgenomen. Toen hij, teruggekomen, weer de vergadering van de ministerraad bij woonde, werd hem meegedeeld, dat zijn ontslagbesluit gereed lag.³¹

De theorie heeft mr. Burger gelijk gegeven. Er was, in de na de bevrijding verschenen literatuur, niemand, die geloofde in de constructie van een door de administratie te hanteren tuchtrecht. Ik laat in het midden, dat in ieder behoorlijk tuchtrecht (dat in wezen altijd een soort gespecialiseerd strafrecht is) de tuchtmaatregel misschien in eerste aanleg door een administratief orgaan wordt opgelegd, maar dat tegen die maatregel dan in elk geval beroep op een onafhankelijke rechter open staat. Zo was het bij het tuchtrecht ten aanzien van militairen, ambtenaren en artsen. Zo is het na de oorlog ook geworden ten aanzien van advocaten. Maar het Tribunaalbesluit voorzag niet in een onafhankelijke rechter. Bovendien: de aard der op te leggen straffen is zo ingrijpend, schrijft van Bemmelen³², dat van administratieve straffen niet meer kan worden gesproken. Hier is sprake van gewone straffen. Van Eek kan een essentieel verschil met een eigenlijk strafrecht niet ontdekken.³³ Ook mr. van Oppen acht het Tribunaalbesluit geen tuchtrecht, maar strafrecht.³⁴

Ook de praktijk van de tribunaalrechtspraak heeft zich ontwikkeld naar een strafrechtspraak, weliswaar met bijzondere kenmerken, maar toch met de hoofdtrekken van individualiserende strafrechtspraak.

47

48

Ik zal deze ontwikkeling later beschrijven. Op deze plaats moet worden vermeld, dat nog voordat de tribunaalrechtspraak goed en wel begonnen was, gevolg werd gegeven aan de wens in het bezette gebied, die ook door mr. Burger in de commissie terugkeer was vertolkt, om aan de tribunaal de bevoegdheid te geven om in hun adviezen tot internering aan de minister van justitie ook een termijn van internering op te nemen. Daarmee verdween de automatische internering voor tien jaar om plaats te maken voor een opsluiting gedurende een termijn, die aangepast was aan de mate van schuld van de beschuldigde. De generaliserende maatregel, opgelegd aan een onpersoonlijke vijand werd tot een straf, aan een individu opgelegd naar de mate van zijn persoonlijke schuld. Later zou deze individualisering nog verder gaan.

De centralisering bij de minister van justitie liep al vrij spoedig vast en werd vervangen door een ander stelsel, dat wij later bij de behandeling van het Besluit politieke delinquenten 1945 zullen behandelen. Een uitspraak van een tribunaal, die invrijheidstelling meebracht, had ook die invrijheidstelling tot gevolg, behalve indien de betrokkene nog voor een misdrijf ingevolge het Besluit buitengewoon strafrecht terecht moest staan.

Het bleek in de praktijk, dat de kritiek van minister Burger op het ontwerp Tribunaalbesluit juist was geweest, al is het kamerlid Burger met de oplossing van de door hem gesignaleerde problemen niet altijd even gelukkig geweest.

Voordat ik nu overga tot de beschrijving van wat er na de bevrijding ten aanzien van de N.S.B.-ers gebeurde moet ik de aandacht vestigen op enkele problemen, die zijn ontstaan doordat de regering ten onrechte aan de tribunaalrechtspraak een administratief karakter had pogen te geven.

Als op te leggen maatregel noemt artikel 1 van het besluit: verbeurdverklaring van hun vermogen. Wanneer men de tribunaalrechtspraak als strafrechtspraak zou hebben gezien, zou deze maatregel regelrecht in strijd geweest zijn met artikel 167 van de toen geldende grondwet (nu artikel 174). Dat luidt: „Op geen misdrijf mag als straf gesteld worden de algemene verbeurdverklaring van goederen, de schuldige toebehorende.” Dat hier sprake was van algemene verbeurdverklaring lijdt geen twijfel. Immers verbeurdverklaring is mogelijk van het „vermogen”, dat is van het geheel van bezittingen van een beschuldigde. Deze grondwetsbepaling stond reeds in de staatsregeling van het Bataafse volk van 1798 en heeft sindsdien in alle volgende grondwetten gestaan. Het was een reactie op de praktijk van het Franse ancien régime, waarbij de koning het vermogen van een veroordeelde verbeurd verklaarde ten behoeve van de staatskas, dat wil zeggen ten behoeve van zichzelf.

48

49

De verleiding was groot om in tijden van geldgebrek voor enige rijke delinquenten te zorgen. De regering rechtvaardigt deze afwijking van de grondwet nu met de volgende redenering: „De mogelijk opkomende vraag, of aan het hier bepaalde niet in de weg staat het voorschrift van artikel 167 grondwet — krachtens hetwelk op geen misdrijf als straf mag worden gesteld de algemene verbeurdverklaring der goederen aan de schuldige toebehorende — dient stellig ontkennend beantwoord. Bij de toepassing van de onderhavige administratieve maatregel is noch van een „straf” terzake van een „misdrijf” noch — gelet op de zojuist vermelde, uitdrukkelijke uitzondering — van een „algemene” verbeurdverklaring der aan de schuldige toebehorende goederen sprake.”³⁵

Aan deze redenering ontvalt de grond, indien men de tribunaalrechtspraak als strafrechtspraak ziet. Bovendien: als men aan de onafhankelijke rechter al geen algemene verbeurdverklaring wil toevertrouwen, dan toch zeker ook niet aan de administratie?

De regering heeft zich voorgesteld, dat een zeer groot gedeelte van hen, die ter zake van een landverraderlijk misdrijf voor een bijzonder gerechtshof

moeten terechtstaan, zich tevens voor een tribunaal hebben te verantwoorden.³⁶ Men meende dus, dat er dubbele berechting zou plaats vinden: ten eerste voor misdrijven voor het bijzondere hof en ten tweede wegens lidmaatschap van een nationaal-socialistische organisatie voor het tribunaal. Daar is niets van terecht gekomen. Dubbele berechting is hoge uitzondering gebleven. De grote hoeveelheid gedetineerden na de bevrijding alleen al maakte een dubbele berechting onmogelijk. Men was al blij, indien met een zekere taakverdeling, iedere delinquent hetzij door een bijzonder hof hetzij door een tribunaal binnen redelijke tijd berecht kon worden.

Indien men de tribunaalrechtspraak niet als rechtspraak maar als administratie beschouwde, behoefde men zich niet gebonden te voelen aan de grondwetsbepaling, die eist, dat rechters voor het leven worden aangesteld en nog minder aan de nederlandse traditie, dat recht gesproken wordt door juristen en niet door leken. In het tribunaal nu hadden ook leken zitting. Beschouwde men de tribunaalrechtspraak als strafrechtspraak, dan kon men tot de uitspraak komen, dat voor het eerst sinds 1813 het leken-element in de strafrechtspraak werd geïntroduceerd.³⁷ Tegen deze lekenrechtspraak is, zoals zal blijken, in den beginne wel geprotesteerd. Nadat de tribunalen echter na wetswijzigingen en in de praktijk als echte strafrechters gingen functioneren, is de oppositie tegen de lekenrechtspraak verstomd.

49

50

Conclusies

Wanneer men nu de Londense wetgeving als geheel overziet, dan komt men tot de volgende voorlopige, juridisch-technische conclusies.

De strafbesluiten hebben goed gewerkt. Het Besluit buitengewoon strafrecht heeft in de praktijk geen lacunes opgeleverd. Dat de berechting van Duitse oorlogsmisdadigers daarop niet gebaseerd kon worden, kon de Londense wetgever, die de theorie omtrent oorlogsmisdrijven nog niet kon kennen, niet weten. De redactie van de besluiten, die deels op gewoon, deels op militair strafrecht geënt waren en afwijkingen van beide bevatten, is technisch uitermate moeilijk. Fouten erin heb ik in de jaren, dat ik met de besluiten werkte, niet ontdekt. Onjuist was, dat men terwille van de snelheid van berechting de rechtszekerheid zover heeft opgeofferd, dat men niet alleen geen hoger beroep toestond maar voor de verdachte cassatie alleen mogelijk maakte, indien hem daartoe door het hof verlof werd verleend. Daardoor was het theoretisch mogelijk (en het is ook voorgekomen), dat een doodstraf werd opgelegd zonder dat enige nadere voorziening daartegen

openstond.

Het Tribunaalbesluit was een theoretische misser. De gedachte, dat hier sprake was van administratieve maatregelen werd door niemand in Nederland geloofd. Zij ging veel te veel uit van de collectieve vijandschap, die geen individuele beoordeling openliet. Zodra de N.S.B.-ers evenwel gearresteerd waren, bleken de verschillen in schuld en werkte de gedachte van een collectieve maatregel van internering van tien jaar niet meer. Dat de tribunalen desondanks een belangrijke en gewaardeerde rol gespeeld hebben bij de berechting, was niet te danken aan het oorspronkelijke besluit maar aan de inventiviteit, waarmee de met de rechtspraak belaste mensen wege hebben gezocht en gevonden om haar aan te passen aan wat na de bevrijding nodig was: een individuele beoordeling van degenen, die wij tijdens de bezetting collectief als onpersoonlijke vijand hadden beschouwd.

Noten

- 1 Het advies van de Raad is te vinden als bijlage 39 (pag. 138) in deel V B van de verslagen van de Parlementaire Enquête Commissie.
- 2 Zie van der Pot-Donner, Handboek van het Nederlandse Staatsrecht, achtste druk, Zwolle 1968, pag. 484 w. en de daar geciteerde literatuur. Speciaal over de grondwettigheid van de bijzondere rechtspleging prof. mr. J.E. Jonkers, De bijzondere rechtspraak en de grondwet, N.J.B. 1948, pag. 41 w., die de grondwettigheid verdedigt. Daartegen mr. J. van der Hoeven, Beginsel, t.a.p. pag. 237 w.
- 3 Bijl. Hand. 2e Kamer 1945/46, no. 123.
- 4 B.R.V.C. 5 dec. 1945, NOR 150.
- 5 H.R. 30 oktober 1946, N.J. 737.
- 6 De Zwerver 29 juli 1949. Vgl. prof. mr. G. Russel in onderschrift onder artikel van mr. W. Broertjes in Kompas van 2 november 1946 en in zijn brochure De Londense Koninklijke besluiten in het licht van het staatsnoodrecht, z.j.
- 7 artikel 78 van de Invoeringswet Militair Straf- en Tuchtrecht.
- 8 artikel 45 van het Wetboek van Militair Strafrecht.
- 9 De dag der vergelding! De C.P.N. en de bestraffing van de oorlogsmisdadigers, no. 71, uitgave De Waarheid, voorjaar 1944.
- 10 Prof. Mr. W.P.J. Pompe, Enige aspecten van het politieke strafrecht, diesrede, Utrecht 1947, geciteerd in het Eindhovens Dagblad van 28 maart 1947.
- 11 Parlementaire Enquête Commissie, deel 5 B, pag. 217-218.
- 12 Brief van 13 oktober 1942 no. 2860.
- 13 Het nader rapport is te vinden bij het advies van de Buitengewone Raad van Advies, zie noot 1) bij dit Hoofdstuk.
- 14 Mr. D. van Eek, Het misdrijf van hulpverlening aan de vijand, Utrecht-Nijmegen 1945, op pag. 239: „Het enkele lidmaatschap der N.S.B. dus vanaf het moment, dat deze beweging zich voor Duitsland

- verklaarde, vormt ongetwijfeld een geval van hulpverlening aan de vijand.”
- 15 PEC deel V B, bijlage 68. Het gedeelte over de bijzondere
rechtspleging op pag. 211.
- 16 Titel II.
- 17 Titel III.
- 18 artikel 47.
- 19 Titel V.
- 20 artikel 2.
- 21 artikel 6.
- 22 artikel 4.
- 23 Titel VI.
- 24 artikel 76 jo. artikel 37, vierde en vijfde lid.
- 25 vergadering commissie terugkeer van 16 februari 1944.
- 26 nota van 24 april 1944, no. 901.
- 27 Toelichting op het ontwerp-Tribunaalbesluit, op 15 september 1944
no. 1640 door de minister van justitie aan de koningin aangeboden.
- 28 De term „administratie in judiciële vormen” is de titel van de
dissertatie van minister J.R.M. van Angeren, Utrecht 1921.
- 29 Perspectief van onze tijd, opgedragen aan het Nederlandse volk door
een Engeland-vaarder, die thans een regeringsfunctie in Engeland
bekleedt, z.j.
- 30 te vinden in verslag Parlementaire Enquête Commissie deel V B,
bijlage 131, pag. 373.
- 31 over de crisis-Burger uitvoerig PEC, deel V pag. 566 w.
- 32 J.M. van Bemmelen, „Het buitengewone straf- en tuchtrecht” in
Tijdschrift voor Strafrecht deel LTV, pag. 133.
- 33 van Eek l.c. pag. 26.
- 34 Mr. R. van Oppen, Het Tribunaalbesluit, N.J.B. 1945 pag. 329.
- 35 Toelichting op het Tribunaalbesluit (zie noot 27) pag. 6.
- 36 Toelichting op het Tribunaalbesluit (zie noot 27) pag. 1-2.
- 37 van Eek l.c. pag. 23 noot 1.

Hoofdstuk III De arrestaties na de bevrijding

De eerste algemene lastgeving van het Militair Gezag

Op de zesde juni 1944 landden de geallieerden op de Normandische kust. Op 12 september werd Eysden, op 14 september Maastricht bevrijd. In de loop van de maanden september en oktober volgt snel de bevrijding van Limburg en Noord-Brabant en in november die van Zeeland. De bevrijding van het Noorden zal pas in de laatste dagen van maart 1945 beginnen om te worden voltooid met de capitulatie van de Duitse troepen in Nederland op 5 mei 1945.

Zodra het eerste stuk van het grondgebied was bevrijd werd het zaak de te Londen voorbereide regelingen voor de bevrijding in de praktijk om te zetten. De Staf Militair Gezag, die belast was met het bestuur in de overgangstijd en met de verbinding tussen het Nederlandse bestuur en de geallieerde bevelhebbers, verplaatste met ingang van 10 september 1944 haar hoofdkwartier naar Brussel. Inmiddels was de kolonel van de generale staf Mr. H.J. Kruls benoemd tot Chef Staf Militair Gezag. Dadelijk na de bevrijding van de verschillende steden werden daar plaatselijke militaire commissarissen benoemd, die met betrekking tot de plaatselijke vraagstukken van bestuur en verbinding van geallieerde bevelhebbers met het bestuur onder de bevelen van de Chef Staf Militair Gezag de taak van het militair gezag moesten uitoefenen. Zo waren er militaire commissarissen te 's-Hertogenbosch, Eindhoven en Breda. In de loop van dit hoofdstuk zullen enkele van hen ten tonele worden gevoerd.

Het Militair Gezag zag zich voor een zware taak geplaatst. Het binnenlands bestuur was gedesorganiseerd. Veel plaatsen waren ingenomen door N.S.B.-ers, die eruit verwijderd werden. Het economisch leven was voor een groot deel ingesteld op productie ten behoeve van de Duitse oorlogsmachine. De voedselvoorziening moest gewaarborgd blijven. En bovendien was het bevrijde gedeelte achterland voor de geallieerde oorlogvoering en deels, langs de rivieren, frontlijn. In dat gebied kon men mensen, die zich gedurende de bezetting onverholen achter de Duitse oorlogsinspanning hadden gesteld of die, door hun lidmaatschap van een nationaal-socialistische organisatie geacht konden worden sympathieën te hebben met de Duitsers, niet vrij laten rondlopen.

Van geallieerde zijde werd dus op arrestatie van N.S.B.-ers aangedrongen. Men wilde de kans niet lopen achter de linies door sympathisanten van de Duitsers te worden bestookt.

Daar kwam nog iets anders bij. Zowel door de regering te Londen als door de illegale pers was bij voortduring erop aangedrongen geen bijltjesdag te houden, dat wil zeggen geen ongeorganiseerde afrekening te houden met de landverraders. Men kon de bevolking, die vijf lange jaren zich geërgerd had aan, geterroriseerd was en zich verraden voelde door de N.S.B.-ers, niet aandoen, dat deze na de bevrijding temidden van de feestvreugde zouden blijven rondlopen. De tegenhanger van het parool „geen bijltjesdag” was: onmiddellijke arrestatie van de N.S.B.-ers. Zo is het ook altijd gesteld. Laat ik als voorbeeld aanhalen de ook hiervoor al geciteerde redevoering door de radio van Minister Burger van 29 januari 1944, die nog eens resumeerde wat altijd het standpunt van de regering geweest was¹: „Integendeel, voor hen en voor allen, die op welke wijze ook, ons volk ontrouw zijn geworden in de tijd van neergang en verdrukking, zal op de dag van de bevrijding geen plaats zijn.” En hij ging verder: „Voorzien moet intussen worden, in afwachting van de definitieve beslissingen, dat zij aan wier nationale houding gegronde twijfel bestaat, onmiddellijk uit de samenleving verwijderd kunnen worden.”

Het ging er dus niet zozeer om politieke delinquenten in afwachting van hun berechting in voorlopige hechtenis te nemen op de gronden, die voor de voorlopige hechtenis in de gewone rechtspleging gelden: gevaar voor vlucht of vrees voor herhaling. Er bestond een politieke grond om de N.S.B.-ers onmiddellijk na de bevrijding uit de samenleving te verwijderen, in afwachting van hun berechting. Maar het was niet die berechting, die in de eerste dagen na de bevrijding van een gebied centraal stond, maar de verwijdering uit de maatschappij. Dit verschil van uitgangspunt bij de arrestaties verklaart een deel van de geschillen, die over de arrestaties gerezen zijn en ook een deel van de moeilijkheden, waarmee de rechtspleging later te kampen had: Omdat de verwijdering uit de maatschappij voorop stond, heeft men bij het arresteren de eis van rechtspleging verwaarloosd, dat toch uit een proces-verbaal moet blijken, op grond van welke verdenking de vrijheidsbeneming is geschied en welke aanwijzingen voor de juistheid van de verdenking er zijn. Daardoor kwamen veel mensen de kampen terecht, van wie men eigenlijk niet veel wist.

53

54

De problemen omtrent de arrestaties na de bevrijding van het Zuiden, die zich hebben voorgedaan als twist omtrent de bevoegdheid tot arrestatie, maar die naar mijn mening de diepere ondergrond hadden van verschil van mening over de aard van de arrestaties, zijn uitvoerig onderzocht door de Parlementaire Enquête Commissie. In deel V van haar verslag wijdt zij

hoofdstuk XIII geheel aan de strijd om de arrestatiebevoegdheid. Bij de beschrijving van deze strijd zal op dit verslag worden teruggegrepen. Veel feiten zijn ook ontleend aan G.J. van Ojen Jr., *De Binnenlandse Strijdkrachten*, Uitgave Departement van Defensie 1972.

Het Militair Gezag was bij de bevrijding verantwoordelijk voor het arresteren van de politieke delinquenten: het Besluit op de bijzondere staat van beleg gaf daartoe de bevoegdheid. Het weer op gang brengen van het bestuur was met behulp van een staf met officieren en van plaatselijke commissarissen met hun staven nog mogelijk door middel van het geven van richtlijnen, instructies en zo nodig verordeningen. Voor het arresteren van degenen, die nu verder politieke delinquenten zouden gaan heten, en die zich dus schuldig hadden gemaakt aan strafbare feiten van het Besluit Buitengewoon Strafrecht of aan gedragingen van het Tribunaalbesluit, was een apparaat nodig. Er moesten mensen zijn, die tot arrestatie zouden overgaan. Men had gebouwen nodig om de gearresteerden in onder te brengen en bewakers om hen in die gebouwen vast te houden. Het Militair Gezag miste een dergelijk apparaat. De Chef Staf Militair Gezag was geen troepencommandant en had geen militaire eenheden onder zich om de uitvoering van de arrestatie op zich te nemen. Het Militair Gezag had dus geen andere mogelijkheid dan om een bestaand burgerlijk apparaat in het bevrijde gebied de opdracht te geven om de politieke delinquenten te arresteren. Welk apparaat lag meer voor de hand dan de organisatie, die in normale tijden altijd belast was met het arresteren en inbewaringstellen van delinquenten? Dat was de politie.

De Chef van de Staf Militair Gezag generaal Kruls liet dan ook in het eerste nummer van het Publicatieblad Militair Gezag een Algemene Lastgeving verschijnen, een bevel aan alle opsporingsambtenaren (dat is dus aan de politie) om de categorieën van mensen, die in die lastgeving uitvoerig staan gespecificeerd, te arresteren en in bewaring te stellen.² Dit is de Eerste Algemene Lastgeving van het Militair Gezag. Zij legde op de politie de moeilijke taak om uit te maken, wanneer iemand verdacht werd zich schuldig te hebben gemaakt aan een strafbaar feit, bedoeld in artikel 1 van het Besluit Buitengewoon Strafrecht. Onder die feiten was dat van hulpverlening aan de vijand, slechts met deze woorden in de wet omschreven. De politie moest dus maar uitmaken, welke feiten wel en welke niet hulpverlening aan de vijand waren: een probleem, dat later de rechters voor grote moeilijkheden zou stellen.

54

55

Er hoefde niet in de lastgeving te worden vermeld, dat van de inbewaringstelling van politieke delinquenten een proces-verbaal behoorde

te worden opgemaakt. Geen politieman zou dit achterwege laten.

Afgezien echter van eventuele interpretatiemoeilijkheden, waarvoor de politieman door de algemene lastgeving werd gesteld, deed een opdracht tot arresteren en inbewaringstellen van politieke delinquenten aan „de politie” andere problemen rijzen. De politie als organisatie was op het ogenblik van de bevrijding zelf min of meer verdacht. Zij was geïnfiltrerd met onbetrouwbare elementen. Ook „goede” politiemannen hadden niet altijd kunnen ontkomen aan het verrichten van hand- en spandiensten aan de duitse terreur. Zij hadden wellicht Joden opgepakt, gearresteerde verzetsmensen getransporteerd. Voorzover daartegenover verdienstelijke daden voor het verzet stonden, waren die uiteraard bij de bevolking onbekend. Dat een niet eerst zelf van onvaderlandslievende elementen gezuiverde politie politieke delinquenten moest arresteren, zou mogelijk tot reacties bij de bevolking aanleiding kunnen geven.

Het optreden van de Binnenlandse Strijdkrachten

Noch de interpretatiemoeilijkheden van de algemene lastgeving voor de politiemannen noch reacties van de bevolking op arrestaties door een ongezuiverde politie hebben zich voorgedaan. Alsof de algemene lastgeving van het militair Gezag niet bestond zijn in iedere plaats, waar de Duitsers verdwenen en plaats moesten maken voor geallieerde troepen de politieke delinquenten gearresteerd door de B.S., de Binnenlandse Strijdkrachten. Hierover eerst een enkele passage.

Men kan het verzetswerk gedurende de bezetting onderscheiden in verzet, dat wel en verzet, dat niet direct militaire waarde had. Van Ojen maakt deze onderscheiding³. Zij bevat geen waardeoordeel. Geen rechtstreekse militaire waarde had het verzorgingswerk van onderduikers, met inbegrip van het vervalsen van distributiebescheiden en persoons-bewijzen. Voornamelijk met dit werk hield zich de L.O., Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, bezig

De organisaties wier verzetswerk rechtstreeks militaire waarde had, waren voornamelijk drie. De eerste en grootste was de O.D., de Orde Dienst, die zich vooral ten doel stelde omstreeks een bevrijding mee te vechten en een gezagsvacuüm te voorkomen. Veel oud militairen hebben functies in deze organisatie bekleed. In de tweede plaats voerde de L.K.P., de Landelijke Knok Ploegen, gewapende acties uit aanvankelijk vooral ter ondersteuning van het werk ten behoeve van de onderduikers, later ook van andere aard, zoals bevrijding van gevangenen en de liquidatie van gevaarlijke tegenstanders. De Raad van Verzet tenslotte hield zich bezig met georganiseerde sabotage.

Deze drie organisaties vonden elkaar in een driehoeksverband, delta genaamd, in het voorjaar 1944. Op 3 september van dat jaar werd Prins Bernhard benoemd tot bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten. Deze omvatten de met de geallieerden meevechtende Prinses Irenebrigade maar ook de bij Koninklijk besluit van 5 september 1944, Stb. E 62 uit de drie verzetsorganisaties samengestelde eenheden, die samen de Binnenlandse Strijdkrachten zouden vormen. Deze Binnenlandse Strijdkrachten kozen zich een uit geen der organisaties voortgekomen commandant, wiens benoeming door de Prins als bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten werd aanvaard, de reserve-kolonel van de generale staf H. Koot.

De Binnenlandse Strijdkrachten werden later onderscheiden in twee gedeelten: de Stoottroepen, wier taak het was daadwerkelijk aan de oorlogsverrichtingen deel te nemen, en de Bewakings-troepen, die allerlei binnenlandse taken verrichtten en daartoe o.a. ter beschikking gesteld konden worden van het Militair Gezag b.v. voor bewaking van kampen van politieke delinquenten.

Plaatselijke afdelingen van de Binnenlandse Strijdkrachten nu doken na het wegtrekken van de duitse troepen onmiddellijk op en beschouwden het als hun eerste taak de politieke delinquenten te arresteren. Van een algemene lastgeving van de Chef Staf Militair Gezag hadden zij nooit gehoord. Het Publicatieblad van het Militair Gezag kon in bezet gebied trouwens moeilijk bekend zijn. Aangezien ook de teksten van het Besluit Buitengewoon Strafrecht en van het Tribunaalbesluit bij de arresteerders wel niet bekend geweest zullen zijn, hadden zij van interpretatiemoeilijkheden geen last. De politie als zodanig hield zich afzijdig. Individuele politiemannen, vooral zij die in het verzet een rol gespeeld hadden, deden mee met de B.S.

Om de betekenis van deze spontane actie van de B.S. te begrijpen is het nuttig een indruk te hebben van de aantallen, waarom het ging. Van de oprichtende verzetsorganisaties had de O.D. in de zomer 1944 in het hele land ongeveer 3000 tot 4000 actieve leden.⁴ De K.P. had ongerekend de gevallen slachtoffers 1895 geteld.⁵ Ook de R.v.V. had een gering aantal leden niet meer dan 1000. Het aantal leden van de B.S. was bepaald meer dan de som van de leden van de oprichtende verzetsorganisaties, omdat er kort voor de bevrijding veel leden actief toegetreden zijn. Van Ooien geeft een schatting van 28.000 man in het Zuiden⁶ en van 60.000 man in vermoedelijk juni 1944 in het Noorden⁷.

56

57

Maar er zijn ook gegevens over 122.750 uitgereikte B.S.-insignes en over in juni 1964 gevonden 172.000 personeelsdossiers van oud- B.S.-ers⁸.

De B.S. omvatten dus na de bevrijding meer leden dan de samengestelde

groepen er vóór de bevrijding hadden. Dr. J. Hoekstra, waarnemend commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten bezuiden de rivieren bij de bevrijding spreekt in zijn verklaring voor de parlementaire enquête commissie over een „geweldige inflatie in de illegaliteit”, die er naar zijn mening niet alleen te Eindhoven zou zijn geweest, waar hij bij Philips werkte, maar die ook na de bevrijding van het Noorden in grote mate heeft plaats gehad. Arrestaties geschieden aanvankelijk door allerlei groepen, bv. door de uit de O.D. voortgekomen Blauwe Jagers.⁹ De B.S. als zodanig had nog nauwelijks de tijd gehad zich te organiseren toen het Zuiden werd bevrijd „Wilde groepen”, zoals dr. Hoekstra het noemde, waren begonnen te arresteren.

Toen majoor Mr. C.H.J.F. van Houten van het Bureau Inlichtingen en gedetacheerd bij de staf van de Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten, Prins Bernhard, een paar dagen na de geallieerde luchtlandingen bij Arnhem (een paar dagen dus na 17 september 1944) te Eindhoven aankwam, moet hem de chaotische toestand ten aanzien van de arrestaties van politieke delinquenten niet onopgemerkt zijn gebleven. In zijn verhoor bij de parlementaire enquête commissie¹⁰ spreekt hij daar niet over, maar geeft hij als reden, waarom hij zich met de arrestaties is gaan bemoeien, dat de geallieerden hem gezegd hadden, dat er gezorgd moest worden, dat personen, die de krijgsverrichtingen konden schaden in bewaring gesteld werden en dat als dat niet gebeurde zij er zelf wel voor zouden zorgen. Later antwoordt hij op vragen, dat inderdaad vele groepen op eigen houtje aan het arresteren zijn geslagen¹¹ en dat het, ondanks dat de mensen met de beste wil van de wereld opereerden „natuurlijk een gedesorganiseerd geheel” was.

Majoor van Houten meldde de toestand aan de Prins, die hem machtigde de B.S. in te schakelen, omdat het blijkens de mededeling van de geallieerden een militair belang was, dat verdachte elementen zouden worden opgesloten. Hij zocht contact met de gewestelijke commandant van de O.D., de Eindhovense advocaat Mr. W.J. van Dijk, en stelde een instructie op voor het arresteren en inbewaringstellen door de B.S. Deze instructie werd op 25 september uitgegeven en was getekend door de commandant der Stoottroepen J.J.F. Borghouts, Peter Zuid uit de illegaliteit, en als gemachtigde van Prins Bernhard meegetekend door majoor van Houten.

57

58

De militair commissaris te Eindhoven hield zich afzijdig. Hij had zich de gang van zaken by de arrestaties vermoedelijk wel wat anders voorgesteld. In de instructie, die de plaatselijke militaire commissarissen van generaal Kruls hadden meegekregen stond precies omschreven, wat zij hadden te doen ten aanzien van de arrestaties.¹² Zij moesten zich zodra zij ter plaatse waren aangekomen in verbinding stellen met de procureur-generaal bij het gerechtshof, die fungerend directeur van politie was, en met de officier van

justitie die belast is met de leiding van de opsporing van strafbare feiten. Het was al frustrerend voor de militaire commissarissen te Eindhoven, dat daar noch een procureur-generaal, noch een officier van justitie te vinden was. Eindhoven viel onder het hof en de rechtbank te Den Bosch en dat was nog niet bevrijd. In de instructie stond dan, dat de N.S.B.-ers, die actief aan de beweging hadden deelgenomen, daarin dus een functie hadden bekleed, gearresteerd moesten worden. „Men vermijde in de eerste dagen tot een te groot aantal arrestaties over te gaan.”

De militaire commissaris had dus geen politie-autoriteit met wie hij over de tenuitvoerlegging van de algemene lastgeving kon praten. Hij zag alleen, dat er door de B.S. gearresteerd werd. Hij kon niet veel anders doen dan aan zijn chef rapporteren, wat er aan de hand was.

Er waren nu twee instructies om te arresteren: één Algemene Lastgeving van het Militair Gezag aan de politie en één instructie van de Commandant Stoottroepen aan de B.S. van 25 september 1944. Beide instructies gaven de categorieën van te arresteren personen aan, zij het niet gelijkluidend. Moesten volgens de Algemene Lastgeving alleen leden van de N.S.B. opgepakt worden, die niet uiterlijk 1 juli 1942 bedankt hadden: de instructie van de B.S. liet iedereen arresteren, die na 15 mei 1940 lid gebleven was. De indeling in categorieën was in beide stukken verschillend. De instructie gelastte te interneren (in de praktijk geen verschil met inbewaringstellen, iedereen werd in hetzelfde kamp ondergebracht) mannen en vrouwen, die nauwe relaties hebben onderhouden met een der te arresteren genoemde groepen. Bedoeld zal wel zijn: met leden van een dier groepen, bv. verloofden van een S.S.-er, maar ook de „goede” vrouw van een N.S.B.-er. Nuttig was, in de gegeven oorlogsomstandigheden, dat ook gearresteerd moesten worden zij, die gevaar opleverden voor de geallieerden. Een proces-verbaal van inbewaringstelling behoefde volgens de instructie niet te worden opgemaakt. Volstaan kon worden met het maken van een aantal notities, zoals bv. „N.S.B.-er”, reden van arrestatie en naam en adres van degene, die de aangifte had gedaan.

58

59

Dit laatste nu zal wel niet zijn opgevolgd. De in het bevrijde Zuiden al spoedig opgerichte Gemeenschap van Oud-Illegale Werkers (G.O.I.W.), een gemeenschap op basis van individueel lidmaatschap, had formulieren verspreid, waarop men te arresteren personen kon invullen. Ter geruststelling werd megedeeld „Alle bijzonderheden kunnen gerust worden genoteerd, want zij behoeven niet te worden ondertekend en er hoeft geen verantwoording te worden afgelegd.” Het is wel duidelijk, dat hierdoor getuigenmateriaal ging ontbreken. Latere beslissingen over de detentie en de

berechting zelf werden natuurlijk door deze anonieme aangiften niet gemakkelijker gemaakt. In de circulaire werden wederom categorieën opgesomd, die voor arrestatie in aanmerking kwamen (dus de derde reeks) en daarin kwamen voor degenen, die vrijwillig in Duitsland hadden gewerkt of vrijwillig als schoonmaakster in Duitse huizen hadden gewerkt: geen van beide categorieën wordt gedekt door het Tribunaal-besluit.¹³ Zoals zal blijken, heeft ook verder de G.O.I.W. nog een rol gespeeld in het beleid ten aanzien van de arrestaties.

De enquête-commissie acht de rechtsgrond van de instructie van 25 september voor de B.S. „niet boven elke juridische twijfel verheven”. Zij zal, zegt zij, gezocht moeten worden in de bevoegdheid van de geallieerde legers, waarvan de B.S. deel uitmaakten ¹⁴. Er is immers van geallieerde zijde aangedrongen op arrestatie van onbetrouwbare elementen. Majoor van Houten zat in de moeilijke positie, dat enerzijds de militaire commissaris te Eindhoven niets kon doen, omdat de nog niet gezuiverde politie niet in staat was de Algemene Lastgeving ten uitvoer te leggen, dat anderzijds het arresteren al ongeordend aan de gang was, en dat tenslotte de geallieerden om militaire redenen de onbetrouwbare elementen verwijderd wilden zien.

De inmiddels tot generaal-majoor bevorderde Chef van de Staf Militair Gezag Mr. Kruls kreeg kennis van de Instructie voor de B.S. van 25 september. Wat moest hij doen? Hij had de onbetwistbare bevoegdheid om te arresteren krachtens het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg. Zijn Algemene Lastgeving was een juridisch volmaakt stuk. Maar hij miste de macht om zijn bevoegdheid te gebruiken, nu de politie, tot wie de lastgeving gericht was, niet kon optreden alvorens zij gezuiverd was van elementen, die de toets der vaderlandse kritiek niet konden doorstaan. De B.S. had een zeer twijfelachtige bevoegdheid, maar zij had wel een tamelijk grote mogelijkheid om de instructie ten uitvoer te leggen. Niemand, ook de generaal Kruls niet, kan een vuist maken als hij geen hand heeft. In zo'n geval is er niets anders te doen dan onderhandelen. Dat is geschied en daaruit is op 18 oktober 1944 de Tweede Algemene Lastgeving Militair Gezag geresulteerd. Daarin wordt, nog altijd aan de politie, opdracht gegeven ook hen te arresteren, die de oorlogvoering in gevaar brengen (de wens der geallieerden).

59

60

Bovendien wordt een tussenweg gekozen ten aanzien van de N.S.B.-ers, die bedankt hebben voor liet lidmaatschap der beweging: niet iedereen, die op 15 mei 1940 nog lid was (zoals de B.S. wilde), maar ook niet alleen maar zij, die na 1 juli 1942 nog lid bleven worden gearresteerd. Men moet nu uiterlijk 1 februari 1941 bedankt hebben om voor arrestatie gevrijwaard te zijn.¹⁵

In een brief van 4 oktober 1944, DSMG/160 aan alle militaire commissarissen schrijft de generaal Kruls, dat nu is afgesproken, dat de B.S. uitsluitend bevoegd is verder diegenen te arresteren, die gevaarlijk zijn voor de *militaire operaties* (in het stuk onderstreept). Die bevoegdheid vloeit uiteraard voort uit hun taak als militair. Op 10 oktober herhaalt Prins Bernhard in een Algemene Instructie voor de Binnenlandse Strijdkrachten deze taakverdeling.

Het is een papieren compromis gebleven. De enquête-commissie constateert als resultaat van haar onderzoek, dat de arrestaties door de B.S. niettemin over de hele lijn bleven doorgaan ¹⁶. Dat was ook geen wonder, want de instructie van 25 september 1944 van de Commandant Stoottroepen is nooit ingetrokken.

Het was spijtig voor het Militair Gezag, maar er viel niets anders te doen dan wat generaal Kruls in zijn brief van 4 oktober aan de militaire commissarissen aanbeval: „Alle arrestaties, die sedert de bevrijding hebben plaats gevonden zonder dat zij berustten op een algemene lastgeving van mij, zullen, indien de handhaving van de openbare orde en rust inbewaaringhouding vordert, door de betrokken M.C. moeten worden overgenomen door het doen opmaken van het voorgeschreven proces-verbaal.” Waarvoor de betrokken M.C. dan weer geen mensen ter beschikking had.

Conflicten over de arrestatiebevoegdheid

Dit alles heeft zich afgespeeld van eind september tot omstreeks 10 oktober 1944. Het probleem was daarmee niet afgehandeld, omdat de arrestaties nog niet beëindigd waren. Pas eind oktober ontruimden de Duitsers westelijk Noord-Brabant. In de ontruimde plaatsen vonden uiteraard nog steeds arrestaties plaats en het was dus nog steeds de moeite waard om over de arrestatiebevoegdheid te vechten. Bovendien was te voorzien, dat binnen niet al te lange tijd ook Nederland boven de rivieren zou worden bevrijd en dan zou zich daar hetzelfde probleem voordoen.

De zaak werd weer acuut, toen op 23 oktober Schijndel werd bevrijd, waar de procureur-generaal Mr. E.L.M.H. baron Speyart van Woerden ondergedoken was.

60

61

De procureur-generaal bij het gerechtshof is in onze politie-organisatie fungerend directeur van politie in het ressort van zijn hof. De heer Speyart was dus de hoogste politie-autoriteit in de provincies Noord-Brabant en Limburg (gedurende de periode dat alleen het Zuiden bevrijd was is daar

ook het eigenlijk bij den Haag horende Zeeland aan toegevoegd).

De heer Speyart van Woerden was een man van grote bekwaamheid en jarenlange ervaring bij het openbaar ministerie, een harde werker, veeleisend voor zichzelf maar ook voor zijn ondergeschikten. Hij kwam onmiddellijk na de val van Schijndel naar Eindhoven en zag daar, hoe de arrestaties werden gedaan. Van enige sympathie met de gearresteerden kon hij moeilijk beschuldigd worden: hij was al in 1941 gearresteerd en naar de groep z.g.n. Indische gijzelaars in Buchenwald gebracht. In 1944 wist hij uit Sint Michielsgestel, waarheen de groep in 1941 was overgebracht, te ontvluchten en dook hij onder. Zijn bezwaren tegen de wijze van arrestatie berustten op het gebrek aan formaliteiten, dat in acht genomen werd. Er werden geen processenverbaal van inbewaringstelling gemaakt. Er was geen inventarisatie van de dossiers, die niet behoorlijk geadministreerd werden.

Deze bezwaren lijken formeel: de heer Speyart was ook een zeer formeel man. Maar de achtergrond van zijn bezwaren is niet van formele aard. Als er van een gedetineerde geen dossier is en geen proces-verbaal van inbewaringstelling weet niemand, waarom hij vastzit. Dat betekent dat dan ook niemand meer kan beoordelen, of hij al dan niet terecht is gearresteerd. De berechting kan zonder een dergelijk proces-verbaal niet op gang komen, omdat de opsporingsambtenaren aan het geval van de nergens bij hen geregistreerde gedetineerde helemaal niet beginnen. De heer Speyart, met zijn routine, wist dit alles. En hij had gelijk. Nog op 1 december 1945, ruim een jaar na de eerste arrestaties en een half jaar na de duitse capitulatie, gaat er een circulaire uit van de Chef Staf Militair Gezag aan alle commandanten van kampen voor politieke delinquenten, waarin opgave verzocht wordt van „die gedetineerden, waarvan geen arrestatiebevelen en/of processenverbaal van inbewaringstelling of verhoor aanwezig zijn.” Dat verzoek wordt op 11 mei 1946 nog eens herhaald.^{16a}

Mr. Speyart van Woerden bepleitte dus snelle zuivering van de politie en inschakeling van de illegaliteit als hulppolitie. Noch bij het Militair Gezag, noch bij de illegaliteit kreeg hij steun. Later, in een brief van 17 februari 1945¹⁷ aan de Minister van Justitie zou generaal Kruls de procureur-generaal verwijten, „dat hij reeds eerder persoonlijke belangen had laten prevaleren boven het landsbelang”. Dit is een van de brieven die op de enquête-commissie een „bijzonder onaangename indruk hebben gemaakt.”¹⁸

61

62

Wanneer men de resultaten van de arrestaties ziet, dan is niet te ontkennen, dat de angst van de heer Speyart van Woerden gerechtvaardigd was. Op die resultaten zal ik later terugkomen. De procureur-generaal van zijn kant had de gewoonte problemen altijd van de formele kant te benaderen. In de gegeven omstandigheden, waarin formele regels niet altijd in materiële

werkelijkheid konden worden omgezet, had dit een onmiddellijk conflict met de illegaliteit tot gevolg.

Bij de bevrijding van 's Hertogenbosch bleek, dat het hoofd van de politiedienst van de B.S., belast met de leiding van de arrestaties aldaar, was Jhr. Mr. W.J.Th. Serraris, een lid van het openbaar ministerie en als zodanig ondergeschikt aan de heer Speyart van Woerden. Dat was nog niet erg, ware het niet, dat de verhouding tussen de heer Speyart van Woerden en de heer Serraris reeds vroeger niet heel goed was. Die werd er uiteraard niet beter op, toen de heer Serraris verklaarde uitsluitend en alleen bevoegd te zijn om arrestaties te doen verrichten door de B.S. Hij steunde die mening kennelijk op de instructie van de Bevelhebber van de Stoottroepen van 25 september 1944, die nooit was ingetrokken. Voor de heer Speyart van Woerden, die op grond van het Besluit op de Buitengewone Staat van Beleg alleen het Militair Gezag bevoegd achtte arrestaties te bevelen, was de politie de enige rechthebbende daartoe, omdat die in de Algemene Lastgeving door het Militair Gezag tot arresteren bevoegd was verklaard en niemand anders. De heer Serraris zal wel het gevoel hebben gehad, dat hij ditmaal de baas was, omdat de B.S., ongeacht welke papieren regeling men ook maakte, doorging met arresteren.

Maar de procureur-generaal was nog niet verslagen. Begin december kwamen de minister-president, Mr. P.S. Gerbrandy, en de ministers Burger, Jhr. Ir. O.C.A. van Lidth de Jeude, Ir. J. van den Broek en van Heuven Goedhart naar Nederland als ministers-kwartiermaker. Zij wilden zich zelf op de hoogte stellen van de toestand in het bevrijde gebied en de terugkomst van de regering voorbereiden. Zij hadden zich gevestigd in het hotel Bosch en Ven in Oisterwijk. Daar is ook, in het bijzonder door de Minister van Justitie van Heuven Goedhart, gesproken met de procureur-generaal Speyart van Woerden over de arrestatiebevoegdheid.

Minister Gerbrandy reist van 25 november tot 8 december door het bevrijde gebied.

62

63

In een rapport, dat hij op 16 december aan de Koningin over zijn reis schrijft¹⁹ vermeldt hij dat de Binnenlandse Strijdkrachten na de bevrijding allerlei ongewenste elementen zijn gaan bevatten en hij vervolgt dan over de arrestatiebevoegdheid: „Deze zeer willekeurig samengestelde troepen, bestaande uit enthousiaste doch onervaren jongelieden, zijn op grote schaal eigenmachtig aan het arresteren gegaan, met het gevolg, dat naast de N.S.B.-ers en collaborateurs, ook honderden onschuldigen nu vele weken gevangen zitten onder ondragelijke hygiënische en immorele omstandigheden. Dat zulke dingen in de eerste dagen na de bevrijding plaats vinden is begrijpelijk

en was veelal onvermijdelijk; dat het echter nog steeds voortgang vindt en zelfs van hogerhand gesanctioneerd wordt, schept een toestand van rechtsonzekerheid, die in strijd is met de meest elementaire eisen van de rechtsstaat, welke de bevolking na de bevrijding terug verwachtte.”

Minister van Heuven Goedhart was evenmin erg enthousiast over de wijze van arresteren door de B.S. „Arresteren”, zegt hij later voor de enquête-commissie²⁰, „is ook nog een vak. Het is niet maar een kwestie van iemand in zijn kraag pakken en meenemen. Men moet in staat zijn om een behoorlijk proces-verbaal op te maken, men moet een behoorlijke inventaris kunnen opmaken van zaken en stukken, die men onder de gearresteerde in beslag neemt, men behoort onmiddellijk een dossier aan te leggen om te zorgen, dat men voortdurend op dat geval kan terugvallen en ergens in een centrale administratie kan nagaan, wat men van die man weet en welke documentaire stukken men te zijnen aanzien in zijn bezit heeft. Van dat alles kwam in het geheel niets terecht.”

De ongerustheid van de ministers was niet overbodig. De toestanden in de kampen, waarover minister Gerbrandy schrijft, kunnen hier even buiten beschouwing blijven. De wijze van arrestatie heeft op zichzelf, ook zonder toedoen van kamppersoneel al veel ellende opgeleverd en de berechting bemoeilijkt. Bij een inspectie van de kampen door een vliegende colonne, die later ter sprake zal komen, worden volgens een rapport van 18 december 1945 op de 25ste november 1945 in het kamp Wilhelminahoeve te Opende 30 kinderen ontdekt en op de 26ste in Farmsum bij Delfzijl nog 70. Dit was in het Noorden, maar daar zijn, zoals zal blijken, de arrestaties ook door de B.S. verricht. Met het gevolg, dat een halfjaar na de bevrijding nog mee gearresteerde kinderen gedetineerd zijn. Op de agenda van de eerste vergadering van procureurs-fiscaal op 7 februari 1946 staat het volgende punt vermeld: „In het kamp Amersfoort leven tientallen aldaar geboren zuigelingen, terwijl nog veel meer daar geboren baby's door gebrek aan goede voeding en door de slechte hygiënische toestanden gestorven zijn.” Aan de procureurs-fiscaal wordt verzocht zwangere vrouwen in de zevende maand in vrijheid te stellen. Kennelijk zijn dus vele zwangere vrouwen gearresteerd, terwijl de bevalling niet verzorgd was.

63

64

Wat het betekent, wanneer bij de arrestatie geen behoorlijk proces-verbaal wordt opgemaakt, blijkt uit het voorbeeld, gegeven door Mr. L.A. Donker, lid van de Tweede Kamer en later Minister van Justitie²¹. De commandant van het kamp te Castricum had een lijst van zes en dertig gevallen van naar zijn mening ten onrechte gedetineerden aan de berechtende instanties gezonden. De lijst kwam terug met achter negen namen de vermelding „bestaat geen dossier van”. Kennelijk heeft de circulaire, die de generaal Kruls op 1

december 1945, afd. IID, aan alle kampcommandanten stuurde en waarin hij om opgave verzocht van „die gedetineerden, waarvan geen arrestatiebevelen en/of proces-verbaal van inbewaringstelling of verhoor aanwezig zijn”, weinig resultaat opgeleverd.

Ik volsta op dit ogenblik met deze voorbeelden. Zij werden op deze plaats gegeven om te laten zien, dat de strijd om de arrestatiebevoegdheid weliswaar een machtsstrijd was tussen ministers, Militair Gezag en Binnenlandse Strijdkrachten (en zoals hierna zal volgen: de illegaliteit), maar dat het daarbij niet ging om machtsbehoefte maar om de gerechtvaardigde wens de arrestaties te laten verlopen overeenkomstig beginselen van de rechtsstaat, die in het bezette gebied vijf jaar lang ontbroken had. De ministers en de procureur-generaal Speyart van Woerden wilden de arrestaties laten verlopen volgens beproefde regels en dus laten uitvoeren door het apparaat, dat vanouds die regels had toegepast, de gezuiverde politie. Men hinkte daarbij op twee gedachten. Enerzijds wilde men de arrestaties ter voorkoming van bijtjesdag onmiddellijk na de bevrijding doen plaats hebben, anderzijds wenste men die door de politie te doen uitvoeren, na een zuivering, die noodzakelijkerwijze tijd zou kosten. De generaal Kruls had, blijkens zijn eerste algemene lastgeving dezelfde opzet, maar hij had die zien mislukken, omdat de B.S. al gearresteerd had voordat de politie gezuiverd was en aan de arrestaties te pas kon komen. Hij zwenkte dus heen en weer. De B.S. daarentegen en de illegaliteit achtten de arrestaties een zaak van de vroegere verzetsstrijders. Hun doel was om op de dag der bevrijding geen politieke delinquenten meer te hebben rondlopen. Over de problemen, die de massale arrestaties zonder behoorlijke administratie voor de berechting zouden opleveren, heeft de B.S. zich kennelijk niet teveel zorgen gemaakt.

Op 30 november, 4, 6 en 7 december 1944 beleggen de Ministers-kwartiermaker besprekingen over de arrestaties.²² Generaal Kruls zegt, dat het wenselijk bleek de illegaliteit in te schakelen bij het probleem van de arrestaties. In feite gaat het om de vraag, wie moet uitmaken, op welk moment de politie gezuiverd is en weer arrestatiebevoegdheid heeft: de illegaliteit of de minister of de procureur-generaal.

64

65

Waar het eigenlijk om gaat blijkt uit een vraag van de Minister-President, die de avondvergadering van 30 november bijwoonde, maar daarna weer zijn bezoek aan het bevrijde gebied voortzet. Hoe komen de ten onrechte gearresteerden zo spoedig mogelijk vrij, vraagt hij. En inderdaad: vrijlating van ten onrechte gearresteerden, maar ook berechting van terecht gearresteerden wordt beïnvloed door de wijze van arrestatie. Het ontbreken

van een proces-verbaal en van een dossier betekent, zoals hierboven bleek, dat de gearresteerde eenvoudig in hechtenis blijft, omdat niemand iets aan zijn zaak doet.

De ministers besluiten unaniem, dat het uit moet zijn met de arrestaties door de B.S. Zij stellen daarom richtlijnen vast met de bedoeling, dat die in een instructie van de generaal Kruls aan de militaire commissarissen zullen worden verwerkt. Die richtlijnen zijn duidelijk²³. De eerste zegt, dat de arrestatiebevoegdheid in bevrijd gebied uitsluitend berust bij de beroepspolitie onder leiding van de procureur-generaal en bij het Militair Gezag. Geen politiebevoegdheden, zegt richtlijn 2, worden uitgeoefend door de leden van de Binnenlandse Strijdkrachten. De procureur-generaal wordt bijgestaan door een adviescommissie uit de illegaliteit en er kunnen plaatselijke dergelijke commissies worden ingesteld. Ten aanzien van alle verrichte en nog te verrichten arrestaties, zegt richtlijn 6, wordt onmiddellijk door de beroepspolitie een voorlopig onderzoek ingesteld of vrijlating kan worden geadviseerd.

Generaal Kruls is met die plannen akkoord gegaan en heeft ook op 14 december 1944²⁴ richtlijnen aan zijn militaire commissarissen doen uitgaan, die min of meer de regeringsrichtlijnen volgen. Zij volgen die in zoverre niet, dat van de leidinggevende rol van de procureur-generaal met geen woord melding wordt gemaakt. Dat is natuurlijk te verdedigen met de opmerking, dat als over bevoegdheden van „de politie” gesproken wordt, dit per definitie de bevoegdheden van de procureur-generaal fungerend directeur van politie zijn, maar het zou toch wel duidelijk zijn geweest „indien de generaal tegenover zijn ondergeschikten en tegenover de illegaliteit hierover geen misverstand had laten bestaan.” In de richtlijnen van de regering wordt immers met zoveel woorden de leiding mede opgedragen aan de procureur-generaal en die richtlijnen waren niet bedoeld gepubliceerd te worden, maar als stramien voor een door generaal Kruls uit te geven instructie. Het accent is dus in de instructie van de generaal wel verschoven. Van de overwegingen, die de regering aan haar richtlijnen doet voorafgaan, is in de instructie van 14 december van generaal Kruls niets meer terug te vinden.

65

66

De regering overweegt: „Het spreekt echter vanzelf, dat de bevrijding vóór alles de betekenis moet hebben van een herstel van de rechtsstaat en een beëindiging van de willekeurige vrijheidsberovingen, die onder het Duitse schrikbewind aan de orde van de dag waren.” In de instructie van de generaal van 14 december wordt deze principiële overweging afgezwakt tot een feitelijke: „De ontwikkeling der omstandigheden in het thans bevrijde gebied brengt mede, dat met betrekking tot het optreden van de politie en het uitoefenen van de bevoegdheid tot het in bewaring stellen en interneren

van hen, die gevaar opleveren voor de in- en uitwendige veiligheid van de Staat, geleidelijk tot normale verhoudingen kan worden teruggekeerd. De politie is in het bevrijde gebied in zoverre gezuiverd, dat haar optreden niet langer bemoeilijkt wordt, hoewel in sommige gevallen het zuiveringsproces zal dienen te worden voortgezet.”

In de instructie niets over ten onrechte gedetineerden, niets over het ontbreken van processen-verbaal, niets over de wijze van optreden van de B.S. Er wordt wel over adviescommissies voor de militaire commissarissen gesproken, maar de enige rol, die in de instructie van 14 december voor de procureur-generaal lijkt te zijn weggelegd, is dat de generaal Kruls meedeelt hem verzocht te hebben een overzicht van alle gearresteerden te maken om zo spoedig mogelijk alle nog niet onderzochte gevallen door de politie te doen onderzoeken.

De generaal Kruls is vermoedelijk tot deze weinig exacte uitwerking van de richtlijnen van de regering gekomen, omdat hij zelf een heel ander plan had, dat hij al met vertegenwoordigers van de illegaliteit had besproken en dat hij aanbevolen had boven het regeringsplan.

De rol van de vroegere illegaliteit bij het conflict

Op dit punt moet de volgende gesprekspartner over de arrestaties worden ten tonele gevoerd: de illegaliteit. Zij viel niet samen met de B.S. In de strijdkrachten immers waren veel mensen opgenomen, die in het verzet gedurende de bezetting geen rol gespeeld hadden. Bovendien waren er veel verzetslieden, die geen lid van de B.S. geworden waren. Die waren immers opgebouwd uit de Ordedienst, de Landelijke Knokploegen en de Raad van Verzet, de drie voornaamste strijdende organisaties. Er was echter ander, niet minder belangrijk verzetswerk gedaan door de L.O. (de landelijke organisatie ter verzorging van onderduikers), door andere organisaties, door vele individuele werkers en door de illegale pers.

De illegaliteit was op basis van individueel lidmaatschap georganiseerd in de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers, waarvan voorzitter werd ir. N.A.J. Voorhoeve uit Eindhoven.

66

67

De provinciale vertrouwensraad bestond naast de voorzitter uit de heren C.A. (Cor) van der Hooft, later burgemeester van Willemstad, Mr. dr. Claudius Prinsen, later burgemeester van Breda, drs. Raaymakers uit Vught en mr. H.B.S. Holla uit den Bosch, later president van het tribunaal in die stad.

Deze echte illegaliteit was van mening, dat zij na de opofferingen, die zij

zich gedurende de bezetting had getroost, na de bezetting een rol te vervullen had bij de wederopbouw van een vrij Nederland. Dat daarbij in het bijzonder gedacht is aan een rol ten aanzien van de zuivering en de berechting van degenen, die gedurende de bezetting zich on-Nederlands hadden opgesteld, is begrijpelijk. Voor de verzetsmensen was het bewaren van Nederlandse, democratische beginselen de grondslag van hun verzetswerk geweest. Uit de verhoren door de parlementaire enquêtecommissie blijkt, dat juist deze verstandige figuren uit de illegaliteit geen behoefte hadden om buiten de wettelijke kanalen om bevoegdheden te krijgen. Zij wilden, naar het lijkt, veeleer graag hun kennis van de verhoudingen tijdens de bezetting ter beschikking van de wettelijke autoriteiten stellen. Zo verklaart mr. H.W. Felderhof uit Breda, later procureur-generaal in Nederlands Indië, die zelf na de bevrijding arrestaties heeft verricht en doen verrichten, dat hij altijd de bevoegdheid van de Binnenlandse Strijdkrachten tot die massale arrestaties minder legaal gevonden heeft. Hij heeft zich direct opgehangen aan de militaire commissaris en zijn bevoegdheid van diens gezag afgeleid ²⁵.

De provinciale vertrouwensraad van de G.O.I.W. heeft, volgens een verklaring van mr. Holla²⁶ o.a. een bezoek gebracht aan de procureur-generaal. Dat bezoek is heel teleurstellend afgelopen. Mr. Speyart van Woerden bracht geen begrip op voor de verlangens van de illegaliteit. Hij steunde zijn redenering uitsluitend op de bestaande wettelijke regelen en hij zag er liever aan voorbij, dat door het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg het Militair Gezag een eigen arrestatiebevoegdheid had gekregen. Mr. F.A.J. Deelen, substituut-officier van justitie in Breda, die door de procureur-generaal belast was met de leiding van de politie in het arrondissement Breda en die tevens in de illegaliteit een rol had gespeeld, verklaart²⁷, dat hij voortdurend getracht heeft de heer Speyart van Woerden ervan te overtuigen, dat het voormalige verzet een bijdrage aan de arrestaties kon leveren. Maar de procureur-generaal heeft nooit willen begrijpen, dat de illegaliteit een functie had te vervullen.

Generaal Kruls begreep dit wel. Hij maakte een plan, waarin het voormalig verzet volledig tot zijn recht kon komen. Op 30 november zond hij het plan aan de procureur-generaal Speyart van Woerden met verzoek hem zijn zienswijze te laten kennen.²⁸

67

68

Wat behelsde het plan?

Er zou door de Chef van de Staf Militair Gezag een Centrale Opsporingsraad worden benoemd, bestaande uit vier leden, eventueel uit te breiden tot zeven. Eén lid zou uit de politie voortkomen, de overige op voordracht van het bestuur of de feitelijke leiders van de ondergrondse organisaties, die in de oorlog verdienstelijk werk hebben verricht. De Raad krijgt de leiding van in elk kanton te benoemen opsporingsdiensten en heeft

tot taak het opsporen, onderzoeken en aanwijzen van degenen, die ingevolge de algemene lastgeving van het Militair Gezag in bewaring moeten worden gesteld. De Raad en zijn diensten doen dus onderzoek, maar arresteren niet. Dat doen de Binnenlandse Strijdkrachten en die politieambtenaren, waarvan de Raad of de plaatselijke opsporingsdiensten vinden, dat zij zich tijdens de bezetting goed hebben gedragen. Dat komt erop neer, dat de illegaliteit uitmaakt, of en wanneer de politie voldoende gezuiverd is.

Het verleggen van de opsporingsbevoegdheid van de politie naar in te stellen opsporingsdiensten en de beslissingsbevoegdheid van de illegaliteit over de zuiverheid van de politie moet de procureur-generaal natuurlijk een gruwel geweest zijn. Hij zegt dit niet, maar antwoordt op 5 december, dat het onnodig is nog een oordeel over dit plan uit te spreken, omdat inmiddels een bespreking met de ministers-kwartiermaker over die zaak heeft plaats gehad. Er zal wel een verwarring met de data zijn, want de heer Speyart is aanwezig geweest bij de bespreking met de ministers op 6 december en niet, zoals hij schrijft, op 1 december.

Op dezelfde 30ste november, waarop generaal Kruls zijn plan aan de procureur-generaal voorlegde, was de eerste bespreking van de generaal met de ministers-kwartiermaker. Bij die bespreking kreeg het plan van de generaal geen voet aan de grond. De ministers voelden er niets voor om de aanwijzing van te arresteren personen aan adviescommissies uit de illegaliteit over te laten en nog minder om die illegaliteit de beslissing in handen te geven, welke politieman nu als zuiver kon worden beschouwd en welke niet. Het resultaat van die bespreking op 30 november was de conceptie van de richtlijnen van de regering voor generaal Kruls, die hierboven behandeld zijn en waarin nu juist de leidende rol bij opsporing en arrestatie aan de politie wordt gegeven, en die op 1 december zijn vastgesteld.

De generaal zal wel teleurgesteld geweest zijn door de beslissing van de Ministers. Hij zal zich ook wel hebben afgevraagd, hoe hij die richtlijnen bij een toekomstige bevrijding van het Noorden in de praktijk zou moeten brengen. Want ook daar, moest hij vrezen, zou de B.S. op het ogenblik van de aftocht van de Duitsers uit de ondergrondse toestand naar boven komen en, bevoegd of niet bevoegd, de politieke delinquenten gaan arresteren.

68

69

Dat zou hij nu juist door de samenwerking met georganiseerde verzetmensen enigszins in de hand willen krijgen. Hij doet daarom een laatste poging om de richtlijnen van de regering van de kaart te vegen. Op 6 december 's avonds zal de vergadering van de ministers plaats vinden onder voorzitterschap van Minister Gerbrandy. In de middag van die dag houdt

generaal Kruls een bespreking met zeven en twintig personen uit de illegaliteit aan wie hij zijn eigen plan en de ideeën van de regering uiteenzet. Het is niet heel verwonderlijk, dat de vergadering het plan-Kruls verkiest boven het plan van de regering.

Onmiddellijk na opening der vergadering van de ministers 's avonds maakt de generaal melding van de bezwaren van de illegaliteit tegen de richtlijnen²⁹. De bewoordingen zijn nog wel aanvaardbaar, omdat zij genoeg ruimte laten voor toepassing door het Militair Gezag, maar het bezwaar richt zich voornamelijk tegen de geest van de richtlijnen van de regering. Die geest van de richtlijnen zal wel de geest zijn, die blijkt uit de hierboven weergegeven overwegingen, die aan de eigenlijke richtlijnen vooraf gaan. Die geest van de richtlijnen blijkt ook uit het antwoord van Minister Gerbrandy aan generaal Kruls. Hij kan er zich niet mee verenigen, dat men na een a twee maanden nog steeds aan de politie het vertrouwen onthoudt, hoewel de illegaliteit heeft toegegeven, dat de politie op vele plaatsen reeds is gezuiverd. „Desondanks wil men de uitvoering der politietaak in handen laten van Binnenlandse Strijdkrachten, die zelf in hoge mate zuivering behoeven en zich nog steeds schuldig maken aan roof, plundering enz. en de controle over de arrestatie in handen van raden leggen in plaats van die toe te vertrouwen aan bij de wet daarvoor aangewezen organen.” De procureur-generaal zal de vergadering met genoegen hebben bijgewoond. Het is begrijpelijk, dat hij na die vergadering niet veel behoefte meer voelde om met de generaal in debat te treden over een plan, dat door de Ministers van de tafel geveegd was. De enige invloed, die het plan op de richtlijnen heeft uitgeoefend is de invoering van een adviescommissie voor de procureur-generaal.

De illegaliteit heeft de richtlijnen van de regering niet in dank afgenomen. Minister van Heuven Goedhart heeft, voor zijn vertrek naar Engeland, op 17 december een interview gegeven aan het persbureau Anep-Aneta, waarin hij een uiteenzetting geeft over de richtlijnen. „Een bevrijd land moet de illegale werker als een voortreffelijk lid van de gemeenschap beschouwen, wiens werk hem aanspraak geeft op raadpleging en inschakeling, doch nooit op het recht om te vergeten, dat in een bevrijd land geen plaats is voor willekeur, doch slechts voor recht en orde”, zei de minister³⁰, die in het Eindhovens Dagblad van 20 december met instemming wordt geciteerd maar waartegen de G.O.I.W. protesteert.

69

70

De onrust onder het voormalige verzet wordt er niet minder op, wanneer het kennis krijgt van de circulaire, die de procureur-generaal Speyart van Woerden op 16 december 1944 aan zijn plaatsvervangers als directeur van politie in de arrondissementen zendt, dus ook aan mr. Deelen, die die functie te Breda bekleedde.³¹ Die circulaire is de tegenhanger van de hierboven

genoemde instructie van generaal Kruls aan de militaire commissarissen van 14 december. In beide stukken werden de richtlijnen van de regering ter kennis van de betrokken organisaties gebracht. Heeft generaal Kruls de geest van de richtlijnen onder de tafel gewerkt: de procureur-generaal schrijft in exacte, scherpe bewoordingen hoe men met behulp van de politie de gemaakte fouten moet herstellen. Hij wil beoordeling van de zaken van gearresteerden, omdat velen van hen naar zijn mening voor invrijheidstelling in aanmerking komen. Hij vermeldt getrouw de instelling van een commissie, die hem zal adviseren, en wenst plaatselijke commissies uit politie en illegaliteit samen, die verdere gevangenhouding moeten beoordelen en eventueel invrijheidstelling aan de militaire commissaris moeten voorstellen. Hij wil inschakeling van illegale werkers als hulppolitie bij de beroepspolitie Kortom: het is een correcte weergave van de richtlijnen van de regering van 6 december. Maar er staat in het hele lange stuk van de procureur-generaal geen vriendelijk woord over het verzet. Ieder woord van waardering voor wat tijdens de bezetting onder gevaarlijke omstandigheden is gepresteerd, blijft achterwege. Het is, zoals men van mr. Speyart van Woerden verwachten kon, een koel zakelijk, duidelijk stuk. Maar de illegaliteit was noch koel, noch zakelijk, noch meestal duidelijk. De circulaire van de procureur-generaal moet dus bij de illegaliteit irritatie hebben verwekt.

De overeenkomstig de afspraak tussen de generaal Kruls en de procureur-generaal door beiden aan hun organisaties gezonden instructies werden op 20 december 1944 door Prins Bernhard aangevuld door een aanschrijving aan de Binnenlandse Strijdkrachten, waarin hij ook zijnerzijds de beslissing van de regering ter kennis van zijn leger brengt. „Zo scheen toen”, schrijft de enquête-commissie³², het arrestatievraagstuk zijn oplossing gevonden te hebben.” Al was het alleen maar, omdat vrijwel iedereen, die gearresteerd moest worden al gearresteerd was na ongeveer drie maanden.

Maar de tegenstelling tussen mr. Speyart van Woerden en de illegaliteit was niet verdwenen.

70

71

Op een zondagmorgen eind januari 1945 was er ten huize van de militaire commissaris voor Breda ir. D.C.C. baron van Boetzelaer een vergadering met enkele heren van de illegaliteit, onder wie mr. Deelen en Cor van der Hooft. In die vergadering komt een brief ter tafel, waarin stond, dat de procureur-generaal Speyart van Woerden zou worden uitgeschakeld, dat is de uitdrukking waarmee in de bezetting werd aangeduid, dat iemand gedood zou worden. De enquête-commissie heeft haar uiterste best gedaan om erachter te komen, wat nu werkelijk heeft plaats gevonden. Het is niet gelukt.

Ir. van Boetzelaer verklaart, dat het briefje door de heer van der Hooft is meegebracht: het zou door zijn mensen onderschept zijn. De heer Deelen daarentegen verklaart, dat het briefje hem, tijdens de vergadering door een hem onbekende ordonnans werd afgegeven zonder dat erbij gezegd werd van wie het afkomstig was. De heer Serraris tenslotte verklaart, dat hij een ondertekende brief aan Mr. Deelen geschreven heeft, waarin hij waarschuwt, dat hij gehoord heeft, dat er plannen bestaan om de heer Speyart van Woerden uit te schakelen. Maar de heer Deelen herinnert zich niet zo'n brief van de heer Serraris ontvangen te hebben, hoewel de heer Serraris vertelt, dat hij per koerier ten antwoord kreeg, dat er aan de zaak gewerkt werd.

Nu zou men verwachten, dat een van de heren de heer Speyart van Woerden zou hebben gewaarschuwd. Ook denkbaar was geweest, dat men voor enige bewaking van de heer Speyart had gezorgd. Maar nee. Het enige dat gebeurt is dat de heer van Boetzelaer schielijk met het briefje naar Brussel vertrekt en generaal Kruls opzoekt. Ook die bedenkt niet, dat als aan dit briefje enige waarde moet worden gehecht, waarschuwing van het aanstaande slachtoffer van de aanslag misschien wenselijk geweest zou zijn. Hij vertrekt, met de heer van Boetzelaer naar Londen en licht de Minister-President in. Deze schrijft een brief aan de nog in Oisterwijk verblijvende minister van justitie van Heuven Goedhart met verzoek om tesamen met de heer Speyart van Woerden naar Londen te komen. Een reden voor dit verzoek is in het briefje niet opgegeven³³. De heren reizen via Brussel en daar hoort de procureur-generaal voor het eerst van de bedreiging van zijn leven. De Minister-President rapporteert over deze zaak aan de Koningin en maakt in dat rapport³⁴ met nauwelijks een woord melding van de bedreiging, die tot dat moment aanleiding voor de reis was, maar wel van de spanningen tussen de procureur-generaal en de illegaliteit. Generaal Kruls is het ermee eens, dat de heer Speyart een studieopdracht naar Amerika moet krijgen en daar twee maanden moet blijven. De heer Deelen zal zijn ambt tijdelijk waarnemen. In dat rapport wordt mee als motief voor deze maatregel aangevoerd, dat de redevoering van Minister Burger van 14 januari 1945³⁵, waarin gezegd wordt, dat het bij de zuivering niet gaat om het vinden van begane fouten maar om het vinden van hen, die „fout” geweest zijn en die tot het ontslag van Mr. Burger heeft geleid, de spanningen tussen regering en illegaliteit toch al reeds had opgevoerd.

71

72

Op 3 februari gaat de heer Speyart naar Nederland terug, o.a. om voor zijn reis afscheid te nemen van zijn bejaarde moeder. De illegaliteit is kennelijk niet tevreden, dat hij niet is ontslagen en de heer van Boetzelaer maakt zich daar tolk van in een persoonlijk briefje aan generaal Kruls, die zich daarop excuseert, dat hij het ook niet helpen kan. Hij zou het prachtig vinden als er een lovend persbericht over de procureur-generaal kwam en daarop boze

reacties van de illegaliteit zouden volgen. Dat zou het hem, generaal Kruls, makkelijk maken om aan het einde van de studiereis zijn standpunt te bepalen, d.w.z. het ontslag van de procureur-generaal te bepleiten. Op 16 februari legt mr. Speyart zijn functie neer en op de zeventiende reist hij af naar Engeland. Hij is tot juni 1945 buiten functie gebleven.

De geschiedenis is een incident, maar het toont aan, hoezeer de illegaliteit erop uit was de macht tot arresteren te behouden. Generaal Kruls, die eerst met de heer Speyart samen akkoord was gegaan met de richtlijnen van de regering, is tenslotte omgezwaaid naar de richting van de illegaliteit. Die was, met de B.S. achter zich, een werkelijke macht en dat was het Militair Gezag niet. Zijn houding zou zo blijven, ook na de bevrijding van het Noorden. Ook minister van Heuven Goedhart gaat tenslotte met de verwijdering van de procureur-generaal akkoord.

De parlementaire enquête-commissie heeft niet veel goede woorden over voor dit incident. Zij zegt, sprekende over het briefje, waarover zoveel tegenstrijdige verklaringen zijn gegeven, dat dit „wellicht nog gefingeerd is geweest”. Zij beveelt tenslotte een gerechtelijk onderzoek aan naar de daarover afgelegde verklaringen, die zo duidelijk met elkaar in strijd zijn, dat er tenminste één meened bij geweest moet zijn.

Dat onderzoek heeft plaats gehad. Op een vraag van het lid der enquête-commissie jkvr. mr. C.W.I. Wittewaal van Stoetwegen bij de behandeling van de begroting voor 1953 van het ministerie van justitie antwoordt Minister van Justitie Donker, de vroegere voorzitter en leidende kracht van de enquête-commissie, dat twee officieren van justitie het onderzoek hebben geleid. Hun rapport vangt aan met de mededeling, dat zij de juiste toedracht van de verwijdering van de procureur-generaal in begin 1945 gaan onderzoeken. Dat echter, zegt de Minister, had de enquête-commissie al gedaan. Wat van het openbaar ministerie gevraagd was, was een onderzoek naar de meened. De onderzoekers hebben aan de betrokken getuigen (en dus eventueel van meened verdachten) gevraagd, of zij na het gesprek „in geprikkelde stemming” met de enquête-commissie nog hadden nagedacht en zich nu „de feiten wat duidelijker herinnerden”.³⁶ „Ronduit verbijsterend” noemt freule Wittewaall deze gang van zaken³⁷.

72

73

Nog voordat de procureur-generaal goed en wel het land uit is, op de 10e februari 1945 geeft de generaal Kruls een nieuwe Algemene Lastgeving uit, die van kracht is gebleven tot aan het einde van het Militair Gezag en die dus de grondslag was voor de arrestaties in het bevrijde Noorden. Met de vorige lastgeving was er één fundamenteel verschil. Werd in de eerste algemene lastgeving nog de politie als bevoegd tot arresteren aangewezen:

in die van februari 1945 waren er twee bevoegde organisaties en wel de politie en „andere personen of groepen die daartoe bij nadere beschikking door of vanwege hem zullen worden aangewezen”.³⁸ Bij zijn beschikking van dezelfde datum wees de generaal aan: voor het alreeds bevrijde gebied de politie, maar voor het nog te bevrijden gebied de leden van de arrestatieploegen der Binnenlandse Strijdkrachten. En daarmee was de wankel wettelijke basis voor de arrestaties door de B.S. in het Zuiden voor het Noorden gelegaliseerd.

Tegelijkertijd werden bij de militaire commissariaten politieke opsporingsdiensten ingesteld (de zgn. POD), die totdat de generaal de politie gezuiverd zou achten het opsporingswerk zouden verrichten. Dat moment is niet gekomen, omdat de omstandigheden andere regelingen nodig maakten.

Dit was het einde van de strijd om de arrestatiebevoegdheid: de B.S. mocht arresteren. De werkelijke macht lag in de periode onmiddellijk na het wegtrekken van de Duitse troepen bij de Binnenlandse Strijdkrachten: zij waren er en zij waren georganiseerd. De politie was na de bezettingsjaren verdacht en onzeker. Het Militair Gezag had alleen een administratief apparaat, dat niet dadelijk ter plaatse was bovendien. De regering had te Londen noch politie noch leger. Men moet eigenlijk wel vermoeden, dat ook zonder de algemene lastgeving van het Militair Gezag van februari 1945 de arrestaties door de B.S. verricht zouden zijn. Zij meenden, dat dat hun taak en voorrecht was. En wie zou de macht hebben gehad het hun te betwisten? Zoals een buitenlandse waarnemer het beschrijft: „As a matter of fact, the London government only attempted a semblance of legal framework when it officially ‚permitted’ the resistance to perform arrests”.³⁹

De B.S. heeft de tweede algemene lastgeving niet afgewacht om zich op de arrestatietaak voor te bereiden. Prof. mr. J.M. van Bemmelen, van Balen in de illegaliteit en verbonden aan het hoofdkwartier van de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, vertelt, hoe in begin december 1944 het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg in Nederland gedropt werd met een stengun.

73

74

Het kwam eind 1944 op het hoofdkwartier binnen. Toen is er dadelijk een instructie gemaakt, dat van elke aanhouding een proces-verbaal moest worden opgemaakt.⁴⁰ Maar in het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg en in de geldende eerste algemene lastgeving stond helemaal niet, dat de B.S. met arrestaties belast werd, dat stond pas in de tweede van 10 februari 1945. Men heeft het gewoon als vanzelfsprekend aangenomen.

Vermoedelijk heeft de massale arrestatie, door zeer veel B.S.-ers meestal zeer opzichtig uitgevoerd, de behoefte aan bijltjesdag doen verdwijnen. Van lynchjustitie bij de arrestaties is niets bekend. Slechts in

één geval is een te arresteren caféhouder in Elzinge zonder noodzaak doodgeschoten, toen hij om gearresteerd te worden de trap afkwam. De arrestatieploeg was gewaarschuwd, dat hij gewapend en gevaarlijk was.⁴¹

De wijze van arresteren door de B.S. week sterk af van die door politiemensen. De politie geeft bij arrestaties geen blijk van enig oordeel, omtrent de daad waarvan de gearresteerde wordt verdacht. Dat deed de B.S. wel, en meer. Op talrijke plaatsen werden vrouwen, die relaties met duitse soldaten hadden gehad kaal geschoren of gedwongen met een bord met „Moffenhoer” erop te lopen. Arrestanten werden uitgejouwd, moesten met de handen in de nek of omhoog lopen. Er is, zeker, geslagen. Maar van ernstige mishandelingen tijdens de arrestaties, die de dood of invaliditeit ten gevolge hadden, zijn geen gegevens te vinden. Maar wel waren bij de besprekingen in Oisterwijk in hotel Bos en Ven de ministers terecht ongerust over onrechtmatige vorderingen en plunderingen. Meubilair van gearresteerde N.S.B.-ers werd aan oorlogsslachtoffers uitgedeeld. In de leeg achterblijvende huizen zijn ongetwijfeld goederen meegenomen. Toen de politieke delinquenten weer vrij kwamen, regende het klachten, dat hun fouilleringen (gevangenisterm voor bij binnenkomen in het gesticht in bewaring genomen goederen) niet waren teruggegeven. De voor het onderzoeken van klachten ingestelde algemene inspectie van het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging kon aan een onderzoek van deze massale klachten niet beginnen. Het moet een schrale troost voor de ministers geweest zijn, dat de generaal Kruls hun meedeelde, „dat alle voorvallen in een historisch licht moesten worden gezien”⁴². Als in 1947 de Belgische regering de vraag stelt, hoe in Nederland de arrestaties bij de bevrijding verlopen zijn, geeft de minister van justitie Mr. J.H. van Maarseveen aan zijn ambtgenoot van Buitenlandse Zaken in overweging het volgende te antwoorden: „Bij de bevrijding zijn vrijwel geen onlusten, afpersingen en plunderingen door de menigte voorgekomen.

74

75

Wel waren onregelmatigheden, vooral op vermogensrechtelijk gebied, gepleegd door hen, die in de dagen na de bevrijding met de arrestatie en bewaring der politieke delinquenten waren belast, niet altijd te vermijden.”⁴³ Let wet: de Minister schrijft hier, evenals ik in dit hoofdstuk, over hetgeen zich bij de arrestaties onmiddellijk na de bevrijding heeft afgespeeld. Hoe het in de bewaringskampen toeging is een hoofdstuk apart.

De massale arrestaties door dilettanten heeft natuurlijk tot gevolg gehad, dat er talrijke onschuldigen zijn vastgezet. Tijd om een verdenking ook maar oppervlakkig te toetsen aan enig bewijsmateriaal was er niet. Bekwaamheid

om een dergelijke toetsing te doen was er evenmin. Een verstandige interpretatie van de in de algemene lastgeving opgesomde categorieën, als men die al kende, bleef veelal achterwege, zodat zeer ernstige gevallen en heel lichte gelijkelijk opgepakt en opgesloten werden. Naar verweer van een arrestant werd nauwelijks geluisterd.

Zo werd iemand gearresteerd op verdenking van lidmaatschap van de N.S.B.: iemand had zelf in een kasboek van de man gezien, dat hij contributie betaald had. Hij werd na drie maanden in vrijheid gesteld, want hij was, naar het bleek, lid van de N(ederlandse) S(schaak) B(ond)⁴⁴.

Een garage te Amsterdam werd onmiddellijk in 1940 door het duitse leger gevorderd en aan de garagehouder werd een hoge huur en bedrijfsschade betaald. De man had niets meer te doen en ging op de Veluwe wonen, waar hij een actief lid werd van een groep, die zich met spionage en het wegwerken van afgeschoten geallieerde piloten bezig hield. Na de bevrijding ging hij weer naar Amsterdam en werd daar prompt gearresteerd wegens economische collaboratie. Hij is pas na enkele maanden vrij gekomen, door persoonlijke interventie van koningin Wilhelmina⁴⁵.

In 1950 is er een wet tot stand gekomen, waarbij aan personen, die ten onrechte als politieke delinquenten zijn behandeld, schadevergoeding werd toegekend voor ten onrechte ondergane detentie⁴⁶. Die wet was erg strak geredigeerd. Alleen degenen, die door de rechter vrijgesproken waren, of die in vrijheid waren gesteld omdat er werkelijk gebleken was, dat er geen schijn of schaduw van schuld bestond, hadden recht om krachtens deze wet een tegemoetkoming in de schade te vragen. De wet was dus van toepassing op de gearresteerde leden van de Nederlandse Schaakbond, op de gevallen van naamsverwisseling, op de mensen, die met een uiterlijke schijn van samenwerking met de bezetter in werkelijkheid voor het verzet spioneerden.

De cijfers omtrent de toepassing van deze wet geven enig inzicht omtrent de aantallen arrestaties, die volledig ten onrechte waren.

75

76

Zoals gezegd mensen met een lichte schuld die net zo goed niet gearresteerd hadden kunnen worden, konden aan deze wet geen recht op tegemoetkoming ontnemen. Welnu, bij de behandeling van de begroting 1954 heeft minister Donker cijfers gegeven over de aantallen ten onrechte gedetineerden, aan wie door de rechter een tegemoetkoming is toegekend⁴⁷. De termijn, waarbinnen de verzoekschriften om tegemoetkoming moesten worden ingediend was toen praktisch voorbij.

Het bleek, dat er 6398 verzoekschriften waren ingediend. Daarvan zijn er 1528 toegewezen, terwijl nog 9 in behandeling waren. De 1528, die een tegemoetkoming kregen, hebben tesamen een bedrag van f815.798,64 ontvangen. Nu was in de wet de vergoeding voor ten onrechte ondergane detentie vastgesteld op ten hoogste f 8 per dag. Rekent men dit om op 1528

mensen, die een vergoeding kregen, dan komt men tot een gemiddeld ten onrechte ondergane detentie van 66 dagen.

Dit zijn alleen de gevallen van mensen, van wie door de rechter is vastgesteld, dat zij zonder enige schuld gearresteerd waren. Aangezien men zelf om de tegemoetkoming moest vragen, zullen er ook geweest zijn, die dit niet gedaan hebben. De ongeveer 5000 gevallen, waarin het verzoek om tegemoetkoming is afgewezen, waren ook mensen, die uiteraard geen lid van de N.S.B. of een nationaal-socialistische organisatie waren geweest en die wegens zeer lichte schuld onvoorwaardelijk buiten vervolging waren gesteld.

Het staat in ieder geval vast, dat van de ongeveer 120.000 mensen, die op een gegeven ogenblik gearresteerd zijn geweest, krachtens rechterlijke uitspraak is vastgesteld, dat 1.25% geheel ten onrechte is opgepakt.

Onder hen zijn omstreeks 13 personen gearresteerd op een bewezen opzettelijke valse aanklacht⁴⁸.

Het grootste probleem, waarvoor de massale arrestaties ons stelden, was om er een eind aan te maken. Gearresteerd was met de gedachte, dat op de dag der bevrijding voor deze mensen geen plaats meer was. De eigenlijk enige zorg van de arrestatieploegen (en van de bevolking op dat moment) was de gehate N.S.B.-ers en meelopers uit de maatschappij te verwijderen. Dat had tot gevolg dat er tienduizenden zijn opgepakt. De cijfers tot 15 juli 1945 zijn onvolledig, omdat niet alle gegevens ter beschikking waren. Maar volgens die onvolledige gegevens verbleven er op 15 juli 1945 78.215 mensen in de kampen, waarvan 18759 vrouwen. Later waren de tellingen wel volledig en zij wezen uit, dat het hoogste aantal op één ogenblik gedetineerden op 15 oktober 1945 bereikt werd, en wel 96.044, waarvan 23.723 vrouwen.⁴⁹ Dat betekent, dat er meer mensen gearresteerd zijn. Vóór 15 oktober zijn er immers mensen uit arrest ontslagen. Tellingen zijn niet aanwezig. De administratie van de arrestaties liet veel te wensen over. Naar schattingen uit die dagen zijn er 120.000 a 150.000 mensen gearresteerd geweest.

76

77

Het was de opzet, dat al deze mensen berecht zouden worden, hetzij door een Bijzonder Gerechtshof, hetzij door een Tribunaal, hetzij door alle twee. In het vorige hoofdstuk is het systeem van berechting, dat ontworpen was, beschreven. Maar berechting volgens de vastgestelde regels eiste een behoorlijk politie-onderzoek, misschien een vooronderzoek door een raadsheer-commissaris of door de secretaris van het tribunaal. Er moest dan een behandeling ter terechtzitting volgen, met de eis van het openbaar-ministerie, met getuigenverhoren en pleidooien. Maar een dergelijke berechting volgens de regels van de rechtsstaat eist zeer veel werk en tijd van politie en rechterlijke instanties. Dat zou het al in normale omstandigheden doen. Dat

was voor de bijzondere rechtspleging nog veel erger, omdat het nodige voorwerk (de bij of onmiddellijk na de arrestatie opgemaakte processen-verbaal) ontbrak. Het ging er dus al gauw naar uitzien, dat de berechting van tegen de honderdduizend gedetineerden vele jaren in beslag zou gaan nemen. Dat zou betekenen, dat velen van hen op de dag van hun berechting veel langer gedetineerd geweest zouden zijn dan hun naar de mate van hun schuld gerekend toekwam. Dit is het vraagstuk, dat in hoofdstuk V zal worden behandeld.

Had men het anders kunnen aanpakken? De enquête-commissie heeft aan Minister Gerbrandy gevraagd, of er wel is overwogen, of niet met minder arrestaties kon worden volstaan, indien bij de bevrijding van het Noorden de oorlog tegelijk zou zijn afgelopen. Hij meent, dat dat in de ministerraad wel aan de orde geweest is, maar zou het resultaat niet kunnen zeggen⁵⁰. Het resultaat is niet geweest, dat aan de generaal Kruls opdracht is gegeven zijn algemene lastgeving om te arresteren te beperken tot minder categorieën van te arresteren personen dan er in de beide opsommingen stonden. Het is ook de vraag, of het enig effect gehad zou hebben. De B.S. arresteerde met machtiging van het Militair Gezag toen het Noorden bevrijd werd. Zij zou dit, evenals in het Zuiden, vermoedelijk ook zonder die machtiging gedaan hebben. De grondgedachte bij die arrestaties was niet, dat deze een eerste stap van een strafproces waren, maar dat zij een politiek middel vormden om bijtjesdag te voorkomen. Gezien de geschiedenis in het Zuiden, lijkt het onwaarschijnlijk dat men in het Noorden de geschiedenis anders had kunnen laten verlopen door het uitvaardigen van regelingen door de regering of door het Militair Gezag. Wij hebben gezien hoe prof, van Bemmelen, toch waarlijk niet iemand die de rechtsstaat niet ter harte gaat, instructies tot arresteren voor de B.S. voorbereidt op een moment, dat naar de letter genomen uit de hem bekende regeling (het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg) helemaal niet volgde, dat de B.S. arrestatiebevoegdheid zou krijgen.

77

78

Men had de categorieën van te arresteren personen in de algemene lastgeving kunnen beperken. Maar het is zeer de vraag, of dat enige invloed op het aantal arrestanten zou hebben gehad. De enquête-commissie heeft bij het stellen van de vraag aan minister Gerbrandy wel een wat te grote waarde gehecht aan de wettelijke regelingen. Zoals de generaal Kruls niet anders kon doen dan in zijn tweede algemene lastgeving van februari 1945 de B.S. arrestatiebevoegdheid geven, zo moest hij ook wel de uitgebreide opsomming van categorieën politieke delinquenten handhaven. Goedbedoelde pogingen om in zijn instructies onderscheid te maken tussen ernstige delinquenten, die in bewaring moesten worden gesteld, en lichtere (zoals moffenmeiden) aan wie een verblijfplaats kon worden toegewezen, hebben

geen zichtbaar effect gehad. Iedereen is gelijkelijk gearresteerd en in aanvankelijk geïmproviseerde kampen ondergebracht.

De werkelijke macht in de eerste uren en dagen na de bevrijding op het punt van de arrestaties was de B.S., zowel in het Zuiden als in het Noorden. In de vesting Holland zijn geallieerden (met o.a. de Irene-brigade) pas op 8 mei 1945 binnengetrokken, terwijl de Duitsers op 5 mei gecapituleerd hadden. In die dagen zijn door de B.S. arrestaties verricht, terwijl er nog geen andere werkelijke macht aanwezig was dan de soldaten van de bezetter. In een dergelijke situatie helpen papieren regelingen niet. Daar komt bij, dat de gehele bevolking jarenlang gewacht had op de verwijdering van de mensen, die zij gedurende de hele bezetting met de vijand had geïdentificeerd. Men zou niet begrepen hebben, dat de als vijand beschouwde N.S.B.er, ook al was hem niets anders te verwijten dan een misschien zelfs tamelijk lauw lidmaatschap van de beweging, rustig temidden van de „goede” Nederlanders bleef wonen. De massale arrestaties waren, zo gezien, een gevolg van de houding van de N.S.B. en van de N.S.B.ers gedurende de bezetting. Het aantal mensen in de kampen echter stelde de regering en iedereen, die zich beijverde voor terugkeer naar de rechtsstaat, voor moeilijke problemen, die in de volgende hoofdstukken zullen worden behandeld.

Weinigen hebben begrepen, dat de massale arrestaties na de bevrijding, die een onvermijdelijk gevolg waren van de houding van de N.S.B.-ers tijdens de bezetting, het land en de regering voor bijna onoverkomelijke problemen zouden stellen. Prof. Mr. J.C. van Oven, de hoofdredacteur van het Nederlands Juristenblad, verhaalt in een artikel, dat niet ten onrechte „het pijnlijke herstel” is getiteld, hoe hij tijdens de bezetting met iemand over de situatie sprak, die na de bevrijding zou optreden.

78

79

„We zullen de landverraders in kampen moeten opsluiten” had prof, van Oven gezegd, „omdat er geen voldoende gebouwen zijn. We hebben geen goede bewakers, dus de behandeling zal slecht zijn. Er zullen onschuldigen onder de gedetineerden zijn.” Maar, had zijn gesprekspartner geantwoord, wij moeten natuurlijk snel berechten. „Ja waarlijk”, vervolgt prof, van Oven, „er zijn tal van naïeven geweest, die meenden, dat snel en tegelijk goed recht doen mogelijk zou zijn.”⁵¹ Hij had, nog tijdens de bezetting, alle problemen gezien, die in dit boek zullen moeten worden behandeld. Maar, zegt hij: „Ook dit is een deel van de erfenis, die de Duitsers ons nalaten.”

De maatschappelijke gevolgen van de arrestaties

De arrestaties hebben natuurlijk voor de gearresteerden ingrijpende maatschappelijke gevolgen gehad. Zij worden uit de maatschappij gelicht en hun terugkeer zou grote moeilijkheden opleveren. Daarover zal ik nu niet spreken. Hier moeten alleen de onmiddellijke gevolgen van de vrijheidsbeneming behandeld worden.

Ingrijpende gevolgen had de arrestatie voor de gezinsleden van de gearresteerde. Vrouwen van gedetineerden, die zelf op generlei wijze Duitsgezind waren geweest en die dus niet met de man mee werden gearresteerd, bleven achter zonder man, zonder bron van inkomsten en veelal zonder huis of huisraad. Het betekende vaak zwerven van familieleden naar familieleden, een pijnlijke zaak omdat gedurende de bezetting de familiebanden verkoeld of verbroken waren. Het betekende werk zoeken en beschaamd verzwijgen, dat de man gedetineerd was, omdat daardoor het vinden van werk moeilijker werd.⁵²

Had de man enig vermogen gehad, dan werd dit door zijn arrestatie voor de vrouw onbereikbaar. Ingevolge het Besluit Vijandelijk Vermogen was het vermogen van iemand, die op grond van verdenking van een politiek delict krachtens het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg gedetineerd was, van rechtswege overgegaan op de staat en werd het beheerd door het Nederlands Beheersinstituut.⁵³ De achtergebleven vrouw kon er dus niet aankomen.

Het grootste probleem vormden evenwel de kinderen, die achterbleven, indien vader en moeder beiden gearresteerd waren. Wij hebben hiervoor gezien, dat in sommige gevallen kinderen mee naar een kamp gebracht zijn.

79

80

Dat was in strijd met de uitdrukkelijke order van generaal Kruls⁵⁴. Hij *verbiedt nadrukkelijk* (onderstreping in het origineel), dat vrouwen en kinderen met hun echtgenoten of vaders in bewaring worden genomen. Indien, vervolgt hij “door de arrestatie van een kostwinner een gezin onverzorgd achterblijft, dient ervoor gezorgd te worden dat in hun ondersteuning wordt voorzien, terwijl, indien kinderen onverzorgd zouden achterblijven, maatregelen moeten worden genomen teneinde te verzekeren, dat zij elders verzorgd worden.”

Dat laatste is geschied door de kinderen onder te brengen bij gezinnen hetzij in daarvoor speciaal ingerichte tehuizen. Aanvankelijk stonden die tehuizen onder het Militair Gezag. Met ingang van 1 november 1945 is de zorg voor de kinderen overgenomen door het Ministerie van Justitie, dat daarvoor een bureau bijzondere jeugdzorg in het leven riep.

Het ging om grote aantallen. In het najaar van 1945 deelt de Minister van Justitie mee, dat het om 16000 kinderen gaat⁵⁵. In maart 1946 vermeldt de leidster van het werk in Noord-Holland, dat er 20.000 kinderen onder de zorg van het bureau vallen, waarvan 5000 in Noord-Holland. Van deze 5000

zijn 3500 in gezinnen en 1500 in tehuizen ondergebracht⁵⁶.

Er waren al spoedig klachten te horen over slechte behandeling van de kinderen en over verwaarlozing⁵⁷. Het was nauwelijks te verwonderen. In een land, dat met moeite weer een dragelijk levenspeil trachtte op te bouwen, was tekort, ook voor deze kinderen. Er was gebrek aan geschoold personeel in de tehuizen. Langzaam, met de algemene toestand en het beter op gang komen van de organisatie, verbeterde de situatie in de tehuizen⁵⁸.

Al werden de tehuizen beter, dat neemt niet weg, dat voor de kinderen ook het beste tehuis in de gegeven omstandigheden een ernstig trauma moet hebben opgeleverd. Zij waren geïsoleerd van de maatschappij. Zij konden op school niet vertellen, wat hun achtergrond was. Zij moeten, subjectief gezien, soortgelijke ervaringen hebben meegemaakt als joodse oologspleegkinderen.

Voor de ouders in de kampen was de scheiding van hun kinderen misschien nog moeilijker te dragen dan voor de kinderen. Men was in het kamp machteloos en rechteloos. Ik citeer uit een studie over het kamp Levantkade te Amsterdam de door de details treffende beschrijving van het gevolg van de scheiding voor de ouders. „In het kamp deden geruchten de ronde dat kinderen van N.S.B.-ers in tehuizen gestopt werden waar zij mishandeld, slecht gevoed en gekleed werden. Voor de ouders was het moeilijk te achterhalen, waar hun kinderen waren en hoe zij er aan toe waren. Waren zij eenmaal op de hoogte van de verblijfplaats van hun kinderen, dan moest het contact nog uiterst beperkt blijven. De gedetineerden mochten nl. maar eenmaal per maand iets schrijven en wel op een schrijfkkaart met een daaraan gehechte antwoordstrook.

80

81

Degene aan wie de schrijfkkaart gericht was, was verplicht op deze antwoordstrook terug te schrijven. Iets anders mochten de gedetineerden niet ontvangen. Had een echtpaar, waarvan man en vrouw beide gedetineerd waren bv. zes kinderen, dan konden zij hoogstens tweemaal per jaar iets van ieder kind vernemen. Dit ontbreken van een regelmatige informatie over het wel en wee van hun kinderen was een voortdurende bron van zorg voor de gedetineerden. De kampleiding trachtte deze zorg te verlichten en daarbij een bron van onrust weg te nemen door, na een verzoek hieromtrent van gedetineerden, een aantal vrouwen toe te staan een bezoek te brengen aan een drietal kindertehuizen, waarna zij van hun indrukken verslag konden uitbrengen voor de interne radio. Daarnaast nam de kampleiding het initiatief om een aantal kinderen met bussen naar het kamp te laten komen, iets wat de publieke opinie aanleiding gaf tot afkeurende reacties.”⁵⁹

Foto 1

Gearresteerde N.S.B.-ers worden opgebracht op de Dam in Amsterdam. (Copyright Spaarnestad B.V., Haarlem).

81

82

ALGEMEENE LASTGEVING
VAN DEN
CHEF VAN DEN STAF MILITAIR GEZAG
MET TOELICHTING EN AANWIJZINGSBESCHIKKINGEN

A. ALGEMEENE LASTGEVING
VAN DEN
CHEF VAN DEN STAF MILITAIR GEZAG
dd. 10 FEBRUARI 1945.

De Chef van den Staf Militair Gezag, uitoefenende de bevoegdheden, toegekend aan het militair gezag in het geheele in bijzondere staat van beleg verkeerende grondgebied van het Rijk in Europa,

1. BEVEELT

- 1e. aan alle personen of groepen van personen, die daartoe bij nadere beschikking door of vanwege hem zullen worden aangewezen, onverwijld aan te houden;
- 2e. aan diegenen van de opsporingsambtenaren in artikel 141 onder 3, 4, 5, en 6, van het Wetboek van Strafvordering vermeld, die daartoe bij nadere beschikking door of vanwege hem zullen worden aangewezen, onverwijld te onderzoeken en in bewaring te stellen:
 - a.* hen, te wier aanzien verdenking bestaat dat zij zich hebben schuldig gemaakt aan eenig misdrijf genoemd in artikel 1 van het Besluit Buitengewoon Strafrecht;
 - b.* hen, die lid of „begunstiger” zijn of na 1 Februari 1941 zijn geweest van de Nationaal Socialistische Beweging of van de Nationaal Socialistische Arbeiderspartij;
 - c.* hen, die na 1 Februari 1941 „sympathiseerend lid” zijn geweest van de Nationaal Socialistische Beweging;
 - d.* hen die in eenigen vorm aangesloten zijn of na 1 Februari 1941

aangesloten zijn geweest bij een der navolgende organisaties:

1. de Weerafdeeling (W.A.),
2. de Germaansche S.S. der Nederlanden,
3. den Nationalen Jeugdstorm, de laatsten voorzoover zij, hetzij op den datum van deze lastgeving den leeftijd van achttien jaren hebben bereikt, hetzij op dien datum den leeftijd van zestien jaren, doch niet dien van achttien jaren hebben bereikt en hun vrijheidsbeneming in het belang der openbare orde en veiligheid geboden wordt geacht;
- e.* hoofden en ambtenaren van Duitsche diensten, die tijdens de bezetting in Nederland werkzaam zijn geweest;
- f* hen, die in leidende functie werkzaam zijn geweest voor vooraanstaande Nationaal Socialistische dagbladen of tijdschriften;
- g.* hen, die als vrijwilliger in dienst zijn of zijn geweest bij de Landwacht Nederland of bij den Landstorm Nederland;
- h.* hen, te wier aanzien ernstige verdenking bestaat dat zij behooren tot de personen, bedoeld onder *b* tot en met *g*;
- i.* een ieder, die de krijgsverrichtingen in gevaar brengt, of van wie op grond van zijn gedragingen of uitlatingen verwacht wordt, dat hij de krijgsverrichtingen zal bemoeilijken, belemmeren of schaden;

zijnde bovenstaand bevel niet van toepassing op:

- a.* de leden van de Hooge College's van Staat;
- b.* de leden van de rechterlijke macht, voorzoover zij niet ingevolge het bepaalde bij het Zuiveringsbesluit een bevel hebben gekregen de uitoefening van hun functie te staken of in hun functie zijn geschorst;
- c.* de door de Kroon benoemde of uitdrukkelijk in hun ambt bevestigde Commissarissen der Koningin en burgemeesters;
- d.* de leden van de door de Kroon benoemde dan wel op wettige wijze verkozen besturen van provinciën en gemeenten;

II.

aan bovenbedoelde opsporingsambtenaren in beslag te nemen alle roerende goederen, welke de in bewaring te stellen personen in eigendom, bezit, gebruik of onder toezicht hebben, voorzoover deze voorwerpen kunnen dienen om de waarheid aan den dag te brengen;

III. GELAST

aan bovenbedoelde opsporingsambtenaren met de door hen aangewezen personen, voorzover dit ter uitvoering van bovenstaand bevel noodig is, op vertoon van dezen last elke plaats zelfs tegen den wil van den rechthebbende, te betreden en aldaar onderzoek of huiszoeking te doen.

Met ingang van heden vervallen de Eerste Algemeene Lastgeving M.G. d.d. 12 Sept. 1944 en de Tweede Algemeene Lastgeving M.G. d.d. 18 October 1944.

Gegeven ten Stafkwartiere, den 10 Februari 1945.

De Chef van den Staf Militair Gezag, De Generaal-Majoor,

H. J. KRULS.

Noten

- 1 Dossier 197 g Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, houdende 4 bundels met niet gepubliceerde bijlagen, overgelegd aan de parlementaire enquête commissie, bijlage 288
- 2 Zie bijlage bij Hoofdstuk III.
- 3 Zie het opschrift van zijn hoofdstuk II op pag. 27.
- 4 Van Ojen I.c. pag. 55.
- 5 Van Ojen i.c. pag. 83.
- 6 Van Ojen I.c. pag. 613.
- 7 Van Ojen I.c. pag. 613.
- 8 Van Ojen I.c. pag. 615.
- 9 PEC deel Va pag. 373.
- 10 PEC deel Va pag. 364 vv.
- 11 PEC deel Va pag. 366.
- 12 Circulaire aan militaire commissarissen van 8 juni 1944, nr. A/2687 Geheim.
- 13 PEC deel Vb bijlage 142 pag. 399.
- 14 PEC deel Va pag. 472.
- 15 De tweede algemene lastgeving Militair Gezag in PEC deel Vb, bijlage 136 pag. 384.
- 16 PEC deel Va pag. 473.
- 16a D.G.B.R. 11628, 11 mei 1946.
- 17 PEC deel Va pag. 471.
- 18 PEC deel Va pag. 478.
- 19 PEC Vb bijlage 128.
- 20 PEC Va pag. 437.
- 21 Hand. Tweede Kamer 1946-47 pag. 378.

- 22 De PEC geeft in deel Va pag. 466 vv. uitvoerige uittreksels uit de
notulen van deze besprekingen.
- 23 Uitvoerig besproken in PEC Va.
- 24 PEC Vb bijlage 138 pag. 386 vv.
- 25 PEC Va pag. 409.
- 26 PEC Va pag. 421.
- 27 PEC Va pag. 408.
- 28 Het plan is als bijlage opgenomen in PEC Vb pag. 419.
- 29 PEC Va pag. 467-468.
- 30 PEC Vb bijlage 143, pag. 400.
- 31 De circulaire is opgenomen als bijlage 139 in PEC Vb pag. 389 w.
- 32 PEC Va pag. 475.
- 33 Het briefje is opgenomen als bijlage 149A in PEC Vb, pag. 411.
- 34 Bijlage PEC Vb pag. 411.
- 35 Bijlage 131 PEC Vb pag. 373.
- 36 Hand. Tweede Kamer 1952/53 pag. 2115 en 2137.
- 37 Hand. Tweede Kamer 1952/53 pag. 2146.
- 38 De Tweede Algemene Lastgeving is achter dit hoofdstuk opgenomen
als bijlage.
- 39 Henry L. Mason, The purge of the Dutch Quislings, emergency justice
in the Netherlands, den Haag 1952, pag. 43.
- 40 Nederlands Juristenblad 1951, pag. 581.
- 41 Proces-verbaal van 5 augustus 1949 in dossier bewaringskampen,
bewaard op het parket van de procureur-generaal te Leeuwarden.
- 42 van Ojen l.c. pag. 291.
- 43 brief van 14 januari 1947, afd. IB 34011.
- 44 Vrij Nederland Londen 3 november 1945.
- 45 Over dit geval J.M. van Bemmelen, De toepassing van artikel 13 van
de wet van 13 oktober 1950 Stb.K 450 een doodgeboren kindje? in
Nederlands Juristenblad 1951 pag. 410.
De betrokkene had naar koningin Wilhelmina geschreven. Deze stelde
de brief in handen van de Minister van Justitie met verzoek om
inlichtingen. Dit pleegt te gaan met een door of namens de directeur
van het kabinet der Koningin getekend formulier. In dit geval - het
enige van de talloze, die ik gezien heb - was het formulier getekend
met een rode W.
- 46 Wet van 13 oktober 1950 Stb. 450 betreffende toekenning ener
tegemoetkoming aan personen, die ten onrechte als politieke
delinquenten zijn behandeld of hun erfgenamen, voor schade
tengevolge van ondergane bewaring of voorlopige hechtenis geleden.
- 47 Memorie van Antwoord begroting ministerie van justitie 1954,
Bijlagen Handelingen Tweede Kamer 1954/55 no. 3200, stuk no. 10
pag. 7.
- 48 Zie brief Minister van Justitie aan de voorzitter van de Tweede Kamer,
Bijlagen Handelingen Tweede Kamer 1946/47 no. 2300, stuk 15.

- 49 Gegevens verstrekt door de Minister van Justitie als bijlage bij de
memorie van antwoord bij de behandeling van de begroting 1947,
Bijlagen Handelingen Tweede Kamer 1946/47 no. 300, stuk no. 9.
- 50 PEC Va pag. 453.
- 51 Prof. Mr. J.C. van Oven, Het pijnlijke herstel, Nederlands Juristenblad
1946, pag. 1.
- 52 Een relaas van de „goede” vrouw van een gearresteerde N.S.B.-er,
mevrouw J.W.B.-v.L. over haar omzwervingen na de arrestatie van
haar man bevindt zich bij het Rijks Instituut voor
Oorlogsdocumentatie.
Een voorbeeld van het verdwijnen van bezittingen uit Vrij Nederland
Londen van 3 maart 1945, dat dit overneemt uit het Fries Dagblad: Een
vrouw wordt met haar man gearresteerd. Hij was N.S.B.-er, zij heeft
zich altijd tegen de N.S.B. verzet. Zij wordt de dag van haar arrestatie
meteen weer losgelaten. Toen zij ’s avonds naar huis ging was haar
huis bezet, haar meubels en kleren waren verdwenen.
- 53 Artikel 10 juncto 6 van het Besluit Vijandelijk Vermogen, Stb. E 133.
- 54 Order aan militaire commissarissen van 18 oktober 1944,
ongepubliceerde bijlage no. 596 van de PEC in verzameling van het
Rijks Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
- 55 Bijlagen Handelingen Tweede Kamer 1945/46, no. 2 stuk 2.
- 56 Paraat 9 maart 1946.
- 57 In het links-illegale blad De Vlam van 22 december 1945: „Kinderen
van N.S.B.-ers”. In de Nieuwsbode van 18 december 1945: „Kinderen
van politieke gevangenen”.
- 58 Wederom in De Vlam van 2 maart 1946 „N.S.B.-kinderen” Bezoek
aan tehuizen liet zien, dat deze niet slecht zijn.
- 59 Doctoraalscriptie Leiden van mejuffrouw Hetty Smeets: Het
Bewaringskamp Levantkade, een onderzoek naar enige structurele
problemen, 1973, pag. 18.

Foto 2

Een gearresteerde landwachter wordt buiten het politiebureau vertoond. (Copyright Spaarnestad B.V., Haarlem).

Hoofdstuk IV De instelling van de rechterlijke colleges

Inleiding

De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging kan niet chronologisch geschreven worden. Er hebben zich een aantal met elkaar samenhangende vraagstukken voorgedaan, die in de loop van de jaren een ontwikkeling hebben ondergaan en opgelost zijn. Zo is er het vraagstuk van het grote aantal gedetineerden, dat uiteraard tot moeilijkheden leiden moest, omdat noch de materiële uitrusting noch de personeelsbezetting voor een dergelijke massale hoeveelheid gedetineerden aanwezig was. Het is van belang na te gaan, hoe opeenvolgende ministers en kabinetten dit vraagstuk hebben aangepakt. Terzelfder tijd loopt evenwel het vraagstuk van het activeren van de berechting. En later zal zich, over een reeks van jaren, een beleid ontwikkelen om door toepassing van het instituut van gratie opgelegde straffen gelijk te trekken eerst en te verminderen later.

Al deze problemen zijn veroorzaakt door de massale arrestaties, waarbij met de eisen van een snelle en rechtvaardige berechting geen rekening gehouden is. De hoeveelheid gedetineerden maakte de kampen overvol en beneden de standaard, die een behoorlijk gevangeniswezen aan penitentiaire inrichtingen stelt. De duur van de detentie in afwachting van de berechting werd, eveneens door het grote aantal te onderzoeken en te berechten gevallen, veel te lang. De ontwikkeling in de beschouwing van de politieke delinquent van vijand direct na de bevrijding tot een mens, die individueel op zijn daden beoordeeld behoorde te worden, heeft zekere ombuiging zowel in de rechterlijke uitspraken als in het vervolgingsbeleid tot gevolg gehad.

Deze ontwikkelingen moeten ieder afzonderlijk in de loop van de jaren worden beschreven. De volgende hoofdstukken zullen dus telkens een afzonderlijk vraagstuk behandelen. In ieder hoofdstuk zal op de samenhang met andere problemen worden gewezen. De afwikkeling van de verschillende vraagstukken loopt echter in de tijd dikwijls parallel.

In dit hoofdstuk zal de instelling van de Bijzondere Raad van Cassatie, van de bijzondere gerechtshoven en van de tribunalen worden behandeld.

87

88

De instelling van de tribunalen in het bevrijde Zuiden

Nadat in oktober 1944 het Zuiden bevrijd is en het duidelijk is, dat er grote aantallen mensen zijn gearresteerd wil minister van Heuven Goedhart zo snel mogelijk de tribunalen aan het werk krijgen. Door immers de mensen in de kampen met spoed te laten berechten, worden de ernstige gevallen gescheiden van de onbelangrijke en van de ten onrechte gearresteerden. Een snelle berechting schijnt het aangewezen middel om het aantal arrestanten te

verminderen. Maar minister van Heuven Goedhart is nog in Londen. De generaal Kruis heeft er grote bezwaren tegen, dat een aantal ministers naar het bevrijde gebied willen komen om persoonlijk de gang van zaken daar te bezien en beslissingen te nemen, waar die nodig zijn. De generaal heeft er geen behoefte aan, dat ministers hem voor de voeten lopen: hij is belast met de uitoefening van het militair gezag en kan daarbij niet gehinderd worden. Als te zijner tijd de Koningin en de verschillende ministeries naar Nederland komen, vindt hij dat prachtig, maar nu is er geen plaats voor ministers. Hij geeft in een brief van 12 november 1944¹ een achttal redenen, waarom overkomst van de ministers ongewenst is. De meest impertinente daarvan is, dat er dan geen beslissingen genomen zullen worden dan na uitvoerige besprekingen in een vergadering van de ministers. De generaal zou dan bij die besprekingen aanwezig moeten zijn en daar heeft hij geen tijd voor. Hij dreigt met ontslagnemen, als ministers de goede gang van zaken komen verstoren. Gelukkig aanvaarden de ministers deze brief niet. Zij komen toch naar het bevrijde Zuiden: in het vorige hoofdstuk is dat reeds gebleken.

Maar voor het zover is, schrijft minister van Heuven Goedhart een boze brief aan de generaal. Hij vindt, dat hij niet in de gelegenheid gesteld wordt (door de generaal Kruis) om zijn werk naar behoren te doen. „Indien ik de daartoe nodige maatregelen had kunnen nemen, hetgeen in geval van persoonlijke aanwezigheid mogelijk zou zijn geweest, zou ik thans enkele tribunalen in werking hebben. Thans ontbreekt mij nog altijd elke aanbeveling voor enige benoeming. Het enige nieuws is, dat majoor Snijders nu naar aanleiding van een gesprek met de procureur-generaal in Den Bosch de onhanteerbaarheid van het Tribunaalbesluit komt betogen. Dat betoog houdt geen steek ...” Wat majoor mr. F.J.H. Snijders betoogd heeft, weten wij niet. Evenmin is bekend, waarom de procureur-generaal (de uit het vorige hoofdstuk bekende mr. Speyart van Woerden) het Tribunaalbesluit onhanteerbaar achtte, al kost het niet veel moeite te bedenken, dat deze nogal formele jurist wel geen groot voorstander geweest zal zijn van rechtspraak met leken maar zonder openbaar ministerie en zonder hoger beroep.

88

89

Het is wel duidelijk, dat minister van Heuven Goedhart de moeilijkheden onderschatte. De minste moeilijkheid was nog, dat door de gedeeltelijke bevrijding van het land enige in het Tribunaalbesluit voorziene regels niet konden worden nageleefd. Er was voorgeschreven, dat alle aangiften van onvaderlandslievende gedragingen zouden moeten worden gedaan aan de Minister van Justitie, die die aangiften dan ter behandeling over de verschillende tribunalen zou distribueren. Er was in het Zuiden geen ministerie van justitie. Om de aangiften naar Londen te laten sturen leek ook niet aantrekkelijk. Wie moest nu de zaken in handen van een tribunaal stellen? De oplossing lag voor de hand. Het ministerie van justitie moest een

bijkantoor openen in het bevrijde Zuiden. Het is inderdaad gebeurd en het werd genoemd Centraal Tribunaal-kantoor en werd gevestigd in den Bosch.

Het was alleen jammer, dat het systeem niet goed werkte. Minister Burger had, bij de behandeling van het Tribunaalbesluit in de Ministerraad, al bezwaar aangetekend tegen dit centralistische karakter van het besluit. Hij vond het onjuist, dat de minister van justitie zelf het tribunaal zou uitzoeken, dat de zaak moest behandelen. Hij was een voorstander van duidelijke regels omtrent de bevoegdheid. Daardoor wordt de schijn van gelegenheidsjustitie vermeden². Dit bezwaar tegen de centralisatie kwam niet terug. Wel zullen andere door minister Burger bij de totstandkoming van het Tribunaalbesluit geopperde bezwaren ook bij anderen blijken te leven en de instelling van de tribunaal blijken op te houden.

Het bezwaar tegen de centralisatie, waarmee minister van Heuven Goedhart wordt geconfronteerd, is echter niet het principiële bezwaar van minister Burger. Het is een praktisch bezwaar: het stelsel werkt niet. Volgens het besluit moeten bij de aangifte stukken worden overgelegd, die de juistheid van de aangifte voorlopig aantonen. Welnu, dat blijkt niet te gebeuren. De aangifte vindt niet plaats bij het Centraal Tribunaalkantoor, maar bij het Militair Gezag. De politieke opsporingsdiensten denken er niet over om hun bewijsmateriaal, voorzover zij dat tenminste hebben, uit handen te geven³. Zij moeten hun dossiers completeren en kunnen zonder volledig dossier niet uit de voeten.

De tweede regel van het Tribunaalbesluit, die door de bevrijding van het Zuiden alleen niet kon gaan werken, was de regel, dat een door een tribunaal opgelegde maatregel (internering bijvoorbeeld, of verbeurdverklaring van goederen) niet ten uitvoer gelegd kon worden zonder een fiat-executie van de Raad van State⁴. Deze moest van iedere uitspraak van een tribunaal besluiten, dat tenuitvoerlegging kon plaats vinden of dat dat niet mogelijk was om een of andere reden en dat het tribunaal de zaak nader moest bekijken.

89

90

Dit systeem van fiat-executie was de enige rechtswaarborg in het Tribunaalbesluit, dat geen hoger beroep kende. Men kon dus niet achteloos dit stelsel buiten toepassing laten, omdat de Raad van State in den Haag onbereikbaar was.

Minister van Heuven Goedhart brengt op 12 december in de Ministerraad verslag uit van zijn reis naar het bevrijde gebied. Hij maakt ook melding van de hier genoemde praktische bezwaren. Hij stelt voor het tweede bezwaar (het ontbreken van de Raad van State in het bevrijde Zuiden) tegemoet te komen door een wijziging van het Tribunaalbesluit, waardoor inplaats van de Raad van State een nader door de regering aan te wijzen autoriteit het fiat-executie op de tribunaaluitspraken zou moeten verlenen. De wijziging is

gekomen, reeds op 23 december 1944.

Hij heeft nog een ander voorstel aan de Ministerraad: hij vindt het niet juist om de eis te stellen, zoals het Tribunaalbesluit op dat moment deed, dat voorzitter en secretaris van het tribunaal altijd jurist moeten zijn. Ondanks de voortvarendheid, waarmee de minister op papier tribunalen in het leven had geroepen⁵, bleek het moeilijk om juristen te vinden, die als voorzitter of secretaris in het tribunaal wilden zitting nemen. Tenslotte worden zij benoemd. Mr. H.B.S. Holla, die in het vorige hoofdstuk ten tonele gevoerd werd in zijn kwaliteit van lid van de vertrouwensraad van de Gemeenschap Oud Illegale Werkers, wordt voorzitter van het tribunaal in den Bosch. De president van het Bossche gerechtshof wordt aangewezen als Hoge Autoriteit belast met het fiat-executie voor het ressort van het gerechtshof alsmede Zeeland. Deze Hoge Autoriteit, mr. A.J. Vliegenthart, zal een belangrijke invloed uitoefenen op de ontwikkeling van de tribunaalrecht-spraak.

Tegengesteld aan de door minister van Heuven Goedhart in de Ministerraad ontwikkelde gedachte om de eis van jurist-zijn voor de presidenten en secretarissen van de tribunalen te doen vervallen is het bezwaar, dat van verschillende zijden tegen de lekenrechtspraak wordt aangevoerd: het tribunaalbesluit stelde de eis van een juridische opleiding immers niet aan de leden van de tribunalen. Staatsraad dr. A.L. Rutgers stuurt een request aan de Koningin⁶, waarin hij eigenlijk tegen alle grondslagen van het Tribunaalbesluit bezwaar maakt: tegen de samenstelling met leken, tegen de vage omschrijving van de laakbare gedragingen, tegen de straffen en tegen het ontbreken van beroep. Een verzoekschrift van het Interkerkelijk Overleg protesteert tegen het lekenelement in de rechtspraak⁷. Deze verzoekschriften tot wijziging van het Tribunaalbesluit verdwijnen in de archieven.

Veel moeilijker wordt het, wanneer het blijkt, dat de benoemde Hoge Autoriteit en de presidenten van tribunalen grote bezwaren hebben tegen de regeling zoals die in het Tribunaalbesluit is neergelegd.

90

91

Die bezwaren zijn zo ernstig dat men weigert om aan het werk te gaan, indien niet eerst aan de bewaren is tegemoet gekomen. Nog op 21 juni 1945 sturen voorzitter en alle leden van het Tribunaal te Eindhoven een telegram aan de minister van justitie om hun bezorgdheid uit te spreken over het uitblijven van de door hen verlangde wijziging van het Tribunaalbesluit en over het feit, dat zij dientengevolge niet met hun werk konden beginnen. Het Zuiden was op dat moment ongeveer negen maanden geleden bevrijd.

Wat was er gebeurd? Minister van Heuven Goedhart had in een Koninklijk besluit van 23 december 1944 Stb. E 153, laten bepalen, dat de

voorzitters en secretarissen „zoveel mogelijk” jurist moesten zijn en dat het fiat-executie gegeven zou worden niet door de Raad van State maar door een nader aan te wijzen Hoge Autoriteit, wat dus Mr. Vliegthart werd. Dat besluit kwam dus tegemoet aan de bezwaren van de Minister. Maar helemaal niet aan de bezwaren van de inmiddels benoemde presidenten en van mr. Vliegthart. Hij kon daar al wel een vermoeden van hebben, want in hetzelfde rapport van kapitein mr. Ballot over zijn bezoek aan Maastricht op 1 en 2 december 1944, dat hierboven reeds geciteerd werd, schrijft deze over het van alle zijden rijzende bezwaar tegen de regeling van artikel 2 van het Tribunaalbesluit. Daarin staat, dat als een tribunaal adviseert tot internering, deze tien jaar duurt, tenzij de minister van justitie de betrokkenen eerder in vrijheid stelt. Het tribunaal heeft dus geen invloed op de duur van de vrijheidsstraf: als het adviseert (en meer mag het niet) tot internering, is dat automatisch voor tien jaar. En hier begint, reeds enkele maanden na de bevrijding van het Zuiden, het over één kam scheren van alle politieke delinquenten te verdwijnen en begint men te individualiseren. „Onder de in bewaring gestelde personen”, rapporteert mr. Ballot, „bevinden zich vele lichte of zeer lichte gevallen. O.a. vele gevallen, waarin de betrokkene lid is geworden van de N.S.B. of sympathiserend lid, om te voorkomen, dat hij naar Duitsland zou worden gestuurd, zonder dat hij ooit iets aan de beweging heeft gedaan.” In dit soort gevallen is tien jaar internering te veel en dat wil een tribunaal in zijn uitspraak tot uitdrukking laten komen. De regeling moet het dus mogelijk maken.

De ongenoemde zegslieden van kapitein mr. Ballot in Maastricht krijgen intussen een duidelijker gezicht. De benoemde president van het tribunaal in Breda, mr. A.J.C.M. Nelissen, schrijft op 23 januari 1945 een brief aan de secretaris-generaal van het ministerie van justitie van Angeren, waarin hij pleit voor een mogelijkheid voor de tribunalen om meer differentiatie in de strafmaat aan te kunnen brengen.

91

92

Deze rapporteert dit aan zijn minister, die op 7 februari vanuit Oisterwijk laat weten, dat hij toch wel veel voor de suggestie van mr. Nelissen voelt om de tribunalen een termijn van internering te laten adviseren.

De opvatting van mr. Nelissen was geen nieuw geluid. Bij de behandeling van het Tribunaalbesluit in de Ministerraad had minister Burger bepleit de tribunalen de bevoegdheid te geven om een kortere interneringstermijn dan tien jaar te adviseren⁸. In het rapport van kapitein mr. Ballot over zijn bezoek aan Maastricht wordt het argument, dat internering een tuchtmaatregel is, die tot heropvoeding dient en dus lang moet duren, door de onbekende zegslieden van de kapitein van de hand gewezen. „Al mag de internering slechts zijn bedoeld met het oog op heropvoeding, dit neemt niet weg, dat deze maatregel voor de betrokkenen in feite wel degelijk een straf betekent”,

zegt men in Maastricht.

En men zegt het niet alleen in Maastricht. De benoemde presidenten van de tribunalen en mr. Vliegenthart voelen zich een soort strafrechter. De taak van de strafrechter is bij het bepalen van de op te leggen straf rekening te houden, zoals de geijkte formule uit strafvonnissen luidt, met de ernst van het feit en met de persoonlijkheid van de dader. Dat betekent individualisering en dat strookt helemaal niet met de gedachte van het Tribunaalbesluit, dat de tribunalen als een soort administratieve instantie uitsluitend internering voor tien jaar kunnen adviseren.

Er komt een vergadering van benoemde presidenten met mr. Vliegenthart. Zij zal wel door deze laatste belegd zijn: zij wordt gehouden in den Bosch. Op die vergadering van 19 februari 1945 worden een aantal wijzigingen van het Tribunaalbesluit besproken, die aangebracht moeten zijn voor men aan het werk wil gaan. De heren Holla en Nelissen waren aanwezig en de president van het tribunaal te Maastricht mr. M.P.R. Meuwissen, alsmede de voorzitter van de eerste kamer van het Bossche tribunaal mr. H.J. van Leeuwen.

De eerste eis, die geformuleerd wordt, is dat aan de tribunalen de bevoegdheid gegeven zal worden om ook kortere internerings-termijnen te adviseren dan tien jaar. Dat is het bekende probleem. Maar daarbij blijft het niet.

Mr. Vliegenthart merkt op, dat als men verbeurdverklaring adviseert van het vermogen van een N.S.B.-er, die in gemeenschap van goederen getrouwd is met een „goede” vrouw, die verbeurdverklaring ook de vrouw zal treffen. Het gemeenschappelijk vermogen is onverdeeld en verbeurdverklaring treft dus ook het onverdeelde gedeelte van de vrouw. Dat betekent, dat men de bevoegdheid moet hebben om in dergelijke gevallen eerst scheiding van goederen uit te spreken voordat men tot verbeurdverklaring overgaat.

92

93

Op die manier wordt het vermogen verdeeld in een helft van de man en een helft van de vrouw. Verbeurdverklaring treft dan alleen het deel van de „foute” man en de vrouw houdt de beschikking over haar helft.

Een derde eis betrof de bevoegdheid van de tribunalen om aan de politie een onderzoek op te dragen. Dit kwam voort uit de strafrechtelijke instelling, die wij al kennen: men wilde niet gedwongen zijn op onvolledige feiten recht te doen.

En het laatste probleem was het moeilijkste. Artikel 3 van het Tribunaalbesluit zegt: „Omtrent de tenuitvoerlegging der internering worden door Ons nadere regelen vastgesteld”. Dat betekent, dat het regiem in de interneringskampen nader zou moeten worden omschreven. Er zou moeten worden bepaald, wat voor werk door de geïnterneerden zou moeten worden

verricht. De disciplinaire straffen, die door de leiding van een interneringskamp zouden mogen worden opgelegd, behoorden door de wetgever omschreven te zijn. Recht op bezoek, op briefwisseling met familieleden of met de raadsman behoorden in een wettelijke regeling te zijn gegarandeerd. Zo was het altijd geweest. De Beginselenwet gevangeniswezen omschreef het regiem in de gevangenen. De zin van een dergelijke wet was, dat de rechters, die aan een delinquent gevangenisstraf oplegden, ook metterdaad wisten, wat die straf inhield, en niet alleen in tijdsduur. Die omschrijving van het regiem van de internering nu was op het ogenblik van de vergadering van mr. Vliegenthart met de presidenten van drie tribunalen nog niet tot stand gekomen. Dat ontbreken van kennis omtrent het regiem van de internering, waartoe zij moesten adviseren, stelde hen voor een gewetensconflict.

Het was namelijk nauwelijks twee jaar geleden, dat een van de weinige protesten van de rechterlijke macht als zodanig juist om een soortgelijke kwestie had plaats gehad. Het gerechtshof te Leeuwarden wist, dat door de Nederlandse rechter uitgesproken gevangenisstraffen soms door de Duitsers werden ten uitvoer gelegd in het concentratiekamp te Ommen, waar natuurlijk de Nederlandse Beginselenwet gevangeniswezen niet gold en een barbaars regiem heerste. Toen er een verdachte voorkwam, die in eerste aanleg door de rechtbank tot een gevangenisstraf van negen maanden was veroordeeld (die hij misschien op zichzelf best verdiend had), overwoog het hof, dat het deze verdachte niet wilde blootstellen aan een regiem, dat „bij de bepaling van de strafmaat ónmogelijk kon worden voorzien of zelfs maar als mogelijk verondersteld”. Hij werd veroordeeld tot vier maanden, met aftrek van voorlopige hechtenis, die ook vier maanden bedroeg, en dus onmiddellijk in vrijheid gesteld. „Om des gewetens wille” had het hof te Leeuwarden deze uitspraak gedaan.⁹

93

94

Om des gewetens wille weigerden de benoemde presidenten te gaan werken voordat het regiem van de interneringskampen hun uit een wettelijke omschrijving bekend kon zijn. Daar komt natuurlijk bij, dat de toestanden in de kampen voor politieke delinquenten en in het bijzonder in het kamp te Vught (waarover later ds. M.C. van Wijhe een brochure zou schrijven) zeker de drie Bossche deelnemers aan de bespreking wel niet onbekend gebleven zullen zijn. Wilde men werkelijk de internering (dat is dus de opsluiting na veroordeling door een tribunaal) tot heropvoeding laten dienen, dan moesten er afzonderlijke kampen voor veroordeelden komen en zouden deze niet tesamen met de onveroordeelden in bewaringskampen mogen blijven zitten. Van afzonderlijke interneringskampen was echter in februari 1945 nog geen sprake.

Minister van Heuven Goedhart werd dus met deze vier eisen tot wijziging

van het Tribunaalbesluit geconfronteerd. Hij kon er niets meer aan doen, want op 23 februari 1945 kwam het tweede ministerie Gerbrandy tot stand, waarin mr. van Heuven Goedhart niet was opgenomen. Daaraan was zijn opvatting omtrent de arrestaties en zijn houding tegenover de illegaliteit niet vreemd. Hoewel dit ministerie een aantal ministers uit het Zuiden van Nederland bevatte, werd er geen opvolger van minister van Heuven Goedhart aangetrokken. Minister Gerbrandy nam, tot aan het einde van het kabinet op 24 juni 1945, de zaken van Justitie waar. Hij zal wel andere zorgen hebben gehad dan het laten werken van de tribunalen. Er gebeurt een maand lang niets.

Op 26 maart 1945 komt een ambtenaar van het Londense ministerie van justitie, mr. W.G. Belinfante, naar Nederland. Hij heeft dan een bespreking met mr. Nelissen te Breda. Die zegt hem, volgens het verslag van de bespreking, onomwonden, dat de tribunalen er niet aan denken aan het werk te gaan, als hun eisen niet ingewilligd worden. Die eisen zijn: wijziging van het Tribunaalbesluit, waardoor mogelijk wordt a. minder dan tien jaar internering te adviseren, b. scheiding van goederen uit te spreken bij verbeurdverklaring van een vermogen, dat toebehoort aan een „foute” man en een „goede” vrouw, of omgekeerd en c. een onderzoek aan de politie op te dragen. Tenslotte als vierde eis: totstandkoming van een regeling omtrent het regiem in de interneringskampen. Mr. Belinfante vertrok de volgende dag naar den Bosch, waar hij een bespreking voerde met mr. Vliegenthart, die hem eenzelfde verhaal vertelde als mr. Nelissen. Het moet nu wel duidelijk geworden zijn, dat het ernst was. Het ministerie van justitie te Londen gaat aan het werk en ongeveer zes weken later, op 19 mei 1945, wordt het Tribunaalbesluit gewijzigd.¹⁰ Aan de eerste drie eisen van de Brabantse heren wordt voldaan.

94

95

De regeling omtrent de internering blijft uit. Daarmee zou nogal wat tijd gemoeid zijn. Men kon bovendien in het geheel niet weten, welke inrichtingen men voor de tenuitvoerlegging van de internering ter beschikking zou hebben. Een interneringsregeling is pas in oktober 1946 tot stand gekomen¹¹. Kennelijk hebben de heren begrip gehad voor de argumenten van het ministerie. In ieder geval is op 8 mei 1945 de eerste zitting van het tribunaal te Breda.¹² De eerste gepubliceerde uitspraken van dat tribunaal zijn van 25 juni 1945¹³. De eerste uitspraak van het tribunaal den Bosch is van 8 augustus¹⁴, van Maastricht van 27 september 1945¹⁵ en van Middelburg van 7 november 1945¹⁶.

De instelling van de Bijzondere Raad van Cassatie en van de bijzondere

gerechtshoven

Na de capitulatie van de Duitse troepen in Nederland op 5 mei 1945 is het Westen geheel bevrijd. Betrekkelijk snel wordt nu bepaald, waar bijzondere gerechtshoven gevestigd zullen worden. Dat geschiedt op 12 juni¹⁷. Zij worden opgericht in dezelfde plaatsen als de gewone bestaande gerechtshoven. Dat zijn er vijf. Zo komen er ook vijf bijzondere gerechtshoven. Er is er een in den Haag met als rechtsgebied de provincie Zuid-Holland. Zeeland, dat onder het gewone gerechtshof den Haag valt, blijft voor de bijzondere rechtspleging onder den Bosch ressorteren, omdat dat reeds eerder was bevrijd en er tal van regelingen in uitvoering waren in het bevrijde Zuiden. Wij hebben bij voorbeeld gezien, dat de Hoge Autoriteit voor het verlenen van het fiat-executie in Den Bosch ook voor Zeeland bevoegd zou zijn.

Een tweede bijzonder gerechtshof wordt ingesteld in Amsterdam voor het ressort, dat de provincies Noord-Holland en Utrecht omvat. Het bijzondere gerechtshof 's-Hertogenbosch heeft jurisdictie over Noord-Brabant, Limburg en Zeeland. In Arnhem komt een bijzonder gerechtshof voor Gelderland en Overijssel en tenslotte wordt het vijfde hof voor Friesland, Groningen en Drenthe in Leeuwarden gevestigd

Als cassatie-instantie boven de bijzondere gerechtshoven komt de Bijzondere Raad van Cassatie in den Haag.

De presidenten van de Bijzondere Raad van Cassatie en van de bijzondere gerechtshoven in den Haag en Amsterdam worden dadelijk benoemd, de anderen volgen kort daarna.

Tot president van de Bijzondere Raad van Cassatie werd benoemd de raadsheer in het gerechtshof in den Haag, na de bevrijding in de Hoge Raad, mr. H. Haga. Hij was een van de weinige leden van de rechterlijke macht geweest, die de consequenties van de onverenigbaarheid van de nederlandse rechtsbeginselen met de duitse terreurmethoden getrokken had.

95

96

In augustus 1941 had de bezetter een verordening afgekondigd, waarbij vrederechters en een vredegerechtshof werden ingesteld, die kennis zouden nemen van alle misdrijven en overtredingen, „die de politieke vrede binnen de volksgemeenschap in gevaar brengen”. De Hoge Raad werd uitgeschakeld. Het ging er om mensen te straffen, die zich tegen de N.S.B. of de N.S.B.-ers hadden opgesteld en uitgelaten, al vielen natuurlijk ook N.S.B.-ers, die tegen andere Nederlanders om politieke redenen opgetreden waren, onder dezelfde delictsomschrijving. Wat aan de regeling de meeste aanstoot gaf was de bepaling, dat de vrede-rechters een zaak, die voor de inwerkingtreding van het besluit al door de gewone rechter was afgedaan, opnieuw mochten behandelen. Dat was in strijd met een beginsel van onze strafrechtspraak, dat men niet twee maal vervolgd kan worden voor hetzelfde

feit, en dat door juristen met een oud latijns adagium wordt aangeduid als „ne bis in idem”. De rechterlijke macht organiseerde een protestactie, waaraan een derde deel meedeed. Maar drie leden van de rechterlijke macht namen hun ontslag. De eerste van die drie was mr. H. Haga. Hij was het, die tot president van de Bijzondere Raad van Cassatie werd benoemd.

Met hem nam ook ontslag de raadsheer in het Haagse gerechtshof mr. A.L.M. van Berckel. Hij werd president van het bijzonder gerechtshof in den Haag. De derde rechter, die ontslag genomen had bij de instelling van de vrede-rechtspraak, de rechter in de arrondissements-rechtbank in den Haag jhr. mr. P.G.M. van Meeuwen, werd benoemd tot vice-president. Hij zou later de zitting, waarop de zaak tegen Rauter behandeld werd, presideren.

Ik heb hiervoor meegedeeld, hoe in 1943 het Leeuwarder gerechtshof een verdachte de kans op opsluiting in het concentratiekamp Ommen bespaard heeft door hem te veroordelen tot een straf, die gelijk was aan de ondergane voorlopige hechtenis, zodat hij meteen vrij kwam. Het hof had de motieven voor deze uitspraak zonder omwegen vermeld: het achtte het in strijd met het geweten om iemand te veroordelen tot een straf, waarvan het de inhoud niet kende of zelfs maar als mogelijk kon veronderstellen. De beide beroepsrechters, die het arrest gewezen hadden werden ontslagen. Een van hen was mr. J. Wedeven. Hij werd benoemd tot president van het bijzonder gerechtshof te Leeuwarden.

President van het bijzonder gerechtshof te Arnhem werd mr. J.A.G. baron de Vos van Steenwijk. De vice-president van het Bossche gerechtshof mr. Th.R.J. Wijers werd benoemd tot president van het bijzonder gerechtshof in den Bosch. Hij is van 1948 tot 1950 minister van justitie geweest en zal in die functie nog herhaaldelijk ten tonele worden gevoerd.

96

97

De Amsterdamse president ten slotte werd prof. dr. J.A. van Hamel, de enige niet-beroepsrechter onder de presidenten. Hij was hoogleraar geweest te Amsterdam en hoge commissaris van de Volkenbond te Danzig. In de oorlog had hij twee zoons verloren, die door de bezetter op actief verzet waren betrapt en gefusilleerd.

De bijzondere rechtspleging was bijzonder, omdat zij uitzonderingsrecht-spraak was. Zij had uitsluitend betrekking op de berechting van hen, die gedurende de tweede wereldoorlog een feit begaan hadden, dat in het Besluit Buitengewoon Strafrecht was omschreven. Zij was bovendien een gemengd burgerlijke en militaire rechtspraak. In iedere kamer van een bijzonder gerechtshof zaten drie burger-juristen en twee militairen. Hetzelfde was het geval in de Bijzondere Raad van Cassatie. Er waren dus verschillen met de gewone strafrechtspraak. Maar er was geen verschil in de kwaliteit van de rechtspraak. Men had tot de instelling van bijzondere

colleges besloten eensdeels vanwege het militaire karakter ervan, andersdeels omdat de rechterlijke macht als zodanig in de bezetting, evenals alle staatsorganen, geïnfiltreerd was met verkeerde elementen, terwijl sommige rechters zich niet zeer goed hadden gedragen. Maar dat de rechterlijke colleges eerst zuivering behoeften betekende niet, dat niet individuele leden van de rechterlijke macht als uitstekende Nederlanders konden worden aangemerkt. Het was net als met de politie. De politie als organisatie was niet meer betrouwbaar, maar individuele politieambtenaren werden graag welkom geheten bij de arrestaties.

Zo zijn ook veel leden van de rechterlijke macht in de bijzondere gerechtshoven benoemd. Ongeveer een derde tot de helft van de raadsheren in de bijzondere gerechtshoven bestond uit leden van de rechterlijke macht. Van de anderen was dan weer een groot deel gerecruteerd uit rechters of raadsheren-plaatsvervanger, dus uit mensen, die eveneens ervaring van rechtspraak hadden ¹⁸. De overblijvende leden in de gewone rechterlijke colleges hadden hun handen vol met ander werk. De normale rechtspleging moest weer op gang gebracht worden. Bovendien werd op veel leden van de rechterlijke macht nog een wissel getrokken voor de bemanning van de Raad voor het Rechtsherstel, een instelling, die moest beoordelen of gedurende de bezetting verloren gegane waarden weer moesten worden terug gegeven. Ook is hier en daar een lid van de rechterlijke macht opgetreden als voorzitter van een tribunaal.

Moeilijker lag de zaak bij de bemanning van de Bijzondere Raad van Cassatie. Het lag natuurlijk voor de hand om de leden van de Raad in de eerste plaats te zoeken onder de leden van de Hoge Raad der Nederlanden, een college dat zich bij de gewone rechtspraak met cassatie van uitspraken van lagere rechters bezig houdt.

97

98

De Hoge Raad evenwel had zich tijdens de bezetting niet goed gedragen. Hij had niet alleen verzuimd leiding te geven aan wat rechters wel en niet van de bezetter mochten aanvaarden: hij had zelf herhaalde malen blijk gegeven voor de bezetter door de knieën te gaan. Men had in 1940 zonder enig protest aanvaard, dat de president van de Hoge Raad, mr. L.E. Visser, ontslagen werd, omdat hij een jood was. Men heeft de nieuw benoemde, pro-duitsche president prof. mr. J. van Loon geaccepteerd. Het kwam als een harde klap aan, dat de Hoge Raad in 1942 toetsing van bezettingsrecht aan volkenrechtelijke regels uitgesloten achtte. Er waren volkenrechtelijke afspraken gemaakt omtrent de bevoegdheden, die een bezetter in oorlogstijd zou hebben in bezet gebied. Kort gezegd kwamen die erop neer, dat een bezetter voor zoveel mogelijk de bestaande rechtsorde in bezet gebied intact moest laten. Alleen ingeval van noodzaak kon hij de rechtsorde van het bezette land veranderen. Artikel 43 van het Landoorlogreglement luidt dan

ook: „Wanneer het gezag van de wettelijke overheid is overgegaan in handen van degene, die het gebied heeft bezet, neemt deze alle maatregelen, die in zijn vermogen staan, ten einde voor zoveel mogelijk de openbare orde en het openbare leven te herstellen en te verzekeren en zulks, behoudens volstrekte verhindering, met eerbiediging van de in het land geldende wetten.”

Het was voor ieder duidelijk, dat van eerbiediging van de in het land geldende wetten bij de Duitsers geen sprake was. De maatregelen tegen de Joden waren er het duidelijke bewijs van. Mocht nu de Hoge Raad in geval hij te oordelen kreeg over de toepassing van zo'n regeling die duidelijk verder ging dan het geciteerde artikel van het Landoorlogreglement toeliet (en daarvan waren voorbeelden te over) zeggen: deze duitse regeling is in strijd met het volkenrecht en dus onverbindend, zij moet als niet geschreven worden beschouwd? Het is duidelijk, dat een dergelijke uitspraak wel reacties van Duitse zijde zou hebben uitgelokt. En het is begrijpelijk, dat men een dergelijke uitspraak niet lichtvaardig doet. Maar wat gebeurt? In 1942 spreekt de Hoge Raad, tamelijk onnodig, uit, dat de Nederlandse rechter de wetgevings-producten van de bezetter heeft te aanvaarden, zoals zij zijn, en dat hem niet het recht toekomt te onderzoeken, of zij soms in strijd met het volkenrecht komen.¹⁹

Dat arrest, waarbij de hele bezettingswetgeving voetstoots werd aanvaard als onaantastbaar voor de Nederlandse rechter, hoezeer zij ook zonder oorlogs-noodzaak tegen onze rechtsorde inging, heeft diepe verontwaardiging gewekt. Men wenst de Hoge Raad in de samenstelling uit de bezetting eigenlijk niet meer terug, ook niet na zuivering van de pro-duitse elementen, die er ter vervulling van vacatures in geplaatst waren. De enige, die van alle raadsheren aanvaardbaar was, was mr. J. Donner, op jonge leeftijd minister van justitie geweest, daarna in de Hoge Raad benoemd. Hij was herhaaldelijk gearresteerd, voor het eerst in 1941, was een voorman van het anti-revolutionaire verzet en had sedert begin 1944 aan de werkzaamheden van de Hoge Raad niet meer deelgenomen.

Het zal duidelijk zijn, dat leden van de Hoge Raad nu niet de meest aangewezenen waren om als raadsheer in de Bijzondere Raad van Cassatie te oordelen over onvaderlandslievende daden tijdens de oorlog. Men heeft, om alle problemen te vermijden, niet één raadsheer in de Hoge Raad in de Bijzondere Raad van Cassatie benoemd. Toch kon men de Bijzondere Raad van Cassatie geen gebrek aan juridisch gewicht verwijten. Prof. mr. dr. J.H.W. Verzijl, hoogleraar volkenrecht te Utrecht, werd vicepresident. Leden waren prof. mr. dr. S. van Brakel, hoogleraar burgerlijk recht en internationaal privaatrecht te Utrecht, prof, mr. R. Kranenburg, hoogleraar staatsrecht te Leiden en later voorzitter van de Eerste Kamer, prof. mr. F.M. baron van Asbeck, hoogleraar volkenrecht te Leiden, prof. mr. W.P.J. Pompe, hoogleraar strafrecht te Utrecht, mr. dr G.H.A. Feber, later hoogleraar criminele psychologie te Amsterdam en nog later president van de Hoge Raad, mr. S.N.B. Halbertsma, raadsheer in het gerechtshof te den Haag, mr. D.J. Veegens, advocaat en raadsheer-plaatsvervanger te den Haag,

mr. F.M. Westerouen van Meeteren, hetzelfde en later raadsheer in de Hoge Raad.

Prof. van Bemmelen weigerde een rechterlijke functie in een college van de bijzondere rechtspleging, omdat hij een principieel tegenstander van de doodstraf was.

Het openbaar ministerie

Bij ieder rechterlijk college, dat zich met strafrechtspraak bezig houdt is een openbaar ministerie. Dit heeft tot taak zaken bij de rechter aan te brengen en op de terechtzitting een bepaalde straf te eisen. Het treedt op als vertegenwoordiger van de gemeenschap. Het is niet, zoals de rechter, onafhankelijk, maar staat onder de bevelen van de minister van justitie, die kan opdragen om een bepaalde zaak te vervolgen.

In eerste aanleg echter staat het ter beoordeling van het openbaar ministerie om een zaak al dan niet te vervolgen. Het is niet verplicht elk strafbaar feit, waarvan het kennis draagt, ter terechtzitting van de rechter aan te brengen. Dit wordt het opportuniteitsbeginsel genoemd.

99

100

Is iemand om een of andere reden (bij voorbeeld omdat hij door het betrokken strafbare feit schade geleden heeft, zoals het slachtoffer van een aanrijding) van oordeel, dat het openbaar ministerie ten onrechte geen vervolging instelt, dan kan hij zijn beklag doen bij het gerechtshof, dat dan een vervolging bevelen kan.

Zo is het bij de gewone rechtspleging. Ook daar heeft het openbaar ministerie een grote macht. Aangezien het echter onder de bevelen van de minister van justitie staat, is deze politiek, dus tegenover het parlement, verantwoordelijk voor de daden van het openbaar ministerie.

Bij de gewone gerechtshoven is het hoofd van het openbaar ministerie de procureur-generaal, die tegelijkertijd hoofd van de politie in zijn ressort is. In het vorige hoofdstuk hebben wij deze ambtsdrager bij het gerechtshof te Den Bosch, mr. Speyart van Woerden, ontmoet. De procureur-generaal wordt bijgestaan door advocaten-generaal.

Bij de arrondissements-rechtbanken en kantongerechten wordt het openbaar ministerie uitgeoefend door officieren van justitie met hun substituten.

Bij de bijzondere gerechtshoven was ook een openbaar ministerie voorzien. Het hoofd van het parket was de procureur-fiscaal. De term doet in zijn eerste helft „procureur” denken aan de procureur-generaal, waarmee hij op één lijn in de ambtelijke hiërarchie stond, en in zijn tweede helft aan de militaire rechtspraak, waar bij de zee krijgsraad een fiscaal en bij het Hoog

Militair Gerechtshof een advocaat-fiscaal optreedt. De procureur-fiscaal wordt bijgestaan door advocaten-fiscaal en later, zoals hierna behandeld zal worden, voor een deel van zijn taak door officieren-fiscaal.

Bij de bijzondere rechtspleging kreeg het vervolgingsbeleid een buitengewoon zwaar accent. Men begon immers met uitsluitend achterstand. Nieuwe feiten konden, nu de oorlog afgelopen was, niet meer gepleegd worden. Er waren honderdduizenden klachten / ingediend. En er waren, in oktober, 1945, 96.000 mensen gedetineerd. Daarbij waren ernstige gevallen van verraders, van mishandelende kampbewakers en politiemensen of landwachters, van hoge functionarissen tijdens de bezetting. Maar er waren ook duizenden meelopers. Die allemaal te berechten zou jaren vergen. Voor lichte gevallen zou de tijd, in voorlopige detentie doorgebracht, de duur van een rechtvaardige straf op die manier vaak te boven gaan. Ik kom later op dit probleem uitvoerig terug maar vermeld het hier alleen om aan te duiden, dat alleen al de volgorde, waarin het openbaar ministerie zaken bij de rechter aanbracht, voor de betrokken verdachten van grote betekenis kon zijn. In het volgende hoofdstuk zal ook aan de orde komen, hoe door de invoering van het Besluit politieke delinquenten 1945 de betekenis van het openbaar ministerie bij de bijzondere gerechtshoven nog aanzienlijk werd vergroot.

100

101

Tot procureur-fiscaal bij het bijzonder gerechtshof te Den Bosch werd benoemd mr. F.A.J. Deelen, reeds bekend uit de in het vorige hoofdstuk beschreven geschiedenis met het briefje over de dreigende aanslag op de procureur-generaal Speyart van Woerden. De laatste was inmiddels weer op zijn post terug gekeerd, die tot juni 1945 door mr. Deelen was waargenomen.

In Leeuwarden werd mr. L.W.E.M. Lasonder benoemd, tijdens de bezetting ontslagen als officier van justitie te Assen. In Arnhem benoemde men mr. J.W.M. des Tombe, ook een lid van het openbaar ministerie.

De grootste bekendheid kregen de procureurs-fiscaal te den Haag en Amsterdam. In den Haag werd mr. J. Zaaijer benoemd, een ambtenaar van het openbaar ministerie wiens carrière tijdens de bezetting werd afgebroken door zijn onverzoenlijke anti-duitsse houding. In Amsterdam werd mr. N.J.G. Sikkel procureur-fiscaal, een substituut-officier van justitie, die actief aan het verzet had deelgenomen en die een zwager was van minister Gerbrandy. Zowel mr. Sikkel als mr. Zaaijer hadden zeer uitgesproken opvattingen over de taak van de bijzondere rechtspleging. Zij staken die in hun requisitoiren op de terechtzitting of tegenover de pers niet onder stoelen of banken. Beiden waren kleurrijke figuren, die stonden voor hun opvattingen die overigens niet altijd dezelfde waren. Wanneer die opvattingen niet overeen kwamen met het beleid van de minister van justitie, die immers hun chef was, leidde dit tot min of meer openlijke conflicten.

Een heel ander karakter dan het openbaar ministerie bij de bijzondere

gerechtshoven had het openbaar ministerie bij de Bijzondere Raad van Cassatie. Zijn taak was niet om straffen te eisen, maar om de raad van advies te dienen in de juridische problemen, die in de cassatieprocedure voor de raad werden opgeworpen. Dit op de terechtzitting uitgebrachte advies wordt conclusie genoemd. Het openbaar ministerie in cassatie staat dus helemaal vrij tegenover de verdachte: het behandelt alleen de vraag of in de vorige instantie, dus door het bijzonder gerechtshof, juridische vragen van wetsinterpretatie al dan niet juist zijn opgelost. Doordat de strafmaat in het Besluit buitengewone rechtspleging ook tot een juridische vraag gemaakt was, hielden de conclusies zich, anders dan bij de Hoge Raad het geval is, ook vaak met vragen van straftoemeting bezig.

Tot procureur-fiscaal bij de Bijzondere Raad van Cassatie werd benoemd het lid van de rechterlijke macht mr. A.M. baron van Tuyll van Serooskerken.

101

102

Hij werd tijdens zijn ambtsperiode belast met de nederlandse vertegenwoordiging bij de vervolging van oorlogsmisdadigers voor het internationale tribunaal te Neurenberg en Tokio. Later kreeg hij bekendheid door de hem door de parlementaire enquête-commissie verleende opdracht om te onderzoeken, wat er juist was van de door dr. van der Vaart Smit beschreven wantoestanden in de kampen na de bevrijding. Zijn advocaat-fiscaal nam tijdens zijn langdurige afwezigheid zijn functie waar. Het was prof. mr. G.E. Langemeijer, rechter te Amsterdam, hoogleraar in de rechtsfilosofie, later procureur-generaal bij de Hoge Raad, een jurist van grote kennis en veelzijdigheid en een mens met groot geestelijk evenwicht.

Instelling van tribunalen in het Noorden

In de zomer en nazomer 1945 worden in ieder arrondissement (negentien in het geheel) tribunalen benoemd. Zij gaan in het najaar 1945 en begin 1946 aan het werk. De voorzitters zijn juristen. De bekendste is de voorzitter van het tribunaal in Dordrecht, de al uit de voorgaande hoofdstukken bekende oud-minister mr. Burger, later lid van de Tweede Kamer en staatsraad.

De leden van de tribunalen behoefden geen jurist te zijn. Zij werden benoemd uit burgers. Tesamen vormden die een doorsnee van de beroepsbevolking uit het arrondissement, waarvoor het tribunaal werd ingesteld.

Zo werd in den Haag tot voorzitter benoemd mr. A.W.J. van Vrijberghe de Coningh, een raadsheer in het gerechtshof en tot een van de ondervoorzitters de Haagse kantonrechter mr. dr A. Fontein. Van de 43 bij de instelling benoemde leden waren 6 ambtenaren of oud-ambtenaren van de rijks-, provinciale of gemeentelijke administratie. Twee leden waren tuinders (Westland) en één tuinman. Er was één landbouwer bij en één bollenkweker (Rijnsburg, Sassenheim). Een reder en een oud-machinist

vertegenwoordigden de Scheveningse en Katwijkse visserij en scheepvaart. Het in den Haag toen aanwezige militaire element werd gerepresenteerd door een oud-generaal-majoor.

De leden zijn benoemd met vermelding van hun beroep. Reeds daaruit blijkt, dat het de bedoeling was, dat zij een soort representatieve doorsnee van de beroepsopbouw in het arrondissement zouden vormen. Bij de hierboven vermelde leden van het Haagse tribunaal zijn duidelijk de elementen van de sociaal-economische structuur van het arrondissement te herkennen. Het is niet toevallig, dat de ambtenaren de grootste groep onder de leden vormen in een ambtenarenstad als den Haag.

De nijverheid was aanwezig in de personen van een directeur van een confectiebedrijf en van een grote kleermakerij en van een procuratiehouder.

102

103

Voor het overige kwamen de leden voort uit beroepen, die niet typisch voor den Haag waren. Er was een arts bij, twee predikanten, twee advocaten, een notaris en een candidaat-notaris. Een acteur uit het kunstenaarsverzet en een lijstenmaker kenden het artistieke leven. Er was een bouwkundig opzichter bij, een verpleger, een laboratoriumchef en een amanuensis.^{19a}

De tribunalen spraken recht met kamers, bestaande uit een jurist-voorzitter, twee niet-juristen en een jurist-secretaris. Een openbaar ministerie was bij de tribunalen niet voorhanden. De secretaris moest de taak van het openbaar ministerie vervullen voor zover die bestaat uit het aanbrengen en voorbereiden van de zaak. Een tribunaal kon dus bestaan en bestond ook in feite uit verschillende kamers, waarvan een aantal zitting hielden in plaatsen buiten de arrondissements-hoofdplaats. Het tribunaal den Haag had zo een kamer te Leiden en een in Delft. In totaal zijn er bij de 19 tribunalen 120 kamers ingesteld.

Erg vlot liep het allemaal niet. Het formeel instellen van een tribunaal en van kamers betekent nog niet, dat die ook aan het werk gaan. De op 1 januari 1946 aan het werk getrokken directeur-generaal voor de bijzondere rechtspleging, mr. B.I.A.A. Ter Veer²⁰, schrijft een lange brief ter introductie van zijn dienst aan de presidenten van tribunalen²¹. Daarin schrijft hij: „Weliswaar zijn thans bijna alle tribunalen samengesteld, al zullen enkele daarvan nog enige aanvulling behoeven, en zijn thans een honderd-twintigtal kamers benoemd doch tot op heden hebben slechts vijf tribunalen min of meer regelmatig gefunctioneerd en tot begin december werden nog slechts ongeveer 1200 zaken afgedaan.” Onder die vijf functionerende tribunalen zijn dan kennelijk begrepen die in Den Bosch, Breda, Maastricht en Middelburg, die al veel eerder dan de andere waren ingesteld en die in de zomer en de nazomer van 1945 al aan het werk gegaan waren.

De zorg van de directeur-generaal was natuurlijk om de voorlopige detentie van de op 1 januari 1946 nog 86.963 personen bedragende kampbevolking zo snel mogelijk te beëindigen, hetzij door invrijheidstelling, hetzij door veroordeling. Een voorlopige detentie van onbepaalde duur is in strijd met de beginselen van ons strafrechtstelsel. Een dergelijke afwijking van de beginselen van de rechtsstaat dient zo kort mogelijk te duren. In de brief aan de presidenten van tribunalen wordt dan ook een rekensom gemaakt. Als alle kamers, schrijft de directeur-generaal, per week acht zaken behandelen, is dat met honderd-twintig kamers samen duizend gevallen per week. Dat zou afdoening van 50.000 zaken per jaar betekenen.

103

104

Die berekening is te optimistisch gebleken. De tribunalen hebben tot aan hun opheffing per 1 juni 1948 tesamen 49.855 zaken behandeld, een respectabel aantal, maar nog niet de helft van de berekening van de directeur-generaal. Dat is begrijpelijk, omdat zij, zoals zal blijken, steeds zwaardere zaken te behandelen kregen ter aanvulling van de rechtspraak van de bijzondere gerechtshoven. Per zitting kon men dus minder zaken behandelen.

Waarom liep het niet vlot met het functioneren van de tribunalen? Op 27 februari 1946 zijn de ministers Schermerhorn en Kolfsoorten aanwezig in de tweede vergadering van procureurs- fiscaal om de vrijlatingspolitiek te bespreken. Minister Schermerhorn vraagt dan, waarom de tribunalen nog niet overal werken. Dat komt, antwoordt mr. R. Prins, de plaatsvervangend directeur-generaal, omdat de tribunalen „hebben te kampen met materiële moeilijkheden, b.v. gebrek aan behoorlijke huisvesting, schrijfmachines, kantoormeubilair, personeel enz.”²²

Het in het Tribunaalbesluit voorziene stelsel, dat klachten bij het ministerie van justitie zouden worden ingediend en dan over de tribunalen verdeeld ter behandeling, heeft nooit gewerkt. Wij zagen dit al. Het stelsel is bij de invoering van het Besluit politieke delinquenten 1945 prijs gegeven. Ook is prijs gegeven de gedachte, dat de tribunaalrechtspraak bovenop de rechtspraak van de bijzondere gerechtshoven zou komen, zodat iedere delinquent eventueel zowel door een bijzonder gerechtshof als door een tribunaal zou worden berecht. De tribunaalrechtspraak heeft gediend als aanvulling op de rechtspraak door de bijzondere hoven.

Merkwaardig is, dat het meedoen van leken, niet-juristen, aan de tribunaalrechtspraak vóór de inwerkingtreding van de colleges nogal wat kritiek teweeg bracht. Achteraf gezien echter bleek deze kritiek verstomd. De Hoge Autoriteiten, die veel samen en ook met de presidenten van tribunalen overlegden hebben een vaste lijn en een behoorlijke rechtszekerheid weten te bewerkstelligen.

Er werd in ieder ressort van een bijzonder gerechtshof een Hoge

Autoriteit benoemd voor de fiatting van tribunaaluitspraken. voor het ressort 's-Hertogenbosch (Noord-Brabant, Zeeland en Limburg) was dit, zoals al gebleken is, de president van het Bossche gerechtshof mr. A.J. Vliegthart. Voor den Haag (provincie Zuid-Holland) trad de raadsheer in het gewone gerechtshof mr. Th. L. van Berckel als Hoge Autoriteit op, voor Amsterdam (Noord-Holland en Utrecht) de president van het gerechtshof in Amsterdam mr. J. Verdam. Het fiat-executie op de uitspraken van de tribunaal in de provincies Gelderland en Overijssel werd verleend door mr. G.J. Kronenberg, raadsheer in het gerechtshof te Arnhem, terwijl tot Hoge Autoriteit voor de tribunaal in de drie noordelijke provincies werd benoemd mr. T. de Jong Tzn., een oud-kantonrechter.

104

105

In 1947, na twee jaar functioneren van de tribunaal, heeft de hoofdredacteur van het Nederlands Juristenblad prof. mr. J.C. van Oven, meningen uit de praktijk gevraagd over de lekenrechtspraak bij de tribunaal²³. De gemaakte opmerkingen en gesprekken met voorzitters en secretarissen van tribunaal (dus met de juristen uit de tribunaalrechtspraak) wijzen, zegt Noach²⁴, „alle in de richting, dat het lekenelement in de tribunaalrechtspraak zeker geen mislukking is geweest. Over het algemeen hielden de leken-leden zich voor wat de zuiver juridische aspecten van een zaak betreft, geheel aan de mening van de voorzitter en de secretaris, terwijl hun deskundigheid, gepaard gaande aan een grote mate van plaatselijke kennis en, vooral ten plattelande, persoonlijke wetenschap over de beschuldigde, belangrijke elementen zijn bij de bepaling van de zwaarte der op te leggen maatregelen.”

Rechtswaarborgen bij de bijzondere rechtspleging

Het is goed op deze plaats te wijzen op de punten, waarop de bijzondere rechtspleging minder waarborgen voor de verdachte geeft dan onze gewone strafvordering. Ik noem er hier drie. Op elk van deze drie zal ik in de volgende hoofdstukken terugkomen.

Het eerste punt is het ontbreken van een hogere instantie in bepaalde gevallen. Ik bedoel hierbij niet, dat in onze gewone strafrechtspraak er zowel hoger beroep kan worden ingesteld als daarna beroep in cassatie. Het laatste immers is voor de strafmaat niet van betekenis, omdat de cassatierechter niet over de straftoemeting oordeelt. Nu was juist voor de Bijzondere Raad van Cassatie een speciale regeling getroffen, waardoor hij wel over de strafmaat zou mogen oordelen²⁵. Men kon dus in cassatie klagen over een te hoge straf en oplegging van een lagere bepleiten. Nee, het ontbreken van een overigens normale rechtswaarsborg zat in het feit, dat een verdachte alleen maar beroep

in cassatie in mocht stellen, indien het bijzonder gerechtshof daartoe toestemming had verleend.²⁶ Een verdachte kon dus tot een langdurige gevangenisstraf of zelfs tot de doodstraf worden veroordeeld zonder dat hem het recht verleend werd in cassatie te komen en dus zonder dat hij de kans kreeg om over de opgelegde straf door een andere rechter nogeens te doen oordelen. Dit systeem had de bedoeling om de rechtspleging niet onnodig op te houden. Dat zij door vele beroepen in cassatie zou worden opgehouden is duidelijk, maar of dat een onnodig ophouden geweest zou zijn is aan gerechte twijfel onderhevig.

Een tweede rechtswaARBorg die ontbrak, is dat het vrije verkeer tussen gedetineerde verdachte en raadsman aan banden gelegd was.

105

106

Men moet de betekenis van een gesprek met een advocaat, van briefwisseling met hem voor een verdachte, die vaak zonder verhoord te zijn zonder enig uitzicht gedetineerd zit, niet onderschatten. Niet voor niets geeft ons Wetboek van Strafvordering een minutieuze regeling voor de rechten van de raadsman. Bij een aantal van honderdduizend gedetineerden moest de toepassing van deze regels tot ernstige vertraging leiden. Bezoek in de kampen, vaak terwijl de betrokken gedetineerde op een afgelegen object aan het werk was, zou een hogere personeelsbezetting vereist hebben dan mogelijk was. Vandaar dat het bezoek beperkt was tot een enkele maal, zoals later zal blijken. Het inzien van dossiers, die er niet of nauwelijks waren, door advocaten van de duizenden gedetineerden zou ook een hoeveelheid werk van de opsporingsdiensten of van de parketten vorderen, die vertraging in de afwerking van de andere zaken zou meebrengen. In de loop van de berechting zijn beide hier genoemde punten verbeterd.

Het derde punt ligt het zwaarste. Niemand mag in hechtenis worden genomen, zegt artikel 171 van de Grondwet, dan op bevel van de rechter. Maar het artikel voegt daaraan toe: buiten de gevallen in de wet bepaald. In uitzonderingsgevallen mag men, als de wet dat bepaalt, ook zonder bevel van de rechter worden gearresteerd. Dergelijke gevallen zijn er weinig. De militaire arrest- straffen zijn er een voorbeeld van. In ons gewone strafrecht mag de officier van justitie iemand voor twee maal twee dagen in bewaring stellen. Daarna komt de rechter er aan te pas. Eerst kan de rechter-commissaris twee keer zes dagen in bewaring stellen, maar daarna moet het bevel om de dertig dagen door de volle rechtbank worden verlengd. En zo'n bevel tot voorlopige hechtenis mag alleen worden gegeven in geval van gevaar voor vlucht of van een andere gewichtige reden van maatschappelijke veiligheid, welke de onverwijldde vrijheidsbeneming vordert.

De bewaring van de politieke delinquenten berustte op het Besluit op de bijzondere staat van beleg, dat het Militair Gezag bevoegd verklaarde personen in bewaring te stellen. Een termijn werd aan die bewaring niet

gesteld en er werd evenmin aangegeven, welke personen voor die maatregel in aanmerking kwamen. Aangezien het Militair Gezag de bevoegdheid tot inbewaringstelling had, moest men aannemen, dat dat Gezag ook alleen het recht op invrijheidstelling toekwam.

De regeling was dus niet in strijd met de letter van de Grondwet. Weliswaar kwam aan deze hechtenis geen rechter te pas, maar deze uitzondering was voorzien in het als wet geldige Besluit op de bijzondere staat van beleg. Dat neemt niet weg dat de mogelijkheid om mensen onbeperkt gevangen te houden, hoezeer ook niet in strijd met de letter van de grondwet, met de geest ervan zich slecht verdroeg.

106

107

Het probleem, dat later uitvoeriger zal worden behandeld, was, hoe aan de gedetineerden een recht op beoordeling van de noodzaak van de detentie te geven zonder dat dat de rechtspleging ernstig zou ophouden. Zou men voor alle honderdduizend gedetineerden iedere dertig dagen verlenging van de detentie door het bijzonder gerechtshof eisen dan zouden die hoven overbelast worden met behandeling van die zaken in raadkamer en zij zouden niet meer toekomen aan de behandeling van hoofdzaken, die ook zo dringend nodig was om het aantal gevallen van voorlopig gedetineerden te verminderen. Wat individueel een rechtswaarborg scheen, zou collectief voor de gedetineerden in het tegendeel omslaan. Hier doet zich een van de dilemma's voor, waarvoor de bijzondere rechtspleging geplaatst werd: men wil aan de ene kant de berechting versnellen om het aantal gedetineerden te verminderen en de detentie te verkorten, men wil aan de andere kant de gedetineerden zoveel mogelijk rechtswaarborgen geven, die echter de neiging hebben de rechtspleging weer te verlangzamen.

Op 24 juni 1945 ging het tweede kabinet Gerbrandy heen en werd het vervangen door het kabinet Schermerhorn-Drees. Dit kabinet heeft voor het op 21 november 1945 bijeenkomende noodparlement een nota geschreven over enkele punten van regeringsbeleid.

Foto 3

Na beëdiging van de presidenten van en procureurs-fiscaal bij de Bijzondere Raad van Cassatie en de bijzondere gerechtshoven te Amsterdam en den Haag op 18 juni 1945. V.l.n.r. Mr. N.J.G. Sikkels, mr. J.R. Van Angeren, mr. P.S. Gerbrandy, mr. H. Haga, mr. G.A. van Hamel, mr. J. Zaaijer, mr. A.M. baron van Tuyll van Serooskerken, mr. A.L.M. van Berckel. (Copyright Fotobureau Thuring. Den Haag).

Eén van die punten betrof het vraagstuk der politieke delinquenten. Daarin formuleerde de regering het dilemma met de volgende woorden: „Het is evenwel duidelijk, dat een minimum aan tijdsduur der berechting niet kan samengaan met een maximum aan rechtszekerheid.”²⁷

Noten 107

- 1 Brief van 12 november 1944 aan de voorzitter van de Raad van Ministers, PEC Vb, bijlage 112.
- 2 Nota van minister Burger voor de Ministerraad van 24 april 1944 no. 901.
- 3 Rapport van de kapitein van het Militair Gezag mr. A.H.P. Ballot aan de Chef Staf Militair Gezag omtrent zijn bezoek aan Maastricht op 1 en 2 december 1944.
- 4 Titel V van het Tribunaalbesluit.
- 5 In een rapport van kolonel mr. Snijders, hoofd sectie II van de Staf Militair Gezag, aan generaal Kruis van 24 oktober 1944 vermeldt hij, dat besluiten tot instelling van een tribunaal te Maastricht en te Eindhoven al getekend zijn.
- 6 Request van 6 november 1944.
- 7 Request van 1 november 1944 aan de Koningin.
- 8 Nota van minister Burger voor de Ministerraad van 24 april 1944, no. 901.
- 9 Dr. L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 6 pag. 611.
- 10 Koninklijk besluit van 19 mei 1945, Stb. F 75, houdende wijzigingen en aanvullingen van het Tribunaalbesluit.
- 11 Interneringsregeling 1946, vastgesteld bij Koninklijk besluit van 31 oktober 1946, Stb. G 310.
- 12 Aldus vermeldt het weekverslag van het Militair Gezag over de periode eindigend met 11 mei 1945, op pag. 12.
- 13 TiN no. 1.
- 14 TiN no. 9.
- 15 TiN no. 37.
- 16 TiN no. 79.
- 17 K.B.van 12 juni 1945, Stb. F 91.
- 18 De gegevens zijn ontleend aan de Gids voor de Rechterlijke Macht 1947, Gorinchem 1946.
- 19 H.R. 12 januari 1942, NJ 271. Over de Hoge Raad tijdens de bezetting uitvoerig L. de Jong l.c. deel 6, pag. 629 w.
- 19a Benoemingsbesluit tribunaal den Haag gepubliceerd in De Telex van 8 oktober 1945.
- 20 De instelling van het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging zal in het volgende hoofdstuk worden behandeld.
- 21 DG afd. I 0659, januari 1945.

- 22 Ongenummerd verslag van de vergadering.
- 23 NJB 1947, pag. 149, 220, 269, 332.
- 24 W.M.E. Noach, De bijzondere rechtspleging, 's-Gravenhage 1948, pag. 20.
- 25 Artikel 16 Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven.
- 26 Artikel 37 Besluit Buitengewone Rechtspleging.
- 27 Nota over enkele punten van regeringsbeleid, december 1945, Bijl. Hand. Tweede Kamer no. 123, stuk 2, pag. 8.

Hoofdstuk V Het probleem van de massale arrestaties

100.000 gedetineerden en de eerste poging om dat aantal door vrijlating van lichte gevallen te verminderen

Het op 23 februari 1945 tot stand gekomen tweede kabinet-Gerbrandy bood na de bevrijding van het Westen zijn ontslag aan. Op 24 juni van dat jaar kwam een kabinet tot stand, dat geformeerd was door prof. dr. W. Schermerhorn, samen met W. Drees. Schermerhorn had tijdens de bezetting een belangrijke uitvoerende en adviserende taak vervuld in de illegaliteit. Drees was de vroegere voorzitter van de fractie van de SDAP in de Tweede Kamer en hij was in 1944 voorzitter geworden van de Contact Commissie der Illegaliteit en lid van het College van Vertrouwensmannen. In het kabinet Schermerhorn-Drees was de voornaamste verantwoordelijke man voor de bijzondere rechtspleging de minister van justitie, mr. H.A.T.M. Kolfschoten. Voor de oorlog was hij secretaris geweest van de Rooms Katholieke Staatspartij. Gedurende de bezetting was hij lid van het Politiek Convent (de contact-commissie van de politieke partijen) en van het Vaderlands Comité, een klein gezelschap, dat langs illegale weg de regering te Londen adviezen uitbracht, en dat door Drees was opgericht, die er in 1944 voorzitter van werd.

Dit kabinet, dat de leuze „herstel en vernieuwing” voerde, had aan het herstel alleen al de handen vol. Meer dan tweehonderd duizend Nederlanders hadden tengevolge van oorlog en bezetting de bevrijding niet meer beleefd. Ver over de honderdduizend mensen kwamen berooid en zonder werk uit concentratiekampen of van de arbeidsinzet in Duitsland naar het vaderland terug. In Rotterdam, in den Haag, in Zeeuws Vlaanderen en in Midden- en Noord Limburg lagen grote stukken van steden en dorpen in puin. De agrarische productie was tot ongeveer tweederde verminderd, de industriële productie bij het begin van de hongerwinter tot de helft. Maar juist in die winter is een aanzienlijk deel van het industriële potentieel door de Duitsers geroofd. De normale verbindingen functioneerden niet of slecht. Rollend spoorwegmaterieel en zelfs rails en bovenleidingen waren na de spoorwegstaking naar Duitsland afgevoerd.

109

110

De bruggen over de rivieren waren alle vernietigd. De haveninstallaties in Rotterdam en Amsterdam waren opgeblazen. De telefoon werkte slechts

gebrekkig, zeker intercommunaal.

Men had na de bevrijding een door honger ernstig verzwakte bevolking aangetroffen. De voedselvoorziening bleef daarom een even belangrijke als moeilijke zaak. Van onze landbouwgebieden stonden de Wieringermeer, Walcheren en veel geïnadeerde terreinen onder water.

Het bestuur werkte onder moeilijke omstandigheden. Er was gebrek aan gewone hulpmiddelen als schrijfmachines. Een deel van het bestuursapparaat hadden de Duitsers uit het Westen geëvacueerd. De meeste auto's waren verdwenen en zelfs fietsen en fietsbanden waren niet te krijgen.

De Duitsers hadden alles wat zij in Nederland kochten of vorderden betaald met Nederlands geld, dat naar de behoefte van de bezetter werd aangemaakt. Het gevolg was, dat de geldcirculatie in generlei verhouding stond tot de beschikbare hoeveelheid goederen.

Dit waren omstandigheden, die in normale tijden stuk voor stuk voldoende zouden zijn geweest voor een meer of minder grote nationale ramp. Als lichtpunt stond daartegenover de vreugde om de bevrijding en de bereidheid om onder eigen overheid ontberingen te verduren, die men tevoren onder de druk van de bezetting ook had moeten ondergaan. En een tweede lichtpunt was de capitulatie van Japan op 15 augustus 1945. Dat betekende, dat de oorlog, ook in het Verre Oosten, was afgelopen. Maar die capitulatie luidde tevens een hoofdstuk in van onze nationale geschiedenis, dat grote betekenis zou hebben. Met de capitulatie van Japan kwam namelijk onmiddellijk het vraagstuk van de dekolonisatie van Nederlands Indië aan de orde. Dat zou leiden tot militaire acties in het Oosten en tot een voortdurende spanning in de politieke verhoudingen binnen Nederland. Het kabinet Schermerhorn-Drees zou slechts een deel van dit dekolonisatieproces meemaken, want het trad op 33 juli 1946, na de eerste na-oorlogse verkiezingen, af om plaats te maken voor een kabinet-Beel.

Temidden van al deze problemen trof het kabinet Schermerhorn-Drees bij zijn optreden ook het vraagstuk van de politieke delinquenten aan. Het was niet het enige vraagstuk, dat een beleid van herstel en vernieuwing op te lossen kreeg en misschien ook niet het belangrijkste. Maar het was wel een van de moeilijkste, die de bezetter en de collaborateurs tijdens de bezetting ons hadden nagelaten. Laat ik in een enkele zin dit probleem nog eens omschrijven. Er waren bij de bevrijding omstreeks honderdduizend „N.S.B.-ers” gearresteerd en in kampen opgesloten.

110

111

Het juiste aantal, dat het kabinet bij zijn optreden aantrof is niet bekend. Ir. Mentrop, hoofd van de afdeling kampen van het Militair Gezag, spreekt van „ruw 123.000” man in juni 1945¹. Minister van Oorlog mr. J. Meynen

spreekt in de vergadering van de ministerraad van 10 juli 1945 over 90.000 man, die er nu zijn en 70.000, die nog komen moeten (b.v. nederlandse wapendragers, die uit Duitsland worden teruggebracht, op dulle dinsdag uit Nederland naar Duitsland gevluchte N.S.B.-ers). Generaal Kruis spreekt het cijfer van minister Meynen tegen: naar zijn mening zal het totaal niet hoger worden dan 120.000. Hoe het zij: het eerste op tellingen berustende getal is 96044 op 15 oktober 1945. Al deze mensen zijn opgepakt in afwachting van hun berechting. Maar behalve enkele tribunalen in het Zuiden is nog geen rechterlijk college in werking. Men kan bovendien uitrekenen, dat ook als die colleges er zijn, de berechting van zoveel gevallen jaren gaat duren. Omtrent de door ieder individu gepleegde feiten is het onderzoek door de politie nog ternauwernood begonnen.

Het probleem wordt nog gecompliceerd, omdat het cijfer van de gearresteerden (zoals dat van 96044 op 15 oktober 1945) het aantal geeft van degenen, die op die datum in de kampen verbleven. Er werden echter voortdurend door het militair gezag mensen in vrijheid gesteld, omdat zij ziek waren, omdat hun geval licht was, omdat hun arrestatie op een vergissing berustte. Vele van die vrijgelatenen behoorden ook nog te worden berecht. Het aantal van de voor berechting in aanmerking komende gevallen was dus groter dan het aantal, dat op één dag in arrest verbleef.

De regering deelde de verantwoordelijkheid voor de oplossing van het vraagstuk van de politieke delinquenten met het militair gezag. Ook na de algehele bevrijding van Nederland was het militair gezag blijven bestaan. De bijzondere staat van beleg zou pas op 1 maart 1946 worden opgeheven. De verhouding tussen regering en militair gezag was wel veranderd. Anders dan onder het eerste kabinet-Gerbrandy zetelden de ministers nu in den Haag. De generaal Kruis nam deel aan de besprekingen in de ministerraad en kreeg daar zijn instructies. Maar de verantwoordelijkheid voor de politieke delinquenten lag in eerste aanleg bij het militair gezag. De arrestaties waren immers verricht op grond van artikel 16 van het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg, dat aan het militair gezag de bevoegdheid verleende om mensen in bewaring te stellen. Dat was de enige rechtsgrond, waarop de arrestaties verricht waren. Zolang die niet door een andere regeling vervangen was, had men het militair gezag en de bijzondere staat van beleg nodig om de politieke delinquenten legaal te kunnen vasthouden.

111

112

Het militair gezag had na de bevrijding van het Westen als hoofd van de kampen en de politieke opsporingsdiensten aangetrokken de Leidse hoogleraar in het strafrecht prof. mr. J.M. van Bemmelen, die wij vroeger al hebben ontmoet als adviseur van de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten. Hiermee had men een strafrechtelijk en penitentiair deskundige aan het hoofd van deze afdeling gezet. Wat is het gevolg van de

aanstelling van deze deskundige? Hij vertelt het zelf aan de parlementaire enquête-commissie². Inspectie van de kampen heeft hem doen inzien, dat er in het bijzonder in de winter geen voldoende accommodatie is voor ongeveer 100.000 man. Naar zijn mening moeten er vóór de winter 40.000 worden ontslagen, wilde men niet nog ergere wantoestanden krijgen. Bovendien meende hij, dat een groot aantal gevallen niet zo ernstig waren, dat zij niet in afwachting van een eventuele berechting uit de detentie zouden kunnen worden ontslagen. Op een persconferentie van het militair gezag heeft hij, voor het eerst, het woord „lichte gevallen” gebruikt³. Die uitdrukking zou een jaar lang het kernwoord van het vraagstuk van de politieke delinquenten blijven.

Wat zijn de lichte gevallen? In de zin, zoals van Bemmelen het gebruikte en zoals het ook later gebruikt werd, is dit woord niet een statische aanduiding van bepaalde soorten van politieke delicten. Veeleer heeft van Bemmelen bedoeld, dat lichte gevallen zijn die gevallen, die eigenlijk al langer vastgezetten hebben dan hun schuld rechtvaardigde. Nu is het duidelijk, dat naarmate de tijd verstrijkt het aantal „lichte gevallen” in deze zin groter wordt. Steeds ernstiger gevallen gaan in de loop van de tijd de grens van de detentieduur overschrijden, die met de mate van hun schuld overeenkomt. Ook als men dus op een gegeven ogenblik de „lichte gevallen” van dat moment heeft uitgeshift, dan krijgt men na enige tijd weer nieuwe „lichte gevallen”, vooropgesteld, dat de rechtspleging noodzakelijkerwijs jaren en jaren voor de berechting zal nodig hebben. Die nieuwe lichte gevallen zijn dus minder „licht” dan de vorige. Wij vinden dan ook voortdurend andere omschrijvingen van wat „lichte gevallen” zijn.

Prof. van Bemmelen heeft het niet bij een mededeling op een persconferentie gelaten. Hij vraagt aan de provinciale militaire commissarissen om opgave van:

- a. de gedetineerden, die voor de winter moeten worden vrijgelaten, en
- b. de gedetineerden, die definitief uit de samenleving moeten worden verwijderd.⁴ De uitdrukking onder b lijkt niet een adequate weergave van een uitdrukking van een hoogleraar in het strafrecht: zij zal wel van de notulist afkomstig zijn.

112

113

De gedachte van prof. van Bemmelen vindt gehoor bij het kabinet en in het bijzonder bij de minister-president. De ministerraad had op 7 en 14 augustus het vraagstuk van de politieke delinquenten uitvoerig besproken, zonder evenwel tot een oplossing gekomen te zijn. Minister Drees had op 7 augustus gezegd, dat N.S.B.-ers, die verder geen vergrijpen hebben gepleegd, moeten worden vrijgelaten en dat tegen hen en bloc maatregelen moeten worden genomen, zoals ontneming van het actieve en passieve kiesrecht en

financiële maatregelen. Het probleem was echter om bij gebrek aan opsporingsonderzoek uit maken, wie wel en wie niet meer op het geweten had dan alleen maar N.S.B.-er zijn. Men moet, zegt minister Drees een week later, administratieve maatregelen nemen. Deze gedachte om af te zien van individuele berechting zou een jaar later nogmaals naar voren komen en veel verzet ontmoeten. Nu, in 1945, ging zij, ook in de ministerraad, als kennelijk onhaalbaar verloren.

Toch was men van mening, dat op korte termijn moest worden ingegrepen. Het huisvestingsprobleem van de ongeveer 100.000 gedetineerden zat, met het oog op de naderende winter, zowel het kabinet als de generaal Kruis zeer hoog. De laatste schatte de opnamecapaciteit van de kampen op 40.000 plaatsen. Later zou blijken, dat dit een onjuiste schatting was. Behalve het plaatsgebrek heeft ook de naam van Nederland in de wereld de regering ertoe gebracht iets aan het vraagstuk van de politieke delinquenten te willen doen. Minister van Royen zegt in de vergadering van 14 augustus 1945, dat een internationaal schandaal dreigt, omdat mensen wegens hun gezindheid zijn opgesloten. Dit wekt, vooral in Angelsaksische landen, herinneringen aan de inquisitie, die ook wegens gezindheid vervolgde en strafte. De vergelijking was echter onjuist: het ging hier niet erom, dat de betrokkenen een nationaal-socialistische gezindheid hadden gehad. Dat was op zichzelf ook krachtens de Londense besluiten niet strafbaar. Het ging erom, dat zij door openlijk lid van de N.S.B. te zijn geweest de vijand steun hadden verleend. Vervolgd werd dus een daad en niet een gezindheid. Veel onaangener was het, dat in het buitenland geruchten de ronde deden, dat de toestanden in de kampen vormen aannemen, die een beschaafde staat onwaardig zijn, zoals minister van Kleffens in de vergadering van de ministerraad van 28 augustus meedeelde.

De algemene mening in de vergadering van 14 augustus was, dat „op korte termijn moet worden ingegrepen”. Dat zou in de eerste plaats gebeuren doordat de minister-president op 17 augustus in een radio-uitzending „Op de brug”, waarin bewindslieden toelichting op het regeringsbeleid gaven, zou meedelen, dat de regering van mening was, dat een groot aantal gedetineerden zou moeten worden vrijgelaten.

113

114

Voordat de minister-president zijn radiorede hield, is er evenwel in dezelfde vergadering van 14 augustus afgesproken, dat de minister-president, minister Kolfschoten en generaal Kruis een gesprek zouden hebben met mr. F.J.F.M. Duynstee, „wiens artikelen in het Binnenhof de aandacht van de ministerraad hadden getrokken”. Op dit gesprek en de gevolgen, die daaruit voortkwamen, kom ik terug. Eerst moet thans worden bericht, wat het resultaat van de rede van de minister-president geweest is. Zij is, kort gezegd, zeer slecht ontvangen. Op 18 augustus schreef de Waarheid, dat de

regering van plan was 60.000 mensen vrij te laten in afwachting van hun berechting, ook als zij voor een Bijzonder Gerechtshof zouden moeten terecht staan. Men zou het plan hebben alle economische collaborateurs los te laten.

Nu had Schermerhorn dit niet gezegd. Het ongelukkige was, dat de zaak onvoldoende was voorbereid. Een getal was niet genoemd, vermoedelijk speelde het door prof. van Bemmelen genoemde getal van 40.000 nog een rol. Het argument van gebrek aan behoorlijke detentieruimte gaf aanleiding om te denken, dat niet de zwaarte van het delict, maar de feitelijke omstandigheid van het aantal plaatsen in de kampen beslissend was. Omtrent mogelijkheden om de berechting te versnellen, werd niets gezegd (omdat er ook niets over te zeggen viel). De voor vrijlating in aanmerking komende categorieën werden niet genoemd: de Waarheid moest zich daarvoor dan ook op „departementale kringen” beroepen.

De mogelijkheid om de zaak met alle bijzonderheden en met de voordelen en nadelen ervan in de openbaarheid te brengen heeft de regering niet aangegrepen. Op dezelfde 17e augustus, waarop de minister-president zijn redevoering hield, schreef hij een brief aan de Nationale Advies Commissie, waarin hij het plan van de regering uiteenzette en de mening van de commissie vroeg.^{4a}

De Nationale Advies Commissie was een uit 51 leden bestaande raad, door de minister-president op 20 juli 1945 geïnstalleerd, waarvan 34 leden waren aangewezen door het Vaderlands Comité en 17 door de Grote Adviescommissie der Illegaliteit. De laatste was de organisatie, die de vroeger illegale organisaties bundelde, en waarvan dr. J.J. Brutel de la Rivière voorzitter was. De taak van de Nationale Advies Commissie was de samenstelling van een noodparlement voor te bereiden en de regering uit eigen initiatief of op verzoek advies uit te brengen. Voorzitter van de Nationale Advies Commissie was prof. mr. Paul Scholten, hoogleraar te Amsterdam. Secretaris was mr. J. Ie Poole. De commissie heeft 15 vergaderingen gehouden, de laatste op 16 november, vier dagen voordat de koningin de zitting van het noodparlement opende. Op dat ogenblik was de taak van de commissie volbracht.

114

115

Aan deze Nationale Advies Commissie nu vroeg de minister-president advies. De Commissie behandelde de adviesaanvraag in haar vergadering van 27 augustus, na een korte voorbereiding door een sub-commissie onder presidium van de criminoloog prof. dr. M.H. van Rooy O.F.M. Uit de vergadering kwam onmiddellijk de vraag, of zij openbaar kon zijn. Daarop antwoordde prof. Scholten, dat de regering had meegedeeld bezwaar te hebben tegen openbare behandeling.^{4*3} Zo kwam het, dat noch omtrent de

inhoud van de adviesaanvraag, dus omtrent het plan van de regering, noch omtrent de beraadslagingen in de Nationale Advies Commissie naar buiten iets bekend geworden is.

De adviesaanvraag ging, zoals ook de radiorede van Schermerhorn, uit van de premisse, dat er maar voor 40.000 mensen een behoorlijke plaats in de kampen was. Om het aantal van 100.000 gedetineerden drastisch terug te brengen stelde men voor een aantal categorieën vrij te laten. Die categorieën waren:

- a. zij, die als arbeiders op economische motieven, uit domheid in of voor Duitsland gewerkt hadden, al dan niet in het verband van het N.S.K.K. (Nazional Sozialistisch Kraftfahr Korps, een later militaire organisatie) of de O.T. (Organisation Todt, een civiele arbeidsinzet-organisatie).
- b. zij die lid, sympathiserend lid of donateur van de N.S.B. geweest waren en wie verder niets te verwijten viel.
- c. zij die politieke vergrijpen gepleegd hadden zonder dat zij misdrijven pleegden, die direct zijn gericht tegen mensen (moord, mishandeling, plundering) doch zich daarna oprecht hebben herzien, in het bijzonder als zij in een Duits kamp of in een duitse gevangenis hebben gezeten of illegaal werk hebben gedaan.
- d. zij die in een opwelling een licht politiek vergrijp gepleegd hebben, doch spijt hadden.
- e. vrouwen, die omgang hadden of verloofd of gehuwd waren met Duitsers.
- f. zij die op grond van hun pro-Duitse gezindheid waren gearresteerd (bedoeld zal wel zijn: zonder dat hun bepaalde feiten ten laste gelegd konden worden).
- g. zij van wie redelijkerwijs kon worden aangenomen, dat zij geen langere tijd van hun vrijheid zullen worden beroofd dan de reeds ondergane aanhouding (dat zijn in het algemeen de „lichte gevallen”).

De hele vrijlatingscampagne is, zoals zal blijken, de mist ingegaan. Het heeft dus weinig zin in te gaan op de weinig zorgvuldige formulering van de vrij te laten categorieën. Duidelijk was het weinig gelukkig om nog geen vier maanden na de bevrijding van het Noorden alle N.S.B.-ers in vrijheid te willen stellen.

115

116

In de eerste plaats, merkte mr. dr. J. Donner bij de behandeling van de zaak in de Nationale Adviescommissie op, zou het aanbeveling verdienen te zorgen, dat degenen, die ten onrechte waren gearresteerd, in vrijheid gesteld zouden worden. Er was met de rechtspraak nog nauwelijks ervaring. De eerste zitting van een bijzonder gerechtshof, in den Haag, had eind juli plaats

gevonden. Men kende de gepleegde feiten dus nog niet, zeker niet goed genoeg om die in categorieën van meer en minder zware in te delen. Dat zou pas een jaar later met succes mogelijk blijken.

Maar de regering wilde meer. Had zij van prof. van Bemmelen de vrijlatingsgedachte overgenomen: van mr. Duynstee nam zij de tweede helft van haar voorstel over. Zij wilde namelijk de gedetineerden niet alleen in vrijheid stellen, maar zij wilde ook van de meesten hunner de zaak laten eindigen met een buitenvervolginstelling. Dat betekent, dat het openbaar ministerie zegt de zaak niet verder te zullen vervolgen en daarmee is de zaak dan definitief afgedaan. Het openbaar ministerie kan aan die buitenvervolginstelling voorwaarden verbinden. Die rechtsfiguur komt in de gewone strafrechtspleging voor. Mr. Duynstee had, zoals straks zal blijken, een wettelijke regeling hiervoor ontworpen. De regering kende de inhoud daarvan kennelijk uit het gesprek met mr. Duynstee, dat vóór de radiorede van Schermerhorn had plaats gevonden, en nam daaruit nu, zonder wettelijke basis, de voornaamste gedachten over.

Men zou, schreef de adviesaanvraag, vrij te laten delinquenten buiten vervolging kunnen stellen onder voorwaarde bij voorbeeld van deelneming aan heropvoedingsbijeenkomsten. Aan een dergelijke buitenvervolginstelling zou verlies van het actief en passief kiesrecht verbonden zijn en van het recht van vereniging en vergadering.

Het was een hoogst onbekoofd voorstel. Wie was bevoegd tot buitenvervolginstelling? Voor de zaken, die voor een bijzonder gerechtshof moesten komen, de procureur-fiscaal. Maar bij een tribunaal was geen openbaar ministerie. Wie was nu bevoegd? De adviesaanvraag repte er niet van. Men had in het wilde weg enige elementen uit Duynstee's ontwerp voor het latere Besluit politieke delinquenten 1945 bijegehoord zonder zich erom te bekommeren, hoe die elementen ten uitvoer gelegd moesten worden. Als een jaar later wederom een vrijlatingscampagne start, zal Duynstee's ontwerp kracht van wet hebben en zal er een heel ingewikkelde organisatie nodig zijn om in korte tijd tienduizenden zaken op hun merites te doen beoordelen.

De Nationale Advies Commissie wist ook niet goed raad met de adviesaanvraag. Op ieder onderdeel had men eigenlijk opmerkingen. Met de algemene strekking van de gedachte van de regering ging men wel akkoord.

116

117

Zoals prof. mr. F.M. van Asbeck zei: in 1942 hebben de gewone rechtbanken 66.000 gevallen afgedaan (voor het grootste deel van niet-gedetineerden), dus zal het heel lang duren voor men de zaken van de 100.000 gedetineerden berecht heeft. Dat kan niet, zei hij, dus er moet wel iets gebeuren. Maar over het hoe kon men zich geen duidelijke voorstelling vormen. Tenslotte besloot

men op voorstel van mr. H. Willemse het volgende advies uit te brengen:

„De Nationale Advies Commissie heeft met belangstelling kennis genomen van de plannen, die de regering heeft ten aanzien van een snelle berechting van politieke gevangenen, van een voorlopige invrijheidstelling en in sommige gevallen een definitieve invrijheidstelling van bepaalde categorieën en stemt in met de algemene gedachte neergelegd in de brief van de regering van 17 augustus 1945.”

Op de mogelijkheid van verwerkelijking en op de definitie van de vrij te laten categorieën ging men niet in. Het hoofdargument, plaatsgebrek in de kampen met het oog op de winter, werd weinig gewaardeerd. Kortom, zowel in de Nationale Advies Commissie als daarbuiten werd het plan van de regering als een onvoldragen stuk werk beschouwd. Dat vonden ook degenen, die met het beginsel dat de detentie niet jarenlang op deze wijze gecontinueerd mocht worden, instemden. Men noemde de rede van de minister-president een ontactisch stuk.⁵

Het bleef niet bij krantenartikelen alleen. De Telex, een oud-illegaal blad, dat zelf op 3 september een hoofdartikel tegen de vrijlating publiceerd, meldt op 23 augustus, dat de bond van N.B.S.-ers en oud-N.B.S.-ers in een telegram aan de minister-president tegen de vrijlating heeft geprotesteerd. Op 29 augustus meldt dezelfde krant, dat de havenarbeiders van de Centrale Bond van Transportarbeiders protesteren. Op 28 september zet de Grote Advies Commissie der Illegaliteit haar afwijzende standpunt uiteen. Zij meent, dat voor vrijlating geen algemene normen zijn te stellen.⁵³

Het protest ging verder dan alleen op schrift, in krantenartikelen of adressen aan de regering. Als in de laatste week van augustus enkele N.S.B.-ers worden vrijgelaten en in Amsterdam terugkeren, ontstaat op het Hoofddorpplein een vechtpartij en op de Amstelveense weg worden de ruiten bij een vrijgelaten N.S.B.-er ingegooid.^{sb} Minister-president Schermerhorn heeft op 23 augustus in een rede in het Spartastadion in Rotterdam gezegd, dat het helemaal niet waar was, dat de regering het plan had om 60.000 gedetineerden vrij te laten. Hij hoopte door die mededeling een deel van de ongerustheid weg te nemen.^{5c}

117

118

En op 4 september gaat er een telex uit van het A.N.P., waarin gezegd wordt dat het wel meevalt met de legering in de kampen en dat het getal van 40.000, waarvoor plaats zou zijn, voor rekening komt van degene, die dat getal gelanceerd heeft, dat wil zeggen voor de rekening van prof, van Bemmelen.

Zo is het initiatief van prof, van Bemmelen doodgelopen. Om in zijn eigen woorden te spreken: „Dit idee is een ogenblik overgenomen door minister-president Schermerhorn, maar toen is er een geweldig spektakel over gekomen in de pers en bij het gehele Nederlandse volk, dat hiervoor nog niet rijp was.⁶ Prof, van Bemmelen is toen „als zondebok de woestijn inge-

stuurd”. Hij nam ontslag als hoofd van de kampen en politieke opsporingsdiensten van het militair gezag.

Het Besluit politieke delinquenten 1945

Toen de ministerraad op 28 augustus weer het vraagstuk van de politieke delinquenten ter tafel kreeg, was de situatie dus ondanks de rede van de minister-president niet veranderd. Wel was er een nieuw feit. Het militair gezag had, bij nadere schatting van het aantal detentieplaatsen, voorlopig berekend, dat in ieder geval het tevoren geschatte aantal van 40.000 te gering was: er konden meer dan 40.000 mensen worden ondergebracht. Generaal Kruis heeft twee maatregelen genomen. Een zogenaamde vliegende colonne onder bevel van de souschef van de staf militair gezag, kolonel mr. F.J.H. Snijders, zal alle kampen afreizen en het aantal beschikbare plaatsen inventariseren. Bovendien heeft de generaal om de onderbrenging te verbeteren in Engeland 35.000 driedubbele kribben besteld en 100.000 matrassen. Het waren de kribben, die tijdens de oorlog in Londen in de stations van de ondergrondse gebruikt waren om mensen tijdens luchtalarm te laten slapen. Ook hier was een kennelijk te pessimistische taxatie van de slaapgelegenheid: ik heb een jaar later een deel van de kribben in het kamp de Hoefslag te Rotterdam zien liggen. Zij waren onbruikbaar, omdat het deel, dat afgezonden was bestond uit alleen linkerzijkanten en onderkanten, zodat er geen kribben van konden worden gemaakt.

De huisvesting heeft ook later geen moeilijkheden opgeleverd. Ook de vliegende colonne heeft niet hoeven adviseren om gedetineerden in groten getale naar huis te zenden. Natuurlijk was de accommodatie in veel kampen slecht. De vrees echter, dat de winter zou meebrengen, dat vele gedetineerden ernstige ontberingen zouden moeten leiden door de kou, is niet bewaarheid. Het aantal gedetineerden is gedurende de winter niet spectaculair verminderd. Op 1 januari 1946 bedroeg het cijfer 86.963.

118

119

De angst, dat de onvoldoende huisvesting tot gevaar voor de gezondheid van de gedetineerden zou leiden, was op 28 augustus dus door de mededelingen van generaal Kruis aanzienlijk verminderd. Maar de ministerraad bleef desondanks zitten met het probleem, dat men tegen de honderdduizend mensen gevangen hield zonder voorlopig uitzicht op berechting. Het plan om enkele tienduizenden in afwachting van de berechting vrij te laten, zoals door van Bemmelen en Schermerhorn bepleit, is in het „spektakel” ondergegaan.

Van Bemmelen is, om zijn eigen woorden te herhalen, „de woestijn

ingestuurd”, maar hij is geen roepende in de woestijn gebleven. Zijn pleidooi voor het maken van onderscheid tussen gedetineerden, die wel en die niet ernstige delicten op hun geweten hadden, zijn introductie van het begrip „lichte gevallen”, zijn behoefte aan individualisering van ieders persoonlijke schuld, rekening houdend met ieders persoonlijke omstandigheden, bestond ook bij anderen. Al in juli zenden de bisschoppen een herderlijk schrijven, waarin zij waarschuwen tegen haat- en wraakgedachten⁷. Op 28 oktober wordt van alle kansels en preekstoelen een beroep op de gelovigen gedaan om te tonen, dat men niet door de duitse geest besmet is, „maar dat ook bij strikte handhaving van het recht de barmhartigheid van Christus moet worden betracht”⁸. Later, onder minister van Maarseveen zal zijn vrijlatings- en gratiebeleid het stempel van „barmhartigheidspolitiek” krijgen. Hier wordt het in deze kontekst voor het eerst gebruikt.

Hiervoor heb ik al vermeld, dat in de vergadering van de ministerraad van 14 augustus 1945 besloten werd, dat een gesprek zou plaats vinden tussen de minister-president, minister Kolfshoten en generaal Kruis enerzijds en mr. F.J.F.M. Duynstee anderzijds. Dit gesprek heeft de daaropvolgende donderdag 16 augustus inderdaad plaats gehad.

Mr. Duynstee was tot 1 augustus jurist bij de Haagse P.O.D. geweest en daarna raad-adviseur in buitengewone dienst bij het ministerie van justitie geworden. Enige tijd later zou hij worden benoemd tot hoogleraar in het staatsrecht aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Mr. Duynstee nu had in een artikel in het Haagse dagblad „Het Binnenhof” van 4 augustus een artikel geschreven over zijn ervaringen bij de P.O.D. Hij liet zien, dat men alle gevallen van samenwerking met de vijand niet over dezelfde kam kan scheren. Eenvoudige mensen hadden zich door de schoonschijnende valse leuzen laten verleiden. Jongeren waren door hun opvoeding op het verkeerde pad gebracht. Slechte economische omstandigheden leidden anderen ertoe verbetering van hun materiële toestand te zoeken door zich bij de kant aan te sluiten, die die verbetering kon geven.

119

120

De massale detentie had in het persoonlijke vlak ontwrichting van gezinnen tot gevolg. Kortom, Duynstee brak een lans voor individualisering en dus voor het onderkennen van lichte gevallen onder de gedetineerden.

Hij liet het daar niet bij. Naar zijn mening diende er iets te worden gedaan om de vrijgelaten lichte gevallen weer in de maatschappij terug te brengen. Hij richtte een comité op, samen met mr. J. Ie Poole, secretaris van vertrouwensmannen en van de Nationale Advies Commissie, en mr. F. Hollander, advocaat-fiscaal bij het bijzonder gerechtshof te den Haag, om deze reclassering te organiseren. Dit comité is op 20 september 1945 omgezet in de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, een reclasseringsinstelling voor de politieke delinquenten. Mr. Duynstee werd voorzitter, mr.

Hollander vice-voorzitter. De dagelijkse leiding werd in de hand gelegd van mr. Ie Poole. Minister Kolfschoten had inmiddels reeds in de vergadering van de ministerraad van 4 september de toezegging gekregen, dat de stichting „alle medewerking zal worden verleend, wat betreft auto's en financiën”. De stichting zal, zoals wij zullen zien, in het komende beleid van de ministers Kolfschoten en van zijn opvolger mr. J.H. van Maarseveen een belangrijke rol vervullen. Op dit punt van ons verhaal is van belang, dat hier vermenselijking van onze verhouding tot de politieke delinquenten wordt bepleit en dus individualisering. Men moet niet allen als vijanden behandelen zonder onderscheid, maar men moet ieder meten naar de maat van zijn schuld. In het verslag van de werkzaamheden van de stichting over de jaren 1945 tot en met 1947 zegt zij: „Tijdens de bezetting hadden wij ons allengs vertrouwd gemaakt met de gedachte, dat wij met een groep van medeburgers niet meer van doen zouden hebben, niet in het minst omdat wij *genoodzaakt* waren hen over één kam te scheren. Vanaf het moment toch, dat een aantal leden van de N.S.B. zich geroepen heeft gevoeld - hun landgenoten wegens hun goedvaderlandse houding of daden bij de Duitse politieorganen aan te brengen, werden wij genoodzaakt een ieder, die in het nationaal-socialistische of pro-Duitse kamp was terecht gekomen als een potentiële verrader te beschouwen”⁹. Uit de oprichting van de Stichting blijkt, dat die tijd voorbij is. De reclassering wil thans ieder individueel beoordelen.

Een soortgelijk geluid komt in augustus 1945 in een brochure van ds. Krijn Strijd. Ook hij beschrijft hoe door de massale arrestaties gezinnen gescheiden zijn, kinderen ondergebracht in tehuizen, hoe huizen worden leeggesleept, hoe de N.S.B.-ers berooid uit de kampen tevoorschijn zullen komen. En ook hij bepleit de individuele beoordeling. Hij spreekt over „reddende strengheid”, waarmee wij de politieke delinquenten tegemoet moeten treden. Als wij dat niet doen, lijkt het er veel op, „dat wij ook door de nazi-ziekte zijn aangetast.

120

121

Het wordt hoog tijd, dat het genezingsproces gaat beginnen. Niet alleen de N.S.B.-ers, ook de Nederlanders, die al deze maatregelen goedkeuren, hebben geestelijke reclassering en sanering nodig”¹⁰.

Er komt dus naast de ongunstige reacties, die minister Schermerhorns aankondiging van vrijlating in zijn radiorede op de brug had gewekt, een zekere stroming, die pleit voor individuele beoordeling van de politieke delinquenten. De kerken hebben zich doen horen, Duynstee schrijft en richt de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten op. Er verschijnt een brochure van ds. Strijd. Minister Kolfschoten behoefde zich niet meer helemaal alleen te weten. Hij stuitte evenwel niet alleen op het probleem, dat hij lichte

gevallen wilde vrijlaten. Hij stond ook tegenover de vraag, op welke manier dit zou moeten geschieden.

De arrestaties hadden berust — het is hiervoor herhaaldelijk vermeld — op de in het Besluit op de bijzondere staat van beleg aan het militair gezag gegeven bevoegdheid om personen in bewaring te stellen. Men moest aannemen, dat dat gezag dan ook de bevoegdheid bezat om hen weer uit de bewaring te ontslaan. Ook al stond dit niet met zoveel woorden in het Besluit op de bijzondere staat van beleg, het vloeide voort uit het algemene beginsel van de *contrarius actus*: een orgaan, dat een bevoegdheid heeft, heeft ook het recht de krachtens die bevoegdheid genomen beslissing weer ongedaan te maken. Zo is ook de praktijk geweest zolang het militair gezag arrestatiebevoegdheid had.

Men zou nu wel aan het militair gezag kunnen opdragen om lichte gevallen vrij te laten, en dat gebeurde ook wel, maar dat betekende toch, dat na de vrijlating er nog een berechting zou moeten plaats vinden hetzij door een bijzonder gerechtshof hetzij door een tribunaal. Het ging immers niet aan om delinquenten zonder oplegging van enige straf of maatregel zo maar naar huis te sturen en zonder dat door enige rechterlijke beslissing van de afkeurenswaardigheid van de houding tijdens de bezetting werd blijk gegeven. En aan de andere kant hadden de gedetineerden er recht op, dat zij, tenzij nog onbekende feiten aan het licht zouden komen, gevrijwaard zouden zijn tegen een herhaalde arrestatie en herhaalde detentie. En dat was na een vrijlating door het militair gezag, die geen enkele betekenis van rechterlijke uitspraak had, heel goed mogelijk. Het is ook herhaaldelijk voorgekomen, dat mensen verscheidene keren achtereen werden gearresteerd. Men moest niet alleen een middel vinden om de mensen uit de kampen te krijgen, maar ook een soort snelle en summiere berechting van lichte gevallen.

Er rees nog een tweede probleem. Wanneer de bijzondere staat van beleg zou worden opgeheven en het militair gezag dus zou verdwijnen, zou de rechtsgrond aan alle arrestaties zijn ontvallen.

121

122

Er zou dan niets anders opzitten dan iedereen, licht of zwaar geval, naar huis te sturen, want er viel niet aan te denken, dat men tienduizenden gedetineerden via de normale weg van rechterlijke bevelen tot inbewaringstelling met verlenging om de dertig dagen zou kunnen vasthouden: daartoe ontbrak het apparaat.

Minister Kolfshoten had de raad-adviseur Duynstee verzocht zich over dit probleem te buigen. Deze had mr. Hollander erbij gehaald en van hen beiden stamt het ontwerp voor het besluit, dat deze problemen oploste, en dat geworden is het Besluit politieke delinquenten 1945¹¹. Het ontwerp is op 18 september aan de ministerraad voorgelegd, die het in zijn vergadering van 2 oktober 1945 heeft aanvaard.

Voordat ik de inhoud van het besluit bespreek een tussenopmerking. Het betreft hier strafrecht, vrijheid van personen en dus een materie, die normaal bij de wet geregeld zou moeten zijn. Het parlement is echter in september en oktober 1945 nog niet bijeen. Het is niet twijfelachtig, dat het hier gaat om een zaak, die zo urgent is, dat niet op samenkomst van het parlement gewacht kan worden. Op dezelfde grond als de Londense wetgeving mag dus ook in dit geval regeling bij Koninklijk besluit plaats hebben.

Bij het besluit wordt wijziging gebracht in de arrestatiebevoegdheid van het militair gezag. Het militair gezag had bij iedere politieke opsporingsdienst een gemachtigde benoemd, die namens de chef van de staf militair gezag bevoegd was tot het geven van een last tot inbewaringstelling en tot invrijheidstelling. In ieder kamp werd bovendien een commissie ingesteld, die tot eventuele vrijlating moest adviseren. Zo was de organisatie krachtens een circulaire van generaal Kruis van 9 september 1945^{11a}. Van een centraal beleid was nauwelijks sprake. De gemachtigden van de generaal Kruis hadden onbeperkte bevoegdheid tot inbewaringstelling. Dit werd nu in het Besluit politieke delinquenten 1945 veranderd. Een bevel tot bewaring van het militair gezag is, zegt artikel 2, maar voor veertien dagen geldig. Daarna moet het door de procureur-fiscaal worden verlengd. Deze kan dit doen voor een termijn van ten hoogste drie maanden en na afloop daarvan kan hij dat telkens weer doen. Dit was een poging om de bevoegdheid van het militair gezag om voor onbeperkte tijd te detineren te vervangen door een stelsel, waarbij elke drie maanden individueel zou worden beoordeeld, of verdere detentie nog wel noodzakelijk was, gezien de ernst van de aanklacht. Beoordeling door de rechter heeft men niet durven invoeren. Indien men in de herfst van 1945 daartoe was overgegaan, zouden de rechterlijke colleges, die nog maar ten dele werkten, reeds onmiddellijk belast zijn met de behandeling van ongeveer honderdduizend beoordelingen van verlenging van de bewaring.

122

123

Het is wel duidelijk, dat van berechting van de zaken zelf op die manier niet veel gekomen zou zijn. Daarom heeft men de verlenging van de bewaring opgedragen aan de procureurs-fiscaal. Pas in 1947 is aan de gedetineerden een beroep op de rechter opengesteld tegen de bewaring¹². De procureurs-fiscaal, dacht men kennelijk, zouden hun parketten kunnen uitbreiden met advocaten-fiscaal en met administratieve ambtenaren! zij zouden in teamwork en met een efficiënte werkverdeling dus veel meer mogelijkheden hebben om de verlengingen van de bewaring individueel te bezien dan de altijd alleen werkende rechters.

Om de procureurs-fiscaal niet onmiddellijk bij de inwerkingtreding van het besluit (op 28 oktober 1945) met de eerste driemaandelijke verlenging te belasten, is in artikel 28 van het besluit bepaald, dat een bewaring, bij de inwerkingtreding van kracht, geacht wordt voor drie maanden door de

procureur-fiscaal te zijn verlengd. Deze ambtsdrager had dus drie maanden tijd om zijn eerste verlenging voor te bereiden. Het heeft evenwel niets geholpen. Op 28 januari 1946 liep de eerste termijn van drie maanden af en vóór die dag moesten dus alle bevelen tot bewaring individueel verlengd zijn. De procureurs-fiscaal, die ook belast waren met de veel belangrijker buitenvervolginstelling (waarover hieronder meer volgt), konden individuele beoordeling van alle gevallen niet aan. Zij spraken af, dat ieder van hen op één collectieve lijst alle bewaringen van gedetineerden in zijn ressort zou verlengen. Het verslag van de vergadering, waarop die afspraak gemaakt werd, is niet te vinden. Maar wel te vinden is de brief van de directeur-generaal voor de bijzondere rechtspleging, waarin hij aan alle kampcommandanten opdraagt om een nominatieve staat van alle personen, die in het kamp in bewaring gesteld zijn, uiterlijk 20 januari 1946 in tweevoud aan de procureur-fiscaal in het ressort te doen toekomen. Die lijst werd dan door de procureur-fiscaal getekend en op die manier is het bevel tot bewaring van iedereen, die gedetineerd was, voor drie maanden verlengd.¹³ Van het welslagen van de operatie wordt in de vergadering van procureurs-fiscaal van 7 februari 1946 melding gemaakt..

Als een maand na de eerste verlenging er bij de procureur-fiscaal te Amsterdam klachten van gedetineerden binnenkomen, dat de verlenging van de bewaring niet individueel betekend of aangezegd is, vraagt hij aan de directeur-generaal, wat hij moet antwoorden. Deze bericht hem dan: „De bedoeling, die waarschijnlijk aan artikel 2, derde lid, van het Besluit politieke delinquenten 1945 ten grondslag gelegen heeft, is dat telkens na drie maanden ieder dossier op zijn merites voor invrijheidstelling zou worden gezien.

123

124

Nu deze bedoeling door het grote aantal gedetineerden niet te verwezenlijken is, is het zaak zo goed mogelijk aan de tot formaliteit geworden bepaling van dit artikel te voldoen. Bevelen tot bewaring uitschrijven voor tachtigduizend gedetineerden, zou de berechting en daarmee de mogelijkheid tot invrijheidstelling doen stagneren. Gij moogt ervan overtuigd zijn, dat het mijn streven is de bijzondere rechtspleging zoveel mogelijk aan de beginselen der commune rechtspleging aan te passen.”¹⁴

Dit was de nieuwe regeling van de bewaring en de verlenging daarvan, die het Besluit politieke delinquenten 1945 bevatte. Maar het bevatte meer. Het Besluit op de bijzondere staat van beleg hield niets in over invrijheidstelling van gedetineerden. Men nam op grond van algemene rechtsbeginselen aan, dat het militair gezag, bevoegd tot inbewaringstelling, ook bevoegd was de bewaring te doen eindigen. In welke gevallen het militair gezag van die bevoegdheid gebruik kon of moest maken, was opengelaten. Dat hing dus af van het beleid, dat op dat punt door het militair gezag

gevoerd werd. Prof, van Bemmelen heeft, zoals wij gezien hebben, de aanzet tot zo'n beleid gegeven, zij het ook dat die aanzet niet verder doorgewerkt heeft. Hij wilde „lichte gevallen” in vrijheid doen stellen. Het Besluit politieke delinquenten nu gaf in de artikelen 4-7 een regeling omtrent de invrijheidstelling.

Last tot invrijheidstelling wordt gegeven, zegt artikel 4, door het militair gezag of, tijdens de verlenging, door de procureur-fiscaal. Aangezien bij de inwerkingtreding van het besluit alle bestaande detentie van rechtswege werd omgezet in een verlenging door de procureur-fiscaal, gold de bevoegdheid van het militair gezag alleen voor nieuwe arrestaties en dan nog slechts gedurende veertien dagen. In feite berustte de bevoegdheid om in vrijheid te stellen bij de procureur-fiscaal.

Deze was in theorie niet vrij om van die bevoegdheid het gebruik te maken, dat hij wilde. Artikel 5 immers bepaalde, dat een bewaarde in vrijheid wordt gesteld in vier gevallen, die hieronder zullen volgen. „Wordt gesteld” betekent: moet worden gesteld. De procureurs-fiscaal waren dus volgens de tekst verplicht om in vrijheid te stellen, indien één van de vier gevallen zich voordeed. , Deze gevallen waren:

1e. indien de grond, waarop het bevel tot bewaring of verlenging der bewaring werd gegeven, niet of niet meer aanwezig is. (Dat is bij voorbeeld het geval, indien de verdenking van een strafbaar feit vervallen is.)

2e. indien zijn schuld van zodanige aard is, dat oplegging van een straf of maatregel ingevolge het Besluit Buitengewoon Strafrecht of het Tribunaalbesluit niet gerechtvaardigd is. (Dat zijn de hele lichte gevallen, zoals de vrouw, die aardappels schilde voor duitse soldaten, of die schoonmaakster was in een Duits bureau.)

124

125

3e. indien redelijkerwijs moet worden aangenomen, dat de bewaarde bij oplegging van een straf of maatregel niet langer van zijn vrijheid zal worden beroofd dan voor de tijd, gedurende welke hij inbewaring geweest is. (Dat zijn de eigenlijke lichte gevallen. In beginsel zouden zij berecht moeten worden, zoals de brood-N.S.B.-er of nationaal-socialist, die nooit enige activiteit in de beweging aan de dag gelegd heeft. Maar indien de berechting tijdig had kunnen plaats hebben, zou hij nooit meer gekregen hebben dan de tijd, die hij in voorarrest al uitgezeten heeft. Door de lange duur van de berechting moet hij niet langer vastgehouden worden dan met de mate van zijn schuld overeenkomt. Naarmate er meer tijd verstrijkt zullen er dus meer van deze soort lichte gevallen bijkomen.)

4e. indien voortzetting van de bewaring, gezien de geestelijke of lichamelijke toestand van de bewaarde of het belang zijner kinderen in verband met de ernst van de feiten en gedragingen, waarvan hij verdacht

wordt, redelijkerwijs niet is gerechtvaardigd. (Volgens deze bepaling kunnen dus zieken of sociale gevallen, ook als zij niet licht zijn, in afwachting van hun berechting in vrijheid worden gesteld.)

Artikel 5 van het Besluit politieke delinquenten 1945 geeft dus de verplichting om in de hierboven genoemde vier gevallen in vrijheid te stellen. Die invrijheidstelling had wel het voordeel, dat zij de kampen ontlastte, maar maakte berechting niet overbodig. Als een bewaarde in vrijheid werd gesteld, hoe licht zijn geval ook was, zou er toch nog berechting door een bijzonder gerechtshof of door een tribunaal moeten plaats vinden. De rechterlijke instanties zouden door enkele invrijheidstelling niet worden ontlast en de in vrijheid gestelde zou nog geruime tijd met het zwaard van een komende terechtzitting boven zijn hoofd blijven lopen. De belangrijkste verbetering, die het Besluit invoerde, was dat niet alleen door invrijheidstelling aan de bewaring een eind kon worden gemaakt, maar dat bovendien door al dan niet voorwaardelijke buitenvervolginstelling door de procureur-fiscaal een eind aan de strafvervolginstelling kon worden gemaakt. Afdeling III van het besluit, de artikelen 8-12, handelen over buitenvervolginstelling, die al dan niet voorwaardelijk kan plaats vinden.

„Professor Duynstee heeft”, zegt Groen¹⁵, „als slimmigheidje ingevoerd: het voorlopig buiten vervolging stellen.” Groen stelt het verkeerd: het gaat niet om voorlopig buiten vervolging te stellen, maar juist definitief. Bovendien is het onvriendelijke woord „slimmigheidje” misplaatst. Duynstee heeft een instelling, die in het gewone wetboek van strafvordering voorkomt, van toepassing gemaakt op de bijzondere rechtspleging.

125

126

Wat is de zaak? Wanneer een verdachte in voorlopige hechtenis zit (dus bij de gewone rechtspleging), moet de officier van justitie, zodra de zaak tot klaarheid is gebracht een keus maken: hij moet ofwel de zaak bij de rechter aanbrengen of hij moet de verdachte kennis geven, dat hij hem niet verder zal vervolgen⁶. Hij zal dat laatste doen, omdat hij meent, dat de zaak niet bewezen kan worden of omdat de schuld van de verdachte gering is. Maar als de officier van justitie aan de verdachte kennis gegeven heeft, dat hij niet verder zal vervolgen, kan de verdachte niet nog eens voor hetzelfde feit worden aangepakt¹⁷. Met de kennisgeving van niet verdere vervolging (buitenvervolginstelling) eindigt de zaak. Nu heeft men steeds de bepaling zo uitgelegd, dat de officier van justitie aan zijn buitenvervolginstelling voorwaarden kon verbinden. Weliswaar zegt de wet daar niets van, maar er is een algemene rechtsregel, dat wie het meerdere kan (onvoorwaardelijk buiten vervolging stellen) ook het mindere mag (voorwaardelijk buiten vervolging stellen). De officier kon dus zeggen: ik zal U voor Uw rijden onder invloed niet vervolgen, maar indien U binnen twee jaar nog eens

dronken achter het stuur zit, zal ik de zaak alsnog aanbrengen. Zowel de onvoorwaardelijke als de voorwaardelijke buitenvervolginstelling zijn dus rechtsfiguren, die in het gewone strafrecht voorkomen.

Het Besluit politieke delinquenten 1945 heeft nu een meer uitgewerkte regeling voor de bijzondere rechtspleging gegeven. Het zegt in artikel 8, dat ieder die in vrijheid gesteld wordt (maar ook personen die niet gedetineerd zijn), al dan niet voorwaardelijk buiten vervolging kunnen worden gesteld. Wat gebeurt er dan?

Onvoorwaardelijk wordt buiten vervolging gesteld in geval de verdenking ongegrond is gebleken (dat spreekt wel vanzelf) of indien de schuld van de betrokkene zo gering is, dat oplegging van een straf of maatregel niet gerechtvaardigd zou zijn (de aardappelschilster voor de weermacht).

In alle andere gevallen kan er voorwaardelijke buitenvervolginstelling plaats hebben. Dat betekent, dat de betrokkene niet meer vervolgd mag worden voor hetzelfde feit, als hij zich maar houdt aan de gestelde voorwaarden en wel gedurende een proeftijd van drie jaar.

Wat zijn die voorwaarden, waaraan de man zich dan moet houden? Altijd wordt als voorwaarde gesteld, zegt het tweede lid van artikel 10, dat de buiten vervolging gestelde zich als een goed Nederlander zal gedragen. Maar daarmee is het niet uit, want naast die algemene voorwaarde worden nog één of meer van de volgende voorwaarden opgelegd:

126

127

- a. ondertoezichtstelling van de buiten vervolging gestelde (Dit betekent, dat de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten gedurende de proeftijd toezicht op de betrokkene uitoefent.)
- b. verplichting om zich te gedragen naar de aanwijzingen van aangewezen instellingen of personen;
- c. verbod om te gaan met bepaalde personen;
- d. verbod tot bepaalde verenigingen toe te treden of bepaalde vergaderingen bij te wonen;
- e. verplichting tot het verrichten van arbeid;
- f. verplichting tot het verrichten van bepaalde arbeid: (Er is nog al eens de voorwaarde aan vrouwelijke delinquenten opgelegd dat zij in de huishouding of zelfs in een bepaalde huishouding moesten gaan werken.)
- g. aanwijzing van een bepaalde verblijfplaats;
- h. verplichting zich op bepaalde tijdstippen te melden;

- i. handhaving van de onderbeheerstelling van het vermogen; (In principe verviel het beheer met de invrijheidstelling.)
- j. verplichting tot storten van een waarborgsom tot een onbeperkt bedrag ter waarborging van de naleving van de andere bijzondere voorwaarden;
- k. verplichting binnen bepaalde termijn van bepaalde goederen afstand te doen; (Deze bepaling is wel gebruikt om afstand te laten doen van meubelen, die tijdens de detentie van betrokkene door anderen in gebruik waren genomen.)
- l. verplichting binnen te bepalen termijn een bepaald bedrag te betalen.

De procureur-fiscaal kon dus naast de algemene voorwaarde, dat men zich als goed Nederlander moest gedragen, één of meer van de hierboven genoemde voorwaarden onder a-1 opleggen.

Maar daarmee was het niet afgelopen, want voorwaardelijke buitenvervolginstelling bracht, zegt artikel 11 van het Besluit, van rechtswege mee, dat de buiten vervolging gestelde voor tien jaar ontzet was uit het recht tot:

- 1. het bekleden van ambten;
- 2. het dienen bij de gewapende macht;
- 3. het kiezen of verkozen worden;
- 4. het zijn van raadsman of gerechtelijk bewindvoerder, alles tenzij de procureur-fiscaal anders bepaalde.

Tegen deze voorwaardelijke buitenvervolginstelling kon de betrokkene binnen veertien-dagen na aanvang van de proeftijd bij de rechter in verzet komen, zegt artikel 15. Al naar gelang van het feit, waarvan hij was verdacht, werd zijn zaak dan behandeld door het bijzonder gerechtshof of het tribunaal.

Ik vermeld dit alles zo uitvoerig, omdat er op grond van deze bepalingen van het Besluit politieke delinquenten 1945 aanzienlijk meer mensen voorwaardelijk buiten vervolging zijn gesteld dan er zijn berecht.

127

128

De tribunalen hebben in totaal 49.855 uitspraken gewezen, de bijzondere gerechtshoven 14.090. Het aantal voorwaardelijke buitenvervolginstellingen heeft 89.635 bedragen. Op 14 mei 1960 antwoordt minister van justitie Beerman op vragen van het lid van de Tweede Kamer mr. C. Berkhouwer: „In maart 1954 bleken 89.635 verdachten, waarvan de meesten in afwachting van hun berechting kortere of langere tijd gedetineerd zijn geweest, voorwaardelijk buiten vervolging gesteld.”¹⁸

Het Besluit politieke delinquenten 1945 is gewijzigd bij Koninklijk besluit van 19 november 1945, Stb. F 280. Nog altijd betrof het een wets-materie, maar omdat het parlement op 20 november bijeen kwam beriep de regering zich ook ten aanzien van dit besluit nog op noodrecht. Het was een twijfelachtige redenering, zo kort voordat er weer een parlement was. Aan de andere kant kon men zeggen, dat de zaak zoveel haast had, dat op een toch altijd tamelijk langdurige behandeling van een wetsvoorstel niet kon worden gewacht. Wat was de zaak? Er waren twee problemen, die samenhangen met de te verwachten opheffing van de bijzondere staat van beleg en het verdwijnen daarmee van het militair gezag.

De opsporing geschiedde door het militair gezag, dat daarvoor PODen had ingesteld in de verschillende militaire districten. Die politieke opsporingsdiensten hadden dus een bevoegdheid, die ontleend was aan de bevoegdheid van het militair gezag. Met dat gezag zouden dus hun bevoegdheden verdwijnen. Daarmee zou automatisch de opsporingsbevoegdheid terugvallen op het orgaan, dat volgens de bestaande wet die bevoegdheid bezat: de politie. Het was echter duidelijk, dat de gezuiverde politie niet in staat was om haar taak na de bevrijding aan te vangen met wat men kan omschrijven als een achterstand van 300.000 zaken: zoveel dossiers waren er aangelegd. Daarom riep het besluit F 280 PRAen in leven, politieke recherche afdelingen, waarvan de leden bijzondere politiebevoegdheid voor politieke zaken hadden. Voorzover politieambtenaren bij de PRA gedetacheerd waren hadden zij uiteraard hun eigen volledige opsporingsbevoegdheid.

Het tweede probleem was het volgende. Men had nu wel aan de procureurs-fiscaal de bevoegdheid verleend om in vrijheid te stellen en om al dan niet voorwaardelijk buiten vervolging te stellen, maar de arrestatiebevoegdheid lag nog steeds bij het militair gezag. Die moest dus ook in geval van verdwijning van het militair gezag aan het openbaar ministerie, dus aan de procureurs-fiscaal gegeven worden. Dat gebeurde, maar er gebeurde meer. Men had nu wel bevoegdheden gegeven aan de procureurs-fiscaal en die bevoegdheden konden ook uitgeoefend worden door hun plaatsvervangers, de advocaten-fiscaal, maar bij elkaar waren dit tenslotte een handvol mensen, die een schifting moesten maken tussen de honderdduizend gedetineerden en moesten uitzoeken, wie wel en wie niet voor invrijheidstelling en voorwaardelijke buitenvervolginstelling in aanmerking kwam.

128

129

Zij zouden alle dossiers moeten bestuderen naar gelang zij gereed kwamen. Als men dan bedenkt, dat de procureurs-fiscaal en de advocaten-fiscaal ook

nog hun eigenlijke werk moesten doen: het aanbrengen en vervolgen van niet lichte zaken, dan begrijpt men, dat zonder uitbreiding van hun staf van het een noch van het ander veel terecht kon komen. Het militair gezag had speciale gemachtigden met de invrijheidstelling belast. Het wijzigingsbesluit van 19 november 1945 stelde nu een nieuwe functie in: officier-fiscaal, een ambtenaar, die door de procureur-fiscaal belast kon worden met invrijheidstelling en buitenvervolginstelling. Deze officieren-fiscaal traden dus niet op op terechtzittingen. Zij waren uitsluitend belast met het uitzoeken en afhandelen van de lichte gevallen. Hun werk deden zij echter onder verantwoordelijkheid van de procureurs-fiscaal.

Het besluit is met het eindigen van de bijzondere staat van beleg op 1 maart 1946 gaan werken. Officieren-fiscaal zijn al eerder aangesteld.

Het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging

Op 20 oktober 1945 introduceerde minister Kolfshoten in een radiorede van „Excellenties op de brug” de grondgedachten van het komende Besluit politieke delinquenten 1945.¹⁹ Hij zette uiteen, dat men mensen niet maanden en misschien jaren lang kon vasthouden in afwachting van een berechting, die misschien tot resultaat zou hebben dat zij veroordeeld werden tot een vrijheidsstraf, die geringer was dan de in voorarrest doorgebrachte tijd. En hij wees erop, dat het stelsel van buitenvervolginstelling niet iets nieuws was, maar ook, zij het minder frequent, bij de gewone rechtspleging voorkwam. Buitenvervolginstelling was niet bedoeld om delinquenten makkelijk van een vervolging af te helpen: de op te leggen voorwaarden zouden daarvoor wel waken.

Waarschijnlijk omdat hij niet alleen vrijlating aankondigde, maar ook een vorm van summiere berechting, die het mogelijk zou maken dat aan ernstige zaken meer aandacht werd besteed, leverde de rede van minister Kolfshoten minder „spektakel” op dan de rede van minister Schermerhorn in augustus. De stoom was kennelijk grotendeels van de ketel. Dat ook het op 28 oktober van alle kansels en preekstoelen voorgelezen beroep op barmhartigheid, dat hiervoor al vermeld werd, heeft bijgedragen tot meer rustige reacties dan in augustus het geval was, ligt voor de hand.

129

130

Ook is het duidelijk, dat de Grote Adviescommissie van de Illegaliteit teleurgesteld was²⁰. Van juridische zijde werd natuurlijk opgemerkt, dat de buitenvervolginstelling van de gewone rechtspleging een niet-vervolgen was, terwijl die van het Besluit politieke delinquenten 1945 veel eerder een summiere vorm van berechting was, die dan ook beter door de onafhankelijke rechter had kunnen gebeuren²¹: een theoretisch juist, maar

praktisch niet te verwezenlijken standpunt. Het probleem was juist, dat de rechterlijke colleges niet in staat waren het massale aantal gedetineerden in redelijke tijd te berechten.

Minister Kolfshoten kondigde in zijn rede nog iets aan en wel, dat de bevoegdheden van het militair gezag met ingang van 1 januari 1946 zouden worden overgenomen door het ministerie van justitie. De kampen zouden onder beheer van dat ministerie komen en de opsporingsdiensten. Bovendien zou het beleid van de procureurs-fiscaal, die met grote bevoegdheden waren uitgerust, door de minister van justitie kunnen worden gecoördineerd: hij was immers de chef van het openbaar ministerie bij de bijzondere gerechtshoven zoals hij ook de chef van het openbaar ministerie bij de gewone rechtspleging was. Om de aandacht geheel te kunnen concentreren op het vraagstuk van de politieke delinquenten werd een speciale afdeling van het ministerie in het leven geroepen, het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging, dat zich met alle facetten van de bijzondere rechtspleging zou bezig houden.

Tot directeur-generaal werd benoemd mr. B.I.A.A. Ter Veer, die sous-chef van de Staf militair gezag was. Hij was kantonrechter in den Haag, vertoefde eind augustus 1944 in een buitenhuisje nabij Breda, waar hij vroeger kantonrechter en ambtenaar van het openbaar ministerie was geweest. Door de bevrijding van het Zuiden kon hij niet meer naar den Haag terug. Hij werd toen door de generaal Kruis aangetrokken bij de Staf militair gezag, waar hij al spoedig belast werd met de juridische zaken. Onder zijn leiding stonden de afdelingen van de Staf militair gezag, die zich met kampen, opsporing en algemene zaken van juridische aard bezig hielden.

Het was de taak van mr. Ter Veer de rechtspraak zo snel mogelijk op gang te brengen, orde te scheppen in de kampen en het opsporings- en vervolgingsbeleid te coördineren. In de instructie, die op 19 december 1945, voor hem werd vastgesteld, werden hem de daartoe nodige bevoegdheden verleend. Daartoe behoorden de bevoegdheid om aan alle organen van de bijzondere rechtspleging, met uitzondering uiteraard van de onafhankelijke rechters, namens de minister bevelen te geven, en de bevoegdheid om zo vaak hij dat nodig zou oordelen de procureurs-fiscaal in vergadering bijeen te roepen en die vergadering te presideren. Het laatste was wenselijk om het vervolgingsbeleid te coördineren. In de praktijk heeft de directeur-generaal om de veertien dagen met de procureurs-fiscaal vergaderd.

130

131

In feite was het de taak van de directeur-generaal zichzelf en zijn afdeling zo snel mogelijk overbodig te maken doordat de berechting zover zou zijn voortgeschreden, dat berechting, tenuitvoerlegging van opgelegde straffen

en opsporing zonder verstoring van de normale gang van zaken aan de normale organen zouden kunnen worden overgedragen. Het directoraat-generaal wordt met ingang van 1 januari 1949 opgeheven, nadat het beheer van de dan nog aanwezige bewarings- en interneringskampen op 1 juli 1948 aan de gewone afdeling gevangeniswezen van het ministerie is overgedragen²². Er zijn op 28 februari 1949 nog 1969 onveroordeelde gedetineerden en begin maart zijn er nog 1537 niet afgedane zaken van niet gedetineerde personen²³. Mr. Ter Veer wordt dan procureur-generaal bij het gerechtshof te Arnhem.

Het parlement en het vraagstuk der politieke delinquenten

Op 20 november 1945 worden de voorlopige Staten-Generaal geopend. Zij bestaan uit de leden, die vóór de bezetting gekozen waren voorzover niet overleden of wegens hun houding in de bezetting weggezuiverd, aangevuld met benoemde leden, die tijdens de bezetting een rol in het verzet hadden gespeeld. De Tweede Kamer geeft onmiddellijk te kennen wel een debat met de regering te willen over een aantal punten van gevoerd en nog te voeren regeringsbeleid. Onder die punten is ook het beleid der regering ten aanzien der politieke delinquenten.

Op 27 november bespreekt de ministerraad de te ontwerpen nota. Minister Kolfschoten laat zich zeer somber uit. „Naar aanleiding van de sub 5 gevraagde uiteenzetting van het beleid der regering ten aanzien der politieke delinquenten merkt minister Kolfschoten op, dat men z.i. wanneer men de gehele noodwetgeving op dit gebied overziet, wel eens tot de conclusie zou kunnen komen, dat deze volkomen is vastgelopen. De tribunalen werken merendeels nog niet, en er is nog geen vonnis in kracht van gewijsde gegaan en de kampen zitten vol. Wat - aldus de minister - moet mijn antwoord zijn, wanneer mij gevraagd wordt, wat ik van plan ben te doen.”

Zo somber hoefde de minister niet te zijn. Hij had immers juist met het Besluit politieke delinquenten 1945 en met de instelling van het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging het instrument geschapen, waarmee hij de inderdaad door de massale arrestaties vastgelopen machine van de Londense besluiten weer aan de gang zou kunnen krijgen.

131

132

Of dat zonder moeite zou gaan en of het nieuwe apparaat goed zou werken, zou pas later blijken. Daarover kon hij niets voorspellen.

Op 11 december 1945 deed de regering haar nota omtrent een aantal punten van regeringsbeleid verschijnen²⁴, de dag daarop gevolgd door een nota betreffende de toestand van 's Rijks financiën²⁵. In de eerste nota

werden een groot aantal punten behandeld, zoals de kabinetsformatie, de gebeurtenissen in Nederlands Indië, het door de regering te Londen gevoerde beleid, de rechtskracht van de wetsbesluiten (waarover hiervoor gesproken werd), de loon- en prijspolitiek, de voorzieningen met betrekking tot oorlogsschade en ook het beleid ten aanzien van de politieke delinquenten. Terecht zoekt de regering de oorzaak van de moeilijkheden in de massale arrestaties zonder behoorlijk onderzoek. „Het bedroevend groot aantal volgens de algemene lastgeving voor inbewaringstelling in aanmerking komende elementen maakte het feitelijk onmogelijk aan deze inbewaringstelling steeds een behoorlijk opsporingsonderzoek te laten voorafgaan. In deze onvermijdelijke gang van zaken ligt de oorsprong van achteraf niet te rechtvaardigen arrestaties”²⁶. Wij hebben hiervoor al gezien, dat de arrestaties ook zonder de algemene lastgeving van het militair gezag op dezelfde voet zouden zijn uitgevoerd. De massale arrestaties waren dus meer een gevolg van de behoefte van het volk om de politieke delinquenten uit de maatschappij te verwijderen dan van de bewoordingen van de algemene lastgeving van het militair gezag. Maar juist was in ieder geval, dat de massaliteit van de gedetineerden de op dat ogenblik bestaande impasse had veroorzaakt, omdat men niet wist hoe de berechting te activeren en hoe lichte van zware gevallen te scheiden.

Dit leidde tot twee tegenstrijdige tendenties, zegt de nota. „Enerzijds heerst het gerechtvaardigde verlangen naar snelle berechting der tienduizenden politieke gedetineerden, anderzijds wenst men bij deze berechting dezelfde waarborgen voor rechtszekerheid, die de commune strafrechtspleging biedt. Het is evenwel duidelijk, dat een minimum aan tijdsduur der berechting niet kan samengaan met een maximum aan rechtszekerheid”²⁷. Zo was de mogelijkheid van cassatie beperkt, zoals wij al gezien hebben, tot de gevallen, waarin het bijzonder gerechtshof toestemming tot het instellen van cassatie had gegeven. Dit was om te voorkomen, dat de Bijzondere Raad van Cassatie een bottle-neck in de berechting zou worden. Het verkeer tussen verdachte en raadslieden is in de kampen, zoals wij later zullen zien, ernstig beperkt: tot een enkel gesprek. Het personeel ontbrak om honderdduizend gedetineerden op ieder gewenst moment in de gelegenheid te stellen met hun raadsman te spreken.

132

133

De Kamer heeft op 19, 20 en 21 december het probleem van de politieke delinquenten behandeld. Over het algemeen beleid werd eigenlijk niet veel gezegd. De Kamer wilde kennelijk afwachten, hoe de werking van het Besluit politieke delinquenten 1945 zou zijn. Een betere oplossing deed zij niet aan de hand.

Er werd veel meer gesproken over de toestanden in de kampen, waaromtrent men in onzekerheid verkeerde. Er werd gevraagd en toegezegd,

dat de Vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht uit de Tweede Kamer de kampen zou kunnen bezoeken²⁸. Dat is inderdaad enkele malen geschied. De commissie heeft daarvan verslag opgemaakt. In het hoofdstuk over de kampen zal ik hierop terugkomen.

Wel werd er bezwaar gemaakt tegen het feit, dat de berechting van de kopstukken van de N.S.B. zo lang duurde. Men dacht natuurlijk aan de belofte van snel recht, die bij herhaling uit Londen gedaan was. Men had, werd opgemerkt, beter de zaak door krijgsraden snel kunnen laten berechten (zoals in België gebeurd is) dan te wachten op de trage totstandkoming van de bijzondere gerechtshoven.

Principieel bezwaar tegen de grote aan de procureurs-fiscaal verleende bevoegdheden had mr. Burger²⁹. Zijn pleidooi voor meer bevoegdheden voor de rechter paste geheel in de lijn van zijn stellingname als minister te Londen, toen hij tegen de grote bevoegdheden van de minister van justitie krachtens het Tribunaalbesluit opponeerde. Hij heeft zijn mening ook na een goed jaar praktijk met het Besluit politieke delinquenten 1945 niet veranderd. Bij de behandeling van de begroting 1948 van het ministerie van justitie zei hij wederom, dat de bevoegdheid tot invrijheidstelling beter aan de tribunalen gegeven had kunnen worden, en zelfs de gewone rechterlijke macht was „te prefereren geweest boven de ambtelijke functionarissen, die als groot-inquisiteurs tot Neerlands rechtsgeweten zijn gebombardeerd”³⁰.

Mr. J.H. van Maarseveen had ook liever de berechting van de politieke delinquenten bij de gewone rechter gezien³¹. Maar anders dan mr. Burger is hij later kennelijk van mening veranderd. Toen hij in juni 1946 de opvolger van minister Kolfschoten werd, was zijn eerste daad om met toepassing van het Besluit politieke delinquenten 1945 een grootse buitenvervolgingsstellingscampagne op touw te zetten.

De procureurs-fiscaal en de lichte gevallen

Met de invoering van het Besluit politieke delinquenten 1945 op 28 oktober van dat jaar beschikte de minister over een hem ondergeschikt apparaat van de procureurs-fiscaal, dat zijn beleid zou kunnen uitvoeren.

133

134

Toen bovendien een directeur-generaal voor de bijzondere rechtspleging was benoemd, kon ook met kracht aan de coördinatie van het regeringsbeleid worden gewerkt. Zonder strubbelingen zou dit niet gaan.

Op 11 december 1945 houdt de benoemde directeur-generaal een bespreking met de procureurs-fiscaal. Hij wordt geconfronteerd met klachten over gebrek aan materiële middelen. Mr. Zaayer en mr. Lasonder hebben nog altijd geen auto ter beschikking, mr. Deelen heeft wel een auto, maar geen benzine en nog maar voor acht dagen brandstof voor zijn parket.

Verschillende procureurs-fiscaal hebben nog geen salaris ontvangen (d.w.z. hun salaris als procureur-fiscaal, zij hadden wel het salaris gekregen, dat bij hun eerdere betrekking bij het openbaar ministerie hoorde). Maar veel belangrijker was, dat mr. Sikkel meedeelt, dat hij aan het directoraat-generaal geen verantwoording wenst schuldig te zijn. Dat hij, evenals de procureurs-generaal bij de gewone rechtspleging, onder de bevelen van de minister stond, kon hij moeilijk ontkennen. Dat de procureurs-generaal plachten te vergaderen onder voorzitterschap van de secretaris-generaal van het ministerie van justitie was hem ook bekend. Dat berustte op een oude delegatie van de minister, die nooit tot enig probleem aanleiding had gegeven. Mr. Sikkel ontkende nu, dat de directeur-generaal namens de minister de vergadering van procureurs-fiscaal kon voorzitten en dat hij namens de minister instructies kon geven.

Hij wierp deze moeilijkheid natuurlijk op, omdat hij, zoals zal blijken, het met het voorgenomen vrijlatingsbeleid van de minister niet eens was, en zich de handen vrij wilde houden om een eigen beleid te voeren. Hij probeerde dus alvast de directeur-generaal te vloeren. Dat lukte hem niet. Mr. Ter Veer bericht, volgens het verslag, dat de minister bezig is voorschriften over de zaak te geven. Die voorschriften zijn de instructie voor de directeur-generaal geworden, waarover hiervoor al gesproken is, en waarin werd bepaald, dat deze aan alle instanties (behalve onafhankelijke rechters) van de bijzondere rechtspleging instructies mocht geven en zo vaak hij dit wilde een vergadering van procureurs-fiscaal bijeen kon roepen en voorzitten. Die instructie is van 19 december 1945. Het zal wel niet toevallig zijn, dat zij na deze eerste vergadering met de procureurs-fiscaal en vóór het in functie treden van het directoraat-generaal op 1 januari 1946 werd vastgesteld.

De frontaanval van de procureurs-fiscaal is afgeslagen. Zij zullen echter voortdurend inmenging van het directoraat-generaal blijven ontwijken.

134

135

Dan weer wordt het vraagstuk opgeworpen of bij afwezigheid van mr. Ter Veer zijn plaatsvervanger, mr. R. Prins, wel gerechtigd is de vergadering voor te zitten. Dan weer wordt bezwaar gemaakt tegen de aanwezigheid van bepaalde ambtenaren bij de vergadering. Tegen administratieve regelingen wordt herhaaldelijk geopponeerd, omdat de heren voor administratie geen tijd hebben. Al dadelijk op de vergadering van 7 februari 1946 zegt mr. Zaayer het onjuist te achten, dat het directoraat-generaal afschrift van de beschikkingen tot buitenvervolginstelling vraagt. Daardoor worden justitie en administratie niet voldoende uiteen gehouden en het is een beginsel van de rechtsstaat, dat de administratie zich niet met de justitie inlaat. Het blijkt dan, dat mr. Zaayer zelf om centrale registratie van mensen gevraagd heeft, die bij rechterlijke uitspraak of bij buitenvervolginstelling ontzet zijn van

het recht om ambten te bekleden of van het actief of passief kiesrecht. Als men dat wil registreren, dan zal men toch eerst de beschikkingen moeten zien, waarop de ontzetting berust. De directeur-generaal verwijst naar een verzoek van mr. Zaayer, dat als bijlage bij de agenda gevoegd was maar dat thans niet meer bij de stukken te vinden is. Nog in november 1946 ondervinden de accountants van het directoraat-generaal Moret en de Jong moeilijkheden bij de controle op het parket in den Haag. Het directoraat-generaal ontwerpt een brief aan mr. Zaayer, zendt dit ontwerp aan de minister en vermeldt daarbij: „Daar de procureur-fiscaal in het algemeen niet geneigd is de organisatorische aanwijzingen van het directoraat-generaal te volgen, komt het mij gewenst voor, indien deze brief door Uwe Excellentie zelf tot deze ambtsdrager wordt gericht.”³²

Ondanks deze schermutselingen gaat het directoraat-generaal aan het werk. Een week nadat het in functie getreden is, op 7 januari 1946, gaat er een circulaire van de minister aan de procureurs-fiscaal uit, blijkens de nummering door het directoraat-generaal ontworpen, waarin hij aangeeft wat lichte gevallen zijn. Hij somt dan zes categorieën op en wel:

- a. volwassenen, die lid van de N.S.B. waren als dekmantel voor illegaal werk;
- b. degenen, die zich vóór Stalingrad hebben bekeerd;
- c. brood-N.S.B.-ers, die door pressie van hun werkgever zijn toegetreden tot de beweging;
- d. jongeren, die weliswaar in 1945 achttien jaar oud waren maar tussen veertien en zeventien jaar lid werden en dit lang voor de bevrijding hebben beëindigd;
- e. jongeren, die op grond van de wil van hun ouders lid van de beweging werden maar na hun meerderjarigheid met de beweging braken;
- f. vrouwen en meisjes, die wel geslachtelijke relaties met Duitsers hebben onderhouden, doch niet door het aanknopen van nauwe geestelijke betrekkingen de vijand hulp en steun hebben verleend.³³

135

136

Aan de procureurs-fiscaal wordt gevraagd de dossiers „primair met het oog op invrijheidsstelling te bestuderen”. Buitenvervolginstelling kan daarna aan de orde komen. De gedachte, die daarbij voorzat, was kennelijk, dat minder tijd gemoeid zou zijn met bestudering met het oog op invrijheidstelling dan wanneer ook de definitieve beëindiging van de zaak zou moeten worden overwogen. De overweging zou achteraf onjuist blijken.

Mr. Sikkel, die zijn voorpostengevecht over de competentie van de directeur-generaal verloren heeft, begint nu het gevecht over de hoofdzaak: de vrijlating van lichte gevallen. Hij houdt een persconferentie. Over wat hij

daar gezegd heeft bestaat, achteraf gezien enig verschil van mening. Maar in alle dagbladen is de strekking van zijn betoog duidelijk: Mr. Sikkel kent geen lichte gevallen.

De regering kan dit niet op zich laten zitten. Het aantal gedetineerden is op 1 januari 1946 niet beduidend minder dan in oktober: 86963. In de vergaderingen van de ministerraad van 30 oktober en 7 november 1945 hadden de ministers Mansholt en van Kleffens verteld van de slechte indruk, die onze vele gevangenen in het buitenland maakten. De directeur-generaal antwoordt in een brief, die naar men moet aannemen in overleg met minister Kolfschoten zal zijn geschreven, aan de procureurs-fiscaal van 5 februari 1945³⁴. Het is de moeite waard een enkele passage uit de brief te citeren. Nadat vooropgesteld wordt, dat verraders streng gestraft moeten worden, gaat de brief verder:

„Behalve degenen, die zich aan strafbare feiten hebben schuldig gemaakt, is een groot aantal personen in bewaring gesteld, wier fout uitsluitend bestond in het aannemen van een met de belangen van het Nederlandse volk strijdige houding. Ook onder deze gevallen zijn ernstige, die ongetwijfeld in aanmerking komen om bij uitspraak van het tribunaal te worden geïnterneerd. Er zijn echter daarnaast gevallen, waarin naar het aanvankelijk oordeel van ieder weldenkend mens geen langdurige internering zal worden opgelegd. Voornamelijk deze categorie levert de zgn. lichte gevallen.

Het is derhalve onjuist te beweren, dat er geen lichte gevallen bestaan. Het is evenzeer onjuist te beweren, dat het standpunt der regering is, dat deze lichte gevallen zonder oplegging van enige maatregel in vrijheid moeten worden gesteld. Ook de lichte gevallen behoren te worden berecht. Doch deze berechting in de vorm van buitenvervolginstelling door of vanwege de procureur-fiscaal op grond van het Besluit politieke delinquenten 1945 kan tot het oordeel leiden (en behoort daar in vele gevallen toe te leiden), dat de tijd tot heden in detentie doorgebracht — qua vrijheidsstraf — een voldoende maatregel is in verhouding tot de gepleegde feiten.

136

137

Men dient nimmer uit het oog te verliezen, dat de gedetineerden, die thans uit de detentie worden ontslagen, in het Zuiden des Lands bereids meer dan een jaar en in het Noorden negen maanden in een bewaringskamp hebben doorgebracht.”

Gaf de regering in de circulaire van 5 januari nog duidelijk omschreven categorieën van lichte gevallen: een maand later is de omschrijving veel algemener en ook veel ruimer. Lichte gevallen zijn de gevallen, die een detentie hebben ondergaan, die overeenkomt met de mate van hun schuld. Dat punt wordt onmiddellijk nader uitgewerkt. Op de agenda voor de vergadering van procureurs-fiscaal van 7 februari zet de directeur-generaal

een punt 14b, dat luidt:

„Normen voor invrijheidstelling

De behandeling van gevallen met het oog op invrijheidstelling en buitenvervolginstelling behoort individueel te zijn. Echter kunnen de volgende algemene regels gegeven worden:

In beginsel worden noch functionarissen (wethouders, boerenleiders, partijfunctionarissen), noch leden van gewapende korpsen (N.S.K.K., Landwacht, S.S. etc.), noch personen, die van enig strafbaar feit, genoemd in het Besluit Buitengewoon Strafrecht worden verdacht, in vrijheid of buiten vervolging gesteld. Alle anderen kunnen in principe in vrijheid gesteld worden.”

Het verslag van de vergadering, waar dit punt behandeld is ontbreekt. Maar één ding is duidelijk: de regering geeft een veel ruimere norm voor invrijheidstelling dan precies een maand geleden bij de circulaire van 7 januari gegeven werd. Inplaats van de beperkte categorieën lichte gevallen, die daarin opgesomd werden en die hierboven in extenso zijn vermeld, komt nu een negatieve omschrijving en wel iedereen, die geen functie bekleedt heeft en geen wapendrager was. Wie alleen maar lid van de N.S.B. was komt in principe voor invrijheidstelling in aanmerking. Met een andere, negatieve formulering komt de gedachte van Schermerhorn in de adviesaanvraag aan de Nationale Advies Commissie van 17 augustus 1945 terug.

En de regering gaat verder. Op 13 februari 1946 schrijft de directeur-generaal aan de procureurs-fiscaal, dat met ingang van 1 maart het wijzigingsbesluit van het Besluit politieke delinquenten 1945 in werking zal treden. Dan kunnen officieren-fiscaal namens de procureurs-fiscaal in bewaring, in vrijheid of buiten vervolging gaan stellen: de bevoegdheid van het militair gezag verdwijnt dan met de bijzondere staat van beleg. Hij verzoekt de procureurs-fiscaal om voordrachten voor de benoeming van officieren-fiscaal te doen en om deze alle bevoegdheden te verlenen, die mogelijk zijn.³⁵

137

138

Het is begrijpelijk, dat er enige ongerustheid bestond of dit beleid wel te realiseren zou zijn, indien een van degenen, die het moest uitvoeren, verklaard had geen lichte gevallen te kennen. Het lid van de Tweede Kamer H. Ploeg jr., wethouder van Utrecht en bestuurder van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, vraagt op 28 januari aan de minister, of het juist is, dat de procureur-fiscaal te Amsterdam verklaard heeft, dat hij geen lichte gevallen kent³⁶.

Zoals gebruikelijk zal de minister wel inlichtingen aan mr. Sikkel gevraagd hebben. Hij heeft daarmee niet volstaan. Op 27 februari wordt een vergadering gehouden van de procureurs-fiscaal in aanwezigheid van minister-president Schermerhorn en minister Kolfschoten. Daar wordt het

regeringsbeleid nog eens uiteengezet. Mr. Sikkel deelt mee, dat hij tien officieren-fiscaal in zijn ressort heeft werken, maar dat hij zelf de controle over de invrijheidstelling in de hand houdt. En dan geeft hij een uiteenzetting van zijn opvatting over de vrijlating van gedetineerden, die alleen maar lid van de N.S.B. geweest zijn (en die dus volgens de circulaire van 5 februari 1946 onder de lichte gevallen moeten worden gerekend). „De N.S.B., zo zegt de heer Sikkel, is voor zeven achtste deel de schuld van alle ellende geweest: zij heeft zich bewust achter de vijand geschaard. De leden der N.S.B., die zich desbewust hebben gedragen in strijd met de belangen van het Nederlandse volk of desbewust afbreuk hebben gedaan aan het verzet, zijn strafbaar. Brood-N.S.B.-ers en dergelijke zijn dus geen gevallen in de zin van het Tribunaalbesluit. Het vrijlaten van de eerste categorie N.S.B.-ers zou in strijd zijn met het recht.”

De daaropvolgende dag, 28 februari, antwoordt minister Kolfschoten de heer Ploeg³⁷. Terwijl de heer Sikkel op de vergadering van 27 februari ternauwernood retireert, schijnt hij in het antwoord van minister Kolfschoten, dat hem ongetwijfeld bekend moet zijn geweest, zijn opvatting iets meer te nuanceren. Het is een misvatting van de verslaggevers, zegt de minister, tegen wie de heer Sikkel in een meer dan drie uur durend gesprek heeft gezegd, „dat men generaliserende stellig niet in alle gevallen het enkele lidmaatschap der N.S.B. als licht geval kan beschouwen, daar het leed, dat over ons volk gegaan is, mede aan de N.S.B. te wijten is en in dit licht bezien ook het enkele lidmaatschap der beweging in bepaalde gevallen landverraad kan zijn. En, heeft de procureur-fiscaal hieraan toegevoegd: ik ken geen lichte gevallen van landverraad.”

De uitdrukking: ik ken geen lichte gevallen, is geworden tot: ik ken geen lichte gevallen van landverraad.

138

139

Daarmee is het probleem verschoven van de vraag, wat een licht geval is, naar de vraag, wat landverraad is. En daar mr. Sikkel ook het enkele lidmaatschap der N.S.B. in bepaalde gevallen als landverraad beschouwde, zijn de ministers in de bespreking van 27 februari nauwelijks verder gekomen met het vaststellen van een uniform, door alle procureurs-fiscaal uit te voeren beleid. De conclusie van de vergadering is weinig scherp. Passieve N.S.B.-ers zullen in vrijheid worden gesteld en als zodanig zullen worden beschouwd zij, die geen functies hebben bekleed en die niet actief propaganda hebben bedreven. Maar de vraag, wie een passieve N.S.B.-er was blijft ter beoordeling van de procureur-fiscaal. Gezien de opvatting van mr. Sikkel, dat ook het passieve lidmaatschap landverraad kan zijn, lijkt het conflict eerder versluierd dan opgelost.

Op dezelfde vergadering van 27 februari 1946 is een tweede tegenstelling

tussen procureurs-fiscaal en regering aan het licht gekomen. Zij werd vermoedelijk op dat ogenblik niet als zodanig onderkend en kwam niet als verschil van mening, maar uitsluitend als een beginselverklaring van de Haagse procureur-fiscaal mr. Zaayer naar boven. Het verslag zegt daarover het volgende. „Mr. Zaayer vindt, nu onderbrenging in kampen op den duur geen oplossing is en deportatie geen mogelijkheden biedt, dat het urgent en noodzakelijk is de lichte gevallen te behandelen. Het publiek wil echter ook een ernstige behandeling van de zware gevallen. Men zal moeten beginnen met de bestraffing van de zware gevallen en de afwerking van de lichte gevallen.”

Omtrent het op dat moment actuele vraagstuk van de vrijlating van de lichte gevallen bestond kennelijk tussen mr. Zaayer en de regering geen verschil van mening. Maar hier komt wel een ander probleem naar boven, dat uiteraard niet alleen bij mr. Zaayer leefde: snel en streng recht voor zware gevallen, zoals door de regering te Londen beloofd was. Weliswaar was Max Blokzijl, de radiopropagandist van de N.S.B., zowel door het bijzonder gerechtshof te den Haag als door de Bijzondere Raad van Cassatie ter dood veroordeeld, maar de straf was hangende de overweging van gratie nog niet ten uitvoer gelegd. Dat zou pas op 16 maart geschieden. Vermoedelijk had mr. Zaayer het gevoel, dat de regering niet van plan was om iedere uitgesproken doodstraf ten uitvoer te leggen. Als hij dat gevoel had, was het juist. Immers omstreeks de maand januari 1946 had minister Kolfshoten een beleid voor de gratie van de doodstraf vastgesteld en aan de koningin voorgelegd ter goedkeuring, waarbij alleen in de ergste gevallen tot executie zou worden overgegaan. Ik kom daar later uitvoerig op terug. Dat beleid, neergelegd in de zogenaamde richtlijnen voor de verlening van gratie van de doodstraf, (die nooit gepubliceerd zijn) werd met opzet vóór de eerste executie vastgelegd.

139

140

Men wilde vermijden, dat later gratie zou worden verleend in gevallen, die in de eerste tijd met executie van de doodstraf zouden zijn vergolden. Over deze gratie van de doodstraf zou later een conflict ontstaan tussen mr. Zaayer en de opvolger van minister Kolfshoten, mr. J.H. van Maarseveen.

Een tweede bezwaar van mr. Zaayer (en van hem niet alleen) lag in het feit, dat de bijzondere gerechtshoven niet alle S.S.-ers ter dood veroordeelden. In de eerste maanden van de berechting was twintig jaar reeds een hoge straf³⁸. Degenen, die bij minder uitgesproken nationaal-socialistische eenheden hadden gediend, kregen veel mindere straffen. Drie jaar was ook reeds in februari 1946 een normale straf voor het dienst genomen hebben bij het N.S.K.K. (Nazional Sozialistisch Kraftfahrer Korps, een militaire transportkolonne). Voor degenen, die meenden, dat voor deze mensen (en dat gold in het bijzonder voor de S.S.-ers) geen plaats meer in

Nederland zou zijn na de oorlog, was een straf van twintig jaar onvoldoende. Men wist immers dat volgens de normale regels van strafrecht een veroordeelde na tweederde van zijn straftijd te hebben uitgezeten in vrijheid zou worden gesteld. Het was ook te voorzien, dat er in de loop van de straftijd nog wel eens gratie zou worden verleend. Twintig jaar zou in de praktijk dus, bij toepassing van de gewone regels, niet meer dan twaalf jaar opsluiting betekenen..

Terwijl dus de regering grote moeite had met het probleem van de lichte gevallen, lag de moeilijkheid voor mr. Zaayer juist in de afhandeling van wat hij noemde de „zware gevallen”. Deze term komt ook voor in een bericht in Het Parool van 11 februari 1946. „Het plan om de berechting van ernstige politieke delinquenten, de zogenaamde zware gevallen”, luidt het bericht, „te onttrekken aan de bijzondere gerechtshoven en onder te brengen bij krijgsraden te velde, is, naar wij vernemen, in een vergevorderd stadium van voorbereiding. De betekenis hiervan zou zijn, dat er rond tienduizend landverraders, die in duitse krijgs-staats- of publieke dienst geweest zijn, zoals S.S., N.S.K.K., O.T. en ook de landwacht, binnen acht maanden nadat men met deze werkwijze een aanvang heeft gemaakt, kunnen zijn gevonnist en deze vonnissen ook ten uitvoer kunnen zijn gelegd.”

Van wie de redactie van Het Parool deze plannen vernomen heeft staat er niet bij. Het moet wel een lek uit de buurt van mr. Zaayer zijn geweest. Omtrent dit plan is noch in de archieven, noch in de kamerstukken iets te vinden. Het heeft alleen bestaan tijdens een bespreking, die vermoedelijk in begin februari 1946 heeft plaats gehad en waarin mr. Zaayer samen met de president van de krijgsraad te velde, mr. J.W.U. Doornbos het heeft voorgelegd aan mr. Ter Veer, zijn plaatsvervanger, mr. Prins, en deze schrijver.

140

141

Mr. Doornbos maakte zich sterk, dat hij de wapendragers met krijgsraden snel zou berechten en zeer zwaar zou straffen. Er is door de heren Zaayer en Doornbos een notitie overgelegd, die door de directeur-generaal aan de minister is gezonden met advies zijnerzijds om niet op het plan in te gaan. Het leek niet verstandig om, juist nu de onafhankelijke rechter goed op gang kwam, van systeem te gaan veranderen. Daar zou bovendien wetswijziging voor nodig zijn, immers nu er een parlement was kon geen beroep meer op noodrecht worden gedaan. Het voorgestelde stelsel had bovendien de eigenaardigheid, dat er op de vonnissen van de krijgsraden geen hogere voorziening bestond. Er moest alleen een fiat-executie gegeven worden door de commanderende generaal, in casu de generaal Kruis. Men mocht echter van de Staten-Generaal nauwelijks verwachten, dat men met een stelsel met nog minder rechtswaarborgen dan het bestaande genoeg zou nemen. Het plan is in de la van de minister gebleven en is daar zelfs voor dit onderzoek niet uit tevoorschijn kunnen komen.

Ik heb dit alles zo uitvoerig uiteengezet, omdat uit deze eerste confrontatie van de regering met de procureurs-fiscaal Sikkel en Zaayer zo duidelijk blijkt van de verschillende stromingen, die er ten aanzien van het vraagstuk der politieke delinquenten in Nederland bestonden. De regering was in de eerste plaats bezorgd omtrent de lichte gevallen, die al lange tijd in voorarrest zaten zonder dat berechting binnen afzienbare tijd in zicht kwam. Mr. Sikkel kende geen lichte gevallen van landverraad en was daarenboven snel bereid aan te nemen, dat er sprake van landverraad was. Voor hem gold nog steeds, dat er voor deze mensen geen plaats in Nederland was. Mr. Zaayer deelde met de regering de zorg om de lichte gevallen, maar had even grote zorg voor de inlossing van de belofte van snel en streng recht, zoals die door de regering te Londen was gedaan.

Na de circulaire van 7 januari 1946 en de bespreking van de minister-president en de minister van justitie met de procureurs-fiscaal op 27 februari gaat men aan het werk. Het aantal gedetineerden was van 86963 op 1 januari 1946 gedaald tot 78440 op 15 februari³⁹.

In de eerste maanden van 1946 beperkt de minister zich ertoe de aandacht van de procureurs-fiscaal op bepaalde categorieën van gedetineerden te vestigen, voor wie de detentie uitzonderlijk hard is. In de vergadering van procureurs-fiscaal van 13 maart deelt de directeur-generaal mee, dat de stemming in vrouwenkampen zeer geprikkeld wordt door het vasthouden van moeders, wier kinderen in tehuizen of bij familie zijn ondergebracht. Besloten wordt gevallen van moeders met kinderen beneden zestien jaar met voorrang te behandelen.

141

142

Dan blijkt, dat even tevoren de leidster van de vrouwenorganisatie der N.S.B. in vrijheid gesteld is, zonder buitenvervolginstelling en in afwachting van berechting door een tribunaal. Het lid van de Tweede Kamer mr. W.C. Wendelaar stelt op 13 maart de vraag, of dit inderdaad juist is. Minister Kolfshoten antwoordt bevestigend: de schoonmoeder, door wie haar vijf kinderen werden verzorgd, is overleden. Waarop mr. Wendelaar op 19 april verder vraagt, of er geen lichtere gevallen te vinden zijn dan juist de leidster van de vrouwenorganisatie van de N.S.B. Tenslotte antwoordt minister Kolfshoten op 4 mei, dat dat inderdaad wel het geval is. Hij voegt eraan toe, dat aan de procureurs-fiscaal enige tijd geleden lijsten van vrouwen met kinderen van 17 jaar of jonger ter hand zijn gesteld met verzoek die gevallen met voorrang te behandelen.⁴⁰

Een andere categorie, die van penitentiair oogpunt zorgen baart zijn de ouden van dagen. In een brief van 19 april aan de procureurs-fiscaal schrijft de directeur-generaal, dat het sterftecijfer van oudere mensen in maart en april pleegt op te lopen. Dit is o.a. in het kamp Amersfoort reeds het geval. Wederom komt het verzoek om deze categorie bij voorrang te behandelen⁴¹.

De procureurs-fiscaal, die hetzij als mr. Sikkel tegen vrijlatingen gekant zijn, hetzij als mr. Zaayer hun tijd liever aan zware gevallen besteden, worden geïrriteerd. Mr. Zaayer, in 1972 nog eens op deze periode terugkijkend, stelt het als volgt: „De regering wilde de grote massa uit de kampen kwijt. De ene keer kwam ze met de uitspraak: het is voor de jonge gedetineerden zo vervelend om steeds in de kampen te zitten. De andere keer: de vrouwen moeten naar huis. Telkens moesten duizenden min of meer onbeduidende zaken behandeld worden, terwijl ik het liefst zware criminelen geëxecuteerd wilde zien. Die bleven voorlopig buiten schot terwijl langzaam maar zeker, geïnspireerd vanuit rooms-katholieke kring, een golf van barmhartigheid kwam opzetten.”⁴² De redenering was niet juist. Zowel vrijlating van lichte gevallen, die al ongeveer een jaar of meer zonder berechting vast zaten, als vervolging van zware gevallen was nodig. Men kon beide tegelijk doen door voor de lichte gevallen voldoende officieren-fiscaal aan te stellen, zoals mr. Zaayer ook inderdaad gedaan heeft.

Na de sprong van het aantal gedetineerden van 86963 op 1 januari 1946 naar 78440 op 15 februari was de gang eruit. Op 15 maart waren er nog 77885. In die maand was het aantal dus met nog geen duizend gedaald. In dat tempo zou het jaren duren voor alle gedetineerden waren berecht. In de volgende maand was het nauwelijks beter. Op 15 april bedroeg het aantal gedetineerden 76173: het was met iets meer dan duizend gezakt.

142

143

Minister Kolfschoten zat in grote verlegenheid. Hij zou wel graag onbeperkt verkeer tussen raadsman en gedetineerden toelaten en onbeperkte inzage van het dossier door advocaten. Maar in de kampen ontbrak het personeel om de gedetineerden telkens als zich een raadsman meldde van soms verafgelegen werkobjecten heen en terug naar het kamp te brengen. Het werk van de PRA-en zou opgehouden worden doordat telkenmale dossiers door raadsliden zouden worden opgevraagd. Hij zou graag beroep tegen de gevangenhouding op de rechter openstellen. Maar het werk van de rechter om alle voor de terechtzitting gereedgekomen gevallen te behandelen kon geen onderbreking velen. Dit alles zou slechts mogelijk worden, indien het aantal lichte gevallen drastisch zou zijn verminderd. De vrijlating diende niet alleen maar om sociale redenen te geschieden (wat later barmhartigheid zou gaan heten), maar ook om het normale functioneren van de rechtsstaat weer dichterbij te brengen. Het laatste aspect heeft in de publieke opinie niet altijd de aandacht gekregen, die het verdiende.

De regering ging het over een andere boeg gooien. Tot nu toe was haar beleid geweest, dat gedetineerden in afwachting van hun berechting in vrijheid gesteld moesten worden, indien hun geval daarvoor licht genoeg was. Dat beleid ontlastte de kampen, maar niet de rechtspraak, want iedere

in vrijheid gestelde moest later toch nog weer door een tribunaal berecht worden. Nu meende de minister, dat het wenselijk was lichte gevallen niet alleen in vrijheid te stellen, maar tegelijkertijd ook buiten vervolging. De zaak zou daarmee geëindigd zijn en de rechterlijke colleges zouden meer tijd overhouden om de 300000 dossiers, die er waren, af te doen.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat de nieuwe poging van de regering om de afdoening van lichte gevallen te versnellen mee is beïnvloed door een hernieuwd optreden van de kerken. Op 27 maart 1946 hebben de minister-president en de minister van justitie een bespreking gevoerd met vertegenwoordigers van die kerken. De voorzitter van de synode van de hervormde kerk was er, ds. Gravemeijer; monseigneur van der Loo vertegenwoordigde het episcopaat, mr. dr. J. Donner de gereformeerde kerken en mr. F.M. Westerouen van Meeteren de remonstrantse broederschap. Zij deelden de regering mede, dat de kerken op het standpunt staan, dat zij zich het lot van de politieke delinquenten hebben aan te trekken. Naar hun mening deugt het tot nu toe gevolgde systeem van berechting en bewaring niet. De minister-president wijst er op, dat door de nu eenmaal genomen maatregelen een bepaalde stemming is ontstaan, die verhindert om ineens grote groepen vrij te laten: de politieke delinquenten betalen een rekening en men mag niet zeggen, dat hun onrecht wordt aangedaan.

143

144

Ondanks het feit, dat deze bespreking zonder conclusie is geëindigd, en ondanks het feit, dat de minister-president het tot dan toe gevoerde beleid zoal niet verdedigt dan toch als onvermijdelijk in bescherming neemt, komt de regering kort daarop met een wijziging van haar beleid.

Op 10 april zendt minister Kolfschoten de procureurs-fiscaal een uiteenzetting over het voortaan te voeren beleid. „Het is de ampel overwogen wens der regering”, schrijft hij, „dat binnen vijf maanden na heden (dus vóór 1 september 1946) alle ‚lichte gevallen’ onder de politieke delinquenten berecht zijn.” En onder lichte gevallen verstaat hij dan, ieder die niet voor een bijzonder gerechtshof terecht zal moeten staan en die vermoedelijk geen verdere internering door een tribunaal opgelegd zal krijgen. Dit doel kan bereikt worden, vervolgt hij, door veel officieren-fiscaal aan te stellen. „Een breed opgezette politiek van voorwaardelijke buitenvervolginstelling, uitgevoerd door een groot aantal officieren-fiscaal in een behoorlijk tempo, zal onvermijdelijk medebrengen, dat in bepaalde gevallen aantastbare beslissingen zullen worden genomen. Aan onder normale omstandigheden aan een goede rechtspraak te stellen eisen dient echter ten behoeve van de maatschappelijke oplossing van dit probleem geofferd te worden.” En hij vraagt wekelijks opgave van de aantallen buiten vervolging en in vrijheid gestelden en van de aantallen officieren-fiscaal⁴³.

Zoals te verwachten was, komt van oud-illegale zijde protest tegen dit

voornemen van de regering. De gezamenlijke Rotterdamse organisaties van oud-illegale werkers protesteren tegen de „voorgenomen vrijlating van 40000 politieke gevangenen in de provincie Zuid-Holland”. De minister antwoordt, dat de regering helemaal niet van plan is haar vrijlatingspolitiek „vast te koppelen aan een bepaald aantal vrij te laten politieke gedetineerden.”⁴⁴

Veel succes heeft dit nieuwe beleid niet. Op 15 mei stelt het lid van de Tweede Kamer H. Ploeg Jr. vragen over het aantal buiten vervolging gestelde gedetineerden tussen 10 april en 10 mei 1946. Minister Kolfschoten geeft het volgende overzicht: ⁴⁵

	<i>den Haag</i>	<i>A'dam</i>	<i>Bosch 646</i>	<i>Arnhem 440</i>	<i>Leeuwarden</i>
vrijlating met b.v.v.st.	1179	1890 1265	637	415	477
vrijlating zonder ”	1150				<u>311</u>
	2929	3155	1283	855	788
aantal officieren-fisc.	54	12	16	24	16

Volgens deze opgave zouden er tussen 10 april en 10 mei 9010 gedetineerden in vrijheid moeten zijn gesteld. Op 1 april is het aantal volgens de tellingen in de kampen 76173 en op 15 mei 72801. Ergens moet dus een vergissing in de opgave zijn geslopen. Wat echter wel duidelijk is, is dat niet voldaan is aan het verzoek van de regering om de lichte gevallen niet alleen in vrijheid maar ook buiten vervolging te stellen en dus op die manier hun zaken uit de wereld te helpen. In alle ressorten behalve Amsterdam zijn de invrijheidstellingen zonder afdoening van de zaak door buitenvervolginstelling bijna even groot in aantal als die met buitenvervolginstelling. En er is een tweede opvallende zaak.

Amsterdam heeft nu het grootste aantal vrijlatingen. Maar het had ook een enorme achterstand. Terwijl den Haag (het met Amsterdam best vergelijkbare ressort) tussen 1 januari en 10 april 1946 5575 lichte gevallen vrijliet, kwam Amsterdam in die periode niet verder dan 625.⁴⁶ Uit hetzelfde stuk blijkt, dat Amsterdam in die periode ook al 12 officieren-fiscaal had, waarvan er maar 10 volle bevoegdheid tot buitenvervolginstelling van mr. Sikkel gedelegeerd hadden gekregen.

De regering begint wat kribbig te worden. Op 18 juni schrijft de directeur-generaal een boze brief aan mr. Sikkel⁴⁷. „Tot mijn spijt krijg ik de indruk, dat door U, ondanks mijn herhaaldelijk gedaan desbetreffend verzoek, niet de medewerking aan de invrijheidstelling van de lichte gevallen onder de politiek gedetineerden wordt verleend, die ik van U had menen te mogen verwachten.” Uit een bericht van de accountantsdienst is gebleken, dat bij de PRA te Utrecht 3188 dossiers gereed liggen, terwijl slechts 857 aan mr. Sikkel verzonden zijn. „Dit omdat U verbiedt meer dan 50 dossiers per week aan U te zenden. Een dergelijk bericht komt ook uit het gebied van de PRA te Alkmaar.” Mr. Ter Veer stond des te sterker omdat op diezelfde 18e juni de andere procureurs-fiscaal zich hadden uitgesproken

tegen het systeem van mr. Sikkel om de afdoening van lichte gevallen te vertragen⁴⁷³. Nogmaals verzoekt mr. Ter Veer om in Amsterdam meer officierenfiscaal aan te stellen. En de brief eindigt: „Bovendien gaf U in de week van 5 tot 12 mei 700 gevallen op, maar daarin waren 400 gevallen, die reeds maandenlang op Uw parket lagen te wachten, totdat Gij hen van Uw handtekening zoudt voorzien.” Hij sluit tenslotte formulieren in voor de voordracht van vijf met name reeds in die formulieren genoemde officierenfiscaal alsmede drie blanco formulieren.

Tenslotte, op 26 juni vestigt de directeur-generaal de aandacht van de procureurs-fiscaal op het „ondanks de uitdrukkelijk gegeven instructie” grote aantal invrijheidstellingen zonder buitenvervolginstelling, dus zonder beëindiging van de zaak.

145

146

Op welke grond, vraagt hij, wordt „van de duidelijk uitgesproken wens der regering afgeweken?”⁴⁸

Met deze vraag eindigt het ministerschap van mr. Kolfschoten. Als op 3 juli een nieuw kabinet onder voorzitterschap van mr. L.J.M. Beel optreedt, zal en wil mr. Kolfschoten daar geen deel meer van uitmaken. Hij wordt burgemeester van Eindhoven. Maar voor zijn opvolger, het lid van de Tweede Kamer mr. J.H. van Maarseveen, laat hij de aanzet tot een nieuw beleid achter.

Minister van Maarseveen en de lichte gevallen

Het was in de maand juni, dus nog tijdens het ministerschap van mr. Kolfschoten, reeds duidelijk, dat het doel dat de regering zichzelf en de procureurs-fiscaal gesteld had om op 1 september alle lichte gevallen uit de kampen te hebben verwijderd niet zou worden bereikt. Op 1 juli waren er nog steeds 65304 gevangenen in de kampen, waarvan een gering aantal veroordeelden. Onder al deze mensen moesten nog enkele tienduizenden lichte gevallen schuilen. Er is toen een nota opgesteld door het directoraat-generaal, die in de archieven als concept onder de aanduiding „plan B” te vinden is. Die nota draagt als motto een citaat van Pascal: Ne pouvant fortifier la justice on a justifié la force.

De grondgedachte van de nota was, dat individuele beoordeling van voor berechting „rond” gemaakte dossiers, niet in redelijke tijd tot een belangrijke vermindering van het aantal gedetineerden zou leiden. Er moest voor ieder geval door de PRA een grote hoeveelheid werk worden verzet, omdat verdachte en de getuigen moesten worden gehoord. De zaak was in onderzoek bij de PRA van de woonplaats van de verdachte, maar deze zat vaak ver van zijn woonplaats gedetineerd, hetzij omdat hij op dulle dinsdag

gevlucht was en elders was gearresteerd, hetzij omdat om gevangenis-technische redenen hij elders dan in zijn woonplaats was ondergebracht. Dit gaf groot oponthoud bij het afwerken van de stukken.

De pogingen, in januari en april 1946 gedaan om door stimulering van het tempo der individuele beoordelingen het aantal gedetineerden te verminderen door de lichte gevallen in vrijheid en buiten vervolging te stellen, hadden gefaald. Er wordt nu een nieuw systeem voorgesteld, dat men het beste kan omschrijven met de woorden van de nota zelf: „Men zal het systeem van individuele berechting, hoezeer dit op zichzelf gerechtvaardigd is, moeten verlaten, teneinde niet door dit op zichzelf zo rechtvaardige systeem de onrechtvaardigheid der te lange detentie te vergroten. De enige rationele oplossing voor het probleem der politieke delinquenten schijnt derhalve te zijn, om niet meer als tot dusverre de lichte gevallen te scheiden, doch om te bepalen, wat zware gevallen zijn.

146

147

Alle andere gevallen kunnen dan massaal, zoals zij zijn gearresteerd, uit de kampen worden ontslagen.” En er wordt voorgesteld om iedereen, die niet verdacht wordt van een feit, dat als zwaar is gekwalificeerd, op uniforme wijze voorwaardelijk buiten vervolging te stellen. Dat zou meebrengen, dat mensen, wie helemaal niets te verwijten viel en die dus recht zouden hebben op onvoorwaardelijke buitenvervolginstelling, ten onrechte voorwaarden opgelegd zouden krijgen. Maar voor dat geval was de mogelijkheid van verzet in het Besluit politieke delinquenten 1945 voorzien. Aan de andere kant zouden er mensen voorwaardelijk buiten vervolging worden gesteld, van wie later zou blijken, dat zij ernstige feiten hadden begaan. Ook hiervoor bestond een regeling: in dat geval was vervolging wegens het nieuwe feit mogelijk.

Het plan-B bracht nog een ander voordeel mee. Tot nu toe was men afhankelijk geweest van het inzicht van iedere procureur-fiscaal afzonderlijk omtrent wat wel en wat niet als een licht geval te beschouwen was. Het gevolg was, dat de praktijk in de verschillende ressorten uiteenliep. In Amsterdam werd, zoals hiervoor is verteld, een heel ander beleid gevoerd dan in andere ressorten. Niet ten onrechte had het lid van de Tweede Kamer G. Nederhorst op 11 april 1946 aan de minister van justitie gevraagd, of toepassing van artikel 8 van het Besluit politieke delinquenten niet tot „zekere willekeur” leidt, omdat niet iedere procureur-fiscaal gelijk denkt over welke zaken aan tribunalen voorbehouden moeten blijven. De minister antwoordt op 11 mei wat ontwijkend¹⁴⁸². Er is een opdracht aan de procureur-fiscaal gegeven, zegt hij, om diegenen buiten vervolging te stellen, van wie verwacht kan worden, dat bij vervolging voor het tribunaal geen verdere internering zal worden opgelegd. Welke gevallen dat zijn, kan uit de

jurisprudentie van de tribunalen blijken.

Bij toepassing van het plan-B zou de ongelijkheid per ressort komen te vervallen. Alle niet op de lijst van zware gevallen voorkomende zaken zouden uniform en met dezelfde voorwaarden voorwaardelijk buiten vervolging moeten worden gesteld. Met de individuele beoordeling van de delinquenten zou ook het individuele oordeel van de procureurs-fiscaal wegvallen. Wij zullen zien, dat het plan-B op dit stuk niet is doorgevoerd.

In het tweede deel van de nota wordt dan gezegd, dat het probleem der politieke delinquenten niet alleen bestaat uit de techniek van de vrijlating van de lichte gevallen. Vrijlating van lichte gevallen zal alleen begrepen worden, indien ook maatregelen genomen worden om de berechting van zware gevallen te stimuleren.

147

148

Daartoe worden een aantal voorstellen gedaan, waarvoor wetgeving nodig is. De bijzondere gerechtshoven zouden bij voorbeeld met drie leden kunnen zitten in plaats van met vijf. Dat zou meer raadsheren vrijmaken voor de berechting. Als de bijzondere gerechtshoven ook de mogelijkheid krijgen grote geldboeten op te leggen, kunnen zij ook beter zaken van economische collaboratie behandelen. Over vergroting van de rechtswaarborgen voor de verdachten (bij voorbeeld een mogelijkheid om de noodzaak van de detentie door de rechter te doen beoordelen) wordt in de nota niets gezegd. Zoals later zal blijken, wordt in de wet, die uit dit beleid geresulteerd is⁴⁹, een dergelijke mogelijkheid wel geopend.

Minister Kolfschoten heeft van deze nota nog kennis gedragen. Hij heeft het plan goedgekeurd, maar heeft het, zo kort voor zijn aftreden als minister, niet in werking willen zetten. Dat heeft hij aan zijn opvolger overgelaten. Wel heeft hij kennelijk goedgevonden, dat met de voorbereiding voor de uitvoering zou worden begonnen. En die was niet eenvoudig.

In de archieven ligt een verslag van de bespreking, die op 26 juni 1946 heeft plaatsgevonden tussen de plaatsvervangend directeur-generaal Prins, deze schrijver en de chef van de centrale registratie van het directoraat-generaal, W. Hooghuis. Men maakt dan het volgende plan. Er komt een lijst van zware gevallen, lidmaatschap van de S.S., functies in de N.S.B. enz. De politieke recherche afdelingen zullen uiterlijk 20 juli een lijst indienen van alle zware gevallen, die zij in behandeling hebben, met vermelding van het kamp, waarin de betrokkenen verblijven. De centrale registratie sorteert deze gevallen op lijsten per kamp, die op 20 juli in de kampen aanwezig zijn. Op dat moment wordt iedere overplaatsing van gedetineerden om welke reden dan ook stop gezet. Op dat moment zijn ook in het kamp aangekomen de volledige dossiers, voor zover aanwezig, van alle gedetineerden, die niet onder de omschrijving van zware gevallen zijn te rekenen. Aan de hand van die dossiers kunnen de officieren-fiscaal nu in de kampen de uniforme

vrijlatings- en buitenvervolginstellingsbeslissingen nemen. Daarmee is het niet afgelopen, want men zal moeten rekening houden met het feit, dat vrijlating van vermoedelijk grote hoeveelheden gedetineerden maatschappelijke problemen met zich mee zal brengen. Volgens het verslag wordt bij een maximale vrijlating van 40000 gedetineerden rekening gehouden met 8000 hunner, die dakloos zijn.

Het is merkwaardig, dat dit verslag aanvangt met een mededeling van mr. Prins, dat het plan-B ten spoedigste uitgevoerd zal worden. Kennelijk had hij contact gehad met de nog niet in functie getreden nieuwe minister van justitie, die pas op 3 juli officieel zijn functie aanvaardde.

148

149

Ook interessant is, dat in dit verslag het getal 40000 genoemd wordt, dat later door minister van Maarseveen als richtgetal zal worden gegeven.

Wanneer op 9 juli door minister-president Beel is aangekondigd, dat de regering het voornemen heeft het aantal gedetineerden binnen het half jaar met 45000 te verminderen tot 25000, zijn de reacties van heel andere aard dan zij een jaar tevoren waren op de aankondiging van gelijke aard van Schermerhorn. Zeker, er zijn nog protesten, maar veeleer vervat in termen van bezorgdheid dan van oppositie. De Federatie van oud-illegale organisaties is bang, dat door het stellen van een getal van los te laten gedetineerden ook minder lichte gevallen zullen worden losgelaten⁴⁹¹¹, een bezorgdheid, die gedeeld wordt door De Nieuwe Nederlander, die bang is dat er onder de 45000 los te laten delinquenten wel 10000 middelzware gevallen zijn^{49b}.

De Waarheid spreekt nog smalend van „Beeltjesdag”^{49c}, maar in het algemeen is de toon van de pers gematigd. Alleen De Tijd vindt vrijlating op grote schaal een dringende noodzaak^{49d}. De meeste andere kranten zien in het plan een noodzakelijk experiment⁴⁹⁶. Er wordt gewezen op het risico van een verlate bijltjesdag^{45^}, men acht sociale maatregelen ter opvang van de vrijgelatenen nodig^{49g}. Maar in het algemeen is men bereid af te wachten. „Zij komen vrij”, schrijft de Prinsestad^{49h}, „en wij wachten af. En wij verwachten een nauwlettend toezicht op het gedrag der vrijgelatenen.” Het Vrije Volk vermoedt, dat de gedetineerden niets veranderd zijn en nog altijd vatbaar voor extremisme. Maar het is toch bereid het experiment te aanvaarden en het hoopt zelfs dat het lukken zal „na al het gemodder”⁴⁹¹.

De Nationale Rotterdamse Courant verklaart zich in een hoofdartikel op 24 augustus wel voor vrijlatingen, maar tegen buitenvervolginstelling. Maar het gezaghebbende kamerlid voor de Partij van de Arbeid, mr. L.A. Donker, die later minister van justitie zal worden, verdedigt het regeringsbeleid in een artikel in Het Vrije Volk van 14 augustus. Hetzelfde doet mr. Duynstee in een artikel in Je Maintiendrai van 2 augustus, waarbij hij de nadruk legt op de noodzaak van sociale maatregelen ter begeleiding van de

vrijgelatenen.

De atmosfeer in het land is wel een heel andere dan een jaar geleden. Schermerhorn had nog niet de wettelijke mogelijkheid van voorwaardelijke buitenvervolginstelling ter beschikking. Hij had bovendien geen scherpe omschrijving van wat lichte gevallen waren en bovenal: het verloop van een jaar had de onredelijkheid van detentie zonder uitzicht op snelle berechting voor de lichte gevallen duidelijker aan het licht gebracht. Minister van Maarseveen startte zijn beleid in veel gunstiger omstandigheden dan Schermerhorn een jaar tevoren.

149

150

De illegaliteit aanvaardt althans de vrijlating. In een rapport aan de interprovinciale raad van de Gemeenschap Oud Illegale Werkers stellen Mr. H.B.S. Holla, de president van het tribunaal te 's-Hertogenbosch en drs. Fons Raaymakers, dat ook wie niet uit eigen zelfstandig oordeel kan komen tot het inzicht, dat de regeringspolitiek noodzakelijk is „in geweten verplicht is het besluit der Overheid metterdaad te aanvaarden en er dus geen K.P.-actie tegen te voeren”.^{49j}

De oppositie tegen het beleid van minister van Maarseveen zal voornamelijk van binnenuit komen, van de kant van de procureurs-fiscaal. Maar ook zij zullen niet in staat zijn het beleid wezenlijk om te buigen.

Op 17 juli is de veertiendaagse vergadering van procureurs-fiscaal. Daar komt minister van Maarseveen kennis met de heren maken. Hij zegt daar, wat ook reeds door minister-president Beel in zijn regeringsverklaring is gezegd, dat het de wens der regering is, dat uiterlijk op 1 oktober 1946 het aantal politieke gedetineerden verminderd zal zijn tot vijf en twintig duizend⁵⁰. Aangezien er op 1 juli 1946 nog 65304 gedetineerden in de kampen verbleven, komt dit neer op een plan om 40000 man vrij te laten. Dit cijfer kan zeer wel berusten op de ambtelijke schatting van het aantal “lichte gevallen”. In een nota aan de ministerraad van 5 juli 1946 zegt minister van Maarseveen nog, dat naar schatting 35000 gedetineerden op deze wijze binnen een tijd van ten hoogste enkele maanden in vrijheid kunnen worden gesteld.

Van de vergadering van de procureurs-fiscaal met de minister op 17 juli is geen verslag bewaard gebleven. Vermoedelijk is er alleen door mr. Sikkel, die nu eenmaal een verklaard tegenstander van het vrijlaten van lichte gevallen was, tegen de plannen gesputterd. Het blijkt trouwens, dat de omschrijving van de zware gevallen nog niet met de heren besproken is, want op 26 juli meldt de minister in een nota aan de secretaris-generaal, dat hij een leidraad heeft laten samenstellen voor de beoordeling van de buitenvervolginstelling⁵¹. Hij zegt daarin ook, dat in het bijzonder gelet moet worden op de heer Sikkel. „Van hem verwacht ik geen behoorlijke

medewerking, tenzij hij voortdurend aan zijn plicht herinnerd wordt.” En aan het eind schrijft de minister: „Ik zou gaarne zien, dat U eens naging, wat wij het beste kunnen doen ten opzichte van een procureur-fiscaal, die niet voldoende medewerking verleent.”

En dan komt op 31 juli, in de reeds vermelde brief aan de procureurs-fiscaal de werkelijke inhoud van het vrijlatingsplan. De categorieën, die *niet* voor uniforme invrijheidstelling en voorwaardelijke buitenvervolginstelling in aanmerking komen zijn degenen, die verdacht worden van:

150

151

1. deel te hebben uitgemaakt van de S.S.
2. werkzaamheid bij de S.D.
3. deel te hebben uitgemaakt van de W.A.
4. deel te hebben uitgemaakt van de Deutsche Wehrmacht.
5. deel te hebben uitgemaakt van de Wach- und Schutzdienst
6. deel te hebben uitgemaakt van de Landstorm Nederland
7. deel te hebben uitgemaakt van het Deutsche Rote Kreuz
8. deel te hebben uitgemaakt van de Organisation Speer
9. deel te hebben uitgemaakt van de Landwacht
10. deel te hebben uitgemaakt van de Volkswehr
11. deel te hebben uitgemaakt van de Kriegsmarine
12. deel te hebben uitgemaakt van de N.S.K.K.
13. werkzaamheid bij de Nederlandse Oostcompagnie
14. economische collaboratie
15. verraad van personen.
16. verraad van goederen, wanneer hierdoor belangrijk nadeel is ontstaan.
17. het bekleed hebben van een bestuursfunctie bij de N.S.B. of mantelorganisaties.
18. het bekleed hebben van een maatschappelijke functie op grond van nationaal-socialistische gezindheid (b.v. wethouders, burgemeesters etc.).
19. het in het openbaar door redevoeringen of gedragingen gevoerd hebben van propaganda voor het nationaal-socialisme of de N.S.B.
20. moord, mishandeling, doodslag met gebruikmaking van macht, gelegenheid of middelen door de vijand geboden.
21. het verleend hebben van daadwerkelijke steun aan de vijandelijke oorlogvoering in de vorm van spionage, sabotage of deel uitmaken van een vijandelijke militaire instantie.

Tegen het feit, dat degenen, die onder deze categorieën vallen, niet buiten vervolging en niet in vrijheid gesteld moeten worden, kan van oud-illegale zijde niet veel bezwaar worden gemaakt. Dit zijn nu eenmaal de zware gevallen. Vermoedelijk had men ook wel aanvaard, dat de lichte gevallen in

vrijheid en buiten vervolging gesteld zouden moeten worden, wanneer de minister niet een eigen, in het plan-B niet voorziene, toevoeging aan het oorspronkelijke plan B had gemaakt. Behalve deze lijst van zware categorieën voegt hij bij zijn brief nog een andere bijlage: richtlijnen, welke bij de beoordeling van „zware categorieën” in overweging worden gegeven, waarbij de bedoeling is, dat naar omstandigheden hiervan zal worden afgeweken. En dan komt een opsomming van de gevallen, waarin men „zware gevallen”, ondanks het feit dat zij zware gevallen zijn, toch buiten vervolging en in vrijheid zal kunnen stellen.

151

152

De circulaire gaat dus verder dan een bevel tot in vrijheid en buiten vervolgingstelling van lichte gevallen: zij geeft ook in overweging bepaalde zware gevallen maar in de stroom mee te nemen.

De richtlijnen voor de beoordeling met het oog op invrijheid- en buitenvervolginstelling van zware gevallen zijn de volgende:

- a. Zij, die deel hebben uitgemaakt van het N.S.K.K., de Wach- und Schutzdienst, de Volkswehr, de O.T. of het Deutsche Rode Kruis, kunnen voorwaardelijk buiten vervolging worden gesteld, indien hun geen andere ernstige strafbare feiten dan deze dienstneming en eventueel het lidmaatschap der N.S.B. te verwijten zijn.
- b. Zij, die dienst hebben gedaan bij vijandelijke gewapende formaties kunnen voorwaardelijk buiten vervolging worden gesteld, indien zij niet metterdaad tegen Nederland of zijn bondgenoten hebben gevochten en niet nationaal-socialistische gezindheid doch uitsluitend persoonlijke omstandigheden hen tot de dienstneming hebben bewogen.
- c. Hierbij valt te denken aan de chronische werklozen, die de gelegenheid kregen bij een gewapende Duitse formatie voor het eerst na jaren een behoorlijk inkomen voor hun gezin te verdienen; aan de pupillen van tuchtscholen en opvoedingsgestichten, die door dienstneming zich aan deze dwangopvoeding konden onttrekken, en de jongens, die in de pubertijdsleeftijd zich meldten voor Duitse krijgsdienst om op deze wijze aan het vaderlijk gezag te kunnen ontkomen, terwijl van hun spijt over deze stap gebleken is.
- d. Functionarissen der N.S.B. kunnen voorwaardelijk buiten vervolging worden gesteld, indien zij geen belangrijke functie hebben bekleed en hun geen andere ernstige misdrijven of misdragingen te verwijten zijn.
- e. Functionarissen van nevenorganisaties der N.S.B. kunnen voorwaardelijk buiten vervolging worden gesteld, indien hun werkzaamheden in hun functie niet van breed opgezette pro-pagandistische aard waren, noch ook in ernstige mate afbreuk hebben gedaan aan het verzet. Te denken valt aan functionarissen van het Dierenartsenfront, van afdelingen van de Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap, van Saxo-Frisia en dergelijke. Daarentegen zullen vooraanstaande bestuurders van de Artsenkamer in het algemeen niet voor voorwaardelijke buitenvervolginstelling in aanmerking komen.
- f. Zij, die een bestuursfunctie op grond van hun nationaal- socialistische

gezindheid hebben bekleed (bijv., burgemeesters, wethouders etc.) kunnen voorwaardelijk buiten vervolging worden gesteld, indien hun geen ernstige in die functie gepleegde misdrijven of misdragingen te verwijten zijn en zij niet tevens een belangrijke functie in de N.S.B. bekleed hebben.

- g. Zij, die zich aan economische collaboratie of in lichte mate aan hulpverlening aan de vijand hebben schuldig gemaakt, kunnen voorwaardelijk buiten vervolging gesteld worden, indien blijkt:
 - 1. dat zij niet op grote schaal zich verrijkt hebben,
 - 2. dat zij aan hun omgeving door hun optreden geen grote en diepgaande ergernis hebben gegeven.
- h. Zij, die illegaal werk hebben verricht of ondergedoken waren en na arrestatie namen van hun bekende illegale strijders hebben verraden, kunnen, indien niet blijkt, dat zij zich blijvend in dienst van de S.D. hebben gesteld en aan hun vaderlandse gezindheid niet te twifelen valt, voorwaardelijk of onvoorwaardelijk buiten vervolging gesteld worden, indien zij onder hoge druk gehandeld hebben.

152

153

De D-day, de dag, waarop de officieren-fiscaal en de dossiers in de kampen aanwezig moeten zijn en de buitenvervolginstelling volgens het uniforme model moet beginnen, wordt vastgesteld op 20 augustus. Op 8 augustus wordt aan alle officieren-fiscaal een brief gezonden, die het karakter van een instructie heeft⁵² en die getekend is door de directeur-generaal Ter Veer. Er wordt meegedeeld, dat iedere officier-fiscaal tenminste vijftien gevallen per dag moet afdoen. Verder staat gedetailleerd voorgeschreven aan wie hij opgave van de afgedane zaken moet doen. Dat zijn o.a. de kampcommandant, die in vrijheid moet stellen, en de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, die de in vrijheid gestelden moet opvangen. Wie niet onder de zware gevallen ressorteert, *moet* buiten vervolging en in vrijheid gesteld worden.

Langzamerhand dringt door, wat er aan de hand is, en niet iedereen is met de gevolgde lijn gelukkig. In de vergadering van de ministerraad van 12 augustus wordt bezwaar gemaakt tegen het feit, dat de hele operatie buiten de ministerraad om gegaan is. Jammer, zegt minister van Maarseveen. En, zegt hij, er is wel oppositie van de procureurs-fiscaal, maar die zullen op den duur wel van de juistheid van het beleid overtuigd worden. Intussen blijkt in de vergadering van de raad van een week later, dat een aantal ministers ook allerm minst gelukkig was met de richtlijn sub b., die het mogelijk maakt wapendragers in bepaalde gevallen buiten vervolging te stellen.

Minister van Maarseveen was niet voor één gat gevangen. Hij had de oppositie wel gevoeld. Om sterker te staan had hij de mening gevraagd van kardinaal de Jong. Op 11 augustus gaat een herderlijk schrijven uit, dat op de 15e wordt voorgelezen. Daarin wordt een beroep gedaan om zich te laten leiden door liefde en gerechtigheid ⁵³.

Na de vergadering van de ministerraad op 12 augustus vertrekt de minister voor een korte vakantie naar de Ardennen. Tijdens zijn afwezigheid vergaderen de procureurs-fiscaal. Zij zijn natuurlijk door de circulaire aan de officieren-fiscaal, die formeel hun gemachtigde zijn, wel volledig buiten spel gezet. Aan de officieren-fiscaal is nauwkeurig voorgeschreven, wat zij moeten doen met de dossiers, die hun in de kampen ter beoordeling zullen worden voorgelegd. Van enige leiding van de procureurs-fiscaal bij deze operatie is geen sprake meer. Zij volgen nu de lijn van de minste weerstand en laten weten, dat door deze handelwijze van het directoraat-generaal (die helemaal in overeenstemming met de politiek van de minister was) het hun onmogelijk werd om aan de operatie mee te werken. Niet de minister en zijn beleid krijgen de aanval te verduren, maar de directeur-generaal en zijn medewerkers. Als de minister op 17 augustus terugkomt, ontbiedt hij de heren, die hem verzekeren, dat zij graag alle medewerking aan zijn beleid zullen geven, maar dat het directoraat-generaal hun dit onmogelijk maakt. Minister van Maarseveen is een veel slimmer politicus dan de heren en zegt, dat als het dan alleen om de technische uitwerking van het plan gaat, de heren het maar moeten bespreken met de raad-adviseur mr. J.P. Hooykaas. Op die manier verhindert hij, dat er principiële punten ter tafel komen. Mr. Hooykaas schrijft op 19 augustus een verslag van het onderhoud, dat hij heeft gehad met mr. Zaayer namens de procureurs-fiscaal en mr. Ter Veer. Besloten is, dat men eerst zal proberen alle zaken, ook de lichte, bij individuele beoordeling af te doen. Komt er vóór 1 oktober te weinig schot in de zaak, dan kan men altijd nog terugvallen op het stelsel van uniforme afdoening. De procureurs-fiscaal willen, schrijft mr. Hooykaas, verder gaan dan de minister: zij vinden, dat voor buitenvervolginstelling iedereen in aanmerking komt, die vermoedelijk niet meer dan drie jaar met aftrek van voorlopige detentie gekregen zou hebben.

Op 22 augustus houdt minister van Maarseveen een radiorede, waarin hij zijn beleid uiteenzet. Hij argumenteert zijn politiek minder met rationele argumenten dan met de barmhartigheid, een term, die hij in december 1945 als kamerlid bij de behandeling van de nota betreffende enige punten van regeringsbeleid ook al had laten vallen. „Indien wij al geen barmhartigheid zouden willen beoefenen omdat God dit van ons verlangt, omdat het in overeenstemming is met onze beste christelijke en volkstradities, dan nog zou het verstand ons daartoe dwingen.”⁵⁴

Er was behalve van de procureurs-fiscaal oppositie tegen het beleid geweest van de kant van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten. In haar geciteerd verslag van 1948 maakt zij daarvan melding.

Tegen de vrijlating zelf had zij geen bezwaren, maar zij meende geen kans te zien in het snelle tempo, dat de minister voor ogen stond, de sociale gevolgen ervan behoorlijk op te vangen. Van grote bezwaren van illegale kant blijkt niet. In de pers komt deze keer geen „spektakel”. Bij de behandeling van de begroting 1947 van het ministerie van justitie, verenigt de Tweede Kamer zich met het gevoerde beleid. Het is dan gebleken, dat het aantal gedetineerden van 65304 op 1 juli 1946 is gedaald tot 44860 op 15 oktober 1946⁵⁵.

De „barmhartigheid”

Het streven van minister van Maarseveen om het aantal gedetineerden op 1 oktober 1946 tot 25000 terug te brengen, heeft geen succes gehad. Dat aantal zal pas op 1 mei 1947 worden bereikt. Hij heeft ofwel wat snel de maximale schatting van het directoraat-generaal bij uniforme buitenvervolginstelling overgenomen zonder de slag om de arm, dat het een schatting (en dan nog wel de hoogste) was, ofwel hij heeft met opzet de procureurs-fiscaal een te hoog getal voorgehouden teneinde als het ware in onderhandeling hun medewerking voor een lager aantal vrijlatingen te kopen. Hoe dan ook: de ontlasting van de kampen heeft meer aandacht vrijgemaakt voor de berechting, zoals wij in volgende hoofdstukken zullen zien.

Bepaald ongelukkig is de uitdrukking „barmhartigheid” geweest. Zij heeft veel verwarring teweeg gebracht over de bedoelingen van de regering. Zij is mee van toepassing geworden op een heel ander deel van het beleid ten aanzien der politieke delinquenten: op het gratiebeleid, in het bijzonder ten aanzien van de doodstraf. Ook daar heeft zij de discussie door het irrationele element, dat er onnodig in gebracht wordt, vertroebeld.

Het voorlopig verslag van de Tweede Kamer over de Justitiebegroting 1947, uitgebracht op 1 november 1946⁵⁶, zegt het kort en bondig: „Barmhartigheid mag eerst aan de orde komen, nadat het recht gesproken heeft.” Er ontstaat een onwezenlijke tegenstelling tussen degenen, die het recht tot richtsnoer voor hun beleid willen nemen, en degenen, die van barmhartigheid uitgaan.

Mr. Benno J. Stokvis, in die dagen kamerlid voor de C.P.N., vertolkt het rigoureuze standpunt van de communistische illegaliteit bij de behandeling van de begroting van justitie voor 1947. „Ons werd beloofd: Recht, snel, streng en rechtvaardig. En wat heeft de werkelijkheid gebracht? In plaats van recht: onrecht; in plaats van snelheid: traagheid; in plaats van strengheid: slapheid en in plaats van rechtvaardigheid: barmhartigheid.”⁵⁷

Maar ook degenen, die op zichzelf het beleid van de regering wel wilden steunen, maken bezwaar tegen de presentatie onder de titel van barmhartigheid. Het kamerlid J.H. Scheps, een man van sterke religieuze overtuiging en van grote verdienste in het verzet, moet, zegt hij, „ernstig bezwaar maken tegen de monopolisering van het begrip barmhartigheid. Ik wens mij het onbarmhartigheidsmerk niet op het politieke voorhoofd te laten drukken.”⁵⁸ En in de Eerste Kamer klinkt, als daar de begroting van minister van Maarseveen behandeld wordt, hetzelfde geluid van onvrede met de oneigenlijke tegenstelling tussen gerechtigheid en barmhartigheid. Senator prof. dr. N.A. Donkersloot drukt het scherp uit: „Ik twijfel er niet aan, of het zal niet de bedoeling geweest zijn van de minister om een zodanige indruk te doen ontstaan — en die indruk is ook ontstaan —, alsof men, nadat het met het ene niet ging, met de gerechtigheid, het zou moeten proberen met het andere, met de barmhartigheid.”⁵⁹

Van Eek, die vóór het begin van de bijzondere rechtspleging zoveel problemen heeft zien aankomen, heeft, vermoedelijk vanuit zijn religieuze overtuiging, ook de barmhartigheid al in 1945 zien komen opzetten. „Gerechtigheid en barmhartigheid zijn twee verschillende doelstellingen, die ook voor de staatsoverheid ieder haar afzonderlijke en zelfstandige waarde hebben.”⁶⁰ En in zijn reeds aangehaalde diesrede zegt Pompe: „Eén ding moet worden vooropgesteld: barmhartigheid zonder gerechtigheid verliest op het gebied van de criminaliteit en het strafrecht haar betekenis, gerechtigheid zonder barmhartigheid verwordt echter tot hardheid en hardvochtigheid.”⁶¹

Bij de behandeling van de gratiëringen van de doodstraf zal ik op het vraagstuk van de barmhartigheid terug komen. Minister van Maarseveen heeft haar bij die gelegenheid verdedigd. Hier past de vraag, of deze verwijzing naar uitsluitend de barmhartigheid als motief voor de vrijlating wel nodig was geweest en of de geschapen tegenstelling tussen rechtvaardigheid en barmhartigheid niet had kunnen worden vermeden.

Er waren wel argumenten van rechtvaardigheid. De minister heeft hen niet gebruikt. Het is duidelijk, dat het regiem in de kampen slechts kon worden verbeterd, indien er meer plaatsruimte beschikbaar kwam en betere kampen. Dan zou differentiatie van de gedetineerden mogelijk worden. Er zouden afzonderlijke kampen voor jongeren kunnen komen, voor door de tribunalen tot internering veroordeelden. Daar het verkrijgen van nieuwe kampen uitgesloten was, o.a. omdat het leger zijn eigen inrichtingen weer nodig had, kon dit doel alleen bereikt worden door het verminderen van het aantal gedetineerden. Een behoorlijk regiem in kampen is een eis van rechtvaardigheid.

Wij hebben gezien, dat dit zowel tijdens de bezetting door het gerechtshof te Leeuwarden als daarna door de voorzitters van de zuidelijke tribunalen zo werd beschouwd.

De rechtspleging had een aantal onrechtvaardigheden, die noodzakelijk waren geworden door de grote hoeveelheid gedetineerden. Dat men tegen gevangenhouding geen bezwaar kon maken bij de onafhankelijke rechter is in strijd met de beginselen van de rechtsstaat. Dat hogere voorziening niet in alle gevallen van veroordeling door de bijzondere gerechtshoven mogelijk was, was onrechtvaardig. Verbeteringen op deze punten waren alleen in te voeren, indien de rechterlijke colleges ontlast zouden worden van tenminste een gedeelte van de massa te berechten gevallen. Ook dit was een van de motieven, die de minister tot zijn plan voor vrijlating van lichte gevallen hadden gebracht. In feite heeft hij het verbeteren en mogelijk versnellen van de berechting als een onderdeel van zijn plan beschouwd. Terwijl immers de vrijlatingen nog aan de gang waren, dus vóór 1 oktober, stelt hij al een commissie in om een ontwerp te maken ter verbetering van de bestaande wetgeving. Bij brief van 19 september 1946 verzoekt hij aan mr. E.H.W.F. van Schaeck Mathon om voorzitter van die commissie te worden.⁶² Hij was vice-president van het bijzonder gerechtshof in Amsterdam en raadsheer in het gewone gerechtshof aldaar. Als leden werden mede uitgenodigd mr. Zaayer, de Haagse procureur-fiscaal, mr. B.H. Kazemier, raadadviseur van het ministerie van justitie en later vice-president van de Hoge Raad, Ch. J. Enschedé, toen substituut-griffier bij het bijzonder gerechtshof in den Haag, later hoogleraar te Amsterdam en raadsheer in de Hoge Raad en deze schrijver als lid-secretaris. De minister had haast. „In verband met het feit, dat Zijne Excellentie liefst binnen enkele weken een voorstel tot wetswijziging op de agenda van de ministerraad zou willen plaatsen,” wordt bij het verzoek om lid van de commissie te willen worden alvast maar een eerste vergaderdatum vastgesteld: op 27 september. Op de wet, die uit het werk van de commissie is tevoorschijn gekomen, kom ik later terug⁶³. De minister heeft van deze activiteit ter verbetering van de rechtvaardigheid niets naar buiten gebracht. Hij had die verbetering met recht kunnen koppelen aan een drastische vermindering van het aantal gedetineerden.

Een derde argument is eigenlijk doorslaggevend. Het is merkwaardig, dat het in de aanvankelijke nota over het plan-B wel is aangeroerd, maar zijdelings. Dat argument is het volgende. De tegenstanders van een massale buitenvervolginstelling van lichte gevallen, zouden die gevallen het liefst normaal berecht zien door de voor de lichte gevallen aangewezen rechterlijke colleges, de tribunalen. Wat zou nu het effect geweest zijn, indien er geen buitenvervolginstelling had plaats gehad?

157

158

Men kon het toen met vrij grote stelligheid vermoeden en ten dele in de jurisprudentie van de tribunalen nalezen. Achteraf gezien blijkt het

volgende. In de gepubliceerde uitspraken van de tribunalen tot en met 15 oktober 1946 komen 39 gevallen voor van politieke delinquenten, die onder de omschrijving vallen van lichte gevallen, zoals minister van Maarseveen, die in augustus 1946 gegeven heeft. Zij vallen namelijk niet onder de definitie van de zware gevallen, die in beginsel niet buiten vervolging mogen worden gesteld. In al deze 39 lichte gevallen heeft het tribunaal internering opgelegd, gelijk aan de tot het moment van de uitspraak ondergane detentie. Het gevolg van de uitspraak was dus, dat de betrokken lichte gevallen onmiddellijk in vrijheid werden gesteld. Had men de 25000 gevallen, die van augustus tot oktober 1946 uit de kampen gekomen zijn langer vastgehouden, dan zou men onrechtvaardig zijn geweest. Immers als de berechting sneller had kunnen worden afgewikkeld, dan zouden zij in die periode door de rechter in vrijheid zijn gesteld. Met de barmhartigheidsactie van minister van Maarseveen is dus niets anders bereikt dan met berechting (als die mogelijk zou zijn geweest) bereikt zou zijn. In die zin was de actie veel meer rechtvaardigheid dan barmhartigheid. Door de onnodige nadruk, die minister van Maarseveen in zijn rede van 22 augustus op de barmhartigheid gelegd heeft, is de discussie ten onrechte afgeleid van de gerechtigheidsaspecten, die zijn beleid in hoge mate ook vertoonde.

Tegenover deze ongebruikt gelaten argumenten voor de rechtvaardigheid van zijn beleid doen de argumenten voor het gebruik van het woord barmhartigheid gekunsteld aan. Het is weer mr. Burger, die het later scherp formuleert. Hij zegt, „dat ik het enerzijds zeer betreurd heb dat voor deze noodzakelijke maatregelen van minister Maarseveen het woord ‚barmhartigheid’ op een naar mijn mening niet zeer gelukkige wijze is gebruikt ⁶⁴ .

Noten 158

1. PECVapag. 517.
2. PECVapag. 481, 482.
3. Noach l.c. pag. 17.
4. Verslag vergadering Staf Militair Gezag met provinciale commissarissen van 18 juli 1945, pag. 4.
 - 4a R.I.O. dossier EA 193 stuk 18.
 - 4b R.I.O. dossier EA 193 stuk 7.
5. Vrij Nederland 1 september 1945, Het Parool 27 augustus 1945, Trouw 23 en 24 augustus 1945.

De rede van de minister-president is niet door de regeringsvoorlichtingsdienst gepubliceerd. De dagbladen bevatten wel uittreksels, zie b.v. de Volkskrant van 18 augustus 1945.

 - 5a H.W. Sandberg, Witboek over de geschiedenis van het Georganiseerde verzet voor en na de bevrijding, Amsterdam 1950, pag. 189.
 - 5b De Telex 25 augustus 1945.
 - 5c De Telex 24 augustus 1945.
6. PEC Va pag. 482.
7. Dagbladen 16 juli 1945.
8. Dagbladen 29 oktober 1945.
9. Verslag der werkzaamheden van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten over de jaren 1945 t/m 1947, pag. 10.
10. ds. Krijn Strijd, Wat moet er met de N.S.B.-ers gebeuren? Almelo 1945, pag. 15.
11. Koninklijk besluit van 26 oktober 1945, Stb. F 244.
 - 11a Sectie BD no. IIB 8112/70.
12. Dat is geschied bij de Wet houdende nadere voorzieningen met betrekking tot de bijzondere rechtspleging, Stb. H 206, van 27 juni 1947. Daarbij werd een nieuw artikel 16 van het Besluit politieke delinquenten 1945 ingevoerd, dat beroep op het bijzonder gerechtshof of op het tribunaal openstelde tegen de bewaring.
13. Circulaire aan kampcommandanten van 7 januari 1946, DGBR afd. alg. en jur. zaken 090.
14. DGBR I 06756 van 8 maart 1946.
15. Koos Groen, Landverraders, wat deden we met ze? Baarn 1974, pag. 97.
16. Artikel 245 Wetboek van Strafvordering.
17. Artikel 255 Wetboek van Strafvordering.
18. Aanhangsel Hand. Tweede Kamer 1959/60 pag. 2105.
19. Commentaar 22 oktober 1945, no. 19.
20. H.W. Sandberg, Witboek over de geschiedenis van het georganiseerde verzet voor en na de bevrijding, Amsterdam 1950, pag. 187.

21. Mr. A. Minkenhof, Het probleem der politieke delinquenten, Ned. Juristenblad 1946 pag. 201.
22. Rijksbegroting 1949 hoofdstuk IV, Bijl. Hand. Tweede Kamer 1949/50, 1000 no. 6 (memorie van antwoord), pag. 30.
23. Rijksbegroting 1949, hoofdstuk IV, Bijl. Hand. Eerste Kamer 1000 no. 61 (memorie van antwoord) pag. 19.
24. Bijl. Hand. Tweede Kamer 1945, no. 123 stuk 2.
25. Bijl. Hand. Tweede Kamer 1945, no. 124 stuk 2.
26. pag. 7.
27. pag. 8.
28. Hand. Tweede Kamer 1945/46 pag. 90.
29. Hand. Tweede Kamer 1945/46 pag. 91-92.
30. Hand. Tweede Kamer 1947/48 pag. 1267.
31. Hand. Tweede Kamer 1945/46 pag. 104.
32. Nota aan minister van justitie van 25 november 1946, 1 B 75263.
33. Brief aan procureurs-fiscaal van 7 januari 1946 DGBR afd. alg. en jur. zaken 0543.
34. DGBR afd. I 2077.
35. DGBR afd. I 02862, onderwerp: benoeming officieren-fiscaal.
36. Aanhangsel Hand. Tweede Kamer 1945/46, pag. 57.
37. Zie noot 36.
38. Zie B.G. Amsterdam, 23 november 1945, NOR 35.
Zie B.G. den Haag, 8 oktober 1945, NOR 158.
In het laatste geval werd de straf door de B.R.v.C. tot tien jaar terug gebracht, omdat de verdachte na augustus 1944 uit de S.S. gedeserteerd was.
39. De cijfers over het aantal gedetineerden tot 15 oktober 1946 zijn ontleend aan de memorie van antwoord op hoofdstuk IV van de rijksbegroting 1947, Bijl. Hand. Tweede Kamer 1946/47, 2-300, bijlage bij stuk 9.
40. Aanhangsel Hand. Tweede Kamer 1945/46, pag. 87.
41. Brief van 19 april 1946 DGBR I 09167.
42. In de N.R.C. van 26 februari 1972» geciteerd naar Groen l.c. pag. 94.
43. Brief aan procureurs-fiscaal van 10 april 1946» DGBR I 08156.
44. Brief aan Rotterdamse oud-illegale werkers, verenigd in RIO, GOIW, V.E.P.G. en V.I.S. van 12 april 1946 DGBR I 08488.
45. Antwoord van minister Kolfschoten. Vraag en antwoord in Aanh. Hand. Tweede Kamer 19461 pag. 8.
46. Nota DGBR aan minister van justitie van 16 april 1946 1 00821.
47. DGBR 18 juni 1946, 1 15635.
47a Verslag vergadering procureurs-fiscaal 18 juni 1946, DGBR I 16228 van 21 juni 1946.
48. DGBR 26 juni 1946.1 16877.
48a Aanh. Hand. Tweede Kamer 1945/46 pag. 107.

49. De wet van 27 juni 1947, houdende nadere voorzieningen met betrekking tot de bijzondere rechtspleging, Stb. H 206, stelt een regeling daartoe in bij de nieuwe artikelen 16-17a van het Besluit politieke delinquenten 1945.
 - 49a Het Vrije Volk 20 juli 1946.
 - 49b De Nieuwe Nederlander 22 augustus 1946.
 - 49c De Waarheid 20 juli 1946.
 - 49d 16 juli 1946.
 - 49e term van De Volkskrant van 16 juli 1946.
 - 49f Het Parool 12 augustus 1946.
 - 49g Fries Dagblad 26 juli 1946.
 - 49h 20 juli 1946.
 - 49i 15 juli 1946.
 - 49j Zie De Vrije Stem van 7 september 1946.
50. Brief van de minister aan de procureurs-fiscaal van 31 juli 1946, DGBR afd. IB zonder nummer, getekend namens de minister door de secretaris-generaal mr. J.G. Tenkink.
51. Nota van 26 juli 1946, no. 140.
52. brief van 8 augustus 1946, DGBR afd. IB 40005.
53. citaat bij Groen l.c. pag. 102.

In een brief van 12 september 1946, DGBR IB 46716 bedankt de directeur-generaal het episcopaat namens de minister voor het feit, dat de kerken gevolg hebben gegeven aan „het beroep tot medewerking aan de plannen tot vrijlating van politieke delinquenten”. Het initiatief is dus van de regering (lees: van minister van Maarseveen) uitgegaan.
54. Commentaar van 26 augustus 1946.
55. Cijfers ontleend aan de bijlage bij de memorie van antwoord, Rijksbegroting 1946/47 hoofdstuk IV, Bijl. Hand. Tweede Kamer 2-300, stuk 9.
56. Voorlopig verslag Rijksbegroting 1947/47, hoofdstuk IV, Bijl. Hand. Tweede Kamer 2-300, stuk 7, pag. 23.
57. Hand. Tweede Kamer 1946/47 pag. 379, zitting van 21 november 1946.
58. Hand. Tweede Kamer 1946/47, pag. 395.
59. Hand. Eerste Kamer 1946/47, pag. 481, zitting van 6 maart 1947.
60. van Eek l.c. pag. 9.
61. Prof. mr. W.P.J. Pompe, Enige aspecten van het politieke strafrecht, geciteerd in Eindhovens Dagblad van 28 maart 1947.
62. DGBR 51434.
63. Dit is de wet van 27 juni 1947, houdende nadere voorzieningen met betrekking tot de bijzondere rechtspleging, Stb. H 206. Zie verder hoofdstuk VII
64. Hand. Tweede Kamer 1950/51, pag. 775, zitting van 4 december 1951.

Hoofdstuk VI De kampen tot 1 januari 1946

Inleiding, Bronnen

In de vorige hoofdstukken hebben wij de massale arrestatie van politieke delinquenten (en van wie ten onrechte daarvoor werden aangezien) behandeld en het beleid van de ministers Kolfschoten en van Maarseveen om door middel van voorwaardelijke buiten- vervolgingstelling de detentie van de lichte gevallen te beëindigen en hun zaken af te doen. Wij moeten nu terug gaan in de tijd. De vrijlatingscampagne van minister van Maarseveen liep in de herfst van 1946 af. Hoe waren de gedetineerden in de kampen behandeld?

Dat is een belangrijke vraag. In hoofdstuk III is bericht, hoe het gerechtshof in Leeuwarden geweigerd had om tijdens de bezetting iemand te veroordelen tot een straf, die hem de kans liet lopen in het Duitse kamp Ommen te worden opgesloten. In dat kamp heerste een concentratiekampregiem, dat niet door de Nederlandse bepalingen omtrent tenuitvoerlegging van straffen werd beheerst en aan een dergelijk regiem wenste het hof geen medewerking te verlenen. Wij hebben in hetzelfde hoofdstuk gezien, hoe de tribunaalpresidenten in het bevrijde Zuiden medewerking aan de tribunaalrechtspraak weigerden zolang zij een te ontwerpen Interneringsregeling, die het regiem van de interneringsmaatregel moest bevatten, niet hadden gezien.

Een vrijheidsstraf kan, al naar gelang van het regiem, de menselijke waardigheid van de gedetineerden intact laten dan wel aantasten. Zij kan binnen het kader van de vrijheidsbeperking, die zij uiteraard meebrengt, de

gedetineerden bepaalde rechten laten dan wel hen rechteloos uitleveren aan de willekeur van bestuur en bewaking. Men kan een regiem hebben, zoals het Nederlandse gevangeniswezen dat ook voor de oorlog kende, waarbij in een wet de rechten van gedetineerden nauwkeurig omschreven zijn en men kan een regiem hebben als dat van de Duitse concentratiekampen, waarin geen rechten van de gedetineerden bestonden.

Hoe was nu het regiem in de bewaringskampen voor politieke delinquenten? In dit hoofdstuk zullen wij die vraag behandelen vooral voor de periode van de bevrijding tot 1 januari 1946.

161

162

Op die datum is namelijk het beheer van de kampen overgenomen van het militair gezag door het ministerie van justitie en wel door het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging van dat ministerie. De onvermijdelijke chaos, die na de bevrijding ook in de kampen optrad, was grotendeels voorbij.

Formeel wordt het regiem in de kampen beheerst door de Verordening Bewarings- en Verblijfskampen van de Chef van de Staf Militair Gezag van 12 september 1944, no. 4¹. De 10 artikelen van de verordening bevatten weinig over het regiem. Uit de Beginselenwet gevangeniswezen is overgenomen de splitsing tussen opperbeheer en beheer. Het opperbeheer heeft bij het gevangeniswezen de minister, bij de bewaringskampen de chef van de staf militair gezag. Het beheer berust resp. bij de directeur van de gevangenis en bij de kampcommandant. De gedetineerden zijn verplicht om te werken. De kampcommandant kan de disciplinaire straffen opleggen, die de (toen nog bestaande maar inmiddels in 1953 vervangen) Beginselenwet Gevangeniswezen kende alsmede het verrichten van zware arbeid buiten de werkuren en het verrichten van lichaamsoefeningen.

Iets meer omtrent het regiem komt men te weten uit de instructie voor de commandanten van de bewarings- en verblijfskampen, die de chef van de staf militair gezag op 4 april 1945 ter uitwerking van de verordening heeft gegeven. Ik laat als hier niet ter zake doende de taakomschrijvingen van allerlei kampfunctionarissen als de fourrier, de administrateur enz. buiten beschouwing. Waar het om gaat, zijn de bepalingen, die het regiem betreffen, de behandeling van de gedetineerden. Artikel 11 bepaalt dan dat zij niet alleen verplicht zijn de bevelen door of namens de commandant gegeven op te volgen, maar ook om de ambtenaren te groeten. Luidkeels lachen, zingen en fluiten tijdens het werk is verboden. Roken is verboden. Men mag het kamppersoneel niet ongevraagd aanspreken.

Uit het Duitse kampensysteem is overgenomen het zelfbestuur van gedetineerden. Er wordt een kamphoofd aangewezen, per barak een barakkenhoofd en per zaal een zaalhoofd. Deze zijn verantwoordelijk voor de goede gang van zaken, de reinheid en de orde en rust.

De mannen dragen kort afgesneden haar en de vrouwen polka- kapsel tot boven de oren. De geneesheer onderzoekt gedetineerden, die zich ziek gemeld hebben, en rapporteert gevallen van simulatie aan de commandant.

Men mag eens per maand een brief schrijven en eens per maand bezoek ontvangen. De administrateur beheert eigen geld en goederen van de gedetineerden.

162

163

Tenslotte de tuchtmaatregelen. Ik som ze op met hier en daar een kort commentaar.

1. Opsluiting in een volstrekt donkere strafcel
2. Gewone opsluiting in boeien
3. Opsluiting in een gewone strafcel
4. Verstrekking van water en brood in plaats van het gewone voedsel
(Dit waren straffen uit de oude Beginselenwet Gevangeniswezen)
5. Onthouding van gebruik van de cantine (die waren er overigens niet)
6. Onthouding van beweging in de open lucht (een zinvolle straf in cellulaire gevangenissen)
7. Onthouding van alle arbeid
8. Onthouding of vermindering van arbeidsloon (voor beloning van de arbeid was nog geen regeling getroffen)
9. Onthouding van lectuur (maar volgens artikel 27 van de instructie werd geen lectuur in de kampen verstrekt)
10. Onthouding van het schrijven of ontvangen van brieven
11. Onthouding van bezoek
12. Het verrichten van zware arbeid in of buiten de werkuren
13. Het houden van strafexercitiën volgens de bepalingen van het Reglement op de Krijgstucht

(Straffen 12 en 13, ontleend aan het militair tuchtrecht, kunnen ook collectief worden opgelegd.)

Van opgelegde straffen kunnen de gedetineerden beklag doen. Er is een register, waarin van opgelegde straffen aantekening wordt gehouden.

In de toelichting op de instructie wordt dan nog gezegd, dat in gevangenissen volstaan kan worden met straffen als onthouding van voorrechten, een paar dagen water en brood. In de kampen moeten echter gevoelige straffen opgelegd worden, welke tevens een afschrikwekkend voorbeeld vormen voor de overige gedetineerden. Groepsgewijze worden deze opgelegd voor collectieve luiheid, lijdelijk verzet en onbehoorlijk gedrag en houding.

Dit is een naar onze begrippen van tegenwoordig vernederend en hard regiem. Vernederend is het verbod om onder het werk te lachen of te zingen en de verplichting om ambtenaren, als men die passeert, en, zoals overal is

ingevoerd, de vlag te groeten. Hard is de beperking van de correspondentie tot één klein aan één kant beschreven briefje per maand voor de mensen, wier vrouw en kinderen naar alle richtingen waren verstrooid. Collectieve straffen zijn vrijwel altijd onrechtvaardig omdat zij voor het grootste deel onschuldigen treffen.

Maar hoe hard en vernederend het beschreven regiem ook voor de gedetineerden was, het beperkte toch de macht van commandant en bewakingspersoneel.

163

164

Althans dat bedoelden de verordening en de instructie. Bij het gewone gevangeniswezen, dat enkele duizenden gevangenen bewaken moet, geeft de wettelijke omschrijving van het regiem vrij aardig de werkelijkheid van binnen de gestichten weer. Bij de kampen voor politieke delinquenten was dat niet het geval. En dat is begrijpelijk. De gevangenen zijn tamelijk uniform ingerichte gebouwen. De functionarissen zijn goed opgeleid. Het militair gezag moest met allerlei soorten inrichtingen werken. Het personeel bestond vrijwel geheel uit leken in het penitentiaire vak. Voor selectie van personeel bestond, gezien de snelle volstroming van de kampen na de bevrijding, geen of nauwelijks mogelijkheid. Al deze redenen leidden ertoe, dat vooral in de eerste tijd na de bevrijding, de regiems in de kampen niet overeen kwamen met de beschrijving, die de officiële regeling ervan gaf.

Maar de belangrijkste reden daarvoor was, dat het kamppersoneel, als alle andere Nederlanders in het begin na de bevrijding de politieke delinquenten als vijanden beschouwde en nog erger haatte dan de Duitsers. De bewaker van een gewone gevangenis haat de gevangenen niet, hij is bij hun criminaliteit niet emotioneel betrokken. In de kampen voor politieke delinquenten was dat wel het geval. Gevoelens van wraak en haat beheersten, begrijpelijk, vaak de kampfunctionarissen. Zij hebben zich vaak laten gaan en misbruik gemaakt van de macht, die hun over de gedetineerden gegeven was.

Als men zich een beeld wil vormen van het leven in de kampen, dan kan men niet volstaan met het lezen van een verordening van het militair gezag of van een instructie voor de kampcommandanten. Men zal uit andere bronnen moeten trachten na te gaan, hoe de werkelijkheid is geweest. Dat is niet gemakkelijk, want er waren eind december 1945 nog ongeveer 130 kampen² en ieder kamp had zijn eigen levenswijze. De stemming van de gedetineerden wisselde van kamp tot kamp en in ieder kamp nog eens van dag tot dag. Behalve de onzekerheid omtrent de toekomst en omtrent de berechting, behalve de ongerustheid over vrouw en kinderen, leverde het regiem in het kamp de grond tot die wisselvalligheid³.

Een bijzondere moeilijkheid bij het reconstrueren van het regiem in de kampen gedurende de periode tot januari 1946 is het ontbreken van geordend

bronnenmateriaal. De kampen zijn op 1 januari 1946 door het militair gezag aan het ministerie van justitie overgedragen. Voor een belangrijk deel werden de mensen van de staf militair gezag, voor zover werkzaam bij de kampenafdeling, door het ministerie overgenomen. Het archief van die afdeling is met de ambtenaren naar het ministerie overgegaan.

164

165

Daar is het na de liquidatie van de bijzondere rechtspleging, tesamen met de archieven van de kampen, zonder inventarisatie in een leeg schoolgebouw opgeslagen. Na vele jaren is dit archief deels vernietigd, deels (en wel voor een klein deel) summier geïnventariseerd en bij het Centraal Depot van het Algemeen Rijksarchief ondergebracht. Het deel van het archief, dat op de kampen betrekking had, is niet meer aanwezig, noch van de periode van vóór januari 1946 noch van de periode daarna.

Dit betekent, dat bij voorbeeld rapporten van inspecteurs als zodanig niet bewaard zijn gebleven, behalve toevallig in bepaalde dossiers gevonden uittreksels. Wel zijn bewaard de archieven van de provinciale en districts-militaire commissarissen, waarin nogal wat over de kampen te vinden is.

In hoofdstuk V heb ik vermeld, hoe in september 1945 de generaal Kruis ongerust was over de opnamecapaciteit van de kampen. Er waren in die dagen tegen de honderdduizend gedetineerden en het zag er niet naar uit, dat de berechting in korte tijd goed op gang zou komen. De generaal was dus bang, dat in de winter de huisvesting en de verzorging onvoldoende zouden blijken. Daarom stelde hij een vliegende colonne in onder bevel van de kolonel mr. F.J.H. Snijders, die moest rapporteren over de te verwachten moeilijkheden, indien het aantal gedetineerden niet zou verminderen en de winterkou zou invallen. Die vliegende colonne heeft de kampen bezocht, daarover deelrapporten uitgebracht en op 18 december 1945 haar eindverslag ingezonden. Het bleek, dat de huisvesting, ook in de koude, niet tot catastrofes zou leiden. De rapporten van de vliegende colonne beperken zich niet tot de behandeling van huisvestingsproblemen. Zij bespreken ook andere aspecten van het regiem en vormen daarom een goede bron van informatie voor dit hoofdstuk.

Bij het directoraat-generaal is onmiddellijk een algemene inspectie ingesteld. Die had tot taak bijzondere gevallen te onderzoeken, zowel bij de kampen als bij de opsporingsdiensten. De rapporten van die inspectie zijn bewaard gebleven. Het merendeel heeft betrekking op zaken, die na januari 1946 zijn voorgevallen. Interessant is echter, dat in veel van de per kamp geordende dossiers een ongedateerd, ongetekend, getypt briefje ligt met antwoorden op één van de vragen, die bij een enquête gesteld zijn. Die vraag luidde: „Zijn er ernstige klachten van gedetineerden over mishandelingen, eten, kleding?” Uit sommige van de antwoorden kan men opmaken, dat de enquête is gehouden door de, ook door de directeur-generaal ingestelde commissie voor geestelijke en sociale verzorging (bestaande uit ds. J.W. van

der Linde, pater J. van Wezel en de heer Klaas Toornstra) onder de geestelijke verzorgers en sociale werkers in de kampen.

165

166

Uit de openhartige antwoorden blijkt wel wat over het ook vóór het inzenden van het antwoord (vermoedelijk begin 1946) in de kampen heersende regiem.

Bij minister-president Schermerhorn werkte als regeringsgemachtigde in algemene dienst de heer J. J. (Koos) Vorrink. Tot zijn taak behoorde mede een zeker inzicht te krijgen in wat in de kampen gebeurde. Daartoe had hij ook inspecteurs onder zich. Het archief van de regeringsgemachtigde is bewaard. Het bevat minder dan men zou verwachten, omdat volgens de verklaring van één van de vroegere inspecteurs, de heer C. Meuleman, veel mondeling gerapporteerd werd, zowel door de inspecteurs aan Vorrink als door Vorrink aan de minister-president.

In 1945 verscheen een brochure van ds. van Wijhe: Het kamp te Vught, waarin misstanden in dat kamp werden beschreven.

In 1949 deed de zelf gedetineerde dr. H.W. van der Vaart Smit een brochure verschijnen, waarin een grote serie zware mishandelingen in een groot aantal kampen van met name genoemde gedetineerden werd vermeld. Ik kom hierachter op de inhoud van deze brochure uitvoerig terug.

De Parlementaire Enquête Commissie heeft naar aanleiding van het verschijnen van deze brochure de procureur-fiscaal bij de Bijzondere Raad van Cassatie verzocht een onderzoek naar de misstanden in de kampen voor politieke delinquenten in te stellen. Dat is geschied. De Commissie rapporteert over haar bevindingen in deel 5 van haar verslag⁴. Voornamelijk loopt dit verslag over de schietpartijen in het kamp Harskamp.

De Minister van Justitie en de procureur-generaal hebben in 1948 en 1949 alle door dr. van der Vaart Smit vermelde feiten met behulp van een aantal rijksrechercheurs-inspecteur onderzocht. Hun processen-verbaal bevinden zich op het ministerie van justitie en, voor zover het onderzoek de kampen in de drie noordelijke provincies betreft, op het parket van de procureur-generaal te Leeuwarden.

De vaste commissie voor privaat- en strafrecht van de Tweede Kamer heeft in 1946 en 1947 een aantal kampen bezocht. Zij heeft haar bevindingen in een tweetal verslagen neergelegd⁵. In het bijzonder in het eerste verslag zijn nog wel gegevens over de eerste periode te vinden.

In mei 1973 verscheen een boekje Kampmisstanden 1944-1952 door A. van het Kamp met de ondertitel „Het andere syndroom”, den Haag 1973. Aan de door dr. van der Vaart Smit vermelde feiten voegt het ternauwernood iets nieuws toe.

In 1974 zijn twee doctoraal-scripties gemaakt over het regiem in het kamp Levantkade, een te Amsterdam door de heer K. Brants en een te Leiden door

Van interviews is ten aanzien van de hier behandelde materie nauwelijks gebruik gemaakt. De ex-gedetineerden zijn zwijgzaam over de eerste periode van hun detentie. Oud-commandanten en functionarissen van kampen hebben de neiging veel uit de beginperiode van de detentie over het hoofd te zien. Ik weet bovendien uit eigen ervaring, dat na dertig jaren herinneringen veel van hun scherpste verloren hebben.

Ik heb ter inleiding van dit hoofdstuk, in tegenstelling tot andere hoofdstukken, een bronnenverantwoording vooraf doen gaan. Het betreft hier een materie, die zeer gevoelig is. Voor de ex-gedetineerden is zij een vernederende herinnering en voor degenen, die in de begintijd na de bevrijding functies in de kampen bekleedden, in veel gevallen vermoedelijk ook. Zij hebben er allen recht op te kunnen nagaan, uit welke bronnen de feiten, die verder in dit hoofdstuk vermeld zullen worden, zijn geput.

Verschillende typen kampen

De inrichtingen, waar gedetineerden waren ondergebracht, werden kampen genoemd. Onder die noemer vallen evenwel bouwkundig zeer verscheidene behuizingen. Het rapport van de vliegende colonne onderscheidt de volgende categorieën:

- a. kampen van de vroegere Dienst Uitvoering Werken (de werkverschaffingsorganisatie uit de crisisjaren tussen 1930 en 1940) en van de Nederlandse Arbeidsdienst. Deze bestonden uit houten barakken met dubbelwandige constructie. Sanitair behoorlijk in orde. Van deze soort kampen waren er 13.
- b. kazernes, tuchtscholen, huizen van bewaring en andere voor verblijf ingerichte gebouwen. Hiertoe behoorden de Koudenhorn-kazerne te Haarlem, de tuchtschool te Nijmegen, de gevangenis de Krententuin te Hoorn, het Sint Ignatiuscollege te Valkenburg. Er waren 51 onder deze categorie vallende kampen. In het algemeen waren zij voor huisvesting goed geschikt.
- c. 9 forten zijn als bewaringskamp in gebruik geweest. Ik noem als voorbeelden het fort Buitensluis te Numansdorp, de forten Steurgat en Bakkerskil nabij Woudrichem. Het rapport van de vliegende colonne vermeldt, dat in deze oude, militair niet meer van belang zijnde forten veel aan accommodatie ontbreekt. Er zijn in het bijzonder in die forten geen dagverblijven voor de gedetineerden. Er waren 9 forten in gebruik als bewaringskamp.
- d. door de Duitsers gebouwde kampen: Vught, Westerbork en Amersfoort.

Dit waren slecht gebouwde barakkenkampen. Er waren er 18.

e. door Nederlanders en door militaire commissarissen van het militair gezag met het oog op de detentie gebouwde of vergrote kampen.

167

168

Dit waren bv. de kampen Rhijnauwen te Utrecht, de Roskam te Weesp en Craailo te Laren. Zij waren behoorlijk ingericht.

f. fabrieken, loodsen, opslagplaatsen. Hiertoe behoorden het kamp Levantkade te Amsterdam, dat uit loodsen van de K.N.S.M. bestond; het kamp te Standdaarbuiten, dat in een oude suikerfabriek was ondergebracht. Er waren 17 van deze inrichtingen. Het is duidelijk, dat deze categorie de grootste moeilijkheden gaf met betrekking tot accommodatie en sanitair. Zij was met het oog op heel andere activiteit dan detentie van politieke delinquenten ingericht.

Er waren enkele kampen, die niet onder het militair gezag vielen. Sommige politieke opsporingsdiensten hielden er eigen kampen op na. De vliegende colonne laat niet na op het ongewenste van deze toestand te wijzen. Zo was er te Amsterdam een kamp aan de da Costastraat van de Amsterdamse P.O.D. Hilversum had een eigen P.O.D.-kamp in de Blaskowitz-bunker. Ook de Binnenlandse Veiligheidsdienst had enkele kampen, waarover het militair gezag geen gezag uitoefende: de forten Honswijk en Blauwkapel.

Het is merkwaardig, dat het rapport van de vliegende colonne bij de beschrijving van de kampen en bij de indeling in de hierboven genoemde categorieën tot een aantal van 113 kampen komt⁶, maar in de inleiding⁷ meedeelt, dat er van de „ruim 130 kampen” de meesten thans bezocht zijn. Misschien zijn bij de vermelding van de getallen per categorie de niet-bezochte kampen niet meegeteld. In ieder geval geeft het directoraat-generaal op 1 april 1946 een nominatieve lijst van alle in gebruik zijnde kampen uit, die dan 110 kampen omvat.

Er zijn in de eerste maanden talrijke mutaties geweest. De militaire commissarissen hadden de instructie gebouwen te vorderen ten behoeve van de bewaring van politieke delinquenten. Naarmate het normale leven weer op gang kwam, werd op de commissarissen drang uitgeoefend om de gevorderde gebouwen weer vrij te geven. Fabrieksdirecties lieten weten, dat zij weer grondstoffen konden krijgen en dus hun productie wensten te hervatten; scholen begonnen weer normaal onderwijs te geven en hadden daarvoor hun schoolgebouwen nodig⁸.

De provinciale militaire commissaris in Drenthe had vrijwel van den beginne af aan alle gedetineerden geconcentreerd in het kamp te Westerbork. De districts militaire commissaris in den Haag heeft al spoedig alle kleine kampen in scholen en andere gebouwen in den Haag en omgeving opgeheven en alle gedetineerden samengebracht in een gedeelte van de stad,

dat door de Duitsers ontruimd was en dus leeg stond en dat begrensd werd door de Nieboerweg, het Verversingskanaal en de zee: het kamp Duindorp.

168

169

De bouwkundige situatie beïnvloedde natuurlijk het leven van de gedetineerden. De vliegende colonne had als eis gesteld, dat er op iedere dertig gedetineerden een privaat en een urinoir moest zijn. Zij vond dit een minimum-eis. In 70 kampen was de toestand op dit stuk voldoende te noemen⁹. Als men uitgaat van het bestaan van ruim 130 kampen, dan was in 60 ervan de sanitaire toestand onvoldoende.

Ook de bewoonbaarheid van de kampen was zeer verschillend. Slechts van één kamp, de Martha-stichting te Alphen aan de Rijn, heb ik gevonden, dat gerapporteerd werd, dat het zowel voor mannen als voor vrouwen goed was ingericht¹⁰. Het is na enkele maanden opgeheven. De vliegende colonne rapporteert op 18 december 1945: „In vele kampen moet men de gedetineerden of althans een deel van hen nog steeds op los stroo op de grond legeren. Het behoeft geen betoog, dat deze wijze van legering de algemene hygiënische en gezondheidstoestand zeer nadelig beïnvloedt¹¹.” Een dagverblijf ontbreekt vaak. Meubels zijn er veelal niet. „De gedetineerden leven praktisch op hun strooleger, stroo- zak of krib. Spoedige voorziening in deze wantoestand moet met klem worden bepleit. Het mag zeker als minimum-eis gelden, wanneer voor de gedetineerden na de opgelegde, vaak zeer zware dagtaak, een bescheiden zitplaats beschikbaar is.” Maar daarvoor is hout nodig, waarvoor men toewijzingen moet hebben. De op 18 december reeds maanden geleden bestelde kribben uit Engeland zijn door transportmoeilijkheden en havenstaking nog niet aangekomen. Ik heb in een vorig hoofdstuk al bericht, dat als de kribben tenslotte arriveren er slechts onderdelen van dezelfde soort komen, zodat er geen kribben van kunnen worden samengesteld. Ook de in België bestelde stroozakken, 75.000 in getal, zijn nog niet aangekomen.

Volgens een op 14 december gehouden telling zijn er 87.493 gedetineerden. De in gebruik zijnde kampen hebben een capaciteit voor 117.195 personen.¹²

De conclusie van de vliegende colonne is tenslotte de volgende: „Zoals uit het in het rapport behandelde moge blijken, zijn de omstandigheden zodanig, dat, mits doorgestaan wordt met het aanbrengen van verbeteringen onder een voortdurende en strenge controle over alle kampen, niet alleen niet gevreesd hoeft te worden voor ‚Duitse methoden in de kampen’ of voor een nationaal schandaal’, maar ‚uit menselijk en medisch oogpunt bezien een behoorlijke behandeling van politieke gevangenen gewaarborgd kan worden.’ ”¹³

Voordat men zich een oordeel over de juistheid van deze conclusie kan vormen, moeten eerst een aantal andere aspecten van het regiem in de kampen behandeld worden.

Voedseltoestand

De voedseltoestand is in de eerste maanden na de bevrijding in de kampen in het Westen van het land, in het bijzonder in de steden, slecht geweest. De vliegende colonne heeft zich met de voedselvoorziening voor de gedetineerden niet bemoeid. Dat was ook haar opdracht niet. Uit de enquête onder de geestelijke verzorgers, die ik bij de bronnen voor dit hoofdstuk vermeldde, en uit rapporten aan militaire commissarissen blijkt, dat het tekort aan voedsel voor de gedetineerden ernstig was.

Op 28 juli 1945 bericht de geneeskundig inspecteur dr. N. de Voogd aan de provinciale militaire commissaris, dat van de gedetineerden in de Fruitmarkt in den Haag er 668 (dat is meer dan 40% van het aantal gedetineerden) voor meer dan 25% ondervoed waren. Hij meldt, dat er een aantal gevallen van hongeroedeem zijn.

In Amsterdam is het niet beter. De provinciale militaire commissaris mr. C.W.A. Schurmann bericht op 3 juni 1945 aan het Commissariaat noodvoorziening, dat de voedseltoestand in het kamp Levantkade geheel onvoldoende is. De dag daarop rapporteert het hoofd van de sanitaire dienst met mee-ondertekening van de kamparts Kat hetzelfde: er zijn 13 gevallen van hongeroedeem. Enige tijd later, op 27 juli 1945, deelt mr. Schurmann aan de Chef van de Staf Militair Gezag mee, dat de voedseltoestand van de gevangenen, die op last van de Canadese Field Security in de gevangenis aan de Amstelveense Weg in Amsterdam worden vastgehouden onvoldoende is. Op 20 augustus 1945 rapporteert dr. V.M. Oppers aan de regeringsgemachtigde in algemene dienst Koos Vorrink, dat meer dan 60% van de gevangenen in het Huis van Bewaring te Amsterdam ondervoed is. Een deel heeft ernstig ondergewicht, 55 personen hebben oedeem.

Vanuit Dordrecht wordt aan de provinciale commissaris gemeld, dat in de Bentheimkazerne 25% van de gedetineerden aan ondervoeding lijdt¹⁴. Het antwoord op de enquête over het kamp Vianda te Hoek van Holland vermeldt, dat in de eerste maanden na de bevrijding het eten slecht was.

Op 28 december 1945 schrijft de commandant van het vrouwenkamp aan de Korte Geer te Delft aan de minister-president, dat hem ter ore gekomen is, dat in het kamp Duindorp in den Haag de mensen te weinig voeding krijgen.

Veel hebben een te gering gewicht voor hun lengte en hongeroedeem komt voor. De commandant van der Lee kende Schermerhorn, die in Delft woonde en wel eens het kamp in zijn woonplaats had bezocht. Schermerhorn zendt

de brief aan de juist in functie getreden directeur-generaal Ter Veer, die op 19 maart 1946¹⁵ boos antwoordt, dat als een kampcommandant iets over een ander kamp te vertellen heeft, hij dit aan de directeur-generaal moet vertellen en niet aan de minister-president. Op de zaak zelf gaat hij niet in. Op de enquête wordt vraag 4 beantwoord met één zin: „Eten slecht, misschien zeer slecht (hongerodeem).” Anders dan vele andere antwoorden staat dit niet in de verleden tijd. De mededeling van de Delftse kampcommandant schijnt bevestigd te worden.

Het is mijn duidelijke indruk, dat de klachten over slechte voedseltoestanden in de kampen alleen in de stedelijke gebieden voorkwamen. De voedselvoorziening was aan de kampcommandanten overgelaten: het zou in die dagen ook moeilijk centraal te regelen zijn geweest. In de plattelandsdistricten met agrarische bedrijven was het natuurlijk veel gemakkelijker om aan voldoende voedsel te komen dan in de steden. Zo rapporteert de provinciale militaire commissaris van Zuid-Holland op 7 juni 1945 aan de Chef van de Staf Militair Gezag, dat de kampleiding van de kampen in Brielle, Oost-Voorne, Rockanje, Oud-Beijerland en Middelharnis zelf in de omgeving voor voedsel zorgen.

Op 20 augustus 1945 gaat een circulaire uit van de staf militair gezag over de voeding. In beginsel moeten de rantsoenen voor gedetineerden gelijk zijn aan de burgerrantsoenen.³² Als de politieke opsporingsdiensten in Zuid-Holland dit te weten komen schrijven zij een brief aan de procureur-fiscaal mr. Zaayer om over deze gelijkstelling te klagen²⁰. Mr. Zaayer moest daar iets aan doen en schrijft zijnerzijds aan de minister-president.²¹ Hij maakt van de gelegenheid gebruik om nog eens zijn ongenoegen te luchten over het vrijlatingsplan-van Bemmelen, dat inmiddels al van de baan was. Hij begint over de gelijkstelling van de rantsoenen voor gedetineerden en burgers te klagen en zegt: „Ik vermoed dat zij nog een legaat is uit dezelfde bron, die ons onlangs de kool van de vrijlating van 60.000 N.S.B.-ers stoofde.” Maar dan vervolgt hij, veel menselijker en verstandiger dan de politieke opsporingsdiensten in zijn ressort vermoedelijk van hem hadden verwacht: „In feite is de toestand aldus, dat de gevangenen veel te weinig krijgen. -Het kan plaatselijk verschillend zijn, maar hier in de Cellenbarak te Scheveningen kreeg ik de indruk, dat het onmenselijk is.”

Het was plaatselijk verschillend. Mr. Snijders bericht, dat men zich niet overal aan de circulaire van 20 augustus houdt.

171

172

Zelfs bij gelijke rantsoenen waren de burgers natuurlijk veel beter af dan de gedetineerden. Mr. Zaayer suggereert, dat door het kamppersoneel van de rantsoenen van de gedetineerden gestolen werd. Bij de voedselschaarste is dat niet onwaarschijnlijk. Maar bovendien konden vrije mensen een aantal zaken kopen, die niet gedistribueerd waren, terwijl het kinderachtig zou zijn het bestaan van de voor gedetineerden onbereikbare zwarte markt te

ontkennen.

Hoe sterk de voeding kon verschillen naar gelang twee niet ver van elkaar gelegen kampen al dan niet in een stedelijk gebied gelegen waren, blijkt uit een vergelijking van twee op 20 juni 1945 aan de provinciale commissaris voor Zuid-Holland ter kennisneming gezonden menu's. Het eerste is uit Delft, dat gezonden wordt met de aantekening, dat het onbevredigend is.

per dag: twee dikke sneden droog kropbrood

een liter dikke soep met vet

het aantal calorieën ligt ver onder de 1500.

Het tweede menu komt uit Alphen aan de Rijn, uit de Martha- stichting, die, zoals wij gezien hebben, goed geoutilleerd was wat de huisvesting betreft. Hier omvat het:

per dag: drie boterhammen met boter 's morgens drie boterhammen met
boter 's avonds een liter stampot uit de centrale keuken
(wie werkt krijgt anderhalve liter)

per week: 50 gram vet plus 50 gram kaas.

Zodra de voedselvoorziening wat meer geordend is, wordt het mogelijk een uniform dieet voor alle gedetineerden in het land vast te stellen. Dat gebeurt op 27 juni 1946 ¹⁶. Er wordt precies voorgeschreven, hoeveel brood, aardappelen, melk, bloem, suiker, jam, koffie en boter per persoon per week mag worden gebruikt. Dat zijn alle gedistribueerde levensmiddelen. Bovendien kunnen nog zekere hoeveelheden koek, peulvruchten, gort en bloedworst (die niet op de bon zijn) worden verstrekt. In totaal komt dit dieet neer, aldus het directoraat-generaal, op gemiddeld 1850 calorieën per dag.

Hygiëne

Het rapport van de vliegende colonne behandelt iets van de voedselproblemen in het verband van de algemene hygiëne. Onvoldoende voeding leidt tot verzwakking, tot ziekte. Als daar dan nog bij komen een onvoldoende sanitaire installatie, onvoldoende schoonmaakmiddelen, soms ontoereikende medische inspectie van de reinheid van het kamp, dan zakt de hygiënische toestand snel af. In de helft van de kampen, zegt het rapport¹⁷ is de hygiënische toestand voldoende tot goed. In 36 kampen laat de hygiënische toestand te wensen over, in 18 is hij slecht.

172

173

Dit was niet altijd de schuld van de kampleiding. Los stroo leidt tot vervuiling. Aanvragen om stroozakken hadden geen succes, omdat de bestelde stroozakken niet waren aangekomen. De aalmoezenier van het kamp Laren bericht op 22 augustus 1945 aan de minister van justitie, dat er geen zeep in het kamp is. Is het te verwonderen, dat er door gebrek aan

voeding en hygiëne veel gedetineerden lijden aan hardnekkige zweren? De commandant van de Levantkade in Amsterdam bericht op 4 juni 1945, dat hij geen wasmiddelen heeft. Het weekrapport van de intendant van de militaire commissaris voor het district Groningen vermeldt, dat de kampen in de stad geen schoonmaakartikelen hebben. En als de commandant van Westerbork op 27 april 1945 een bespreking heeft met de provinciale militaire commissaris, dan klaagt hij, dat hij spuiten en ontluizingspoeder nodig heeft. Het laatste is geheel verbruikt.

Gedetineerde vrouwen, die uit Scheveningen naar het vrouwenkamp Delft worden overgeplaatst, komen daar ernstig vervuild aan ¹⁸.

Bij het bespreken van de behandeling van de gedetineerden door de bewaking zullen wij zien, dat die behandeling er in een aantal gevallen niet op gericht was de hygiëne te bevorderen.

Daar komt dan bij, dat de uitrusting van de medische dienst geheel onvoldoende was. De vliegende colonne vermeldt, dat slechts in 14 kampen deze uitrusting als voldoende kon worden aangemerkt, in 29 als goed. De rest was slecht. Het heeft lang geduurd, langer dan de verbetering van de voedseltoestand, voor hier in alle kampen verbetering in kwam. Nog op 3 januari 1946 rapporteert de medische dienst van het kamp Vianda te Hoek van Holland, dat er nog altijd te weinig geneesmiddelen zijn. En op 11 januari laat de medische dienst van het kamp Amersfoort aan de directoraat-generaal weten: „Aan alles is gebrek: personeel en materiaal is kwalitatief en kwantitatief onvoldoende. De toestand is in deze vorm onhoudbaar en ten enenmale onverantwoord.”

Regiem

Het gebrek aan eenvormigheid van de inrichtingen, waarin politieke delinquenten waren ondergebracht, maakt beschrijving van het regiem moeilijk. Maar niet alleen de aard van de inrichtingen verschilde: er waren barakkenkampen, gevangenissen, scholen, fabrieken, oude forten en kazernes. Ook de omvang van de inrichtingen, de capaciteit verschilde. In grote kampen als Westerbork, Duindorp, Laren, Vught, de Harskamp woonden drie tot vijfduizend gedetineerden.

173

174

In andere kampen daarentegen, zoals Korte Geer te Delft, Castricum, de Vergulde Hand te Vlaardingen en Vianda in Hoek van Holland was ruimte voor duizend tot tweeduizend gedetineerden. In weer andere kampen was de capaciteit veel geringer. Kleine forten als Steurgat, Bakkerskil (beide bij Woudrichem) en Buitensluis (bij Numansdorp) konden honderd tot driehonderd man bergen. Een aantal inrichtingen had tussen driehonderd en duizend inwoners. Kortom: ook hier was groot verschil in huisvesting. Bovendien bracht de grootte van het kamp verschil in behandeling mee. In

kampen met duizenden bewoners moest het regiem strakker zijn en onpersoonlijker dan in kleine.

Nog veel moeilijker te beschrijven is de behandeling van de gedetineerden door het kamp- en bewakingspersoneel in de eerste maanden na de arrestatie.

De onmiddellijke arrestatie van de politieke delinquenten heeft de bevolking een groot probleem bespaard. Onmiddellijk na de bevrijding van een plaats door de geallieerde troepen dook de B.S. op en arresteerde de politieke delinquenten. In het Westen, waar tussen de wapenstilstand op 5 mei 1945 en de feitelijke intocht der geallieerde troepen enkele dagen verliepen, voltrokken deze arrestaties zich in den Haag zelfs nog voor de aankomst van de geallieerden onder het wakend oog van de Duitsers. De bevolking heeft na het bekend worden van de Duitse capitulatie en in het Oosten en Zuiden na de intocht van de geallieerden de politieke delinquenten alleen nog maar als gevangenen gezien. Men hoefde dus niet zijn houding tegenover hen te bepalen. De vraag, of men een gehate landwachter, die vermoedelijk veel verraad van onderduikers op zijn geweten had, wel of niet te lijf moest gaan, deed zich niet voor. De ethische vraag, of bijltjesdag een gerechtvaardigde bestraffing of een ongemotiveerd recht in eigen hand nemen zou zijn, werd op die manier omzeild. Men had gedurende de bezetting de politieke delinquenten als vijand beschouwd. Zij waren erger dan de vijand gehaat, maar, evenals de Duitsers, niet op grond van hun individuele daden maar op grond van hun behoren tot een vijandelijke groep. Dat was de consequentie van de oorlogstoestand, waarin de politieke delinquenten partij waren geworden en wel aan de zijde van de bezetter.

Die oorlogstoestand was door de capitulatie plotseling opgehouden. Hoe moest nu onze verhouding tot de politieke delinquenten worden? Gevaarlijk waren zij niet meer. De angst, die men altijd had, dat een N.S.B.-er een potentiële verrader was, behoefde niemand meer te voelen. Wraakoefeningen hadden geen zin, omdat de regering snel en streng recht beloofd had. Maar angst verdwijnt niet van de ene dag op de andere, ook wanneer de rationele grond voor de angst niet meer bestaat. Gevoelens van verdriet, van woede over verraad van vrienden kunnen niet plotseling in rationele beddingen gekanaliseerd worden.

174

175

En daarom was het verstandig, dat de politieke delinquenten onmiddellijk na de bevrijding uit de maatschappij verwijderd werden. Daardoor hadden oplaaiende gevoelens tijd om tot rust te komen. Het dilemma wraak of redelijke benadering van politieke delinquenten deed zich voor de bevolking niet voor. Het volksgericht, de bijltjesdag waren bij gebrek aan bereikbare slachtoffers niet mogelijk.

De bevolking hoefde geen houding tegenover de politieke delinquenten te bepalen, zij waren uit de samenleving verdwenen. Het probleem echter van onze houding tegenover hen, die ook na de bevrijding nog als „landverraders” werden aangevoeld en aangeduid, presenteerde zich in alle scherpste voor hen, die met de arrestatie en bewaking in de kampen belast waren. De militaire commissarissen, die met de inrichting van de kampen belast waren, zochten uiteraard hun personeel onder hen, die tijdens de bezetting anti-Duits waren geweest. Velen van hen hadden op een of andere wijze aan het verzet deelgenomen en dat hoefde niet altijd het gewapende verzet geweest te zijn. Een „goede” houding tijdens de bezetting was meer selectie criterium dan penitenciaire kennis of ervaring bij de aanstelling van kamp personeel. Voor juist dit personeel betekende het omzetten van uit de bezetting stammende haat- en wraakgevoelens in een rationele benadering van de gedetineerden een morele krachttoer, die niet altijd gelukt is. Er is geen reden te verbloemen, dat in de eerste maanden na de bevrijding in een aantal kampen toestanden hebben geheerst, die niet door de beugel kunnen.

Deze toestanden werden bepaald door de wijze, waarop het kamp personeel de bevrijding verwerkte. Er is op grote schaal gehandeld in strijd met de Verordening op de bewarings- en verblijfskampen van het Militair Gezag. De wijze waarop dit geschiedde was echter van kamp tot kamp verschillend. Het heeft geen zin alleen maar voorbeelden van ergerlijke be- of mishandeling te geven. Dat leidt niet tot een algemeen overzicht. Integendeel, men komt door opsomming van voorbeelden tot niet gerechtvaardigde generaliseringsen. Dr. van der Vaart Smit zegt op pag. 44 van de vierde druk van zijn brochure Kamptoestanden het volgende:

„Ik meen genoeg gezegd te hebben om thans enige conclusies, zoals die onder slachtoffers en medegenoten leven, te mogen naar voren brengen. Vooreerst moge tot elk fariseesgezinde gezegd worden, dat gruwelkampen niet alleen in oorlogstijd bij de heidenen en barbaren voorkwamen. Zeer zeker, gaskamers hebben, voor zover ons bekend, hier niet gefungeerd en galgen hebben hier minder gestaan dan ginds, naar wij vermoeden. Maar, waren de Duitse kampen, zoals we die thans uit de na-oorlogse mededelingen breder hebben leren kennen, ruw en radicaal, de Nederlandse kampen en gevangenissen in vredestijd waren sadistisch.”

175

176

Het is begrijpelijk, dat „slachtoffers en medegenoten” onder de indruk van wat sommigen hunner aangedaan is tot dit soort conclusies komen. De onderzoeker mag haar echter niet delen, ook al wil hij niets verbergen of goedpraten. Dr. van der Vaart Smit vergelijkt de Nederlandse met de Duitse kampen. Het verschil zit voor hem kennelijk alleen in de afwezigheid van gaskamers en galgen in Nederland, en in het feit, dat duitse kampen „ruw en radicaal” waren en Nederlandse sadistisch. Er wordt een tegenstelling

gesuggereerd van Duitse ruwe bolster blanke pit, van een gezonde maar ongelikte beer, met Nederlandse perversiteit. Ik laat in het midden, dat het „ruwe en radicale” regiem aan veel meer dan honderdduizend Nederlanders het leven gekost heeft. In de Nederlandse kampen zijn iets meer dan veertig van de honderdduizend gedetineerden tengevolge van mishandelingen om het leven gekomen, waarbij inbegrepen zijn een achttal bij het mijnen opruimen omgekomen gedetineerde vrijwilligers, die geen groter risico liepen dan vrije mijnenopruimers.

De fout in de vergelijking ligt in het generaliseren naar tijd en plaats. Er zijn geen duitse concentratiekampen bekend, waar een redelijk regiem heerste. Er is niet bekend, dat de duitse overheid in de loop van de jaren het regiem in haar kampen tot een menswaardiger regiem heeft weten om te vormen: ik laat in het midden of zij dat wilde. De staat, waarin de gevangenen in Bergen Belsen en zovele andere kampen bij de bevrijding werden aangetroffen, wijst niet op veel verbetering in de loop der jaren.

Er waren, zoals hiervoor al is bericht, ten dage van het schrijven van het rapport van de vliegende colonne, op 18 december 1945, ongeveer 130 kampen. Ik heb in de hiervoor vermelde bronnen berichten over mishandeling gevonden uit 63 kampen. In nog 6 niet in deze 63 begrepen kampen heerste een hardvochtig regiem, waarbij het niet tot ergere mishandelingen kwam dan het uitdelen van slagen. Dat betekent, dat er uit ongeveer 60 kampen geen berichten over mishandelingen of slaan of over hardvochtige regiems zijn. Daaruit de conclusie te trekken, dat dus het regiem in die ongeveer 60 kampen niets te wensen overliet, zou een niet gerechtvaardigde conclusie zijn. Onze bronnen zijn fragmentarisch en incidenteel. Toch ligt er een aanwijzing in het feit, dat over een aantal kampen klachten komen over te goede behandeling van gedetineerden. Men moet dus oppassen voor generaliseren naar de plaatsen.

Nog veel gevaarlijker is het generaliseren naar tijd. Ik heb niet zonder reden dit hoofdstuk beperkt tot de behandeling van de gedetineerden tot januari 1946.

176

177

Uit alle bronnen blijkt, dat de misstanden dan vrijwel overal voorbij zijn. Er zijn ongetwijfeld uitschieters na die datum geweest en ik zal die hieronder ook vermelden. Maar er is meer reden tot voorzichtigheid. Gevallen van zware mishandeling hadden veelal op één dag plaats. Zij zijn behalve in een enkel uitzonderingsgeval niet exemplarisch voor de behandeling van de gedetineerden, maar incidenteel. In de meeste gevallen beperkte de mishandeling zich tot degenen omtrent wie het bericht tot ons gekomen is: anderen in hetzelfde kamp werden niet mishandeld. Bovendien was op de enkele mishandeling van individuen na het regiem normaal. Ik zal proberen

hieronder deze situatie te verklaren en te beschrijven aan de hand van voorbeelden.

Verklaren is niet verontschuldigen. Maar een verklaring is nodig om de verscheidenheid in regiem in de verschillende kampen te begrijpen. Niet minder nodig is een verklaring, waarom in hetzelfde kamp enkelen zwaar mishandeld zijn, terwijl andere gedetineerden correct zijn behandeld.

Dr van der Vaart Smit was niet de enige, die een vergelijking trof tussen de duitse concentratiekampen en de bewaringskampen in Nederland. Tijdens de voorlichtingsbijeenkomsten, die dr. J. van der Grient en deze schrijver in de kampen gehouden hebben, werd de vergelijking herhaaldelijk ter tafel gebracht en er van deze kant weer afgeveegd, op dezelfde manier als hierboven gebeurd is. Men moet er begrip voor hebben, dat de politieke delinquenten de misstanden in de kampen aangrepen als een soort rechtvaardiging voor de partij, die men tijdens de bezetting had gekozen: duitse kampen onmenselijk? akkoord, maar de nederlandse zijn niet beter en men heeft ons dus niets te verwijten.

Om de verscheidenheid in de wijze van behandeling van de gedetineerden in de verschillende kampen enigszins de baas te worden moet ik onderscheid maken in verschillende categorieën behandeling. Ik zeg uitdrukkelijk niet, dat het onderscheid wordt gemaakt in verschillende categorieën kampen. Het is denkbaar, dat de ene soort behandeling in een kamp voorkwam, maar de andere ook. Ik meen, dat door een onderscheid te maken in de aard van de behandeling een betere beschrijving gegeven wordt van wat zich in ongeveer honderd en dertig kampen afspeelde dan door vermelding van incidentele gevallen.

177

178

Men moet dan onderscheiden in de volgende categorieën:

a. In een aantal kampen was in de eerste tijd na de bevrijding de behandeling ruw, grof, hardvochtig en onmenselijk. De kampbewaking verkeerde nog in het geestelijke klimaat van tijdens de bezetting. De politieke delinquenten waren collectief vijand en als zodanig gedepersonaliseerd. De kampen aan de Levantkade in Amsterdam en De vergulde hand in Vlaardingen zijn daar voorbeelden van.

b. In enkele gevallen bleef de onder a vermelde toestand voortduren ook nadat de tijd, die nodig was om de gedetineerden weer als individu te kunnen benaderen, ruimschoots voorbij was. Men had in die gevallen te doen met een bewaking, en zelfs met een commandant, die in deze toestand kennelijk behagen schepte. Aangezien daardoor vanzelf geen verbetering optrad, is aan deze situaties met harde hand een einde gemaakt. Dat gebeurde in de loop van 1946 door het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging. Het gaat hier o.a. om de kampen Carel Coenraadpolder te Finsterwolde, de Vlijt op Texel en Blaskowitzbunker in Hilversum.

c. Wanneer in een kamp in het bijzonder op het land een beruchte

landwachter werd binnengebracht; een N.S.B.-burgemeester, die de bevolking geterroriseerd had, of iemand, die van verraad werd verdacht, werden deze door bewakingspersoneel soms gruwelijk mishandeld. Dergelijke mishandelingen waren dan niet exemplarisch voor het regiem van het kamp, laat staan voor het regiem in alle kampen. Het betrof in wezen een afrekening door slachtoffers of familie of vrienden van slachtoffers met lieden, die veel meer hadden gedaan dan zich alleen maar met de vijand vereenzelvigen.

d. In enkele gevallen is door de buitenbewaking van het kamp, die gewapend in- en uitgaan controleerde en 's nachts ontvluchtingen moesten tegengaan, onnodig geschoten, in veel gevallen met dodelijke afloop. Voorbeelden zijn hier de kampen Harskamp en Hemrik. Ook bij opsporing van ontvluchten is wel van wapens gebruik gemaakt.

e. Daar in vrouwenkampen mannelijk personeel aanwezig was, heeft dit aanleiding in sommige van die kampen gegeven tot allerlei seksuele verhoudingen, die uiteraard op de gezagsverhoudingen een weinig bevorderlijke invloed hadden. Dit blijft ook na januari 1946 doorduren.

f. In vele, vooral kleinere kampen op het platteland verdwijnt tamelijk snel de depersonalisering, die de oorlog en het partijkiezen voor de vijand door de politieke delinquenten meebracht. Er ontstaat een zekere fraternisering, die vrijheden voor de betrokken gedetineerden meebrengt. Van de zijde van inspecteurs wordt over de te grote aan gedetineerden toegekende vrijheden (die soms meebrengen, dat zij het kamp mogen verlaten) geklaagd.

g. Uit het feit, dat over ongeveer zestig kampen noch klachten noch rapporten voorhanden zijn, moet men aannemen, dat er kampen zijn geweest, waar de behandeling evenwichtig was, waar geen mishandelingen zijn voorgevallen. Ik moet hier nadrukkelijk erop wijzen, dat ook de kampen, waar één enkele mishandeling plaats had, voor het overige onder deze categorie kunnen vallen.

178

179

Onder het getal van zestig kampen, waaromtrent niets te vinden is, zijn deze kampen, waarin een enkele mishandeling plaats vond, niet begrepen.

Kampen met slechte regiems

De leden van de bewaking in de kampen werden in de eerste dagen na de bevrijding geconfronteerd met een moeilijke opgave. Zij hadden tot dat moment de politieke delinquenten als vijand beschouwd. Zij hadden hem met de vijand gedepersonaliseerd, ontmenselijkt. Dat was de rechtvaardiging geweest voor hun haat en, in de uiterste gevallen, voor het doden van

deze tegenstanders. Nu viel ineens de oorlogstoestand weg en daarmee de noodzaak om de politieke delinquenten niet als mens, maar als onmenselijke, onpersoonlijke tegenstander te beschouwen. De omschakeling viel niet ieder even gemakkelijk. Moeilijk viel zij soms aan degenen, die actief aan het verzet hadden deelgenomen. Als nog in 1946 in het sanatoriumkamp voor t.b.c.-lijders Lommerrijk in Hilversum mishandelingen blijken voor te komen, beschrijft de geneeskundige inspecteur dr. N. de Voogd de commandant: „De commandant van Lommerrijk moet men waarderen voor alles wat hij voor het sanatorium op materieel gebied gedaan heeft. Verder heb ik hem leren kennen als een eerlijk mens maar nog volkomen met de instelling tegenover de gedetineerden van de ondergrondse werker.”²² Daaruit wordt begrijpelijk, dat in het kamp voeding en medische verzorging goed zijn, maar de behandeling grof, ruw en hardhandig.

De commandant van de Harskamp, majoor Scholten, die in een rapport van de algemene inspectie als een „heer” beschreven wordt²³, verklaart voor de parlementaire enquête-commissie: „Als je voor het eerst in zo’n kamp komt, denk je wel eens: waarom zet men de mitrailleur er niet op, maar na een paar weken denk je: het zijn ook mensen en die moet je allereerst toch weer een levenshouding doen aannemen.”²⁴

Bij een man van de eruditie van de majoor Scholten heeft het een paar weken geduurd voordat hij dacht: het zijn ook mensen. De ontmenselijking van de vijand heeft bij hem pas na enkele weken plaats gemaakt voor humanisering. Hoeveel moeilijker zal het anderen gevallen zijn deze geestelijke ommezwaai te maken. In 1949 onderzoekt de rijksrecherche een klacht wegens mishandeling en ontucht tegen een commandant van een voormalig kamp te Velp. De verdachte oud-commandant zegt dan: „Tengevolge van de bevrijding was bij iedereen het hoofd op hol; elke goede Nederlander verkeerde in de mening, dat voor N.S.B.-ers en hun handlangers geen plaats meer was in de maatschappij.”²⁵

179

180

Ook sommige politieke delinquenten hebben deze geestelijke moeilijkheid voor de bewaking begrepen. Als er in 1951 door de algemene inspectie van het directoraat-generaal nog een onderzoek naar wantoestanden vlak na de bevrijding wordt ingesteld, zegt het slachtoffer daarvan: „Ik stel er geen prijs op, dat thans nog een onderzoek naar deze mishandelingen wordt ingesteld. Ten eerste is het gebeurde al veel te lang geleden en ten tweede heb ik deze uitingen altijd beschouwd als een gevolg van de bevrijdingsroes.”²⁶

In de geestelijke verwarring, die onmiddellijk na de bevrijding ontstond bij hen, die rechtstreeks met de gedetineerden werden geconfronteerd, is veel geslagen, ruw en grof opgetreden, gepest. „In de eerste maanden moet van handtastelijkheden op grote schaal gesproken worden.”²⁷ Het woord

„handtastelijkheden” is overigens, zoals zal blijken, een understatement. Bovendien werden mishandelingen in enkele kampen ook nog tot in 1946 gepleegd.

Uit de enquête, gehouden onder de geestelijke en sociale verzorgers, die meestal zeer voorzichtig wordt beantwoord, blijkt, dat in vele kampen geslagen werd.²⁸ In kamp De Vliet op Texel worden gedetineerden meermalen geslagen. Uit de gebruikte tegenwoordige tijd moet men afleiden, dat dit in begin 1946 nog niet afgelopen was: dat blijkt trouwens ook uit andere bronnen. In Wezep wordt „momenteel niet meer” geslagen. In het begin is dat wel gebeurd. In Ellewoutsdijk zijn geen klachten meer, in Weert sinds een maand niet meer. In kamp Laren wordt de gummiknuppel „minder dan voorheen maar van tijd tot tijd weer eens gehanteerd.” Vanuit Vianda, Hoek van Holland komt een eigenaardig bericht: „Gedetineerden klagen over alles. Gaat men de zaak onderzoeken, dan blijkt er weinig van over te blijven. Hoogstens mishandelingen, slecht eten en slechte ligging, voorgekomen in de eerste maanden na de bevrijding.”

Op 30 augustus 1945 komt in het kamp Vught een transport SS-ers aan. Voor de barak, waarin zij gehuisvest zullen worden wordt telkens aan dertig man looppas gecommandeerd. Waren er dertig binnen, dan sprongen de soldaten voor de aankomenden en sloegen er op los. SS-ers, die op de grond vielen werden getrapt, aldus een rapport van B. Varenkamp, hoofd inwendige dienst kamp Vught aan Vorrink van 1 september 1945. Varenkamp was een vriend van Vorrink, hij was later hoofd van de intendance van het directoraat-generaal.

Vanuit het kamp Amersfoort komt op 20 augustus 1945 een brief van mevrouw van Overeem naar de minister-president, waarin zij haar ervaringen in dat kamp vertelt. Zij was tijdens de bezetting leidster van Rode Kruiswerk in dat kamp geweest en bemoeide zich nu in dezelfde functie met repatriëring van Duitsers.

180

181

In dit kamp, waar ongeveer 2000 mannen en 900 vrouwen zitten, wordt veel geslagen en getrapt. Ogen, neus, borst en geslachtsdelen worden soms twintig minuten lang met een koude waterstraal bespoten.

In den Haag, waar de militaire commissaris verscheidene kampen onder zijn beheer heeft (niet de Cellenbarakken, die onder Canadees bevel stonden) vinden geregeld mishandelingen plaats niet binnen de kampen, maar op de werkobjecten buiten het kamp. De provinciale commissaris verbiedt daarop het werken buiten het kamp en concentreert de gedetineerden in Duindorp²⁹.

Als op 6 september de generaal Kruis een bezoek brengt aan het kamp Westerbork, waar dan ongeveer 4000 mannen en 2000 vrouwen verblijven,

vertelt ds. Steenbakker hem, dat de gedetineerden klagen, dat er op het buitenwerk nog wel eens geslagen wordt. Overigens is dit in Westerbork gauw voorbij. In Rimboe, het huisorgaan van het personeel van Westerbork, schrijft commandant J.G. Buyvoets ter inleiding van het eerste nummer: „De tijd, dat in ons vaderland geslagen en getrapt werd, is voorbij.” Dat schreef hij op 1 oktober en voor Westerbork was het juist.

Ik heb hier ter inleiding van de bespreking van het regiem in de kampen een aantal getuigenissen gegeven van mensen, die geen gedetineerde en geen kamppersoneel waren en die hun verklaring hebben afgelegd ofwel onmiddellijk na de gebeurtenissen ofwel in het begin van 1946. Het is betrekkelijk toevallig, dat deze verklaringen bewaard zijn gebleven. Er zijn overigens weinig buitenstaanders van hetgeen in de kampen gebeurde getuige geweest. Bovendien hebben zij het willekeurig gebruik van de knuppel waargenomen. Meer gerichte mishandelingen, bij wijze van straf-oefening, gebeurden niet in hun tegenwoordigheid. Wat wij daarover weten, berust op verklaringen van gedetineerden, grotendeels veel later, na de verschijning van de brochure van dr. van der Vaart Smit in 1948, afgelegd. De hier weergegeven berichten van ooggetuigen versterken echter de geloofwaardigheid van deze latere verklaringen.

In iedere gesloten gemeenschap, zoals een gevangenis of een bewaringskamp, is een zekere regelmaat en orde in het dagelijks leven noodzakelijk. Tegen degene, die zich niet aan de huisregels houdt, moeten zekere sancties mogelijk zijn.

181

182

Een dergelijk tuchtrecht bestaat in gevangenschappen, maar het is er ook voor bepaalde maatschappelijke groepen als ambtenaren, medici en advocaten. Het tuchtrecht in een kamp mag alleen in werking treden bij overtreding van de huisregels van het kamp. De te nemen disciplinaire maatregelen behoren in een wettelijke regeling te zijn vastgelegd, zodat de bevoegdheden van de bewaarders beperkt zijn tot wat de regeling hun toelaat. Slechts op die manier wordt de gedetineerde als mens behandeld. Hij is zijn vrijheid om te gaan en staan waar hij wil kwijtgeraakt. Maar binnen zijn onvrijheid heeft hij bepaalde rechten. De commandant van een kamp kan niet naar willekeur de gedetineerden straffen opleggen. Aan anderen dan de commandant is dit helemaal verboden. Niet voor niets heb ik aan het begin van dit hoofdstuk de disciplinaire straffen opgesomd, die volgens de verordening van het militair gezag alleen de commandant mag opleggen. Hij moet die in een register opschrijven. Het is begrijpelijk, dat bij inspectie van de kampen het eerst naar de toepassing van deze tuchtstraffenregeling gekeken werd. Zou zij in de praktijk buiten toepassing gelaten worden, dan zou de toestand van de gedetineerden in feite niet minder rechteloos zijn dan in de duitse kampen.

De vliegende colonne bespreekt op pag. 15 van haar slotrapport van 18 december 1945 het vraagstuk van de mishandelingen. In dit verband wijdt

zij aandacht aan de op te leggen disciplinaire straffen. Zij is niet bepaald gerust erop, dat op dit punt wel de hand gehouden wordt aan de verordening. „In sommige gevallen”, zegt het rapport³⁰, „moet het aan ernstige twijfel onderhevig worden geacht, of de strafbevoegdheid wel door de kampcommandant wordt uitgeoefend. Hieraan dient strikt de hand te worden gehouden. Delegatie aan een ander lid van de kampstaf behoort niet te worden toegestaan. Ook moet betwijfeld worden of betrokkene of een woordvoerder van betrokkenen wel steeds wordt gehoord.

In het algemeen is er niet genoeg eenvormigheid in bestraffing in verschillende kampen; zo worden in diverse kampen voor dezelfde of soortgelijke vergrijpen zeer verschillende straffen opgelegd. Bovendien verschillen de cellen in verschillende kampen aanzienlijk. In sommige kampen moesten cellen als niet bruikbaar wegens vocht of koude gedurende de winter worden afgekeurd, terwijl in andere kampen zich geen krib of stroozak in de cel bevond. Tevens moest in een beperkt aantal gevallen geconstateerd worden, dat twee gedetineerden tezamen waren ingesloten. Tenslotte heerst er gebrek aan zekerheid omtrent datgene, wat in de vorm van strafexercitie toelaatbaar is. Kikkeren, rollen, vallen en opstaan, om maar niet te spreken van de straf van hardlopen door de kampvijver, welke in een der kampen in de Noord-Oost-polder werd toegepast of de straf van lopen met een zware steen boven het hoofd (kamp de Eese te Steenwijkerwold), zijn naar mijn mening als straf onder het hoofd strafexercitie niet toelaatbaar.”

182

183

Mr. Snijders heeft gelijk. Het is van het grootste belang, dat straffen allen opgelegd worden door de commandant, dat de gestrafte gehoord wordt, dat de straf er een is, die de verordening toelaat en dat zij ter controle ingeschreven wordt in een register. Houdt men zich hier niet aan dan is de gedetineerde overgeleverd aan iedere bewaker, die door het bezit van een slag- of vuurwapen de fysieke overhand op hem heeft. Dan heeft men het systeem van willekeur en onrecht. Er is, vlak na de arrestatie veel erger mishandeld dan later bij wijze van disciplinaire straf. Maar het gebeurde éénmaal, in de verwarring van de bevrijdingsroes. Ik kom daar hieronder op terug. Wanneer de commandant echter niet in staat was of niet bereid was een dergelijk systeem van willekeurig straffen te onderdrukken, ontstond er een toestand, die de neiging had voort te duren totdat van hogerhand er met kracht een eind aan gemaakt werd. In enkele kampen is dat het geval geweest. Ik zal op die kampen terugkomen.

De vaste commissie voor privaat- en strafrecht van de Tweede Kamer, die tussen 11 februari en 29 maart 1946 acht en twintig kampen bezocht heeft ³¹ hangt haar onderzoek naar de behandeling van de gedetineerden evenals

mr. Snijders op aan de vraag naar de hantering van het tuchtrecht. „Over het algemeen heerst er in de kampen een behoorlijke orde, zonder dat deze door excessieve tuchtmaatregelen moet worden afgedwongen. De tucht kan in sommige kampen gekwalificeerd worden als streng (bijv. Carel Coenraadpolder); in andere heerst een geest, die niet anders dan gemoedelijk genoemd kan worden (bijv. Opende). Behoudens in enkele gevallen kreeg de Commissie niet de indruk, dat er overmatig en lichtvaardig disciplinaire vrijheidsstraffen werden opgelegd. Ten aanzien van andere straffen is dat niet gemakkelijk te constateren, zodat de Commissie daarover geen oordeel uit kan spreken.” Celstraffen kan de commissie controleren: zij laat de cellen openmaken, kijkt wie er in zit en voor welk vergrijp. Als dan niet, zoals in het kamp Vianda in Hoek van Holland, de commandant gauw de gestraften uit de cel laat halen op het moment, dat de commissie het terrein betreedt, dan krijgt de commissie een indruk van de cellen en de duur van de straf. Maar terecht zegt de commissie, dat zij andere straffen niet controleren kan.

Die werden wel toegepast, zeker in Carel Coenraadpolder nog ten tijde van het bezoek van de commissie. Een rapport over Leiden spreekt van urenlang buiten staan met het gezicht naar de muur ³². De vrouwelijke gedetineerden in Hoorn schrijven de minister-president over de vernederende straffen, die worden opgelegd: urenlang strafstaan, sluiting in de boeien, opsluiting in natte bunker met ongedierte³³.

183

184

Op de enquête aan de geestelijke en sociale verzorgers antwoordt men uit Leeuwarden, kamp Ericadorp, dat een jongeman van 22 jaar twee dagen bunkerstraf gekregen heeft voor dag en nacht in een cel, waar je niet rechtop in kunt staan en bij een temperatuur van 8 tot 10 graden onder nul. In Vught werden gedetineerden, die iets misdaan hadden tegen de kamporde door de interne recherche mishandeld. In het algemeen kon wie iets verkeerd gedaan had kiezen tussen tien dagen bunker of „tien min een” stokslagen op het blote achterwerk, die dan in bijzijn van een secretaresse werden toegediend³⁴. Dat gedetineerden, die vermoedelijk een ontvluchtingspoging hadden gedaan, werden gestraft met het om de enkel smeden van een ketting, waaraan een met zand verzwaarde kogel bevestigd was, kwam voor in Avegoor³⁵ en in de Carel Coenraadpolder³⁶. Daar was verder de straf op het stelen van een ui, dat men drie kilo rauw moest opeten. En wie een wortel stal moest vijf kilo met modder en al eten. Men liet gedetineerden voor straf door een goot kruipen, die vol mensendrek was, om hem daarna met de gummiknuppel te slaan.³⁷

Op ontvluchting werd vaak heftig gereageerd. In het dossier van de algemene inspectie ligt een brief van twee gedetineerden, die melden, dat een weer gepakte vluchteling met een gloeiend strijkijzer op zijn achterwerk gebrand werd. Dat gebeurde na 21 oktober 1945 in het kamp Schoorl. Een

andere uit dat kamp ontluchte en weer gepakte gedetineerde is in de vrachtauto, waarin hij naar Schoorl terug gebracht werd, bewusteloos getrapt en geslagen. Een uit het kamp Sectorpark te Halfweg ontluchte en weer gepakte gedetineerde wordt in aanwezigheid van de hele kampbevolking, waaronder ook twintig meisjes, zodanig met riemen geslagen tot hij neervalt. Daarna wordt hij bijgebracht en moet dan in een kring lopen en wordt door de bewaking getrapt en geslagen ³⁸.

Tragisch afgelopen is de zogenaamde disciplinaire bestraffing van mr. W. de Rijke, gedurende de bezetting procureur-generaal bij het gerechtshof te Arnhem, in het kamp Noord-Oostpolder. Hij was op eigen verzoek in de Noord-Oostpolder geplaatst, maar bleek ongeschikt voor landbouwwerk. Hij werd toen aangewezen als corveeër in de barak van vrije arbeiders, die wel eens wat weggaven aan de gedetineerden. Ze legden dat dan soms in een schone emmer. De Rijke nam eind september 1945 een boterham mee om met zijn zoon, die ook in dat kamp was, te delen. Dat werd door een bewaker ontdekt, die het aan de kampbeheerder meldde. De Rijke moest toen twee uur lang onder de vlag in de houding staan met een vijfponds roggebrood boven zijn hoofd afwisselend in de rechter- en linkerhand. Hij viel flauw en werd bijgebracht. Daarna kwam de strafexercitie.

184

185

Die bestond uit looppas over een pas aangelegd sintelpad op blote voeten, over een sloot springen, looppas door een pas gemaaid korenveld. Daarna, nog altijd in de looppas, mars door hoog opgaand riet, waarna een steenhoop beklommen moest worden. De eindspurt was op een pas aangelegde, nog niet ingewalste basaltweg. Dat kon hij niet meer. Hij zei dat aan de bewaker, deed nog enige passen, waarop de bewaker hem in het been schoot³⁹. Het gevolg van de verwonding was, dat het been van de Rijke moest worden afgezet. Het was niet het enige geval van mishandeling in de Noord-oostpolder. Er is ook een hersenbloeding voorgekomen tengevolge van een slag met een gummiknuppel en een confusie van de onderarm na een slag met een geweerkolf. Het laatste geval is pas na veertien dagen tot de kamparts toegelaten⁴⁰. De algemeen inspecteur eindigt het rapport, waaraan deze gegevens ontleend zijn met de raad: „Maatregelen dienen genomen te worden, dat nu eindelijk aan de mishandelingen in de kampen in de Noord-Oostpolder een einde wordt gemaakt.” De wens van de algemeen inspecteur in dit rapport van 10 januari 1946 is prompt in vervulling gegaan, zij het op andere gronden dan de door hem aangevoerde. In de volgende maanden is het complex van kampen in de Noord-Oostpolder geleidelijk ontruimd. De Nederlandse Heide Maatschappij, die de landbouwkundige werken uitvoerde, had daarom verzocht, omdat door de aanwezigheid van gezagstroepen en gedetineerden vrije arbeiders niet meer in de polder wilden

werken. Bovendien was de arbeidsprestatie van de gedetineerden beneden redelijk peil. In april 1946 heeft de ontruiming volledig haar beslag gekregen⁴¹.

In het kamp Sectorpark te Halfweg moesten op Koninginnedag 1945 (toen 31 augustus) de gedetineerden werken, terwijl de dag voor het personeel als zondag werd beschouwd. Een aantal gedetineerden heeft bij een boer in de schuur, in het bijzijn van diens familie, de feestdag gevierd. Dat is ontdekt. De commandant had wegens overtreding van de regel arreststraf opgelegd. Dat was correct, hoewel men geredelijk kan denken, dat de regel zelf meer pesten, meer onthouden van een vrije dag dan heropvoeding was. Daar was het echter niet mee afgelopen. De politieke opsporingsdienst heeft alle betrokken gedetineerden tot tien uur in de avond looppas laten lopen met de handen omhoog. Sommigen moesten daarbij lege jeneverkruiken omhoog houden, anderen borden, waarop geschreven stond: „Wij hebben feest gevierd”. Eten en drinken werd niet verstrekt. Eén gedetineerde kreeg een zenuwtoeval, anderen kapotte voeten. Twee dagen later moest nog eens gemarcheerd worden gedurende vier uur⁴².

185

186

De commandant had kennelijk de zaak niet in de hand en heeft de politieke opsporingsdienst straffen laten uitdelen.

Uit het kamp Duinrust wordt bericht, dat een bewaker, waarschijnlijk niet toevallig bijgenaamd de bloedhond, langdurige bunkerstraffen uitdeelde⁴³.

Het was moeilijk afwijkingen van het voorgeschreven tuchtregiem te weten te komen. In de kampen werden geen ongeoorloofde strafoefeningen gehouden in tegenwoordigheid van de inspecteurs van het militair gezag. Prof. van Bemmelen vertelt, hoe hij eens bij een onverwacht bezoek aan Amersfoort de strafcellen wilde zien en daarin twee mannen aantrof, die halfdood waren geslagen. Hij heeft toen onmiddellijk de commissaris van politie ingeschakeld. „De moeilijkheid was echter, dat de heer van Bemmelen en zijn mensen weer verder moesten, zij kenden van de kampcommandanten eigenlijk niemand. Zo’n inspectie was betrekkelijk kort en dan moest men weer naar een volgend kamp. In september hadden zij de zaak in de hand en zijn er bij zijn weten ook niet meer zulke vreselijke wantoestanden voorgekomen.”⁴⁴

De wantoestanden, waar van Bemmelen over spreekt, waren niet alleen de onrechtmatig opgelegde straffen. In sommige kampen is bij een deel van de met de bewaking belaste personeelsleden de houding tegenover de politieke delinquenten een poos lang dezelfde gebleven als tijdens de oorlog: een houding van haat, die, nu de gedetineerden machteloos in hun handen waren overgeleverd, leidde tot een op dit ogenblik onvoorstelbaar wrede behandeling. Enig voorwendsel, dat die be- en mishandeling geschiedde

wegens overtreding van een orderegel in het kamp was daarbij niet nodig. Ik zal van dit soort behandeling enkele voorbeelden geven. Hierbij gaat het om de algemene behandeling van alle gedetineerden zonder onderscheid. Het straffenregiem, dat eveneens voor ieder geldt, die een kampregel overtreedt, heb ik reeds behandeld. Maar niet onder deze rubriek zal ik de gevallen bespreken van individuele mishandelingen, die tegen een bepaalde persoon gericht waren en die vaak het karakter van afrekening droegen.

Wij hebben over de toepassing van deze regiems maar weinig berichten. Daar zijn verschillende redenen voor. De eerste, meest voor de hand liggende, is dat indien commandant en personeel samen een dergelijk regiem in stand hielden, men er geen buitenstaanders bij toeliet. Van Bemmelen heeft al op die moeilijkheid gewezen. De tweede grond is, dat de gedetineerden bang waren, dat ze nog erger mishandeld zouden worden, wanneer het uitkwam, dat zij het waren, die de zaak naar buiten gebracht hadden.

186

187

De vrouw van een gedetineerde, die aan kapitein Chr. Bürhmann, adjudant van de Koningin, klaagt over de behandeling van haar man in het kamp De Vlijt op Texel schrijft: „Noemt U

vooral geen naam, want wanneer de kampleiding hier achter komt, worden de personen in kwestie half dood geslagen. Vandaar dat wanneer er officieel bezoek komt — ze (d.i. de gedetineerden) steeds de beste inlichtingen geven.”⁴⁵ En tenslotte de derde grond, waarom er over deze regiems betrekkelijk weinig berichten zijn: zij zijn betrekkelijk weinig voorgekomen.

Bekend is de behandeling van de gedetineerden in Vught. In zijn brochure „Het kamp te Vught” heeft ds. M.C. van Wijhe daarover geschreven. Het verschilt niet zoveel van de behandeling in het kamp aan de Levantkade te Amsterdam, waar ik nader op in zal gaan. Een soortgelijk bericht komt van de Willem III-kazerne te Apeldoorn.⁴⁶ Daar duurde het tot juni 1945, omdat toen de gedetineerden naar Wezep zijn overgebracht. In Vught is de zaak na enkele maanden gesaneerd. In de Cellenbarakken in Scheveningen heeft korte tijd een barbaars regiem geheerst, gedurende de maanden dat de inrichting onder beheer van de Canadese Field Security stond. Regiems als deze zijn in september 1945 in ieder geval verdwenen, wat niet wegneemt, dat individuele mishandelingen ook daarna nog blijven voorkomen. In een aantal kampen blijft een hard regiem nog tot in 1946 voortbestaan, zij het dat die regiems niet te vergelijken zijn met wat zich in de eerste maanden na de bevrijding in de kampen Levantkade en Cellenbarakken heeft voltrokken.

Ik wil nu nader ingaan op het regiem aan de Levantkade te Amsterdam, omdat over dat kamp in twee doctoraalscripties is geschreven, namelijk van de heer K. Brants uit Amsterdam en van mejuffrouw Hetty Smeets uit

Leiden. De heer Brants heeft ook over de eerste maanden geschreven aan de hand van de in 1948 uitgekomen brochure van dr. van der Vaart Smit, *Kamptoestanden 1944/45-'48*. De lezing van die brochure heeft hem aanleiding gegeven het kamp Levantkade als onderwerp voor een doctoraalscriptie te nemen, omdat hij wilde weten in hoeverre de berichten van dr. van der Vaart Smit op waarheid berustten. Een onderzoek naar alle kampen was uiteraard in het kader van een doctoraalscriptie niet mogelijk. Daarom koos hij het kamp, waarvan dr. van der Vaart Smit het algemeen regiem beschrijft. Omtrent de andere kampen geeft deze alleen individuele gevallen.

187

188

Ik citeer nu de beschrijving, die dr. van der Vaart Smit van het regiem in de Levantkade geeft:

„In het kamp aan de Levantkade te Amsterdam, met (behalve de vrouwen) een drieduizendvijfhonderd man, moesten de gedetineerden in de beide grote mannenloodsen nacht en dag plat op het schaarse stroo blijven liggen. Alleen voor luchten - eens per dag - kwamen zij overeind. Zij kregen, nadat zij b.v. in de school aan de Polderweg te Amsterdam gedurende veertien dagen (8 tot 22 mei) niet anders hadden gehad dan in totaal drie keer een hompje brood en vijf keer één schepje eten, gedurende de eerste vijf dagen in het geheel niets dan uitsluitend water, daarna gedurende zeer lange tijd 's morgens één half sneedje brood en 's avonds een kleine hoeveelheid middageten, namelijk een zesde liter, meest dunne soep. Dit middageten ontbrak vaak, zodat men dan het leven hield op in totaal een sneedje brood per dag plus een paar slokken water. Voegt hierbij, dat de mensen in de tijd van het 'luchten' steeds zwaar afgeëxerceerd werden — men moest niet alleen looppas maken, maar over het hele terrein met zijn ruw plaveisel van kinderhoofdjes dwars door plassen en vuil heen 'kopje duikelen', robben, rollen enzovoort. Wie het ooglijkst pak droeg moest door de vuilste plassen! En dat de ganse tijd door, zulks met de duidelijke bedoeling de mensen af te beulen en zo miserabel mogelijk te maken. Voegt hierbij, dat men de mensen geheel uitgeplunderd had, hen van das, bretels, boordeknoopjes, overalls, goede schoenen, bagage enz. had beroofd. Voegt hier dan nog bij, dat velen hunner, bij wijze van extra luchten, met de handen een vreselijk vuile mesthoop moesten leeghalen, telkens een vrachtje met de handen tegen de kleren gedrukt dit een half uur ver weg naar de schuit moesten brengen, wekenlang de gehele dag door, en men kan zich voorstellen, dat spoedig de hele kampbevolking één wanhopige, vreselijk vuile, merendeels zieke massa stinkende paupers was, die met hun gemillimeterde hoofden, maar ongeschoren gezichten meer op bandieten dan mensen geleken.

In dit kamp waren zware mishandelingen aan de orde van de dag, gewoonlijk zo, dat degene, die men 'nemen' wilde, op handen en voeten

moest gaan zitten, het zitvlak omhoog en dan met een gummiknuppel, de geweerkolf of een eind hout werd afgeranseld. Dit geschiedde nu met deze dan met gene, soms met velen tegelijk, de gehele dag door. Aan het gejammer was nimmer een einde. En dan ging het vaak tot bloedens toe of totdat men er bewusteloos bij neer lag. Zelfs dysenterielijders werden mishandeld, meermalen dermate, dat bloed en vuil, uit hun lichaam geslagen, zich over het hele lichaam verspreide, tot in de nek toe. Er werd ontzaglijk veel geslagen. Het is een wonder wat de uitgemergelde en afgebeulde stakkers verduren konden. Trouwens, die het niet volhouden konden, vertellen het niet meer na.

Vaak vormde bij het mishandelen het zogenaamde ‚gramfoonplaatdraaien’ voor de bewakers een bijzonder vermaak. Dat is, dat men met een vinger in zijn oor en met een vinger van de andere hand op de grond om zijn eigen as moet draaien.

188

189

Het tempo wordt hier door geweerkolfstoten opgedreven. Zelfs sterke mannen krijgen na een kwartiertje het schuim op de mond en vallen bewusteloos neer, laat staan de ongelukkige slachtoffers van het Levantkade-regiem!

Wie het kampleven niet langer volhouden konden en helemaal ziek werden, verdwenen naar de strafloods, naar het hok ‚verboden voor onbevoegden’ en vonden hier hun einde. Ziek was eigenlijk iedereen. Dysenterie, schurft en dergelijke heersten sterk. Men liet de lijders eenvoudig in hun vuil liggen en de stank, die bij deze zieken heerste, was meer dan vreselijk. Gelukkig is de natuur zo barmhartig, dat de lijders de stank, die het gevolg is van hun eigen toestand, zelf niet meer ruiken. De geneeskundige dienst was een bespotting. Kortom, het was een vreselijke toestand! Hoeveel ongelukkigen op deze wijze hun einde vonden, is aan de kampbewoners niet bekend geworden. Het zijn er ongetwijfeld talloos velen. Zij zijn in wezen beestachtig vermoord, na beestachtig mishandeld te zijn.

In het algemeen is wat hierboven van de Levantkade kort wordt aangeduid, voor de meeste kampen en bewaarplaatsen in gelijke mate geldend. Er is zo goed als overal op ontzettende wijze honger geleden. Hongeroedeem hebben duizenden gehad. Mishandeld uitentreuren zijn er tienduizenden. Geslagen met gummiknuppels, geweerkolven, karwatsen, stukken hout enzovoort, is er niet slechts in 1945, maar ook in 1946 tot zelfs 1947 toe over het gehele land.”

En dan volgen beschrijvingen van wat volgens dr. van der Vaart Smit niet het gewone regiem was, maar wat als buitengewoon kan worden gekenschetst. In het hierboven weergegeven citaat wordt de toestand als

beschreven voor de Levantkade in Amsterdam weergegeven als exemplarisch voor alle andere kampen. Er rijzen twee vragen:

- a. is de toestand juist beschreven?
- b. was de toestand in andere kampen ongeveer gelijk?

Voordat ik op deze vragen inga, geeft ik eerst enkele citaten uit de genoemde doctoraalscripties. In de scriptie van de heer Brants, die zich meer dan mejuffrouw Smeets met de beginperiode bezig houdt, komt de volgende passage voor:

„Dat de Levantkade als. slecht kamp bekend stond, slaat voor wat de eerste maanden betreft voornamelijk op de strafpraktijken, welke in die tijd op haar territorium plaats vonden. Veel van deze, door zowel kampleiding als personeel uitgeoefende praktijken hadden weinig of niets met ondisciplinair gedrag van de gedetineerden uitstaande, maar vonden hun grond in hetzij individueel hetzij collectief gerichte - en waarschijnlijk door het achterwege blijven van een algemene bijtjesdag in onvoldoende mate bevredigde — gevoelens van wraak jegens laatstgenoemden.

189

190

Als uitingen hiervan kunnen aangemerkt worden de volgende, aan de gedetineerden van de Levant kade opgedragen verrichtingen. De meest sadistische was wel het zogenaamde ‘gramfoonplaatdraaien’, waarbij met een vinger in het oor en met een vinger van de andere hand op de grond rustend om de eigen as gedraaid moest worden in het door de opdrachtgever aangegeven tempo totdat ‘de plaat uit was’, hetgeen veelal betekende totdat het slachtoffer bewusteloos was neergevallen. Andere ‘spelletjes’ waren gedetineerden bij de dagelijkse, tijdens het luchten gehouden exercities door de plassen of het vuile stroo op het middenterrein te laten kopje duikelen, robben (d.i. vooroverliggend zich over de grond voortbewegen alsof men onder spervuur ligt), en rollen (d.i. liggend op de grond zich verplaatsen door om eigen lichaamsas zich te draaien). Gezien de algemene slechte fysieke conditie der gevangenen zullen ook hierbij velen door uitputting door de knieën zijn gegaan. Hoewel het begaan van deze wreedheden in juni 1945 verboden werd, tot in augustus van dat jaar heeft het in kleine omvang, doch regelmatig, veelal als sluitstuk van het ‘s nachts door bewakers georganiseerde ‘tribunaaltje spelen’ nog in het kamp plaatsvonden. Een afdoende oplossing hiertegen werd tenslotte door de kampleiding gevonden in de oprichting van een contactcommissie van gedetineerden, welke dagelijks met de adjunct-kampcommandant klachten en wensen van de loodsenbevolking kenbaar maakte.”

Mejuffrouw Smeets, die zich bezig houdt met het regiem, dat na de eerste maanden heerste, schrijft in haar inleiding:

„Tijdens mijn onderzoek, dat betrekking had op het bewaringskamp

Levantkade te Amsterdam, vormde zich langzamerhand bij mij de mening, dat in de eerste maanden (ongeveer van mei '45 tot september '45) in dit kamp zeker excessen zijn voorgekomen, maar dat spoedig daarna deze excessen zoveel mogelijk werden ingeperkt en zich tenslotte niet meer voordeden.”

Wanneer ik thans probeer te taxeren, hoe de toestand geweest is, dan is het eerste dat opvalt, dat dr. van der Vaart Smit aan de beschrijving van de mishandelingen geen enkele tijdslimiet toevoegt. De titel van zijn brochure „Kamptoestanden 1944/45-48” suggereert veeleer, dat de beschreven toestanden gedurende die hele periode hebben geheerst. Dat is niet waar. De beide scripties spreken van een geleidelijke beëindiging van dit wrede regiem en een geheel ophouden in augustus-september 1945. Brants spreekt niet van het op handen en voeten moeten gaan zitten met het zitvlak omhoog om te worden geslagen.

190

191

Het zal bij het tribunaaltje spelen wel voorgekomen zijn. Over het met de handen mest kruien spreekt Brants ook niet. In het boek van Groen is hiervan evenwel een foto te zien. De beschrijving van de mishandelingen, zoals van de Vaart Smit die geeft, is dus wel ongeveer juist. Zij wordt bevestigd door de verklaring van een andere gedetineerde, die door diens advocaat bij de behandeling van zijn zaak voor het bijzonder gerechtshof te Amsterdam in maart 1946 is voorgelezen. Dat dr. van der Vaart Smit niet het eind ervan vermeldt en niet de instelling van de kampcommissie, vertekent het beeld.

Juist is de opmerking van van der Vaart Smit, dat de voedseltoestand onvoldoende was. Ik heb hiervoor al vermeld, dat daarover door de verantwoordelijke militaire commissaris⁴⁷ en door de kamparts aan de bel getrokken is⁴⁸. Maar op de data van die brieven was de voedselvoorziening in het totaal uitgehongerde Amsterdam nog niet goed georganiseerd. Vergeten te vermelden, dat gebrek aan voedsel in de kampen de uitloop was van een maandenlange hongersnood, maakt dergelijke beschrijvingen als historisch document onbruikbaar. Ten onrechte wordt de indruk gewekt, dat de overheid met opzet de gedetineerden uithongerde. Vergeten wordt te vermelden, dat de toestand na de eerste weken verbeterd is.

Dat de geneeskundige dienst een bespotting was, is niet juist. De vliegende colonne, die op dit punt haar kritiek niet spaarde, vond in vergelijking met andere kampen de medische verzorging niet slecht⁴⁹. De ziekenafdeling krijgt de kwalificatie „zeer goed”⁵⁰ in het slotrapport van 18 december.

De gedetineerden moesten dag en nacht plat in het stroo blijven liggen, schrijft dr. van der Vaart Smit. Hij vergeet te vertellen, dat de kampleiding direct getracht heeft werk te vinden, hetzij in hetzij buiten het kamp. De

daaraan verbonden moeilijkheden zal ik later bespreken. Eén daarvan was het gevaar voor ontvluchting bij werk buiten het kamp, dat gemakkelijker te vinden was dan werk binnen. Dat had tot gevolg, dat de zware gevallen niet konden werken, omdat men hen niet buiten het kamp wilde brengen. In het antwoord op de enquête aan de geestelijke en sociale verzorgers lezen wij dan ook op de vraag, hoe de behandeling van de gedetineerden in het kamp Levantkade is: „Menselijk. Afdeling bijzondere gevallen (ernstig verraad enz.) te streng behandeld. Mogen de hele dag niets doen en liggen in de kou. Klacht ingediend bij kampleiding.” Dit was begin 1946.

Gesuggereerd wordt, dat er een aantal gedetineerden „het niet meer navertelt”, dat men in de strafloods „een einde vond”. Bevestiging van deze suggestie heb ik niet kunnen vinden.

Men moet concluderen, dat de beschrijving van de behandeling van de gedetineerden, zoals van der Vaart Smit die in het hierboven gegeven citaat presenteert, met de restricties, die ik maakte juist is.

191

192

De belangrijkste restrictie is, dat het voorgesteld wordt alsof dit regiem tot aan de opheffing van de Levantkade op 1 juli 1946 heeft voortgeduurd. Dat is niet waar. Ook na de eerste maanden bleef het regiem wel hard en ruw, zoals mejuffrouw Smeets beschrijft. Ondanks de bemoeiingen van de kampleiding om sociaal enige rust te brengen (aan een aantal vrouwen werd toegestaan een bezoek aan tehuizen voor kinderen van gedetineerden te brengen en daarvan verslag te doen), om voor afleiding te zorgen bleef de stemming slecht. Het voortdurend in grote loodsën opeengepakt wonen deed daar geen goed aan. De bewaking was ook na januari 1946 niet altijd tactisch, en ook overigens niet van goede kwaliteit. In het dossier van de algemene inspectie over de Levantkade ligt een staat van tussen 1 oktober 1945 en 1 april 1946 ontslagen personeelsleden: 13 wegens corruptie, verduistering of diefstal en 3 omdat zij geen blanco strafregister hadden. De gedetineerden wisten dat ook en het maakte de stemming uiteraard niet beter⁵¹.

Op zondag 10 maart 1946 ontstaat een rel in de vrouwenloods, ongetwijfeld door ontactisch optreden van bewaaksters. Een bewaakster had een foto van het kind van een gedetineerde afgenomen en die verscheurd⁵². „Bij het bezoek was het toegestaan, dat gedetineerde vrouwen eigen gemaakte poppetjes aan hun kinderen meegaven. Aan deze maatregel werd door genoemde loods- commandante en bewaaksters niet de hand gehouden en vooral op zaterdag 9 maart is er bij het bezoek op een zeer misselijke manier opgetreden door verschillende hierboven genoemde bewaaksters”, schrijft de commandant binnenbewaking in een rapport⁵³. Op 10 maart komt er een ruzie tussen vrouwelijke gedetineerden en bewaaksters. De gedetineerden gooien de loodsdeur open en gaan naar buiten, waarop door

de bewaking een schot gelost is. Er komt versterking en er vallen meer schoten. Daarop komen de mannen in de andere loodsen in opstand, zij maken brand. De opstand wordt gedempt, maar door het schieten zijn twee vrouwen en twee mannen gewond geraakt. Als op maandag 11 maart weer een begin van een relletje losbreekt, wordt geschoten op een gedetineerde, die ondanks uitdrukkelijk bevel zijn hoofd uit het raam bleef steken. Hij wordt geraakt en is later in het ziekenhuis overleden⁵⁴.

Bij dit alles komt, dat juist in het ressort Amsterdam de vrijlating van lichte gevallen ternauwernood opschoot. Ook daardoor wordt de stemming zeer geprikkeld. Ook de ernstige zieken worden niet, zoals in andere ressorten, ontslagen. Er zijn op 19 april 1946 volgens bericht van de kamparts achttien zeer ernstige zieken, die naar huis behoren te gaan, en drie a vierhonderd acute en chronische patiënten, die dieet behoeven⁵⁵. Ook in deze gevallen is de procureur-fiscaal weinig voortvarend.

192

193

Het kamp aan de Levantkade in Amsterdam was een slecht kamp, ook nadat het mishandelingsregiem in september 1945 tot een eind gekomen was. Maar men mag zeggen, dat in de andere kampen het regiem net zo slecht was als aan de Levantkade, zoals dr. van der Vaart Smit beweert? Er zijn enkele kampen geweest, waar ook in de eerste tijd een dergelijk regiem heerste. Ik heb ze al genoemd: Vught, de Cellenbarakken in den Haag, De Willem III-kazerne in Apeldoorn, die maar een maand bestaan heeft. Over de kampen in Vlaardingen en de Hoek van Holland, over het kamp Carel Coenraadpolder in Finsterwolde en over De Vlijt op Texel spreek ik nog. In andere kampen is wel incidenteel geslagen, zoals we hiervoor hebben gezien. Er is in veel kampen ook incidenteel zwaar mishandeld, zoals ik nog zal bespreken. Maar noch in de eerste maanden, noch in de tijd daarna en zeker niet na januari 1946 was het regiem in de veruit grootste meerderheid van de kampen te vergelijken met dat van de Levantkade in de beginmaanden. Dr. van der Vaart Smit laat ook na zijn bewering met feiten te staven.

Hoezeer het regiem aan de Levantkade uitzondering was kan bovendien blijken uit het feit, dat het directoraat-generaal, hoewel het moeilijk ruimte kon missen, omdat van vele kanten op ontruiming van kampen werd aangedrongen, reeds in begin 1946 het kamp wilde opheffen. In het verslag van afdeling UIA (de kampenafdeling) over de periode van 1 januari tot 1 mei 1946 aan de directeur-generaal wordt gezegd: „Dit kamp, waarvoor de loodsen aan de Levantkade zijn ingericht, is wat de legering betreft zeker geen ideaal kamp te noemen. Bovendien bleek het gehalte van het personeel zodanig te zijn, dat corruptie aan de orde van de dag was.” Men heeft wel een oplossing voor herhuisvesting van gedetineerden, maar “alleen het P.R.A.-onderzoek staat een snelle oplossing in de weg.” In de maand mei is het opsporingsonderzoek (en dat zal wel betreffen de lichte gevallen, omdat

die door een verplaatsing naar buiten Amsterdam nog langer op verhoor en rond maken van het dossier zouden moeten wachten) volgens het verslag over die maand nog altijd niet voltooid. Tenslotte wordt het kamp op 1 juli 1946 opgeheven.

In het kamp te Vught heeft in de eerste maanden na de capitulatie van de Duitsers volgens berichten van ds. van Wijhe een regiem geheerst, dat leek op dat van de Levantkade in dezelfde periode. Merkwaardig is, dat het kamp deels bewaringskamp was, maar deels bij het Canadese leger in gebruik was.

193

194

De aanwezigheid van Canadese militairen, die het barre regiem niet waardeerden en ook de gevoelens van rancune van de Hollandse bewaking tegen de voornamelijk uit duitse wapendragers bestaande kampbevolking niet hebben kunnen meevoelen, heeft ertoe geleid, dat zij gedetineerden hebben geholpen te ontvluichten. In diezelfde eerste maanden zijn uit het kamp Vught honderdvijftig gedetineerden ontvluicht.⁵⁶ In Vught heeft men de toestand beter in de hand gekregen dan in Amsterdam. De commandant beschouwde, volgens het verslag van afdeling 111A over de maanden januari-mei „de reclasseringsarbeid als zijn voornaamste taak”.

Het door dr. van der Vaart Smit vermelde verhaal, dat er in het kamp Vught een geheime begraafplaats zou zijn, waar de slachtoffers van de nederlandse terreur zouden begraven liggen⁵⁷, is door politie-onderzoek niet bevestigd. Het is begrijpelijk, dat in dit kamp, waar meer dan vijfduizend man bijeen gebracht waren en waar in het begin een regiem van mishandelen en afbeulen heerste, dergelijke verhalen de ronde deden.

Een bijzondere plaats namen de Cellenbarakken in Scheveningen in. Het is een afzonderlijke inrichting op het terrein van de Scheveningse strafgevangenis, die door de Duitsers gebruikt was voor politieke gevangenen. Daarin bevindt zich ook de zogenaamde dodencel, waarin door de Duitsers ter dood veroordeelde verzetsmensen werden opgesloten. Deze gevangenis is onmiddellijk na de bevrijding in beheer genomen door de Canadese Field Security. Zij stond dus aanvankelijk niet onder het militair gezag. In deze inrichting werden prominente N.S.B.-ers opgesloten en duitse oorlogsmisdadigers en S.D.-ers. Wie in de Cellenbarakken terecht kwam werd geacht heel wat op zijn geweten te hebben. Wat daar gebeurde was barbaars. De mishandelingen hielden het midden tussen individuele mishandelingen, die niet collectief alle gedetineerden troffen, en collectieve represailles. Omdat alle bewoners bekende figuren waren werden individuele afrekeningen, zoals ik ze later beschrijven zal en zoals ze in veel kampen voorkwamen, door hun frequentie al gauw collectief.

In de vierde druk van de brochure van dr. van der Vaart Smit komt een voorwoord voor van prof. mr. G.M.G.H. Russel, waarin verwezen wordt naar een aantal verklaringen. Die staan achter in de brochure als bijlage

afgedrukt. Eén ervan heeft betrekking op het regiem in de Cellenbarakken te Scheveningen. Zij is afkomstig van Arno Arlt, gedurende de bezetting voorzitter van het duitse Strafgerecht in den Haag, die daar gedetineerd was. In een proces-verbaal van de rechercheur W.P. Quartero van 3 mei 1947 bevestigt Arlt het in de brochure afgedrukte verhaal. Omdat het zakelijk geschreven is en door het latere politie-onderzoek wordt bevestigd, neem ik het hier in zijn geheel over.

194

195

„ Verslag over mijn mishandelingen in de Strafgevangenis te Scheveningen in de periode van 25 Juni tot begin Augustus 1945.

Op Maandag 25 Juni 1945 werd ik in een luxe-auto van het Militair Gezag door een luitenant van de B.S. en een sergeant van de Koninklijke Landmacht van de gevangenis te Winschoten overgebracht naar de Strafgevangenis te Scheveningen. Tijdens deze tocht, die de gehele dag duurde, werd mij geen eten of drinken verstrekt. Ongeveer om half zes in de namiddag reden wij door de poort het voorplein van de Strafgevangenis op. Nadat wij halt gehouden hadden kwamen er plusminus tien mannen in burgerkleding naar buiten, de meesten met een blauwe armband, waarop de letters C.D. (Controle-Dienst) van de B.S. en allen met een houten stok van plusminus een meter lengte, met een leren riempje om de polsen bevestigd.

Alras werd mij duidelijk, dat er geen normaal geüniformeerd gevangenispersoneel aanwezig was, maar dat deze burgers mijn bewakers zouden zijn. Zij sleurden mij de auto uit, wat niet eenvoudig was, omdat er onder mijn broek een stok met riemen langs mijn rechterbeen was gebonden. Nadat ik vervolgens begroet was met de woorden: „Zo ben jij nu Z.!\", begonnen de heren mij met hun stokken degelijk af te ranselen tot groot vermaak van mijn twee begeleiders van die dag, de luitenant en de sergeant. Na deze ontvangst-ceremonie werd ik door deze joelende en tierende B.S.-ers het gebouw in — en een lange gang door — geknuppeld en zo bereikte ons gezelschap het centrale middelpunt van de gevangenis, de zogenaamde „Centrale”.

Hier was het 'n lawaai dat horen en zien vergingen. Een B.S.-er speelde op een piano „Ouwe Taaie”. Boven op die piano zat iemand met een marinierspet op het hoofd en in hemdsmouwen op 'n trekharmonica lawaai te produceren. Alle andere B.S.-ers van het aanwezige bewakingspersoneel brulden dit schone lied mee en sloegen daarbij met hun stokken op de ijzeren verwarmingsbuizen, wat in de holle ruimte een overweldigende herrie maakte. Deze heden waren kennelijk dronken’

De commandant van deze bewakingsgroep - G. — was gekleed in een Canadese sergeantsuniform en was hierbij tegenwoordig.

Toen ik dan op de „Centrale” verscheen was dat een blijde verrassing en afleiding voor de heren B.S.-ers. Men kleepte mij direct spiernaakt uit en

nam mijn bril af, die ik nooit meer teruggekregen heb. (Vier maanden heb ik mij zonder bril moeten behelpen.)

De commandant G. zei tegen mij, dat ik wel levend binnen was gekomen, maar dat ik er nooit meer levend uit kwam. Daar zouden zij wel voor zorgen.

195

196

Echter hoopten zij van mij toch meer plezier te beleven dan van Rost van Tonningen, die kort tevoren een einde aan zijn leven had gemaakt.

Na deze vriendelijke begroetingswoorden werd mij gelast om de muur te kussen en toen ik dit weigerde viel het gehele gezelschap over mij heen en ranselde mij minuten lang met hun knuppels. waar zij mij slechts raken konden. Ik had de indruk - en die indruk werd later bevestigd — dat één der beide marechaussees in het slaan en ranselen een grote vaardigheid had bereikt. Mijn beide meergenoemde begeleiders, de luitenant en de sergeant, waren bij dit alles tegenwoordig en aanschouwden deze ranselpartij met zeer veel welgevallen. Toen ik „groggy” was, werd een Nederlander in S.D.-uniform, waarschijnlijk Cor V. (?), uit zijn cel gehaald. Hij droeg een omgekeerd nachtvaatwerk op zijn hoofd en moest „Lilly Marleen” zingen met Hollandse woorden, die hij kennelijk had moeten leren. Deze man werd voor mijn ogen zo onbarmhartig en misdadig afgeranseld dat ik mij alleen nog kan verbazen dat hij niet dood was. (Deze man werd voortdurend afgrijselijk mishandeld.) Toen de heren vermoeid raakten mocht ik alleen mijn broek weer aantrekken. Deze broek zou. tot het begin Augustus mijn enige kledingstuk zijn.

Mijn „bewaarders” brachten mij toen gezamenlijk naar mijn cel. Op de smalle ijzeren trap bevond zich achter mij een korte, dikke C.D.-er met kaalgeschoren hoofd [één der wreedste beulen, ik meen een bokser uit Scheveningen en genaamd K. (?)], die in het bezit was van een ijzeren staaf, waarmee hij met alle kracht tegen mijn geslachtsdelen sloeg. In de voor mij bestemde cel aangekomen, vertelde men mij dat zich hier zojuist de Duitse S.D.-er T. had opgehangen. Tot afscheid gaf de dikke bokser mij onverwachts enige vakkundige kaakstoten en ik lag knock-out in een hoek van mijn nieuw verblijf. Toen ik weer tot bewustzijn kwam waren de heren verdwenen, de deur op slot en ik kon eerst een tand en een kies en veel bloed uitspuwen. In mijn cel bevond zich alleen een krib, een ton, een wandtafeltje en een kruk, verder niets. Zolang de B.S.-bewaking heeft geduurd heb ik geen strozak, geen dekens, geen eetgerei, geen handdoek en geen zeep gehad. Totaal niets, slechts een broek en constant binnen en buiten op blote voeten.

Mijn rust zou van korte duur zijn. Vrij spoedig werd ik door een lange B.S.-er, met bril en blauwe alpinomuts en een pistool in de hand (van R.),

uit de cel gehaald. Deze Van R. (?) behoorde — met de „dikke” — tot de allerergsten van het bewakingsdetachement en voelde zich geroepen om mijn „lijfbeul” te worden. (Later geschiedde dit uit de cel halen meestal met minstens vier man, bewapend met pistolen en stenguns in de aanslag.)

196

197

Van R. (?) bracht mij dan naar de kapperscel, die gevuld was met tierende en dronken B.S.-ers. Van G. werd gehaald en moest getuige zijn van het komende schouwspel. Mijn hoofd moest kaal geknipt worden. Dit deed men toen gezamenlijk met roestige scharen en tondeuzen, bij welke bewerking men hele lappen vel met haar en al van mijn schedel rukte. Ik werd hierna naar het vertrek geslagen, waar de andere B.S.-ers met hun commandant G. zeer luxueus aan het eten waren. Zij onderbraken dadelijk hun maaltijd en sloegen mij met gummiknuppels op mijn bloedend hoofd, waarna ik weer naar mijn cel kon teruggaan. Daar trachtte ik op het ijzeren raster van de krib te gaan slapen. Zonder strozak, zonder dekens, zonder kleren, met een lege maag en beurs geslagen was dit een koude aangelegenheid.

In de nacht en *in alle volgende nachten* verscheen er om het uur iemand in mijn cel met een zaklantaarn en ik kreeg dan met een gummiknuppel een tik op mijn hoofd. Men wilde blijkbaar niet dat ik zou slapen en men was bang dat ik door zelfmoord een te vroeg einde aan hun genoegen zou maken. Meestal was dit de bewuste Van R. (?), die zijn nachtrust hiervoor graag opofferde.

De volgende dag verbleef ik wederom zonder eten in mijn cel. Het was Dinsdag 26 Juni 1945, de verjaardag van mijn lieve dochtertje Marijke en ik vroeg mij af waar mijn vrouw met de beide kinderen zich zouden bevinden. Er gebeurde die dag niets noemenswaards, maar dit was de stilte voor de storm.

Des avonds om plusminus negen uur haalde Van R. (?) mij uit de cel en bracht mij naar de „Centrale”, alwaar het voltallige B.S.-bewakingspersoneel aanwezig was. Verder zaten achter een tafel enige Nederlandse officieren met oorlogsonderscheidingen op hun Engelse uniformen, met hun „dames”. Deze officieren stelden mij alle mogelijke en onmogelijke sarcastische vragen en zeiden, dat zij met de Brigade „Irene” in Normandië geland waren. Na dit vraaggesprek gaven de officieren een teken, dat het „feest” kon beginnen en schonken zich de zoveelste borrel in. De commandant G. kwam nu in actie en stelde zijn B.S.-ers en marechaussees in slagorde op. Zij vormden een grote kring van naar schatting een twintig a vijfentwintig man. Ik moest toen als een circuspaard zo snel mogelijk in de rondte lopen en iedere B.S.-er en marechaussee die ik passeerde, sloeg mij met stok of gummiknuppel zo hard als zij maar raken konden. Zo werd ik een hele tijd lang in het rond geknuppeld en de aanwezige officieren met hun

„dames” konden van dit schouwspel maar niet genoeg krijgen. Die avond werden *drie* gummiknuppels op mij kapot geslagen! Wanneer een zo illuster gezelschap toekijkt moet je toch goed je best doen.

197

198

Toen ik ten slotte bewusteloos neerviel werd er een emmer water over mij heengegoot en begonnen de heren een aanvang te maken met de uitvoering van hun ganse repertoire op het gebied van sadistische wreedheden en vernederingen. De jenever vloaide rijkelijk en de heren officieren gaven aanwijzingen en verzonnen nieuwe mishandelingen. Ik vermoed, dat dit „feest” met mij ongeveer twee uur geduurd zal hebben.

Meerdere malen was ik bewusteloos en ten slotte zal het hun niet meer gelukt zijn om mij weer bij kennis te brengen. Ik ontwaakte eerst, toen men mij met mijn benen naar boven de trap opzeulde en mijn hoofd op iedere ijzeren trede sloeg. Ik werd in mijn cel gekwakt, drijfnat van het water en van onderen tot boven besmeurd met bloed. De verdere nacht lag ik op de stenen vloer, omdat ik de kracht miste om mijn krib te bereiken.

De volgende morgen om zes uur werd ik gewekt met een emmer koud water. Ik moest mijn ton gaan ledigen. Buiten aangekomen hadden de B.S.-ers een dubbele haag gevormd en daartussen door moest ik met een Oberleutnant van de Grüne Polizei — ieder met onze ton — om het hardst lopen. Een regen van stokslagen hagelde op onze kapot geslagen ruggen neer en ten slotte holde de tierende bende al knuppelende achter ons aan. Op het pad had men stukken en scherven glas gestrooid en daar moest ik met mijn blote voeten overheen rennen. Aan het einde van deze lijdensweg was een grote gegraven kuil gevuld met de inhoud der tonnen van de zeshonderd a zeventhonderd gevangenen. Men gooide mij toen in deze kuil en *ik ging kopje onder in de menselijke drek!* Op de terugweg naar binnen, weer rennen om het hardst en weer slaag.

Dit „tonnenstorten” des morgens vroeg zou voortaan steeds gepaard gaan met ernstige mishandelingen en vaak werd de inhoud van mijn ton over mijn hoofd uitgestort.

Hoe mijn lichamelijke toestand was en hoe mijn lichaam en voeten er uitzagen zal zonder meer duidelijk zijn. Toen ik om medische hulp verzocht, kreeg ik bericht dat de gevangenisdokter *De R.*, die later in kapiteinsuniform rondliep, *weigerde* om mij te behandelen. Hij wilde alleen komen om mij „af te maken” met een spuitje!!!

Het eten bestond uit een paar biscuits per dag. Af en toe eens een pannetje warme, dunne soep. Dat werd dan om zes uur ’s avonds voor de celdeur neergezet. (Ik stond dan aan de andere kant van de deur als een hond de geur

die door de kieren naar binnen kwam op te snuiven. Wat waren wij uitgehongerd!) Wanneer de soep dan goed koud was geworden, vaak eerst om plusminus elf uur 's avonds, ontsloot Van R. (?) mijn celdeur.

198

199

Er waren dan twee mogelijkheden: of hij gooide het pannetje met soep en al naar binnen, zodat ik er niets aan had, of ik moest bukken om het te pakken en kreeg dan ransel. Van R. (?) had steeds een pistool in de linkerhand en buiten waren anderen met stenguns.

Een lepel had ik niet, zodat ik het eten — voor zover ik dat kreeg — als een hond moest opslurpen.

Eens, heb ik vier dagen en vier nachten geen eten en geen drinken gehad!

Behalve dan het tonnenstorten in de vroegte mocht ik de eerste week niet met de anderen mee gaan luchten. Later eens in de drie a vier dagen. Bij het luchten van onze „prominentenvleugel” kwam het hele bewakingspersoneel te pas. Wij zaten in onze vleugel om en om, dat wil zeggen tussen twee bezette cellen was één lege. We werden dan de cel „uitgerangeerd”, alles met Duitse commando's, en gingen met tien meter tussenruimte naar buiten.

Ik zag er intussen zo uit, dat medegevangenen mij niet herkend hebben, zoals zij mij later vertelden.

Want toen de huid van mijn schedel weer genezen was en het hoofdhaar wat aangegroeid, moest ik op een goede dag weer naar de kapperscel. Onder veel vreugde van de aanwezigen, waaronder de gevangenisdokter *De R.*, werd mijn schedel wederom kaal geknipt, thans op zodanige wijze, dat een wolfsangel van haar overbleef. Deze wolfsangel was voortaan een geliefkoosde plek om met de gummiknuppel te bewerken.

Bij het luchten schoten de B.S.-ers vaak voor de grap rakelings langs mijn hoofd of van achteren tussen mijn benen door.

In de cel had ik doorlopend bezoek van lieden, die de prominenten kwamen bezichtigen, meestal onder geleide van Van R. (?). Zo kwamen er eens in mijn cel een vooroorlogse opperwachtmeester der Koninklijke Nederlandse Marechaussee met kepi, nestels en dubbele chevrons op de mouwen. Hij had bij zich twee jonge marechaussees van het type „Opbouwdienst”. Na enige minder vriendelijke inleidende woorden gaf de „opper” aan zijn twee ondergeschikten het bevel om mij „af te rossen” met de gummiknuppels.

Meermalen kwamen er Nederlandse officieren in battle-dress met kleurrijke lintjes op de borst. Van R. (?) „vertoonde” mij dan. Ik moest dan in de deuropening van mijn cel gaan staan en Van R. gaf dan een trap met zijn schoen tegen mijn geslachtsdelen, zodat ik ergens achter in mijn cel belandde (meerdere malen gebeurd). Hij zei dan dat dit het kenmerkende

verschil was tussen de Duitsers en hen: de Duitsers hadden mishandeld wanneer hun meerderen er niet bij tegenwoordig waren. Zij deden het in aanwezigheid van hun superieuren.

Slechts éénmaal heb ik meegemaakt dat een Nederlandse officier van de S.A.S.-troepen (Special Air Service) aan Van R. (?) verbood om mij te trappen en in het gezicht te stompen.

199

200

Deze officier zeide, dat het afkeurenswaardig was om weerloze gevangenen te mishandelen.

's Zondags was het „kijkdag”. Dan kwamen de Scheveningse familieleden en bekenden van de B.S.-ers in de gevangenis en mochten ons in de cel bezichtigen. Van R. gaf dan aan de liefhebbers toestemming om mij af te ranselen en dat was zelden tegen dovemansoren gezegd. Mijn gebit is er getuige van. Het slaan veroorzaakt ten slotte geen pijn meer, de vernedering was veel erger. Eenmaal bracht Van R. een dronken man in mijn cel, die plotseling met een pistool op mij begon te schieten, gelukkig niet raak.

Bijna iedere avond om plusminus negen uur was het feest beneden in de „Centrale” en dat duurde dan vaak tot diep in de nacht. Wat een lawaai, wat een getier, wat een gelal!!!

Dan werden de diverse slachtoffers uit de cellen gehaald en bij wijze van variéténummers op de meest barbaarse wijze mishandeld. Nog vele malen werd ik voor deze nachtvoorstellingen naar beneden gehaald, maar ik weet niet wat erger was: op je krib te liggen luisteren naar het door merg en been gaande gekerm van je medegevangenen in doodsnood of zelf aan de beurt te zijn.

Soms waren er op die avonden B.S.-officiëren van buiten aanwezig (tenue: grijze rijbroek, burgerjasje waarover officierskoppel, blauwe band om de arm). Herhaaldelijk werd dan met gebed geopend en met gebed plus zingen van een danklied aan God gesloten.

Een geliefkoosd lied na dergelijke martelavonden was: „Scheepje onder Jesus hoede, Neemt als arke der Verlossing, Met zijn kruisvlag fier in top, Allen die in nood zijn op.” Och, dat zongen die Scheveningers toch zo graag!

En tussen openings- en sluitingsgebed klonk dan het afgrijselijke gekerm van de slachtoffers door de vleugels van de gevangenis en drong door in de cellen, waar ieder zich afvroeg: „Wanneer zal het mijn beurt weer zijn?”

Welk zonderling Christendom!

Op andere avonden behoorden tot de genodigden hoeren en sletten uit Den Haag. Dan was alles stomdronken en gebeurden de meest liederlijke en

walgelijke dingen met de uitgekozen slachtoffers, dingen, met geen pen te beschrijven.

Op prins Bernhard's verjaardag werd de gevangenis van binnen rondom het „Centraal” versierd met groen, guirlandes, lampions en vlaggen, 's Avonds was er groot „feest” met *bal na*.

Veel vrouwen, vele feestelijke toespraken, veel gebak, veel jenever en drank! En veel Wilhelmuszinnen. Een jazzorkest op een podium.

200

201

De openingspolonaise door het gehele gebouw. Dansen en hossen en wat er verder gebeurde. En achter de celdeuren zeshonderd uitgehongerde en mishandelde politieke gevangenen, die van dit alles het „hunne” dachten!

Welke zonderlinge gevangensterstanden heersten er in de zomer van 1945 in Nederland!”

Verhalen als deze, hoe ongeloofwaardig zij ook mogen schijnen, worden bevestigd uit andere bron. In het dossier over het kamp Avegoor van de algemene inspectie ligt een rapport van 25 maart 1947. De rapporteur relateert een verklaring van de gedetineerde F.H. Kohrmeier. Hij zegt daarin: „Vanaf 21 juni 1945 tot 9 juli 1945 ben ik gedetineerd geweest in de Cellenbarakken te Scheveningen als medewerker van de S.D. te Arnhem. Op een zondag werd ik met nog drie Duitsers uit de cel gehaald en twee aan twee tegenover elkaar gesteld. Wij kregen toen opdracht elkaar in het gezicht te slaan. Aangezien wij elkaar niet hard genoeg sloegen, deed een Nederlander met een band om de arm, waarop C.D., het ons voor en gaf mij links en rechts een stomp met de vuist op mijn kaak. Wij zijn toen zelf elkander ook harder gaan slaan en hierbij zijn mijn tanden en kiezen, tesamen veertien stuks, kapot geslagen, enkele zelfs geheel eruit geslagen.”

Geheel in deze stijl past, dat de gedetineerden gedwongen werden met de handen lijken op te graven op de vroegere duitse executieplaats op de Waalsdorpervlakte. Men prikte in de gedetineerden met dezelfde bajonet, waarmee eerst in de lijken gestoken was. Een gedetineerde is hierdoor verlamd gebleven, bericht de Nieuwe Post op 13 november 1948.

Er zijn in de Cellenbarakken zes zelfmoorden voorgekomen. Quartero vermeldt de Hauptsturmführer Thomsen en Rauch en de Untersturmführer Tranfeld en Knorr. Mr. M.M. Rost van Tonningen is van de enige verdiepingen hoge balustrade in de gevangenis naar beneden gesprongen. Ook mr. R. van Genechten heeft een eind aan zijn leven gemaakt, zij het misschien blijkens een afscheidsbrief in dit geval minder uit ellende om de mishandelingen dan uit berouw om zijn aandeel in wat hij de „intellectuele hoogmoed” van de N.S.B. noemde. Op 22 juli 1945 zijn de Cellenbarakken aan het militair gezag overgedragen. Het hier beschreven regiem was daarmee ten einde.

Bij de mishandelingen, waarvan hierboven sprake was, vallen de kleine

pesterijen in de eerste tijd na de bevrijding in sommige kampen in het niet. Ik noem er enkele. Gedetineerden mogen op het werk in de landbouw geen brood of pannenkoeken van werkgevers aannemen⁵⁸. Men neemt alle SS'ers de schoenen af⁵⁹. Gedetineerden mochten geen lepels bezitten en hadden toen stukken leisteentje uitgehold om mee te eten. Die moesten zij stuk trappen onder de opmerking: Vreet maar met je klauwen⁶⁰. Hoewel de regering het haarknippen verboden heeft, gaat het hier en daar toch door⁶¹.

201

202

Kampen met hardnekkig slechte regiems

In het voorgaande heb ik de gevallen besproken van mishandelingen, die gepleegd werden in de periode van de bevrijding tot januari 1946. Voornamelijk ging het hier om de eerste maanden na de bevrijding. In die tijd was in sommige kampen de bewaking nog volledig in de ban van de depersonalisatie van de politieke delinquenten, zoals wij die tijdens de bezetting wel moesten beleven. Dat voortzetten van de toestand van vijandschap van de politieke delinquenten heeft in sommige kampen geleid tot de gruwelijke toestanden, die ik hierboven beschreven heb. Er zijn evenwel andere kampen geweest, waar het mishandelen niet als regiem plaats vond maar als disciplinaire straf of incidenteel, die een toch altijd nog hardvochtig regiem hadden en dat ook na januari 1946 voortzetten. Het waren er niet veel. Het is duidelijk, dat een dergelijk doorzetten van een hard regiem alleen mogelijk was, indien de kampcommandant zelf het regiem handhaafde. Hij zou dus nooit het directoraat-generaal van mishandelingen of van onevenredig zware straffen in kennis stellen. Ontdekking van deze regiems vond plaats in de loop van 1946.

Evenals de hierboven op mishandeling gerichte regiems in de kamp Levantkade, Vught, Cellenbarakken gedurende de eerste maanden na de bevrijding een uitputtende opsomming vormen van deze wijze van behandeling van gedetineerden, is ook de beschrijving van de hier volgende regiems vermoedelijk uitputtend. De dossiers van de algemene inspectie van het directoraat-generaal geven een volledig overzicht van haar werkzaamheden. Wanneer ik hierna de incidentele mishandelingen in de verschillende kampen zal bespreken, zal ik mij tot voorbeelden moeten beperken. Zij zijn te veelvuldig geweest dan dat uit het bewaard gebleven materiaal een volledig overzicht te krijgen is.

Het kamp Vianda te Hoek van Holland is ons bekend, omdat bij het bezoek van de vaste commissie voor privaat- en strafrecht van de Tweede Kamer de gestraften uit de cel werden gehaald, waar zij vermoedelijk wel krom gesloten hadden gezeten. Dat werd daar nog toegepast, evenals op de Levantkade⁶². De commandant was op dwarskijkers niet erg gesteld. Hij had bijna een lid van de commissie de toegang geweigerd, omdat „het principieel onjuist is, dat in een mannenkamp een vrouw binnenkomt en zich vrijelijk

kan bewegen.” In dit geval had hij het maar toegestaan, omdat de heer de Graaf (een inspecteur van de kampen) erbij was.

202

203

De vrouw, om wie het ging, was het lid van de commissie jvr. mr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen.⁶³ De algemene inspectie vertrouwde de zaak niet erg en stelde in augustus weer een onderzoek in. De gedetineerden verklaarden unaniem, dat er geen sprake *meer* was van slaan. Maar wel legden de hoofdbewaarders (in strijd met de voorschriften) zware straffen op voor de kleinste onbenulligheden, zoals werkcommando stenen bikken en daarna 1| a 2 uur strafexerceren⁶⁴.

In het kamp Carel Coenraadpolder in Finsterwolde kan de tucht volgens de vaste commissie gekwalificeerd worden als streng. De commissie schreef dit in haar verslag van 7 mei 1946. De commissie is vermoedelijk niet helemaal goed ingelicht. In een rapport van 10 juni 1946 schrijven de beide maatschappelijke werkers: „C.C. is een volkomen Duits kamp. V. (commandant) zou als hij Duitser was een Oberscharführer zijn ... Ds. — was toevallig getuige van een ranselpartij in barak. V. gaat er prat op de mensen neer te slaan.” De tijd, dat als straf een ketting aan het been gesmeed werd met een kogel van 35 kilo er aan, die men in de hand moest meezeulen, is in 1946 voorbij. Maar in november 1946 verklaart een gedetineerde nog, dat de straffen voor kleine overtredingen zeer zwaar zijn: straffen van bv. het lopen van vijftien rondjes elk van 1200 meter om een weiland zijn tijdens zijn verblijf herhaalde malen voorgekomen.⁶⁵ Tenslotte wordt de commandant in 1950 veroordeeld tot vier maanden gevangenisstraf met aftrek wegens verduistering en zes maanden wegens mishandeling meermalen gepleegd.⁶⁶

Het kamp Lommerrijk was ingericht als sanatorium voor t.b.c.-lijders. Dit is het kamp, waarover de medisch inspecteur bericht, dat het op medisch gebied goed verzorgd is, dat de commandant een eerlijk mens is, maar nog volkomen met de instelling tegenover de gedetineerden van de ondergrondse werker⁶⁷. Die instelling bracht mee, dat er geslagen werd, niet alleen door de bewakers, maar ook door de commandant en de adjunctcommandant⁶⁸. Op 7 juni schrijven negen gedetineerden samen een klacht over de „eeuwige kleinzielige plagerijen” van het bewakingspersoneel. Gedetineerden zijn „schoften, rotplurken, rotters”, die hun „bek of smoel” hebben te houden willen ze niet „in bed gestampt worden” of „met een eind hout door de zaal geramd”. Een dergelijk initiatief werd, als het ontdekt werd, vaak gehonoreerd met ergere zaken dan het gebruik van lelijke woorden. De betrokken gedetineerden zullen dit risico dan ook wel alleen genomen hebben, omdat in feite dat ergere al gebeurde. Dat blijkt trouwens wel uit een rapport, dat de PRA-rechercheur van Hanswijk op 13 juli 1946 opmaakt. Hij vertelt daarin, dat de kampcommandant en twee bewaarders het aflossen voor hun rekening nemen.

In februari 1946 is door twee andere bewakers iemand een hersenschudding geslagen. De commandant zou een gedetineerde arts mishandeld hebben, omdat hij geadviseerd had twee gedetineerden te bed te houden. In de zomer 1946 wordt de commandant vervangen. Op 6 oktober wordt een nieuwe adjunctcommandant benoemd ⁶⁹.

Ven fraai staaltje, hoe een commandant in staat is geweest zijn regiem te camoufleren levert het kamp De Vlijt op Texel. Hut antwoord op de enquête onder de geestelijke en sociale verzorgers geeft al enigszins te denken: „Gedetineerden worden meermalen geslagen. - Strafexerceren tot 's nachts twee uur toe.” Het antwoord is niet, als veel andere antwoorden op de enquête, in de verleden tijd geschreven. Toch schrijft de inspectie (niet de algemene inspectie, maar de geregelde inspectie van de kampenafdeling) op 27 maart 1946 een enthousiast verhaal over de tucht, de netheid en de arbeid. En, groot pluspunt voor een kampleiding, het kamp is self-supporting, dat wil zeggen, dat het zijn kosten kan betalen uit hetgeen de arbeid van de gedetineerden opbrengt. Toch vertrouwt de algemene inspectie de zaak kennelijk niet helemaal. Begin april schrijft zij: „Er hebben zich enkele gevallen voorgedaan, waar door bewakers geslagen werd; dit is echter gebeurd in strijd met de instructies en buiten weten van de kampleiding. Hieraan is thans een einde gemaakt.” ⁷⁰ Dat was niet waar. Eind juli schrijft de vrouw van een gedetineerde aan de koningin over de mishandelingen in het kamp ⁷¹. Weer gaat de algemene inspectie erop af en nu is het afgelopen met de camouflage. Het blijkt, dat er aanzienlijke mishandelingen in het kamp hebben plaats gevonden, aan een deel waarvan de commandant zelf heeft deelgenomen. Gedetineerden moesten bij nat weer naast elkaar op de grond liggen en dan liepen de commandant en een van de bewakers over hun ruggen en dansten daarop. En dan komt de conclusie: „De mishandelingen door de commandant zelf zijn van dien aard, dat hier van een zeker sadisme moet worden gesproken en de lange duur van zijn mishandelingen geeft sterk de indruk, dat deze niet in een opwelling van drift zijn geschied maar in kalm overleg.” ⁷² Als de algemene inspectie de volgende keer naar Texel komt, op 25 november 1946, is er een andere commandant.

Een vreemde figuur was, dat sommige politieke opsporingsdiensten (later politieke recherche-afdelingen genaamd) er eigen kampjes op nahielden, die niet onder beheer van de kampen-sectie van het militair gezag stonden en die ook niet aan de kampenafdeling van het directoraat-generaal werden overgedragen. Met het kamp da Costastraat te Amsterdam was dit spoedig na januari 1946 het geval.

Maar in Hilversum werden verdachten, die door de PRA te Hilversum

moesten worden gehoord opgesloten in een eigen inrichting» de Blaskowitz-bunker, die onder eigen beheer van de recherche stond. Omtrent het regiem daar enkele voorbeelden. Een gedetineerde schrijft, hoe hij op 3 april 1946 naar Hilversum wordt vervoerd. Daar aangekomen wordt hij gemillimeterd (wat elders allang voorbij was), en in een cel geplaatst waar druppels van de zoldering vielen. Zijn zakdoek, die dit enigszins tegenging, werd hem afgenomen. Na verhoor zonder bekennen in kleine cel van 1 meter 60 bij 2 meter 10 en 2 meter 20 hoog geplaatst, waar hij 9 dagen op half rantsoen bleef. Bij wekken kreeg hij geen gelegenheid naar het toilet te gaan. Wel moest hij gedurende vijf a zeven minuten onder een koude douche zonder kop in de houding staan. Bij ontslag werd hij tenslotte geslagen, omdat hij weigerde voor ontvangst van zijn fouillering te tekenen, die hij niet terugkreeg. Vrouwen, die in de bunker verbleven, werden aangesproken met: dweil, in je hok.⁷³

Een andere gedetineerde schrijft in overleg met de geestelijke verzorger van het kamp Wezep, waarheen hij inmiddels was overgebracht, hoe hij op 15 mei 1946 naar de bunker kwam en in een ondergrondse cel zonder daglicht werd opgesloten. Daar moest hij op zijn knieën zitten met het gezicht naar de muur. Zo is hij geschopt en met een riem geslagen⁷⁴.

De algemene inspectie stelt voor de hele bunker op te heffen. „Dit gebouw geeft de grootst mogelijke gelegenheid tot misbruik, een gelegenheid waarvan ruimschoots gebruik is gemaakt blijkens bij mij binnengekomen informaties. — Een methode, die hier zonder twijfel sinds maanden gevolgd is, is deze: dat een gedetineerde, die niet wil spreken of niet wil spreken in de geest van degene, die hem hoort, eenvoudig zo lang wordt opgesloten tot hij murw is. - De vele binnengekomen mededelingen omtrent het luchten aan kettingen, het opsluiten zonder enige verlichting als strafmaatregel, het opsluiten zonder gelegenheid om te zitten, het weigeren geneeskundige behandeling toe te laten e.d., maken mij uiterst huiverig voor dit gebouw.”⁷⁵ Tegen dit voorstel tot opheffing zal wel door de Hilversumse PRA bezwaar gemaakt zijn. Zij zal daarbij wel gesteund zijn door de Amsterdamse procureur-fiscaal. Op 24 september 1946 komt het voorstel van de algemeen inspecteur om de Blaskowitz-bunker als afdeling over te dragen aan het bewaringskamp Craailo te Laren.

Soortgelijke onderzoekingskampen waren er in de forten Blauwkapel en Honswijk. Het regiem was daar helemaal ongecontroleerd. Terwijl immers de Blaskowitz-bunker als PRA-kamp uiteindelijk onder het directoraat-generaal viel, waren deze beide kampen in beheer bij de Binnenlandse Veiligheidsdienst, die daar gevallen in onderbracht, die men van spionage verdacht. In een strafvervolging tegen deze gedetineerden was de kamp-leiding in het geheel niet geïnteresseerd.

Incidentele mishandelingen

Hiervoor heb ik die kampen behandeld, die een regiem voerden. dat gericht was op de ontkenning van de menselijke waardigheid van de gedetineerden, liet regiem was virulent, maar het duurde niet lang: in Apeldoorn niet langer dan enkele weken, omdat het kamp Willem III-kazerne werd opgeheven; in Scheveningen in de Cellenbarakken niet langer dan tot 21 juli 1945, omdat toen de leiding veranderd werd. Hetzelfde was het geval aan de Levantkade en te Vught.

Daarna heb ik die regiems behandeld, die misschien minder fel in het begin waren, maar die langer hebben geduurd, tot ruim in 1946. Dat waren kamp Vianda te Hoek van Holland, De Vlijt op Texel, Carel Coenraadpolder te Finsterwolde, Lommerrijk en Blaskowitzbunker in Hilversum.

De opsomming van deze kampen was uitputtend. Het gaat om negen kampen.

Maar daarmee is het vraagstuk van de mishandelingen in de kampen niet bekeken. In talrijke kampen zijn incidenteel gedetineerden mishandeld en gekweld. In zijn brief aan de parlementaire enquête-commissie, waarbij hij het resultaat van zijn onderzoek aanbiedt, schrijft mr. van Tuyll van Serooskerken: „Het onderzoek heeft evenwel uitgewezen — en aldus kan het resultaat van het tot dusver gehouden onderzoek worden samengevat — dat nagenoeg alom bewakers zich niet hebben ontzien weerloze mensen te kwellen en te mishandelen, waarbij door de Duitsers gedurende de bezetting toegepaste methodes zijn overgenomen.”¹ Mr. van Tuyll van Serooskerken heeft zijn onderzoek gehouden aan de hand van de brochure van dr. van der Vaart Smit en van enkele klachten, die zijn ingekomen van ds. Moll van Charante, die in verschillende kampen kampprediker was geweest. Hij heeft geen algemeen onderzoek ingesteld. Hij heeft dus geen onderzoek gedaan naar wat in kampen gebeurd is, waarover geen klachten te zijner kennis waren gekomen.

Uit andere bronnen dan de brochure van dr. van der Vaart Smit en de brieven van ds. Moll van Charante (uit de rapporten van de algemene inspectie en uit brieven aan minister-president Schermerhorn en aan militaire commissarissen) zijn mij gevallen van mishandeling bekend geworden, die dr. van der Vaart Smit niet noemt.

206

207

In totaal zijn mij 63 kampen bekend, waar min of meer zware mishandelingen plaats vonden (de acht regiems met systematische mishandeling daaronder begrepen) en zes gevallen, waar in ieder geval geslagen werd.

Hoeveel kampen waren er? De vliegende colonne spreekt van ongeveer 130. De slag om de arm is begrijpelijk, want de inspectie van de vliegende colonne heeft enkele maanden in beslag genomen en in die tijd zijn er kampen opgeheven. Onder de kampen, waar volgens de bronnen

mishandelingen plaats vonden, staan er zes niet genoemd in de lijst, die de vliegende colonne aan haar rapport toevoegt. Aangezien er geen kampen bijgekomen zijn, is het aantal kampen, dat bestond of bestaan heeft in de periode, waarin mishandelingen hebben plaats gevonden, ongeveer 135.

Van 69 kampen is ons met zekerheid bekend, dat er mishandeld of althans geslagen is. Omtrent 66 kampen zijn ons geen concrete gegevens bekend. Nu kan men wel vermoeden, dat er niet altijd correct zal zijn opgetreden. Bij de conclusie van mr. van Tuyll van Serooskerken, dat „nagenoeg alom” bewakers mishandeld en geslagen hebben, moet dus een zekere reserve worden aangetekend. Bewezen is het ten aanzien van de helft van alle kampen. Een zekere aanwijzing, dat er ook kampen bestonden, waarin niet mishandeld of geslagen werd, is misschien te vinden in het feit, dat de algemene inspectie enkele dossiers heeft aangelegd, waarin niet anders te vinden is dan het antwoord op de enquête onder de geestelijke en sociale verzorgers, die berichten, dat in de aanvang wel geslagen werd. Dat zou erop kunnen wijzen, dat de algemene inspectie alle antwoorden op de enquête heeft bewaard, waarin van enige mishandeling sprake is, en ook voor dit antwoord alleen een dossier heeft aangelegd. Het ontbreken van dossiers over 66 kampen zou dan kunnen betekenen, dat omtrent die kampen geen bericht van mishandeling als antwoord op de enquête is binnengekomen. Met zou evenwel voorbarig zijn deze conclusie te trekken. Wij weten niet of de premisse juist is, dat alle antwoorden zijn bewaard en in dossiers verwerkt. Wij weten evenmin, hoe hoog de respons op de enquête is geweest.

De hier gehanteerde getallen zijn minima. Dat er in 69 kampen mishandeld is, staat vast. Het is waarschijnlijk, dat dit getal hoger moet zijn. De gegevens omtrent de mishandelingen zijn op betrekkelijk toevallige wijze bijeengebracht. Een systematisch onderzoek ontbreekt. De inspectierapporten uit de dagen, dat de mishandelingen plaats vonden, ontbreken eveneens. Onze gegevens berusten op de inlichtingen, die dr. van der Vaart Smit van gedetineerden verzamelde (en waarop ook het latere politieonderzoek gebaseerd is), op rapporten van de algemene inspectie (die ook niet systematisch inspecteerde) en op toevallige berichten aan militaire commissarissen of ministers.

207

208

Ik acht het wel waarschijnlijk, dat wanneer een geval van zware mishandeling in een kamp bekend is geworden, dat inderdaad het enige geval is. Indien het regiem in het kamp algemeen slecht was geweest, zon dit uit onderzoeken van de rijksrecherche of van de algemene inspectie gebleken zijn. Over een regiem als in de Cellenbarakken tot juli 1945 heerste of aan de Levantkade zijn vele en verschillende berichten tot ons gekomen. De in deze paragraaf behandelde incidentele mishandelingen blijken op zichzelf te staan.

Het is dus mogelijk, dat er kampen zijn, vanwaar geen berichten tot ons zijn gekomen over incidenteel slaan of mishandelen. Dat sluit niet uit, dat in die kampen andere misstanden heersten, zoals op sexueel gebied, waarover ik hierna zal berichten.

De vreemdste mishandeling heeft plaats gehad in het kamp De vergulde hand in Vlaardingen. Daar werden een aantal gedetineerden met kettingen aan elkaar geklonken. Die werden ook 's nachts niet losgemaakt, zodat men alles gezamenlijk moest doen, ook naar het privaat gaan. Die kettingen om de enkels veroorzaakten uiteraard pijn en verwondingen. Het motief voor deze maatregel bleek te zijn, dat het kamp niet voldoende afgesloten en beveiligd was. Daarom moest op deze wijze de ernstigste gevallen onder de gedetineerden het ontvluchten onmogelijk worden gemaakt. Het geval wordt aan de regeringsgemachtigde in algemene dienst Vorrink door zijn inspecteur C. Meuleman gerapporteerd, en aan de zaak wordt (maar pas op 27 november 1945) een eind gemaakt⁷⁸.

De mishandelingen hebben voor het overige een uniform patroon. Mensen worden naakt uitgekleeed en geslagen of moeten rollen prikkeldraad om hun lichaam dragen, werden met blote voeten over prikkeldraad gejaagd⁸⁰, van trappen af geduwd⁸¹, met ploertendoders⁸² of met stokken op lichaam en hoofd geslagen⁸³. Opsluiten in donkere, vochtige cellen, vaak naakt en zonder bed of meubels kwam herhaaldelijk voor⁸⁴. Gevangenen werden met het gezicht tegen de muur gestompt⁸⁵. Veelvuldig werd de geweerkolf gebruikt om gedetineerden op te jagen.

Bij dr. van der Vaart Smit kan men een groot aantal individuele mishandelingen breeduit beschreven zien. Het heeft weinig zin dat hier te herhalen. Uit de aanduidingen van de soort mishandelingen, die ik gaf, is wel duidelijk om welke soort van kwellingen het gaat. Wanneer nu in ieder geval vaststaat, dat in 63 kampen dit soort mishandeling plaats vindt, dan is de uitdrukking van mr. Snijders in het rapport van zijn vliegende colonne, dat helaas geconstateerd moet worden, dat in de aanvang van „hand-tastelijkheden op grote schaal” gesproken kan worden zeker niet overdreven: integendeel is het woord handtastelijkheden te licht voor de beschreven mishandelingen.

208

209

En dat soort mishandelingen kwam weliswaar incidenteel voor, dat wil zeggen niet als systematische behandeling van alle gedetineerden in een kamp, maar het aantal incidenten was toch onrustbarend groot. Wij hebben gezien, dat het minimum 63 kampen was, waar mishandelingen plaats vonden plus een aantal gevallen van kampen waar misschien alleen maar geslagen werd.

De vraag rijst wel, hoe het komt, dat in een kampje als Marum met 520 man en Zweelo met 329 man nu juist enkelen ernstig zijn mishandeld en de anderen in het geheel niet. Noch over het kamp te Marum noch over het

kamp te Zweelo hebben ons berichten van andere mishandelingen bereikt. De vraag kan met recht voor alle gevallen van incidentele mishandelingen worden gesteld. Kennelijk was er in geval van incidentele mishandelingen geen sprake van een systeem in het kamp, zoals wij in de vorige paragrafen ten aanzien van een aantal kampen constateerden. Hier gaat het om incidentele, individuele mishandelingen, die meer betekenen dan een klap met een stok, die in drift gegeven is. Het gaat hier, zoals uit de summiere beschrijving toch wel voldoende blijkt, om een bewust leed toebrengen. Waarom werd de ene gedetineerde wel zwaar mishandeld en de andere niet, in hetzelfde kamp met hetzelfde algemene regiem?

Er is, althans ten aanzien van een deel, een verklaring. Er zijn in de bronnen 63 kampen te vinden, waaromtrent gemeld wordt, dat incidenteel gedetineerden zwaar mishandeld zijn. Van 17 gevallen staat vast, dat zij landwachter waren, of burgemeester of niet zonder reden verdacht van verraad.⁸⁶ Dr. van der Vaart Smit vermeldt⁸⁷ de schandelijke behandeling van een gedetineerde te Vorden. Het blijkt, dat de betrokken gedetineerde commandant van de W.A. ter plaatse was en landwachter. In die hoedanigheid had hij mensen gearresteerd die nooit meer teruggekomen zijn⁸⁸.

De landwacht was de in hoofdstuk 1 beschreven met jachtgeweren uitgeruste gewapende formatie van N.S.B.-ers met politie- bevoegdheid. In de praktijk is de landwacht juist in de laatste periode van de bezetting tot een nauw met de Duitse Sicherheits-dienst samenwerkende organisatie geworden. De landwachters spoorden onderduikers op. Zij waren het centrum, waar men plaatselijk zijn verraad van verzet en van „deutschfeindliche” handelingen kwijt kon. Zij controleerden, naar zij voorgaven, illegaal vervoer van goederen, in het bijzonder levensmiddelen, die zij dan vaak te eigen bate in beslag namen. Zij waren gehaat bij de bevolking. De meeste van de hier bedoelde gevallen betreffen dan ook bij of na de arrestatie mishandelde landwachters.

209

210

De rijksrecherche, die de door dr. van der Vaart Smit en door ds. Moll van Charante vermelde gevallen heeft onderzocht voor zover die in de noordelijke provincies zijn voorgevallen, zegt het met zoveel woorden: „Het merendeel van de mishandelde geïnterneerden behoorde tijdens de Duitse bezetting tot de Landwacht Nederland”⁸⁹ Het merendeel: want er waren ook enkele burgemeesters bij.

Het is geen verontschuldiging voor zware mishandeling, dat het slachtoffer landwachter geweest is: het is wel een verklaring. Met de bevrijding was de oorlogstoestand en de toestand van vijandschap geëindigd. In enkele kampen, die wij hiervoor besproken hebben, bleef men alle gedetineerden nog als onpersoonlijke vijand beschouwen. Dat was het geval in kampen als de Levant- kade in Amsterdam, in Vught, in de Carel

Coenraadpolder, De Vlijt op Texel en enkele andere. In sommige kampen echter maakte men duidelijk onderscheid in de gedetineerden. Dat was vooral het geval in de kleinere kampen op het land. Men wist daar heel goed, welke gedetineerden, hoewel nationaal-socialist, niemand verraden of geterroriseerd hadden. Het menselijk contact werd in de kampen hersteld, de politieke delinquent werd weer naar zijn eigen daden beoordeeld en niet, zoals tijdens de bezetting, naar zijn behoren tot een gehate en als vijand beschouwde groep. Maar de individuele beoordeling naar eigen daden kon ook verkeerd uitvallen.

Dat was in het bijzonder het geval met landwachters, verraders en andere personen, die zich in hun omgeving gehaat hadden weten te maken.

Men miskent deze individualisering wanneer men de gebeurtenissen b.v. te Zweeloo beschrijft, zoals dr. van der Vaart Smit dat doet⁹⁰. „Niet onvermeld moeten blijven de mishandelingen te Zweeloo. Hier maakten de kampcommandant en zijn helpers er een sport van de mensen met zware stokken op het hoofd te slaan.” Uit het onderzoek door de rijksrecherche naar deze zaak blijkt, dat het gaat om de mishandeling van vijf landwachters te Zweeloo⁹¹. De rest van de kampbevolking is niet mishandeld. Van der Vaart Smit verzwijgt het lidmaatschap van de landwacht systematisch, wel wordt dit een enkele maal in de aan de brochure toegevoegde verklaringen vermeld⁹².

In de bij noot 89 vermelde gevallen komen ook enkele burgemeesters voor. Het betrof hier door de bezetter als burgemeester aangestelde N.S.B.-ers. De meesten hadden zich tot taak gesteld het gemeentelijke apparaat nationaal-socialistisch te maken. Zij hadden vaak mensen aangewezen om graafwerk te verrichten. Sommigen hadden onderduikers verraden en allen hadden, door hun enkele aanwezigheid en door hun bevel over de politie, verzetswerkzaamheden op zijn minst moeilijk gemaakt. Dat in Putten een nationaal-socialistische burgemeester is mishandeld,⁹³ is niet goed te praten.

210

211

Het dorp is in 1944 na een aanslag op duitse militairen voor een deel verbrand en de mannen zijn weggevoerd, velen zijn niet teruggekeerd. Ie begrijpen is echter, dat als na de bevrijding de werkelijke omvang van de ramp blijkt, de aanwezige representant van het nationaal-socialisme daarvoor moet boeten.

Een enkele maal wordt de hierboven gegeven verklaring voor de incidentele mishandelingen duidelijk uitgesproken en niet achteraf door de onderzoekende recherche maar door mensen, die op het ogenblik zeil of kort daarna omtrent de mishandelingen rapporteren. Op de enquête onder de geestelijke en sociale verzorgers antwoordt het kamp Korte Geer te Delft: „Mishandelingen komen absoluut niet meer voor, vroeger wel eens gebeurd, vooral als een berucht persoon werd binnengebracht.” En een commissie van onderzoek naar de kampen, door de militaire commissaris te Maastricht

ingesteld, onder voorzitterschap van de vice-president van de rechtbank mr. W. Hustinx. bericht over mishandelingen het volgende: „in den beginne hebben zich tal van excessen voorgedaan en de klachten over mishandeling waren dan ook talrijk. Echter is bij onderzoek gebleken, dat dit in de meeste gevallen geschiedde door leden der K.P., die gedetineerden kwamen uitzoeken, deze meenamen naar buiten om werk te verrichten en hen buiten het kamp mishandelden. Verscheidene slachtoffers hiervan zijn met verwondingen in het kamp terug gekomen. Ofschoon dergelijke praktijken natuurlijk volkomen ontoelaatbaar zijn, moge enigermate als verklaring dienen, dat dit geschiedde met leden der S.S. en met personen, die anderen hadden verraden e.d.”⁹⁴

In 1948 wordt een politie-onderzoek gehouden naar enkele incidentele mishandelingen, die in het kamp Westerbork kort na de bevrijding hebben plaats gevonden. De rapporteur begint zijn relaas⁹⁵ als volgt: „Van verschillende kanten werden mij, rapporteur, door voormalige geïnterneerden mededelingen gedaan van mishandelingen en andere afkeurenswaardige handelingen, gepleegd door bewakingspersoneel of verhorende ambtenaren. Uit ervaring is mij, rapporteur, gebleken, dat in deze zaken persoonlijke gevoelens wel eens een rol spelen.” Met persoonlijke gevoelens zal de rapporteur vermoedelijk wel bedoelen, dat de betrokken bewaker gedurende de bezetting op een of andere wijze door toedoen van het slachtoffer leed was toegebracht.

Het onderzoek te Westerbork had mee betrekking op een van de zeldzame gevallen, dat medisch personeel mishandelde en dan nog met gebruikmaking van medische middelen. Een verpleegster had patiënten in het kampzieken-huis injecties toegediend met apomorphine, waardoor zij gingen braken en diarree kregen. Zij is daarvoor overigens vervolgd.

211

212

Een klacht tegen een chirurg, die een hakenkruis in de buik van een geopereerde gedetineerde patiënt zou hebben gesneden, heeft niet tot veroordeling geleid.⁹⁶ Een gedetineerde te Leeuwarden, een ernstige maagpatiënt, dronk tegen het advies van de dokter toch koffie. Hij kreeg op een gegeven ogenblik een maagbloeding. De dienstdoende verpleger heeft de ernst van de toestand niet voldoende ingezien en nagelaten onmiddellijk de dokter te waarschuwen. Of hij door tijdig ingrijpen behouden had kunnen blijven, is volgens verklaring van de dokter twijfelachtig. De betrokken gedetineerde is overleden, maar hier was geen sprake van slechte behandeling van een gedetineerde, omdat hij een politiek delinquent was, maar van een kunstfout, die in iedere verpleeginrichting had kunnen voorkomen⁹⁷.

Dood en verwonding van gedetineerden door schietende bewakers In de

vorige paragrafen zijn de twee soorten onmenselijke regimens behandeld en de incidentele mishandelingen in een groot aantal kampen. Ik moet nu de gevallen behandelen, waarin gedetineerden gewond of gedood zijn door schieten van de bewaking. Voordat ik daartoe overga, moet ik eerst berichten, hoe de organisatie van de bewaringskampen in elkaar zat.

Het beheer van de kampen berustte bij het militair gezag. De verordening op de bewaringskampen liet daarover geen twijfel bestaan. De meeste kampen waren niet, als de vooroorlogse gevangenis, inrichtingen die alleen al door hun bouwkundige constructie het ontluchten moeilijk maakten. Het waren soms barakkenkampen, die behalve door de prikkeldraadomheining niet afgesloten konden zijn. Er waren kazernes, scholen, internaten en fabrieken bij, en forten die door een gemakkelijk over te zwemmen gracht omringd waren. Kortom: men had behoefte niet alleen aan bewaking binnen het kamp, maar ook aan bewaking aan de buitenzijde. Daar komt bij, dat in veel kampen buiten de inrichting werd gewerkt, in het bijzonder tijdens de oogst. Gedetineerden moesten dan het kamp verlaten en daarvoor was wederom bewaking nodig.

Het militair gezag had, zoals wij gezien hebben, moeilijkheden met de Binnenlandse Strijdkrachten gekregen over de bevoegdheid tot arrestatie van politieke delinquenten. Die strijd was erop uitgelopen, dat de Binnenlandse Strijdkrachten wel mochten arresteren, maar dat de opsporing en de detentie in de hand van het militair gezag bleef. Aan de Binnenlandse Strijdkrachten werd nu de buitenbewaking van de kampen opgedragen. Dit was een zelfstandig commando. De door het militair gezag aangestelde commandant had over de manschappen van de buitenbewaking geen zeggenschap.

212

213

De buitenbewaking stond onder bevel van een eigen commandant. Die toestand, waarbij er twee commandanten voor ieder kamp waren, is blijven bestaan ook nadat op 8 augustus 1945 de Binnenlandse Strijdkrachten hadden opgehouden te bestaan⁹⁸. Van de manschappen der Binnenlandse Strijdkrachten zijn er 27.000 overgegaan naar de Koninklijke landmacht. Van de overigen bleken 12.000 man bereid dienst te nemen bij de op te richten gezagstroepen.⁹⁹ Die gezagscompagnieën namen de taak van buitenbewaking van de kampen van de Binnenlandse Strijdkrachten over. Het heelt nog geen jaar geduurd. De minister van oorlog kon niet zoveel man missen voor een taak, die na de beëindiging van de bijzondere staat van beleg en van het militair gezag op 1 maart 1946 niet meer onder zijn portefeuille viel. Op 21 mei bericht de directeur-generaal aan de kampcommandanten, dat de buitenbewaking geleidelijk wordt overgenomen van de gezagstroepen door bewakers, die rechtstreeks onder het directoraat-generaal ressorteren.¹⁰⁰ Vanaf dat moment kwam het bevel over binnen- en buitenbewaking in

één hand. Tot hoofd van de onderafdeling buitenbewaking van de afdeling III van het directoraat-generaal werd de luitenant-kolonel J.H.H. Raat benoemd, die in korte tijd de nieuwe civiele buitenbewaking organiseerde. Toen dit goed en wel klaar was, is hij benoemd tot hoofd van de afdeling kampen van het directoraat-generaal, en wel op 22 oktober 1946¹⁰¹.

Ongelukken met vuurwapens in de kampen werden dus altijd veroorzaakt door de bewapende buiten bewaking. Wanneer er in een kamp een begin van opstand dreigde, kwam de buitenbewaking binnen en nam zij het commando over.

Wanneer zo'n ongeluk gebeurde vóór 8 augustus 1945 was de veroorzaker een lid van de binnenlandse strijdkrachten. Van die datum tot omstreeks mei-juni 1946 waren het de gezagstroepen, die dergelijke ongevallen veroorzaakten.

Op 1 april 1945 is een gedetineerde aan zijn enkel gewond in de R.K. kleuterschool aan de Hoofdstraat te Terborg. Hel gebeurde door het onhandig ontladen van een vuurwapen, kennelijk door een soldaat van de binnenlandse strijdkrachten, die nog weinig ervaring in de omgang met wapens had. De enkel van de gedetineerde is stijf gebleven.¹⁰²

Op 3 juli 1945 weigerde een jeugdige gedetineerde op een arbeidsterrein van het kamp Marum een formulier voor de loonbelasting te tekenen. Hij is van dichtbij door een lid van de buitenbewaking neergeschoten¹⁰³. De dader is voor de krijgsraad vervolgd.

Vermoedelijk een van de laatste dagen van maart is in het kamp Haamstede een gedetineerde door een soldaat van de gezagstroepen doodgeschoten¹⁰⁴.

213

214

Het geval van het schot in de Noord-Oostpolder, waardoor mr. W. de Rijke een heen moest missen, is hiervoor behandeld.

Hiervoor is ook al gesproken over de onrust in het kamp Levant kade op 10 en 11 maart 1946. Op 11 maart is daarbij geschoten op een gedetineerde, die zijn hoofd niet binnen het raam wilde halen. De man is aan de verwonding overleden.

Een soortgelijk geval heeft zich in het kamp Duindorp voorgedaan. Daar heerste op zondag 16 juni 1946 een rumoerige stemming, omdat in het blad van de kampen Uitzicht een artikel had gestaan over versnelde vrijlatingen. Een bewaker loste een waarschuwingsschot, toen hij en zijn collega's werden uitgejouwd. Dat had tot gevolg, dat met stenen naar de bewaking gegooid werd, waarop een bewaker raak schoot en de geraakte gedetineerde op slag dood was¹⁰⁵.

In één geval is, met hoogst ongelukkige afloop, van de vuurwapens gebruik gemaakt om een poging tot ontvluchting tot staan te brengen. Op 8 april 1946 wisten vijf gedetineerden in Westerbork een auto te pakken te

krijgen. Daarmee hebben zij de poort geramd en zijn ontvlucht. Bij de achtervolging is geschoten. Van de vijf vluchtelingen zijn twee onmiddellijk gedood, één werd licht en één zwaar gewond, terwijl de vijfde gearresteerd werd¹⁰⁶. Volgens van der Vaart Smit overleed de zwaar gewonde later¹⁰⁷.

Deze gevallen zijn niet te verontschuldigen. Het verwonden van mensen bij het ontladen van een vuurwapen komt voort uit nalatigheid: iedere soldaat hoort te weten, dat men een vuurwapen met de loop omhoog ontlaadt. Het geval Duindorp kan een element van noodweer in zich hebben, indien de gegooide stenen op de betrokken bewaker gericht waren. Indien dat niet zo is, valt ook de rechtvaardigingsgrond voor het schieten weg. Ook het raak schieten bij ontvluchttingspogingen valt niet te verdedigen: er liepen nu eenmaal altijd ongeveer zeventienhonderd ontvluchte gedetineerden rond, die dan soms weer gepakt werden. Daarna ontvluchtten weer anderen. Een paar ontvluchten meer of minder is geen reden om hen zo maar dood te schieten.

Nog ernstiger zijn de gevallen, waarin door de bewakers zonder enige grond geschoten werd, ongericht weliswaar maar daarom voor degenen in wier richting de schoten vielen niet minder levensgevaarlijk. Dit is, onmiddellijk na de bevrijding, voorgekomen in het kamp te Hemrik.

„In het kamp Hemrik werd door de bewaking maar geschoten of het niets was, soms dwars door de barakken heen”, verklaart een ex-gedetineerde, die op 22 april 1945 aan zijn voet werd geraakt en in 1949 nog altijd arbeidsongeschikt was¹⁰⁸.

214

215

Twee maanden later schoten twee met een stengun stoeiende bewakers een gedetineerde door zijn schouder¹⁰⁹.

In veel ernstiger mate en met veel ernstiger gevolgen is dit in het wilde weg schieten voorgekomen in het kamp Harskamp. Daar zijn 11 gedetineerden overleden door schotwonden en 11 tengevolge van schieten of ernstige mishandeling gewond. De inspecteur-rijksrechercheur van Nuthoorn geeft in zijn rapport van 8 oktober 1950 daar een nominatieve opsomming van¹¹⁰. Dit heelt zich voorgedaan bij schietpartijen, die voorvielen tussen juni-juli 1945 en maart 1946. Het merendeel van de getroffen is overleden, omdat 's avonds door de wachtposten geschoten werd. Langs de afstering rondom het kamp lag een strook grond, waar de gedetineerden na het avondappèl niet mochten komen. Er werd evenwel ook geschoten, indien zij naar de latrine gingen, die niet in de verboden strook lag. Bovendien is er soms in het wilde weg geschoten, door tenten en barakken, omdat daar licht brandde (waarvan ik niet heb kunnen vinden, dat het verboden was). Dit soort schietpartijen kwam gemiddeld twee a drie maal per week voor, zegt een gehoorde gedetineerde¹¹¹. Nadat op 13 oktober het schieten door de barakken begonnen was, hebben de gedetineerden aan de buitenzijde van de barak een aarden wal opgetrokken en de tegelvloer opgebroken en kuilen in de grond gegraven om in te liggen. Op die manier wilde men veilig zijn tegen de door de bewaking afgeschoten kogels.

Desondanks zijn verscheidene gedetineerden 's nachts slapende doodgeschoten of gewond. Er werd, rapporteert de inspecteur van Nuthoorn, de raad gegeven goed laag te schieten „omdat die rotzakken zich hebben ingegraven¹¹².” Er werd opgescheept dat men weer iemand had omgelegd.

De parlementaire enquête-commissie heeft een diepgaand onderzoek naar de gebeurtenissen in de Harskamp ingesteld. Dat gebeurde in het jaar 1950. Van strafvervolgning tegen soldaten, die geschoten hadden, was toen geen sprake meer, omdat niet was uit te zoeken, wie geschoten had. Bovendien was, ook reeds onmiddellijk, niet te bepalen, welk schot een gedetineerde had getroffen: er werd door velen in het wilde weg geschoten en welk schot raak geweest was en welk schot niet, was niet te bepalen. Dat neemt niet weg, dat langs de weg van het militaire tuchtrecht natuurlijk wel repressie mogelijk was geweest. Dat dit niet gebeurd is, is, achteraf gezien, onbegrijpelijk. De enquête-commissie heeft zich grote moeite gegeven om de verantwoordelijkheden vast te stellen. Zij heeft alle verantwoordelijke officieren van het militair gezag gehoord, de leiding van de gezagstroepen, de verantwoordelijke ministers.

Het maakt allemaal een nogal scheefgetrokken indruk.

215

216

Bedoeld was de enquête betrekking te laten hebben op de wantoestanden in de kampen, liet resultaat is geweest een uitvoerig onderzoek naar de gebeurtenissen in de Harskamp, terwijl omtrent hetgeen zich in de andere kampen had afgespeeld, slechts met enkele zinnen wordt gerapporteerd. De commissie heeft dit gedaan, zegt zij zelf, omdat het betrof „een van de meest ergerlijke episoden uit het jaar 1945”¹¹³. Dat het een ergerlijke episode was, is niet aan twijfel onderhevig. Maar of het geval-Harskamp nu zoveel ergerlijker is dan wat hiervoor gerapporteerd is over de gebeurtenissen in kampen als Vught, de Cellenbarakken, de Levantkade, de Blaskowitzbunker is voor discussie vatbaar. In de paragraaf, die de vraag zal behandelen, wat er bekend was bij autoriteiten en publiek omtrent de wantoestanden in de kampen, zal ik nader ingaan op de naar mijn mening vreemde eenzijdigheid van het onderzoek door de enquête-commissie.

Terecht wijst de enquête-commissie op de ongewenste toestand, dat de kampcommandant geen bevelsbevoegdheid had over de buitenbewaking. Dat neemt niet weg, dat in het onderhavige geval de betrokken commandant wel invloed had kunnen uitoefenen, dat aan de schietpartijen een einde werd gemaakt. Hij had zijn chefs bij het militair gezag kunnen alarmeren. En die hadden via de Chef van de Staf Militair Gezag de zaak tot de minister van oorlog kunnen opspelen. Het is niet gebeurd. Men is als kampcommandant verantwoordelijk voor het leven van de gedetineerden. Wanneer dat door optreden van militairen, waarover men geen bevel heeft, in gevaar wordt gebracht, is men verplicht alles in het werk te stellen om aan een dergelijke

situatie een einde te maken. Daarvan is niets gebleken.

De enquête-commissie heeft uitvoerig onderzocht, hoe het met de bewakingstroepen gesteld was. Het blijkt, dat tot 28 november 1945 de bewaking was opgedragen eerst aan de stoottroepen, later gezamenlijk aan een onderdeel van de gezagstroepen en aan een bataljon van het 14e regiment infanterie. Er was, tot 28 november, geen gezamenlijke commandant. Tussen de commandanten van de beide onderdelen is toen een taakverdeling gemaakt in die zin, dat de gezagstroepen de bewaking op de werkobjecten zouden verzorgen en 1-14 R.I. de bewaking om het kamp. Nu heeft men naar de mening van een oud-reserve-officier als deze schrijver niet veel onderzoek nodig om te weten, dat een commandant verantwoordelijk is voor de daden van zijn troepen. Hij kan de eerste maal voor een voldongen feit geplaatst zijn, maar dan moet hij de maatregelen nemen, die geschikt zijn om herhaling te voorkomen. Dat betekent, dat men niet moet schromen om hogere commandanten van de gebeurtenissen in kennis te stellen, indien men niet op eigen kracht aan de wantoestanden een einde kan maken.

216

217

Of men dit nalaat, omdat men bang is. dat dan tevens bekend wordt, dat er dronkemansfeesten, ook onder de officieren. zijn gehouden of om welke reden dan ook: men laadt daardoor de verantwoordelijkheid voor de gebeurtenissen op zich.

De schietpartijen in de Harskamp zijn eigenlijk pas goed duidelijk geworden dankzij het optreden van de kamppredikant ds. G.H. Moll van Charante en de aalmoezenier pater W.H. Arts. Zij hebben, na het begin van het jaar 1946, de algemene inspectie de nodige inlichtingen gegeven. En toen was het ook spoedig voorbij met het schieten, verklaren zij.

Behalve de schietpartijen zijn er ook mishandelingen in de Harskamp voorgekomen. Drie gedetineerden moesten op het werkcommando van een vier meter hoge toren springen en wel met gestrekte benen: zij hebben alle drie hun benen gebroken. Dit speelde zich af in de periode van bewaking door de stoottroepen. dus in de eerste maanden. Ook andere mishandelingen kwamen voor.

Het is heel duidelijk, dat in de Harskamp de situatie van vijandschap na de bevrijding langer dan een half jaar is voortgezet. Het betreft hier een optreden, dat voor niemand in het kamp verborgen heeft kunnen blijven. De commandanten zowel van het kamp als van de bewakende troepeneenheden hebben geweten, wat gebeurde.

Vrouwenkampen

Op de vijftiende oktober 1945 waren 96.044 gedetineerden ingesloten. Daarvan waren 23.723 vrouwen. Het grote aantal vrouwen leverde een probleem op. Naar de maatstaven van een behoorlijk gevangeniswezen zou

men voor de detentie van vrouwelijke delinquenten afzonderlijke inrichtingen moeten hebben met uitsluitend vrouwelijk personeel. Nu is het duidelijk, dat het aantal vrouwen een veelvoud betekende van het totale aantal gewone gevangenen, dat ooit op één ogenblik gevangen was geweest, manlijke en vrouwelijke samen. Er kon dus geen sprake van zijn, dat van de speciale inrichtingen voor vrouwen van het gevangeniswezen gebruik gemaakt zou kunnen worden. Men was wel gedwongen ook vrouwen in kampen onder te brengen. Daar bleken dan onmiddellijk grote moeilijkheden bij te ontstaan. In Drenthe en Amsterdam, waar de gedetineerden geconcentreerd werden in de kampen Westerbork en Levantkade moest een deel van het kamp voor vrouwen worden gereserveerd. Dat betekende, dat de gedetineerde vrouwen niet volledig geïsoleerd konden worden noch van de mannelijke gedetineerden, noch van de mannelijke bewakers.

217

218

In de kampen, waar men uitsluitend vrouwelijk personeel had (dat was ternauwernood te krijgen) bleef in ieder geval de buitenbewaking en dus ook de bewaking op weg naar werkobjecten in handen van militaire onderdelen.

Verhoudingen tussen gedetineerde vrouwen en vrouwen van gedetineerden en bewakers leidden tot scheve verhoudingen binnen het kamp. De vrouwelijke gunst werd als middel tot omkoping gebruikt. Op dat punt is in een aantal kampen wel wat aan te merken. Dat door mannen van hun machtspositie gebruik is gemaakt om met gedetineerde vrouwen onzedelijke handelingen te plegen, is niet komen vast te staan. Het wordt in de brochure van dr. van der Vaart Smit wel gesuggereerd. Hij doet dat in de volgende passage:

Bijzonder berucht is het kamp te Westerbork. Wat hier de vrouwen is aangedaan tart elke beschrijving. Vele vrouwen en meisjes durven het gebeurde uit begrijpelijke schaamte zelfs aan hun naaste verwanten niet te vertellen. Naakt uitkleden door troepen sadistische mannen, — bewakingspersoneel en nog achtergebleven Joden — kaalscheren van onder en boven, was bij de eerste transporten regel. Meer dan eens moet er met de gummiknuppel in de geslachtsdelen „gewerkt” zijn, zogenaamd om „kleine Mussertjes eruit te halen”. Meegedeeld werd ons, hoe een zwangere vrouw meer dan eens rondom een barak is gejaagd, dat na drie dagen een spoedig gestorven kind is geboren en de vrouw zelf maandenlang aan de rand van de dood zweefde. Zwangere vrouwen schopte men op vreselijke wijze tegen de buik. Geblinddoekte (en vastgebonden) vrouwen werden door hele groepen misbruikt. Meegedeeld werd ons, hoe een vrouw (de naam is ons bekend, de patiënte wordt voor rekening van het DGBR medisch verzorgd, zij moest in 1948 nogmaals worden geopereerd) een grote wortel met de geweerkolf in het geslachtsdeel gehamerd werd, waardoor het onderlijf openscheurde en later wegens infectie de baarmoeder moest worden weggenomen, zodat

deze dertigjarige gehuwde vrouw onvruchtbaar werd. Gruwelen van onzedelijkheid, waartoe men de twintigste eeuw niet meer in staat zou hebben geacht, zonder tal zijn hier begaan.

Dikwijls ook werden mannen vlak bij de vrouwenbarak gemarteld, opdat hun vrouwelijke daar gevangen verwanten op deze wijze tevens gekweld konden worden enzovoort.

Trouwens, naaktparades en mishandelingen van onzedelijke aard zijn niet het monopolie van Westerbork geweest.

218

219

Zij worden van vele plaatsen en uit alle delen van het land gemeld, tot het meest ongelooflijk schijnende toe, als bijvoorbeeld het te Duindorp geverifieerde geval van een bewaker, die een meisje met geweld de borst at draaide» Van het vrouwenkamp Plompstorengracht te Utrecht deelt men naaktparades tot zelfs nog in de winter van W45-1946 — en dan buiten — mede!

Te Gouda werden zeven vrouwen, onder wie een moeder van veertien kinderen, door een bengel op last van hogerhand van onder en boven kaalgeknipt. Andere getuigen delen mede, dat zij te Apeldoorn gezien hebben, hoe een meisje ondersteboven werd vastgebonden, naakt, een trechter in haar geslachtsdeel werd geplaatst en een bewaker hierin urineerde.”

In 1948 is door de rijksrecherche ook naar deze door dr. van der Vaart Smit vermelde feiten een onderzoek ingesteld. Het verhaal van de afgedraaide borst is evenmin te verifiëren geweest als het verhaal van de bewaker, die urineerde in een in een geslachtsdeel van een meisje gestoken trechter. Ook de in de vagina gestampte wortel in Westerbork is niet waar te maken.

Ook de naaktparade aan de Plompstorengracht is niet achterhaald. Ik sluit dit evenwel niet uit. Omtrent een heel ander kamp, Duinrust te Overveen, komt van geheel andere zijde een dergelijk verhaal¹¹⁴.

En thans het verhaal omtrent de ontluizing in Westerbork. Het staat niet alleen. Uit Apeldoorn komt een soortgelijk verhaal¹¹⁵, dat dr. van der Vaart Smit niet vertelt. Ook daar is de ontluizing niet bepaald met kiesheid en tact uitgevoerd. De door de politie gehoorde Apeldoornse gedetineerden tonen helemaal niet de verontwaardiging van dr. van der Vaart Smit, omdat zij begrepen, dat ontluizing nodig was. Dr. van der Vaart Smit echter vergeet te vertellen, dat het om ontluizing ging. Dat het luizenvraagstuk een reële zorg voor de kampcommandanten was, kunnen wij nog weten uit het hiervoor vermelde feit, dat juist vanuit Westerbork op toezending van D.D.T. werd aangedrongen, omdat die op was. Ik geef hier nu de toedracht van de zaak, zoals die verteld werd door de arts, die de ontluizingsoperatie had gelast en zoals hij die aan de verbaliserende rijksrechercheur verteld heeft¹¹⁶.

PETRUS JOSEPHUS MARIA BAUDUIN, van beroep arts, geboren te

‘s-Hertogenbosch 19 Februari 1907, wonende te Assen, Parkstraat 7, die verklaarde:

„Vrij spoedig na de bevrijding werd ik door het Militair Gezag belast met het geneeskundig toezicht op de geïnterneerden in het kamp Westerbork. Ik was tevens inspecteur van de Rijksgeneeskundige dienst. Toen ik circa 3 dagen na de bevrijding in het kamp Westerbork kwam om het geneeskundig toezicht over de geïnterneerden op mij te nemen, was het daar een chaotische toestand.

219

220

Bij mijn aankomst in het kamp werd mij door de kampcommandant Buijvoets gevraagd, wat ik toch eigenlijk in het kamp kwam doen, omreden er voor mij niets te doen was.

Voorts bleek mij, dat niet alleen Buijvoets het commando voerde doch ook een zekere Coks, alsmede professor Dresden van de joodse commissie. Deze drie bekampen elkaar om het commando. De leiding was totaal zoek. Als gevolg daarvan deden zich in de aanvang bij de aankomende transporten van geïnterneerden dingen voor die niet door de beugel konden.

Vast staat evenwel, dat de geruchten die omtrent de behandeling van de vrouwen de ronde hebben gedaan, sterk overdreven zijn. Zo is het wel juist dat de geïnterneerde vrouwen geheel naakt in de barak hebben gestaan om op luizen te worden onderzocht. Ik had n.l. opdracht gegeven de geïnterneerden bij aankomst, zowel mannen als vrouwen, op luizen te onderzoeken. Bij de vrouwen waren een tweetal joodse dokters tegenwoordig, alsmede enkele Jodinnen. Andere hulp was er toen nog niet. Dat een enkele vrouw wel eens door een joodse dokter is ontdaan van hoofd en schaamharen, omreden ze onder de luizen zat, is niet uitgesloten. Er moest in deze streng worden opgetreden, want het krioelde van de luizen en velen leden aan *Sarcoptes Scabiei* (schurft). In de beginne is deze controle niet altijd even kies uitgevoerd. Er hebben zeker wel eens mannen, in 't bijzonder joden, bij rond gelopen die er niets te maken hadden. De joden hadden evenwel in de beginne het heft in handen en Buijvoets was er niet tegen opgewassen.

Dat een aantal geïnterneerde vrouwen door onbevoegden met voorwerpen in de geslachtsdelen zouden zijn onderzocht, verwijs ik naar het rijk der fabelen. Dit gerucht heeft wel de ronde gedaan, doch ik ben er van overtuigd, dat geen enkele geïnterneerde vrouw zulks zal verklaren. Dat men niet zeer kies te werk is gegaan is zeker maar hier is zo spoedig mogelijk een eind aangemaakt. De joden zijn er met de meeste spoed uitgewerkt en de geïnterneerde vrouwen heb ik onder behandeling doen stellen van Rode Kruis helpsters.

Vanaf dat ogenblik is de zaak langzamerhand gesaneerd.” Het relaas van de arts wordt bevestigd door talrijke door de politie gehoorde vrouwen. Ter illustratie volgt hier een van die verklaringen volledig.

„Op 11 April 1945 werd ik als politiek delinquente te Emmen door de Binnenlandse Strijdkrachten gearresteerd.

De 1e Mei 1945 werd ik met een transport mannen en vrouwen overgebracht naar het kamp Westerbork. Bij aankomst aldaar waren wij doodvermoeid en moesten toen nog met de bagage in de hand enkele uren op de appèlplaats staan zonder eten of drinken.

220

221

De weerstand was toen wel gebroken en men kon met ons doen wat men wilde.

Uiteindelijk werden we naar barak 36 gebracht. Na visitatie werden mannen en vrouwen gescheiden en ieder afzonderlijk ondergebracht in een der vertrekken van die barak.

Bij groepjes van 10 vrouwen werden we toen weer afgescheiden en werd opdracht gegeven ons te ontkleden, waaraan werd voldaan.

Zowel zwangere vrouwen als vrouwen die op dat moment ongesteld waren (menstruatie) moesten zich eveneens ontkleden. Een uitzondering werd niet gemaakt. Deze opdrachten werden ons gegeven door bewakers, joden en Jodinnen.

Terwijl wij daar geheel ontkleed stonden, liepen bewakers, joden en politie in onze nabijheid rond. Wij moesten allerlei spottende taal van deze mannen aanhoren. Vooral de zwangere vrouwen moesten het ontgelden. Bedoeld mannelijk personeel voegde hen o.a. toe: „Daar zit zeker een S.S. mannetje in”, of, „wat pracht buiken enz.”

Na enig wachten werd ik met nog enkele vrouwen in een afzonderlijk vertrek gebracht, waar een tweetal joden bezig waren de vrouwen het hoofdhaar af te knippen. Toen ik eenmaal van mijn hoofdhaar was ontdaan, werd ik dooreen circa 15 jarig joden jongetje weer in een ander vertrek gebracht. In dit vertrek waren joden bezig de vrouwen het haar om de geslachtsdelen weg te scheren. Bij mijn binnenkomst zag ik, dat een geheel ontkleedde vrouw ruggelings op de tafel werd gelegd en dat haar daarna het haar om het geslachtsdeel werd weggeschoren door een jood. Er omheen stonden twee joden en een Jodin. Eenmaal binnen zeide het jodenjongetje tegen mij: „Moet jij ook geschoren worden”, waarop ik bevestigend antwoordde. Hij loosde mij daarop de deur weer uit en aan deze jongen heb ik het te danken, dat ik van deze mensonterende handeling ben verschoond gebleven.

Ook heb ik gezien dat naakte vrouwen door rondlopend mannelijk personeel (geen geïnterneerden) met de hand voor het achterwerk werd geslagen en in de zij werd gekitteld. Taal, zoals: „wat een stel benen”, of, „wat een figuurtje”, moesten wij aanhoren.

Dirkje Drenth, wonende te Emmercompascuum zal U wel meer kunnen verklaren.

Omstreeks Februari 1946 werden enkele vrouwen bij de commandant van

het kamp, de kapitein Bervoets, ontboden en hebben in verband met de gepleegde wandaden een verklaring af moeten leggen.

221

222

De jood Montasinos had in het begin de leiding in het kamp.

In den aanvang ontvingen wij veel te weinig voedsel in het kamp; het was hongerlijden. De joden speculeerden hierop en kwamen vaak in de vrouwenbarakken met voorstellen, dat wanneer wij meegingen en genegen waren met hen vleselijke gemeenschap te hebben, wij ook te eten zouden krijgen. Enkele vrouwen bezweken hier voor en gingen wel mee.

Al de vrouwen die de door mij genoemde handelingen hebben meegemaakt, waren in hoofdzaak vrouwen in de leeftijd van 20 - 50 jaar. De namen van het mannelijk personeel in het kamp Westerbork, dat zich aan deze handelingen heeft schuldig gemaakt, weet ik niet te noemen. Ik kende er niemand van. Ook niet van de joden. Meer kan ik niet verklaren.”

De rapporteur, die deze verklaring relateert, sluit zijn verhoren af met een conclusie ten aanzien van de ontluizingsbehandeling. „De geruchten evenwel als zouden tijdens deze behandeling onzedelijke handelingen met de N.S.B.-vrouwen zijn gepleegd, verwijs ik naar het rijk der fabelen.” En hij gaat dan verder over de andere door dr. van der Vaart Smit vermelde feiten: „Behoudens op zichzelf staande feiten, waar de vrouwen zelf schuld aan hadden, zijn er in het kamp geen onzedelijke handelingen met de N.S.B.-vrouwen gepleegd. Voorts verklaren wij, relatanten, dat door ons in deze een zeer uitgebreid onderzoek is ingesteld, doch geen enkele geïnterneerd geweest zijnde vrouw wist te verklaren, dat zij getuige was geweest van onzedelijke handelingen of wel dat zij zulks aan den lijve ondervonden had.”

Men moet wel vaststellen, dat de ontluizingsceremonie, zoals die in Westerbork werd opgevoerd, niet uitmunt door fijngevoeligheid. De opmerkingen, die bij die gelegenheid werden gemaakt, zullen vermoedelijk ook niet van veel begrip voor de situatie van de betrokken vrouwen hebben blijk gegeven. Een bijzonder hinderlijke omstandigheid voor nationaal-socialisten was de aanwezigheid van Joden in het kamp, die tengevolge van de spoorwegstaking na september 1944 niet meer naar vernietigingskampen in Polen hadden kunnen worden afgevoerd. Na de bevrijding van Westerbork was terugkeer naar hun woonplaats nog onmogelijk door het gebrek aan verbindingen (het Westen van het land was trouwens nog niet bevrijd) en omdat de Canadese commandant hun verboden had het kamp te verlaten, omdat hij meende, dat Joden die bij de bevrijding nog in leven waren wel collaborateurs moesten zijn. Deze joodse kampbewoners zijn in de eerste periode na de bevrijding mee als personeel van het kamp ingeschakeld. Zowel dr. van der Vaart Smit als de gehoorde gedetineerden laten niet na erop te wijzen, dat zij mede door Joden bewaakt en op de beschreven wijze bejegend zijn.

Merkwaardig is, dat het verhaal over de verkrachtingen in Westerbork niet alleen door dr. van der Vaart Smit vermeld wordt. In het vrouwenkamp Steyl in Limburg zaten later een aantal vrouwen, die kennelijk gedurende hun detentie zwanger geworden waren, verscheidene uit Westerbork. Het gerucht ging, dat deze vrouwen in Westerbork verkracht waren¹¹⁷. Volgens het politieonderzoek wordt dat gerucht niet bevestigd, maar wel vertelt de gehoorde gedetineerde, die ik geciteerd heb, dat vrouwen voor eten bezweken en met de bewaking gemeenschap hadden. Dat wordt van andere zijde bevestigd. In het weekverslag van het militair gezag van 20 april 1945 wordt melding gemaakt van de bevrijding van Westerbork en van het feit, dat de luitenant van de staf mr. R.A. Levisson onmiddellijk het kamp bezocht heeft. Deze heeft mij desgevraagd verklaard, dat hem bij zijn bezoek door de bewaking is meegedeeld, dat met de N.S.B.-vrouwen „wel wat te beginnen was”. Vrouwen, die zwanger geworden waren door deze gemeenschap, zullen het achteraf wel prettiger gevonden hebben te verklaren, dat zij verkracht waren. Dit is althans een denkbare verklaring voor het in omloop komen van het onjuiste gerucht.

Ik ben op deze zaak Westerbork zo uitvoerig ingegaan, omdat ook dit voorbeeld aantoont, dat men zeer voorzichtig moet zijn met de waardering van de feiten, die dr. van der Vaart Smit geeft. Omtrent het kamp Levantkade gaf hij een aantal juiste feiten. Andere liet hij achterwege, zo b.v. dat het nietsdoen op het stroo uitsluitend de zware gevallen betrof. Bovendien liet hij iedere termijn aanduiding over de duur van het regiem weg. Hetzelfde was het geval met betrekking tot de Cellenbarakken. Ten onrechte generaliseert hij het beginregiem in de Levantkade tot algemeen regiem in alle kampen. Hij maakt geen onderscheid tussen mishandelingen, die onderdeel van een onmenselijk regiem waren, zoals aan de Levantkade, en incidentele mishandelingen, die tegen bepaalde individuele gedetineerden waren gericht. Daarom vergeet hij ook te berichten, dat de slachtoffers van incidentele, individuele mishandelingen vaak landwachters, burgermeesters of van verraad verdachte personen waren en dat deze mishandelingen voornamelijk in kleine kampen in de provincie plaats vonden, waar men elkander kende. Ook ten aanzien van de verhouding tot vrouwelijke gedetineerden blijken de door dr. van der Vaart Smit gegeven feiten een kern van juistheid te bevatten, maar toch verder uiterst kritisch te moeten worden bekeken. Hij heeft deze feiten verzameld, terwijl hij zelf gedetineerd was en had dus de gelegenheid niet om de juistheid ervan te verifiëren. Later is dat door de rijksrecherche wel geschied. Door dat onderzoek en door vergelijking met andere bronnen moet men tot de conclusie komen, dat grote voorzichtigheid geboden is door dr. van der Vaart Smit gegeven feiten.

Dat wil niet zeggen, dat in de kampen geen dingen voorgevallen zijn, die niet deugden. Ik heb in dit hoofdstuk geen poging gedaan dergelijke voorvallen goed te praten of te verzwijgen. Zij zijn evenwel vaak anders dan dr. van der Vaart Smit voorstelt. In het bijzonder is zijn wijze van generaliseren naar tijd en plaats bepaald misleidend.

De detentie van vrouwelijke gedetineerden in een kamp met mannelijk personeel bood de mogelijkheid tot het aanknopen van verhoudingen tussen gedetineerden en bewakers. De gedetineerde vrouwen meenden op die wijze gunsten te kunnen verkrijgen en kregen die vermoedelijk ook. Daarmee werd het gezag van de bewaking ondermijnd. Een voorbeeld is het kort na de bevrijding bestaan hebbende kamp Ravensbosch bij Valkenburg. Daar lagen vrouwen op stroo zonder iets te doen te hebben. Bewakers laten zich omkopen door lichamelijk contact met de gedetineerden in ruil voor gunsten¹¹⁸. Uit het kamp Groede in Zeeland wordt bericht, dat de commandant een verhouding had met het gedetineerde kamphoofd en een wachtmeester met gedetineerde vrouwen¹¹⁹. Hetzelfde komen wij tegen in rapporten over het kamp Steyl¹²⁰ en over het kamp Ave Maria te Tilburg¹²¹. In het laatste geval wordt er uitdrukkelijk bij vermeld, dat er daardoor vriendjespolitiek ontstond en dat de gedetineerden grote macht uitoefenden.

Het is erg moeilijk na te gaan, in hoever dergelijke verhoudingen op vrijwilligheid berusten of door de betrokken bewakers min of meer afgedwongen zijn. De algemene inspectie had een vermoeden van het laatste in het kamp Ave Maria te Tilburg en gaat dan op onderzoek uit. Het resultaat is teleurstellend. „Daar aperte zedendelicten moeilijk zijn uit te zoeken en beide partijen meestal volledig daarover zwijgen en bovendien in een sterke positie verkeren, daar van het eigenlijke feit nooit getuigen zijn, is een strafrechtelijk aantonen van ontuchtige handelingen tot nu toe onmogelijk gebleken. De bewijzen en een enkele bekentenis zijn echter van dien aard, dat het niet uitgesloten moet worden geacht, dat zich wel degelijk excessen in deze vorm hebben voorgedaan, vooral op de werkobjecten tijdens het werk en de rustpauzen.”¹²²

Hiertegenover staan verklaringen van ex-gedetineerden, die over enkele vrouwenkampen (Winterswijk, Naarden, Weesp) niets dan goed vertellen. Gedwongen seksueel contact kwam ook voor tussen bewakers en vrouwen of zusters van gedetineerden, die meenden op die manier iets voor hun man of broer te kunnen bereiken.

224

225

Het politie-onderzoek van 1947 bericht over de commandant van Marum die enkele malen gemeenschap had met de zuster van een gedetineerde¹²³. Dat speelde zich af in 1945. Maar ook veel later is dit nog voorgekomen. Een bewaker in Numans-dorp heeft een verhouding met de vrouw en de zuster

van een gedetineerde, als die op het werk pakjes voor hem komen brengen. Op 1 maart 1947, maakt de chef van de buitenbewaking van fort Vuren een afspraak met de vrouw van een gedetineerde om samen de nacht in Utrecht door te brengen, wat ook gebeurt. De vrouw verklaart aan de rapporteur, dat deze chef iets voor haar man kon doen. bv. toestaan van bezoek¹²⁵. Uit een rapport van de algemene inspectie blijkt, dat een vrouw, die haar man in het kamp Rhijnauwen kwam opzoeken, werd aangehouden en gecontroleerd door een bewaker. „Het is niet zozeer om de controle”, zegt de bewaker, „maar het is meer om weer een adresje te hebben”. En de rapporteur voegt daaraan toe: „Uit velerlei geruchten in de stad Utrecht blijkt, dat op deze wijze meer ongewenste relaties gemaakt werden en worden tussen de leden van binnen- en buitenbewaking en vrouwen van gedetineerden.”¹²⁶

Kampen met grote voorrechten voor gedetineerden

Van de incidentele mishandelingen in de kampen kan in ieder geval een gedeelte worden verklaard door het feit, dat de betrokken gedetineerde bij de bewakers bekend was als een man, die tijdens de bezetting de bevolking op een of andere wijze had geterroriseerd. Wij hebben geconstateerd, dat een relatief groot aantal landwachters mishandeld is. Beoordeling van een gedetineerde op zijn individuele merites kan (als het een landwachter was) tot mishandeling leiden, maar aan de andere kant, wanneer het ging om iemand wie noch verraad noch hulp aan het duitse politieapparaat te verwijten viel, tot het toestaan van vrijheden, die met het regiem in het kamp eigenlijk niet in overeenstemming waren. Op de buitenstaander maakt dit dan de indruk van een slappe houding van de commandant.

Het begint al heel spoedig. In Voorburg liepen de gedetineerden met toestemming van de commandant onbewaakt over straat. „Deze mensen”, zei de commandant, „zijn ook nog niet veroordeeld en moeten dus behoorlijk behandeld worden.”¹²⁷ De ritmeester mr. Ed. Herman s* Jacob ergert zich in juni 1945 erover, dat in Vught gedetineerden en bewaking handel drijven en dat de gedetineerden ten behoeve van hun handel het kamp verlaten.¹²⁸ En dit was het kamp, waarover ds. van Wijhe zoveel slechts verteld heeft, en terecht. Een gedetineerde uit Schoort komt geregeld thuis, waar hij zijn vrienden ontvangt¹²⁹.

225

226

In fort Vuren wordt tegen de regels bezoek toegelaten, de gedetineerden gaan zonder bewaking naar Gorinchem, soms ook samen met de kampadministrateur¹³⁰. in Zwolle vindt de bewaking van de binnenlandse strijdkrachten goed, dat vijf gedetineerde vrouwen een nacht met Canadese militairen méégaan¹³¹.

Protesten komen er, als de commandant van het kamp Harderwijk goed vindt, dat er een leest gehouden wordt door de gedetineerden. De Gemeen-

schap Oud-illegale Werkers¹³² en de Bond van ex-politieke gevangenen¹³³ protesteren bij de minister-president. Trouw bericht, dat de commandant, toen hij van een dienstreis thuiskwam, door boze inwoners van Harderwijk uit zijn auto gesleurd werd en door de binnenlandse strijdkrachten ontzet moest worden¹³⁴.

In 1946 inspecteren de officieren van justitie de kampen in hun arrondissement om eventueel strafbare feiten te constateren. Dat lukt niet goed, zoals wij zullen zien. Maar wel vinden zij, dat in sommige kampen de gedetineerden te grote vrijheid genieten¹³⁵. In Vught krijgen gedetineerden vrij om sterke drank te gaan kopen¹³⁶. En ook in de Harskamp, zegt de officier van justitie uit Arnhem, genieten S.S.-ers „alle perken te buiten gaan-de vrijheid”. Zij besturen de kampauto en gaan daarmee naar Ede.¹³⁷

Nog een jaar later, in 1947, blijkt dat verschillende gedetineerden het kamp Duindorp in en uit gaan, zogenaamd voor opdrachten ten behoeve van het kamp¹³⁸, en in Delft sjacheren de gedetineerden op hun werkobjecten in rijksdekens, die ze het kamp uitsmokkelen¹³⁹.

Het eist van de bewaking grote zelfbeheersing om te verhinderen, dat een landwachter, die velen verraden heeft, niet mishandeld wordt. Het eist evengrote zelfbeheersing om een N.S.B.-er, die als fatsoenlijk man bekend staat en die meer dan een jaar op zijn berechting moet wachten, niet van tijd tot tijd grotere vrijheden dan normaal toe te staan. Die zelfbeheersing is niet altijd opgebracht.

Goede kampen

Wij hebben hiervoor gezien, dat er slechte regiems bestonden. Er is in veel kampen incidenteel mishandeld. In andere kampen zijn vrouwenaffaires geweest en in weer anderen werden wel te grote vrijheden gegeven. Was er nu nooit een kamp goed? Waren er geen kampen, waar geen van deze wantoestanden voorkwam?

Ik breng in herinnering, dat alle kampen, die hierboven ter sprake gekomen zijn, tesamen ongeveer de helft van alle in 1945 bestaande kampen vormden.

226

227

Van de andere helft, ongeveer zestig, is hierboven niets vermeld. De reden daartoe is een eenvoudige: ik heb omtrent die kampen in de bronnen, die ik gevonden en geraadpleegd heb, niets gevonden.

Dat stilzwijgen betekent, dat na 1 januari 1946, toen de algemene inspectie van het directoraat-generaal ging werken, excessieve wantoestanden in die helft van de kampen niet zijn voorgekomen. Was dat het geval geweest, dan zou de algemene inspectie er zeker op af gegaan zijn en dan zou het rapport te vinden zijn geweest. Men kan niet met zekerheid zeggen, dat stilzwijgen van de bronnen over wantoestanden in een bepaald

kamp betekent, dat er ook geen wantoestanden waren. Toch mag men dit zeker van een aantal aannemen. De bronnen immers bestaan alle uit rapporten juist over de wantoestanden. Dat in een kamp een goede situatie heerst, is in de regel geen reden om daarvan hogere autoriteiten in kennis te stellen.

In een enkel geval beschikken wij over verklaringen, ook uit de eerste tijd, dat een kamp een uitstekende indruk maakte. Prof. van Bemmelen vertelt aan de enquête-commissie, hoe hij in augustus 1945 in het vrouwenkamp Ericadorp in Leeuwarden is geweest. Hij vond dit een model-inrichting, die zo als jeugdgevangenis zou kunnen worden gebruikt¹⁴⁰. Over Ericadorp is in de bronnen niets te vinden. In de Leeuwarder Koerier hebben twee artikelen gestaan over de kampen Sondel¹⁴¹ en Crack State te Heerenveen¹⁴². Zij geven beschrijvingen van goede kampen met een redelijk regiem. Van Sondel zegt men „dat er geen duitse methoden nagevolgd worden en dat de leiding in goede handen is.” Noch Sondel, noch Crack State zijn hiervoor ter sprake gekomen. De Vlam¹⁴³ schrijft een artikel over het kamp Erica in Ommen, waar 1200 mannen en 240 vrouwen gedetineerd zijn. Het is een goed kamp onder leiding van het hoofd van de Quaker-school in Ommen. Een cx-gedetineerde bericht mij over uitstekende behandeling in de vrouwenkampen Winterswijk, Naarden en de Roskam te Weesp.

De officier van justitie in Alkmaar schrijft in zijn rapport van 10 mei 1946 over de kampen in zijn ressort, dat het kamp fort Erfprins in den Helder door een uitstekende commandant geleid wordt en dat er geen wantoestanden heersen. Ook het kamp fort Erfprins is in het voorgaande relaas niet voorgekomen.

Mishandelingen kan men door getuigenverklaringen bewijzen. Dat in een kamp een goed en menswaardig regiem heerst, kan men alleen weten uit de indruk, die het maakt. Krantenartikelen van deze strekking zijn natuurlijk veel minder hard dan politieverhalen of ambtelijke rapporten. Toch is het goed zich er rekenschap van te geven, dat er ook goede kampen bestaan hebben. Natuurlijk: ook het beste regiem in het ene kamp kan mishandelingen in het andere kamp niet wegwissen of vergoelijken.

227

228

Maar even onjuist is het als dr. van der Vaart Smit de mishandelingen te generaliseren: „Het was overal zo, gevarieerd naar gelegenheid”¹⁴⁴. Waar het „zo” was, was het erg genoeg. Maar het was niet overal zo.

Tussen 40 en 50 gevallen van gewelddadige dood

Het is niet gemakkelijk na te gaan, hoeveel gedetineerden tengevolge van het regiem in de kampen zijn omgekomen. Er zijn natuurlijk gedurende de detentie van zoveel mensen verscheidenen door natuurlijke oorzaak, zoals ouderdom of ziekte, overleden. Tussen 1 januari 1946 en 1 september 1947

waren dat er 274.¹⁴⁵ Van wie niet door ziekte of ouderdom overleed, is niet altijd gemakkelijk vast te stellen, of de doodsoorzaak geweldpleging in een kamp was.

Dr. van der Vaart Smit vermeldt het geval van twee jonge vrouwen, die in Axel door wurging om het leven zijn gebracht.¹⁴⁶ Dit is juist. Het ging hier echter niet om een kamp, noch om mishandeling. In Zeeland ging in 1944 de strijd heen en weer. Toen men meende bevrijd te zijn dook de B.S. op, arresteerde de twee jonge vrouwen, die bekende N.S.B.-leden waren, en sloot die in het kwartier van de B.S. op. Bij het keren van de krijgskans moest men wegtrekken, waarbij de beide vrouwen werden meegenomen. Tenslotte kwamen twee B.S.-soldaten met de vrouwen terecht op de boerderij Het Grote Eiland te Sint Janssteen. Daar werden ze 's avonds door de Duitsers omsingeld. Ze meenden, niet ten onrechte, dat na de nacht zij door de vijand zouden worden gevangen gemaakt of gedood. Zij waren nu bang, dat de beide vrouwen alle commandoposten van de B.S., die zij uit de omzwervingen van de vorige dag kenden, en alle commandanten aan de Duitsers zouden verraden. In grote gewetensnood hebben de beide soldaten de vrouwen toen gedood. De volgende dag bleken de Duitsers af te trekken. Er is hier dus sprake van een gewelddadige dood. Deze heeft evenwel veel meer het karakter van een liquidatie, zoals die tijdens de bezetting wel meer werden uitgevoerd, dan van mishandeling in een kamp¹⁴⁷.

Wij hebben hiervoor al gezien, dat het barre regiem in de Cellenbarakken in den Haag aanleiding heeft gegeven tot zes zelfmoorden¹⁴⁸. Van de suïcide van mr. van Genechten kan men betwijfelen of zij uitsluitend door het regiem is veroorzaakt of mede door zijn geestestoestand.

Zo zijn er nog twee gevallen bekend van suïcides, die misschien niet uitsluitend het gevolg van mishandeling zijn. Op 30 mei 1945 heeft te Winschoten Hendrik Vos zich in zijn cel opgehangen.

228

229

Hij was buurt-boerenleider en in het verhoor, dat hem op 29 mei was afgenomen, was komen vast te staan, dat hij talrijke mensen had aangebracht. Dit proces-verbaal is niet door Vos getekend. Van mishandelingen is niets gebleken¹⁴⁹. Ds. Moll van Charante schrijft echter in een brief aan de minister van Justitie, dat Vos zo mishandeld is, dat hij de hand aan zichzelf sloeg¹⁵⁰. In het fort Spijkerboor kwam de gedetineerde Klarenbeek in een cel door verstikking om het leven, op 9 september 1945. Klarenbeek was verdacht van verraad. Volgens de inspecteur, die in 1949 de zaak onderzocht heelt, betrof het hier eveneens een geval van zelfmoord. Omtrent mishandelingen wordt niets vermeld¹⁵¹.

Een aantal wapendragers is omgekomen bij het mijnen- en munitie-ruimen. Op veel plaatsen in het land hadden de Duitsers mijnevelden aangelegd en munitiedepots geplaatst. Dat moest opgeruimd worden. De mijnopruimingsdienst van het leger voerde dit werk uit, met vrijwilligers. Onder de

gedetineerde wapendragers is ook om vrijwilligers gevraagd. Die zijn, in het bijzonder onder degenen, die in het aanleggen en opruimen van mijnenvelden deskundig waren, in vrij groten getale gevonden. Ondanks alle voorzorgen blijft het mijnenruimen een gevaarlijk bedrijf. Een aantal gedetineerden is tengevolge van ongelukken om het leven gekomen. Groen vermeldt, zonder bronaanduiding, 16 slachtoffers ¹⁵². Ik heb in ambtelijke rapporten er 8 kunnen terugvinden. Groen vermeldt 9 slachtoffers bij Broekhuizen en twee in Duindorp, terwijl hij bij 5 slachtoffers van munitieruimen de plaatsaanduiding achterwege laat. Er zijn evenwel ook ongelukken te melden uit Vlagtwedde, Zeeuws-Vlaanderen, Vlaardingen, Venlo, Amersfoort, Sluis en Wezep, waarvan een aantal met dodelijke afloop ¹⁵³.

In de Harskamp zijn 11 gedetineerden door een gewelddadige dood gestorven ¹⁵⁴. Ik heb daarover hiervoor al bericht.

Op 14 maart 1946 wordt bij een relletje in het kamp Levant kade een gedetineerde door schieten gedood, hetzelfde geschiedt in Duindorp bij een ongeregeldeheid op 16 juni 1946.

In Haamstede wordt de gedetineerde Leidekker in maart 1946 door een soldaat van de gezagstroepen na een ruzietje doodgeschoten ¹⁵⁵. In Ellewoutsdijk schiet een bewaker een gedetineerde door de buik, die overlijdt ^{155a}.

In het kamp Marum wordt de gedetineerde Postma op 3 juli 1945 doodgeschoten, omdat hij weigert een formulier voor de loonbelasting te ondertekenen ¹⁵⁶.

Bij arrestatie in Ezinge is de caféhouder Egbert van der Molen zonder noodzaak doodgeschoten ¹⁵⁷. Herman Westerdijk werd op 17 april 1945 te Warfhuizen in Groningen gearresteerd. Hij is vermoedelijk onmiddellijk bij zijn arrestatie ernstig mishandeld. Hij was in de buurt gehaat, maar was geen verrader.

229

230

Op 2 of 3 mei is hij slaphangend thuisgebracht en vervolgens opgenomen in het ziekenhuis in Groningen, waar hij is overleden ¹⁵⁸.

Ik heb geen gevallen kunnen vinden van gedetineerden, die eenvoudigweg zijn doodgeslagen. Wel zijn er twee gevallen van mishandeling, die in de officiële berichtgeving met een overlijden in verband worden gebracht. Het eerste geval heeft betrekking op Westerbork. In 1947 verklaart de secretaris van het kamp Montezinos tegenover de politie: „In 1945 werkten reeds verscheidene gedetineerden aan de ontginning van de heide. Het is daarbij wel voorgekomen, dat een gedetineerde werd geslagen. Een der gedetineerden heeft toen na verloop van enige weken op het werk kou gevat en is overleden.” ¹⁵⁹ Duidelijk is het niet. Ofwel het slaan was niet erg, maar dan heeft het kouvatten en overlijden er niets mee te maken. Ofwel het slaan was mee oorzaak ervan, dat de gedetineerde de gevatte kou niet voldoende

kon weerstaan. Het laatste lijkt waarschijnlijk, omdat er anders geen reden voor enig politie-onderzoek bestond.

In een rapport van de officier van justitie te 's-Hertogenbosch over de kampen in zijn ressort aan zijn chef de procureur-generaal schrijft de officier, dat eind januari 1946 de zieke, in het fort Steurgat gedetineerde Dobbelsteen, die mishandeld was, is overleden. Onduidelijk is, of het overlijden is veroorzaakt door de ziekte of door de mishandeling, of althans mede daardoor.¹⁶⁰

Op 8 april 1945 zijn in Westerbork vijf gedetineerden ontvlucht door een auto te pakken en daarmee de poort te rammen. Van deze vijf zijn er twee doodgeschoten, een licht en een zwaar gewond en een gearresteerd.¹⁶¹

In Westerbork is de gedetineerde Bekker uit Enschedé zo ernstig mishandeld, dat hij aan de gevolgen is overleden¹⁶².

In juli 1948 is te Laren een gedetineerde, die te dicht bij de kampomheining kwam neergeschoten¹⁶³.

Groen meldt, dat in Vught één gedetineerde op de vlucht doodgeschoten is. Hij vermeldt geen bron en geen datum. Ik vermoed, dat dit kort na de bevrijding is geschied. Ik vind wel in het rapport, dat de officier van justitie in den Bosch aan de procureur-generaal uitbrengt in 1946¹⁶⁴, dat naar zijn indruk „er in het kamp Vught aanvankelijk nogal op los geslagen werd. - Door de parketten is in een enkel geval van gewelddadige dood verlof tot begraven gegeven.” Uit deze mededeling zijn twee conclusies te trekken: le zijn er in Vught enkele gevallen van gewelddadige dood geweest, vermoedelijk in de tijd, dat het kamp mee onder Canadees beheer stond, en 2e: als dr. van der Vaart Smit spreekt over de „vele doden van de bloedakker te Vught”¹⁶⁵, is dit niet exact. Het zijn geen vele maar enkele doden.

230

231

Het is geen „bloedakker (dat is kennelijk een stiekeme begraafplaats), maar er is met verlof van de officier van justitie begraven.

Wanneer wij het aantal dodelijke slachtoffers optellen, komen wij tot 31 plus „enkele ’ uit Vught. Wil men de mijnopruimers ook tot de slachtoffers van het regiem rekenen, dan moet men er tenminste 8 bijtellen.

Het aantal doden in de kampen is dus tussen dertigen veertig als men de gedode mijnopruimers niet, en tussen de veertig en vijftig als men ze wel meerekent. Er is dus geen sprake van honderden doden. Alle klachten over mishandelingen — en zeker over die met dodelijke afloop - zijn in 1948 onderzocht. Ik heb niet anders kunnen vinden dan hetgeen hierboven vermeld staat. De beide onzekere factoren zijn het aantal doden te Vught en het aantal overleden mijnopruimers. In beide gevallen zal het duitse wapendragers betreffen, wier familie vermoedelijk van hun verblijf onkundig was (en misschien zelf in een kamp zat). Er is dus een goede kans, dat zij als vermist zijn geregistreerd, toen zij niet uit de kampen tevoorschijn kwamen. Over grote aantallen kan het niet gaan. Het totaal blijft (ook als men het maximumaantal gedode mijnopruimers met Groen op 16 stelt)

enkele tientallen.

Wat wisten wij van wat in de kampen gebeurde?

Wat hebben wij van de wantoestanden in de kampen geweten? De meeste feiten, waarop de in dit hoofdstuk gegeven beschrijving berust, zijn aan het licht gekomen na onderzoek in 1948, Zij zijn echter voor het overgrote deel voorgevallen in de maanden mei tot oktober 1945. Daarna werd het minder. De vaste commissie voor privaats- en strafrecht uit de Tweede Kamer rapporteert in 1946: „Mishandelingen door bewaarders komen nog wel een enkele maal voor, doch in de meeste kampen zo sporadisch, dat aan dit euvel, hetwelk in de eerste tijd zich nogal eens voordeed, vrijwel een eind is gekomen.”¹⁶⁶ De uitdrukking, dat aan de mishandelingen „vrijwel een eind is gekomen” is misschien wel wat optimistisch: in enkele kampen was het regiem bepaald ook toen nog niet aanvaardbaar. In vorige paragrafen hebben wij de tijdsduur van de slechte regiems besproken. Op dit ogenblik is voor ons interessant, dat de vaste commissie als vaststaand aanneemt en uitspreekt, dat mishandelingen door bewaarders in de eerste tijd nogal eens voorgekomen zijn. Zij zegt dat in mei 1946.

De commissie kon niet alle details kennen, die pas door het onderzoek van 1948 aan het licht gekomen zijn, maar zij kende kennelijk genoeg feiten om deze algemene uitspraak te doen.

231

232

De vraag rijst nu: wat wisten wij ten tijde van het hoogtepunt van de slechte regiems in de kampen, dus in de maanden mei tot en met december van wat daarbinnen gebeurde?

Men moet onderscheid maken tussen wat de verantwoordelijke bestuursorganen wisten en wat het grote publiek wist. Het laatste was immers alleen in staat enige kennis van zaken op te doen indien de pers over de zaak schreef.

Wat wisten de bestuursorganen? Op 13 oktober 1944 zendt de arts Jos Hollmann een rapport over mishandelingen in Maastricht aan de provinciale militaire commissaris en op 24 oktober 1944 klaagt de vrouw van een landwachter over mishandeling van haar man. In het weekrapport van 8 december 1944 van het militair gezag vermeldt de sectie kampen, dat men met de heren Mentrop en Moons een bespreking gevoerd heeft over de inrichting van de kampen in Limburg. Over mishandelingen wordt met geen woord gerept.

Ik heb over de periode april-november 1945 slechts 16 rechtstreekse klachten aan hetzij de minister-president, hetzij de regeringsgemachtigde in algemene dienst, hetzij militaire commissarissen kunnen vinden. Die hadden vermoedelijk tijd noch mankracht om ze werkelijk te laten onderzoeken, zoals later met de klachten van dr. van der Vaart Smit gebeurd is. In ieder

geval: enig gevolg is er, voor zover ik vinden kon, niet aan gegeven.

Intussen kon het voor niemand in die periode meer een geheim zijn, dat er in de kampen mishandeld werd. Reeds op 21 juli 1945 schrijft P.J. M(eertens) in De Vlam een artikel „Hun straf onze nederlaag?” Pesten en straffen zijn niet identiek, vervolgt hij in het artikel „Pesten, straffen of veranderen” in het nummer van 15 september. In een artikel „Ontaarde rechtspleging” in De Baanbreker van 22 september 1945 vergelijkt W. F. Neyman de kampen met duitse kampen. Het waren overigens niet alleen deze weinig gelezen weekbladen, die op de toestanden in de kampen de aandacht vestigden. Reeds op 16 juni had De Nieuwe Nederlander zijn twijfels uitgesproken over wat in de bewaringskampen gebeurde. In het artikel „N.S.B.-ers en collaborateurs” schreef de redactie: „Volgens sommigen doen de verblijfplaatsen van de N.S.B.-ers aan de Duitse concentratiekampen denken, terwijl anderen vinden, dat zij meer van een kostschool hebben. Geruststellende verklaringen van het militair gezag zijn niet voldoende om ongerustheid weg te nemen. Er is een behoorlijke inspectie nodig en toelating van mensen, die het vertrouwen genieten. En De Volkskrant schrijft op 25 augustus onder de titel „Sneller recht”: „Er is onrust in stad en land over de kampen. In hoeverre die kunstmatig is, zal nog moeten blijken.”

232

233

Er stonden ook concretere gegevens ter beschikking. Mr. dr. Charles van Oppen schrijft op 6 maart 1945 in een artikel in het blad Veritas over het kamp aan de Looiersstraat te Maastricht (hetzelfde kamp waarover reeds in 1944 klachten bij de militaire commissaris waren binnen gekomen): De mensen worden mishandeld. soms geslagen met de hondezweep, met gummistokken en geweerkolven. De gevangenen moeten soms in een kring gaan staan en elkaar klappen geven.” En in de nazomer 1945 verschijnt de reeds genoemde brochure Het kamp te Vught van ds. M.C. van Wijhe, die daarin schrijft: „Vrouwen moesten met kapotte schoenen uren in de sneeuw staan, of enige uren met de neus tegen de muur en de handen boven het hoofd. Bewakers sarden, schopten en sloegen, lieten de gevangenen strafexercities doen, looppas, kikkeren, opstaan, vallen, sneller, sneller door mul zand, aangespoord door geweerkolf en soldatenlaars. Het gebeurde met schoeisel, dat niet paste of op te grote of te kleine klompen.”¹⁶⁷ In het Londense Vrij Nederland van 3 november 1945 wordt in de perstribune een artikel in Het Vrije Volk geciteerd, waarin een bewaker van een kamp vertelt zich te schamen over het optreden van zijn collega's, die gevangenen slaan en nat spuiten. Dit alles is na hetgeen ik hiervoor over de mishandelingen heb verteld, geen nieuws: het patroon van de mishandelingen is altijd hetzelfde. Ik citeer hier deze bronnen zo uitvoerig, omdat daaruit blijkt, dat reeds in het vroege najaar 1945 iedereen op de hoogte kon zijn van wat zich in de bewaringskampen afspeelde, zowel de verantwoordelijke bestuurders

als het publiek. Weliswaar was de toestand niet in alle kampen gelijk, zoals wij gezien hebben. Maar er stonden toch omtrent enkele kampen concrete gegevens ter beschikking.

Dat de regering niet geheel onkundig was gebleven van de toestand in de kampen, hebben wij hiervoor al gezien: het was een van de motieven voor de mislukte vrijlatingscampagne van prof. van Bemmelen en minister-president Schermerhorn in augustus 1945. De minister van buitenlandse Zaken had er in de ministerraad herhaaldelijk op gewezen, dat in het buitenland onprettige geruchten over de nederlandse kampen de ronde deden. Die vonden hun bron uiteraard in de geallieerde troepeneenheden, die vaak in de buurt van kampen gelegerd waren.

Het was wel verwarrend, dat er over sommige kampen ook lovende berichten verschenen, zoals het al geciteerde artikel in de Leeuwarder Koerier van 19 juni 1945 over het Kamp Sondel en een rapport over het kamp Ommen in De Vlam van 27 oktober 1945. Daar komt bij, dat de rapporten van de inspecteurs van de kampen geen duidelijk beeld van de toestand te zien gaven. Deze rapporten heb ik niet kunnen vinden.

233

234

Toen alleen in 1949 door het kamerlid mr. J. Terpstra aan de minister van justitie vragen werden gesteld over wat er nu eigenlijk juist was aan de door dr. van der Vaart Smit in zijn brochure vermelde feiten, heelt het directoraat-generaal aan de ambtenaar van het ministerie, die een concept-antwoord op die vragen moest ontwerpen, een uit treksel uit de inspectie-rapporten gestuurd over de periode oktober-december 1945, voor zover die rapporten betrekking hebben op de behandeling. De inspecteurs verhoren kennelijk gedetineerden en vragen of er ook mishandelingen plaats vinden of hebben plaats gevonden. In het kamp Vianda te Hoek van Holland komt een enkele klacht over jongere bewakers, „die zich van tijd tot tijd aan handtastelijkheden schuldig maakten”. En in maart 1946 is het „een goed geleid verzorgd kamp”. Op 7 oktober verklaart iemand in Zweeloo, dat er wel gescholden werd, maar dat hij nooit heeft gezien, dat er werd geslagen. Het kamp Carel Coenraadpolder komt in het rapport niet voor. De inspecteurs zijn er kennelijk in die periode niet geweest of hebben niet over de behandeling gesproken. Het kamp De Vliet op het eiland Texel is kennelijk niet bezocht. Ook het sanatorium Lommerrijk is in het verzamelrapport niet te vinden.

Aan de rapporten van de inspectie, die kennelijk pas in de maanden september, oktober, november 1945 enige aandacht aan de behandeling van de gedetineerden geschonken heeft, had men althans ten aanzien van dit onderwerp niet veel. De heer Raat, in oktober 1946 hoofd van de kampenafdeling geworden, zegt het eigenlijk duidelijk: „Ondanks het grote aantal inspecteurs was het toezicht soms onvoldoende. Toen de Heer Raat kwam, waren er 19 inspecteurs, die de kampen rondreisden. Op 6 december 1946 waren er 9 ontslagen. Er waren er, die niet voldoende werkten, die,

wanneer zij in een kamp kwamen, gingen zitten praten met de kampcommandant; er werd dan soms behoorlijk gegeten en in sommige kampen een borreltje gedronken; na afloop ging men naar huis en werd gerapporteerd. Zo kwam de kampcommandant makkelijk van zijn inspectie af. De heer Raat is begonnen, omdat hij zich van de toestand in de kampen behoorlijk op de hoogte wilde stellen, met op alle uren van de dag en van de nacht invallen te doen. Dat was de enige manier om de schrik erin te brengen. Na de zaak onderzocht te hebben, deed hij deze meteen af en gaf die commandant onmiddellijk zijn ontslag met het verbod om ooit weer de poort van het kamp binnen te komen.”¹⁶⁸ Een van de eerste expedities van de heer Raat is er een geweest naar het kamp De Vliet op Texel. Hij liet een plaats op de eerste pont voor zijn auto bespreken (wat toen nodig was) en gaf daarbij een valse naam op om te zorgen, dat zijn komst niet tevoren op het eiland bekend zou worden. De commandant werd bejegend, zoals hij het zelf zo beeldend beschrijft en het regiem was met één slag genormaliseerd.

234

235

Dan verschijnt bij de autoriteiten in december 1945 het eindrapport van de vliegende colonne van het militair gezag, die moest nagaan, of de bestaande kampruimte bruikbaar zou zijn als winterverblijf en die ook omtrent de behandeling van de gedetineerden enig onderzoek heeft gedaan. Mishandelingen beperken zich met enkele uitzonderingen tot geïsoleerde gevallen in enkele kampen. Slechts in de kampen Vianda te Hoek van Holland (bij de eerste inspectie), de Eese te Steenwijkerwold en Ave Maria te Tilburg kan gesproken worden van verdenking van mishandelingen op grotere schaal. In sommige gevallen, waar in het kamp zelf van mishandelingen geen sprake was, kwamen er klachten van mishandelingen door het personeel van de POD (Hellevoetsluis, Sellingerbeetse en Zutphen).”¹⁶⁹ Het oordeel over het kamp Vianda in het slotrapport berustte mee op deelrapport no. 56 over een bezoek aan dit kamp. Daarin wordt de behandeling door de gedetineerden ruw genoemd, al komt mishandeling niet meer voor. De beroepsbewaarders treden humaan op, de overigen voor het merendeel honds. Men was van oordeel, dat er te spoedig gestraft werd en dan soms nog collectief. Bij de tweede inspectie zijn de klachten kennelijk minder: vermoedelijk niet, omdat er geen reden voor bestond, maar omdat de kampleiding wel gezorgd had, dat er niet meer geklaagd werd.

De vliegende colonne heeft goed werk gedaan voor de acute situatie, waarvoor zij was ingeschakeld. Uit haar rapporten kan men evenwel geen enkele indruk krijgen omtrent wat zich werkelijk in de eerste maanden na de bevrijding in vele kampen heeft afgespeeld. Het hiervoor tegen dr. van der Vaart Smit geuite bezwaar is, dat hij een momentopname geeft zonder enige beschrijving te geven van hoe de behandeling zich in de tijd na die eerste maanden zich heeft ontwikkeld. Tegen de vliegende colonne kan men een soortgelijk bezwaar aan voeren: zij geeft een momentopname van oktober-half december 1945, maar zij laat toch eigenlijk na te melden uit welke

situatie die toestand zich ontwikkeld had. Daardoor vindt men voortdurend halfslachtige kwalificaties van het regiem als „niet ongunstig te noemen”, „correct”. Het rapport no. 11 van 1 december 1945 behandelt het bezoek aan verschillende kampen en zegt „Over de behandeling door het kamppersoneel kwamen nergens klachten voor.” Als men weet, dat onder de bezochte kampen ook het kamp Grote Looiersstraat in Maastricht was, waaromtrent wij enkele klachten heel nauwkeurig kennen, dan is de waarde van deze inspectie op dit punt niet groot. Het lag niet aan de vliegende colonne. Ook later zou het blijken, dat het heel moeilijk was om van gedetineerden zoveel informatie omtrent mishandelingen te krijgen, dat daarop een strafvervolgning zou kunnen worden gebaseerd.

235

236

Er wordt noch door de kampeninspectie, noch door de vliegende colonne zodanig op de grote trom geslagen, dat de regering de noodzaak voelt om een algemeen onderzoek op te zeilen naar wat in de kampen direct na de bevrijding, maar ook nog later, is gebeurd. De noodkreten van een enkele dominee of linkse idealist vinden geen gehoor bij een bevolking, die nog niet zover is, dat zij de politieke delinquenten als gewone medemensen beschouwt. Voor de meerderheid zijn zij nog vijand. Dat betekent, dat ieder optreden tegenover hen geoorloofd is. Men zet de zaak van zich af. troost zich met de gedachte, dat het om incidentele gevallen van mishandeling op niet zo grote schaal gaat. Bovendien is het niet onze schuld, redeneert men, dat in een oorlog de zeden wat verruwd zijn. Het voorbeeld is door de Duitsers gegeven en de politieke delinquenten hebben tijdens de bezetting het duitse voorbeeld nagevolgd. Minister van Maarseveen vertolkt dit standpunt nog eind 1946. „Ik zal niet ontkennen, dat in het bijzonder kort na de bevrijding, er zich in de kampen misstanden hebben voorgedaan en er behandelingen van politieke delinquenten hebben plaats gehad, die de toets der kritiek niet kunnen doorstaan. Maar dit in het debet schrijven van het nederlandse volk is volkomen ongerechtvaardigd. De duitse bezetter heeft, in strijd met alle volkenrecht, hier een toestand achtergelaten, waarbij het overheidsapparaat praktisch verdwengen of geheel gedesorganiseerd was, waardoor een verwarring gecreëerd werd, die het onmogelijk maakte, dat het nederlandse volk zelf door middel van zijn wettige overheid dadelijk alle belangen veilig stelde. Dat kort na de bevrijding er onjuiste behandeling van politieke delinquenten heeft plaats gehad, is dus te schrijven op rekening van de duitse bezetter en van die Nederlanders, die de duitse bezetter tot het laatst toe in zijn heilloos bedrijf hebben gesteund. Daar ligt de schuld en niet bij het nederlandse volk.”¹⁷⁰

Men mag inderdaad niet „het nederlandse volk” aansprakelijk stellen. Men wist grotendeels niet, wat er gebeurde. De enkele krantenartikelen hadden geen algemene verspreiding. En bovendien: het nederlandse volk in die dagen beschouwde de politieke delinquenten nog collectief als vijand en

had dus geen behoefte aan het uitzoeken van mishandelingen. Er heerste nog een zekere stemming, dat het hun eigen schuld was: een stemming, die minister van Maarseveen zo welsprekend, maar daarom niet minder ten onrechte vertolkt had. Natuurlijk lag er geen schuld bij het nederlandse volk. Maar schuld hadden wel een aantal knuppelaars en mishandelaars. In onze normale rechtsorde is het feit, dat iemand zich aan welk misdrijf dan ook schuldig maakt, geen reden hem buiten die rechtsorde te zetten. Hij kan binnen de regels van die rechtsorde zijn straf krijgen.

236

237

Maar door bewakers opgelegde en uitgevoerde lichamelijke tuchtigingen komen in onze rechtsorde niet voor. Die bewakers maken zich, ieder voor zich en niet als vertegenwoordigers van het nederlandse volk, schuldig aan overtredingen van onze rechtsorde en wel aan het misdrijf van mishandeling of van doodslag. Die individuele schuld van individuele mishandelaars kan men niet afdoen met een verwijzing naar de collectieve onschuld van het nederlandse volk. Maar op dat moment was ook de tweede Kamer nog niet rijp voor het instellen van een onderzoek naar wat zich kort na de bevrijding in de kampen heeft afgespeeld.

Voor degenen, voor wie de rechtsorde altijd gehandhaafd behoorde te worden, viel het zwaar te berusten in een toestand, waarbij in kampen op een schaal, die in normale tijden ondenkbaar was. misdrijven legen het leven en de lichamelijke integriteit van anderen werden gepleegd. Tot diegenen behoorde iemand, die wij hiervoor als een fervent verdediger van de rechtsorde hebben leren kennen, de procureur-generaal bij het gerechtshof te 's-Hertogenbosch. Mr. E.M.L. baron Speyart van Woerden. Na zijn tijdelijke ontheffing uit zijn ambt naar aanleiding van de geschillen met de illegaliteit en het militair gezag over de arrestatiebevoegdheid was hij na enkele maanden weer op zijn post teruggekeerd. De misdrijven in de kampen, die in Vught om zo te zeggen onder zijn neus gebeurden, zijn hem een doorn in het oog. Nog erger vindt hij het, dat de onder zijn bevelen staande politie geen toegang tot de kampen krijgt. Ingevolge het wetboek van strafvordering heeft de politie toegang tot alle plaatsen, die zij ten behoeve van de opsporing van strafbare feiten moet betreden. Maar de directeur-generaal heeft bepaald, dat men een kamp niet binnenkomt zonder een door hem getekend toegangsbewijs. En die toegangsbewijzen verstrekt hij niet aan de politie. In ieder kamp van enige omvang is een kamprecherche, die zich bezig houdt met de opsporing van in het kamp gepleegde feiten tegen de rechtsorde of tegen de kamporde. (gedetineerden kan de kamprecherche aan de commandant melden, indien zij overtredingen hebben begaan. Die kan hen dan disciplinair straffen. Bewakers kan de kamprecherche natuurlijk ook melden, maar meer dan hen ontslaan kan de kampcommandant niet. De procureur-generaal nu had de indruk, dat er in de kampen allerlei strafbare feiten gebeurden, waar de politie en het openbaar ministerie niet achter

konden komen.

237

238

Aangezien mr. Speyart van Woerden en zijn politie de kampen niet binnen kunnen komen, gaat hij eerst eens proberen langs een omweg er achter te komen, wat zich daar allemaal afspeelt. Hij schrijft aan de voorzitter van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, de inmiddels hoogleraar geworden mr. F.J.F.M. Duynstee in de hoop iets van hem te weten gekomen, omdat hij als reclasseerder wel veel contact mei ex-gedetineerden zal hebben. Het antwoord is teleurstellend. „Naar algemene ervaring”, schrijft prof. Duynstee, „is de gewone criminaliteit in de kampen hoog. Het wemelt van gevallen, waarin gedetineerden worden bestolen hetzij van de zijde van de kampadministratie of bewakers, hetzij door mede-gedetineerden. In vele kampen wordt geklaagd over ontucht, bevallen van mishandeling zijn niet zeldzaam. Het is zeker, dat vrijwel nimmer uit eigen beweging door de kampleiding aangifte geschiedt. Doch deze gegevens berusten meer op algemene mededelingen en niet op speciale getuigeverklaringen.”¹⁷¹ Dat brengt de procureur-generaal dus niet veel verder. Evenmin is dat het geval met het rapport, dat de inspecteur J.W. Cleyne hem uitbrengt. „Mededeling werd gedaan”, bericht deze, „van het plegen van meerdere strafbare feiten gepleegd door het bewakingspersoneel. Het zal evenwel moeilijk zijn, zo werd verzekerd, deze feiten te bewijzen, omdat de geïnterneerden, die inlichtingen kunnen geven, dit niet durven, bang voor represailles ofwel omdat zij een ‚baantje’ hebben.”¹⁷² Angst als reden, waarom zo weinig aangiften van mishandelingen zijn gedaan door gedetineerden, vindt men ook aangevoerd in de verklaringen van de oud-inspecteur van de kampen H.P.G.J. van Nahuys, die zegt: „Uit den aard der zaak zijn meerdere gevallen van mishandeling gepleegd op gedetineerden, doch is aangifte van laatstgenoemden meestentijds achterwege gebleven, omdat zij bevreesd waren voor in het kamp tegen hen te nemen represailles tengevolge van deze aangifte.”¹⁷³

Meer succes heeft mr. Speyart van Woerden met zijn voorstel aan zijn vier collega's om eens te kijken, wat er te weten te komen is omtrent in de kampen gepleegde strafbare feiten. De vijf procureurs-generaal bij de gerechtshoven dragen hun officieren van justitie op hun een rapport daarover uit te brengen. In de maanden mei en juni worden de rapporten opgesteld. Bij de beschrijving van het regiem heb ik soms van deze rapporten gebruik gemaakt. Uit het rapport van de officier van justitie te Arnhem van 6 juni 1946 blijkt voor het eerst van negen sterfgevallen in de Harskamp, waarvan geen verklaring van overlijden bij de burgerlijke stand is gedaan en waarin geen verlof tot begraven is verleend. Aangezien de gedetineerden niet gehoord worden, zijn de berichten betrekkelijk oppervlakkig. Veel wordt geklaagd over slechte tucht, die door de commandant gehandhaafd wordt. Maar volgens het bericht van de officier van justitie in Amsterdam¹⁷⁴ vinden de burgemeester van Hilversum en de commissaris van politie de

Blaskowitzbunker „een martelkamp”.

238

239

En over het kamp De Vlijt op Texel zegt de Alkmaarse officier¹⁷⁵ : „De geest in dit kamp is slecht. En dat zal wel niet alleen komen, omdat de commandant volgens het rapport een verhouding heeft met een zeventienjarig meisje. Wij weten uit het voorgaande, dat er meer aan de hand was.

Op 13 juni 1946 zenden de gezamenlijke procureursgeneraal al deze rapporten gebundeld aan minister Kolfschoten. Zij tonen daarmee aan, dat er strafbare feiten in de kampen voorkomen, maar dat zij niet in staat zijn daar iets tegen te doen, omdat de directeur-generaal hun geen toegangsbewijzen tot de kampen geeft. De eigen kamprecherche vinden zij onvoldoende. Zij wensen een speciale ploeg opsporingsambtenaren voor ieder kamp aan te wijzen. En bovendien — en dat is misschien het belangrijkste — wensen zij, dat de gedetineerden vrij, dat is zonder censuur van de kant van de commandant, met de officieren van justitie mogen corresponderen. Uit het rapport van inspecteur Cleyne was immers wel duidelijk, dat de gedetineerden zonder de garantie, dat hun klacht niet ter kennis van de kampcommandant zou komen, niet bereid zouden zijn iets te zeggen: zij waren veel te bang voor represailles.

Minister Kolfschoten tekent op 17 juni op de brief aan, dat deze wensen hem niet onredelijk voorkomen. Hij vraagt advies aan de directeur-generaal, die heel geprikkeld reageert. „Ook gedurende de bezettingsjaren was de zorg van de gewone justitie voor het hetgeen in de concentratiekampen te Vught en Amersfoort geschiedde, niet van dien aard, dat de thans aan den dag gelegde belangstelling voor heel wat minder ernstige misstanden ook maar enigszins gerechtvaardigd voorkomt.”¹⁷⁶ Ik vermeld deze reactie, omdat zij voortkomt uit de gedachte, dat voor deze mensen geen plaats in Nederland is: zij vallen buiten de gewone rechtsorde.

Minister Kolfschoten was inmiddels demissionair geworden. Op 3 juli zou zijn opvolger van Maarseveen optreden. Deze had in de eerste weken te veel zorgen met zijn vrijlatingsbeleid dan dat hij aan het hier behandelde probleem kon toekomen. Maar op 17 augustus hakte hij de knoop door. De opsporingsambtenaren van de gewone justitie krijgen toegang tot de kampen, zoals de procureurs-generaal gevraagd hebben. Correspondentie van gedetineerden met de officieren van justitie zal niet aan censuur in het kamp onderworpen zijn. Tot zover krijgen de procureurs-generaal hun zin. Echter zullen zij geen speciale opsporingsambtenaren voor ieder kamp mogen aan wijzen.¹⁷⁷

De actie van de procureurs-generaal onder aanvoering van mr. Speyart van Woerden heeft tot gevolg gehad, dat in een aantal gevallen tegen mishandelaars een strafvervolging is ingesteld.

239

In 1949 vraagt de minister van justitie aan de procureurs-generaal opgave van de gevallen van mishandeling in de kampen, die aanleiding hebben gegeven tot een veroordeling door de rechter. Er komen dan 6 gevallen van bewakers, die in het jaar 1946 wegens mishandeling of doodslag veroordeeld zijn. Ondanks de mogelijkheid van ongecensureerde correspondentie bleef er nog altijd een zekere schroom bestaan voor de gedetineerden om te klagen over toestanden binnen het kamp. In het jaar 1948 zou dit pas veranderen. Dan komen er, zoals wij zullen zien, wederom veroordelingen wegens mishandelingen, die in de eerste tijd na de bevrijding zijn begaan.

Na de zomer van 1946 verdwijnt het probleem van de behandeling van de politieke delinquenten uit de publieke belangstelling. De mogelijkheid van ongecensureerde correspondentie met de officieren van justitie heeft kennelijk niet geleid tot nieuwe klachten en dus niet tot nieuwe vervolgingen. Pas in 1949 is de zaak met een schok weer voor het voetlicht getreden. In begin 1949 verscheen een brochure „Kamptoestanden 1944-'45-1948” van dr. H.W. van der Vaart Smit. Zij was voorzien van een voorwoord van prof. mr. G.M.G.H. Russel en was uitgegeven bij de N.V. Uitgeverij de Keizerskroon te Haarlem. Binnen korte tijd verschenen verschillende drukken, in het jaar 1949 de vierde vermeerderde druk. Het is deze brochure, die hiervoor herhaaldelijk en met enige restrictie als bron werd geciteerd.

Dr. van der Vaart Smit was zelf wegens verdenking van een politiek delict in het kamp Craailo te Laren gedetineerd. Hij had tijdens zijn detentie kans gezien van andere gedetineerden in het hele land gegevens bijeen te brengen over mishandelingen in de kampen. Hij stond in relatie tot mr. Ewoud Vermeulen en mr. B.W. Stomps, beiden van de Bond van Oud-Illegale Werkers¹⁷⁸.

Begin 1949 komt zijn brochure uit en dr. van der Vaart Smit heeft met die brochure een heel duidelijke bedoeling. Hij legt immers de volgende vraag op tafel: „Wilt de zaak dooreen afdoende grondige zuiverende, algemene amnestie beëindigen, voordat het te laat is. Menig ander land ging hierin reeds voor. Wij vragen dit niet alleen voor ons zelf. Wij vragen het ook voor de schuldigen aan de in dit geschrift getekende gruwelen. Wij vragen een radicale dikke streep, een christelijk einde van de ellende om dan — over en weer — over de besproken dingen te kunnen zwijgen.”¹⁷⁹ De schrijver wil met zijn brochure dus amnestie bereiken, een wegstrepen van de gedurende de bezetting gepleegde strafbare feiten tegen de na de bevrijding in de bewaringskampen gepleegde delicten. Op dit duidelijk uitgesproken doel van de brochure is niemand ingegaan, noch de pers noch de regering.

hij eerst andere wegen bewandeld om amnestie voor de politieke delinquenten te verkrijgen. Hij zendt op 18 mei 1948 een nota met de nodige gegevens aan de voorzitter van de parlementaire enquête-commissie, mr. L.A. Donker en op 12 juni 1948 een klacht met zijn gegevens aan de minister van justitie. Met beide demarches heeft hij succes gehad.

Wat deed de minister van justitie? Zijn chef van de afdeling staats- en strafrecht, mr. H.J. Woltjer, zendt bij brief van 10 augustus de „gegevens” aan de Leeuwardense procureur-generaal, mr. H.J. de Zaayer. die hij graag met een landelijk onderzoek belast zou willen zien en wie hij nu ondershands daarover advies vraagt. Mr. de Zaayer antwoordt op 21 augustus¹⁸⁰, dat hij de zaak eerst in de vergadering van procureurs-generaal. een maandelijks bijeenkomst, wil bespreken: hij wil uiteraard niet zonder hun instemming hun bevoegdheid in het hele land, dus ook in de ressorten van zijn collega's, gaan uitoefenen. De directeur-generaal voor de bijzondere rechtspleging steunt in een nota aan de secretaris-generaal het standpunt van mr. Woltjer, dat er door één man een algemeen onderzoek moet worden gehouden naar alles wat er in de kampen aan strafbare feiten gebeurd is¹⁸¹.

Op 23 december 1948 wordt de zaak dan in de vergadering van procureurs-generaal besproken¹⁸². Men ziet een algemeen onderzoek naar alle in de kampen gepleegde strafbare feiten als niet wel mogelijk. Waar moet men beginnen? Wat moet men onderzoeken? Besloten wordt om het onderzoek te beperken tot die feiten, waarvan de justitie kennis gekregen heeft. Daartoe behoren in de eerste plaats de „gegevens” van dr. van der Vaart Smit. Maar ook andere feiten, waarvan men kennis heeft, dienen onderzocht te worden. Het wordt dus geen algemeen, maar een incidenteel onderzoek. En het zal niet door één man worden geleid, maar iedere procureur-generaal zal in zijn eigen ressort de zaak laten uitzoeken. Minister Wijers gaat hiermee akkoord.

De procureurs-generaal gaan nu aan het werk. Omtrent vrijwel alle door dr. van der Vaart Smit vermelde feiten komt een onderzoek door opsporings-ambtenaren. Hun processen-verbaal zijn in het voorgaande telkens weer gebruikt ter aanvulling van de gegevens van dr. van der Vaart Smit, soms ook om te laten zien, dat zijn gegevens onvolledig of onjuist waren. Zij zijn opgemaakt in de loop van 1948 en in het begin van het jaar 1949. In dezelfde tijd zijn een aantal processen-verbaal opgemaakt naar aanleiding van klachten, gedaan door ds. G.H. Moll van Charante.

De gevolgde methode van onderzoek naar aanleiding van klachten heeft tot gevolg gehad, dat ons omtrent kampen, waarover geen klachten zijn ingediend niets bekend is. Hiervoor heb ik deze moeilijkheid reeds behandeld.

241

242

Als er een algemeen onderzoek zou zijn ingesteld, had men alle kampen moeten onderzoeken. Dan zou misschien gebleken zijn, dat in een aantal

kampen, waarover wij nu niets weten, eveneens mishandelingen zijn voorgekomen, en misschien ook positief, dat in een aantal kampen niet mishandeld is. Zoals de zaak nu staat moeten wij uit het ontbreken van gegevens omtrent ongeveer 60 van de ongeveer 130 kampen op gissingen gebaseerde conclusies trekken.

Het onderzoek onder leiding van de procureurs-generaal speelde zich in stilte af. De openbare mening werd pas wakker geschud bij het verschijnen van de brochure van dr. van der Vaart Smit in begin 1949. Deze had in zoverre succes met het zenden van zijn gegevens aan de minister van justitie, dat tot het instellen van een onderzoek besloten werd. Maar over het verlenen van amnestie als compensatie van de ondergane mishandelingen is noch door de procureurs-generaal noch door de minister gedacht. En zo verschijnen de „gegevens”, die dr. van der Vaart Smit aan de minister en aan mr. Donker gezonden had nu als brochure in het licht.

Deze publicatie heeft een enorme klap gegeven. De openbare mening was in 1946 nog niet in staat geweest te aanvaarden, dat ook het mishandelen van politieke delinquenten onrecht is. Men was nog zozeer onder de ban van de oorlogssituatie, dat men onrecht aan als vijand beschouwde mensen niet als onrecht kon zien. Men kende niet alle feiten, die in de brochure te lezen waren, maar reeds in 1946 had de pers duidelijk uitgesproken, dat er in de kampen zaken voorvielen, die niet behoorden te geschieden. Men had de zaak weer laten insluimeren, totdat in 1949 opnieuw de aandacht op haar gevestigd werd. En dit keer bleek de openbare mening bereid en in staat de opnieuw ter beschikking komende gegevens te verwerken. Men was geschokt. Hoe is dit in Nederland mogelijk geweest? De zaak wordt nu niet, als in 1946, min of meer doodgezwegen. Men zwelgt in schuldgevoel en het kost sommige persorganen moeite de zaak tot juiste proporties terug te dringen.

De eerste vraag, die zich opdringt is, hoe het komt, dat deze feiten pas nu aan het daglicht komen. Dat komt, zegt dr. F. de Bruin S.J. in de Linie ¹⁸³, omdat de gedetineerden te afhankelijk van kampcommandanten waren om klachten tegen hen te durven indienen. En ook na hun voorwaardelijke buitenvervolginstelling, vervolgt de Nationale Rotterdamse Courant, waren zij daar bang voor, omdat hun buitenvervolginstelling wel eens ingetrokken zou kunnen worden ¹⁸⁴. Waarom hebben de artsen in de kampen nooit eens aan de bel getrokken? ¹⁸⁵. Of de geestelijke verzorgers? ¹⁸⁶ Vooral De Linie trekt fel van leer. Zij zegt, dat „voor tienduizenden een brandende herinnering voortvreet” en vergelijkt de politieke delinquenten met andere oorlogs-slachtoffers ¹⁸⁷.

242

243

Intussen had de minister bij de behandeling van de begroting van justitie in de memorie van antwoord aan de Eerste Kamer ook iets over deze zaak

gezegd. Op klachten, zegt hij, is steeds een onderzoek ingesteld. Veel klachten bleken overdreven. Hij schrijft dit vóór de publicatie van de brochure van der Vaart Smit en kan dan de zaak dus nog aardig afzwakken. „Voorshand lijken de aan het licht getreden feiten nog te veel een incidenteel karakter te dragen dan dat zij tot een — weinig kans op positieve resultaten biedende en overigens zeer tijdrovend — algemeen onderzoek zouden moeten leiden. Wel zal steeds elke speciale klacht grondig worden onderzocht, waarbij zo nodig het onderzoek zich zal uitstrekken tot het gehele regiem van het betrokken kamp. Op deze wijze zal naar het oordeel van de ondergetekende tevens een ongewenste mythevorming bij de politieke delinquenten worden tegengegaan.”³⁸⁸ De minister Wijers vermindert de ernst van de zaak wel. Hij kende de door dr. van der Vaart Smit vermelde feiten en hij kon het resultaat van het onderzoek naar een aantal daarvan ook reeds gezien hebben. Om dan van het totaal van die feiten te spreken als van „incidenteel karakter” lijkt niet juist. Ik heb ook van incidentele mishandelingen gesproken, maar dan in tegenstelling tot die kampen, waar het gehele regiem de menselijke waardigheid ontkende. Bovendien heb ik niet onaanzienlijke aantallen incidentele mishandelingen (naast de misdadige regiems) gegeven. De minister loopt dus wel wat luchthartig over de zaak heen. Dat vindt De Tijd ook, die niet weet of er „tienduizenden” mishandeld zijn³⁸⁹.

De Nationale Rotterdamse Courant vindt de aan het licht komende feiten beschamend, maar niet onbekend¹⁹⁰. Trouw wil de zaak niet goedpraten, maar vermeldt wel, dat N.S.B.-ers ook een rechtvaardige straf als grof onrecht ondergaan³⁹¹. De Volkskrant tenslotte acht in een eerste artikel een onderzoek door de parlementaire enquête-commissie nodig¹⁹². In een tweede artikel zegt het blad, dat dr. van der Vaart Smit kennelijk amnestie wil. Dat de zaak grondig uitgezocht wordt, is nodig, maar amnestie is de slinger de andere kant laten uitslaan.³⁹³

Minister Wijers verdedigt op 13 april zijn begroting in de Eerste Kamer. Daar komt ook het vraagstuk van de mishandelingen in de kampen ter sprake.

243

244

De minister concludeert dan het volgende:

1. Aangenomen mag worden, dat vooral in de eerste tijd na de bezetting schandelijke toestanden hebben geheerst en ergerlijke wandaden zijn gepleegd in sommige kampen en gestichten, waarin politieke delinquenten waren opgesloten;
2. Ernstig moet worden betwijfeld of een systematisch onderzoek omtrent hetgeen toen is geschied, mogelijk zou zijn, tot een betrouwbaar beeld daarvan zal voorschijn zal brengen;
3. Wij weten, dat het verkeerd geweest is, doch moeten anderzijds begrip hebben voor de toen heersende chaos en mentaliteit en het gebeurde, voor zover niet al te erg als begrijpelijke en ten dele te

verontschuldigen gevolgen van de bezettingsellende en de bevrijdingsroes accepteren;

4. Omtrent ernstige gevallen behoren zij, die er slachtoffer van waren of er kennis van dragen, bij de bevoegde justitie-instanties klacht te doen?’¹⁹⁴

Merkwaardigerwijze zegt de minister niets over het feit, dat er al sinds meer dan een halfjaar door de procureurs-generaal een onderzoek naar de bekend geworden feiten wordt ingesteld. Hij zegt ook niet, dat er op dat ogenblik al een aantal zaken uitgezocht waren. Daardoor bleef buiten de openbaarheid, dat er binnenkort veel meer bekend zou kunnen worden. Alleen in de ministerraad deelt minister Wijers mee, dat hij een onderzoek heeft doen instellen door de procureurs-generaal¹⁹⁵. Maar in 1949 was zelfs een summiere aanduiding van het behandelde in de ministerraad voor de pers niet gebruikelijk.

In juli schrijft prof. Pompe in de Zwerver een artikel naar aanleiding van de brochure van dr. van der Vaart Smit. „De gruwelen in de bewaringskampen tegenover politieke delinquenten zijn een rampzalige rest van de geest, die met het woord bijltjesdag wordt aangeduid. Deze gruwelen zijn onverbiddelijk af te keuren maar gegeven de toenmalige situatie feitelijk onvermijdelijk geweest.”¹⁹⁶

Het kan de minister niet verwonderd hebben, dat op 5 juli het lid van de Tweede Kamer mr. J. Terpstra hem vragen stelde naar aanleiding van zijn verklaring in de Eerste Kamer op 13 april. Hij vraagt naar het aantal strafvervolgingen, dat is ingesteld. De minister vraagt aan de procureurs-generaal inlichtingen¹⁹⁷. Hij besluit zijn brief met de vraag „door welke instantie de gewezen commandant van de Cellenbarakken te Scheveningen is veroordeeld tot 2jaar en 6 maanden R.W.I.” Dit zal vermoedelijk wel een Canadese krijgsraad zijn geweest, want die commandant was in Canadese militaire dienst.

Het blijkt uit de antwoorden van de procureurs-generaal, dat er in veertien zaken een vervolging aanhangig is gemaakt, waarvan enkele nog lopende zijn. Onder die veertien zijn de zes gevallen, die al in 1946 waren veroordeeld en die ik hiervoor reeds heb vermeld.

244

245

De opgelegde straffen verschillen. De bewaker, die in het kamp Ellewoutsdijk een gedetineerde door de buik schoot, waardoor hij overleed, is tot een jaar veroordeeld¹⁹⁸. Wegens mishandelingen werden straffen opgelegd die varieerden van f 50 boete tot negen maanden. Nadien zijn nog veroordeeld twee bewakers uit Westerbork wegens mishandeling met dodelijke afloop en, in 1950, de commandant van het kamp Carel Coenraadpoler tot 4 maanden wegens verduistering en 6 maanden wegens mishandeling. In totaal is dus in ieder geval in 16 zaken een strafvervolging

ingesteld.

Dr. van der Vaart Smit had zijn gegevens niet alleen aan de minister van justitie gezonden, maar ook aan de voorzitter van de parlementaire enquête-commissie, mr. L.A. Donker. En ook daarmee heeft hij succes. De commissie besluit de toestanden in de kampen in haaronderzoek te betrekken. De moeilijkheid voorde commissie is evenwel, hoe dit probleem aan te pakken. Zij heeft de bevoegdheid getuigen te horen. Maar wie moet zij horen en waarover? Zij heeft nauwelijks aanknopingspunten, behalve de brochure van dr. van der Vaart Smit. Zij besluit een soort vooronderzoek te laten houden en wel door de procureur-fiscaal bij de Bijzondere Raad van Cassatie, mr. A.M. baron van Tuyll van Serooskerken. Op 1 oktober 1949 schrijft de commissie hem een brief, die als volgt luidt.'

„Hierbij heeft de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 de eer U te bevestigen, dat na met U gehouden besprekingen en na overleg met de Minister van Justitie besloten heeft U de opdracht te verstrekken een onderzoek in te stellen naar de misstanden, welke in de periode onmiddellijk na de bevrijding van ons land hebben bestaan in alle of bepaalde kampen voor politieke delinquenten. Dit onderzoek zal niet alleen moeten betreffen de eventuele strafbare feiten, begaan door kamppersoneel en anderen, doch zal zich ook kunnen uitstrekken tot alles, wat daarmee in de ruimste zin verband houdt, o.a. de inrichting der kampen zelf, het toezicht of gebrek aan toezicht daarop en de wijze, waarop publicaties over deze aangelegenheden tot stand zijn gekomen.”¹⁹⁹

De gedachte van de commissie is dus duidelijk geweest om een breed onderzoek op te zetten, dat van heel andere aard zou zijn dan een eventueel onderzoek van de kant van de justitie. De laatste ging het eigenlijk alleen om de vraag, of er in de kampen strafbare feiten gepleegd waren en of die al dan niet waren vervolgd of alsnog behoorden te worden vervolgd. De hele discussie over de brochure van der Vaart Smit in het parlement met de minister van justitie is daarom tenslotte logisch uitgemond in de vragen van mr. Terpstra, wie het inderdaad ging om het aantal strafvervolgingen.

245

246

Die strafvervolgingen zelf zouden eventueel als gemengd nieuws in de pers komen. Muur de inhoud zelf van het justitiële onderzoek is geen openbare zaak.

De enquête-commissie wilde nu iets anders. Haar onderzoek was bedoeld om openbaar te worden. Hel zou misschien ook wel uitmonden in strafvervolgingen, als daar reden toe zou blijken te bestaan, maar in ieder geval in een openbare verantwoording aan het nederlandse volk over wal er nu eigenlijk na de bevrijd mg in de kampen gebeurd was. Men zou inzicht krijgen in de omvang van de mishandelingen en in de verantwoordelijkheden zowel van het personeel in de kampen als van de centrale bestuursorganen. Dit paste helemaal in de opzet van de enquête om een openbare verantwoording te geven van wat de regering gedaan of niet gedaan had in

de periode, dat er geen parlement bijeen was en de gebruikelijke parlementaire verantwoording dus achterwege had moeten blijven. Het verslag van de enquête zou publiekelijk uit de doeken moeten doen, wat er nu eigenlijk waar was van de geruchten omtrent misstanden achter de tot 1946 zelfs voor de politie gesloten deuren van de bewaringskampen voor politieke delinquenten.

Zelden is een kans zo gemist. Op 9 oktober 1950 biedt mr. van Tuyll van Serooskerken een korte samenvatting aan de commissie aan van het resultaat, hetwelk het onderzoek naar de misstanden in de kampen voor politieke delinquenten tot dan toe had opgeleverd ²⁰⁰.

Hij begint met te vertellen, dat een onderzoek zo moeilijk is, omdat veel getuigen niet willen praten, omdat zij bang zijn of omdat zij vinden, dat het geen zin heeft oude zaken op te rakelen. Dr. van der Vaart Smit heeft zelf nooit iets gezien, zijn berichten steunen op verklaringen van anderen. Het onderzoek is nog niet geëindigd. „Het vormen van een oordeel omtrent de omvang der beweerde misslagen en tekortkomingen alsmede omtrent de vraag, of alle beschuldigingen al dan niet juist zijn, is nog niet mogelijk. Het onderzoek heeft evenwel uitgewezen — en aldus kan het resultaat van het tot dusver gehouden onderzoek worden samengevat — dat nagenoeg alom bewakers zich niet hebben ontzien weerloze mensen te kwellen en te mishandelen, waarbij door de Duitsers gedurende de bezetting toegepaste methoden zijn overgenomen. De mishandelingen hebben plaats gevonden, zowel als op zichzelf staande handelingen van bewakers als door de kampleiding goedgekeurde, althans toegelaten feiten.” Daarna volgt een passage, die vermeldt dat van verkrachtingen niet gebleken is. Vervolgens wijdt de rapporteur twaalf regels aan het aan kettingen leggen van gedetineerden in het kamp De vergulde hand in Vlaardingen.

247

247

Zeventien regels zijn gewijd aan de schietpartijen in de Harskamp en tien regels aan wat er tot 22 juli 1945 in de Cellenbarakken in Scheveningen gebeurde. Alleen omtrent de Harskamp zijn getuigeverklaringen bijgevoegd en een rapport van de inspecteur-rijksrechercheur P.A. van Noothoorn.

Wat moet de enquête-commissie doen? Op de grondslag van de overgelegde verklaringen omtrent de Harskamp hoort zij een aantal getuigen over die zaak. Zij hoort verantwoordelijke mensen van het militair gezag, zoals prof. van Bemmelen. Zij hoort oud-minister Kolfshoten en oud-minister van oorlog Meijnen. Zij hoort de kampcommandanten en de officieren van de buitenbewaking en hun hoogste commandanten. Zij hoort de kamppredikant en de aalmoezenier en de directeur-generaal voor de bijzondere rechtspleging en de chefs van de kampenafdeling en het hoofd van de algemene inspectie. Het resultaat is een verslag van vijftig pagina's over de gebeurtenissen in de Harskamp, die een nauwkeurig beeld geven van de schietpartijen en vrij aardig de verantwoordelijkheden vaststellen. Maar

daarmee is het ook bekeken.

Ik heb hiervoor laten zien, dat het geval Harskamp een zeer bijzonder geval was. Het valt in de categorie van wantoestanden door schietende buitenbewaking. Dat was een betrekkelijk kleine groep, waarvan de Harskamp het ernstigste geval was.

Maar over de werkelijk ergerlijke toestanden in andere kampen wordt met geen woord gesproken. Mr. van Tuyll van Serooskerken duidt aan, dat er onderscheid gemaakt moet worden tussen mishandelingen als op zichzelf staande handelingen van bewakers (wat ik incidentele mishandelingen heb genoemd) en door de kampleiding goedgekeurde althans toegelaten feiten (wat ik aangeduid heb als onmenselijke regiems). Er worden geen voorbeelden gegeven. Er wordt in het midden gelaten, in hoeveel kampen het regiem onmenselijk was. De omvang van de incidentele mishandelingen wordt niet bij benadering aangeduid. Enige verklaring voor de incidentele mishandelingen (veel landwachters) wordt niet gegeven. Kortom: de ongerustheid over wat in de kampen gebeurd is, wordt niet weggenomen. Behalve ten aanzien van de Harskamp blijft alles even onzeker als het was. Nog in 1974 geeft Groen het zevende hoofdstuk van zijn boek, dat over de wantoestanden in de kampen handelt, de titel mee: „Liegt de dominee?”²⁰¹ En die dominee is dr. van der Vaart Smit. Nog altijd staat in 1974 niet vast, welke van de door hem vermelde feiten juist zijn en welke niet.

Een onderzoek van de diepgang als het onderzoek van de commissie naar de schietpartijen in de Harskamp zou, als het zich tot alle gevallen van mishandeling had moeten uitstrekken, vele maanden in beslag genomen hebben.

247

248

En de enquête-commissie wilde blijkbaar haar deel V nog in 1950 doen verschijnen. Nu heeft de commissie haar onderzoek beperkt tot de niet voor andere kampen exemplarische gebeurtenissen in de Harskamp. Zij heeft er van afgezien ook over wat in andere kampen gebeurd is verslag uit te brengen. Haar redenen daarvoor zijn niet bekend.

Hoe komt het, dat mr. van Tuyll van Serooskerken een vol jaar, nadat hem het onderzoek is opgedragen met een rapport komt, dat in feite alleen een onderzoek naar de Harskamp inhoudt? Uit zijn mededeling, dat er in Westerbork van verkrachtingen geen sprake is geweest, krijgt men de indruk, dat hij de beschikking heeft gehad over de processen-verbaal, die over dat punt zijn opgemaakt en waaruit hiervoor uitvoerig geciteerd werd. Maar als dat zo is, waarom heeft hij dan niet de beschikking gehad over alle andere processen-verbaal, die in de jaren 1940 eerst en 1948 en 1949 later op last van de procureurs-generaal bij de gerechtshoven zijn opgemaakt? Alle gegevens, die voor het hiervoorgaande verslag over de wantoestanden in de kampen gebruikt zijn, waren ook reeds in 1950 ter beschikking. En nu begrijp ik heel goed, dat men voor een dergelijke onderzoek, dat ondanks de goede bedoelingen van openbare verantwoording toch altijd nog vooral

strafrechtelijk georiënteerd was, niet de archieven van militaire commissariaten kan nazoeken: maar de processen-verbaal van gehouden politie-onderzoeken waren en zijn op het ministerie van justitie te vinden. De rapporten van de algemene inspectie van het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging zijn een belangrijke bron voor onze kennis van wantoestanden geweest, zoals hiervoor gebleken is: zij hadden dit ook in 1950 kunnen zijn. Kortom, ik begrijp niet, waarom een van de weinige feiten, die mr. van Tuyll van Serooskerken in zijn brief vermeldt, het aan kettingen klinken in Vlaardingen is. Dit was een van de weinige feiten, die door vermelding in het verslag van de vaste commissie voor privaats- en strafrecht reeds in 1946 openbaar waren vastgesteld. Het was dus bepaald geen opzienbarende onthulling.

Het onderzoek, dat in 1950 gehouden had kunnen worden, kan niet meer worden ingehaald. Veel getuigen, die verklaringen zouden kunnen afleggen, zijn overleden. Veel herinneringen zijn vervaagd. Wat een enquête-commissie met een apparaat van vele griffiers kon doen, kan niet een kwart-eeuw later door een eenzame historicus, en dan nog in het kader van een veel breder onderzoek naar de bijzondere rechtspleging, worden volbracht. De gemiste kans kan niet goedgemaakt worden. Hiervoor is geprobeerd althans enigszins een indruk te geven van de toestanden in de bewaringskampen in de eerste periode na de bevrijding. Ik resumeer nu, wat uit de gegeven feiten blijkt.

248

249

In zijn brief van 9 oktober 1950 aan de enquête-commissie schrijft mr. van Tuyll van Serooskerken: „Vermogensmisdrijven zijn op zulk een schaal gepleegd, dat een onderzoek daarnaar ondoenlijk moet worden geacht, terwijl bovendien niet vast te stellen is. op welk tijdstip en door wie het ontvreemden van aan de gedetineerden toebehorende gelden en goederen heeft plaats gevonden. Het is weer meer het onderzoek naar het aan wijzen van schuldigen dan een onderzoek naar toestanden met het oog op publicatie. Mr. van Tuyll geeft niet aan, waarop zijn mening berust. Dat zij juist is. kan blijken uit een rapport van de algemene inspectie ²⁰², waaruit blijkt, dat in Duindorp honderden gevallen zijn van gestolen fouillering (bij insluiting in bewaring genomen geld of goederen) en dat aan de Levantkade vijfhonderd enveloppen met gehele inhoud gestolen zijn. De algemeen inspecteur. die evenmin als mr. van Tuyll driejaar later weet, hoe hij nadere gegevens hierover bij elkaar moet krijgen, eindigt zijn rapport met de verzuchting: Wij moeten ons schamen.

Het is niet het enige, waarover men zich schamen moet. Het staat wel vast, dat ook Nederlanders in de psychologische situatie, waarin de oorlog hen had geplaatst, als vijanden beschouwde mensen hebben mishandeld en aan onmenselijke regimens hebben onderworpen. Nederlanders zijn op dit punt niet beter dan Amerikanen in Vietnam of Fransen in Algiers. Wel is

duidelijk, dat de mishandelingen en onmenselijke regiems niet een uitvloeisel waren van een van boven af opgelegd stelsel. Integendeel: zodra commandanten voldoende greep op hun bewakers kregen, was het afgelopen; en in de gevallen, waarin de commandanten zelf mee schuldig waren, zodra de centrale organen greep op de zaak kregen. De instelling van het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging betekende, zoals uit de verhoren van de enquête-commissie gebleken is, dat met kracht gestreefd werd naar normalisering van de toestanden in de kampen. Mishandelingen worden gemeld uit iets meer dan de helft van de kampen, om precies te zijn uit 69 van ongeveer 130. In een aantal andere kampen hebben dus, moet men aannemen, geen mishandelingen plaats gevonden. Het aantal kan men niet zeker vaststellen, omdat het ontbreken van berichten over mishandeling niet hetzelfde is als een positief bericht, dat niet werd mishandeld. Uit het feit, dat er ook enkele van die positieve berichten zijn mag men afleiden, dat in een aantal kampen een menselijk regiem heerste. Vergelijking met duitse concentratiekampen is op al deze gronden misplaatst.

In sommige gevallen heerste een onmenselijk regiem. Ik denk daarbij aan de Levantkade in de eerste tijd, aan Vught in de eerste maanden, aan de Blaskowitzbunker in Hilversum. In zeker 63 gevallen is sprake van zware mishandelingen.

249

250

Het staat in 17 van die gevallen vast, dat de mishandelden landwachters, oud-burgemeesters of verdachten van verraad waren. In dezelfde kampen, waarin deze zware mishandelingen plaats vonden, werden anderen niet mishandeld. Er is een aantal gevallen door soldaten van de buitenbewaking lichtvaardig geschoten, met betreurenswaardige gevolgen. Er zijn geen gevallen van verkrachting van vrouwen bekend geworden, maar wel gevallen van onwenselijke sexuele verhoudingen tussen gedetineerde vrouwen en bewakingspersoneel en tussen dat personeel en vrouwelijke familieleden van gedetineerden.

Het heeft geen zin om een algemeen oordeel over de behandeling van de gedetineerden in de kampen in het algemeen te geven. Als een ding uit het voorgaande onderzoek wel duidelijk is geworden, is het, hoop ik, dit: dat het regiem in ieder kamp, dat iedere mishandeling op zichzelf beschouwd moet worden. De omstandigheden bleken in ieder geval verschillend te zijn. De formule van dr. van der Vaart Smit na zijn beschrijving van het onmenselijke regiem in de eerste maanden aan de Levantkade te Amsterdam: „Het was overal zo, gevarieerd naar gelegenheid”, is ongerechtvaardigd en feitelijk onjuist.

Dr. van der Vaart Smit generaliseert voortdurend, zonder feitelijke grondslag. Als hij vier gevallen van slechte behandeling in Westerbork beschrijft, waarvan twee in de eerste uren toen er nog geen leiding was, heeft hij niet

het recht om te schrijven, dat het kamp Westerbork bijzonder berucht was. In Westerbork hebben duizenden mannen en vrouwen gedurende jaren geleefd zonder mishandeld te worden. Hij generaliseert in de tijd en hij generaliseert naar plaats. Men kan vermoeden, waarom dit gebeurt. In de eerste plaats is hij natuurlijk te zeer meegesleept met de ellende van zijn geestverwanten om de zaak nog in de werkelijke verhoudingen te kunnen zien. In de tweede plaats is zijn doel om amnestie voor de ongeveer honderdduizend politieke delinquenten te bereiken in ruil voor amnestie voor de mishandelaars. Maar dan moet men, bewust of onbewust, het aantal mishandelaars wel enigszins in de buurt van de honderdduizend zien op te voeren.

Wij hebben in het najaar van 1945 kunnen weten, wat er aan de hand was in de kampen. Wij hebben ons in die dagen nog niet los kunnen maken uit de psychologische oorlogssituatie, die men kan samenvatten met de zin: Er is voor deze mensen geen plaats meer in Nederland. Het was dezelfde situatie, die, zoals wij gezien hebben, sommige mishandelaars niet weerhield van hun daden. Wij hebben de geringe beroering, die de berichten over de kampen veroorzaakten, weer snel laten wegrimpelen. De justitie heeft in 1946 uit eigen initiatief maar zonder veel succes en in 1948 naar aanleiding van de gegevens van dr. van der Vaart Smit met meer succes een onderzoek ingesteld. De resultaten van die onderzoeken zijn nooit in de openbaarheid gebracht. De kans om dat te doen bij gelegenheid van het onderzoek door de parlementaire enquête-commissie heeft men gemist.

Noten 251

1. Publicatieblad MG no. 1.
2. Slotrapport van de Vliegende Colonne van kolonel mr. Snijders van 18 december 1945.
3. idem pag. 52.
4. PEC Va pag. 480 w.
5. Verslagen van 7 mei 1946, Zitting 1945-46 no. 212 en van 27 oktober 1947. zitting 1944 8 no. 631. Zij zijn mede gepubliceerd in PEC Vb pag. 437 vv. bijlagen 154 en 155.
6. pag. 9.
7. pag. 3.
8. passim in de archieven van de districts-militaire commissarissen in het hulp depot van het Rijksarchief te Schaarsbergen. De K.N.S.M. schrijft op 5 november 1945 aan de minister-president, dat zij de loods en aan de Levantkade vrij wil hebben. Op 7 februari 1946 schrijft Jansen de Wits Kousenfabriek, dat zij de spinnerij de Helse te Geldrop in gebruik wil nemen.
9. pag. 20.
10. rapport aan P.MC van 26 juni 1945.
11. pag. 10.
12. pag. 63.
13. pag. 64.
14. brief van 26 juni 1945.
15. afd. I, 05792, par. Bte.
16. Circulaire aan de kampcommandanten DGBR UIA van 27 juni 1946.
17. pag. 31.
18. ongetekend rapport aan PMC-Zuid Holland van 26 juni 1945.
19. rapport vliegende colonne pag. 32.
20. brief van 28 augustus 1945.
21. brief van 7 september 1945 nr. 255.
22. rapport van 3 september 1946.
23. rapport no. 41 van 18 april 1946. Naar de mening van de rapporteur was majoor Scholten, hoewel een heer, ongeschikt voor commandant.
24. PEC Va pag. 500.
25. proc. verb. van 6 juni 1949.
26. rapport 3 augustus 1951.
27. rapport vliegende colonne pag. 14.
28. De antwoorden op de enquête zijn te vinden in de dossiers over de betreffende kampen van de algemene inspectie. Had de algemene inspectie over een bepaald kamp geen dossier, dan werd soms toch het antwoord op de enquête alleen in een dossier geborgen. Of dat altijd gebeurde is niet duidelijk.

29. rapport aan PMC-Noord Holland, ongedateerd en ongetekend, in ieder geval vóór 30 juni. Op die datum rapporteert de PMC jhr. H.G.A. Quarles van Ufford aan de generaal Kruis.
30. op pag. 16.
31. Verslag van 7 mei 1946, zitting 1945-46, stuk 202.
32. On gedateerd en ongetekend rapport aan de regeringsgemachtigde in algemene dienst.
33. brief van 2 november 1945.
34. Brief van G.H. Steeman aan Koos Vorrink van 10 november 1945.
35. proc. verb. van 5 augustus 1949 van ovmr G. van Brugge. Gedurende tussen mei en oktober 1945.
36. proc. Verb. van 16 juni 1949, Brief van B. Eerdmans aan minister van justitie van na 18 september 1945.
37. Deze berichten, eveneens blijkend uit de brief vermeld in noot 36, niet verder bevestigd, maar gezien de latere geschiedenis van de Carel Coenraadpolder waarschijnlijk wel juist.
38. brief van H. Scheffer aan mr. W. Verkade, die deze op 4 aug. 1945 doorzendt aan Koos Vorrink.
39. rapport rijkspolitie van 13 augustus 1947.
40. rapport alg. insp. van 10 jan. 1946.
41. verslag van afdeling IIIA van liet directoraat-generaal over de maanden januari-mei 1946.
42. brief van de heer Brandsteder aan de redactie van Je Maintiendrai, door Geert Ruygers zonder datum doorgezonden aan Koos Vorrink.
43. brief redactie Paraat aan Koos Vorrink van 27 september 1945.
44. PEC Va pag. 483.
45. brief van 31 juli 1946.
46. proc. verb. Rijksrecherche 19 juli 1949.
47. brief van MC mr. C.W.A. Schurmann aan commissariaat noodvoorziening van 3 juni 1945.
48. rapport hoofd sanitaire dienst, meegetekend door de kamparts aan commandant Gewest X van de B.S. van 4 juni 1945.
49. rapport no. 22 van de vliegende colonne.
50. bijlage 1,3.
51. In een rapport van 6 maart 1946 bericht de commandant aan het directoraat-generaal, dat hij in het kamp een verklaring heeft uitgegeven omtrent de arrestatie van intendance-personeel.
52. Verslag vaste commissie voor privaats- en strafrecht uit de Tweede Kamer van 7 mei 1946, zitting 1945-46, no. 212; PEC Vb bijlage 154, pag. 440.
53. van 13 maart 1946.
54. Rapport van luitenant-kolonel Penters, bevelhebber district Amsterdam-Oost aan bevelhebber 1ste militaire afdeling van 14 maart 1946.
55. rapport van de kamparts van Heusden.

56. Antwoord van minister Kolfschoten op vragen van het kamerlid jhr. mr. M.M. van der Goes van Naters van 30 maart 1946, Aanh. Hand. Tweede Kamer 1945-46, pag. 77.
57. pag. 33.
58. Brief van militair commissaris Winschoten aan kampcommandant aldaar van 25 juli 1945.
59. Rapport commissie van toezicht kamp Bentheimkazerne te Dordrecht van 11 augustus 1945.
60. Rapport H.W. van Ellen aan mr. J. Zaayer van 24 april 1946. De geciteerde passage slaat op liet kamp Levantkade.
61. Brief inspecteur H. Waage aan minister-president, zonder datum, moet van half september 1945 zijn.
62. Rapport no. 29 van de algemene inspectie van 13 maart 1946.
63. Rapport no. 30 van de algemene inspectie van 13 maart 1946.
64. Rapport no. 114 van de algemene inspectie van 19 augustus 1946.
65. Rapport no. 536 van de algemene inspectie van 21 november 1946.
66. Brief bureau rijkspolitie aan hoofd 2e afdeling ministerie van justitie van februari 1951. Arrest hof Leeuwarden van 21 december 1950.
67. Rapport van dr. N. de Voogd van 3 september 1946.
68. Rapport algemene inspectie van 6 februari 1946.
69. brief van directeur-generaal in dossier Lommerrijk van algemene inspectie.
70. Rapport van 8 april 1946.
71. Brief van 31 juli 1946 aan kapitein Chr. Buhrmann, adjudant van de koningin.
72. Rapporten 428 en 429 van 21 oktober 1946.
73. Ongedateerde brief in dossier Blaskosvitzbunker van algemene inspectie.
74. Brief van 19 augustus 1946, te vinden in dossier Protomo van algemene inspectie.
Soortgelijke verklaring in PI C Vb pag. 4 29 rechterkolom.
75. Nota 241 van de algemene inspecteur Snoeck Henkemans van 29 juli 1946 aan de directeur-generaal.
76. PEC Va pag. 4 80. brief van 9 oktober 1950.
77. Ongedateerd rapport.
78. Zie noot 76.
79. Proc. verb. rijksrecherche van 20 februari 1948 naar aanleiding van brief van ds. G.H. Moll van Charante aan de procureur-generaal te Leeuwarden over geval Westerbork.
80. Brief van jhr. mr. A.M.C. Sandberg aan minister-president, zonder datum, over Hollandia te Gorinchem.
81. Rapport algemene inspectie no. 102 van 11 april 1950 over kamp Oud-Molen te Naarden. Gedetineerden meermalen mishandeld in periode mei-oktober 1945. Proces-verbaal rijksrecherche 6 juli 1949 over de Heuvel te Velp.

82. Proces-verbaal van de arts Jos. Hollman van 13 oktober 1944 over mishandelingen te Maastricht.
83. Proc. verb. rijksrecherche van 26 oktober 1949 naar aanleiding van brief van ds. Moll van Charante over mishandelingen te Zweeloo.
84. Vgl. hiervoor par. 9 over de Blaskowitzbunker. Zie voorts van der Vaart Smit passim.
85. Proc. verb. rijksrecherche van 21 december 1948 over Fochteloo, Ooststelling- werf. Brief twee gedetineerden zonder datum over kamp Schoorl.
86. Hier volgen de 17 gevallen van mishandelden, die in de buurt gehaat waren: Zweeloo, landwachters
Vorden, landwachter
Putten, burgemeester
Gorinchem, burgemeester
Deventer, burgemeester, landwachter
Leek, landwachters
Fochtelo, landwachters
Maastricht-Cannerweg, landwachter
Leeuwarden, landwachter
Winschoten, boerenbuurtleider, verraad, zelfmoord
Veendam, fanatiek N.S.B.-er, wil geen klacht doen
Warfhuizen, was gehaat in de buurt, geen verraad
Winschoten, landwachter
Marum, landwachters
Delft, beruchte personen
Amersfoort, verraad
Maastricht, S.S.-ers
87. op pag. 28.
88. Proc. verb. rijksrecherche van 26 augustus 1949.
89. Rapport van 11 juni 1948.
90. l.c. pag. 25. Eenzelfde beschrijving in de brief van ds. Moll van Charante aan de procureur-generaal te Leeuwarden van 23 december 1948.
91. proc. verb. van 26 oktober 1949.
92. pag. 75.
93. van der Vaart Smit l.c., pag 3 I.
94. Rapport aan PMC van 19 april 1945.
95. Proc. verb. van 20 februari 1948.
96. Rapport algemene inspectie van 10 januari 1946. Vgl. Groen l.c. pag. 83.
97. Rapport algemene inspectie 18 november 1946.
98. Order bevelhebber Binnenlandse Strijdkrachten, getekend Hoofd binn. Strkr. Mr. C.H.J.F.. van Houten, luit, kol., van 16 juli 1945, no. C.M.G./14-5908, sectie H-2.
99. Notulen vergadering Staf MG en PMCs van 18 juli 1945.
100. Circ. III 12437 van 21 mei 1946 van dir. gen. aan kampcommandanten.

101. PVC Va pag. 515.
102. Rapport algemene inspectie 2906 van 20 juli 1948.
103. Proc. verb. rijksrecherche van 4 juli 1945, zie ook brief van ds. Moll van Charante van 23 december 1948.
104. Brief van DGBR I 07261 van 2 april 1946 aan Territoriaal Bevelhebber Nederland.
105. Rapport algemene inspectie no. 1123 van 2 april 1947.
106. Brief commandant J.G. Buyvoets aan DGBR van 8 april 1945.
107. l.c. pag. 25.
108. Rapport algemene inspectie van 16 maart 1949.
109. Rapport algemene inspectie van 15 juni 1951.
110. PEC Vb bijlage 153, pag. 435.
111. Rapport inspecteur van Noothoorn l.c. pag. 429.
112. Rapport inspecteur van Noothoorn l.c. pag. 436.
113. PEC Va pag. 528.
114. Brief redactie Paraat van 27 september 1945 aan Koos Vorrink.
115. Proc. verb. rijksrecherche van 19 juli 1949.
116. Proc. verb. rijksrecherche van 22 juli 1948.
117. Mededeling van de heer C. Meuleman, inspecteur bij het bureau van Koos Vorrink.
118. Rapport G.O.I.W. Breda aan minister-president van 17 september 1945.
119. Rapport Kon. Marechaussee Sluis van 16 februari 1945.
120. Rapport algemene inspectie no. 591 van 4 december 1946.
121. Rapport algemene inspectie van 21 september 1946.
122. als noot 121.
123. Proc. verb. van 12 augustus 1947.
124. Rapport algemene inspectie no. 1103 van 1 april 1947.
125. Rapport algemene inspectie no. 1518 van 24 juni 1947.
126. Rapport algemene inspectie van 9 januari 1947.
127. Rapport res. kapitein Mr. C. Hanegraaf (later bij algemene inspectie), ongedateerd. Kamp Voorburg is op 1 oktober 1945 opgeheven.
128. Proc. verb. van 6 juni 1945 aan minister-president.
129. brief van Tj. Brouwer aan Chef bewakingstroepen van 10 augustus 1945.
130. Rapporten van 12 oktober 1945 van de commandant 4e compagnie, 4e Militaire Afdeling distr. Nijmegen, te Waardenburg.
131. Brief commandant hulpgevangenis Vechtstraat aan DMC-Zwolle van 20 april 1945.
132. 26 september 1945.
133. 20 september 1945.
134. Trouw 17 en 19 september 1945.
135. Rapport van 10 mei 1946 van officier van justitie Alkmaar over de kampen Hoorn en Castricum.
136. Proc. Verb. van officier van justitie 's-Hertogenbosch van 13 mei 1946.
137. Rapport van 13 mei 1946.
138. Rapport algemene inspectie no. 929 van 17 februari 1947.

139. Rapport algemene inspectie van 7 november 1947.
140. PEC Va pag. 4 83.
141. van 19 juni 194 5.
142. van 11 december 1 Q4 5.
143. van 27 oktober 1945.
144. l.c. pag. 29.
145. Memorie van Antwoord Rijksbegroting hoofdstuk IV (Justitie) 1948.
Bijl. Hand. Tweede Kamer 1 94 7-48. no. 600, stuk 5.
146. l.c. pag. 23.
147. Onderzoek m Centraal Archief Ministerie van Justitie, depot 124.2.IX.
148. Proc. verb. 3 mei 1947.
149. Proc. verb. van 7 mei 1947 met bijgevoegde proc. sen verb. van 30 juni 1946 en 29 mei 1945.
150. Brief van 23 december 1948.
151. Proc. verb. rijksrechercheur-inspecteur van Ettekoven van 29 april 1949.
152. l.c. pag. 80.
153. Centraal Archief Ministerie van Justitie, depót 82, XV, 10 bevat een aantal dossiers over afwikkeling van schadegevallen, o.a. ten gevolge van mijnenruimen.
154. Proc. verb. van 8 oktober 1950 van inspecteur-rijksrechercheur P.A. van Noothoorn, in PEC Vb pag. 435.
155. Brief aan Territoriaal Bevelhebber Nederland van DGBR I 07261 van 2 april 1946. 155aBrief van officier van justitie Middelburg aan procureur-generaal den Haag van 23 juni 1 94 9, no. 1 37.
156. Proc. verb. van 4 juli 1945.
157. Proc. verb. van 5 augustus 1949.
158. Proc. verb. van 6 augustus 1949.
159. Proc. verb. van 3 december 1947.
160. Rapport van 13 mei 1946.
161. Brief van commandant J.G. Buyvoets aan DGBR van 8 april 1946.
162. Van der Vaart Smit l.c. pag. 24 en brief van ds. Moll van Charante van 23 december 1948 aan procureur-generaal mr. H.J. de Zaayer.
163. Van der Vaart Smit pag. 33 en Groen pag. 80, die krantenberichten als bron gebruikt.
164. Zie noot 160.
165. l.c. pag. 33.
166. Verslag van 7 mei 1 946, bijl. PEC Vb, pag. 440.
167. Geciteerd naar Groen l.c. pag. 75.
168. PEC Va pag. 515.
169. Rapport van 18 december 1945, pag. 14.
170. Hand. Tweede Kamer 1946-4 7 pag. 1291.
171. Brief van 21 mei 1 946, no. 1247.
172. Rapport van 1 3 mei 1946, no. 13/546.

173. Verklaring door directoraat-generaal bij brief van 25 juli 1949 aan 2e afdeling ministerie van justitie overgelegd in verband met beantwoording van vragen van het kamerlid mr. J. Terpstra.
174. No. 164 van 1 mei 1946.
175. Rapport van 10 mei 1946.
176. Nota nr. 16838 van 26 juni 1946, par. Bte.
177. Brief van minister van justitie aan DGBR, 2c Afd. A no. 1 296.
178. Proc. verb. van 4 februari 1948 over een onderzoek naar dr. van der Vaart Smit in het kamp te Laren.
179. l.c. pag. 47.
180. No. 690-675.
181. Nota van 17 december 1948 no, 652 kab.
182. Notulen van de vergadering pag. 9 en 10.
183. Van 6 mei 1949 "waar het op aan komt".
184. Critisch commentaar 30 april 1949.
185. De Prinsestad 30 april 1949.
186. De Maasbode 15 april 1949.
187. "Zo was de toestand bij ons", De Linie 8 april 1949.
188. Memorie van antwoord Eerste Kamer hoofdstuk IV rijksbegroting (justitie), Bijl. Hand. Eerste Kamer zitting 1948-49, no. 1000, stuk 61, pag. 21, van maart 1949.
189. De Tijd 9 april 1949.
190. "Hoopgevend" in Nationale Rotterdamse Courant, 12 april 1949.
191. Trouw, 3 mei 1949.
192. "Het kan verkeren", 23 april 1949.
193. "Amnestie", 28 april 1949.
194. Handelingen Eerste Kamer 1949 pag. 489.
195. Notulen vergadering 30 mei 1949, pag. 2 punt 2c.
196. ".Sensatie over politieke berechting" in De Zwerver van 29 juli 1949.
197. Brief van 29 juli 1949 Geheim 948 een procureurs-generaal.
198. Brief van officier van justitie Middelburg aan procureur-generaal den Haag van 23 juni 1949 no. 137.
199. PEC Va pag. 480.
200. Samenvatting in PEC Va pag. 480.
201. Groen l.c. pag. 71 vv.
202. Van 5 februari 1947 over de Levantkade

Hoofdstuk VII. Problemen van rechtspleging en vervolgingsbeleid

Stimulering van de rechtspraak

In Hoofdstuk V is uiteengezet, hoe in de loop van het jaar 1946 het probleem van de invrijheidstellingen buitenvervolginstelling van lichte gevallen is aangepakt. Dat beleid van de ministers Kolfschoten eerst en van Maarseveen later heeft ertoe geleid, dat er op 15 oktober 1946 nog 39011 onveroordeelde gedetineerden in de kampen zaten'. Op 15 oktober 1945 bedroeg dat aantal 96044. Het was dus met omstreeks 60.000 gedaald in de loop van een jaar. Voor een belangrijk deel was dat te danken aan de buitenvervolginstellingen door de procureurs-fiscaal.

De afdoening van lichte gevallen was evenwel maar één kant van de zaak. Het was niet de opzet van de Besluiten Buitengewoon Strafrecht en Tribunaalbesluit om alleen lichte gevallen te doen behandelen, en dan nog wel buiten de rechter om. Het ging in de eerste plaats om berechting van ernstige gevallen. Er was snel en streng recht beloofd en niet buitengerechtelijke afdoening door buitenvervolginstelling. De openbare verantwoording van de rechtspraak, die in het openbaar geschiedt, bleef uiteraard ook bij deze buitengerechtelijke afdoening achterwege.

Het beleid kon dus wel en moest ook wel gericht zijn op vrijlating van lichte gevallen. Maar het behoorde tenminste evenzeer aandacht te geven aan de berechting van ernstige gevallen. En ook dat was geen gemakkelijk probleem. Weliswaar zijn de bijzondere gerechtshoven en de tribunalen in de loop van het jaar 1945 ingesteld, maar dat betekende niet, dat zij in volle omvang en op volle kracht aan het werk togen. Noach neemt aan, dat de bijzondere gerechtshoven omstreeks 1 januari 1946 volledig zijn gaan werken². De directeur-generaal voor de bijzondere rechtspleging is ongerust over de voortvarendheid, waarmee de tribunalen werken. In januari 1946, dus onmiddellijk na zijn benoeming schrijft hij een brief aan de tribunalen, waarin hij die colleges verzoekt om meer te doen dan tot dusverre.

257

258

„Weliswaar zijn thans bijna alle tribunalen samengesteld”, schrijft hij, „al zullen enkele daarvan nog wel enige aanvulling behoeven, en zijn thans een honderd twintigtal kamers benoemd, doch tot op heden hebben tot begin december werden nog slechts ongeveer 1200 zaken afgedaan.”³ lid suggereert dan 8 zaken per kamer per week af te doen. Bij een totaal van 120 kamers zou dat 1000 zaken per week zijn. Het bleek een te groot optimisme: tot 1 juli 1946 zijn er 7.263 uitspraken gewezen en tot 1 januari 1947 in totaal 22.741⁴

De tribunalen kregen zaken van de procureur-fiscaal toegezonden en hadden dan zelf in de hand, wanneer zij die zaken zouden behandelen. Er bestond bij de tribunalen geen openbaarministerie. dat de zaken op een zitting aanbracht. De tribunalen hadden dus zelf het tempo van werken in de hand, vooropgesteld, dat er voldoende zaken ter behandeling aan hen werden toegezonden. Bij de bijzondere gerechtshoven lag dat anders. Daar waren de procureurs-fiscaal het openbaar ministerie, dat zelf voor berechting gereed zijnde zaken door een dagvaarding op een bepaalde terechtzitting kon aanbrengen. De president van een kamer bepaalde evenwel zelf het aantal zaken, dat de kamer per zitting kon behandelen. In beide gevallen was men afhankelijk van het aantal zaken, dat door de opsporingsdiensten voor berechting gereed gemaakt was. Daar had men uiteraard geen ervaring met moeilijke politieke zaken. Het aantal dossiers, dat men te behandelen had liep in de honderdduizenden. Nog in begin januari 1947 zijn er ongeveer 250.000 dossiers te behandelen, die nog niet gerechercheerd zijn⁵. Daarbij zijn uiteraard veel onbelangrijke zaken.

De bottle-neck in de berechting zat beurtelings in de opsporing en in de berechting. De opsporing kon worden gestimuleerd door betere organisatie, door efficiënter taakverdeling binnen de opsporingsafdelingen. Had dat het gewenste effect, dan kregen de rechterlijke colleges een stroom van zaken te verwerken, die zij vaak niet aankonden. Op den duur kwamen de moeilijker zaken gereed voor berechting, maar die namen weer meer tijd van behandeling voor de colleges. Er werd dus gezocht naar middelen om de berechting te versnellen. Mr. Zaayer geeft al omstreeks december 1945 als agendapunt voor de vergadering van procureurs-fiscaal in die maand op: „Wettelijke regeling bijzondere rechtspleging. Er moet nu eens spoedig versnelling en verbetering komen.” Hij wil de procedure vereenvoudigen, zodat de hoven en de tribunalen meer zaken kunnen afdoen. Zoals wij gezien hebben, was het aantal in december 1945 afgedane zaken bijzonder gering.

258

259

Deze gedachte van mr. Zaayer zou pas later door de regering worden overgenomen. In het najaar van 1946 omschrijft minister van Maarseveen zijn taak in de volgende woorden: „De taak, waarvoor de ondergetekende zich gesteld zag, was tweeledig. In de eerste plaats diende het aantal gedetineerden binnen korte tijd aanzienlijk te worden verminderd en in de tweede plaats moesten maatregelen worden getroffen om de te trage gang der berechting te stimuleren.⁶ Wat minister van Maarseveen gedaan heeft om het aantal gedetineerden aanzienlijk te verminderen, hebben wij in hoofdstuk V beschreven. Daar is ook vermeld, dat hij op 19 september 1946 een commissie instelt om verbeteringen in de rechtspleging te ontwerpen. Die commissie vergadert voor het eerst op 27 september 1946. En op 16

december 1946 dient de minister een wetsontwerp in tot verbetering van de bijzondere rechtspleging⁷. Het had dus toen al zowel de ministerraad als de Raad van State gepasseerd. De commissie heeft dus met grote snelheid gewerkt.

In de memorie van toelichting tot dit wetsontwerp wordt het dilemma omschreven, waarvoor de minister stond. „De noodzakelijke versnelling der berechting is slechts te bereiken door vereenvoudiging der procedure. Vereenvoudiging der procedure is echter slechts mogelijk door vermindering van vormen, die - dit zij uitdrukkelijk erkend — ieder op zichzelf een waarborg voor de goede gang der procedure bieden. Een minimum aan tijdsduur der berechting is evenwel nimmer te verenigen met een maximum aan rechtswaarborgen. Het algemeen belang van een spoedige voltooiing der bijzondere berechting, tevens collectief belang van alle op hun berechting wachtende politieke delinquenten, en het individuele belang van omkleding der procedure met vele, vaak niet zeer gewichtige vormvoorschriften, moesten tegen elkaar worden afgewogen.”⁸

Het ontwerp, waarvan hier sprake is, is op 27 juni 1947 wet geworden⁹. Behalve mogelijkheden tot versnelling der procedure bevat de wet ook verbetering van de rechtswaarborgen voor de verdachten. Beide zullen in dit hoofdstuk worden behandeld.

Minister van Maarseveen had een tijdschema in zijn hoofd. Hij wilde voor oktober 1946 een grote hoeveelheid lichte gevallen laten afdoen en tegelijk de rechtspleging stimuleren. De commissie, die dat laatste moet voorbereiden, wordt ingesteld, terwijl het vrijlatingsprogramma nog loopt: op 19 september 1946. In de zomer 1947 wil hij de verbeteringen in werking hebben, wat — mede dankzij de medewerking van het parlement — ook lukt. Maar hij kijkt nog verder vooruit. Hij houdt al in zijn begroting voor 1947 rekening met liquidatie van de bijzondere rechtspleging in 1948. Hij doet dat niet met zoveel woorden, maar wel in het liquidatieschema van de buitengewone dienst van de begroting, die o.a. de bijzondere rechtspleging bevat.

259

260

De kamer heeft het in de gaten en zegt in het voorlopig verslag op de begroting:

„Blijkens het liquidatieschema van de Buitengewone Dienst (blz. 52 van de Miljoenennota voor 1947) wordt ervan uitgegaan, dat de uitgaven in zake de bijzondere rechtspleging c.a. en het herstel van het rechtsverkeer in 1948 haar einde zullen vinden. Het zal een van de belangrijkste taken van de Minister zijn om te bereiken — en van de Kamer om erop toe te zien - dat dit inderdaad het geval zal zijn?”¹⁰

Dit is dus het programma van minister van Maarseveen: eerst vrijlating lichte gevallen in 1946» dan stimulering van de rechtspraak in 1947, dan liquidatie van de bijzondere rechtspleging in 1948. Om dat te bereiken stelt hij nog voordat de wet nadere voorzieningen bijzondere rechtspleging in het

staatsblad staat, een commissie in om de liquidatie van de bijzondere rechtspleging en overdracht aan de gewone rechtspleging voor te bereiden. Op 15 maart 1947 vindt de installatie van de commissie plaats. Zij staat wederom onder voorzitterschap van de vice-president van het bijzondere gerechtshof te Amsterdam mr. van Schaeck Mathon¹¹. Bij haar eerste vergadering vindt zij al een nota van het lid mr. Zaayer over de mogelijkheden van overdracht van de werkzaamheden van de bijzondere rechtspleging aan de gewone rechter. Het werk van de commissie is geresulteerd in de Wet overgang bijzondere rechtspleging van 13 mei 1948, Stb. I 186.

Ik zal in dit hoofdstuk alleen de verbetering van de rechtspleging behandelen, niet de liquidatie van de bijzondere rechtspleging. Het was evenwel nuttig om reeds hier duidelijk het beleid van de minister te laten zien, die de belangrijkste invloed op de ontwikkeling van het vraagstuk der politieke delinquenten heeft gehad: minister van Maarseveen.

Na deze uitweiding kunnen wij nu terugkeren tot het eigenlijke onderwerp van dit hoofdstuk: de problemen van rechtspleging en vervolgingsbeleid in de periode van 1945 tot aan de overdracht van de rechtspraak aan de gewone rechter. Dat zal dus gaan over de Wet nadere voorzieningen bijzondere rechtspleging, maar niet alleen daarover. Er zijn nog een aantal andere problemen, die in dit hoofdstuk moeten worden behandeld en daartoe behoort in de eerste plaats de ontwikkeling van de tribunaalrechtspraak.

De rol van de tribunalen na de vrijlating van de lichte gevallen

In de oorspronkelijke opzet van het Tribunaalbesluit, zoals dat in Londen was geredigeerd, zou iedere Nederlander, die zich desbewust in strijd met de belangen van het Nederlandse volk gedragen had of die lid van een nationaal-socialistische organisatie was geweest, zich voor het tribunaal te verantwoorden hebben, ongeacht of hij misschien ook nog wegens een strafbaar feit (zoals hulpverlening aan de vijand, dienstneming bij de vijand of verraad) voor het bijzonder gerechtshof zou moeten terechtstaan. In beginsel was er dus een dubbele berechting voor vele politieke delinquenten voorzien.

260

261

Daarom hinderde het niet, dat er geen coördinatie bestond tussen vervolging voor het bijzonder gerechtshof en voor het tribunaal. Dubbele berechting behoorde nu eenmaal in het ontworpen stelsel thuis. Een zaak werd door de procureur-fiscaal aangebracht bij het bijzonder gerechtshof. Dat was het gewone systeem. dat ook bij de normale rechtspleging gevolgd werd. Bij een tribunaal kwamen, alles volgens het ontworpen systeem, de zaken terecht doordat burgers bij de minister van justitie klachten konden indienen, die

deze dan weer naar een van de tribunalen ter behandeling verwees. De minister had daarvoor een Centraal Tribunaalkantoor ingesteld, dat na de bevrijding van het Zuiden in den Bosch werd gehuisvest. Wij hebben al gezien, dat dat systeem niet goed werkte. Er werden immers geen klachten ingediend bij de minister van justitie, maar in de praktijk altijd bij de politieke opsporings-diensten, die dichterbij de mensen waren gevestigd. Deze diensten wilden hun dossiers niet aan de minister afstaan en dus kon deze geen dossiers en zaken aan de tribunalen ter berechting toewijzen. Van de dubbele berechting kwam ook niet veel terecht, omdat men natuurlijk hetzelfde dossier met dezelfde getuigenverklaringen nodig had zowel voor de berechting bij het bijzonder gerechtshof als voor de berechting voor het tribunaal.

Voordat de zaak hierop spaak liep, werd op 26 oktober 1945 het Besluit politieke delinquenten 1945, Stb. F 244, afgekondigd. Dat veranderde de situatie grondig. Het voerde, zoals hiervoor werd bericht, de mogelijkheid van al dan niet voorwaardelijke buitenvervolginstelling in als wijze van afdoening van een zaak. En bovendien werd door de wijziging van artikel 18 van het Tribunaalbesluit de toewijzing van zaken aan de tribunalen door de minister van justitie geschrapt en kwam daarvoor de verwijzing met een fiat-behandeling door de procureur-fiscaal voor in de plaats. Alle zaken gingen dus voortaan van de opsporingsdiensten naar de procureur-fiscaal. Deze had dan te bepalen, wat er met de zaak gebeuren ging. Hij had daarvoor drie mogelijkheden: vervolging voor het bijzonder gerechtshof, vervolging voor het tribunaal of al dan niet voorwaardelijke buitenvervolginstelling door hemzelf.

Het was eind 1945, toen er nog meer dan negentigduizend delinquenten gedetineerd waren, wel duidelijk, dat de dubbele berechting te veel tijd zou gaan kosten. Het zou kiezen worden tussen een van de drie mogelijkheden van afdoening.

261

262

Vervolging voor zowel bijzonder gerechtshof als tribunaal zou niet mogelijk zijn.

Nu maakte deze wetswijziging voor de bijzondere gerechtshoven niet veel verschil. Niemand had er behoefte aan om gevallen van ernstige hulpverlening aan de vijand, van verraad van landgenoten, van doodslag of mishandeling met gebruikmaking van oorlogsomstandigheden bij wijze van buitenvervolginstelling al te doen. Maar de vraag was wel, of de lichte gevallen, zoals het enkele lidmaatschap van de die in het bijzonder voor behandeling door de tribunalen bedoeld waren in de oorspronkelijke opzet, door de invoering van de mogelijkheid van voorwaardelijke buitenvervolginstelling niet op die manier door de procureurs-fiscaal zouden worden afgedaan. Als dat op grote schaal het geval zou zijn, dan zou er voor de tribunalen, die eind 1945 nog niet eens goed op gang gekomen waren, weinig te doen overblijven.

Men heeft dat probleem ook wel onderkend. Bij de bespreking van de ministers Kolfshoten en Schermerhorn met de procureurs-fiscaal over het vrijlatingsbeleid op 27 februari 1946 is de zaak ter sprake gekomen. De ministers wilden, zoals wij gezien hebben, liever invrijheidstelling zonder definitieve beslissing over de vervolging. Pas in het voorjaar, zagen wij, veranderen zij van standpunt. In hun opvatting van februari past, dat de beslissing over invrijheidstelling door de procureur-fiscaal genomen wordt, maar dat hij de beslissing over de oplegging van maatregelen aan de tribunalen overlaat. Daarbij is dan een moeilijkheid, dat sommige tribunalen, ook in februari 1946, nog niet goed in werking zijn. Daarom komt men op die vergadering tot het volgende besluit: „Met betrekking tot de tribunalen wordt het volgende overeengekomen: de procureurs-fiscaal zullen de bevoegdheid tot voorwaardelijke buitenvervolginstelling niet uitoefenen in de delen des lands, waar een tribunaal is, tenzij blijkt, dat het tribunaal niet in staat is de aangebrachte zaken in een redelijk tempo te verwerken.”

In april 1946 gaat de regering echter overstag, zoals wij in Hoofdstuk V hebben beschreven. Men wil dan dat lichte gevallen niet alleen in vrijheid gesteld worden, maar dat ook hun zaak door buitenvervolginstelling wordt afgedaan. En lichte gevallen zijn die, waarin vermoedelijk geen verdere internering door een tribunaal zal worden opgelegd. Nu wordt de zaak voor de tribunalen moeilijker. Aan de procureurs-fiscaal wordt nu immers volmacht gegeven om in alle gevallen, waarin zij niet voor een bijzonder gerechtshof vervolgen, voorwaardelijk buiten vervolging te stellen, indien zij menen, dat het tribunaal geen verdere internering zou hebben opgelegd. Wanneer zij dat menen, is hun zaak.

262

263

Er komt wel enige ongerustheid bij de tribunalen. Het centraal Tribunaal-kantoor, dat geen andere functie meer had, dan vraagbaak voor de tribunalen te zijn, wordt op 25 april 1946 opgeheven. Bij circulaire van 12 juni 1946 wordt dat aan de presidenten van de tribunalen meegedeeld³. Maar voor die tijd hadden zij een nieuw steunpunt in de Haagse administratie gevonden. Op verzoek van enkele presidenten van tribunalen organiseerde de directeur-generaal voor de bijzondere rechtspleging een periodieke bijeenkomst van de presidenten van tribunalen en Hoge Autoriteiten, waarop de voor ieder van belang zijnde onderwerpen konden worden besproken en waarop men gezamenlijke standpunten kon innemen. De eerste dergelijke bijeenkomst vond plaats op 15 mei 1946. De directeur-generaal was niet alleen gastheer maar ook voorzitter, evenals bij de volgende bijeenkomsten.

Met de buitenvervolginstellingen door de procureurs-fiscaal liep het tussen april 1946 en het optreden van minister van Maarseveen begin juli 1946 niet zo'n vaart. In Hoofdstuk V heb ik vermeld, hoe in die maanden de minister in het bijzonder tegen de Amsterdamse procureur-fiscaal mr. Sikkel uitviel, omdat hij zo weinig gedetineerden buiten vervolging gesteld had. De

ongerustheid van de presidenten van tribunalen liep dus nog niet zo hoog, omdat de procureurs-fiscaal van hun bevoegdheid om zaken af te doen door buitenvervolginstelling nog niet zo'n frequent gebruik maakten.

Dat werd helemaal anders toen minister van Maarseveen met zijn vrijlatings- en buitenvervolginstellingscampagne begon. Het werd met zoveel woorden gezegd in de eerste vergadering, die de presidenten hielden na de vacantie: de procureurs-fiscaal hebben opdracht het aantal gedetineerden door buitenvervolginstelling belangrijk te verminderen. Daarvoor komen in de eerste plaats tribunaalzaken in aanmerking en dan hebben de tribunalen niets meer te doen ¹⁴. De directeur-generaal brengt het gevoel van onbehagen aan de minister over en die nodigt de presidenten van tribunalen en de Hoge Autoriteiten een maand later uit tot een bespreking in aanwezigheid van de procureurs-fiscaal. Daar zegt hij, dat als het aantal gedetineerden tot 25000 gezakt is (het aanvankelijke streefgetal van de minister) de voorwaardelijke buitenvervolginstelling uitzondering moet blijven ¹⁵. Van de tribunalen wordt dus een tijdelijk terugtreden gevraagd om te bereiken, dat het aantal gedetineerden op korte termijn vermindert.

De presidenten en Hoge Autoriteiten kunnen zich met dit beleid van de minister verenigen. De moeilijkheid komt, wanneer blijkt, dat het streefgetal van een restant van 25000 gedetineerden niet gehaald wordt in oktober.

263

264

Is de campagne nu afgelopen en zullen de buitenvervolginstellingen ophouden en vervangen worden door vervolgingen voor het tribunaal? Het is niet duidelijk. Nog in december wordt geklaagd over voorwaardelijke buitenvervolginstellingen, die helemaal niet nodig zijn om het aantal gedetineerden te drukken. Op de december vergadering brengen verschillende presidenten klachten in die richting tot uitdrukking. "Van verschillende zijden wordt geklaagd over het nog steeds voorkomen van buitenvervolginstellingen, die niet noodzakelijk schijnen te zijn om het aantal gedetineerden te verminderen. Zo is te Alkmaar een niet-gedetineerde buiten vervolging gesteld onder de voorwaarde, dat hij een som van f 50.000 zal betalen. In Limburg en Brabant is hel verscheidene malen voorgekomen. dat personen aan wie door het tribunaal de maatregel van internering was opgelegd, desondanks door de procureur-fiscaal voorwaardelijk buiten vervolging gesteld zijn. Gevraagd wordt, wanneer het tijdstip, waarop de buitenvervolginstellingen zouden ophouden, volgens de belofte van de minister van justitie, nu is aangebroken." ¹⁶

Wat het ressort Amsterdam betreft komt dat tijdstip op 2 april 1947. In de vergadering van die datum wordt meegedeeld, dat de procureur-fiscaal niet meer buiten vervolging zal stellen zonder eerst advies van het tribunaal te hebben ingewonnen ¹⁷.

De zaak loopt evenwel niet hoog, want inmiddels hebben de tribunalen andere taken gekregen dan de berechting van delinquenten, wie niet anders te verwijten valt dan dat zij lid van de N.S.B. of een mantelorganisatie waren.

Op dezelfde vergadering van 12 oktober 1946, waarin minister van Maarseveen zegt, dat de buitenvervolginstellingen zullen ophouden, als het streefgetal van nog slechts 25000 gedetineerden bereikt is, geeft hij het woord aan mr. Zaayer om de inzichten van de commissie-van Schaeck Mathon, waarvan mr. Zaayer lid is, omtrent de mogelijkheden tot versnelling der berechting weer te geven. „Deze commissie is van oordeel”, zegt mr. Zaayer, „dat bespoediging van afhandeling van zaken zonder wetswijziging reeds onmiddellijk te bereiken is door het toewijzen van vele zaken aan de tribunalen, die volgens de thans geldende normen door de bijzondere gerechtshoven moeten worden berecht. Zo bestaat het voornemen de minst ongunstige elementen uit de S.S. door de tribunalen te doen berechten, evenals een groot aantal collaboratiezaken.”¹⁸ Het verslag van de vergadering maakt geen melding van enig bezwaar van de kant van de presidenten van tribunalen of Hoge Autoriteiten. Zoals straks bij de behandeling van de berechting zal blijken, zijn inderdaad veel zaken tegen wapendragers en tegen economische collaborateurs door de tribunalen behandeld.

264

265

Intussen betekent deze wijziging van het beleid een fundamentele verandering van de positie van de tribunalen. Zij raken hun taak als tuchtrechter kwijt. Zij zullen niet meer iedere delinquent naast en boven een eventuele door een bijzonder gerechtshof opgelegde straf een tuchtrechtelijke sanctie opleggen: dal gebeurde in de praktijk toch al niet. Zij zullen ook niet meer alleen die lichte gevallen behandelen, die geen strafbaar feit in de zin van het Besluit Buitengewoon Strafrecht hebben gepleegd, zoals degenen die niet anders op hun geweten hadden dan het lidmaatschap van de N.S.B. Hun zaak wordt nu aanvulling van de werkzaamheden van de bijzondere gerechtshoven. Zij gaan nu zaken behandelen, die gezien hun aard als feit, strafbaar gesteld in het Besluit Buitengewoon Strafrecht, bij de bijzondere gerechtshoven thuishoren. Zij worden, naast en ter aanvulling van de bijzondere gerechtshoven, gewone rechters.

De door de Londense wetgever voorziene dubbele berechting door bijzondere gerechtshoven enerzijds en door de tribunalen anderzijds wordt door deze verandering van vervolgingsbeleid zinloos. Mr. Zaayer zegt het in de vergadering duidelijk: „Ten einde duidelijk tot uitdrukking te brengen, dat dubbele berechting niet gewenst is, zal een wetsartikel worden opgenomen, waarin wordt voorgeschreven, dat dit slechts in hoge uitzonderingsgevallen met toestemming van de Minister zal kunnen geschieden.”

De campagne van minister van Maarseveen heeft dus tot gevolg, dat een groot aantal tribunaalzaken door de procureurs-fiscaal bij wijze van buitenvervolginstelling worden afgedaan. Daardoor worden de tribunalen ontlast. Op hun beurt krijgen zij nu ruimte om de lichtere strafzaken van de

bijzondere gerechtshoven over te nemen, waardoor die meer ruimte overhouden voor de behandeling van zware strafzaken. De frontverandering van het vervolgingsbeleid leidt dus inderdaad tot versnelling van de berechting.

De hier beschreven fundamentele wijziging van het vervolgingsbeleid confronteerde de tribunalen met een gebrek in de wettelijke regeling. Wij hebben bij de beschrijving van het Tribunaalbesluit gezien, dat de tribunalen aanvankelijk alleen maar de minister mochten adviseren of oplegging van de maatregel van internering nodig was of niet. Als zij positief adviseerden, zou de duur van de internering tien jaren bedragen, behoudens de bevoegdheid van de minister om bij goed gedrag eerder in vrijheid te stellen. Deze regeling ging nog helemaal uit van de gedachte, dat er voor deze mensen geen plaats meer in Nederland was, althans de eerste tien jaar niet. Wij hebben ook al bericht, dat de in het Zuiden in 1944 benoemde presidenten van tribunalen weigerden aan het werk te gaan, indien hun advies tot internering altijd opsluiting voor tien jaar mee zou brengen.

265

266

Zij wilden naar de persoonlijke omstandigheden van de veroordeelde differentiëren, zoals iedere gewone strafrechter dal doet. Zij zagen achter de vijand de individu. In mei 1945 is de mogelijkheid om ook een kortere termijn van internering dan tien jaar te adviseren ingevoerd en bovendien heeft de toenmalige minister van justitie beloofd, dat hij de adviezen van de tribunalen altijd zou volgen. Dat is ook gebeurd.

Nu de tribunalen met een deel van de eigenlijk door de wetsbesluiten aan de bijzondere gerechtshoven opgedragen strafzaken worden belast, is hun maatregelenarsenaal nog te grof. De tribunalen missen bij voorbeeld de mogelijkheid om voorwaardelijk te veroordelen, een mogelijkheid die de gewone strafrechter (en dus ook het bijzonder gerechtshof) altijd heeft. Dit gemis was al eerder gevoeld en de tribunalen hadden langs de weg van verschillende juridische redeneringen al reeds de minister geadviseerd om interneringen voorwaardelijk op te leggen met de bepaling, dat de betrokkene zich gedurende de proeftijd zou gedragen naar de aanwijzingen hem door de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten te geven²⁰. De minister had zich met deze methode van rechtsverfijning akkoord verklaard. Op de vergadering van 12 oktober deelde mr. Zaayer mee, dat het in het voornemen van de commissie-van Schaeck Mathon lag de voorwaardelijke oplegging van de maatregel van internering door de tribunalen ook met zoveel woorden in de door de commissie te ontwerpen wetswijziging op te nemen.

Zo zien wij de tribunaalrechtspraak, die bedoeld was als een soort tuchtrechtspraak bovenop de door de bijzondere gerechtshoven op te leggen straffen, zich ontwikkelen tot een soort gewone rechtspraak, naast en ter aanvulling van de bijzondere gerechtshoven. Het experiment van de tuchtrechtspraak is definitief mislukt.

Ik moet bij deze frontale wijziging van het vervolgingsbeleid nog een kanttekening plaatsen om haar betekenis goed te doen uitkomen. Die kanttekening betreft de hoogte van de op te leggen straffen. Ik zal daarop bij de behandeling van de rechtspraak hierachter uitvoerig terugkomen.

In de laatste maanden van 1945, toen de bijzondere gerechtshoven op gang kwamen, zijn zware straffen opgelegd aan S.S.-ers. In een enkel geval was dat de doodstraf²¹, in andere gevallen twintig of vijftien jaar²². Dat vermindert geleidelijk aan, bij voorbeeld tot 12 jaar²³, 10 jaar²⁴. Tegen deze vermindering bestond bezwaar bij degenen, die snel en streng recht voorstonden.

266

267

Uit die gedachte kwam het plan van mr. Zaayer en de president van de krijgsraad mr. Doornbos voort om de wapendragers voor de krijgsraad te velde te doen berechten, waarover hiervoor gesproken is. Het plan is niet doorgegaan, de geleidelijke vermindering van de strafmaat wel. Door de toewijzing van zaken van de minst ongunstige wapendragers aan de tribunalen zakte de maximumstraf voor het treden in vreemde krijgsdienst van de doodstraf tot tien jaar internering. Wij hebben gezien, dat het voorstel tot de nieuwe verdeling van dezelfde mr. Zaayer afkomstig was, die nog geen jaar tevoren de wapendragers door de krijgsraden had willen laten berechten, omdat de bijzondere gerechtshoven te mild dreigden te worden. Deze beleidsverandering is dus niet alleen een technische verbetering van de verdeling van zaken over de verschillende gerechten, zij is tevens een verlagen van het strafmaximum voor „de minst ongunstige elementen uit de S.S.” Het is belangrijk dit te constateren, omdat in een volgend hoofdstuk zal blijken, dat later door de regering op grote schaal gratie verleend is. Bij sommigen bestaat de neiging om te beweren, dat de regering hier van haar bevoegdheid tot gratieverlening gebruik heeft gemaakt, terwijl de rechterlijke macht helemaal niet wenste, dat de opgelegde straffen zouden worden verminderd. Hier nu, op deze vergadering van 12 oktober 1946, nog lang voordat de eerste gratiegolf aanspoelde, werd door de gezamenlijke procureurs-fiscaal en door de gezamenlijke presidenten van tribunalen en Hoge Autoriteiten de maximumstraf voor „de minst ongunstige elementen” onder de wapendragers verminderd van de doodstraf tot tien jaar. Men vond dit kennelijk zo gewoon, dat in het verslag geen opmerking van deze strekking voorkomt. Zelfs de procureur-fiscaal mr. Sikkel had zich kennelijk bij deze ontwikkeling neergelegd. Misschien had ook bij hem de leuze, dat voor deze mensen geen plaats meer in Nederland was, plaats gemaakt voor beoordeling van ieder geval op zijn individuele merites.

Bij de wet van 27 juni 1947 houdende nadere voorzieningen met betrekking tot de bijzondere rechtspleging, Stb. H 206, worden de artikelen 3a-3h in het Tribunaalbesluit ingevoegd, die aan de tribunalen nu ook formeel de bevoegdheid geven om voorwaardelijk te veroordelen. Maar behalve deze verbetering van de tribunaalrechtspraak worden ook een aantal mogelijkheden tot versnelling van de rechtspleging bij de bijzondere gerechtshoven gegeven. Ik ga op alle technische punten van deze ingewikkelde wet niet in, maar wil slechts enkele hoofdzaken geven, die ook voor de niet-jurist onmiddellijk duidelijk zijn.

267

268

Volgens het Besluit op de bijzondere gerechtshoven bestond een kamer van zo'n hof uit drie rechtsgeleerde en twee militaire raadsheren. Dat wordt veranderd. Voorlaan is een kamer samengesteld uit twee rechtsgeleerde raadsheren en een militaire ^{a5}. Dal betekent» dat men met de beschikbare raadsheren meer kamers kan vormen en dus meer zittingen kan houden en meer zaken kan afdoen.

In het Besluit Buitengewone Rechtspleging wordt een nieuw vijfde hoofdstuk ingevoegd, waarin de mogelijkheid van vereenvoudigde gerechtelijke afdoening wordt geopend. Een uit een raadsheer bestaande kamer kan straffen opleggen tot zes jaar. Als de verdachte vindt, dat dat meevalt (rekening houdend met de hoge straffen, die in de bijzondere rechtspleging plachten te worden opgelegd), aanvaardt hij de straf. Is hij het evenwel niet eens, dan kan hij bezwaar maken en dan behandelt het bijzonder gerechtshof de zaak alsof er niets gebeurd was. Hij loopt dan wel de kans, dat het hof een zwaardere straf oplegt dan de enkelvoudige kamer van één raadsheer had gedaan.

Deze vereenvoudigde gerechtelijke afdoening heeft niet veel zoden aan de dijk gezet. Bij de behandeling van de begroting van het ministerie van justitie voor 1948 zegt het kamerlid mr. Donker, dat het hem tegenvalt, dat er tot aan het najaar 1947 maar 274 gevallen vereenvoudigd zijn afgedaan²⁶. Het wordt wel iets meer, maar niet veel. In februari 1948 rapporteert de directeur- generaal aan de minister, dat in het ressort Amsterdam per 1 februari 316 zaken vereenvoudigd zijn afgedaan. In de andere ressorten bestaat minder behoefte aan het instituut: daar verwijst men eenvoudige zaken liever naar het tribunaal²⁷.

Beroep op de rechter tegen voorlopige detentie

De wet nadere voorzieningen met betrekking tot de bijzondere rechtspleging heeft niet alleen technische wetswijzigingen aangebracht, die ten doel hadden om de berechting te versnellen. Men heeft ook een aantal verbeteringen gegeven van de rechtspositie van de verdachte. Dat is gebeurd op drie punten, die dringend herziening behoeften. Die drie punten zijn:

- a. mogelijkheid van beroep tegen de voorlopige detentie;
- b. ruimere mogelijkheid van cassatie;
- c. betere regeling van de bevoegdheden van de raadsman van de verdachte.

Ieder mens, die van zijn vrijheid wordt beroofd, moet het recht hebben om aan een onafhankelijke rechter de vraag voor te leggen, of hij terecht en in overeenstemming met de wet is gearresteerd. Die mogelijkheid moet hem binnen korte tijd na zijn arrestatie geboden worden. Zo was het volgens het Wetboek van Strafvordering, dat sinds 1926 in Nederland geldt.

268
269

Zo is het ook volgens artikel 5 van het Europese verdrag voor de rechten van de mens, het beroep op de rechter in geval van vrijheidsbeneming is een grondrecht. Dat verdrag bestond in 1945 nog niet, maar het beginsel maakte wel deel uit van een algemeen Europees juridisch erfgoed.

De bijzondere rechtspleging kende evenwel geen beroep op de onafhankelijke rechter tegen voorlopige gevangenhouding. Minister Burger heeft zich bij de totstandkoming van het Tribunaal- besluit een groot voorstander getoond van beroep op het tribunaal tegen gevangenhouding. Tot het laatste moment heeft hij geprobeerd dat beroep in de besluit tekst opgenomen te krijgen. Onder de niet gepubliceerde stukken van de enquête-commissie ligt een concept-redevoering van hem, die hij op 5 augustus 1944 aan de minister-president Gerbrandy heeft toegezonden, in een poging om het op 17 september af te kondigen Tribunaalbesluit alsnog in die zin geredigeerd te krijgen. „Bij wettelijke bepalingen, die terugwerkende kracht hebben, zijn ruime bevoegdheden verleend om hen, die zich tijdens de bezetting misdadig of onnationaal gedragen hebben, onmiddellijk te arresteren, maar tevens is het grote beginsel gehandhaafd, dat degene, die van zijn vrijheid is beroofd, zich onmiddellijk op een rechterlijke instantie kan beroepen, waardoor fouten en vergissingen worden opgeheven. Ook tijdens de periode van het militair gezag is het in laatste instantie de rechter, en niet de uitvoerende macht, die beslist of iemand terecht of ten onrechte is ingerekend.”

Die redevoering is niet doorgegaan. Zij was ook niet juist, want het concept-Tribunaalbesluit, zoals dat in die dagen in de ministerraad in bespreking was, was helemaal niet in die geest vastgesteld, ondanks de vurige pleidooien van minister Burger.

Minister-president Gerbrandy stuurt het concept naar de minister van justitie en krijgt het volgende antwoord van mr. van Angeren, die op dat moment geen minister meer was. Dat was mr. van Heuven Goedhart: „Het beroep van de (kennelijk door het militair gezag) gearresteerden op een ‚rechterlijke‘ instantie, met name op de tribunalen en dat wel ‚in laatste instantie‘ is een vrome wens van minister Burger. Daarover is in de Raad

van Ministers nog niet beslist. Mijn ambtsopvolger moet daaromtrent nog zijn standpunt bepalen. Mededeling aan Nederland daarover kan dus stellig nog niet plaats vinden.”²⁸ In de conceptie van mr. van Angeren waren de tribunalen geen onafhankelijke rechters, maar adviesorganen van de uitvoerende macht. Alleen al daarom was hij erg gekant tegen het verlenen van bevoegdheid aan deze organen om de juistheid van de detentie te beoordelen. Die toetsingsbevoegdheid is er niet gekomen.

269

270

Bij de bevrijding kon dus iedere politieke delinquent op grond van de bevoegdheid door het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg aan het militair gezag verleend door dat gezag in bewaring worden gesteld. Het gezag, dat in bewaring stelt, kan ook uit de bewaring ontslaan. Maar er was geen enkel orgaan, dat kon controleren, of het militair gezag zich niet misschien vergist had. En wij hebben al gezien, dat dat in talrijke gevallen is voorgekomen. Men had niet een recht om zich over een onrechtmatige gevangenhouding te beklagen.

Wij hebben al gezien, dat mr. Duynstee in zijn Besluit politieke delinquenten W45 van 26 oktober HMS, Sib. K 244, een poging gedaan heeft om aan deze toestand van een ongecontroleerde detentie een eind te maken. Hij voerde in, dat een hevel tot bewaring slechts voor drie maanden geldig zou zijn en dat de procureur-fiscaal het na afloop van die termijn wederom voor drie maanden zou kunnen verlengen ²⁹. De bedoeling was, dat ten aanzien van iedere gedetineerde ten minste elke drie maanden individueel beoordeeld zou worden, of er nog wel voldoende redenen waren om de detentie voort te zetten. Beoordeling door de rechter was, bij een hoeveelheid van ongeveer 90.000 gedetineerden, die er toen nog waren, onmogelijk zonder de werkzaamheden van de rechterlijke colleges, die nog niet eens goed op gang gekomen waren, te ontwrichten. Daarom zouden de procureurs- fiscaal officieren-fiscaal kunnen aanstellen om dit werk te doen. Er is niets van terecht gekomen. Ook de procureurs-fiscaal waren niet in staat elke drie maanden tienduizenden gevallen individueel te bekijken. Zij hebben daarom de door het Besluit politieke delinquenten 1945 geëiste verlenging collectief bevolen, op lijsten van alle in hun ressort gedetineerde delinquenten. Formeel was aan de eis van de wet voldaan, maar een van de elementaire beginselen van de rechtsstaat bleef buiten toepassing.

Op 27 juni 1947 is de Wet nadere voorzieningen met betrekking tot de bijzondere rechtspleging in het staatsblad gekomen. Het aantal nog onveroordeelde gedetineerden bedroeg op 1 juli 1947 nog 16799. Het was toen mogelijk een beroep op de rechterlijke colleges tegen de voorlopige gevangenhouding mogelijk te maken. De lichte gevallen waren in vrijheid en buiten vervolging gesteld. De colleges waren hard aan het werk gegaan, reeds in 1946. Na het aarzelende begin in 1945 zijn daarna grote aantallen zaken behandeld, zowel door de tribunalen als door de bijzondere

gerechtshoven. De tribunalen hebben tot 1 juli 1947 22.741 zaken behandeld en tot 1 januari 1948 in totaal 41.982. De bijzondere gerechtshoven verwerkten tot 1 juli 1947 een aantal van 6.333 zaken. Buitenvervolginstellingen van lichte zaken waren in juli 1947 niet meer te verwachten, omdat die alle afgedaan waren.

270

271

In het licht van deze cijfers begon het einde van de bijzondere rechtspleging in zicht te komen. Het werd nu mogelijk om voor degenen, die nog onveroordeeld gedetineerd waren, een beroep op de rechter open te stellen om ontslag uit de detentie te vragen. Dat is dan ook bij de Wet nadere voorzieningen met betrekking tot de bijzondere rechtspleging van 27 juni 1947 gebeurd. De rechterlijke colleges konden zonder bezwaar een deel van hun tijd besteden aan het beoordelen van de noodzaak van het voortduren van de detentie van onveroordeelden.

In de gewone rechtspleging moet de rechter om de dertig dagen beoordelen, of het nodig is een voorlopig gedetineerde in afwachting van zijn berechting in arrest te houden. Die beoordeling geschiedt ambtshalve, dat wil zeggen: ook zonder dat de gedetineerde erom vraagt. Dat systeem heeft men niet aangedurfd. Men heeft gekozen voor een stelsel, waarin de gedetineerde een verzoek tot de rechter richt om in vrijheid te worden gesteld. „Een bewaarde, die zich langer dan veertien dagen in bewaring bevindt, of zijn raadsman, kan een schriftelijk verzoek tot invrijheidstelling indienen bij het Bijzonder Gerechtshof of bij het Tribunaal”.³⁰ Nu in de zomer van 1947 de lichte gevallen al lang uit de detentie ontslagen waren en hun zaken waren afgedaan, bestond het resterende aantal gedetineerden (op 1 juli 1947 16799, zoals al vermeld) voor een belangrijk deel uit ernstige gevallen. Het was te verwachten, dat verzoeken van de van zware delicten verdachten gedetineerden om in vrijheid te worden gesteld door de rechter zouden worden afgewezen. Zij zouden dan volgens de boven geciteerde tekst opnieuw een verzoek tot invrijheidstelling kunnen doen en de rechter zou dat moeten behandelen zonder dat er van enig nieuw feit of nieuw gezichtspunt sprake was. De wetgever heeft de rechter dat nutteloze werk willen besparen door te bepalen, dat een verzoek buiten behandeling kon blijven, indien een vroeger verzoek was afgewezen.³¹

Van deze bevoegdheid om het voortduren van de bewaring door de rechter te doen beoordelen is in ruime mate gebruik gemaakt. Op 27 november 1947, dus vijf maanden nadat de wet in het staatsblad gestaan had, hadden de bijzondere gerechtshoven 51 verzoeken ingewilligd en 1069 afgewezen. De tribunalen hadden 81 verzoeken ingewilligd, 957 afgewezen en 208 hetzij naar de bijzondere gerechtshoven verwezen, hetzij in verband met de spoedige berechting aangehouden.³²

271

Weer een jaar later, als minister Wijers op een vraag van het kamerlid mr. Burger antwoordt, dat erop 1 september 1948 nog 3207 onveroordeelde gedetineerden zijn en op 1 oktober van dat jaar nog 2749, voegt hij daaraan toe, dat deze vrijwel allen een verzoek tot invrijheidstelling hebben ingediend ¹¹.

Zo is, zij het op de valreep, voldaan aan het beginsel van de rechtsstaat, dat ieder, die gevangen gehouden wordt, een beroep op de rechter heelt, die onafhankelijk is en beoordeelt, of verdere gevangenhouding al dan niet nodig is.

Betere regeling van de cassatie

Het beginsel, dat iemand die door een rechter veroordeeld is, de mogelijkheid moet hebben zijn zaak in hoger beroep aan een hogere rechter voor te leggen, komt niet voor in de verdragen over de mensenrechten. Maar het is wel een algemeen aanvaard beginsel van behoorlijk procesrecht. Tal van redenen pleiten ervoor.

In het bijzonder in strafzaken is het nuttig, dat de beoordeling van de strafmaat nog eens door een hoger college geschiedt. Door de formulering van het eerste vonnis blijkt dikwijls, dat de verdachte zijn verweer niet duidelijk heeft weten te doen overkomen. Als er ingewikkelde juridische problemen aan de orde zijn, blijken die vaak pas in tweede instantie goed uit de verf te komen. Le droit croit en plaidant, is een oude Franse zegswijze. Afgezien van de mogelijkheid van een vergissing van de eerste rechter, die in hoger beroep kan worden hersteld, zijn er veel redenen om hoger beroep wenselijk te achten.

In het bijzonder in strafzaken geldt, dat door een hogere instantie de rechtseenheid bevorderd wordt. De wet bepaalt, welke maximum-straf er op een bepaald feit staat. In het geval van de bijzondere rechtspleging zijn die maxima zeer hoog. Op dienstneming bij de vijand, op hulpverlening aan de vijand staat de doodstraf. De wet geeft evenwel helemaal niet aan, welke straf de rechter in een concreet geval moet opleggen. Hij mag niet boven het maximum gaan, maar hij mag altijd één dag vrijheidsstraf of een voorwaardelijke vrijheidsstraf opleggen. Minimumstraffen bestaan niet in het nederlandse recht. Als de maxima zeer hoog zijn, zoals bij de bijzondere rechtspleging het geval is, heeft de rechter dus een zeer grote speelruimte. Aangezien hij ten aanzien van de hoogte van de op te leggen straf alleen bij zijn eigen geweten te rade kan gaan, omdat de wet geen aanduiding geeft behalve de maximumstraf, zullen verschillende rechters in min of meer gelijke gevallen vaak verschillende straffen opleggen. Hier speelt immers hun zeer persoonlijke opvatting over de strafwaardigheid van het delict een grote rol.

Zo is het, ook bij de gewone rechtspleging, altijd geweest.

De ene rechter straft zwaarder dan de andere, de ene rechtbank heeft andere opvattingen over de strafwaardigheid van het rijden onder invloed dan de andere. Maar deze al wijkingen in de op te leggen straf worden voor een belangrijk deel te niet gedaan, indien er boven verschillende rechtbanken één gerechtshof staat, waarbij iedere veroordeelde in beroep kan gaan. Dat hof, die hogere rechter, wijzigt de opgelegde straffen zo, dat er althans binnen het gebied van dat hof een zekere eenheid van strafmaat, een zekere rechtsgelijkheid ontstaat.

Bij de bijzondere rechtspleging was de speelruimte voor de rechter ten aanzien van de op te leggen straf veel groter dan in normale gevallen van strafbare feiten. De maximum-straf was heel veel de doodstraf of levenslang. Het minimum bleef, als bij de gewone rechter, één dag. Voorwaardelijke oplegging van straf was ook altijd mogelijk.

Zowel uit een oogpunt van rechtsgelijkheid als uit een oogpunt van het belang van de verdachte zou er meer nog dan bij de gewone strafrechtspraak bij de bijzondere rechtspleging behoefte aan een hogere instantie zijn. Door de zeer grote speelruimte voor de rechter werd de kans op rechtsongelijkheid groot en de in vergelijking met de gewone rechtspraak buitengewoon zware opgelegde straffen rechtvaardigden zeker een heroverweging van het vonnis door een hogere rechter.

Toch is die hogere rechter er niet gekomen. Men heeft alleen een beroep in cassatie mogelijk gemaakt, waarbij over verkeerde toepassing van de wet (dus over juridische problemen) kon worden geklaagd en over de strafmaat. Bij de bespreking van de Londense wetgeving heb ik dat systeem uitvoerig behandeld. Maar niet alleen, dat er geen hoger beroep mogelijk was en alleen cassatie: ook die cassatie kon alleen ingesteld worden, indien het bijzonder gerechtshof daartoe verlof had verleend.³⁴ Een bijzonder gerechtshof kon dus iemand ter dood veroordelen en hem het recht om cassatie in te stellen onthouden. Als men bedenkt» dat in de normale rechtspraak het de gewoonste zaak van de wereld is, dat een veroordeelde, die drie maanden krijgt wegens bij voorbeeld oplichting, in hoger beroep gaat en vervolgens nog eens in cassatie, dan steekt het wel schril af, dat bij een bijzondere rechtspleging, waarbij zes jaar geen hoge straf was, zelfs de cassatiemogelijkheid onthouden kon worden. De motieven voor deze vreemde regeling lagen natuurlijk enerzijds in vrees voor overbelasting van de Bijzondere Raad van Cassatie (niet ten onrechte) maar anderzijds onbewust in het gevoel van de wetgever, dat er voor deze mensen toch geen plaats meer in Nederland was, zodat een paar jaar meer of minder eigenlijk niet veel betekenis had.

In 1947 was die zienswijze wel helemaal verdrongen door de gedachte, dat ieder geval op zijn individuele merites behoorde te worden bekeken. Wij hebben dat al herhaaldelijk geconstateerd, bij voorbeeld bij de ontwikkeling van de tribunaalrechtspraak, zoals ik die in dit hoofdstuk beschreven heb. Bij de wet nadere voorzieningen met betrekking tot de bijzondere rechtspleging wordt artikel 37 van het Besluit Buitengewone Rechtspleging gewijzigd. De regel, dat het bijzonder gerechtshof verlop kan verlenen om in cassatie te gaan wordt gehandhaafd. maar in geval van veroordeling tot de doodstraf of van gevangenisstraf van meer dan zes jaar heeft men geen verlop meer nodig. In die gevallen kan altijd beroep in cassatie en dus beroep tegen de hoogte van de straf worden ingesteld.

Betere regeling positie raadsman

Het laatste onderdeel van de Wet nadere voorzieningen bijzondere rechtspleging, dat ik hier wil behandelen, is de regeling tot verbetering van de positie van de raadsman.

Het hoort tot de regels van een behoorlijk strafproces, dat een verdachte, zodra hij gedetineerd is in afwachting van zijn proces, contact kan hebben met zijn raadsman, zowel schriftelijk als mondeling. En de raadsman moet toegang hebben tot de stukken van het geding, de processen-verbaal van de getuigenverklaringen, van de verklaringen van de verdachte zelf, van de resultaten van het opsporingsonderzoek. Men hoeft geen deskundige in het strafrecht te zijn om dat te weten. In alle Angelsaksische detectivefilms is het laatste woord, dat de speurder tegen zijn eindelijk gearresteerde gangster zegt: „Ik zou maar contact met je raadsman opnemen”. Dat betekent, dat de gangster in voorlopige hechtenis gezet gaat worden. Ook ons recht kende de inschakeling van de raadsman zodra een verdachte in preventieve hechtenis genomen was.

Maar ons gewoon strafproces was op het punt van de voorlopige hechtenis niet op de bijzondere rechtspleging van toepassing. Er was geen hulpofficier van justitie, die de verdachten vastnam, geen rechter-commissaris om de bewaring met twee maal zes dagen te verlengen, geen raadkamer van de rechtbank om telkens na dertig dagen weer te beoordelen of het voortduren van de hechtenis nog wel zinvol was. Er was evenmin een regeling over de rechten van de raadsman op inzage van het dossier, op bezoek bij de verdachte, op het recht om verhoren bij te wonen, om vrij (dus zonder censuur) met de gedetineerde verdachte te corresponderen. Er was alleen de bevoegdheid van het militair gezag krachtens het Besluit op de bijzondere staat van beleg om politiek verdachte personen in bewaring te stellen. Toen het militair gezag afliep is die bevoegdheid, zoals wij gezien hebben, via het

Besluit politieke delinquenten was overgegaan op de procureurs-fiscaal. Die bevoegdheid was niet beperkt in duur. Er was geen rechterlijke controle op de uitoefening ervan. Er bestond geen regeling over de positie van de raadsman tijdens de bewaring in een bewaringskamp in de Londense wetgeving.

Het recht van de gedetineerde om een raadsman te kiezen (zelfs om er een toegevoegd te krijgen als hij zelf niets betalen kan) en om vrij contact met die raadsman te mogen onderhouden is een essentieel beginsel van een humaan strafprocesrecht. De gedetineerde is afgesloten van de wereld. Hij krijgt over de voortgang van zijn zaak geen andere berichten dan die de wet voorschrijft. Hij is niet in staat iets ten behoeve van zijn verdediging zeil te doen. Getuigen opzoeken is hem onmogelijk, corresponderen met anderen buiten de gevangenis is slechts in heel beperkte mate toegestaan. Enig inzicht in hoe zijn toekomst zich voor hem aftekent ontbreekt meestal. Kennis hoe hij voor zijn eigen belangen moet opkomen, binnen welke termijnen, op welke wijzen, heeft hij niet. Terecht neemt de Europese conventie over de rechten van de mens het recht om in strafzaken door een raadsman te worden verdedigd onder de mensenrechten op³⁵.

Het militair gezag is zich van het belang van het optreden van advocaten goed bewust geweest. Bij gebreke van enige regeling in het Besluit op de bijzondere staat van beleg vaardigt de Chef van de Staf Militair Gezag op 4 juli 1945 een circulaire uit, waarin hij bepaalt, dat er vrij correspondentie tussen advocaat en cliënt is en dat hij zijn cliënt ook vrij bezoeken kan. Ook kan de raadsman het dossier inzien bij de politieke opsporingsdienst of, als het al gereed is gemaakt voor de berechting, op het parket van de procureur-fiscaal.³⁶ Het was een regeling, die, zij het minder in details, in wezen gelijk was aan de regeling, die in de gewone strafrechtspleging gold. Er is alleen niets van terecht gekomen.

Al op 17 juli 1945, dus nog geen veertien dagen later, laat de provinciale militaire commissaris in Zuid-Holland aan de onder hem ressorterende politieke opsporingsdiensten en kampcommandanten weten, dat de circulaire van 4 juli van de chef van de Staf Militair gezag voorlopig opgeschort wordt. Pas als het onderzoek van de opsporingsdiensten voltooid is, kan een raadsman inzage van het dossier krijgen, met de gedetineerde spreken en met hem corresponderen³⁷. Kennelijk was deze intrekking op een vergadering van de provinciale commissarissen met de staf militair gezag afgesproken. Schriftelijk is zij niet gedaan.

Wat was er aan de hand? In de kampen verbleven omstreeks honderdduizend gedetineerden. Bij de politieke opsporingsdiensten was men bezig enige honderdduizenden dossiers aan te leggen.

Indien nu in een kamp voor alle gedetineerden regelmatig bezoek van advocaten zou komen, zou vooral in de grote kampen een belangrijk deel van het personeel bezig zijn met gedetineerden op te halen voor gesprek met de raadsman. De gedetineerden werkten, anders dan in de gewone huizen van bewaring, niet in de inrichting zelf, maar vaak in de landbouw of in fabrieken of elders buiten het kamp, liet heen en weer brengen van gedetineerden van de werkobjecten naar de bezoekkamer bij de administratie vereiste dus een personeel, dat er niet was. Im zelfs, indien de gedetineerden binnen het kamp werkten: de kampen waren meestal aanzienlijk uitgestrekter dan de normale inrichtingen. Er ontstond dus een grote angst voor desorganisatie van de dienst in de kampen in geval men onbeperkt bezoek van raadslieden aan gedetineerden zou toestaan.

Voor het opschorten van het recht tot vrije inzage van dossiers zal wel een soortgelijk argument zijn aangevoerd. Er werd in het land voortdurend aangedrongen op snelle berechting. De bottleneck van de berechting in de eerste tijd zat uiteraard bij de opsporing, die de dossiers moest rondmaken. Zonder dossier kon een zaak niet berecht worden. Men zag aankomen, dat de opsporingsdiensten overstroomd zouden worden met advocaten, die regelmatig het dossier van hun cliënt zouden willen inzien. Dat betekende het reserveren van ruimte en personeel en oponthoud bij het voltooien van het opsporingsonderzoek.

Welke grond er kon bestaan voor het opschorten van de vrije ongecensureerde correspondentie met de raadsman, is mij niet helemaal duidelijk. Een brief, die op de buitenkant de mededeling „Van de raadsman” droeg, hoefde alleen maar uitgereikt te worden.

Hoe het zij: men is kennelijk op alle drie punten voor praktische argumenten gezwicht. Het vermoeden is niet helemaal ongerechtvaardigd, dat men zoveel moeite ten behoeve van mensen, voor wie toch geen plaats meer in Nederland was, eigenlijk niet goed besteed vond.

De nu ontstane toestand was wel heel onbevredigend. Op 15 september komt er een nieuwe circulaire uit, gericht aan de presidenten van de gerechten, aan de militaire commissarissen, de kampcommandanten en aan de dekens van de orden van advocaten.³⁸ Die circulaire wordt voorgesteld als een nadere uitwerking van de circulaire van 4 juli, die zoals wij gezien hebben, nooit was ingetrokken maar alleen ondershands opgeschort, liet was helemaal geen uitwerking, maar een grotendeels terugnemen van de op 4 juli toegekende rechten.

276
277

Om de praktische moeilijkheden van bezoek en inzage van dossiers te ondervangen worden commissies ingesteld van advocaten aan de ene kant en juristen van de opsporingsdiensten aan de andere kant, die samen moeten uitmaken, wanneer aan een verzoek van een raadsman om het dossier in te zien en om zijn cliënt te bezoeken kan worden voldaan. Het vrije

briefverkeer blijft gehandhaafd.

De nieuwe regeling blijft modderen. Het is ook wel ingewikkeld, dat voor elk bezoek aan een gedetineerde, voor elk inzien van dossiers overleg tussen advocaten en politieke opsporingsjuristen nodig is. Wel blijft de normale regeling gelden, dat als de dagvaarding is uitgebracht (dat is kort voor de terechtzitting) inzage van het dossier altijd mogelijk is. maar in de maanden, waarin dit probleem speelt, worden er vrijwel geen dagvaardingen uitgebracht. Het is de periode van de tweede helft van 1945, waarin men juist klaagt, dat de berechting niet op gang komt. De taak van de advocaten in die periode is niet om hun cliënt op een terechtzitting te verdedigen, maar om te bewerkstelligen, dat hun zaak onderzocht wordt, zodat er hetzij een buitenvervolginstelling hetzij een vervolging voor een gerecht kan plaats vinden.

Dat er in deze periode betrekkelijk weinig klachten komen ligt mee aan het feit, dat onder de advocaten enige aarzeling bestond over de vraag, of men wel politieke delinquenten moest verdedigen. De afkeer van de landverraders, de haat tegen de handlangers van het duitse regiem was ook onder de advocaten natuurlijk groot. Viel er van politieke delinquenten wel iets goeds te zeggen? In een hoofdartikel in *Je Maintiendrai* van 16 november 1945³⁹ bepleit de Amsterdamse advocaat mr. H. van Krimpen de noodzaak van verdediging ook van politieke delinquenten. In feite ligt de zaak natuurlijk niet anders dan ten aanzien van de verdediging van andere verdachten. Ook van hen hoeft de advocaat niet van hun onschuld overtuigd te zijn om bewijsvragen op te werpen, om maatschappelijke of persoonlijke achtergronden te schetsen die de mate van schuld beïnvloeden. De deken van de Haagse orde van advocaten laat zich toevoegen als raadsman van Mussert en geeft daarmee het voorbeeld, dat de advocaat de zedelijke plicht heeft om ook zonder honorering voor de politiek verdachten op te komen.⁴⁰ De aarzeling verdwijnt. Geen advocaat schaamt zich meer om voor gedetineerden op te komen.

Naarmate echter de rechtspleging beter op gang komt en naarmate de advocaten zich meer voor de gedetineerden gaan inzetten wordt de vraag, hoe het contact tussen raadsman en gedetineerde geregeld moet worden, steeds dringender. De zaak wordt tenslotte opgelost door een beschikking van de minister van justitie van 24 mei 1946⁴¹. Zij beslist over bezoek, briefverkeer en inzien van dossiers.

277

278

De raadsman kan de in bewaring gestelde politiek verdachte éénmaal bezoeken. Zodra echter gedagvaard is, is het bezoek niet meer aan beperkingen onderworpen, zij het met inachtneming met de huishoudelijke reglementen van de kampen.

De briefwisseling is vrij, terwijl de correspondentie met anderen aan censuur van de kampeiding, is onderworpen, mogen brieven van en aan de raadsman niet geopend worden.

Aan de politieke gevangene zelf wordt, zolang de zaak niet door de dagvaarding of fiat-behandeling bij een gerecht is aangebracht,, éénmaal gelegenheid gegeven het dossier in te zien. Dat geldt ook voor de raadsman, die echter, als de administratie zulks toelaat, meerdere keren om inzage van het dossier mag komen. Is het dossier eenmaal gereed, en ter vervolging naar het parket van de procureur-fiscaal gezonden, dan mag de raadsman het op dat parket altijd inzien.

Als men bedenkt, dat ten tijde van deze beschikking, in mei 1946, de meeste gedetineerden reeds een vol jaar en die in het Zuiden bijna twee jaar in de kampen verbleven, is het nog een erg beperkende regeling. En het heeft nog moeite gekost haar tot concept voor de beschikking, wilden de kampcommandant de bevoegdheid geven om zich te overtuigen, dat de van buiten als correspondentie met de raadsman kenbare brieven, „uitsluitend voor de raadsman bestemd dan wel van deze afkomstig waren”⁴². Dat zou betekenen, dat de commandant daartoe alle brieven moest openen. Vrij verkeer met de raadsman zou dan toch weer illusoir worden. Het is niet doorgegaan.

Kort voor de beschikking van mei 1946 moest de directeur- generaal aan de kampcommandanten schrijven, dat het ook toen reeds geldende vrije briefverkeer met de raadsman niet alleen betekende, dat een gedetineerde een raadsman op zijn brieven mocht antwoorden maar dat hij ook uit eigen beweging zo vaak hij dit wenst zijn raadsman mag schrijven⁴³.

Tenslotte wordt de normale regeling van de gewone rechtspleging van toepassing. Als de Wet houdende nadere voorzieningen bijzondere rechtspleging in het staatsblad komt, op 27 juni 1947, is het aantal gedetineerden gezakt tot tussen 15.000 en 16.000 onveroordeelden. De praktische moeilijkheden, die toepassing van het gewone recht in de weg stonden, zijn verdwenen. Daarom wordt bij die wet een nieuw artikel 13a in het Besluit politieke delinquenten 1945 ingevoegd, dat op het verkeer tussen een in bewaring gestelde gedetineerde en zijn raadsman de normale regeling van toepassing verklaart. Niet alleen de correspondentie is vrij, maar ook het bezoek.

En in een nieuw ingevoegd artikel 13b wordt bepaald, dat de procureur-fiscaal de raadsman op zijn verzoek toestaat (dat betekent, moet toestaan) van het dossier van zijn client kennis te nemen.

278

279

De bijzondere rechtspleging en de rechten van de mens

Ik heb deze ontwikkeling van het op de bijzondere rechtspleging toepasselijke procesrecht betrekkelijk uit gebreid weergegeven, omdat de onderwerpen, die daarbij aan de orde kwamen, voor een deel behoren tot het gebied van het recht, dat tegenwoordig wordt aangeduid als „de rechten van de mens”. Dat gebied is een gedeelte van het internationale publieke recht,

dat in de jaren 1945-1947, die hierboven werden behandeld nog niet zijn neerslag in verdragen had gevonden. Wanneer wij dus op dit moment de regelingen van de bijzondere rechtspleging willen toetsen aan wat wij thans als rechten van de mens algemeen erkend hebben, dan moeten wij ons ervan bewust zijn, dat deze erkenning in de jaren 1945-1947 nog niet berustte op gekende verdragen.

De eerste internationale formulering van de rechten van de mens geschiedde in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van de Verenigde Naties in 1948. Voordien had het Handvest van de Verenigde Naties wel een verplichting opgenomen om de rechten van de mens te eerbiedigen. Dat was in 1945, maar het Handvest specificeerde deze rechten niet. Dat deed, in 1948, de Universele Verklaring. Deze was nog heel algemeen geformuleerd. In het Europese Verdrag over de Rechten van de Mens van 1950 werd voor Europa een uitwerking van die algemene beginselen gegeven. Aan dat verdrag is Nederland formeel gebonden.

In de jaren 1945-1947 bestond er dus nog geen internationale verplichting tot handhaving van de mensenrechten, zoals die in het bijzonder in het Europese verdrag omschreven zijn. Maar dat betekent niet, dat die rechten voor Nederland nieuw waren. In onze wetgeving behoefde door de aanvaarding van het verdrag niets te worden gewijzigd. Onze juridische traditie had ervoor gezorgd, dat wat in 1950 als mensenrechten werd geformuleerd reeds lang in onze wetgeving verankerd lag. Wanneer dan ook een aantal situaties in de bijzondere rechtspleging in strijd waren met de pas in 1948 en 1950 internationaal geformuleerde mensenrechten, dan betekent dat niet, dat de nederlandse regering die situaties zonder pijn aanvaardde. Zij waren immers niet alleen in strijd met de nog niet geformuleerde internationale documenten, maar ook met onze eigen tradities en met de grondbeginselen, waarvan onze eigen wetgeving doortrokken was.

279

280

Op welke punten nu kan men constateren, dat, achteraf gezien» toestanden van de bijzondere rechtspleging in strijd met de mensenrechten waren ?

Zowel de Universele Verklaring als het Europees Verdrag bepalen, dat niemand aan martelingen of aan een onmenselijk of vernederend regiem mag worden onderworpen. In het vorige hoofdstuk is het regiem in de kampen in de eerste maanden na de bevrijding, tot aan 1946, beschreven. Het lijdt geen twijfel, dat een regiem als in de Haagse Cellenbarakken of in het Amsterdamse kamp Levantkade op zijn minst vernederend was. Hetzelfde geldt voor de behandeling in de Blaskowitzbunker in Hilversum. Het lijdt evenmin twijfel, dat de verantwoordelijke overheid deze schending van de latere mensenrechten niet gewild heeft. Zij heeft, zodra het haar mogelijk was, deze uit wassen de kop ingedrukt. In de meeste kampen, waar zij voorkwamen, hebben zij slechts enkele maanden geduurd. In de uitzonderingsgevallen, waar het onmenselijke regiem langer duurde (Carel Coenraad- polder. De

Vlijt op Texel) is er in ieder geval in 1946 met harde hand een eind aan gemaakt.

Arrestatie zonder bevel van de rechter, zoals bij de bijzondere rechtspleging geschiedde, is in strijd met de formele voorschriften van het Europees verdrag en dat is in ieder geval het ontbreken van de mogelijkheid om zich tot de onafhankelijke rechter te wenden om zijn invrijheidstelling te verzoeken.

De praktische onmogelijkheid om door een advocaat te worden verdedigd moet men eveneens als in strijd met het Europees verdrag beschouwen.

Het verdrag bestond niet, zoals al opgemerkt, in de jaren 1945-1947. Maar dat neemt niet weg, dat de regering zeer wel voelde, dat het procesrecht ten aanzien van de politieke delinquenten in het bijzonder op het stuk van de gevangenhouding zonder controle van een onafhankelijke rechter in strijd was met de grondbeginselen van ons recht, ook al laat artikel 171 van de Grondwet aan de wet (dus ook aan de wetsbesluiten) de mogelijkheid om af te wijken van het beginsel, dat niemand in hechtenis kan worden genomen dan op bevel van de rechter.

De regering voelde zich in een overmachtssituatie. Indien zij niet de arrestatie van alle politieke delinquenten had bevolen, was de kans op „bijltjesdag”, op individuele afrekeningen met bepaalde landverraders niet denkbeeldig geweest. Wij hebben in het vorige hoofdstuk gezien, hoe ook na de arrestatie in de kampen afrekeningen niet uitgebleven zijn. Met de gedesorganiseerde overheidsorganisatie, die de Duitsers achterlieten, was selectie van bewakingspersoneel voor meer dan honderd bewaringskampen voor politieke delinquenten ternauwernood mogelijk.

280

281

Van intensieve controle kwam bij gebrek aan goede inspecteurs en met het moeizame vervoer ook weinig terecht. Zodra de omstandigheden gunstiger werden, is er met alle macht aan gewerkt om ook de toestanden in de kampen in overeenstemming te brengen met de beginselen, die later de mensenrechten zouden gaan heten. In een volgend hoofdstuk zal ik laten zien, hoe men na begin 1946 het regiem in de kampen in de hand gekregen heeft. Maar toen was er inmiddels een goed centraal geleid directoraat-generaal.

Ook ten aanzien van de processuele waarborgen van rechterlijke controle op de detentie en mogelijkheid van contact met de raadsman voelde de regering zich in een overmachtssituatie. Minister van Maarseveen heeft het herhaaldelijk gezegd en ik heb het hiervoor ook al vermeld: „Een minimum aan tijdsduur der berechting is evenwel nimmer te verenigen met een maximum aan rechtswaarborgen. Het algemeen belang van een spoedige voltooiing der bijzondere berechting, tevens collectief belang van alle op hun berechting wachtende politieke delinquenten, en het individuele belang van

ontkleding der procedure met vele, vaak materieel niet zeer gewichtige vormvoorschriften, moesten tegen elkander worden afgewogen.”⁴⁴ Controle van de noodzaak van voortzetting van de detentie door de rechter zou de rechters zwaar belasten en hen afhouden van hun eigenlijke taak: het behandelen van de strafzaken zelf. Controle zou dus wel een rechtswaARBorg geven (een mensenrecht, zou men het na 1950 in de terminologie van het Europese verdrag noemen), maar diezelfde rechterlijke controle zou tevens de berechting van de zaken zelf langer laten duren: en ook berechting binnen een redelijke termijn is een van de mensenrechten, die de Europese conventie noemt. Dat wist minister van Maarsevcken nog niet in 1947, maar hij zag zeer wel, dat tijdverlies van rechters niet in het collectief belang van de op hun berechting wachtende politieke delinquenten was.

Eenzelfde dilemma deed zich voor bij het vraagstuk van het inzien van dossiers door advocaten. Veel opzoek werk ten behoeve van de raadslieden door de ambtenaren van de opsporingsdiensten verhinderde hen hun eigenlijke werk, het maken van proces- sen-verbaal, te doen en zo zou een perfecte service voor de advocaten weer verlenging van de duur der berechting en dus verlenging van de detentie in afwachting der berechting meebrengen.

Op deze punten kan men het conflict van belangen, waartussen de regering te kiezen had, begrijpen. Niet goed begrijpelijk is, wat eigenlijk het bezwaar was de raadsman onbeperkt toegang tot de gedetineerde in het kamp te geven. Natuurlijk zou dit organisatorisch wel enige moeilijkheden geven. Men kon echter van de raadsman verlangen, dat hij zijn bezoek tevoren zou aankondigen.

281

282

En in ieder geval is hier niet sprake van een conflict van belangen van dezelfde orde. Hiervoor was sprake van een conflict van belangen van de gedetineerden bij enerzijds snelle berechting en anderzijds rechterlijke controle op de detentie. In dit geval is sprake van een conflict tussen het belang van de gedetineerden enerzijds bij goed contact niet hun raadsman en van de kampadministratie anderzijds bij zo min mogelijk geloop van bezoekers. Hier had het organisatorische probleem wel voor het mensenrecht. al heette dat toen nog niet zo, kunnen wijken.

Ook op de procesrechtelijke punten, die in dit hoofdstuk behandeld zijn, is de regering zo spoedig zij meende, dat het mogelijk was. naar de toestanden van de normale rechtspleging teruggekeerd. Na de inwerkingtreding van de wet nadere voorzieningen met betrekking tot de bijzondere rechtspleging van 27 juni 1947 voldeed men weer aan de eisen van rechtszekerheid, die later in 1950 het Europese verdrag over de rechten van de mens aan de strafprocedure zou stellen. Reeds in september 1946, bij de instelling van de commissie-van Schaeck Mathon, die de wet van 1947 heeft voorbereid, bestond kennelijk de duidelijke bedoeling zodra mogelijk

tot de normale waarborgen lenig te keren.

Het zou een interessante vraag zijn — maar niet om hier te beantwoorden - wanneer een regering zich in geval van schending van mensenrechten op overmacht of noodtoestand kan beroepen. Het Europese verdrag voorziet in een uitzonderingssituatie in geval van oorlog of wanneer het leven van de natie in gevaar is. Men zal de berechting van politieke delinquenten wel als een van de naweeën van de oorlog moeten beschouwen.

Men kan in ieder geval zeggen, dat de regering, behalve ten aanzien van het bezoek van advocaten aan gedetineerden en hun briefwisseling, goede motieven had om van de grondbeginselen van ons strafproces, die later mensenrechten zouden heten, af te wijken.

282

Noten 282

1. Zie de cijfers bij Noach l.c. pap. 6, samengesteld uit de ongepubliceerde gegevens van het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging.
2. l.c. pag. 33, noot I.
3. DGBR af d. 1 0659, januari 1946.
4. Deze cijfers zijn ontleend aan de ongepubliceerde cijfers van het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging.
5. Nota DGBR aan minister van justitie van 10 januari 1947, no. 36S8.
6. Memorie van antwoord rijksbegroting hoofdstuk IV (ministerie van justitie). Bijl. Hand. Tweede Kamer zitting 1946-47 no. 2-300, stuk 8, pag. 43, van 14 november 1946.
7. Ontwerp wet nadere voorzieningen niet betrekking tot de bijzondere rechtspleging. Bijl. Hand. Tweede Kamer zitting 1946-47, no. 372.
8. Memorie van toelichting pag. 1.
9. Wet van 27 juni 1947 houdende nadere voorzieningen niet betrekking tot de bijzondere rechtspleging. Stb. H 206.
10. Voorlopig verslag Hoofdstuk IV rijksbegroting. Bijl. Hand. Tweede Kamer, zitting 1946-47 nos. 2-300. stuk 7, pag. 1, van 1 november 1946.
11. Maasbode 15 maart 1947.
12. DGBR I 14624.
13. DGBR I 15002.
14. Verslag vergadering presidenten van tribunalen en Hoge Autoriteiten van 12 september 1946.
15. Verslag van 22 oktober 1946 over de vergadering van 12 oktober 1946. Convocatie voor deze vergadering van 16 september 1946, DGBR I 51430.

16. Verslag vergadering presidenten van tribunalen en Hoge Autoriteiten van 18 december 1946, DGBR 1B 86739.
17. Verslag vergadering presidenten van tribunalen en Hoge Autoriteiten van 2 april 1947, DGBR 17466.
18. Zie noot 15.
19. Interneringsregeling 1946, vastgesteld bij Koninklijk besluit van 31 oktober 1946, Stb. G 310.
20. Zie tribunaal Leeuwarden 4 maart 1946 en 28 maart 1946, Tribunalen in Nederland nos. 221 en 220, beiden met noot. Vgl. Mr. A. Minkenhof in Nederlands Juristen Blad 1946, pag. 201. Vgl. ook A.D, Belinfante, De ontwikkeling van de tribunaalrechtspraak, in Opstellen over Hedendaags Recht, aangeboden aan prof, mr. J.C. van Oven, Leiden 1946, pag. 38 vv.
21. B.G. Amsterdam 19 december 1945, NOR 1 54.
22. B.G. Amsterdam 23 november 1945, NOR I 35. B.G. Amsterdam 22 december 1945, NOR 1 50.
23. B.G. Leeuwarden 27 maart 1946, NOR I 209.
24. B.G. Amsterdam 4 maart 1946, NOR I 336.
25. artikel I, 5.
26. Hand. Tweede Kamer 1947-48 pag. 606.
27. Nota van 20 februari 1948, IB 68520.
28. brief van 15 augustus 1944, no. 1474/R7.
29. art. 2, derde lid, Besluit politieke delinquenten 1945.
30. aldus de tekst van een bij de Wet nadere voorzieningen met betrekking tot de bijzondere rechtspleging nieuw ingevoerd artikel 16, eerste lid, van het Besluit politieke delinquenten 1945, op welk besluit de bewaring berustte.
31. nieuw artikel 17 Besluit politieke delinquenten 1945, onder 2°.
32. gegevens in memorie van antwoord rijksbegroting hoofdstuk IV (ministerie van justitie) voor 1948, Bijl. Hand. Tweede Kamer zitting 1947-48, no. 600, stuk 5, pag- 39.
33. Aanh. Hand. Tweede Kamer zitting 1848-49, pag. 9 en 23. Zie ook De Zwerver van 15 oktober 1948.
34. art. 37 Besluit Buitengewone Rechtspleging.
35. art. 6, derde lid.
36. C.S.M.G. IIA 3923/82.
37. PMC Zuid-Holland 17 juli 1945.
38. C.S.M.G. HA 8450/82.
39. „De rechtszekerheid en de advocaten”.
40. De deken was toen mr. C.R.C. Wijckerheld Bisdom.
41. DGBR no. 2780, Stct. 1946, no. 103.
42. Nota DGBR 29 april 1946 I 10074 aan minister van justitie.
43. PGBR april 1946 I 09127.
44. Memorie van toelichting ontwerp Wet houdende nadere regelen met betrekking tot de bijzondere rechtspleging, Bijl. Hand. Tweede Kamer zitting 1946-47, no. 372, stuk 3 pag. 1 (16 december 1946).

Hoofdstuk X Hl. De kampen na 1 januari 1946

Inleiding

In Hoofdstuk VI is de toestand in de kampen beschreven gedurende de periode van de bevrijding tot 1 januari 1946, de datum, waarop het beheer van de kampen door het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging werd overgenomen van het militair gezag. Die beschrijving was geen algemene beschrijving van het leven in de kampen. Veeleer was het een opsomming van wantoestanden en incidenten in een aantal kampen aan de hand van gegevens uit de jaren 1945 tot en met 1950. In een enkel geval werd melding gemaakt van na 1 januari 1946 voortdurende wantoestanden. Een algemene beschrijving van het leven in de kampen was niet wel te geven: het was de opzet van Hoofdstuk VI dit aan te tonen. Daarvoor verschilden de toestanden teveel van kamp tot kamp, in hetzelfde kamp van tijdvak tot tijdvak en zelfs, in geval van afrekeningen met landwachters en burgemeesters, van gedetineerde tot gedetineerde. Er bestond wel een Verordening bewarings- en verblijfskampen van het militair gezag¹, maar deze verordening hield niet veel meer in dan een aantal administratieve regels omtrent de bevoegdheid van de kampcommandant, over het in gemeenschap verblijven van de gedetineerden (wat in een kamp moeilijk anders kon), over de verplichting om arbeid te verrichten (als die er was) en over disciplinaire straffen. Over het regiem zelf, bij voorbeeld over betaling voor de verrichte arbeid, over contact met de buitenwereld, over het lezen van boeken en kranten bevatte de verordening niets.

Deze verordening van het militair gezag moest haar geldigheid verliezen met de opheffing van de bijzondere staat van beleg op 3 maart 1946. Toen immers verdween het militair gezag en daarmee de geldigheid van alle verordeningen. Om het dan dreigende gat op te vullen vaardigde de minister van justitie op 28 februari 1946, dus tijdig vóór het vervallen van de verordening van het militair gezag, een Beschikking bewaringskampen uit.² De inhoud van deze beschikking kwam goeddeels overeen met die van de verordening van het militair gezag. Ook zij richtte zich meer op het scheppen van een formeel juridische grondslag voor de detentie dan op vooruitgang van de penitentiaire wetenschap of praktijk.

Intussen was de minister wel gedwongen zich niet de problemen van tenuitvoerlegging van vrijheidsstraffen op een meer diepgaande wijze bezig te houden. Iedereen, die in 1945 na de bevrijding gearresteerd was, verbleef in detentie in afwachting van zijn berechting. Die berechting moest geschieden hetzij door voorwaardelijke buitenvervolginstelling (en dan werd de betrokkene ook tegelijk in vrijheid gesteld), hetzij door een

tribunaal, hetzij door een bijzonder gerechtshof. Die berechting door tribunaal of bijzonder gerechtshof liet in 1945 nog op zich wachten, zoals hiervoor is gebleken. En bovendien werden een aantal lichte gevallen door het tribunaal afgedaan met oplegging van internering geluk aan de ondergane voorlopige detentie. Die gevallen gingen dus ook onmiddellijk na de berechting naar huis. In de loop van 1946 werd dat anders. De bijzondere gerechtshoven gingen goed werken en legden lange gevangenisstraffen op. De tribunaal kregen veel zwaardere zaken te behandelen (wapendragers, economische collaborateurs) en legden dus ook interneringsstraffen van verscheidene jaren op.

Daarmee werd het vraagstuk van de tenuitvoerlegging van vrijheidsstraffen acuut. Hoe stond dit vraagstuk ten aanzien van veroordeelde politieke delinquenten? Wij moeten daarbij onderscheid maken tussen degenen, die door een bijzonder gerechtshof en degenen, die door een tribunaal tot vrijheidsstraf veroordeeld waren.

Op de rechtspleging bij de bijzondere gerechtshoven was het gewone strafrecht en eventueel het militaire strafrecht van toepassing, ook ten aanzien van de op te leggen straffen. Weliswaar had het Besluit buitengewoon strafrecht enkele wijzigingen aangebracht (bij voorbeeld waren de strafmaxima verhoogd en was de doodstraf ingevoerd en gold de regeling voor de voorlopige hechtenis niet), maar de grondslag was niet veranderd. De op te leggen vrijheidsstraf was de gevangenisstraf, die het Wetboek van Strafrecht al lang kende. Omtrent de tenuitvoerlegging van die gevangenisstraf bestonden regels en wel in de in die jaren geldende Beginselenwet gevangeniswezen. Zij werd geëxecuteerd in de inrichtingen, die het gevangeniswezen sinds jaar en dag kende: de bestaande gevangenissen. Het regiem daar was in beginsel cellulair, zij het dat in bepaalde gestichten arbeid en ontspanning gemeenschappelijk konden zijn. Op één punt week het Besluit buitengewoon strafrecht van de gewone wetgeving af: de rechter kon bij veroordeling tot vrijheidsstraf bepalen, dat gevangenisstraf zou worden ondergaan in een rijkswerkinrichting³.

286

287

Dat sloeg op het gesticht te Veenhuizen, waar een gemeenschapsregiem bestond en waar door de gewone rechter alleen landlopers en souteneurs geplaatst konden worden. Maar als de rechter niets omtrent de tenuitvoerlegging had bepaald, werd de gevangenisstraf ten uitvoer gelegd op dezelfde manier als zij altijd geëxecuteerd was: in de bestaande strafgevangenissen. De regering behoefde dus op dit punt geen voorzieningen te treffen: die bestonden al.

Theoretisch stond het gevangeniswezen dus klaar om alle politieke delinquenten, die door de bijzondere gerechtshoven tot gevangenisstraf veroordeeld werden op te vangen. Hun behandeling zou dezelfde zijn als die van commune delinquenten.

Er was evenwel één moeilijkheid: de inrichtingen van het gevangeniswezen waren niet in staat de hoeveelheden politieke delinquenten, die men na het goed op gang komen van de bijzondere gerechtshoven verwachtte, op te nemen. Het aantal commune veroordeelden in de gestichten varieerde in de jaren 1946 tot en met 1948 omstreeks de 4000 om van 1949 tot 1953 geleidelijk tot ongeveer 2000 te dalen³³. Het aantal politiek tot gevangenisstraf veroordeelden was uiteraard in de jaren 1947, 1948 en 1949 hoog. Het bedroeg in 1947 2500, in 1948 reeds 4807 en in 1949 4797. Daarna daalde het aantal geleidelijk tot 129 in het jaar 1959^{3b} en tot 60 op 15 januari 1960^{3c}.

Men moest in de eerste jaren dus met een verdubbeling van de gevangenisbevolking rekening houden. De plaatsruimte daartoe in de bestaande gevangenissen ontbrak. Men heeft daarom een nog steeds van kracht zijnd noodwetje uit het jaar 1918 van stal gehaald, dat toestond in bijzondere omstandigheden gevangenisstraf op alle plaatsen en ook in gemeenschap ten uitvoer te leggen. Op die basis zijn ook kampen tot gevangenis aangewezen. Dat was het geval met het kamp te Vught, met een aantal kampen in het complex van Veenhuizen en met een inrichting in Zuid-Limburg, waar tot gevangenisstraf veroordeelde politieke delinquenten, die in de mijnen waren te werk gesteld, waren ondergebracht. Het gevangeniswezen was dus in staat de eenmalige grote uitbreiding van de gevangenisbevolking op te vangen.

Dat lag ten aanzien van de door de tribunalen op te leggen internering helemaal anders. Dat de internering een vrijheidsstraf was, bleek wel uit het Tribunaalbesluit. Maar hoe en waar en onder welk regiem die straf zou worden tenuitvoer gelegd, viel in het Tribunaalbesluit niet te lezen. Het bepaalde, dat door de Kroon bij algemene maatregel van bestuur nadere regels daarover zouden worden gesteld⁴. Voor de rest werd alleen gesteld, dat de geïnterneerde arbeid zou moeten verrichten ten behoeve van de gemeenschap en dat de internering tevens zou strekken, voor zoveel mogelijk, tot opvoeding en opleiding der geïnterneerden tot nuttige leden van het Nederlandse volk⁵.

287

288

In Hoofdstuk III heb ik melding gemaakt van het feil, dat de benoemde presidenten van tribunalen in het Zuiden weigerden aan het werk te gaan voordat er een interneringsregeling tot stand gekomen zou zijn: zij wensten te welen welke de gevolgen zouden zijn van een oplegging van de maatregel van internering.

Anders dan ten aanzien van de gevangenisstraf was de regering dus genooddaakt wetgevende maatregelen te nemen. Zij heeft dat in W4b met vrij grote snelheid gedaan. Minister Kolfschoten laat een algemene maatregel van bestuur ontwerpen» die nadat het ontwerp de ministerraad en de Raad van State gepasseerd is, op 24 mei 1946 met een nader rapport aan

de Koningin ter tekening wordt aangeboden. Dan gebeurt er maandenlang niets. Minister Kolfschoten wordt opgevolgd door minister van Maarseveen. Die is in de eerste maanden van zijn ambtsperiode volledig in beslag genomen door de vrijlating van de lichte gevallen onder de gedetineerden. Op 16 september 1946 stuurt de directeur-generaal een nota aan de minister, waarin hij eraan herinnert, dat omtrent het ontwerp-interneringsregeling, sinds het op 24 mei naar de Koningin gezonden werd, niets meer is vernomen⁶. Op dat moment was de vrijlating van lichte gevallen in volle gang en kon de minister zich bezig houden met, zoals wij gezien hebben, de samenstelling van de commissie-van Schaeck Mathon, die verbeteringen in de rechtspleging moest voorbereiden, en ook met de totstandkoming van de interneringsregeling.

Ten aanzien van dat laatste punt moest hij met koningin Wilhelmina gaan praten. Het was wel duidelijk, dat er hier geen sprake was van een administratieve vergissing, waardoor de interneringsregeling niet voorzien van de koninklijke handtekening teruggezonden werd: kennelijk was de Koningin het met de inhoud van het stuk niet eens. In een constitutionele monarchie ligt de verantwoordelijkheid voor regeringsdaden bij de minister. De Koningin heeft niet de bevoegdheid een algemene maatregel van bestuur, die haar ter tekening wordt voorgelegd, eigenmachtig te veranderen. Het enige middel voor de Koning om zijn bezwaar tegen een regeringsstuk, waarvoor zijn instemming en zijn handtekening volgens de grondwet vereist is, tot uiting te brengen is het niet zetten van die handtekening. Later, als de gratieverlening van de doodstraf aan de orde komt, zal blijken, dat de Koningin dit middel herhaaldelijk aangewend heeft. Er ontstaat dan een patstelling, waarbij hetzij de Koning hetzij de minister zal moeten toegeven. In geval het conflict niet tot oplossing wordt gebracht, zal de minister misschien aftreden. Als hij gehandeld heeft in overeenstemming met het kabinet, is de kans, dat een volgende minister wel zal toegeven niet groot. De Koning zal dus meestal wel de wijste partij kiezen. Zo is het ook hier gebeurd.

288

289

Wat de bezwaren van de Koningin waren, ligt niet in schriftelijke stukken vast. De tactiek van koningin Wilhelmina was ook niet om met de minister te polemiseren, maar om een stuk, waarop haar handtekening nodig was en waar zij het niet mee eens was, te laten liggen. Minister van Maarseveen heeft mondeling bij herhaling bij de Koningin erop aangedrongen de interneringsregeling met haar handtekening te bekrachtigen. Veel nieuwe argumenten om de inhoud te verdedigen had hij niet, want in de toelichting tot het onderwerp stonden de gronden reeds opgenoemd. Tenslotte is op 31 oktober de Interneringsregeling W46 tot stand gekomen⁷. Het had meer dan een half jaar geduurd, want de voordracht van de minister aan de Koningin was van 28 maart 1946. De regeling is op 10 november in werking getreden.

De bezwaren van koningin Wilhelmina mogen dan niet op schrift gesteld zijn, zij laten zich gemakkelijk raden, indien men de inhoud van de

Interneringsregeling 1946 leest. In het bijzonder de soepele regels omtrent de beëindiging van de internering zullen koningin Wilhelmina weinig hebben aangesproken. Van de gedachte, dat voor deze mensen in Nederland geen plaats meer was, was men ver verwijderd geraakt. In de volgende paragraaf, die de Interneringsregeling 1946 zal behandelen, zal duidelijk worden, welke de bezwaren van de Koningin waren.

De Interneringsregeling 1946

Er bestond, in de periode na de bevrijding, een belangstelling voor het gevangeniswezen, zoals die vóór de oorlog nooit was vertoond. Het feit, dat tal van mensen, die tevoren nooit met een gevangenis in aanraking waren geweest, gedurende de bezetting deze inrichting van binnen hadden leren kennen, zal aan deze vergrote belangstelling niet vreemd zijn geweest. Ons stelsel berustte nog op de grondslag van de eenzame cellulaire opsluiting, al was het beginsel in de dertiger jaren wel doorbroken door de invoering van gemeenschap in de gevangenis voor speciale doeleinden, zoals arbeid of ontspanning. De eenzame opsluiting als middel tot verbetering had afgedaan. Men verwachtte in de na-oorlogse jaren meer van detentie in gemeenschap, zodat de veroordeelde kon leren zich beter dan voorheen aan de maatschappij, zij het voorlopig aan de gevangenismaatschappij, aan te passen. Er werd al in 1946 een commissie ingesteld voor de verdere uitbouw van het gevangeniswezen, die in september 1947 rapport uitbracht. Op de grondslag van de aanbevelingen in dit rapport is de nieuwe Beginselenwet Gevangeniswezen in 1951 tot stand gekomen.

289

290

De in Nederland voorgestane hervorming van het gevangeniswezen had haar wortels in internationaal aanvaarde gedachten. De Commission Internationale Penale et Penitenciaire, die in 1951 in de Verenigde Naties is opgegaan, had al tientallen jaren lang de lijnen gezocht langs welke verbetering van het gevangeniswezen zou moeten geschieden. Vóór haar opheffing gaf zij een ontwerp-minimum-normen voor de behandeling van gedetineerden uit⁸. Grondslag is niet meer het cellulaire stelsel, maar een systeem van selectie van gedetineerden en van differentiatie van gestichten ten behoeve van verschillende groepen. Welke groepen het hier moest betreffen en dus welke criteria er aan de selectie zouden moeten worden aangelegd, bleef in het midden, behalve dat men vond, dat een scheiding tussen mannen, vrouwen en jeugdigen en tussen veroordeelden en onveroordeelden zou moeten worden aangebracht. Veel in deze voor de gehele wereld bedoelde minimum-normen werd in Nederland reeds

toegepast. Maar zij bevatten ook nieuws. De verplichting om te zorgen, dat er betrekkingen onderhouden werden tussen de gedetineerde en zijn gezin leidde tot aanstelling van sociale ambtenaren. Voor het eerst werd de gedachte geformuleerd, dat reeds in het gesticht de reclassering moet beginnen. Maar vooral van belang was, dat het cellulaire gesticht eigenlijk alleen nodig was voor de voor enigerlei vorm van gemeenschap ongeschikte karakters. In andere inrichtingen zou een of andere vorm van gemeenschap heersen, naar gelang van de karakterstructuur van de voor ieder gesticht geselecteerde gevangenen.

De discussie over deze beginselen nam veel tijd. In het bijzonder de vraag, wie de veroordeelde zou selecteren: de rechter bij zijn vonnis of eventueel daarna, dan wel de administratie, heeft de gemoederen lang bezig gehouden. De rechters hielden vol, dat zij bij de bepaling van de duur van de straf rekening moesten kunnen houden met de aard van het regiem. De administratie daarentegen beweerde, dat de vrijheidsbeneming op zichzelf al voldoende straf was en dat de differentiatie niet beoogde lichtere of zwaardere regiem te scheppen, maar alleen aan de karakterstructuur van de verschillende groepen van gedetineerden aangepaste regiem. De discussie heeft tot 1951 geduurd en de administratie heeft gewonnen.

Ik schrijf hier niet de geschiedenis van het nederlandse gevangeniswezen, maar van de bijzondere rechtspleging. Voor het gevangeniswezen zijn evenwel de experimenten van de bijzondere rechtspleging van grote betekenis geweest. Terwijl men, terecht, jaren de tijd nam om de nieuwe beginselen voor het gevangeniswezen in overleg met allerlei betrokkenen vast te stellen, moest er met spoed een tijdelijk gevangeniswezen ten behoeve van de politieke delinquenten worden ingericht.

290

291

Voor zover het de voorlopig gedetineerden betrof kon men volstaan met een regeling als de Bewaringsregeling, die nauwelijks iets over het regiem inhield. Het regiem kon men dan per onderwerp per circulaire bepalen. Ten aanzien van de tot internering door de tribunalen veroordeelden eiste het Tribunaal-besluit een regeling. Men was dus gedwongen een aantal beginselen neer te leggen. Het is, tesamen met de circulaires, die zowel op de bewaringskampen als op de interneringskampen van toepassing waren, een vingeroefening geweest voor de latere gevangeniswetgeving.

De Interneringsregeling 1946 is niet het voorbeeld voor de commissie voor de verdere uitbouw van het gevangeniswezen geweest, noch ook van de latere Beginselenwet gevangeniswezen. Wel heeft zij op dezelfde principes gestoeld, komen haar fundamenteen uit dezelfde internationale bron. Zij heeft als experiment kunnen dienen en heeft, met de circulaires, die voor het overige het regiem bepaalden, als zodanig haar betekenis gehad.

De oude Beginselenwet, die dus in 1946 nog gold, kende als hoofd van de gevangenis een college van regenten met daaronder een directeur.

Volgens de Interneringsregeling 1946 staat een kampcommandant aan het hoofd van het kamp en is er een commissie van toezicht, die een controlerende functie heeft⁹. De geïnterneerden kunnen zich te allen tijde tot deze commissie wenden. Dit systeem heeft goed gewerkt. In 1951 zijn de regenten ook uit de gevangenissen verdwenen.

Arbeid buiten het kamp wordt toegestaan ¹⁰, zoals in feite in de bewaringskampen al gebeurde, in het bijzonder sinds de bevrijding ten behoeve van het binnenhalen van de oogst.

Bij het directoraat-generaal was een bureau geestelijke en sociale verzorging, waarvan de leiding berustte bij een driemanschap bestaande uit ds. J.W. van der Linden, pater J. van Weezel en Klaas Toornstra. Gedetacheerd bij dit driemanschap was een functionaris van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, dr. J. van der Grient later plaatsvervangend directeur-generaal van het gevangeniswezen. Dit bureau organiseerde de geestelijke en sociale verzorging, die toen nog als één geheel werden gezien. Later, in 1951, opende de wet de mogelijkheid humanistische geestelijke verzorgers aan te stellen, die echter een heel andere taak hadden dan de door de wet voorgeschreven sociale ambtenaren. De contactpunten van het bureau in ieder kamp werden gevormd door de commissies voor geestelijke en sociale verzorging, die op dezelfde wijze waren samengesteld.

291

292

Van grote betekenis als experiment was artikel 27. Het maakte het mogelijk voor gedetineerden om in geval van ernstige ziekte of overlijden van vrouw of verwanten hen onder geleide te bezoeken of de begrafenis bij te wonen. Maar belangrijker was het tweede lid, dat gedetineerden tie mogelijkheid opende om in go val van gewichtige redenen lijdelijk hel kamp le mogen verlaten. Dit artikel bood de grondslag voor een zogenaamd open kamp, een kamp zonder bewaking, en voor hel verlenen van weekend-verlof.

Basis voor het leven in de interneringskampen is de gemeenschap¹¹. Nu moge de absolute eenzaamheid van de volledige cellulair ten uitvoer gelegde vrijheidsstraf een kwelling zijn, de absolute gemeenschap zonder ooit een moment van eenzaamheid of stilte is het niet minder. Een menselijk trekje is daarom artikel 23. dat de commissie voor de geestelijke en sociale verzorging opdraagt om een lokaliteit in het kamp tot lees- en schrijfkamer (lees: tot stilte-eiland) in te richten.

Het zullen vermoedelijk niet deze voorschriften tot vermenselijking van de internering geweest zijn, die het misnoegen van koningin Wilhelmina hebben opgewekt. Dat zal wel veroorzaakt zijn door de bepalingen over het einde der internering. Dat een geïnterneerde na afloop van de termijn, die door het tribunaal geadviseerd is, in vrijheid gesteld wordt, is een bevestiging van de afspraak van minister Kolfshoten met de tribunaal-presidenten, dat hij hun beslissingen, die formeel volgens het Tribunaalbesluit adviezen aan de minister waren, zou beschouwen en behandelen als voor hem onaantastbare rechterlijke uitspraken. Ook daar zal

de Koningin niet veel moeite mee hebben gehad, al was wel duidelijk in de loop van 1946, dat de maximum interneringstermijn van tien jaar zelden gehaald werd.

Het Tribunaalbesluit schreef in artikel 2 echter ook nog voor, dat een geïnterneerde vóór de afloop van de interneringstermijn al dan niet voorwaardelijk uit de internering kon worden ontslagen, gelet op de ernst van zijn gedragingen en op zijn vlijt en gedrag tijdens zijn internering. Bij algemene maatregel van bestuur moesten daar nadere regelen over worden gegeven. En dat deed de Interneringsregeling 1946.

Een tussenopmerking: ook als het Tribunaalbesluit geen mogelijkheid van tussentijds ontslag had geopend, had men deze moeten maken. Wat was het geval? Degenen, die door een bijzonder gerechtshof waren veroordeeld tot gevangenisstraf, vielen automatisch onder de regeling van de artikelen 15 en volgende van het Wetboek van Strafrecht, die het mogelijk maken, dat een tot gevangenisstraf veroordeelde nadat hij twee derde deel van zijn straftijd en ten minste negen maanden heeft uitgezeten voorwaardelijk in vrijheid wordt gesteld. Regel is, dat iedereen van die voorwaardelijke invrijheidstelling profiteert als er geen bijzondere redenen zijn om haar niet te verlenen.

292

293

De voorwaardelijke invrijheidstelling na afloop van twee derde van de straftijd gold ook voor politieke delinquenten. In de praktijk zijn zij ook, net als andere veroordeelden, voorwaardelijk in vrijheid gesteld. Maar deze regeling gold uiteraard niet voor door het tribunaal tot internering veroordeelden, want het Tribunaalbesluit was nu eenmaal geen strafrecht. Wij hebben intussen gezien, dat de aanvankelijk geplande dubbele berechting niet is doorgegaan. De vraag, of een politieke delinquent door een bijzonder gerechtshof of dooreen tribunaal berecht zou worden, werd een kwestie van opportuniteit, niet van enig principieel onderscheid tussen de ene soort vervolging en de andere. Het zou dus onredelijk zijn voor de tot internering veroordeelden niet tenminste een regeling te maken, die dezelfde mogelijkheid tot invrijheidstelling gaf als die van artikel 15 van het Wetboek van Strafrecht: na twee derde deel van de straftijd te hebben uitgezeten.

Het stelsel van de Interneringsregeling 1946 is wat gunstiger uitgevallen en het is niet gewaagd te veronderstellen, dat zich tegen dat stelsel de bezwaren van koningin Wilhelmina richtten. Ik schrijf artikel 31, waar de regeling instaat, hier helemaal over:

„1. Telkens nadat een geïnterneerde gedurende een jaar geïnterneerd is geweest, en voorts als Onze Minister van Justitie zulks verlangt of de kampcommandant dit gewenst oordeelt, brengt de kampcommandant aan Onze Minister van Justitie advies uit, of de geïnterneerde voor ontslag uit de internering in aanmerking komt.

2. Hij grondt zijn advies uitsluitend op de wijze, waarop de geïnterneerde werk verricht, op zijn houding tegenover het personeel van

het kamp en op de indruk, die de commissie voor geestelijke en sociale verzorging van de geïnterneerde heeft.

3. Onze Minister van Justitie beslist, gelet op dit advies en mede gelet op de ernst der gedraging of gedragingen, ter zake waarvan de internering is opgelegd, of de geïnterneerde in vrijheid kan worden gesteld, dan wel of de internering wordt voortgezet. Hij brengt zijn beslissing door tussenkomst van kampcommandant ter kennis van de geïnterneerde.”

Het is duidelijk: de kampcommandant mag niet letten op de ernst van de gedraging. Hij kijkt alleen of de betrokkene geschikt is om weer in de maatschappij terug te komen. Alleen de minister heeft, in het belang van de openbare orde, met de ernst van de gedragingen rekening te houden. En een beoordeling van de mogelijkheid van terugkeer in de maatschappij wordt ten minste ieder jaar gegeven.

293

294

Inderdaad: inplaats van de gedachte, dat voor deze mensen geen plaats meer is in de maatschappij, is de gedachte gekomen, dat zij zo spoedig als dat mogelijk is weer naar de maatschappij terug gevoerd moeten worden. Zo heeft koningin Wilhelmina de hier met opzet in haar geheel geciteerde bepaling natuurlijk opgevat, en terecht. En daarom had zij vermoedelijk bezwaren tegen de Interneringsregeling 1946. Dat zij die eind oktober liet vallen redde de minister uit een vervelende situatie. Op de vergadering van de presidenten van tribunalen van 12 september klaagt men over het uit blijven van de interneringsregeling. Het was niet de eerste keer. In 1945 had er ook al een staking gedreigd, omdat de regeling uit bleef. Nu wijst men erop „dat tal van leden van tribunalen niet meer voor verlenging van hun ambtsperiode in aanmerking willen komen, als de regering niet voor den dag komt met deze regeling en derhalve elke opgelegde internering een onbekende grootheid blijft." De directeur-generaal antwoordt naar waarheid, dat de regeling de Raad van State al is gepasseerd (en wel in mei). Hij liet, zoals dat constitutioneel behoort, aan de presidenten over om uit zijn mededeling hun conclusies te trekken. Wij zullen later zien, dat minister van Maarseveen in de Tweede Kamer een soortgelijk antwoord geeft, als hem gevraagd wordt, hoe het komt, dat beslissingen omtrent gratie van opgelegde doodstraffen maar niet afkomen.

Er worden nu kampen als interneringskampen aangewezen. Het aantal wisselt met het aantal geïnterneerden. De plaats hangt soms af van de te verrichten arbeid. Zo is er in 1947 in Geleen het kamp Lindenheuvel aangewezen voor de geïnterneerden, die in de mijnen werken.¹² In 1947 zijn als interneringskampen aangewezen de kampen Westerbork en Vught, het fort Erfprins te den Helder en het kamp De witte Driehoek te Rilland Bath

¹³.

Wij hebben hiervoor gezien, dat aanvankelijk de arrestatie en de bewaring door de Binnenlandse Strijdkrachten geschiedde. Dit was in het bijzonder zo in het Zuiden. Bij de bevrijding van het Noorden arresteerde de B.S. De binnendienst in het kamp was echter een zaak van het Militair Gezag. De Binnenlandse Strijdkrachten bleven evenwel de buitenbewaking van de kampen verzorgen totdat zij met ingang van 8 augustus DM5 werden opgeheven¹⁵. Van de leden van de B.S. gaan 270(0) naar het leger. Van de overblijvende 20000 zijn 12(0)00 man bereid over te gaan naar de op te richten gezagstroepen, een legeronderdeel dat belast is met bewaking van objecten, waaronder de bewaringskampen¹⁶. Er komt dan een duidelijke regeling, volgens welke de buitenbewaking verantwoordelijk is aan de districtsbevelhebber van de gezagstroepen en niet aan de kampcommandant. Ingeval moet worden opgetreden bij buitengewone omstandigheden (b.v. bij ontvluchtingen op grote schaal) kan de commandant van het bewakingsdetachement het bevel over het kamp van de kampcommandant overnemen¹⁷.

294

295

Er ontstond dus ten aanzien van de kampen een tweehoofdig bevel: dat van de militaire bevelhebbers over de buitenbewaking en van de kampcommandanten, aangesteld door het militair gezag, over alles wat binnen het kamp gebeurde. De bezwaren van dit systeem hebben wij kunnen zien bij de beschrijving van de schietpartijen in de Harskamp¹⁸. Zij bleven uiteraard net zo bestaan toen de kampen werden overgenomen door het ministerie van justitie. Ook de onder het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging van dat ministerie (DGBR) ressorterende kampcommandanten hadden geen zeggenschap over de buitenbewaking. De grootste moeilijkheid was, dat indien bij geschil de commandanten van kamp en buitenbewaking het probleem hogerop speelden zij nooit bij éénzelfde chef terecht kwamen. De hoogste chef van de buitenbewaking was de minister van oorlog, die van de kampcommandant de minister van justitie. Voor het oplossen van geschillen was dus overleg tussen twee ministers, althans tussen ambtenaren van twee ministeries nodig.

Deze op zichzelf onmogelijke situatie heeft niet lang geduurd. Reeds in mei 1946 liet de minister van oorlog aan de directeur-generaal Ter Veer weten, dat hij voor de manschappen van de gezagstroepen dringender taken had en dat hij hen geleidelijk uit het bewakingswerk zou terugtrekken. Het was wel duidelijk, dat de kampen, die slechts met een prikkeldraadomheining waren afgeschermd zonder buitenbewaking in feite open zouden staan voor ontvluchting. De minister van oorlog bood daarom aan de heer Ter Veer aan om hem een gepensioneerd luitenant-kolonel, de heer J.H.J. Raat, ter beschikking te stellen, die dan wel in korte tijd een eigen, onder het DGBR ressorterende buitenbewaking zou organiseren. Dat gelukte. De nieuwe buitenbewaking werd een met wapens uitgeruste civiele dienst. Reeds op 21 mei 1946 kon de directeur-generaal aan de kampcommandanten berichten, dat de buitenbewaking geleidelijk door

justitie zal worden overgenomen en onder bevel zal staan van de heer Raat.¹⁹ Wat een onoverkomelijke ramp leek, werd een blessing in disguise. Bij geschil immers tussen binnen- en buitenbewaking kwam er één en dezelfde hogere instantie: het DGBR.

Aanvankelijk had het DGBR verschillende afdelingen, die zich met de kampen bemoeiden. De geestelijke en sociale verzorging was een eigen afdeling. Een dienst arbeid en productie had zelfstandige bevoegdheden. De algemene organisatie viel onder de eigenlijke afdeling kampen.

295

296

Reeds na korte tijd viel een gebrek aan coördinatie op, zeker toen na 21 mei 1946 er een afdeling buitenbewaking bijgekomen was. Met ingang van 15 oktober 1946 werden alle afdelingen, die bevoegdheden hadden met betrekking tot de kampen, samengevoegd tot één afdeling III van het BGBR onder leiding van de heer J.H.H. Raat, die inmiddels de buitenbewaking als civiele dienst had georganiseerd. Onder deze afdeling III vielen nu de volgende bureaus:

- bureau A — materiele, organisatorische en personele verzorging;
- bureau B — geestelijke en sociale verzorging;
- bureau C — medische verzorging;
- bureau D — arbeid en productie;
- bureau E — buitenbewaking.²⁰

Er bestond al sinds de dagen van het militair Gezag een regionale inspectie van de kampen, die de problemen van de kampcommandanten overbracht aan de betrokken afdelingshoofden. Van de eigenlijke inspectie kwam, zoals in hoofdstuk V reeds is gebleken, niet veel terecht. Het nieuwe hoofd van afdeling III verminderde het aantal inspecteurs drastisch. Hij trof er bij zijn optreden in oktober 1946 19 aan. Daarvan waren er in december van dat jaar nog slechts 10 over, die hij onder de onmiddellijke bevelen van het hoofd van afdeling III stelde²¹. Naast deze inspectie bleef de algemene inspectie bestaan onder directe leiding van de directeur-generaal, die op zijn bevel allerlei klachten de bijzondere rechtspleging onderzocht, zowel kampen als opsporingsdiensten betreffende.

Selectie en differentiatie

De gedetineerden waren in het algemeen ondergebracht in kampen in de buurt van de plaats waar zij gearresteerd waren. Meestal had de B.S. plaatselijk opvangkampen ingericht in scholen, fabrieken en andere gebouwen. Vanuit deze opvangcentra werden de gedetineerden reeds in de eerste weken overgebracht naar door het Militair Gezag ingerichte grotere definitieve kampen. Zo had b.v. de militaire commissaris in Drenthe alle gedetineerden geconcentreerd in het kamp Westerbork. De gedetineerden uit

groot- den Haag werden allen ondergebracht in Duindorp. Mannen en vrouwen werden bij voorkeur in afzonderlijke kampen ondergebracht. Soms echter in gescheiden afdelingen van één kamp, zoals wij in hoofdstuk V gezien hebben dat het geval was te Westerbork en aan de Levantkade.

Vanuit een oogpunt van moderne penitentiaire inzichten was deze toevallige onderbrenging van gedetineerden in de buurt van de plaats van aanhouding weinig gelukkig.

296

297

Vervanging van het cellulaire stelsel door detentie in gemeenschap, zoals in de kampen wel het geval moest zijn, bracht volgens die theorie mee, dat de gemeenschap, waarin de gedetineerden verbleven, naar bepaalde criteria geselecteerd behoorde te zijn. Uiteraard was in het begin van enige selectie naar gelang van leeftijd, aard en karakter geen sprake. Het directoraat-generaal heeft reeds onmiddellijk dit probleem gezien. In het eerste verslag van de afdeling III (kampen) over de maanden januari-mei 1946 komt de volgende passage voor: „De afdeling houdt hierbij de volgende opzet voor ogen: Uiteindelijke splitsing in mannen- en vrouwenkampen; afzonderlijke kampen voor wapendragers; voor jeugdigen (voorlopig tot 19jaar); voor veroordeelden; voor speciale gevallen, zoals tbc-patiënten, zwaar zieken en kraamvrouwen; voor het inrichten van kampen ten behoeve van oogstvoorziening en wederopbouw en werkkampen, waarin tevens de herscholing en vakopleiding ter hand kan worden genomen. Tenslotte het verplaatsen van gedetineerden naar kampen, zoveel mogelijk liggende binnen het rayon van de PRA, die de zaak van de betrokkene moet behandelen.”

Het is een ambitieus program, dat dezelfde kern bevat, die anderhalf jaar later het rapport over de verdere uitbouw van het gevangeniswezen, uitgebracht door de commissie-Fick in september 1947, zal behelzen: selectie der gedetineerden en differentiatie van de gestichten. Het program bevatte ook reeds de moeilijkheid, die bij de uitvoering zou blijken. Onder de genoemde criteria van selectie zijn namelijk tegenstrijdige. Wil men wapendragers afzonderlijk detineren, dan wordt het moeilijk hen in de buurt van de PRA, die hun zaak onderzoekt, onder te brengen. Is tewerkstelling bij de oogstvoorziening een criterium, dan zal voor gedetineerden uit het ressort Amsterdam de PRA veelal niet in de buurt zijn.

Men begint, terecht, met het selecteren van jeugdigen. Op 31 mei, 1, 3 of 4 juni 1946 worden alle gedetineerden, die op 15 april 1946 nog geen 19 jaren oud waren, overgebracht naar het kamp te Hemrik in Friesland²². Om te vermijden, dat velen van hen nu ver van de PRA zouden zitten, die hun zaak behandelde, is tegelijkertijd met de procureurs-fiscaal een regeling getroffen, dat alle zaken van te Hemrik gedetineerden zullen worden behandeld door de procureur-fiscaal te Leeuwarden. Daartoe zullen alle dossiers

vóór 28 juni 1946 naar Leeuwarden worden opgezonden ²³.

Met ingang van 1 maart 1946 worden alle lijders aan tuberculose opgenomen in noodsanatoria (zoals Lommerrijk te Hilversum) ²⁴.

297

298

In juni 1946 bericht de directeur-generaal aan de kampartsen: „Binnen zeer korte tijd zullen in de bewaringskampen te Vught en te Wezep, alsmede in het krankzinnigengesticht te Castricum afdelingen gesticht worden voor opname en verpleging van geesteszieke politieke gevangenen." Hij vraagt opgave van in de kampen verblijvende geestelijk gestoorden en epileptici ⁿ. In PMV is het probleem in belangrijke mate opgelost doordat geesteszieken de kampen verlaten hebben. Voor het geval er een geestesziekte optreedt; schrijft de directeur-generaal op 10 april 1947 aan de kampkommandanten, kan de patiënt in de psychiatrische inrichting te Franeker worden opgenomen ²⁶.

De afdeling kampen had een ambitieus programma, ook al omdat de beschikbare kampruimte in het voorjaar 1946 nog een onzekere factor was. De minister van Oorlog vraagt de onder zijn departement ressorterende kampen terug en de regering beslist, dat dit moet gebeuren, omdat „oproepen van de lichting 1945 prevaleert na ampele overweging boven snelle liquidatie van het probleem der politieke delinquenten" ²⁷. Op 23 april 1946 stelt het kamerlid dr. W.L.P.M. de Kort de vraag of het de minister van justitie bekend is, dat het opleidingscentrum voor priesters van een katholieke orde te Tilburg, huis Ave Maria, al sinds juni 1945 bewaringskamp is. De studenten moeten in de bierkelders van de paters Trappisten slapen. Minister Kolfschoten antwoordt, dat het feit hem bekend is. „De oplossing van het vraagstuk der politieke delinquenten, met name dat van de onderbrenging van de gedetineerden, noopt de Overheid tot het nemen van ingrijpende maatregelen, ten gevolge waarvan ook aan goede Nederlanders somwijlen nadeel niet kan worden bespaard. De ondergetekende is in zulke gevallen mede aangewezen op het inzicht der betrokkenen in de dikwerf onoplosbare moeilijkheden, waarvoor hij op dit gebied is gesteld." ²⁸ Het kamp Ave Maria, vrouwenkamp, in Tilburg, wordt voorlopig niet teruggegeven.

De afdeling kreeg in oktober 1946 niet alleen een krachtiger organisatie, maar ook grotere armslag. Door de uitvoering van het vrijlatingsplan-van Maarseveen van de lichte gevallen daalde het aantal gedetineerden van 65.304 op 1 juli 1946 tot 40.327 op 15 november 1946. Verbetering van legering en huisvesting werd mogelijk, er kwam speelruimte om selectie ten uitvoer te leggen, de sociale dienst kon beter werken.

Regiem

Men kan een regiem in een penitentiare inrichting slechts beschrijven aan de hand van verschillende factoren, die tesamen het regiem uitmaken.

Voeding en huisvesting is één van de factoren, de geestelijke verzorging, de arbeid, het contact met de buitenwereld behoren ook daartoe.

298

299

Een aantal van die factoren zal ik hieronder in afzonderlijke paragrafen behandelen. Ik wil die behandeling echter doen voorafgaan door de bespreking van enkele elementen van het regiem, die naar het uiterlijk misschien minder belangrijk zijn dan hetgeen zal volgen, maar die aan de andere kant een goede kijk geven op de ontwikkeling van de houding van het DGBR (en in feite dus van de Nederlandse overheid) tegenover de politieke delinquenten.

Het Militair Gezag had het roken door gedetineerden in de kampen absoluut verboden.²⁹ Er werd niet alleen geen rookwaar gedistribueerd, maar ook het roken van gekregen sigaretten of sigaren was verboden. Het was duidelijk een maatregel, die was ingegeven door de gedachte, dat deze mensen, die gedurende de bezetting nog konden roken toen niemand dat meer kon. nu maar eens moesten voelen, hoe het is als paria door de overheid te worden behandeld. Enige redelijke grond voor het verbod bestond niet: het was in feite puur pesterij van mensen, voor wie toch geen plaats meer in Nederland was.

De hoofden van afdelingen en diensten van het DGBR hielden wekelijks een stafvergadering onder leiding van de directeur-gene- raal Ter Veer. Op de 29ste vergadering, op 22 september 1946, wordt het besluit genomen het rookverbod op te heffen. Op 22 oktober 1946 gaat dan de circulaire aan kampkommandanten uit. waarbij het rookverbod wordt opgeheven³⁰. Weliswaar blijkt de overheid niet bereid distributiekaarten voor tabakswaar ter beschikking van gedetineerden te stellen, maar deze kunnen pakjes met rookgerei van familie toegezonden krijgen, mits niet in grotere hoeveelheden dan één persoon op zijn bonnen toegewezen krijgt.

Op een aantal punten was het regiem in de bewaringskampen in het begin geënt op het regiem in Duitse kampen. Een van de regels in die Duitse kampen was, dat gedetineerden niet de kranten mochten lezen, waaraan zij behoefte hadden. Deze zelfde afzondering van de wereld veroorzaakte het Militair Gezag door een toezending van kranten te verbieden. Dat had tot gevolg, dat in verschillende kampen een eigen nieuwsvoorziening ontstond (vermoedelijk gebaseerd op opgevangen radioberichten), die al spoedig naast nieuws ook commentaar ging bevatten. In de Harskamp werd een dergelijke kampkrant uitgegeven, die, volgens de Chef van de Staf Militair Gezag, „zodanig in strijd was met het door de regering en het Nederlandse Volk tegenover de politieke delinquenten ingenomen standpunt, dat de gehele oplage in beslag moest worden genomen.” Tegelijk werd in het algemeen het uitgeven van kampkranten verboden³¹.

Het DGBR vond dus de toestand, dat geen kranten in de kampen mochten

worden binnengebracht en dat ook geen kampkranten mochten worden uitgegeven.

299

300

Er was dus van enige nieuwsvoorziening van de gedetineerden geen sprake. Met het oog op een heropvoeding in democratische zin leek dit een ongewenste toestand. Kenmerkend voor de overgang van de gedachte „voor deze mensen is geen plaats meer in Nederland" naar de gedachte van herintegratie in de Nederlandse samenleving is, dat men toen niet kranten vrij in de kampen heeft toegelaten, maar zeil de uitgave van een nieuwsblad is begonnen, liet was een wekelijkse nieuwsvoorziening onder de naam Uitzicht. Hoe goed en objectief deze nieuwsvoorziening ook was samengesteld: het is duidelijk, dat zij op de gedetineerden altijd de indruk van een gezeefde informatie moest maken en dat zij de indruk moesten hebben, dat er in de vrije wereld ander en meer nieuws was, dat hun onthouden werd. Langzamerhand drong deze opvatting door. De Leeuwarder Koerier van 27 juni 1946 schreef een artikel over deze zaak onder het hoofd „Gebrek aan zelfvertrouwen", een pleidooi voor het toelaten van kranten.

Hoe hoog de zaak toen nog werd opgenomen blijkt uit het feit, dat de directeur-generaal op 17 september 1946 ³² een nota tot de minister van Maarseveen richt, waarin hij de voor- en nadelen van het toelaten van kranten uiteenzet en de minister verzoekt wel een beslissing te willen nemen. In een vervolgnota geeft de directeur-generaal zijn mening: „Het schijnt gewenst ook het lezen van dagbladen en tijdschriften in den vervolge toe te staan. Met een democratisch bestel is niet wel te verenigen, dat aan bepaalde personen, ook al zijn zij politiek gedetineerden, de kennisneming van een vrije pers onthouden blijft.”³³ Het gebrek aan democratisch zelfvertrouwen, dat de Leeuwarder Koerier gesignaleerd had, was opgeheven.

De minister ging niet over één nacht ijs. Hij verzocht de directeur-generaal de mening van de procureurs-fiscaal in te winnen. Toen bleek, dat ook die geen bezwaren hadden tegen opheffing van het verbod om kranten te lezen³⁴, verscheen op 19 januari 1947 de circulaire aan kampkommandanten, waarbij het lezen van alle kranten werd toegestaan behalve van de kranten, die de minister zou verbieden³⁵. Er wordt, terecht, een positieve stap gezet. De geestelijke en sociale verzorging moet uit haar budget zoveel mogelijk verschillende kranten ten behoeve van de gedetineerden aanschaffen. Voor rekening van familie kunnen dag- en weekbladen ook de gedetineerden persoonlijk gezonden worden, mits rechtstreeks door de uitgever (om correspondentie door aangestreepte letters in drukwerk te vermijden). Vakbladen kunnen op dezelfde wijze onbeperkt worden toegelaten.

300

301

Verboden door de minister zijn drie bladen: De Ochtendpost, De Lach en Sic³⁶. De Ochtendpost had ongezouten en vaak ongegronde kritiek op de bijzondere rechtspleging. De Lach en Sic waren voor die dagen opwindende sexblaadjes.

Behalve dit verbod kon de kampcommandant op grond van „een ernstig vermoeden dat de inhoud (of een deel daarvan) aanleiding kan geven tot verstoring van rust en orde in het kamp" een exemplaar van een krant of blad weren. Hij moet dan wel eerst het advies van de commissie voor geestelijke en sociale verzorging inwinnen en „de politieke strekking van een of meer artikelen kan op zichzelf geen motief tot wering opleveren."

Behoudens de beperkingen, die ik juist genoemd heb, zijn de politieke delinquenten wat de nieuwsvoorziening betreft weer opgenomen in de Nederlandse gemeenschap. Het heeft van de bevrijding tot januari 1947 geduurd, terwijl het argument van de directeur-generaal omtrent de onverenigbaarheid van een krantenverbod met het democratisch bestel ons nu het intrappen van een open deur voorkomt.

Nog een paar maanden langer heeft het geduurd voordat de bijzondere positie, die de Nederlandse vlag in het kamp innam, werd veranderd. Overeenkomstig de reeds door het Militair Gezag vastgestelde regels moest iedere dag in aanwezigheid van de aangetreden kampbewoners de vlag gehesen worden. Daarnaast hadden de gedetineerden de verplichting om de vlag te groeten telkens als zij die passeerden. Het was een vernederende verplichting, want zij gold niet voor vrije voorbijgangers. Er was dus geen sprake van een algemeen eerbetoon voor de nationale vlag, maar van een opzichtig eerbetoon van mensen, die in bezettingstijd die vlag verraden hadden. Bovendien had de N.S.B. in de bezetting als Nederlandse vlag niet het rood-wit-blauw, maar het oranje-blanje-bleu gevoerd. Het was dus een eerbetoon voor een vlag, die niet de hunne was geweest. Het was kortom een regeling, die geen redelijke zin had en veel weg had van pesterij. In april 1947 wordt de dagelijkse vlaggenparade afgeschaft: zij wordt beperkt tot nationale feestdagen. Ook het groeten van de vlag door gedetineerden, als zij er voorbij komen, verdwijnt.³⁷

Een maand later wordt de gedetineerden toegestaan te zonnebaden, op van buiten niet zichtbare plaatsen buiten de werktijden. Men is bang, dat de buitenwereld zou zien, dat de gedetineerden deel hebben aan een menselijk genoeg als het zonnebaden. Maar verboden is het niet meer³⁸.

Ik heb hier enkele onderdelen van het regiem bijeengebracht, die gemeen hebben, dat hun ontwikkeling in de loop van de tijd uitsluitend bepaald is door de ontwikkeling van de houding van de overheid tegenover de politieke delinquenten.

301

302

Wanneer wij over bezoeksregelingen of over arbeid spreken, zal blijken,

dat de ontwikkeling afhangt van van buiten komende materiële omstandigheden. Bezoek eist bewaking en meer bezoek eist meer bewaking. Arbeid kan alleen worden vellicht als die aangeboden wordt. Maar of kranten toegelaten worden of niet, of een vlag gegroet moet worden of niet, of gezonnebaad mag worden of niet zijn vragen, die beantwoord kunnen worden onafhankelijk van van buiten komende omstandigheden. Het hangt alleen van onze wil af. of wij roken willen toeslaan. Als wij dal willen gebeurt het; als wij met willen gebeurt hel niet. De ontwikkeling van het regiem op het punt van roken, kranten, vlaggen en zonnebaden is daarom illustratief voor de ontwikkeling van de mentaliteit van de overheid tegenover de politieke delinquenten.

.Arbeid

Zowel de Bewaringsregeling (ten aanzien van onveroordeelden) als de Interneringsregeling 1946 (ten aanzien van door de tribunalen tot internering veroordeelden) bevatten de verplichting voor de gedetineerden om de hun opgedragen arbeid te verrichten. Het was een bepaling, die vanouds in de gevangeniswetgeving voorkwam.

De Interneringsregeling 1946 voegde daar een idealistische bepaling aan toe:

„1. De arbeid is zoveel mogelijk in overeenstemming met ieders opleiding, aanleg en persoonlijkheid.

2. Er zal bij de bepaling van de door ieder der geïnterneerden te verrichten arbeid zoveel mogelijk rekening gehouden worden met de aard van de arbeid, waardoor hij na ontslag uit de internering in zijn levensonderhoud zal moeten voorzien.”³⁹

Gedwongen niets doen tijdens een langdurige detentie is een feitelijke strafverzwaring. Dat de verplichting om te werken een onderdeel van een gevangenisregiem uitmaakt, is dan ook begrijpelijk. De uitvoering van het beginsel van de plicht tot arbeid is evenwel niet gemakkelijk.

Bij het organiseren van werkobjecten voor gedetineerden spelen een aantal factoren een rol, die elkander gedeeltelijk tegenwerken. In het algemeen moet men oppassen vrije arbeiders geen concurrentie aan te doen door goedkope arbeidskrachten onder de gedetineerden in het normale productieproces in te schakelen. Dat probleem speelde na de bevrijding, toen er veel opgebouwd moest worden, nog nauwelijks een rol. Maar het is wel duidelijk, dat de belangen van de berechting en van de arbeid niet altijd met elkaar in overeenstemming waren. Het onderzoek had behoefte aan verdachten en getuigen dichtbij de onderzoekende opsporingseenheid.

302

303

Daarbij interesseerde het de opsporing niet, of er voor de betrokken gedetineerden geschikte arbeidsobjecten in de buurt waren. De differentiatie van jeugdigen en hun samentrekken in het kamp te Hemrik maakte hen aangewezen op de daar aanwezige arbeid. Met hun persoonlijke aanleg,

zoals artikel 12 van de Interneringsregeling W46 eiste, kon geen rekening worden gehouden: de selectie op leeftijd prevaleerde boven de selectie op geschiktheid voor bepaalde arbeidsobjecten. De gedachte, dat een gedetineerde niet te ver van zijn gezin moest worden geplaatst teneinde hem niet te zeer van zijn sociale omgeving in de vrije maatschappij te verwijderen, is in strijd met de selectie op persoonlijke indicaties en op arbeidsgeschiktheid. Kortom, het vinden van geschikte arbeidsobjecten is in ieder gevangenisstelsel een uiterst gecompliceerde zaak.

Nu werd ten aanzien van de politieke delinquenten dit vraagstuk vereenvoudigd, omdat er bepaalde maatschappelijke behoeften waren, waarin — mede door de gedetineerden — moest worden voorzien. Het belangrijkste van die punten was in de na-oorlogse jaren de voedselvoorziening.

Reeds op 6 juni 1945 gaat een circulaire van generaal Kruis aan de kampkommandanten uit, waarin hij gelast, dat alle gedetineerden, die tot werken in staat zijn, voor zover daarom door het bureau Oogstvoorziening gevraagd wordt, aan oogst- en landbouwwerkzaamheden moeten worden te werk gesteld⁴⁰. In de jaren 1946⁴¹, 1947⁴² en 1948⁴³ wordt dit voorschrift herhaald.

Het loon, dat gedetineerden met arbeid voor derden verdienen, wordt uitbetaald aan het DGBR. Over het deel daarvan, dat aan de gedetineerden ten goede kwam, spreek ik hieronder. Ik maak deze opmerking hier, omdat kennelijk reeds in augustus 1946 aan het DGBR opviel, dat de gedetineerden erg weinig productie maakten in de landbouw. Men kon dat constateren doordat zij daar per prestatie werden betaald. In een circulaire aan de kampkommandanten wordt erop gewezen, dat een landarbeider ongeveer 7 à 8 are per dag bewerkt, een niet-geschooide vrije arbeider 4 en een gedetineerde maar 1. De laatsten werken dan ook veelal zittende op kistjes, wat weliswaar comfortabel is, maar weinig efficient⁴⁴.

De arbeid in de landbouw was voornamelijk beschikbaar in de oogsttijd, zomer en herfst. Om andere arbeid voor de gedetineerden te vinden was grote inventiviteit en activiteit nodig. Soms kon binnen het kamp een opdracht van de industrie worden uitgevoerd. In een enkel geval was deze bereid machines binnen het kamp te plaatsen. In andere gevallen werden gedetineerden buiten het kamp te werk gesteld, bij voorbeeld vrouwelijke gedetineerden in wasserijen en bij het inpakken.

303

304

Tewerkstelling buiten het kamp was niet zonder nadelen. In een circulaire aan de kampkommandanten somt de directeur-generaal, reeds in oktober 1946, die nadelen op. Er is een grote kans op ontvluchtingen. Gedetineerden krijgen van hun werkgevers soms te grote vrijheden. Contact met vrije arbeiders kan aanleiding geven tot het smokkelen van brieven, tabak en extra voeding. In het bijzonder bij vrouwen doen zich wel onzedelijkheden voor op de werkobjecten. De directeur-generaal eindigt zijn brief met de volgende

vermaning: „Geen werkobject mag worden aangenomen dan nadat de kampcommandant zich ervan heeft overtuigd, dat de mogelijkheid van bewaking zodanig is. dat de kans op ontvluchting en op misstanden praktisch uitgesloten moet worden geacht."⁴⁵

In het dagelijks leven van de gedetineerde is het werk een belangrijk element. Het is daarom jammer, dat de archieven van de onderafdeling arbeid van het DGBR niet zijn bewaard gebleven. Zij zouden ons informatie hebben gegeven over de aard en de hoeveelheid van de arbeid, die in de verschillende kampen werd verricht. Nu weten wij slechts iets over meer algemene werkobjecten, zoals de arbeid voor de oogstvoorziening en enkele andere objecten, en over de problemen verbonden aan de betaling van arbeidsloon.

Arbeid was, indien opgedragen, verplicht. Er was echter soms speciale arbeid, die alleen op basis van vrijwilligheid verricht werd.

Onmiddellijk na de bevrijding werd door het leger, dat daarvoor speciale eenheden had, een begin gemaakt met het mijnenvrij maken van die stukken grond, waar de Duitsers landmijnen hadden ingegraven. Dat was in het bijzonder langs de stranden het geval, waar men rekening gehouden had met een mogelijke landing van de geallieerden. Onder de gedetineerden waren duizenden wapendragers, waaronder uiteraard ook, die met explosieve n vertrouwd waren geraakt tijdens hun dienst in het Duitse leger. Het is daarom niet verwonderlijk, dat een aantal gedetineerden zich vrijwillig hebben gemeld om mee te helpen mijnen ruimen. Ongevaarlijk was deze bezigheid niet. Zeker acht gevallen van overlijden, zware verwondingen of arbeidsongeschiktheid tengevolge van ongevallen bij het mijnen ruimen zijn door de algemene inspectie behandeld⁴⁶. Gevaar liepen ook de bewakers, die de gedetineerden moesten begeleiden.

Hierdoor ontstond een bijzonder probleem. De gedetineerde, die bij een onderneming te werk gesteld werd, kreeg loon (dat aan het DGBR werd uitbetaald) en was, als iedere vrije arbeider sociaal verzekerd. De Ongevallenwet was op hem van toepassing. En al moge de uitkering krachtens die wet bij ongevallen naar onze huidige begrippen nogal mager geweest zijn: zij was voor de gedetineerde niet anders dan voor de vrije arbeider.

304

305

Maar dit systeem werkte niet bij het mijnen minen. De werkgever daarvan was het leger en voor militairen gold een eigen regeling ten aanzien van in en door de dienst opgelopen ongevallen. Dat was een militaire ambtenarenregeling, die niet gold voor burgers als gedetineerden en bewakers. Terwijl de tewerkstelling bij het mijnen minen dus een veel groter risico meebracht dan welke andere arbeid ook. was de voorziening bij ongevallen afwezig. De heer Raat (die toen als hoofd van de buitenbewaking voor de begeleidende bewakers verantwoordelijk was) en deze schrijver zijn deze vreemde situatie bij het ministerie van oorlog gaan uitleggen. Als er

geen verzekering als voor andere gedetineerden komt, zeiden zij, wordt het mijnen minen gestopt⁴⁷. Het dreigement helpt niet. In oktober 1946 komt het bericht van de minister van oorlog, dat hij niet bereid is tot het treffen van sociale voorzieningen, ook niet voor bewakers, die bij het opruimen van mijnen of munitie worden gedood of gewond⁴⁸. Daarmee was het mijnen opruimen afgelopen. Maar er was wel tegelijkertijd een probleem aan het licht gekomen.

De gedetineerden, die bij particuliere werkgevers werden te werk gesteld, vielen onder de Ongevallenwet: dat werd bij hun tewerkstelling overeengekomen en er werd ook premie betaald. Maar de gedetineerden, die in de kampen in eigen werkplaatsen van het DGBR werkten, misten die sociale zekerheid bij ongevallen. Zij konden immers niet worden beschouwd als werknemer in de zin van de Ongevallenwet. Wilde men ook voor hen die zekerheid bereiken, dan zou bij een speciale wet de Ongevallenwet op hen van toepassing moeten worden verklaard. Ik laat de complicaties, die dat opleverde, hier in het midden. Interessant is, dat op 6 december 1946 het DGBR reeds een voorstel aan de minister van justitie doet om de totstandkoming van een dergelijke toepasselijk-verklaring van Ongevallenwet en Invaliditeitswet op gedetineerden te bevorderen⁴⁹. Daardoor zou een gedetineerde, die door een cirkelzaag van een houtbewerkingsmachine geraakt werd binnen het eigen bedrijf van een kamp niet slechter afzijn dan een vrije arbeider, wie een soortgelijk ongeval in de fabriek van zijn werkgever overkwam. De regeling is inderdaad tot stand gekomen. Zij is geworden de Wet sociale verzekering gedetineerden⁵⁰. Zij gold evenzeer voor politieke gedetineerden in bewarings- en interneringskampen als voor politieke en commune gedetineerden in gevangenissen. Zij is blijven gelden tot de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet haar in 1976 afschafte.

305

306

De verplichting om in de landbouw aan de oogst te werken was een algemene verplichting, die voor alle gedetineerden gold in alle kampen, die enigszins in de buurt van landbouwstreken lagen. Zij loste althans voor het oogstseizoen het moeilijke werk van arbeid zoeken op. Weliswaar welkten de gedetineerden niet hard en verdienden zij niet veel voor het DGBR, maar zij waren tenminste bezig. Van de arbeidsvoorwaarden stonden vast. Bij andere arbeids-objecten probeerden ondernemers nogal eens, misbruik makend van de noodzaak om werk voor de gedetineerden te vinden, de kampcommandanten te bewegen om werk voor een te gering loon gedaan te krijgen^M, Mede door het feit, dat de gedetineerden van het loon zelf niets kregen, was hun productie gering. Bovendien moest op ieder werkobject, landbouw of anderszins, permanent bewaking worden ingezet.

Het is dus begrijpelijk, dat gezocht werd naar een werkobject van grote omvang, waar liefst enkele duizenden gedetineerden tegelijk te werk gesteld konden worden. Dat object diende zich al snel aan. In het Nederland na de

bevrijding was gebrek aan alles, maar op twee gebieden was een voorziening essentieel: de voedselvoorziening en de energie. De laatste moest voornamelijk verkregen worden uit steenkool. Om zoveel mogelijk steenkool te delven waren mijnwerkers nodig. Al in september 1945 vraagt de Chef van de Staf Militair Gezag aan de kampcommandanten om opgave van gedetineerde mijnwerkers met de bedoeling om die in de mijnen te werk te stellen⁵³. Het DGBR pakt de zaak veel groter aan. Het voert onmiddellijk besprekingen met de mijndirectie, die graag gedetineerden als arbeidskrachten wil. Terecht zegt de directie, dat men alleen gedetineerden op basis van vrijwilligheid te werk wil stellen. De ervaring met de verplichte arbeid bij andere objecten heeft, zoals reeds is gebleken, niet tot een behoorlijke productie geleid. Al op 28 februari 1946, dus twee maanden na het optreden van het DGBR, gaat een circulaire aan de kampcommandanten uit, waarin wordt meegedeeld, dat met de directie van de staatsmijnen een plan besproken is om een zo groot mogelijk aantal gedetineerden bij het mijnbedrijf te werk te stellen. „Teneinde de mogelijkheden vast te stellen draag ik U op in Uw kamp na te gaan, welke gedetineerden bereid zijn *VRIJWILLIG* in de mijnen gaan werken.”⁵⁴ Het antwoord daarop kennen wij niet. Maar wel weten wij, dat op de agenda van de vergadering van procureurs-fiscaal van 27 maart 1946 een agendapunt 8 stond, dat als volgt was omschreven: „De staatsmijnen hebben verzocht de beschikking te mogen krijgen over gedetineerden, ook indien deze geen geschoolde mijnwerkers zijn, ten einde hen in te schakelen ten behoeve van de steenkolenproductie. Dit betekent, dat weer veel verdachten ver van de competente opsporingsinstanties verwijderd zullen worden.” Afsproken werd, dat de politieke recherche afdelingen in het belang van het onderzoek bezwaar tegen overplaatsing naar de mijnstreek zullen kunnen maken. Desondanks klaagt mr. Sikkels op de vergadering van 8 juli 1946 dat gedetineerden zonder zijn toestemming naar de mijnen zijn geplaatst (hoewel de recherche geen bezwaar had).^{54a}

306

307

Najaar 1946 gaat de arbeid in de mijnen van start. Er hadden kampen moeten worden ingericht ⁵⁵. De vrijwilligers, die zich hadden aangemeld moesten worden gekeurd. Er werd een gedelegeerde van de directeur-generaal voor de bijzondere rechtspleging benoemd, die belast werd met de leiding van alle mijnkampen en die de contactman was voor justitie met de mijndirectie ⁵⁶.

De inrichting van de mijnkampen in de herfst van 1946 komt aan het einde van de periode, waarin door de hiervoor beschreven vrijlatings-campagne van minister van Maarseveen het aantal gedetineerden met 25000 was teruggelopen. De kampcommandanten vreesden, dat door de inrichting van nieuwe kampen de bezetting van de bestaande wederom zou verminderen en dat dat tot opheffing van kampen en dus tot verlies van hun functie zou leiden. Zij proberen om gedetineerden, die zich vrijwillig voor werk in de mijnen hebben opgegeven, op hun besluit te laten terugkomen⁵⁷.

Ook pogen zij leegloop van hun kamp te voorkomen door met de politieke recherche afdelingen afspraken te maken, dat deze bezwaar tegen overplaatsing naar de mijnen zullen maken, waarmee volgens afspraak met de procureurs-fiscaal rekening zou worden gehouden⁵⁸. De vrijheid van de politieke recherche afdelingen wordt daarom ingeperkt. Op 9 december 1946 wordt hun meegedeeld, dat zij alleen dan tegen plaatsing in de mijnen bezwaar mogen maken, indien de betrokken delinquenten verdacht worden van zo ernstige feiten, dat zij cellulair opgesloten dan wel onder bijzondere bewaking moeten staan; indien de gedetineerde regelmatig in belangrijke zaken als getuige moet worden gehoord (wat nogal eens voorkwam bij belangrijke politiemensen in verraadzaken en in zaken tegen hun collega's); en indien de zaak van de betrokken gedetineerde zo ver was gereed gemaakt, dat hij binnen veertien dagen zou worden gehoord⁵⁹.

Er zijn ongeveer drieduizend gedetineerden in de mijnen gaan werken. Per 1 november 1947 waren er 1752 onveroordeelden en 1040 tot internering veroordeelden⁶⁰. Het is duidelijk, dat het aantal onveroordeelden met het vorderen van de berechting moest teruglopen. Op 22 november 1948 was het aantal onveroordeelden in de mijnen nog maar 205 en het aantal tot internering door de tribunalen veroordeelden 241. De onveroordeelden werden in die tijd voor een deel tot gevangenisstraf veroordeeld. En daar inmiddels ook het kamp Eygelshoven als gevangenis was aangewezen en ingericht waren daar 1159 veroordeelde politieke delinquenten in opgenomen⁶¹.

307

308

Op 1 januari 1949 was dit aantal tot gevangenisstraf veroordeelden opgelopen tot 1430 om dan geleidelijk te dalen door de beëindiging van de straffen, totdat in 1953 nog slechts 58 politieke gevangenen in Eygelshoven ondergebracht waren⁶²,

De mijndirectie wilde alleen echte vrijwilligers in de mijnen hebben. Zij weigerde anderen aan te nemen. Daarom vroeg de minister van justitie aan de rechterlijke colleges dringend om gedetineerden niet voorwaardelijk te veroordelen op de voorwaarde, dat zij een zekere tijd in de mijnen zouden gaan werken⁶³: de mijndirectie beschouwde dit niet als werken uit vrije wil en nam de mensen niet aan. De opgelegde voorwaarde kon dus niet vervuld worden.

De vrijwilligheid werd wel bevorderd doordat in de mijnkampen een veel aangenamer regiem werd ingevoerd dan in andere kampen. In het bijzonder het contact met familie werd belangrijk vergemakkelijkt. Er mochten pakketten worden ontvangen en wel eens per veertien dagen, die kleding, schoeisel en levensmiddelen mochten bevatten⁶⁴. Er werd veel meer bezoek toegestaan dan in andere kampen en wel eens per veertien dagen een uur, te verlengen tot twee uur voor kinderen beneden achttien jaar, en in bijzondere gevallen extra bezoek⁶⁵. De briefwisseling werd verruimd en wel tot eens per veertien dagen een briefschrijven en ontvangen, maar bovendien nog eens hetzelfde ten aanzien van naaste familie. Tenslotte kon daarboven nog eens

per veertien dagen een brief per kind worden ontvangen⁶⁶. Het belangrijkste verschil echter met de andere kampen lag in de regeling omtrent het arbeidsloon.

Met dit betere regiem was niet iedereen het eens. De directeur- generaal Ter Veer zag dit aankomen en is daarom het toekomstige regiem in de mijnen met de directeur van de Staatsmijnen dr. Groothoff gaan bespreken. Hij had voor die gelegenheid de procureurs-fiscaal Deelen (uit den Bosch) en Sikkel meegenomen, hoewel het niet zijn gewoonte was de procureurs-fiscaal in kampenkwesties te betrekken.

Bij die vergadering op 13 september 1946 op het bureau van de staatsmijnen werd het regiem in grote lijn vastgesteld als ik hierboven vermeld heb, omdat de mijnen groot belang hadden bij tevreden arbeiders. Mr. Sikkel heeft zich, zonder succes, tegen het mijnregiem verzet. Hij sprak, wederom, als zijn mening uit, dat voor deze landverraders eigenlijk geen plaats meer in Nederland is en hij deed dat in niet mis te verstane bewoordingen.

308

309

„Laat mij de kwestie nu even duidelijk stellen. Aan de ene kant hebben wij landverraders, die gestraft moeten worden of gestraft zijn, aan de andere kant is er kolennood.- Wij combineren die twee punten en wij zetten die mensen aan het werk waar wij mensen nodig hebben. Akkoord. De mijnen zeggen, dat zij deze mensen in alles als andere mensen behandelen; maar zij krijgen ook de faciliteiten die de vrije arbeiders krijgen. Maar vanaf het moment dat zij boven komen zijn zij weer gedetineerden en dan wordt het een utiliteitsvraag. Deze mensen moeten zoveel mogelijk geëxploiteerd worden. De mijndirecties moeten beschikken over arbeiders, die valide blijven. Er moet dus worden voorkomen. dat zij ziek worden. Aan de andere kant moeten de directies zich houden buiten de vraag of de mensen het Jeuk' hebben, om het nu maar eens populair te zeggen." En mr. Sikkel eindigt zijn redevoering met de mededeling, dat hij gemeend heeft de principiële kant naar voren te moeten brengen. ..Als wij het daarover eens zijn, dan gaan we samen in zee. U krijgt arbeiders, maar U moet goed begrijpen, dat het geboefte is en mijn grote angst is, dat men dit uit het oog zal verliezen."⁶⁶®

Het verslag vermeldt niet, dat iemand van de aanwezigen een principieel tegenbetoog heeft gehouden: men heeft het voor kennisgeving aangenomen en kennelijk mr. Sikkel gegund om in de weken, dat de vrijlatingscampagne van minister van Maarseveen (augustus tot oktober 1946) in volle gang was, nog eens zijn hart te luchten. De tirade is bewaard gebleven, omdat het verslag door de mijndirectie is opgemaakt: de organen van justitie namen de ontboezemingen van mr. Sikkel niet meer in hun verslagen op, omdat zij niet tot de besluitvorming bijdroegen.

De beloning van de gevangenisarbeid is een moeilijk probleem. Men zou willen, dat een gedetineerde een normaal arbeidsloon zou verdienen en dat dit, onder aftrek van de kosten van zijn levensonderhoud, aan zijn gezin ten goede zou komen. Dat zou de band tussen gedetineerden en hun gezinnen versterken. Het moreel van de gedetineerden zou worden gesteund door de gedachte, dat zij zelf in het levensonderhoud van vrouw en kinderen voorzagen.

Dit ideaalbeleid is niet te verwezenlijken. De eisen van de rechtspleging brengen mee, dat gedetineerden, die niet zijn veroordeeld (en dat waren de meesten in de jaren 1945, 1946 en 1947), niet ver van de recherche-eenheid moeten worden ingesloten. Selectie op geschiktheid voor bepaalde arbeid, die in bepaalde kampen beschikbaar was, bleek dus niet mogelijk. Als in een kamp een drukkerij is, betekent dit niet, dat men alle grafici in dat kamp kan concentreren: andere overwegingen verzetten zich soms daartegen. Het gevolg is, dat veel arbeid ongeschoolde arbeid moet zijn. Ook vakmensen kunnen vaak niet in hun vak te werk gesteld worden. Voor ongeschoolde arbeid kan maar een gering loon worden betaald.

309

310

Van mensen, die gewond en arbeiden, is de prestatie getint. Paar komt bij, dat in de kampen een deel van de arbeidstijd verloren ging aan andere bezigheden. Bezoek van familie of van advocaten vond plaats in arbeidstijd. Geestelijke en sociale verzorgers hielden hun gesprekken met gedetineerden ook in de tijd, die normaal voor werken was bestemd.

Het gevolg van dit alles was, dat het door de gedetineerden verdiende loon in het algemeen onvoldoende was om een gezin van te onderhouden. De gezinnen waren dus aangewezen op wat in die dagen steun heette: een uitkering van gemeentewege, die juist voldoende was om het leven bij te houden. De daardoor ontstaande bezorgdheid over de materiele toestand van de achtergebleven gezinnen en het gevoel daaraan niets te kunnen doen vormde ook geen prikkel voor de arbeidslust.

Het directoraat-generaal heeft een middenweg gezocht om uit deze moeilijkheden te komen. Bij circulaire van 20 juni 1946⁶⁷ wordt bepaald, dat gedetineerden 10% krijgen van het wekelijks door hen verdiende bedrag. 3% is bestemd voor de cantinekas van de gedetineerde. Hij kan daarvoor uit de cantine van het kamp goederen kopen. De overblijvende 7% is bestemd voor de uitgaanskas, die hem bij ontslag uit het kamp wordt meegegeven, zodat hij niet zonder enige middelen de maatschappij weer wordt ingestuurd.

„Bovendien heeft de Ministerraad besloten de gedetineerden nog tien procent ter beschikking te stellen en wel op de volgende wijze:

- a. indien echtgenote met kinderen is achtergebleven voor de echtgenote;
- b. indien kinderen in gezinsverpleging zijn, voor de verzorgers van de kinderen;

c. voor de anderen bij de uitgaanskas.”

De moeilijkheid van dit systeem lag in het feit, dat de ondersteuning van

behoefte krachten de Armenwet door de gemeenten geschiedde en dat die ondersteuning, zoals gezegd, alleen voorzag in het allernoodzakelijkste levensonderhoud. De gemeenten waren dan ook snel geneigd extra inkomsten (zoals de hier genoemde 10%) van het door hen voor ondersteuning betaalde bedrag af te trekken. Als zij dat zouden doen, was de morele steun, die gedetineerden zouden krijgen van het feit, dat zij tenminste enigermate in het onderhoud van het gezinnen bijdroegen, verdwenen.

310

311

De minister van justitie Kolfshoten had dit wel voorzien. Vandaar dat hij een beroep op zijn collega's van Binnenlandse Zaken en van Sociale Zaken deed om de van de arbeid van de gedetineerden afkomstige 10% niet van de steun af te trekken⁶⁸.

Nu hadden de ministers niet over de uit te keren steunbedragen te beslissen. Dat was een zaak van de gemeenten. De minister van binnenlandse Zaken kon dan ook niet veel meer doen dan een aanbeveling tot de gemeenten richten om de 10% niet van de uit te keren steun af te trekken. Dat heeft hij ook gedaan⁶⁹. Succes had hij niet altijd onmiddellijk⁷⁰. Ook de Centrale Commissie voor de nazorg van ontslagen politieke delinquenten bij het ministerie van Sociale Zaken werd ingeschakeld om onwillige gemeentebesturen te overreden⁷¹. Het bezwaar tegen de regeling werd door het Eerste Kamerlid Koejemans geformuleerd, toen hij opmerkte, dat bij werklozen alle inkomsten van steun worden afgehouden, maar dat landverraders in een bevoorrechte positie worden geplaatst⁷². De gedachte, dat voor deze landverraders geen plaats meer is in Nederland, heeft het echter ook op dit punt verloren.

In oktober 1947 wordt het percentage van het aan de gezinnen uit te keren deel van het arbeidsloon verhoogd. Bij een verdiend loon van f120 per maand wordt 10% aan het gezin gezonden, maar dit percentage loopt op bij hogere verdienste. Bij een verdiend loon van f 140 per maand wordt 20% aan de gezinnen ter beschikking gesteld⁷³. Enkele maanden later begint de opklimming ten aanzien van gezinnen met een echtgenote bij een verdienste van f80 per maand om reeds bij f100 tot 20% te zijn gestegen⁷⁴.

In de mijnen gold een andere regeling. Daar werd 50% van het verdiende loon aan de gezinnen overgemaakt⁷⁵. Meestal was dit bedrag hoger dan het bedrag, dat de gezinnen als ondersteuning van de gemeentebesturen plachten te ontvangen¹⁶. De in de mijnen te werk gestelde gedetineerden werkten immers vrijwillig en vaak vooral met het motief in staat te zijn hun gezinnen te onderhouden. Hun arbeidsprestatie was dan ook in het algemeen groot.

Ontvluchtingen

De kampen waren weliswaar omrasterd en werden van buiten bewaakt, maar er bestond toch een vrij grote mogelijkheid tot ontvluchting. In het bijzonder wanneer gedetineerden buiten het kamp kwamen, hetzij op transport hetzij

om te werken, was de mogelijkheid om de benen te nemen soms aanwezig. Van die mogelijkheid is gebruik gemaakt.

311

312

Op een persconferentie te Groningen deelde ir. Mentrop van het Militair Gezag mee, dat van september 1944 tot begin april 1945 1692 gedetineerden ontvlucht waren, waarvan echter 1039 weer waren opgepakt. Er stonden dus 633 als ontvlucht te boek⁷⁷. Een jaar later blijkt het aantal ongeveer gelijk gebleven te zijn. Minister Kolfschoten antwoordt op de vraag van mr. M.M. van der Goes van Naters, lid van de Tweede Kamer, op 30 maart 1946: "Van de meer dan 100.000 politieke gedetineerden, die sinds de bevrijding in bewaring zijn gesteld, is, voornamelijk in de eerste maanden na de bevrijding, 0,6% ontvlucht". Een vierde deel hiervan kon uit het kamp Vught ontvluchten, dat in de eerste tijd na de bevrijding mee gebruikt werd door geallieerde troepen⁷⁸.

Een jaar later herhaalt van der Goes van Naters zijn vraag en op 5 maart 1947 antwoordt minister van Maarseveen, dat er tussen 1 augustus en 11 februari 1947 425 gedetineerden ontvlucht zijn. „Op 11 februari 1947 waren in totaal 732 politieke delinquenten voortvluchtig. Op 1 augustus 1946 bedroeg dit aantal 722. Gelijk uit deze cijfers blijkt, zijn tussen 1 augustus 1946 en 11 februari 1947 415 ontvluchte delinquenten wederom gearresteerd.”⁷⁹

Ontvluchtingen kwamen bij allerlei gelegenheden voor. Wij hebben gezien, dat bij een ontvluchtingspoging in Westerbork een uitbreker werd doodgeschoten. Uit het kamp da Costastraat in Amsterdam ontvlucht in begin 1947 een gedetineerde, die van de moord op de schrijver A.M. de Jong verdacht wordt⁸⁰. Op 13 januari 1947 stelt jkvr. mr. C.W.I. Wttewaal van Stoetwegen vragen aan minister van Maarseveen over de ontsnapping van 23 SS-ers tegelijk tijdens een transport van Hoensbroek naar Fort Erfprins in den Helder. Minister van Maarseveen antwoordt, dat die ontvluchting te wijten is aan nalatigheid van bewakers, die onderweg zijn gaan koffie drinken⁸¹.

Kennelijk naar aanleiding van de aandacht, die de ontvluchtingen in de Tweede Kamer hebben getrokken, wordt een maatregel genomen om ontvluchten minder aantrekkelijk te maken. Wie na ontvluchting weer gearresteerd wordt (en dat gebeurde, zoals wij gezien hebben, geregeld) zal in kamp Crailo worden geplaatst en aan een strengere tucht worden onderworpen. Per maand zal beoordeeld worden, of dat regiem wordt verlengd. Met de procureurs-fiscaal is afgesproken, dat gedurende de periode van strengere tucht geen verhoren zullen plaats vinden, niet buiten vervolging zal worden gesteld en geen behandeling door een bijzonder gerechtshof zal geschieden. Wie na ontvluchting gepakt wordt, bewerkstelligt daarmee de vertraging van de behandeling van zijn zaak⁸².

Veel geholpen heeft het niet. Het aantal ontvluchtingen blijft constant. In januari 1948 wordt een nieuwe poging gedaan om het aantal in te perken.

312

313

De directeur-generaal analyseert in een circulaire aan de kampcommandanten, in welke situaties de gedetineerden tot ontvluchten geneigd zullen zijn. Meestal is dat wanneer hij de afloop van zijn zaak somber inziet. Hij geeft drie gevallen, waarin dat waarschijnlijk is en wel:

a. wanneer is gebleken, dat de zaak niet voor een tribunaal zal komen maar voor een bijzonder gerechtshof (en dus veel ernstiger is dan de gedetineerde aanvankelijk gedacht had);

b. wanneer tegen een gedetineerde een veel zwaardere straf geëist is dan hij gedacht had;

c. wanneer een gedetineerde tot een lange straf is veroordeeld. In al die gevallen is het risico van ontvluchten groot. Gedetineerden op wie deze situaties toepasselijk zijn, mogen niet buiten het kamp te werk gesteld worden ⁸³.

Het schijnt nog altijd niet te helpen. Op 18 mei 1948 wordt aan de kampcommandanten bericht, hoe men ontvluchtingen moet tegengaan. Aan de binnenzijde van de draadafsluiting moet een strook grond van 1 | a 2 meter worden omgespit en aangeharkt, zodat iedere voetstap duidelijk zichtbaar zal zijn. „Deze strook grond moet aan de binnenzijde worden afgesloten door een waarschuwingsdraad ter hoogte van 1 meter boven de begane grond. — Aan deze draad zullen met tussenruimten van ongeveer 40 meter bordjes worden opgehangen met het volgende opschrift:

Verboden toegang

Er wordt zonder waarschuwing geschoten.”⁸⁴

Ontvluchten bleef altijd mogelijk. Vooral voor hen, die tot lange straffen veroordeeld waren of vreesden te zullen worden, was er weinig te verliezen. Spectaculair was de ontvluchting van zeven gevangenen uit de strafgevangenis in Breda, die allen een levenslange gevangenisstraf uitzaten, twee van hen zelfs bij wege van gratie van de doodstraf. Het gebeurde op 26 december 1952. In de Eerste Kamer houdt mr. J. In 't Veld een interpellatie. Minister Donker vertelt dan hoe het gegaan is. Terwijl alle gedetineerden voor het zien van een film in de koepel waren, zijn de vluchtelingen via de verwarmingskelder door een stortgat naar buiten gekomen. De buitenbewaking was ingetrokken, omdat toch alle gedetineerden in de koepel waren. Met ladders uit de kelder zijn zij de muur overgeklommen. Buiten stonden twee auto's klaar. Omstreeks half twaalf zijn zij te Groesbeek door de Duitse douane aangehouden, die hen een boete liet betalen wegens illegale grensoverschrijding en vervolgens doorliet.⁸⁵

313

314

Experiment met open kamp

Ondanks de Duits aandoende maatregelen tegen ontvluchting, waartoe men in januari 1948 zijn toevlucht genomen had, gaat men onverdroten door met penitentiaire experimenten. In april 1948 wordt in de Noordoostpolder het kamp Westvaart ingericht als open kamp. Er is geen afsluiting en geen buitenbewaking. Het is bestemd voor door een tribunaal tot internering veroordeelden, die een strafrestant van minimaal 3 maanden en maximaal anderhalf jaar hebben. Zij zullen moeten beloven niet te ontvluchten, hoewel alle mogelijkheden daartoe aanwezig zijn. Buiten de werktijden kunnen zij zich vrij in en buiten het kamp bewegen,⁸⁶

In september wordt het experiment voltooid: de gedetineerden kunnen op gezette tijden week-end verlof krijgen¹⁷. Het is geen onverdeeld succes geworden, gedurende het verlof kregen de gedetineerden weer normaal contact met hun gezinnen, maar — en dat was het nadeel — deelden zij ook de zorgen van die gezinnen zonder in staat te zijn daaraan iets te doen. Een weekend verlof kort voor de invrijheidstelling werd als voorbereiding op de terugkeer in het gezin zeer op prijs gesteld. Maar een dergelijk weekend, dat nog een jaar of meer van de terugkeer verwijderd was, stelde de gedetineerde voor een zwaar dilemma. Terugkeren betekende de zorgen van het gezin meenemen naar het kamp. Niet terugkeren betekende zijn woord breken. Kortom, weekend verlof is goed, maar moet niet te lang voor de invrijheidstelling worden verleend.

Reeds op 15 oktober 1948 moet om praktische redenen worden besloten liet kamp op korte termijn op te heffen⁵⁸. De gedetineerden, voor wie overplaatsing naar een ander kamp een aanzienlijke teruggang in regiem zou zijn, worden in vrijheid gesteld op voorwaarde, dat zij hun strafrestant als arbeider in de Noordoostpolder doorbrengen.

Heropvoeding

„De internering zal, voor zover mogelijk, tevens strekken tot opvoeding en opleiding der geïnterneerden tot nuttige leden van het Nederlandse volk”, zegt het Tribunaalbesluit. De Interneringsregeling 1946 herhaalt dezelfde zin⁹⁰. Ook de na-oorlogse opvattingen over de gevangenisstraf (die op veroordeelden door de bijzondere gerechtshoven van toepassing was) stoelden op dezelfde gedachte: de gevangenisstraf moest mede dienstbaar zijn aan de wederinschakeling van de veroordeelden in het maatschappelijk leven. De in 1954 tot stand gekomen gevangeniswetgeving heeft die gedachte expliciet tot uiting gebracht⁹¹. De vrijheidsstraf was niet anders dan een fase in het proces van reclassering, dat met de voorlopige detentie begon en na de invrijheidstelling doorliep in het reclasseringstoezicht.

Het is in ieder geval duidelijk, dat het Tribunaalbesluit een wederinschakeling van de politieke delinquenten in de maatschappij voorzag. zij het aanvankelijk na een als tamelijk automatisch beschouwde internering van tien jaren. Wij hebben gezien, dat dit automatisme mede door het verzet van de benoemde presidenten van tribunalen in het Zuiden reeds vóórliet functioneren van de tribunalen is vervallen en vervangen door een individuele beoordeling van ieders mate van schuld door de tribunalen en een daarmee corresponderende duur van de internering.

Wederinschakeling in de maatschappij is alleen mogelijk, indien die maatschappij dat wenst en indien de betrokkenen zich openstellen voor die na-oorlogse maatschappij.

Het is duidelijk, dat de gedachte „Er is voor deze landverraders geen plaats meer in Nederland” niet bevorderlijk voor het wederzijds contact is, dat het wezen van die wederinschakeling uitmaakt. Het is ook duidelijk, dat wanneer men ter aanduiding van de politieke delinquenten het woord „geboefte” gebruikt, men van die wederopneming in de samenleving nog ver verwijderd is.

Het probleem werd actueel toen in de nazomer 1946 met de uitvoering van het plan van minister van Maarseveen om lichte gevallen vrij te laten en buiten vervolging te stellen een groot aantal politieke delinquenten terug ging komen in de maatschappij. Hun zaken zouden zijn afgedaan. Zij zouden, afgezien van het hun voor tien jaren ontnomen kiesrecht, weer als gewone burgers met de andere Nederlanders verkeren. Dan ook wordt voor de wederopneming gepleit, eerst van jeugdigen en lichte gevallen, juist van oud-illegale zijde⁹². „Aan de arbeid tot reclassering van de ‚waarlijk lichte gevallen’ onttrekke de illegaliteit zich niet”, schreef het kamerlid Scheps⁹³.

Een jaar later, in het najaar 1947, verschijnt in De Vrije Stem-Op korte golf een artikel over zin en mogelijkheid van reclassering, ditmaal niet beperkt tot „waarlijk lichte gevallen”.⁹⁴ Ook de Waarheid, die lang vastgehouden heeft aan het „er is geen plaats voor landverraders in Nederland” gaat in die tijd om. In een artikel „Wat te doen met de ex-N.S.B.-ers?” wordt gepleit voor politieke scholing en reïntegratie⁹⁵.

Ook aan socialistische kant wordt gepleit voor wederinschakeling van de politieke delinquenten in de maatschappij. Mevrouw H. Verwey-Jonker schrijft in Socialisme en Democratie een uitvoerig artikel over het vraagstuk.⁹⁵³ Het politieke misdrijf, schrijft zij, is voorgeschreven door de groeps Moraal binnen de N.S.B. Iedere politieke delinquent had zijn eigen motieven gehad om nationaal-socialist te worden. Mislukkingen in het leven hadden daar soms toe geleid. Bij anderen speelden egoïstische motieven een hoofdrol.

315

316

Het werkelijke motief was veelal niet het enthousiasme voor de nationaal-socialistische gedachte. Die was ook niet het cement, dat de groep

samenbond. Men moet nu de groepsmoraal doorbreken en daarmee de band met de groep van de individuen. De katholieke kerk doet dit door politieke delinquenten op te nemen. ..De leden van andere groepen en richtingen doen goed hierin een voorbeeld te zien: het is - hoe onbegrijpelijk het ook is — op het moment een onjuiste politiek om oud-N.S.B.-ers te veel uit te sluiten uit vakbonden, sportverenigingen, jeugdbewegingen enz.”

De Stichting Toezicht Politieke Delinquenten doet het hare om de wederopnemingsgedachte aanvaard te doen krijgen. Door verschillende maatregelen van materiele aard wordt de terugkeer in de maatschappij van ex-gedetineerden vergemakkelijkt.

Ik zal daarop later terugkomen. Wat ons hier bezig houdt, is de vraag, of in de kampen sprake was van heropvoeding, zoals het Tribunaalbesluit en de Interneringsregeling 1946 stelden. Werden de gedetineerden door het verblijf in de kampen voorbereid om als goede democraten te gaan deelnemen aan een democratisch ingericht volksleven? Ik bedoel daarmee een maatschappij, waarin iedere burger door het uitbrengen van zijn stem invloed kan hebben op het bestuur: waarin geen discriminatie bestaat op grond van geloof, ras of politieke overtuiging: waarin de mensenrechten worden gerespecteerd en waarin verdraagzaamheid heerst. Bereidde het verblijf in de kampen op zo'n maatschappij voor?

Het is wel duidelijk, dat de begintijd met in een aantal kampen slechte regiems en in andere afrekeningen met nationale of lokale prominenten tot wederopvoeding niet bijdroeg. Die eerste tijd heeft bij een aantal gedetineerden zo'n trauma achtergelaten, dat zij niet anders konden dan het gevoel hebben dat de nederlandse kampen niet beter waren dan de duitse. Weinigen waren in staat de toestanden van de eerste weken als uitvloeisel van de bevrijdingsroes te zien. Bij veel meer werd ieder begrip voor wat zich in de buitenwereld afspeelde erdoor geblokkeerd.

Maar afgezien van de wantoestanden was ook het gewone kampleven niet bevorderlijk voor het aankweken van een democratische gezindheid. Het kamp was strikt hiërarchisch georganiseerd. Van een democratische bestuursopbouw in het kamp was evenmin sprake als bij de duitse overheidsinstanties het geval geweest was. Men was bang voor de vrijheid van meningsuiting en liet, zoals hiervoor is verteld, in de eerste tijd geen kranten en tijdschriften toe. Over de voorlopige detentie werd niet door de rechter geoordeeld, maar door het militair gezag en later door het openbaar ministerie. Die detentie duurde lang. Wie in september 1946 gedetineerd was zat reeds meer dan een jaar in het kamp, in het Zuiden omstreeks twee jaar. Een eerste verhoor had vaak niet eens plaats gevonden. Kontakt met de raadsman was beperkt tot een enkel gesprek.

316

317

Kortom: wat de gedetineerden zagen van de wereld was het kamp en de berechting. Beide waren geen voorbeelden van eerbied voor democratische vormen en mensenrechten. Het mag dan, ik herhaal het, in de gegeven

omstandigheden niet goed anders mogelijk geweest zijn: de indruk, die bij de gedetineerden werd gevestigd, kon moeilijk inspireren tot enthousiasme voor de democratische samenleving.

De hinderpaal, die de kampen opleverden voor een reclassering in democratische zin werd door degenen, die zich met die reclassering bezig hielden duidelijk onderkend. Een afdeling van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten schrijft in haar verslag over februari-september 1946 het volgende: „De omstandigheid, dat de kampen eerder ‚vernielend’ dan opbouwend hebben gewerkt, maakt het voor onze stichting wel zeer moeilijk. Velen, die zich op het bureau komen melden na vrijlating, zeggen niet te weten, waarom ze in het kamp zijn geweest. Er wordt de laatste tijd veel gesproken over de opvoeding van de publieke opinie op dit stuk; het komt mij echter voorshands voor, dat de heropvoeding van de politieke delinquenten zelf primair is.”⁹⁶ En de rechercheur van de politieke recherche J.T. van der Ham schrijft in diezelfde tijd in *Op korte Golf*: „Wil men de geïnterneerden opvoeden dan moet er gezorgd worden, dat er in Nederland scholingskampen komen en geen concentratiekampen.”⁹⁷

Hoezeer de situatie in het kamp van betekenis kan zijn voor de beïnvloeding van de gedachten van de gedetineerden blijkt uit een verslag van een ex-gedetineerde over haar verblijf in drie vrouwenkampen. Uit het contact met een geestelijk en materieel integere leiding heeft zij, zoals zij beschrijft, haar aanvankelijk nationaal-socialistisch denken laten varen ⁹⁸. Deze ontwikkeling vereist echter wel een intellectueel niveau, dat hoog genoeg is om te zien, dat onmiddellijk na de bevrijding begane excessen kunnen worden vergeten, omdat zij geen systeem waren, maar incidenten.

Een merkwaardige moeilijkheid voor de heropvoeding bestond daarin, dat het eigenlijk in strijd met de democratische beginselen was om te trachten de politieke delinquenten een democratische ideologie bij te brengen. Het beginsel van vrijheid van denken en zelfs van de uiting van denken bracht mee, dat iedereen over de opbouw van de maatschappij zijn eigen ideeën mocht hebben. Dat dat soms ideeën konden zijn, die de meerderheid niet aangenaam in de oren klonken, mocht geen bezwaar zijn. Het verwijt aan de politieke delinquenten was immers niet geweest, dat zij nationaal-socialistische gedachten hadden gekoesterd, maar dat zij door hun openlijke stellingname voorde bezetter de belangen van het Nederlandse volk geschaad hadden.

317

318

Ook onder de „goede” Nederlanders waren er, die niet afkerig waren van een sterk gezag, maar daarentegen wel van vertegenwoordigende lichamen in de eerste tijd na de bevrijding. Wij hebben gezien, dat in kringen van de Nederlanders in London dergelijke gedachten niet zeldzaam waren.. Ze hebben mee de instelling van het Militair Gezag geïnspireerd.

Het was dus in strijd met het beginsel van de vrijheid van mening en van

meningsuiting om de politieke delinquenten in het kamp een democratische ideologie op te dringen. Heropvoeding in de zin van ideologische omscholing is ook niet geprobeerd. Veel beter was het om hen spoedig weer bij het normale maatschappelijke leven te betrekken. Dat was de doelstelling van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten. Dat was ook het doel, dat mevrouw Verwey-Jonker in haar hiervoor geciteerd artikel in Socialisme en Democratie in 1947 gesteld had.

Nu was het betrekken van gedetineerden bij het maatschappelijk leven niet goed mogelijk. Het kamp was juist zichtbaar en door prikkeldraad van dat leven afgescheiden. Organisaties, die binnen het kamp niet anders functioneerden dan daarbuiten, waren de kerken. De kampkerk was niet anders dan een kerkelijke gemeente in de vrije maatschappij. De gedetineerden werden door de geestelijke verzorgers niet anders dan vrije gelovigen tegemoet getreden. Dit verklaart de grote invloed, die de geestelijke verzorging in een kamp op de gedetineerden had, en de veelvuldige deelneming van de gedetineerden aan het kerkelijk leven. Daar kwamen een aantal omstandigheden bij.

Gevangenschap en onderduiken en in het algemeen het afgesloten zijn van een levende maatschappij geeft, bij gebreke van maatschappelijke impulsen tot denken, aanleiding tot introspectie en tot het zoeken van mystieke beleving, ieder, die een soortgelijke situatie als de kampen beleefd heeft, kent die ervaring. Wij weten ook, dat in gevangenschap mensen geestelijke ervaringen hebben, die zij tevoren in de maatschappij niet hebben beleefd, en dat zij die soms in gedichten tot uiting brengen. Ook in de naoorlogse kampen bestond deze behoefte aan innerlijke beleving en mystiek. Aan die behoefte voldeden de geestelijke verzorgers. Ze hadden ook, zoals ik in een vorig hoofdstuk beschreven heb, herhaaldelijk vanuit hun christelijke overtuiging op de bres gestaan voor de gedetineerden, indien die naar hun mening slecht werden behandeld. Ik herinner aan het optreden van pater van Kilsdonk in Vught en aan dat van ds. Moll van Charante in de Harskamp.

318

319

Ook anderen dan de geestelijke verzorgers probeerden een brug te slaan tussen de denkwereld van de gedetineerden en van de vrije maatschappij. Dr. J. van der Grient, de gedelegeerde van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten bij het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging, belegde reeds in 1946 in verschillende kampen bijeenkomsten met alle gedetineerden, die daarvoor voelden. Hij hield daar een inleiding over het verhaal van de verloren zoon. En als de gedetineerden dan onaangenaam getroffen begonnen te kijken, omdat zij met de verloren zoon vergeleken werden, sloot hij zijn inleiding af met een peroratie, waarin hij zei, dat ieder mens de verloren zoon was, zowel politieke delinquenten als anderen. Op basis van die gelijkstelling begon dan een gesprek, waarin de gedetineerden over ieder onderwerp konden zeggen, wat zij wilden. Op eenzelfde manier

heeft later ds. J. Overduin in de kampen kontakt gelegd door ..niet over de hel van Dachau te praten maar over de hel van Golgotha”⁹⁹.

Op de bijeenkomsten van dr. van der Grient was een groot deel van de gestelde vragen gewijd aan de vervolging en de rechtspleging. Dat was begrijpelijk, omdat de gedetineerden zeker tot aan de zomer 1947 daaromtrent weinig informatie hadden. Kontakten met raadslieden waren sporadisch. De onzekerheid over hun toekomst, het gemis aan begrip voor en kennis van het beleid van de regering veroorzaakte onrust. Het directoraat-generaal besloot toen, op verzoek van dr. van der Grient, dat deze schrijver hem op de kontaktavond zou vergezellen om inlichtingen te geven over de berechting en het beleid van de regering. ¹⁰⁰ Opvallend tijdens deze besprekingen was het geloof van velen in de realiteit van de gruwelen uit de Duitse concentratiekampen, in de liquidatie van zes miljoen Joden. Daaruit kwam dan herhaaldelijk de opmerking voort, dat er tussen de Duitse en de Hollandse kampen niet veel verschil bestond en dat men elkaar op dat punt niets te verwijten had. Men ging gemakkelijk voorbij aan het feit, dat Duitsland Nederland had willen annexeren en dat daartegen het verzet gericht was geweest, om de aandacht te richten op het feit, dat men toch gelijk had door partij te kiezen tegen Rusland.

Dat gevoel van verongelijkt te zijn bestond nog in 1948 toen een aantal journalisten in de kampen in de mijnen gesprekken met gedetineerden konden voeren. Ook zij constateren dat algemeen nog gevonden wordt, dat men kennelijk gelijk heeft gehad door tegen Rusland op te trekken. Dat doen jullie nu toch ook? En waarom zitten wij dan in de kampen en jullie niet? De journalisten merken ook op, dat er veel belangstelling voor de religie is. Zij pleiten voor kontakt en waarschuwen voor afzondering van de politieke delinquenten als een soort vijfde stand in de maatschappij¹⁰¹.

319

320

Van werkelijke wederinschakeling in de maatschappij kon in de kampen geen sprake zijn. Daarvoor was de kloof tussen kamp en maatschappij te groot. De gedetineerden stonden juist door hun detentie buiten de maatschappij. Ideologische omscholing zou met het beginsel van vrijheid van denken in strijd zijn en uit eigen initiatief tot een heroriëntering van denken over de samenleving komen was bij gebreke van maatschappelijke impulsen niet goed doenlijk.

Van een werkelijke reclassering gat ook een brief van een aantal vooraanstaande N.S.B.-ers, die in de Scheveningse cellenbarakken gedetineerd waren, geen blijk. Deze groep, waartoe de oud-secretaris-generaal van het departement van Volksvoorlichtingen Kunsten dr. T. Goedewaagen behoorde en de oud-burgemeester van den Haag prof. mr. dr. H. Westra, richtte een brief tot de minister van justitie, kennelijk met de bedoeling, dat die gepubliceerd zou worden. Men wil de kloof tussen oud-N.S.B.-ers en anderen kleiner maken. „Thans is het of aan de twee zijden van de kloof verschillende talen worden gesproken, indien vraagstukken van recht en

moraal aan de orde zijn. Het levensbelang van ons volk eist, dat deze twee groepen elkaar thans trachten te begrijpen.” Daarom wensen zij een openhartige discussie. Wel verklaren zij met nadruk, dat veel van wat tijdens de bezetting geschied is. niet alleen niet hun goedkeuring had, maar zelfs ten zeerste door hen wordt verworpen.¹⁰²

Ook hier het verkeerde begrip, dat de scheidslijn ligt in verschillende ideologieën, de democratische en de nationaal-socialistische, en dat daarover gediscussieerd kan worden. De lijn lag echter niet in het denken maar in het doen: in het aanvaarden en steunen van de duitse bezetting en onderdrukking, in het verlenen van hulp aan de vijand.

Als men dat eenmaal aanvaardt, past geen opwekking tot discussie meer, maar veeleer een erkenning van schuldbesef. Die komt van vijf en twintig eveneens vooraanstaande N.S.B.ers uit het kamp Wezep. Zij is opgesteld onder leiding van de kerken en zij wordt door alle kerken bekend gemaakt en van preekstoel en kansel voorgelezen¹⁰³. Zij wordt ook door de kerken aan de ministerraad toegezonden, die haar in zijn vergadering van 14 juli 1947¹⁰⁴ voor kennisgeving aanneemt.

Noten 320

1. Verordening van 12 september 1944 no. 4, Verordeningenblad Militair Gezag no. 1.
2. Beschikking van de minister van justitie van 2K februari 1946. DGBR 05037, Ned. Stet. 15 maart 1946.
3. art. 7 B.B.S.
 - 3a Het Nederlandse gevangeniswezen in de jaren 1945 tot en met 1953, Staatsuitgeverij 1954, statistiek op pag. 107.
 - 3b Deze en de vorige cijfers in bijlage bij brief directeur-generaal Centraal Bureau van de Statistiek aan minister van justitie van 26 april 1960, 04662-60.
 - 3c Nota hoofd afdeling gratie aan hoofd afdeling staats- en strafrecht ministerie van justitie van 22 januari 1960.
4. art. 3. eerste lid. Tribunaalbesluit.
5. art. 3. tweede lid. Tribunaalbesluit.
6. DGBR 52001.
7. Sib. G 310.
8. Bijlage bij het Maandschrift voor het Gevangeniswezen van november 1951.
9. artt. 6 en 9.
10. art. 13.
11. art. 3.
12. DGBR 33731 /1 15B van 24 mei 1947.
13. Circulaire DGBR III 1749 van 21 augustus 1947 aan kampcommandanten.
14. Voor deze paragraaf is in belangrijke mate gebruik gemaakt van het materiaal, verzameld in een doctoraalscriptie van de heer K. Brants (Amsterdam).
15. Order Bevelhebber Binnenlandse Strijdkrachten CMG/14-1509, sectie 112. van 16 juli 1945, getekend Hoofd afd. binnen, strkr. mr. C.H.J.F. van Houten, luit, kol.
16. Vergadering Staf Militair Gezag met provinciale commissarissen op 18 juli 1945. Ongenummerd, depot 85,9 M.G.
17. Circulaire Militair Gezag IA 950 van 11 oktober 1945.
18. in Hoofdstuk V.
19. Circulaire DGBR III A 12437 van 21 mei 1946.
20. Circulaire DGBR 61344 van 15 oktober 1946.
21. Circulaire DGBR 1H 86781 van 24 september 1946. T
22. Circulaire DGBR I 13029 van 24 mei 1946 aan kampcommandanten.
23. Circulaire DGBR I 16057 van 20 juni 1946 aan politieke recherche-afdelingen.
24. Circulaire hoofd medische dienst DGBR afd. IIIA zonder datum en nummer.

25. Circulaire DGBR UIA 17529 van 29 juni 1946 aan kampartsen.
26. DGBR 111 2681 1 van 10 april 1947.
27. Zie vragen van het lid der Tweede Kamer mr. J. Ie Poole hierover van 7 mei 1946 en het antwoord van de ministers Schermerhorn, Rolfschoten en Meijnen, Aanhangsel Hand. Tweede Kamer 1946 I, vel 3.
28. Aanhangsel Hand. Tweede Kamer 1945-1946, pag. 101.
29. C.S.M.G. IID 4752/311 van 24 juli 1945 aan kampcommandanten.
30. DGBR III 64326.
31. Circulaire IID 1741 van 21 september 1945 aan kampcommandanten.
32. no. 52062.
33. Nota no. 64402 van 29 oktober 1946.
34. Nota van DGBR aan minister van Justitie 75200 van 21 november 1946.
35. DGBR IB 8012.
36. DGBR IB 8012 van 1 februari 1947.
37. Circulaire DGBR III 26208 van 15 april 1947 aan kampcommandanten.
38. Circulaire DGBR 33710 van 22 mei 1947 aan kampcommandanten.
39. art. 12.
40. Circulaire C.S.M.G. x/1715 van 6 juni 1945.
41. DGBR 09082 van 18 april 1946.
42. DGBR III 29634 van 1 mei 1947.
43. DGBR IIIG 781 7 van 30 april 1948.
44. DGBR UIA 38119 van 2 augustus 1946.
45. DGBR UIA 58145/1517 van 4 oktober 1946.
46. Depot 82, XV, 10.
47. DGBR 38769 van 7 augustus 1946 aan commandant
Mijnopruimingsdienst ter bevestiging van het onderhoud.
48. Nota afd. I 62824 van 17 oktober 1946 aan afd. Buitenbewaking.
49. Nota DGBR 79838 van 6 december 1946 aan minister van justitie.
50. Wet van 2 april 1948. Stb. I 125.
51. Maandverslag dienst arbeid en productie januari-mei 1946.
52. Maandverslag dienst arbeid en productie mei 1946.
53. C.S.M.G. IID 1840/331 van 10 september 1945.
54. DGBR dienst arbeid en productie 04138 van 28 februari 1946.
54a vergadering procureurs-fiscaal 8 juli 1948. verslag DGBR IB kab.
485 van 14 juli 1948
55. kampen kasteel Hoensbroek. Spekholzerheide, Treebeek,. St.
Ignatiuscollege te Valkenburg, Nulland te Kerkrade, Julia te
Eygelshoven en Lindenheuvel te Geleen, dat speciaal voor tot internering
veroordeelden bestemd was. Zie beschikking DGBR 33731/115B van 24
mei 1947.
56. DGBR 62464 van 17 oktober 1946.
57. Circulaire DGBR III 76214 van 25 november 1946 aan
kampcommandanten.
58. Agenda vergadering procureurs-fiscaal van 27 november 1946, punt 5.
59. Circulaire DGBR II 81 776 van 9 december 1946 aan PRAen.

60. Memorie van Antwoord begroting 1948, Bijl. Hand. Tweede Kamer 1947/48, no. 600, stuk 5. pap. 44.
61. Memorie van Antwoord begroting 1949, Bijl. Hand. Tweede Kamer 1948/49. no. 1000. stuk 6. pag. 23.
62. Het Nederlandse Gevangeniswezen in de jaren 1945 tot en met 1953, den Haag 1954.
63. Minister van justitie DGBR IB 81183 van 16 december 1946 aan presidenten van Bijzondere Raad van Cassatie, bijzondere gerechtshoven en procureurs-fiscaal.
64. DGBR IIIA 62470 van 17 oktober 1946 aan gedelegeerde voor de mijnkampen.
65. als 64 no. 62469.
66. als 64 no. 62468.
66a Verslag te vinden in het archief van het parket te Amsterdam (R1O).
67. DGBR I 16059 aan kampcommandanten.
68. notulen ministerraad van 20 mei 1946, pag. 5, punt 8.
69. Zie brief DGBR IB 55004 van 26 september 1946 aan minister van Binnenlandse Zaken.
70. Zie brief DGBR 45794 van 5 september 1946 aan B. en W. van Zeist.
71. Brief DGBR 56488 van 30 september 1946.
72. Hand. Eerste Kamer 1946/47 pag. 488-489, vergadering van 6 maart 1947.
73. Circulaire DGBR Fin. 1757 van 26 oktober 1947 aan kampcommandanten.
74. Circulaire DGBR Fin. 1757 van 5 december 1947 aan kampcommandanten.
75. Circulaire DGBR 62468 van 17 oktober 1946.
76. Zie brief vermeld in noot 69.
77. De Waarheid (Stad Groningen) 4 april 1945,
78. Aanh. Hand. Tweede Kamer 1945/46 pag. 77.
79. Aanh. Hand. Tweede Kamer 1946/47 pag. 101.
80. Zie de vragen van het lid van de Tweede Kamer F. Vermeer en het antwoord van minister van Maarseveen van 5 maart 1947, Anh. Hand. Tweede Kamer 1946/47, pag. 101.
81. Aanh. Hand. Tweede Kamer 1946/47 pag. 71.
82. Circulaire DGBR IA 20573 van 17 maart 1947 aan presidenten van tribunalen.
83. Circulaire DGBR IIIG 1977 van 20 januari 1948 aan kampcommandanten.
84. Circulaire DGBR IIIG 5652 van 18 mei 1948 aan kampcommandanten.
85. Hand. Eerste Kamer 1952/53 pag. 2023, vergadering, van 6 januari 1953.
86. Circulaire DGBR IIIG 6740 van 6 april 1948 aan kampcommandanten.
87. Instructie van dir. pen. gevangeniswezen aan commandant Westvaart 3e afd. D 1626 van 7 september 1948.
88. Circulaire DGBR I 649 kab. van 15 oktober 1948 aan Hoge Autoriteiten.
89. artikel 3. tweede lid.

90. artikel 2. tweede lid.
91. artikel 26 Beginselwet Gevangeniswezen.
92. Zie b.v. "Onze jonge politieke delinquenten" door N.H. de Graaf in Je Maintiendrai van 11 oktober 1946; "Het vraagstuk der jeugdige politieke delinquenten" door J.H.S. (het lid van de Tweede Kamer J.H. Scheps) in Op Korte Golf van 9 november 1946.
93. Op Korte Golf van 28 september 1946.
94. 9 augustus 1947.
95. 8 september 1947.
 - 95a H. Verwey-Jonker. ..Sociale problemen van de bijzondere rechtspleging" in Socialisme en Democratie, juni 1947.
96. Verslag afd. Alkmaar Stichting Toezicht Politieke Delinquenten van 19 oktober 1946 over de periode 15 februari 1946-30 september 1946.
97. van 26 oktober 1946.
98. verslag van mevrouw H.B. aan de schrijver.
99. ds. J. Overduin „Waar is die Brug?" in Trouw 6 november 1948.
100. verslag 37e vergadering hoofden van afdelingen en diensten 22 februari 1947.
101. Zie het Parool 9 april 1948, De Zwerver 9 april 1948, Het Dagblad 5 april 1948, De Maasbode 5 april 1948, Algemeen Handelsblad 3 april 1948.
102. brief van 21 mei 1947.
103. De Nederlander van 11 juli 1947.
104. notulen 14 juli 1947 pag. 12Ab.

Inleiding

In hoofdstuk VII werd beschreven, welke maatregelen door wetgever en regering genomen werden om de rechtspleging in staat te stellen een behoorlijk aantal dossiers af te doen. De bijzondere gerechtshoven en de tribunalen stonden immers voor de taak een groot aantal zaken te moeten behandelen betreffende feiten, die allemaal gedurende de oorlog (dus vóór mei 1945) waren gepleegd. Van de verdachten waren de meesten in afwachting van de berechting in voorlopige bewaring genomen. Wij hebben gezien, dat dat er ook in 1946 en 1947 nog tienduizenden waren. Er was dus alle belang bij de berechting zo veel mogelijk te versnellen.

In dit en de volgende hoofdstukken komt een heel ander facet van de rechtspleging aan de orde. Thans moeten wij bekijken, hoe de rechters (de bijzondere gerechtshoven, de bijzondere raad van cassatie en de tribunalen) geoordeeld hebben over de feiten, die aan hun oordeel onderworpen werden. Daarbij wordt de geschiedschrijver voor heel andere problemen gesteld dan waarvoor hij zich bij de in de vorige hoofdstukken behandelde onderwerpen geplaatst zag.

Het beleid ten aanzien van de arrestaties, ten aanzien van de kampen, ten aanzien van de versnelling van de rechtspraak was een beleid van de wetgever of van de regering. Voor beide was de regering tegenover het parlement verantwoordelijk. Over deze onderwerpen vindt men, althans zodra het parlement in functie is, openbare discussies in het parlement en aan de hand daarvan ook in de openbare mening. In de vorige hoofdstukken is telkens weer getracht te laten zien, hoe er een wisselwerking was tussen regeringsbeleid en parlementaire en openbare meningsvorming.

Als wij echter gaan pralen over de inhoud van de vonnissen van de rechters ligt de zaak heel anders. Het is wel duidelijk, dat een beschrijving van de geschiedenis van de bijzondere rechtspleging onvolledig zou zijn, indien niet een beschrijving van de werkzaamheid van de rechterlijke macht daarin werd opgenomen: in feite was de hele politiek immers op berechting gericht. De wetgeving strekte daartoe en het afzien van berechting door een rechterlijk college in geval van de vrijlating en buitenvervolginstelling van lichte gevallen is, zoals is beschreven, niet zonder strubbelingen verlopen. Het is dus van grote betekenis na te gaan, hoe dan wel de berechting van de niet voor buitenvervolginstelling in aanmerking komende zwaardere gevallen verlopen is.

De moeilijkheid van de beschrijving van rechtspraak ligt in de bijzondere positie, die de rechter in het nederlandse staatsbestel inneemt. De Nederlandse rechter is onafhankelijk en lijdelijk.

Zijn onafhankelijkheid betekent, dat hij van niemand - ook niet van regering of ministers - enig bevel heeft aan te nemen. Hij beoordeelt de zaken, die hem worden voorgelegd door het openbaar ministerie, en zijn enige leidraad daarbij is de wet. De wet schrijft hem voor, op welke wijze hij een strafzaak moet behandelen. De wet schrijft hem voor, welke feiten strafbaar zijn en welke niet en binnen welke grenzen hij straf mag opleggen. Hij is daarbij aan niemand verantwoording verschuldigd, zij het dat meestal zijn uitspraak door een eveneens onafhankelijke hogere rechter vernietigd kan worden. De onafhankelijkheid gold voor de bijzondere raad van cassatie en voor de bijzondere gerechtshoven, die immers rechters waren in de zin, waarin de grondwet dat beschrijft, zij het alleen voor een bepaalde categorie van strafbare feiten. Die onafhankelijkheid had het Tribunaalbesluit aanvankelijk niet aan de tribunalen toegedacht: zij waren opgezet als adviesorganen van de minister van Justitie. Wij hebben gezien, dat die conceptie al vóór het in functie treden van de tribunalen moest worden verlaten, omdat de benoemde presidenten van de tribunalen weigerden alleen maar als adviseur op te treden. Wij hebben ook gezien, dat de toewijzing van zaken door de minister aan de tribunalen bij het Besluit politieke delinquenten 1945 afgeschaft is doordat de zaken voortaan met een fiat-behandeling van de procureur-fiscaal bij de tribunalen werden aangebracht. De tribunalen hebben dus eigenlijk al onmiddellijk dezelfde onafhankelijkheid en dezelfde lijdelijkheid gehad als de „echte” rechterlijke colleges.

Ik stel deze onafhankelijkheid voorop, omdat voor de geschiedschrijver een aantal problemen meebrengt. De onafhankelijkheid werd en wordt als een zo groot goed beschouwd, dat men beïnvloeding van de rechter door de openbare mening onbehoorlijk acht. Daarom bleef, zeker in de jaren 1945-50 nog, openlijke kritiek op rechterlijke uitspraken terughoudend, zoal niet helemaal achterwege. Dat betekent, dat de enige bron voor de beschrijving van de rechtspraak de uitspraken van de rechterlijke colleges zijn.

Maar dit schijnt een eigenaardige moeilijkheid op te leveren voor de beschrijving van de algemene strekking van de rechtspraak. Indien de rechter immers onafhankelijk is en alleen gebonden aan de wet, dan is zijn enige richtsnoer in de gevallen, waarin de wet hem een grote vrijheid laat, zijn individuele geweten. Als hem een zaak wordt voorgelegd van een

Nederlander, die vrijwillig zich bij de Waffen-SS verbonden heeft, dan is, als het bewijs geleverd is, het geen moeilijke vraag, of de verdachte wegens dienstneming bij de vijand in oorlogstijd moet worden veroordeeld. Ik wet stelt het feit strafbaar en de rechter heeft de wet te gehoorzamen. Maar dezelfde wet geeft de rechter de vrijheid een straf op te leggen, die loopt van een voorwaardelijke gevangenisstraf tot de doodstraf. Hier gaat het individuele geweten van de rechter spelen en bij collegiale rechtspraak verschillende individuele gewetens, die tot een compromis gekomen zijn.

Heeft het zin te trachten een beschrijving te geven van rechtspraak, die juist op de belangrijke punten als de hiervoor genoemde strafmaat zoveel overlaat aan het individuele geweten van de rechter? Zijn de vonnissen van de rechters niet een verzameling hoogst individuele opvattingen, waarover in algemene lijn weinig te vertellen valt?

Dat uitspraken individuele beslissingen zijn, bepaald door het individuele geweten van de rechter, is onmiskenbaar. Wij weten allen, dat bij voorbeeld in het ene arrondissement de rechter rijden onder invloed zwaarder straft dan in het andere, en dat het vertrek van een politierechter belangrijke invloed kan hebben op de strafmaat, die in een bepaald arrondissement gegeven wordt. Toch is het niet helemaal zinloos te trachten enige lijn te vinden in het geheel van rechterlijke uitspraken.

In de eerste plaats leidt het door het verloop van de tijd kennis nemen van de uitspraken van anderen tot een zekere toenadering van al te individuele standpunten. Dat werd bovendien duidelijk bevorderd door de bijzondere raad van cassatie, die immers mede over de strafmaat mocht oordelen. Excessief hoge of excessief lage straffen werden zo gecorrigeerd. Hetzelfde geldt voor de activiteit van de Hoge Autoriteiten ten aanzien van de uitspraken van de tribunalen. Maar in de tweede plaats is het zo, dat ook de oordeelsvorming van de rechter, hoe onafhankelijk hij ook van ministers en administratie mag zijn, mede door omstandigheden buiten hemzelf bepaald wordt. Ook de rechter maakt deel uit van de maatschappij, die met haar Bewusstseinsstructur (om een term van Karl Mannheim te gebruiken) invloed op ons denken uitoefent. Hij is onderhevig aan dezelfde psychologische wetmatigheden als ieder mens en die spelen ook een rol bij zijn rechterlijke beslissingen.

326

327

Het analyseren van de maatschappelijke en psychologische factoren, die mede van invloed zijn op de beslissingen van de rechter wordt niet meer onbehoorlijk en niet meer onmogelijk geacht'. Wij zullen in het volgende zien, dat een beschrijving van althans bepaalde delen van de berechting zeer wel mogelijk is zonder dat die beschrijving in een opsomming van los van elkaar staande individuele gevallen uiteenvalt.

De rechter is, in ons grondwettelijk stelsel en wat betreft de tribunalen door de ontwikkeling, onafhankelijk van de uitvoerende macht, dus van de minister. Hij is naar buiten geen verantwoording verschuldigd voor zijn beslissingen. Dat heeft ertoe geleid, dat vooral vroeger kritiek op en zelfs bespreking van rechterlijke vonnissen in de media achterwege placht te blijven.

De rechter is ook lijdelijk. Dat betekent, dat hij niet zelf gaat opzoeken, wie strafbare feiten hebben begaan, maar dat hij wacht totdat het openbaar ministerie (bij de bijzondere rechtspleging de procureur-fiscaal) hem zaken ter berechting voorlegt. Men kan dus de rechter nimmer verwijten, dat een zaak niet vervolgd is: dat is de taak van de procureur-fiscaal en niet van de rechter.

Het resultaat van de rechtspraak (het aantal berechte zaken en het tempo van de berechting) is dus niet alleen afhankelijk van de activiteit van de rechters, maar tenminste evenzeer van die van het openbaar ministerie. Het openbaar ministerie is, volgens de Nederlandse wet, een hiërarchisch onder de minister van justitie werkende dienst. De minister kan leden van het openbaar ministerie bevelen geven. Hij kan opdragen om een zaak te vervolgen en om een zaak niet te vervolgen. Wij hebben hiervoor gezien, dat bij voorbeeld ten aanzien van de vervolging van de zogenaamde „lichte gevallen” minister van Maarseveen zich actief met het vervolgingsbeleid heeft bezig gehouden. Het is via deze bevelsbevoegdheid ten aanzien van het openbaar ministerie, dat de minister van justitie invloed kan uitoefenen op de rechtspraak, dat wil zeggen op het vervolgingsbeleid. In normale tijd bestaat tegen niet-vervolging van een strafbaar feit beroep op de rechter: voor de bijzondere rechtspleging was dit beroep buiten werking gesteld.²

In tegenstelling tot de rechtsprekende rechter is het openbaar ministerie dus niet onafhankelijk. Het is evenmin lijdelijk, zoals de rechter. Het wacht niet totdat zaken bij het openbaar ministerie, bij voorbeeld door klachten van burgers, worden aangebracht, maar het heeft actief de leiding van de opsporing van strafbare feiten, ongeacht op welke manier die ter kennis van het openbaar ministerie komen. Ook ten aanzien van de opsporing kan de minister van justitie gebruik maken van zijn hiërarchische positie en het openbaar ministerie bevelen geven.

327

328

Ik geef hier de wettelijke positie van het openbaar ministerie weer. De werkelijkheid is echter verschillend en was dat zeker met betrekking tot de bijzondere rechtspleging. In een notitie, die mr. W. P. Bakhoven, hij de bijzondere rechtspleging advocaat-fiscaal eerst bij het bijzondere gerechtshof te Amsterdam en later bij de bijzondere Raad van Cassatie, naar

aanleiding van een gesprek in 1977 voor deze schuiver opstelde. stelt hij. dat het openbaar ministerie in feite onafhankelijk en lijdelijk is. De minister van justitie maakt van zijn positie als hoofd van het openbaar ministerie een spaarzaam gebruik. Het is traditie, dat het openbaar ministerie vervolgt aan de hand van binnengekomen klachten en processen-verbaal. Slechts in gevallen, waarin een dader onbekend is gebleven bemoeit het zich vaak actief met de opsporing.

Bij de bijzondere rechtspleging waren, schrijft mr. Bakhoven, factoren, die de ook bij de gewone rechtspleging reeds aanwezige lijdelijkheid en onafhankelijkheid versterkten.

Ik begin met de lijdelijkheid. Men moest wel afwachten, welke zaken door de opsporingsdiensten aan de parketten werden aangeboden. omdat er een ..te groot aantal strafzaken was en een te klein en onvoldoende bekwaam en toegerust opsporingsapparaat". De parketten kregen pas geleidelijk vat op dit apparaat, dat tot begin 1946 onder het militair gezag en dus niet onder justitie ressorteerde.

Er was nog een tweede reden voor het openbaar ministerie om een afwachtende houding aan te nemen: men wist in de eerste jaren na de oorlog eigenlijk nauwelijks, hoe de gebeurtenissen tijdens de bezetting zich hadden toegedragen. Men kende de gebeurtenissen, zoals zij zich uiterlijk vertoond hadden. Maar omtrent wie voor bepaalde gebeurtenissen verantwoordelijk was, wist men uiteraard weinig of niets. „De hele bijzondere rechtspleging zou anders zijn verlopen, indien wij destijds de beschikking hadden gehad over het complete werk van dr. L. de Jong. Wat wij — vooral in het begin - wisten van wat zich in de oorlog had afgespeeld berustte voor een groot deel op oncontroleerbare geruchten.” Hier bedoelt mr. Bakhoven kennelijk, dat de vervolging van bij voorbeeld de Duitse oorlogsmisdadigers anders zou zijn aangepakt, in dien men toentertijd geweten had, wie de verantwoordelijke mensen in het bezettingsapparaat waren geweest. Veel tijd om zich in deze historische problemen te verdiepen was bovendien de bijzondere rechtspleging niet gegeven. Regering en parlement hadden zich voorgesteld, dat de berechting van politieke delinquenten in omstreeks drie jaar voltooid moest zijn.

Het is een grote verdienste geweest van mr. Sikkel, de Amsterdamse procureur-fiscaal, dat hij door de dienst voorlichting bijzondere rechtspleging bij zijn parket een boek heeft doen samenstellen omtrent de belangrijkste organisaties van bezetter en nederlandse nationaal-socialisten.

328

329

Het boek is aanvankelijk in stencils uitgegeven en verspreid, later in 1947 onder de titel Documentatie in druk verschenen.³ Het bevat in alfabetische volgorde informatie en documentatie over Duitse en nationaalsocialistische

formaties en instanties. Het mag gezien in het licht van onze huidige kennis, onvolledig zijn en fouten bevatten: het was in de eerste jaren na de bevrijding de enige voor onmiddellijke raadpleging vatbare algemene documentatie waarover de bijzondere rechtspleging beschikte.

Veel zaken bleken uitermate ingewikkeld. Het strafbare feit van dienstneming bij de vijand was gemakkelijk op te sporen en het bewijs was eenvoudig te leveren. Maar om te weten, of deze wapendrager meer gedaan had dan zich bij de vijandelijke strijdkrachten voegen, was een veel moeilijker te beantwoorden vraag. Had hij deelgenomen aan executies of arrestaties van goede Nederlanders? Had hij gevangenen mishandeld? Waar was dit gebeurd tijdens zijn omzwervingen met zijn militaire eenheid?

Verraadzaken bleken altijd ingewikkeld, omdat de verrader uit angst voor tegenmaatregelen van het verzet in het geniep werkte. Voor het uitzoeken van de zaak-Weinreb hebben twee gekwalificeerde onderzoekers, een jurist en een historicus, met behulp van vakbekwame politiemensen zes jaren nodig gehad⁴. Het opsporingsapparaat van de bijzondere rechtspleging miste zowel de tijd als een voldoende aantal bekwame onderzoekers. Het openbaar ministerie, dat onder druk zoveel mogelijk zaken afdeed, miste de mogelijkheid zich actief met de opsporing van ingewikkelde zaken bezig te houden.

Ik kom thans tot de door mr. Bakhoven gememoreerde onafhankelijkheid van het openbaar ministerie. Ook bij de normale rechtspleging treedt het openbaar ministerie zeer zelfstandig op: algemene richtlijnen worden weinig gegeven, bij het instellen of niet-instellen van een strafvervolgning en bij het eisen van een straf treedt het openbaar ministerie meestentijds zelfstandig op. Bij de bijzondere rechtspleging werd deze traditie overgenomen en voortgezet. Het verzetsverleden van een aantal leidende figuren in het openbaar ministerie versterkte deze traditie, omdat de betrokkenen niet erg geneigd geweest zouden zijn andere maatstaven aan de vervolging te zien aangelegd dan hun verzetsverleden hun ingaf.

Indien deze mededeling van mr. Bakhoven juist is - en zij wordt door anderen bevestigd - dan betekent zij een ontkenning van de in de tegenwoordige tijd nogal eens gehoorde stelling, dat de (katholieke) ministers van justitie uit de eerste jaren na de bevrijding al dan niet op verzoek van hun partijgenoten herhaaldelijk ingrepen in het vervolgingsbeleid in individuele zaken.

329

330

Dat ministers van justitie door algemene richtlijnen het vervolgingsbeleid beïnvloed hebben, tast ook in de gedachtegang van mr. Bakhoven de zelfstandigheid van het openbaar ministerie niet aan, juist omdat het weinig

gebeurde. Wij hebben gezien, hoe minister van Maarseveen met zijn autoriteit een beslissing genomen had over de buitenvervolginstelling van de lichte gevallen". Wij zullen zien, dat het ministerie van justitie gepoogd heeft enig licht te brengen in de duistere zaak van wat beschouwd moet worden als strafbare economische collaboratie.

Evenmin is het een aantasting van de zelfstandigheid van het openbaar ministerie, indien dit zelf in een individuele zaak de beslissing van de minister inroept. Een procureur-fiscaal zal dit uiteraard niet doen om van de minister juridisch advies te vragen: hij wordt verondersteld zelfde technische problemen, verbonden aan de strafvervolginstelling, baas te kunnen. Een beslissing van de minister zal dan worden ingeroepen indien het een zaak betreft, waarvan de procureur-fiscaal verwacht, dat zij politieke repercussies zal hebben en dat de minister — naar ons staatsrecht terecht — voor de daden van het openbaar ministerie verantwoordelijk zal worden gehouden. De minister kan zich nu aan het nemen van een beslissing niet onttrekken: de procureur-fiscaal immers wil hem politieke moeilijkheden en zichzelf een later desaveu besparen. Wanneer men spreekt over beslissingen van de minister van justitie over de vervolginstelling in individuele gevallen, dient men er zich van bewust te zijn, dat er verschil gemaakt dient te worden tussen de gevallen, waarin de minister spontaan opdrachten geeft aan het openbaar ministerie en waarin hij dat doet op verzoek van het openbaar ministerie zelf. De laatste categorie gevallen acht mr. Bakhoven uiteraard geen aantasting van de zelfstandigheid van het openbaar ministerie, zoals die in de traditie gegroeid is. De eerste categorie — de spontane bevelen — zouden dat wel zijn, maar kwamen naar de verklaringen van mrs. Bakhoven en Zaaijer niet voor. Men weet in die gevallen van de eerste categorie niet, welke motieven de minister geleid hebben tot zijn spontane ingreep in het vervolgingsbeleid in een bepaald geval. In de gevallen, waarin het openbaar ministerie zelf een beslissing omtrent al dan niet vervolgen vraagt, is duidelijk, dat voor het openbaar ministerie zowel de positieve als de negatieve beslissing aanvaardbaar zijn en dat, hoe die beslissing ook uitvalt, het openbaar ministerie zelf de motieven ervan heeft voorzien en redelijk bevonden. Ware het anders, dan zou het vragen van een beslissing niet nodig zijn geweest.

330

331

Een voorbeeld van het verschil in indruk, dat gewekt wordt, indien men weet of juist niet weet, dat de beslissing van de minister van justitie door het openbaar ministerie zelf is ingeroepen, is te vinden in het zevende deel van de Geschiedenis van het Koninkrijk van dr. L. de Jong⁵.

De Jong vertelt daar, hoe in 1947 de beide voorzitters van de Joodse Raad, nadat zij reeds lang verhoord waren, op last van de procureur-fiscaal mr. Sikkell werden gearresteerd op verdenking van hulpverlening aan de

vijand. Aan hun raadsman, mr. A.J. Herzberg, zei Sikkel volgens Herzberg dat hij „de heren met genoeg bij de kraag gepakt (had) en op laten sluiten. Want hij was, zei hij, van huis uit een overtuigd antisemiet en als hij een Duitser geweest was. had hij aan de andere kant gestaan. Alleen als Nederlander vervolgde hij de Nederlandse vijand en dan in het bijzonder de Nederlandse landverraders. Cohen en Asscher, die met de vijand hadden geheuld, en dan nog wel als Joden, zouden de vrijheid nimmer terugzien.” De vervolging, vervolgt de Jong, is niet doorgegaan. Sikkel — werd door de minister van justitie gedesavouéerd, Asscher en Cohen werden na enkele weken, in december '47 op vrije voeten gesteld en de zaak tegen Cohen (Asscher was inmiddels overleden) werd tenslotte geseponneerd.

Er is geen enkele reden om aan de juistheid van de verklaring van mr. Herzberg te twijfelen. Sikkel zal ongetwijfeld gezegd hebben, wat Herzberg hem in de mond legt. Maar mr. Sikkel was iemand, die erop uit was mensen te intimideren en hij schuwde daarbij niet de waarheid geweld aan te doen. Ik laat zijn antisemitisme in het midden: het doet hier ook niet terzake. Uit het verhaal schijnt te blijken, dat de minister van justitie, mr. van Maarseveen, spontaan een eind aan de arrestatie van Asscher en Cohen zou hebben gemaakt, omdat hij het niet met mr. Sikkel eens was. Het is dus schijnbaar een voorbeeld van spontaan ingrijpen van de minister als hoofd van liet openbaar ministerie.

Het verhaal van Sikkel (en dus het verhaal van Herzberg) is evenwel onjuist. In november 1947 werd deze schrijver bij minister van Maarseveen geroepen, die hem zei, dat mr. Sikkel hem toestemming gevraagd had om Asscher en Cohen te mogen arresteren. Bij de verhoren placht Asscher altijd helemaal de lijn te volgen die hem door de veel intelligentere Cohen was voorgezegd. Op die manier was niet goed achter de waarheid te komen. Mr. Sikkel vroeg nu verlof om door arrestatie de beide heren gedurende enige weken van elkaar te mogen isoleren, zodat geen voorgekookte gelijklopende verklaringen zouden worden afgelegd. Van het begin af aan was de bedoeling het arrest na enkele weken weer te beëindigen. Omdat hij meende, dat deze arrestatie in Joodse kring misschien repercussies zou opleveren, vroeg hij machtiging van de minister. Deze vroeg mij advies. Ik wilde dit niet zonder meer geven, omdat ik gedurende de bezetting medewerking aan de Joodse Raad geweigerd had.

331

332

Ik heb daarop overleg gevoerd met een vooraanstaande figuur in de Amsterdamse Joodse gemeenschap, prof. mr. I. Kisch, en naar aanleiding van dit overleg de minister meegedeeld, dat tegen een tijdelijke arrestatie uit Joodse kring weinig bezwaar viel te verwachten. Na een paar weken deelde

de minister mij mee, dat mr. Sikkel hem bericht had, dat hij het arrest had opgeheven.

Het verhaal van de Jong schijnt in strijd met de mededeling van mr. Bakhoven, dat het openbaar ministerie zelfstandig opereerde, maar het is het, bij nadere beschouwing, niet. De minister heeft hier een beslissing genomen, omdat hem dat door het openbaar ministerie, terecht, was gevraagd, nu het een zaak betrof, die mogelijk politieke implicaties kon hebben.

De beschouwing van mr. Bakhoven omtrent de lijdelijkheid en onafhankelijkheid van het openbaar ministerie bij de bijzondere rechtspleging wordt bevestigd door mededelingen van de enige thans (1978) nog in leven zijnde procureur-fiscaal namelijk mr. J. Zaaijer, oud-procureur-fiscaal bij het bijzonder gerechtshof in den Haag. Hij heeft tijdens zijn ambtsperiode gedurende het bestaan van zijn gerechtshof drie ministers van justitie meegemaakt. Het waren mr. Kolfshoten, mr. van Maarseveen en mr. Wijers. Van geen van hen heeft mr. Zaaijer ooit een verzoek (en dat is in feite een bevel) ontvangen, dat betrekking had op een individuele zaak van een politieke delinquent. Noch invrijheidstelling, noch vervolging, noch niet-vervolging is ooit door een minister gelast of verzocht. Slechts eenmaal heeft minister van Maarseveen gevraagd met een zaak enige spoed te willen betrachten. Dat betrof de zaak-Weinreb en wel op het moment, dat Amerikaans-Joodse organisaties zich tot de Nederlandse regering gewend hadden en de minister vreesde voor internationale complicaties. Aangezien hier onmiddellijk de politieke verantwoordelijkheid van de minister in het geding was, achtte mr. Zaaijer dit verzoek vanzelfsprekend.

Eveneens vanzelfsprekend achtte mr. Zaaijer het, dat minister van Maarseveen ten aanzien van bepaalde onderdelen van het algemeen beleid richtlijnen voor de vervolging gaf, die hij overigens in overleg met de procureurs-fiscaal had opgesteld. Het was immers een directe politieke vraag, hoe het aantal gedetineerden in 1946 moest worden verminderd, nu de rechtspraak niet in staat bleek snel de tienduizenden gevallen af te werken. De regeling omtrent de invrijheidstelling en buitenvervolginstelling van de zogenaamde lichte gevallen in augustus-september 1946 is dus terecht gemaakt, evenals de richtlijn omtrent al dan niet vervolging van economische collaboratie. Beide waren problemen, die blijkens de behandeling in het parlement van politieke betekenis waren geworden.

332

333

Een beslissing omtrent al dan niet vervolgen heeft mr. Zaaijer nooit van de minister gevraagd. Hij vervolgde geen zaken, waarin de opportuniteit van de vervolging twijfelachtig was: er waren reeds te veel andere.

Mr. Zaaijer had grote waardering voor het beleid van minister van Maarseveen, die een uitstekend bestuurder was. Voor zover hij hem uit

veelvuldige contacten heeft leren kennen, acht hij het vrijwel zeker, dat ook zijn collega's geen bevelen in individuele zaken van hem hebben ontvangen.

Hier past een herinnering van deze schrijver. Toen mr. van Maarseveen enkele weken minister was, heeft hij alle banden met het advocatenkantoor in Utrecht, waartoe hij behoorde, verbroken, omdat hij niet wilde dat hij enig belang zou hebben bij de behandeling van zaken van politieke delinquenten door zijn vroegere collega's. Hij vroeg mij nu, omdat ik voor de oorlog ook advocaat was geweest, of ik het aanvaardbaar achtte, dat hij in de uittredings-overeenkomst uit de maatschap een clause had opgenomen, volgens welke zijn zoon, als die afgestudeerd zou zijn, een zekere voorkeur zou genieten om op het kantoor te komen werken. Ik meende, dat hier van enig direct belang bij het kantoor geen sprake was. De minister was bereid om, als mijn mening een andere was geweest, de clause omtrent zijn zoon alsnog ongedaan te maken. Minister van Maarseveen was er dus op uit zich van alle belangen en relaties, die hem zouden kunnen bewegen invloed op de vervolging uit te oefenen, te ontdoen.

Minister Wijers was niet als zijn voorganger van Maarseveen, die vele jaren wethouder was geweest, een geroutineerd bestuurder. Hij was voortgekomen uit de rechterlijke macht en had daar niet geleerd te werken met een grote staf van medewerkers. Anders dan minister van Maarseveen voerde hij omtrent algemene vraagstukken tegen de procureurs-fiscaal wel eens de mening van hem vertrouwde vrienden aan. Mr. Zaaijer acht het niet onmogelijk, al heeft hij er zelf geen ervaring mee gehad, dat minister Wijers. (die overigens persoonlijk geen enkel belang bij welke zaak dan ook had) op advies van vrienden en buiten departement en ambtelijke adviseurs om in een enkel geval wel eens een bevel omtrent al dan niet vervolging gegeven heeft. Dat moet echter uitzonderlijk zijn geweest, want hij heeft er zijn collega's nooit over horen spreken.

Ook naar de mening van mr. Zaaijer kan men stellen, dat behoudens misschien in een enkel, hem overigens onbekend uitzonderingsgeval, van beïnvloeding van het vervolgingsbeleid door de ministers van justitie, die hij heeft meegemaakt, geen sprake is geweest.

333

334

In de jaren 1976 en 1977 is in de publiciteit de vraag aan de orde gekomen, of ten tijde van het functioneren van de bijzondere-rechtspleging door de toenmalige minister van justitie aan het parket opdracht is gegeven een vervolging tegen Pieter Menten, verdacht van misdrijven tegen de menselijkheid in Polen, te staken. Aan prof. dr. I. Schöffers is door de regering de opdracht verleend daarover te rapporteren. Indien mocht blijken, dat een dergelijk bevel door een van de toenmalige ministers van justitie gegeven is,

dan zou het duidelijk een uitzondering vormen op een anders gericht beleid.

De opzet van dit hoofdstuk

In de vorige paragraaf heb ik de staatsrechtelijke en feitelijke positie van rechter (tribunaal daaronder begrepen) en openbaar ministerie uiteengezet. Het was nodig om er nog eens de aandacht op te vestigen, dat de vonnissen van de rechterlijke colleges en de uitspraken van de tribunalen tot stand kwamen buiten de verantwoordelijkheid van de ministers van justitie en los van hun invloed. Toen het de ministers bleek, dat de opgelegde veroordelingen niet met hun politieke inzichten overeenkwamen hebben zij naar een middel gegrepen om de hun niet welgevallige resultaten van de rechtspraak te corrigeren: naar het middel van het verlenen van gratie. Daarvoor is wel advies, maar geen beslissing van de rechterlijke macht nodig: gratie wordt onder verantwoordelijkheid van de minister van justitie door de Kroon verleend. Aan deze correctie van de rechtspraak zal hierna een afzonderlijk hoofdstuk worden gewijd. Ik vestig er reeds hier de aandacht op teneinde de onjuiste indruk weg te nemen, dat de strafmaat, door de rechters en tribunalen uitgesproken, ook de strafmaat is, die door de veroordeelden in feite is ondergaan. Dit hoofdstuk houdt met de gratieverlening echter nog geen rekening.

Dit hoofdstuk houdt zich bezig met een analyse van de rechtspraak. Het is misschien goed voorop te stellen, wat dit niet betekent.

Het betekent niet, dat weergegeven zal worden, wat veroordeelden gedaan hebben. De daden door wie ook tijdens de bezetting gepleegd, behoren tot de geschiedenis van de bezetting. Zij worden elders beschreven. Hier gaat het er alleen om, welke de reactie van de na-oorlogse rechters op die daden geweest is. Aangezien het er hier om te doen is algemene en ontwikkelingslijnen in de rechtspraak te beschrijven, wordt dat meer aan de hand van categorieën van strafbare feiten dan aan de hand van individuele gevallen gedaan.

334

335

Aangezien deze studie een historische beschrijving van de bijzondere rechtspleging wil zijn, zullen technisch-juridische beschouwingen in het algemeen achterwege kunnen blijven. Hier en daar zal het niet te vermijden zijn juridische problematiek in de beschouwing te betrekken, met name daar waar die op de loop van de berechting van invloed is geweest. Te denken valt hier met name aan de later te behandelen problematiek van de berechting van Duitse oorlogsmisdadigers.

Ik zal hier ook niet de procesgang bij de bijzondere rechtspleging behandelen. Over het instituut van de bewaring, die in de bijzondere rechtspleging

de plaats innam van wat bij de gewone rechtspleging voorlopige hechtenis heet, is hiervoor uitvoerig gesproken. De behandeling van zaken ter terechtzitting van de bijzondere gerechtshoven week niet noemenswaard af van die voor onze gewone rechtspraak. Hoger beroep was, zoals ik reeds vermeld heb, uitgesloten. Wel was er cassatie moge lijk (mee tegen de strafmaat) maar tot de inwerkingtreding van de Wet nadere voorzieningen bijzondere rechtspleging in 1947 alleen met toestemming van het bijzondere gerechtshof. Na 1947 was cassatie bij oplegging van straffen, zwaarder dan zes jaar gevangenisstraf, altijd mogelijk.

Bij de tribunalen bestond geen openbaar ministerie. De secretaris formuleerde de aanklacht. Het tribunaal oordeelde zonder requisitoir van een vertegenwoordiger van het openbaar ministerie. De uitspraken van de Tribunalen konden niet worden ten uitvoer gelegd zonder fiat-executie van een Hoge Autoriteit.

Is het zinvol in de individuele activiteit van rechters lijn en ontwikkeling te zoeken? Er zijn twee redenen om aan te nemen, dat de vraag bevestigend beantwoord moet worden, ondanks het feit dat de rechters zonder instructies van bovenaf en alleen gebonden door de soms vage normen van de wet werken. De wet spreekt alleen van „hulpverlening”, die strafbaar is. Die kan variëren van levering van voor de oorlog niet of niet erg belangrijke goederen aan de Duitsers tot de bouw van oorlogsschepen, van aardappelen schillen in een kazerne tot medewerking aan het bouwen van de Westwall. De strafmaat kan oplopen van een voorwaardelijke gevangenisstraf tot de doodstraf voor die hulpverlening. Toch valt, juist op de hiergenoemde punten wel een lijn te ontdekken.

De eerste reden is, dat zowel de Bijzondere Raad van Cassatie als de Hoge Autoriteiten een zekere uniformerende werking hebben uitgeoefend. Een enkele maal is dat met zoveel woorden uitgesproken. Nadat het tribunaal in den Haag internering zonder tijdsaanduiding (dus 10 jaar) had geadviseerd, weigert de Hoge Autoriteit het fiat executie en overweegt daarbij „dat door deze maatregel de eenheid van rechtspleging door de Tribunalen zou worden doorbroken, waar zij niet in juiste verhouding staat tot die maatregelen, welke in soortgelijke gevallen worden opgelegd.”^{5a}

335

336

De uniformiteit in strafmaat werd overigens niet alleen bereikt doordat de Hoge Autoriteiten het fiat-executie weigerden omdat zij de opgelegde maatregel te zwaai vonden, maar vaak ook juist, omdat zij meenden, dat het tribunaal een te lichte maatregel had opgelegd. Een internering van 2 jaar en 10 maanden plus 6 maanden voorwaardelijk, door het tribunaal te Rotterdam aan een soldaat van het Vrijwilligerslegioen Nederland opgelegd achtte de

Haagse autoriteit een te lichte maatregel Eenzelfde beslissing nam zijn Amsterdamse collega toen een man, die bij de Organisation Todt gewerkt had en ook nog in Arnhem ten behoeve van de Duitsers en zichzelf goederen van geëvacueerden gestolen had, van het tribunaal in Utrecht slechts 11 jaar kreeg met aftrek van 11 maanden voorarrest^{5 c}.

De tweede reden is, dat ook de individuele rechters deel hadden aan de geestelijke ontwikkeling van het Nederlandse volk. Ook de evolutie van het beschouwen van de politieke delinquent als ontmenselijkte vijand tot het aanvaarden van individuele schuld van ieder afzonderlijk, die naar gelang van de omstandigheden zwaarder en minder zwaar kon zijn, is aan de rechterlijke macht niet voorbij gegaan. Wij hebben er al op gewezen, dat toen minister van Maarseveen zijn vrijlating van lichte gevallen doorvoerde, de tribunalen een veertigtal uitspraken gewezen hadden in gevallen, die alle onder de door van Maarseveen bedoelde categorie vielen: in al die gepubliceerde gevallen werd de beschuldigde door het tribunaal onmiddellijk in vrijheid gesteld. De lijn van van Maarseveen was in feite geen andere dan de lijn van de tribunalen. De minister wist van die uitspraken niet af, toen hij zijn beleid invoerde, en de tribunalen wisten vermoedelijk niet van elkaar, dat zij eenzelfde lijn volgden. Ook de openbare mening aanvaardde deze lijn, terwijl zij die in augustus-september 1945 nog met kracht had afgewezen. Uit dit voorbeeld blijkt, dat politieke meningsvorming, openbare mening en rechterlijke beslissingen dezelfde lijn volgden.

Ook de samenhang tussen openbare mening en uitspraken van rechterlijke colleges is, ten aanzien van de tribunaalrechtspraak een enkele maal onder woorden gebracht. Toen de Hoge Autoriteit te Arnhem bezwaar had tegen een opgelegde internering van 7 jaar, die vroeger normaal geweest was, overwoog hij bij het weigeren van het fiat-executie „dat evenwel een tribunaal of volksgericht rekening heeft te houden met de in de meerderheid van het volk levende opvattingen omtrent de berechting van politieke delinquenten, ook wanneer deze opvattingen zich na verloop van tijd wijzigen.”^{5d} Het gaat er nu om te trachten na te gaan, in hoever ook verder in de rechtspraak dergelijke lijnen te vinden zijn en in hoever zij met de ontwikkeling van de openbare orde en van de politieke meningsvorming samenlopen.

336

337

In dit voorbeeld was sprake van een lijn, die te vinden was in de berechting van de lichte gevallen, zoals die door minister van Maarseveen waren geformuleerd. Men kan een zekere lijn in de rechtspraak alleen vinden, indien men gevallen, die zekere kenmerken met elkaar gemeen hebben, naast elkaar legt. Er kan weinig overeenkomst in beoordeling zijn tussen het geval van de winkelier-N.S.B.-er, wie verder niets te verwijten viel, en de verrader

door wiens toedoen tientallen het leven verloren; tussen de landwachten die mishandelde en de bevolking terroriseerde, en wat in de bezetting een moffenmeid genoemd werd. Kortom: om enig inzicht te verkrijgen in de lijnen, die mogelijk in de rechtspraak te vinden zijn, zal men de berechte strafbare feiten moeten verdelen in categorieën van verwante gevallen.

Hoe verdeelt men de delicten, waarop het bijzondere strafrecht en de bijzondere rechtspleging van toepassing is, in verwante categorieën? Het ligt daarbij voor de hand uit te gaan van de verdeling, die het wetboek van strafrecht en het Besluit Buitengewoon Strafrecht maken in verschillende strafbare feiten. Zo wordt in artikel 1 van dat Besluit de bijzondere rechtspleging van toepassing verklaard op alle misdrijven tegen de veiligheid van de staat, die het Wetboek van Strafrecht in de artikelen 92-107a opsomt. Men zou nu kunnen menen, dal er evenveel voor ons onderzoek relevante delicten zijn als er in het wetboek omschreven misdrijven tegen de veiligheid van de staat zijn. Niets is minder waar.

In feite zijn in de bijzondere rechtspleging slechts enkele van die delicten met grote frequentie toegepast. Van Mussert kon men nog wel beweren, dat hij het delict van de artikelen 93 en 94 van het wetboek van strafrecht gepleegd heeft: de aanslag om het koninkrijk onder vreemde heerschappij te brengen en de aanslag om de grondwettige regeringsvorm te vernietigen. De overige politieke delinquenten hebben dergelijke, werkelijk politieke delicten niet gepleegd, enerzijds omdat zij er de positie niet voorhadden, anderzijds omdat de bezetter zelf politieke doeleinden had en die met eigen middelen trachtte te verwezenlijken.

De delicten tegen de veiligheid van de staat, die in grote hoeveelheid gepleegd zijn, zijn die van de artikelen 101 en 102 van het wetboek van strafrecht. Het eerste artikel stelt strafbaar de Nederlander, die in geval van oorlog met een buitenlandse mogendheid vrijwillig bij die mogendheid in krijgsdienst treedt. Met die krijgsdienst stelt artikel 24 van het Besluit Buitengewoon Strafrecht dan het treden in staats- of publieke dienst gelijk.

337

338

De overtreders van artikel 101 zijn voor een groot deel Nederlanders, die in Duitse dienst, wapens gedragen hebben.

Artikel 102 van het Wetboek van strafrecht bedreigt met levenslange gevangenisstraf (bij het Besluit Buitengewoon Strafrecht tot de doodstraf verhoogd⁶) degenen, die opzettelijk in tijd van oorlog de vijand hulp verleent of de staat tegenover de vijand benadeelt.

Deze artikelen helpen ons bij het vinden van verwante categorieën delicten niet veel verder. Zij bevatten ieder voor zich zoveel verschillende feiten, dat het nodig is voor de analyse van de rechtspraak de daders van de

feiten, omschreven in de artikelen 101 en 102 weer te splitsen in onder-categorieën. Men kan de Nederlanders, die zich vaak door economische noodzaak gedwongen, bij het N.S.K.K. (een aanvankelijk niet-militaire transportdienst) hebben verbonden of bij de Wach- und Schutzdienst (een Duitse bewakingsdienst), niet vergelijken met degenen, die zich bewust en uit overtuiging hebben laten inlijven bij de Waffen-SS of bij een van de tot die organisatie behorende eenheden. Wij zullen zien, dat ook de rechter een dergelijke onderscheiding maakt.

Nog moeilijker is het alle gevallen van hulpverlening aan de vijand over één kam te scheren. Wie door middel van communicatiemiddelen als pers of radio propaganda voor de bezetter en zijn ideologie maakt, verleent hulp aan de vijand. Maar dat doet ook de vrouw, die in de kazerne ten behoeve van de Duitse weermacht aardappelen schilt. En ook de industrieel, die met zijn bedrijf belangrijke producten blijft leveren ten behoeve van de Duitse oorlogsinspanning of de kleine aannemer, die door het uitvoeren van omvangrijke werken ten behoeve van de Duitse kustverdediging een vermogen bij elkaar verdient. Kortom: ook de hulpverlening aan de vijand valt uiteen in verschillende categorieën, die alle strafbaar zijn uit hoofde van de algemene formule van artikel 102 van het wetboek van strafrecht. Wij zullen die categorieën dus afzonderlijk moeten behandelen.

Behalve de misdrijven tegen de veiligheid van de staat, brengt het Besluit Buitengewoon Strafrecht⁷ een aantal andere delicten onder de competentie van de bijzondere rechtspleging, indien de schuldige gebruik heeft gemaakt van macht, gelegenheid of middel, hem door de vijand of door het feit van de vijandelijke bezetting geboden. De belangrijkste van die delicten zijn de misdrijven tegen het leven (doodslag en moord) en mishandeling⁸. Dit is de categorie van de mishandelaars in kampen en bij de politie, van de Silbertannemoordenaars. Zij onderscheidt zich van de andere categorieën doordat de betrokken delinquenten hier lichamelijk geweld tegen hun slachtoffers hebben gebruikt. Zeer vaak zijn echter ook de delinquenten van deze categorie vervolgd wegens hulpverlening aan de vijand.

338

339

Tenslotte voert het Besluit Buitengewoon Strafrecht een nieuw strafbaar feit in, dat eerder niet in het wetboek van strafrecht was opgenomen. Dat is het artikel 26, waarbij het blootstellen van een ander aan opsporing, vervolging of vrijheidsberoving strafbaar wordt gesteld met gevangenisstraf, waarvan de duur afhangt van het gevolg van het verraad. De doodstraf kan worden opgelegd, indien het verraad de dood van iemand tengevolge heeft gehad. Ook het verraad is een duidelijk afgebakende categorie van verwante gevallen.

In juli 1947 wordt er een artikel 27a ingevoerd in het Besluit Buitenge-

woon Strafrecht^{8a}. Daarbij wordt strafbaar gesteld het in krijgs-, staats- of publieke dienst bij de vijand plegen van oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid. Bij de behandeling van deze categorie, de oorlogsmisdadigers, zal ik terugkomen op de vraag, waarom dit strafbare feit eerst zo laat in het Besluit Buitengewoon Strafrecht is opgenomen.

De laatste categorie, die de wet schept, wordt gevormd door de gevallen, die in aanmerking komen voor oplegging van een maatregel krachtens het Tribunaalbesluit. Ook dat formuleert in artikel I de laakbare gedragingen zeer ruim. Om voor oplegging van een maatregel in aanmerking te komen moet men Nederlander zijn (het besluit was immers opgezet als tuchtrecht voor Nederlanders, die zich tijdens de bezetting niet goed gedragen hadden) en hetzij de vijand hulp en steun hebben verleend, hetzij lid of begunstiger van de N.S.B. of een andere nationaal-socialistische organisatie zijn geweest, hetzij voordeel hebben getrokken uit door de vijand genomen maatregelen, indien men geacht moest worden zich desbewust te hebben gedragen in strijd met de belangen van het Nederlandse volk of desbewust afbreuk hebben gedaan aan het verzet.

Het is duidelijk, dat ook de eerder genoemde categorieën onder deze formule vallen. Men moet ook niet vergeten, dat bedoeld was, dat boven de door de bijzondere gerechtshoven op te leggen straffen nog een maatregel van een tribunaal zou komen. Van deze aanvankelijk voorziene dubbele berechting is, zoals hierboven al gebleken is, niets terecht gekomen. Integendeel: men heeft een taakverdeling tot stand gebracht tussen bijzondere gerechtshoven en tribunalen. Daarbij was niet moeilijk, dat de tribunalen de zaken zouden moeten behandelen, die niet voor berechting door de bijzondere gerechtshoven in aanmerking kwamen, omdat zij geen strafbare feiten inhielden. Degenen, die alleen maar lid van de N.S.B. of een andere nationaal-socialistische organisatie waren geweest zonder zich daarbij aan enig ander feit schuldig te maken, konden alleen maar voor het tribunaal terecht staan.

339

340

Toen echter door de vrijlating van de lichte gevallen in 1946 de grootste hoeveelheid zaken voor de tribunalen was afgerond, is afgesproken, zoals wij al hebben gezien, dat de tribunalen ook zaken van de „minst ongunstige” wapendragers zouden behandelen, alsmede de lichtere gevallen van economische collaboratie. Dit heeft tot gevolg gehad, dat zaken betreffende eenzelfde materieel feit door verschillende soort gerechten werden behandeld. Wanneer ik dan ook hierna verschillende, aan de hand van materiële criteria onderscheiden categorieën van feiten zal behandelen, zullen bij sommige van die categorieën (zoals dienstneming bij de vijand en

economische collaboratie) uitspraken van zowel bijzondere gerechtshoven als van tribunalen besproken worden. Daarentegen zullen geen beschouwingen worden gewijd aan de maatregelen, opgelegd aan hen, die alleen maar lid van de N.S.B. of een andere nationaal-socialistische organisatie waren. Deze categorie is immers in de nazomer van 1946 als licht geval in vrijheid en voorwaardelijk buiten vervolging gesteld. De rechter is aan die gevallen daarna niet meer te pas gekomen.

Ik zal hierna nu een aantal categorieën van berechte gevallen behandelen. Het onderscheid in deze categorieën ligt niet alleen in een verschil in wettelijke basis van de strafbaarheid of van de veroordeling. Het onderscheid wordt gemaakt aan de hand van het verschil in maatschappelijke betekenis, ongeacht of verschillende categorieën door eenzelfde basis bestreken worden (zoals hulpverlening aan de vijand van artikel 102 van het wetboek van strafrecht) of dat eenzelfde categorie op de grondslag van verschillende wetsartikelen vervolgd is (zoals de wapendragers, die op grond van artikel 101 van het wetboek van strafrecht ofwel van het Tribunaal-besluit veroordeeld zijn).

Het materiaal voor de volgende beschouwingen is te vinden in de verzameling *Na-oorlogse rechtspraak*, waarin arresten van bijzondere gerechtshoven en van de bijzondere raad van cassatie zijn opgenomen, in de verzameling *Tribunalen in Nederland*, die in het bijzonder uitspraken van tribunalen heeft gepubliceerd, in de Nederlandse Jurisprudentie en in de niet gepubliceerde documentatielijsten van het Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

De wapendragers

De berechting van wapendragers is snel op gang gekomen. Dat is begrijpelijk, want het waren er in de eerste plaats duizenden en de zaken waren voor de opsporing eenvoudig. Wie in Duitse krijgsdienst was geweest, had zich in Duits uniform vertoond en was vaak ook in dat uniform gevangen genomen. Discussie over de vraag, of het strafbare feit gepleegd was, behoefde niet gevoerd te worden. Ontkennen van het feit was in het licht van de evidente feiten nauwelijks mogelijk.

Veel van de wapendragers hadden dienst gedaan bij de Waffen- S.S. of bij een met de S.S. gelieerde organisatie. Gedurende de bezetting stond de S.S. voor de Nederlanders als het lichaam, dat de Sicherheitspolizei bemande, dat de concentratiekampen beheerde, dat het verzet en de Joden vervolgde, dat de Silbertannemoorden organiseerde en uitvoerde. Niet voor niets is de S.S. door het Neurenbergse tribunaal na de oorlog als een misdadige organisatie aangemerkt.

Even erg had deelneming aan het Vrijwilligers Legioen Nederland geschokt. Deze door de op 5 februari 1943 geliquideerde generaal Seyffardt geleide eenheid van Nederlanders had ten doel de Duitse legers te verster-

ken. Als ergens de in de bezetting ten aanzien van N.S.B.-ers gebruikte term „landverraad" (die overigens geen juridische betekenis had) op van toepassing was, dan was het op dit in een uit Nederlanders samengestelde eenheid gaan vechten tegen onze bondgenoten.

Na de bevrijding bestond er met deze openlijk en spectaculair van hun solidariteit met de vijand blijk gegeven hebbende wapendragers weinig consideratie. Wij herinneren ons, hoe de militaire bewakers van de gedetineerde S.S.-ers in de Harskamp in het wilde weg het kamp in schoten (met een aantal dodelijke gevolgen), omdat voor die bewakers het leven van een S.S.-er minder waard was dan een vrolijke schietpartij. Dit niet goed te praten incident gaf blijk van een diepgewortelde haat tegen de S.S. En die afschuw van de Waffen-S.S. bestond niet alleen bij de militairen uit Harskamp, maar ook bij de anderen. Wij herinneren ons het bericht uit het bewaringskamp in Maastricht, waar in het bijzonder S.S.-ers ernstig werden mishandeld.

Ook de rechters konden zich aan deze algemene stemming niet onttrekken. Op 25 juli 1945 werden drie S.S.-ers door de krijgsraad te velde van het Militair Gezag ter dood veroordeeld en geëxecuteerd⁹. Zolang de bijzondere gerechtshoven nog niet functioneerden was de krijgsraad bevoegd. Al spoedig begonnen ook de bijzondere gerechtshoven met de berechting van wapendragers. Wij vinden dan, in december 1945, een terdoodveroordeling van een lid van het Vrijwilligerslegioen Nederland door het bijzonder gerechtshof te Amsterdam¹⁰. In Maart en april 1946 vinden wij nog doodstraffen tegen Waffen-S.S.-ers uitgesproken door de bijzondere gerechtshoven te Amsterdam en Arnhem¹¹.

Hier past een opmerking over de S.S., die wij in het vervolg in verschillende vormen zullen tegenkomen.

341

342

De S.S. was aanvankelijk een geüniformeerde partijorganisatie van de Duitse N.S.D.A.P., opgericht als lijfwacht van Hitler. Zij had een zeer scherpe nationaal socialistische en groot-Duitse ideologie. De raszuiverheid was voorwaarde tot toelating. Later zijn legereenheden gevormd, uitsluitend uit leden van de S.S. bestaande. Bij deze legereenheden, aangeduid als de Waffen-S.S., hebben veel Nederlanders vrijwillig dienst genomen. Dit was dus dienstneming bij een vijandelijk leger.

Als onderdeel van de N.S.B. bestond een politieke organisatie, die eveneens S.S. heette. De leden daarvan waren door dit lidmaatschap geen Duits militair. Wel vormde dat lidmaatschap een gedraging, waarvoor krachtens het Tribunaalbesluit een maatregel kon worden opgelegd. Die organisatie heette niet Nederlandse S.S.: een dergelijke naam zou in strijd zijn met de

groot-Duitse ideologie van de S.S., maar Germaanse S.S. Onder die naam zullen wij de organisatie (dus wel te onderscheiden van de Duitse legeronderdelen die als Waffen-S.S. worden aangeduid) bij de behandeling van de tribunaalrechtspraak tegenkomen. In dit hoofdstuk. dat over dienstneming bij de vijand handelt, gaat het uiteraard uitsluitend over dienstneming bij de Duitse Waffen-S.S.

Deze aanzet van terdoodveroordelingen van S.S.-ers en van leden van het Vrijwilligerslegioen Nederland heeft niet doorgezet. Dat was begrijpelijk, om tweeërlei reden. Indien men de man. aan wie uitsluitend dienstneming bij de vijand te laste gelegd kon worden, ter dood veroordeelde, welke straf moest men dan wel opleggen aan de wapendrager, die in die functie Nederlanders had gedood en mishandeld? Die had immers niet alleen precies hetzelfde feit gepleegd als de alleen-maar-wapendrager, maar nog een aantal (soms zelfs een groot aantal) andere veel ernstiger feiten. Een evenredige straftoemeting werd ernstig bemoeilijkt, indien men aan de gevallen, die bepaald niet de ernstigste waren, de zwaarste straf oplegde.

De tweede reden bestond daarin, dat al spoedig bleek, dat het simpele feit van dienstneming bij de vijand door de verschillende delinquenten op verschillende motieven en in verschillende omstandigheden was gepleegd. Er werd al spoedig onderscheid gemaakt tussen de verschillende individuele gevallen. Hetzelfde bijzondere gerechtshof te Amsterdam, dat in maart 1946 voor dienstneming bij het Vrijwilligerslegioen Nederland de doodstraf oplegt, legt in dezelfde maand aan een andere verdachte voor hetzelfde feit een gevangenisstraf van 10 jaar op¹². In november 1945 berechtte het tribunaal te 's-Hertogenbosch een zaak van dienstneming bij het Vrijwilligerslegioen. Dat betrof kennelijk een zaak, die nog niet overeenkomstig het Besluit politieke delinquenten 1945 van 19 oktober van dat jaar door de procureur- fiscaal gedistribueerd was. De man had geluk, al legde het tribunaal de maximale internering, dat wil zeggen 10 jaar ¹³ op.

342

343

Dit ene geval van berechting door een tribunaal heeft in 1946 vermoedelijk niet veel invloed op de uitspraken van de bijzondere gerechtshoven uitgeoefend. Maar het werd natuurlijk wel van grote betekenis, dat, zoals wij gezien hebben, in oktober 1946 de afspraak werd getroffen, dat de tribunaal (die toen de "lichte gevallen" van minister van Maarseveen verloren hadden, omdat die in vrijheid gesteld waren) ook de niet ernstige gevallen van wapendragers zouden behandelen. Daarmee werd voor de niet ernstige gevallen de bovengrens van de strafmaat de maximale door het tribunaal op te leggen maatregel, dat is 10 jaar internering.

De bijzondere raad van cassatie past zich, al dan niet bewust, aan aan de afspraak, dat de niet-ernstige gevallen van wapendragers door het tribunaal

berecht zullen worden, en legt aan de ernstiger gevallen, die voor de bijzondere gerechtshoven komen, straffen op, die wel uitgaan boven de maximumgrens van 10 jaar van de tribunalen, maar anderzijds ver blijven beneden de aanvankelijk door de bijzondere hoven opgelegde doodstraffen. In februari 1947 wordt een door het bijzondere gerechtshof te Amsterdam opgelegde doodstraf gewijzigd in 18 jaar gevangenisstraf¹⁴. En in maart van dat jaar wordt een door hetzelfde hof opgelegde doodstraf gewijzigd in 15 jaar onder vermelding, dat het hier een jeugdige delinquent betrof, die bovendien in november 1944 was gedeserteerd.¹⁵ Ook een levenslange gevangenisstraf wordt door de raad in een tijdelijke van 12 jaar omgezet¹⁶.

De individualisering van de strafmaat zet al heel vroeg in. Nog in 1945 veroordeelt het bijzondere gerechtshof te den Haag een wachtsman bij de weermacht tot acht jaar gevangenisstraf. Het gebruikt daarbij de motivering, die bij de gewone rechtspleging gebruikelijk is, „dat na te noemen straf in overeenstemming is met de ernst van het feit en met de persoonlijkheid van de dader”. De Hoge Raad heeft deze formule altijd geaccepteerd als voldoende voor de door de wet geëiste motivering van de strafmaat. De Bijzondere Raad van Cassatie volgt, bij zijn beoordeling van de Haagse uitspraak, hierin voorlopig de Hoge Raad. De algemene (en zelfs in de formulieren van de uitspraken voorgedrukte) formule is aanvaardbaar. In het gegeven geval echter kan de Raad met die formule in de hand de toegepaste strafmaat niet beoordelen. Hij vraagt dus nadere inlichtingen aan het hof.¹⁷ Hoewel de Raad de algemene formule dus niet afwijst en dus niet in ieder geval een individuele motivering van de strafmaat eist, dwingt deze uitspraak de hoven wel tot voorzichtigheid. Zodra een bijzondere omstandigheid de zaak niet meer tot standaardgeval maakt, gaat een motivering van de strafmaat noodzakelijk worden.

343

344

In het geciteerde arrest van de Bijzondere Raad van Cassatie. dat uiteraard een veel wijdere strekking heeft dan alleen ten aanzien van wapendragers, wordt namelijk overwogen „dat de Raad, voor het ogenblik nog rekening houdende met de gevestigde rechtspraak van de Hoge Raad met betrekking tot de draagwijdte van artikel lid 4 van het wetboek van strafvordering (het motiverings-voorschrift, Bte) geen aanleiding vindt om thans tot vernietiging van de sententie over te gaan, ofschoon de daarin met betrekking tot de strafmaat gebezigde formule in verband met het ontbreken van nadere gegevens, nauwelijks met het aangehaalde voorschrift, bij artikel I van het Besluit Buitengewone Rechtspleging toepasselijk verklaard, verenigbaar is te achten”.

Ook worden herhaaldelijk sententies vernietigd, omdat op verweren van de verdachte met of onvoldoende is ingegaan.

In een aantal gevallen geeft dat aanleiding tot interessante beslissingen. Maakt het verschil of een wapendrager actief gevochten heeft of dat hij bij de S.S. alleen hulpdiensten heeft verricht zoals corveediensten of schoenen repareren? Nadat het Leeuwardense hof beslist had, dat dat niet het geval was en een schoenmaker veroordeeld had tot 14 jaar, vernietigde de Bijzondere Raad het vonnis en verminderde, in april 1946 de straf tot 5 jaar¹⁸. Maakt het verschil of een S.S.-er in het Oosten tegen Rusland gevochten heeft ofwel in het Westen of zelfs in Nederland? Het hof van Arnhem vond van wel: het achtte het feit van in het Westen, dus eventueel tegen Nederlandse troepen, te hebben gevochten veel ernstiger dan een inzet in de strijd tegen de Russen. Op die grond veroordeelde het nog in februari 1947 een S.S.-er, die aan het Westfront gevochten had tot levenslange gevangenisstraf. De Bijzondere Raad aanvaardde het verschil niet en achtte het in het Westen gevochten hebben geen strafverzwarende omstandigheid: hij legde een straf op, die in het algemeen in de lijn lag van de door de Raad aan S.S.-ers, wie naast de dienstneming niets anders te verwijten viel, opgelegde straffen: 12 jaar¹⁹.

Van belang is ook de beslissing, dat het feit, dat dienstneming bij de vijand plaats vond uit ideële motieven geen reden is tot strafvermindering. De (niet aan een S.S.-er maar aan een verdachte, die bij het N.S.K.K. gediend had) opgelegde straf van 4 jaar werd door de Raad gehandhaafd²⁰.

De belangrijkste individuele omstandigheid, die tot strafvermindering aanleiding kon geven, was de jeugdige leeftijd. In de richtlijnen van minister van Maarseveen omtrent de collectieve invrijheidstelling en buitenvervolginstelling was, zoals wij gezien hebben, bepaald, dat leden van de S.S. en van andere gewapende Duitse formaties niet voor deze collectieve maatregel in aanmerking kwamen.

344

345

Daarbij werd geen onderscheid gemaakt tussen al dan niet jeugdige wapendragers. Op 1 januari 1947 zaten nog in bewaring 2531 jeugdige delinquenten, waarvan vermoedelijk een zeer belangrijk deel ter zake van dienstneming bij de vijand²¹. Deze jeugdigen konden vervolgd worden hetzij voor het bijzondere gerechtshof, hetzij voor het tribunaal. De procureur-fiscaal kon hen echter ook buiten vervolging stellen, indien hij daartoe termen aanwezig achtte. Uitsluiten van de collectieve maatregel van augustus-september 1946 sloot immers individuele invrijheidstelling en buitenvervolginstelling ter beoordeling van de procureur-fiscaal niet uit.

Bij de berechting werd geen duidelijke lijn gevolgd. Naar gelang de rechter meer de nadruk legde op de ernst van het feit werden door bijzondere gerechtshoven en tribunalen hoge straffen opgelegd (tot 12 en 15 jaar). Maar naar gelang de persoonlijkheid van de dader van doorslaggevende betekenis

voor de rechter was bij de bepaling van de strafmaat, legde hij straffen op van enkele maanden ²². Deze ongelijkheid in de beoordeling van jeugdigen verontrustte de minister. Hij riep tegen 15 januari 1947 de procureurs-fiscaal met hun in jeugdzaken gespecialiseerde officierenfiscaal bijeen teneinde een gezamenlijk beleid uit te stippelen. Nu was een uniform beleid alleen te maken door uitschakeling van de nu eenmaal individueel opererende rechter. Besloten werd dus, dat in 1925 of later geboren delinquenten al dan niet voorwaardelijk buiten vervolging gesteld zouden worden. Ten aanzien van de in 1924 en 1923 geboren zal door de procureur-fiscaal van geval tot geval worden beslist, of zij als jeugdigen zouden worden behandeld.²³ Dit heeft er dus toe geleid, dat jeugdigen in het vervolg in het geheel niet meer zouden worden berecht: noch dooreen bijzonder gerechtshof, noch door een tribunaal.

Op 11 april 1947 rapporteert het DGBR aan minister van Maarseveen over de resultaten van de op 15 januari gemaakte afspraak tot buitenvervolginstelling van jeugdigen²⁴. In Arnhem, Leeuwarden en 's Hertogenbosch worden jeugdigen conform de afspraak buiten vervolging gesteld, in Amsterdam is dat niet het geval en in den Haag alleen voorzover zij niet in Nederland of België gevochten hebben. Na bespreking met de minister, zegt de nota, hebben de procureurs-fiscaal van Amsterdam en den Haag hun beleid gewijzigd. Daarbij valt een merkwaardige bijzonderheid aan te tekenen. Op de vergadering van het parket van Amsterdam van 10 maart 1947 wordt besloten, dat jeugdige S.S.-ers voorwaardelijk buiten vervolging gesteld kunnen worden, met als voorwaarde verblijf in een reclasseringskamp²⁵. Op de grondslag van de later in de nota van 11 april vermelde feiten schrijft de minister op 21 maart 1947 een boze brief aan mr. Sikkel, waarin hij hem verwijt, dat hij zich niet houdt aan de afspraak van 15 januari om jeugdigen buiten vervolging te stellen²⁶.

345

346

Hij beweert zelfs, dat mr. Sikkel uitdrukkelijk opdracht gegeven zou hebben om jeugdigen, die bij een gevechtseenheid gediend hebben (en het ging voornamelijk om wapendragers) niet buiten vervolging te stellen. Op 24 oktober 1947 herhaalt de minister zijn grief: de Stichting Toezicht op Politieke Delinquenten heeft geklaagd over het geringe aantal buitenvervolginstellingen in Amsterdam van jeugdigen, in het bijzonder van wapendragers ²⁷. De tegenstelling tussen het besluit op de parketvergadering om wel buiten vervolging te stellen en de klacht van de minister, dat dat juist niet gebeurd, ligt misschien in de door de parketvergadering gestelde voorwaarde: de buiten vervolging gestelde moet in een reclasseringskamp worden opgenomen. Dergelijke reclasse-ringskampen bestonden niet en vermoede-

lijk was op die grond uitvoering van het besluit onmogelijk.

Ten aanzien van jeugdigen zien wij de rechtspraak de door de minister uitgestippelde lijn volgen. In mei 1947 vernietigt de bijzondere raad van cassatie een uitspraak van het hof te Leeuwarden, waarbij aan een 22-jarige S.S.-er 8 jaar gevangenisstraf was opgelegd: het wordt 3 jaar jeugdgevangenis met aftrek van bewaring²⁸. In 1948 veroordeelt het hof te Arnhem een jonge S.S.-er, die na drie jaar bij de jeugdstorm georganiseerd te zijn geweest dienst nam en die in september 1946 wegens zijn jeugd in vrijheid is gesteld en nu in een eindexamenklas zit, tot een voorwaardelijke straf van een jaar²⁹,

Een aspect van individualisering was ook of en in hoever de dienstneming bij de vijandelijke krijgsmacht vrijwillig was geweest of niet. Strafbaar was immers slechts het vrijwillig in vreemde krijgsdienst treden. Wanneer een S.S.-er beweert, dat hij dienst genomen heeft, omdat hij door de Duitsers voor de keus gesteld werd in een concentratiekamp te worden opgesloten dan wel dienst te nemen bij de Waffen-S.S., dan dient een hof dit verweer ernstig te onderzoeken. Het op niet voldoende gronden verwerpen van dit beroep op het ontbreken van vrijwilligheid leidt tot vernietiging³⁰. Een ander, die voor de keus gesteld was dienst te nemen bij de S.S. dan wel na een distributie-overtreding naar een Arbeitslager te worden gezonden kreeg in 1948 5 jaar internering met aftrek. Onvrijwilligheid werd dus kennelijk niet aangenomen (dan zou hij immers zonder oplegging van enige maatregel naar huis gestuurd zijn), maar wel werd de dwangpositie, waarin hij zich geplaatst zag, kennelijk als een verzachtende omstandigheid beschouwd.³¹ in geval van martelingen werd wel overmacht aangenomen^{31a}.

346

347

Nadat de eerste aanzet van terdoodveroordelingen van S.S.-ers en leden van het Vrijwilligerslegioen Nederland voorbij was en men ieder geval op de eigen merites ging bezien, stabiliseerde zich de strafmaat tussen 15 en 8 jaar met enkele uitschieters naar boven en naar beneden. De nog altijd aanzienlijke verschillen werden eensdeels veroorzaakt door de ongelijke individuele omstandigheden, waaronder het delict gepleegd was, en anderzijds door de uiteenlopende individuele inzichten van de rechters ”.

Individualisering had niet alleen tot gevolg, dat na het eerste begin van de berechting de straffen lichter werden. De bijzondere raad van cassatie en de Hoge Autoriteiten hebben in bepaalde gevallen zelfs de opgelegde straffen verhoogd gezien de ernst van de omstandigheden. Op 16 november 1947 heeft de bijzondere raad een arrest van het hof in den Haag bevestigd, waarbij aan een voormalige officier van het Nederlandse leger, die Hauptsturmführer bij het Vrijwilligerslegioen Nederland was geworden, de doodstraf werd opgelegd³³. De Hoge Autoriteit in den Haag vernietigde een uitspraak van het tribunaal te den Haag, omdat naar zijn mening de opgeleg-

de internering van 2 jaar te licht was³⁴.

Ik heb tot nu toe maar een deel van de berechting van wapendragers besproken: de berechting van S.S.-ers en leden van het Vrijwilligerslegioen Nederland. Dat waren dan de gevallen, waarin naast het vrijwillig treden in vreemde krijgsdienst niets anders te laste was gelegd. Veel S.S.-ers zijn later bij de Sicherheitspolizei te werk gesteld of bij de bewaking van concentratiekampen en hebben in die functie strafbare feiten gepleegd als doodslag of mishandeling. De hier besproken gevallen echter zijn alle gevallen van eenvoudige dienstneming bij de S.S. of bij het Vrijwilligerslegioen Nederland. De strafmaat daalde wel van aanvankelijk opgelegde doodstraffen en levenslange gevangenisstraffen tot vrijheidsstraffen van tussen 8 en 15 jaar, maar kwamen niet daarbeneden.

Opvallend is nu, dat degenen, die vrijwillig in dienst getreden zijn bij andere gewapende eenheden van de Duitse weermacht veel lagere straffen opgelegd gekregen hebben dan de S.S.-ers. De grond moet men vermoedelijk daarin zoeken, dat de S.S.-ers vrijwel allen aan het front gevochten hebben en dat bovenal de S.S. doordat zij nauw gelieerd was aan de politieke politie en aan de administratie van de concentratiekampen beschouwd werd als een veel meer ideologische, nationaal-socialistische eenheid dan de ideologisch indifferenter legeronderdelen.

Strafbaar krachtens artikel 101 van het wetboek van strafrecht was het vrijwillig in vreemde krijgsdienst treden in geval van oorlog. Artikel 24 van het Besluit Buitengewoon Strafrecht had daaraan de strafbaarheid van het treden in staats- of publieke dienst toegevoegd. In alle drie de gevallen was de maximumstraf gelijk: de doodstraf.

347

348

Toch moest de rechter in zijn vonnis aangeven, of het om de krijgsdienst, staatsdienst of publieke dienst ging, omdat hij in zijn vonnis de toepasselijke wetsbepaling moet vermelden. Al gauw bleek, dat de verdachte soms weliswaar een wapen gedragen had. maar dat het onderdeel, waarbij hij had gediend geen weermachtsonderdeel was. Dat gold bij voorbeeld voor de Ordnungspolizei.

Dienstneming bij de volgende onderdelen werd beschouwd als het treden in Duitse krijgsdienst: de Waffen-S.S., het Vrijwilligerslegioen Nederland, de Landwacht (later Landstorm) Nederland³⁵, de Luftnachrichtendienst³⁶, het N.S.K.K.³⁷, de Volkssturm³⁸, de Wachabteilung des Chefintendanten beim Wehrmachtsbefehlshaber³⁹ en uiteraard bij de Wehrmacht en de Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden (ook als burgerchauffeur)⁴⁰.

Niet als Duitse krijgsdienst, maar als Duitse staatsdienst werd beschouwd het dienen bij de Ordnungspolizei⁴¹, bij de Organisation Todt⁴², bij de Reichsarbeitsdienst⁴³.

Tenslotte werd dienst bij de volgende organisaties beschouwd als publieke dienst: het Arbeitskontrollkommando⁴⁴, de Deutsche Dienstpost⁴⁵, de Wasserschutzpolizei⁴⁶, de Germaanse S.S. in Nederland⁴⁷, de (Duitse) S.A.. S.S. (niet Waffen-S.S.), de Hitlerjugend, de Nazional Sozialistische Deutsche Studentenbund en de N.S. Frauenschaft⁴⁸, het Reichsverkehrsministerium⁴⁹ en het Rijkscommissariaat⁵⁰.

Van grote praktische betekenis behalve voor de kwalificatie van het strafbare feit in het vonnis was het onderscheid niet. Of de hier weergegeven jurisprudentie de toets der kritiek in het licht van wat later over de organisatie van het Duitse militaire en burgerlijke apparaat bekend is geworden, kan doorstaan, is twijfelachtig. Het valt bij voorbeeld op, dat de Ordnungspolizei als staatsdienst, de Wasserschutzpolizei als publieke dienst wordt gekenschetst. Zoals gezegd: het onderscheid is van geen praktische betekenis. Ik geef het alleen hier weer als aanleiding om de verschillende onderdelen van het Duitse apparaat te noemen, waarbij Nederlanders vrijwillig in dienst getreden zijn.

Van veel groter betekenis is het onderscheid, dat ik in deze paragraaf gemaakt heb tussen dienstneming bij Waffen-S.S. of Vrijwilligerslegioen Nederland aan de ene kant en bij een van de andere onderdelen uit de hierboven gegeven opsomming aan de andere kant. Hoewel in alle gevallen de maximumstraf gelijk was, namelijk de doodstraf, werd de laatste categorie veel minder zwaar gestraft.

Het National Sozialistisch Kraftfahr Korps (N.S.K.K.) was oorspronkelijk een tot de partij behorende Duitse transportkolonne ten behoeve van de oorlogvoering. Het werd later een onderdeel van de Duitse weermacht.

348

349

Dienstneming bij dat korps, wat veel chauffeurs deden, was dus treden in vijandelijke krijgsmacht. Dat stond wel vast sinds bij de Verordening voor het bezette Nederlandse Gebied 135/1941, aangevuld bij de Verordening 45/1942 de Duitse overheid zelf bepaald had, dat dienst bij het N.S.K.K. geen vreemde krijgsmacht zou zijn in de zin van de artikelen 101-103 van het wetboek van strafrecht. Die verordening verloor bij de bevrijding weliswaar haar gelding, maar de constatering, dat dienstneming bij het N.S.K.K. vreemde krijgsmacht was, werd daardoor niet aangetast⁵¹. Ook het feit, dat de leden van het N.S.K.K. geen eed op de Führer aflegden, kon aan het feit van de dienstneming niets veranderen, evenmin als het feit, dat zij geen strijdende soldaten waren maar „Wehrmachtsgefolge“⁵².

Dat alles nam evenwel niet weg, dat het indiensttreden bij het N.S.K.K. door de rechterlijke colleges veel minder ernstig werd beoordeeld dan dienst bij de Waffen-S.S. Dat lag enerzijds daaraan, dat bij het N.S.K.K. de ideologische lading ontbrak, anderzijds dat de betrokkenen meestal uit

economische noodzaak gehandeld hadden, en tenslotte aan het feit, dat een transport-kolonne geen daadwerkelijke oorlogshandelingen verricht en dat velen dat ook niet als deelneming aan de oorlog hadden beschouwd. In het begin valt een enkele zware straf: zwaar in vergelijking tot later opgelegde straffen, maar licht in verhouding tot de straffen opgelegd aan de Waffen-S.S. of het Vrijwilligerslegioen Nederland. In december 1945 bevestigt de Bijzondere raad van cassatie een opgelegde gevangenisstraf van 8 jaar⁵³.

Het Haagse hof veroordeelt op 8 oktober 1945 een chauffeur van het N.S.K.K. tot 10 jaar, maar dit wordt door de bijzondere raad verminderd tot 3 jaar, omdat de veroordeelde minderjarig was⁵⁴. Later zien wij dan de opgelegde straf zich bewegen om de 3 jaar, ongeacht meerderjarigheid of minderjarigheid. Een enkele keer gaat het er nog bovenuit tot 6 jaar⁵⁵ of zelfs tot 8 jaar of tot 5 jaar⁵⁶, maar meestal blijft het bij drie jaar⁵⁷. Als het belangrijk minder wordt, grijpt de hogere rechter in. In 1947 verhoogt de bijzondere raad van cassatie een door het hof te Amsterdam opgelegde straf van 1 jaar, waarvan 9 maanden voorwaardelijk, tot 3 jaar⁵⁸.

Soortgelijke straffen als voor dienstneming bij het N.S.K.K. werden opgelegd voor dienst bij de Wach- und Schutzdienst (Wachabteilung des Chefintendanten beim Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden), een gewapende bewakingsdienst van militaire objecten. Ook hier meestal geen ideologische motieven voor de dienstneming, maar vaak economische⁵⁹.

De krijgsmarine komt er ook goed af. Een door het hof te Leeuwarden in 1946 opgelegde straf van 6 jaar wordt verminderd tot 4⁶⁰.

349

350

Maar als het Amsterdamse hof er 1 jaar van maakt, waarvan ook nog 9 maanden voorwaardelijk, grijpt de bijzondere raad in en maakt er 3 jaar van⁶¹. Ook het tribunaal in Amsterdam heeft blijkbaar grote sympathie voor de rondborstige zeelieden, ook als zij bovendien bij de Waffen-S.S. gediend hebben. De Hoge Autoriteit vindt 2 jaar en 6 maanden internering een te lage straf en weigert het fiat-executie⁶². De enkele gepubliceerde uitspraken over dienstneming bij de Duitse weermacht of bij de Luftwaffe variëren in strafoplegging tussen 6 en 3 jaar⁶³.

In de hier gegeven bespreking van de beoordeling door de rechter van het m dienst treden bij verschillende gewapende onderdelen van het Duitse militaire apparaat ontbreekt de dienstneming bij de Nederlandse Landwacht. Deze organisatie moet wel worden onderscheiden van de Landwacht Nederland, later in 1943 genaamd Landstorm Nederland. Deze laatste organisatie was een gewapende formatie binnen het kader van de Waffen-S.S.. Dienstenemen bij deze Landwacht Nederland of bij de Landstorm Nederland was dus zonder enige twijfel treden in vreemde krijgsdienst en is ook als zodanig beoordeeld. De Nederlandse Landwacht echter was een heel andere organi-

satie. Zij is opgericht bij Verordening van de Rijkscommissaris 110/1943 van 13 november 1943. Krachtens die verordening wordt zij ingezet „tot handhaving van de openbare orde en tot bescherming van leven en goed van de ordelievende bevolking”⁶⁴. De landwacht was weliswaar gewapend (veelal met jachtgeweren), maar had niet tot taak tegen de buitenlandse vijand te strijden in het verband van de Duitse weermacht. Deze landwacht heeft van haar oprichting tot aan de bevrijding hand- en spandiensten aan de bezetter verleend. Zij jaagde op onderduikers en op Joden, zij maakte zich schuldig aan het aanbrengen van burgers bij de Duitse politie-instanties. Zij bestond uitsluitend uit N.S.B.-ers en werd, in de laatste periode van de oorlog, het symbool waarop de haat tegen de N.S.B. zich concentreerde. Wij hebben in het hoofdstuk over de kampen gezien, hoe vaak juist de landwachten, die de bevolking ter plaatse hadden geterroriseerd, in de kampen mishandeld zijn. Het lidmaatschap van deze landwacht echter was, gezien haar in de verordening omschreven doel en gezien het feit, dat zij niet behoorde tot de Duitse legerorganisatie, geen vijandelijke krijgsdienst⁶⁵. Evenmin was het dienstnemen bij de landwacht treden in Duitse publieke dienst. Weliswaar heeft de landwacht als zodanig en hebben de leden van dat korps ieder voor zich de vijand hulp verleend (wat ook strafbaar is), maar de landwacht op zichzelf was geen Duitse instelling. Zij was weliswaar een door de bezetter in het leven geroepen organisatie, maar zij bleef binnen de nederlandse rechtssfeer (of als men wil onrechtssfeer).⁶⁶ Vervolging moest dus plaats hebben uit hoofde van hulpverlening aan de vijand en niet op grond van treden in vijandelijke krijgs- of publieke dienst.

350

351

Natuurlijk kon de landwachter ook vervolgd worden uit hoofde van het feit, dat hij door zijn lidmaatschap van een nationaal-socialistische organisatie zich gedragen had in strijd met de belangen van het Nederlandse volk. Dat gaf de mogelijkheid hem voor het tribunaal te vervolgen. Een hulplandwachter, die kennelijk niemand had aangehouden, kreeg zo 2 jaar internering⁶⁷. In de meeste gevallen viel er aan land wachters meer ten laste te leggen: verraad, mishandeling. En als dat niet zo was. werden de zaken, zoals in het boven gegeven voorbeeld, door de tribunalen afgedaan. Vervolging voor het bijzondere gerechtshof wegens hulpverlening aan de vijand wegens het enkele lidmaatschap van de landwacht paste niet goed in de taakverdeling tussen bijzondere gerechtshoven en tribunalen.

Niet zonder opzet heb ik in deze paragraaf als eerste categorie van door de rechter of door het tribunaal veroordeelde politieke delinquenten de wapendragers behandeld. Het is een tamelijke eenvormige categorie. Het maatschappelijke feit, dat men aan de betrokkenen verwijten kan (de

vrijwillige dienstneming bij de vijand) is identiek met de juridische tenlastelegging. Desondanks blijken er nog duidelijk onder-categorieën te maken te zijn aan de hand van de uitspraken van de rechters. Behalve dat de aard van de eenheid, waarbij men zich verbond, verschil maakte voor de strafmaat, blijkt het feit, dat een reserveofficier van het Nederlandse leger, die als zodanig de eed van trouw aan regering en koningin heeft afgelegd, zich vrijwillig in vijandelijke krijgsdienst heeft begeven, strafverzwarend te werken. Het wordt bij herhaling als verzwarende omstandigheid in uitspraken gesignaleerd, ook in die waarin naast de dienstneming bij de vijand andere strafbare feiten bewezen worden verklaard ⁶⁸.

Opgelegde en ondergane straffen

Ter vermijding van misverstand is het nuttig hier, na de eerste paragraaf, waarin uitvoerig op de opgelegde straffen voor verschillende categorieën wapendragers werd ingegaan, te herhalen, wat ik bij de bespreking van de Interneringsregeling 1946 in het vorige hoofdstuk en hiervoor in dit hoofdstuk reeds aanduidde. Een veroordeling tot een vrijheidsstraf van een aantal jaren betekent niet, dat de veroordeelde nu ook de in de uitspraak vermelde termijn moet uitzitten.

Wettelijke regelingen maken het mogelijk en zelfs tot vaste praktijk, dat de veroordeelde na een deel van zijn straf te hebben uitgezeten, voorwaardelijk in vrijheid wordt gesteld.

351

352

Ten aanzien van gevangenisstraf, opgelegd door de bijzondere gerechts-hoven of door de bijzondere raad van cassatie, geldt artikel 15 van het boek van strafrecht. Dat luidt: "De tot gevangenisstraf veroordeelde kan, wanneer twee derden van zijn werkelijke straftijd en tevens ten minste negen maanden daarvan zijn verstreken, voorwaardelijk in vrijheid worden gesteld." Er staat weliswaar „kan" in de tekst, maar het is vaste praktijk, dat die invrijheidstelling verleend wordt, behoudens in gevallen van voor de maatschappij gevaarlijke misdadigers. Wie tot 18 jaar gevangenisstraf veroordeeld is, kan na 12 jaar in vrijheid worden gesteld en wordt dat als regel ook. Ik laat complicaties, die worden veroorzaakt doordat voor de straftermijn de afgetrokken voorlopige detentie niet meetelde, buiten beschouwing: zij zijn alleen voor korte straffen van betekenis. Bovendien is die complicatie in 1948 opgeheven: de voorlopige detentie wordt dan ook als werkelijke straftijd meegeteld, voorzover zij op de opgelegde straf in mindering is gebracht ⁶⁹.

Voor de door een tribunaal tot internering veroordeelden gold de in het vorige hoofdstuk vermelde Interneringsregeling 1946. Daarin wordt bepaald, dat telkens na een jaar internering de kampcommandant aan de minister van justitie advies uitbrengt of de geïnterneerde voor ontslag, eventueel voorwaardelijk, uit de internering in aanmerking komt. Hij kan zo'n advies ook tussentijds uitbrengen. Reden om tot ontslag uit de internering te adviseren is (evenals trouwens voor voorwaardelijke invrijheidstelling uit de gevangenisstraf), dat de veroordeelde weer geschikt is om in de maatschappij te worden opgenomen.

Dit zijn beide wettelijke regelingen, die de rechter kent. Hij weet, indien hij een bepaalde straf oplegt, dat de betrokkene na twee derden te hebben uitgezeten vrij komt (als het een gevangenisstraf is) en dat hij jaarlijks voor invrijheidstelling beoordeeld wordt (als het een door een tribunaal opgelegde internering betreft). Uiteraard zal de praktijk ten aanzien van de internering in ieder geval leiden tot invrijheidstelling na afloop van twee derden van de straf tijd, misschien eerder maar zeker niet later.

Maar deze wettelijke regelingen, waarmee de rechter bij de bepaling van de strafmaat rekening kan houden, zijn niet de enige redenen, waarom de in de rechterlijke uitspraak uitgedrukte straftermijn niet identiek is aan de straf, die ook uitgezeten wordt. De koning heeft, krachtens de grondwet, het recht van gratie van straffen. Hij kan opgelegde straffen verminderen of te niet doen. Daarvan wordt in normale tijden gebruik gemaakt, indien zich na het vonnis omstandigheden voordoen, die de rechter niet kende en die maken, dat tenuitvoerlegging van het vonnis onbillijk zou zijn.

352

353

Ten aanzien van de straffen, door de bijzondere gerechtshoven en de bijzondere raad van cassatie opgelegd, is door de koning (dus in feite door de minister van justitie) op veel ruimere schaal van het gratierecht gebruik gemaakt dan bij de gewone rechtspleging het geval placht te zijn. Op grote schaal zijn veroordelingen verminderd, deels omdat de minister meende, dat door het tijdsverloop de strafmaat van de rechters lager was geworden. Ten aanzien van wapendragers hebben wij dit hierboven behalve voor wat betreft enkele aanvankelijk zeer zware straffen ternauwernood kunnen constateren. Na de stabilisatie, die op de korte periode van zware straffen volgde, is de strafmaat nauwelijks veranderd. Deels echter werd als argument voor gratieverlening op grote schaal aangevoerd, dat de straftoemeting van de verschillende rechters zo uiteen liep. Ook dat feit hebben wij hierboven ten aanzien van wapendragers niet geconstateerd: integendeel, door het ingrijpen van de bijzondere raad van cassatie is niet alleen naar de tijd, maar ook naar de plaats uniformiteit in de straftoemeting te bespeuren.

Ik ga op het gratiebeleid hier verder niet in. Een later hoofdstuk zal

daaraan worden gewijd. Ik memoreer het op deze plaats omdat ook door dit gratiebeleid er een afwijking ontstond tussen opgelegde en ten uitvoer gelegde straffen. Het verschil met de regeling van de voorwaardelijke invrijheidstelling is, dat de rechter die regeling kende en ermee rekening kon houden. Enige wettelijke richtlijn, wanneer de koning gratie mag verlenen en in welke mate, bestaat niet. Dat is geheel aan 's konings goedvinden (onder controle van het parlement) overgelaten. De rechter weet dus niet, in hoever zijn vonnissen ook zullen worden ten uitvoer gelegd.

Noten 353

1. Zie Glendon Schubert, *Judicia! decision making*, London 1963; Glendon Schubert en David J. Danielski, *Comparative judicial behaviour*, London 1969.
Ludwig Bendix, *Zur Psychologie der Urteilstätigkeit des Berufsrichters*, Neuwied und Berlin 1968: Herdruk van het werk uit 1932.
2. artikel 5, derde lid, Besluit Buitengewone Rechtspleging, ingevoegd bij de Wet nadere voorzieningen bijzondere rechtspleging in 1947.
3. uitgave N.V. Drukkerij en Uitgeversmaatschappij v.h. Buijten en Schipperheijn, z.j.
4. rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb, gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van nadere gegevens bezien: staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1976.
5. eerste stuk, pag. 376 vv.
5a HA 's Bosch 31 juli 1946, TiN 294.
5b HA den Haag 5 februari 1948, TiN 729.
5c HA Amsterdam 25 februari 1948, TiN 728.
Fiat geweigerd omdat de opgelegde maatregel eveneens te licht bevonden was:
HA Amsterdam 14 april 1949, TiN 739.
HA den Haag 3 mei 1948. TiN 763.
HA den Haag 12 februari 1948, TiN 726.
HA Amsterdam 5 februari 1948, TiN 705.
HA den Haag 10 september 1947. TiN 633 (Het tribunaal te Rotterdam is gebleven „onder de maatstaf welke voor soortgelijke en veelvuldige gedragingen terecht pleegt te worden aangelegd”)
Voorbeelden van weigering van fiat-executie, omdat de voorgestelde maatregel te zwaar was:
HA den Haag 7 januari 1948. TiN 685.
HA Arnhem 17 september 1947. TiN 634.
HA den Haag 9 september 1947, TiN 631 (Het tribunaal te Rotterdam had overwogen, dat meestal niet alles van N.SB.-ers aan het licht komt en daarom voor alle zekerheid maar 4 jaar opgelegd.)
5d HA Arnhem in Trib. Almelo 28 maart 1947, TiN 503. Zie ook Trib. Almelo 7 februari 1947. TiN 471.
6. artikel 11. eerste lid sub 1°.
7. in artikel 1 sub 2°
8. artikelen 287-289 en 300-304 van het wetboek van strafrecht.
8a wet van 10 juli 1947 Stb.H 233.
9. zie K. Groen. *Landverraders, wat deden ze met ze?* Baarn 1974, pag. 112.
10. BG Amsterdam 19 november 1945, NOR 54.

11. BG Amsterdam 29 maart 1946, NOR 249.
BG Arnhem 12 april 1946. NOR 223.
12. BG Amsterdam 4 maart 1946. NOR 336.
13. Trib. 's Bosch 8 november 1945, TiN 81.
14. BRvC 8 februari 1947, NOR 957.
15. BRvC 24 maart 194 7, NOR 958.
16. BRvC 24 november 194 7 NOR 1165.
17. BRvC 14 januari 1946 NOR 159.
18. BRvC 5 april 1946 NOR 574.
19. BRvC 24 november 194 7 NOR 1165.
20. BRvC 25 maart 1 946 NOR 372.
21. cijfer ontleend aan nota van DGBR aan minister van justitie van 6 januari 1947 no. 2899.
22. zie de nota in noot 21 vermeld.
23. Deze afspraak is vermeld in een brief van de minister van justitie aan de procureurs-fiscaal van 21 maart 194 7 no. 21716.
24. Nota van DGBR aan minister van justitie no. 21716.
25. Verslagen van de vergaderingen van het parket te Amsterdam zijn te vinden op het RIO.
26. brief van 21 maart 194 7 no. 21716.
27. brief aan procureur-fiscaal te Amsterdam, zonder nummer.
28. BRvC 10 mei 1947 NOR 1000.
29. BG Arnhem 2 april 1948, NOR 1263.
30. BRvC 21 mei 1947, NOR 992.
31. Trib. Amsterdam 23 februari 1948, TiN 712.
Uitdrukkelijk overmacht verworpen, maar verzachtende omstandigheden aangenomen in BG Arnhem 24 juli 1 946, NOR 444 (1 jaar met aftrek). 31a BG Amsterdam 28 maart 1946, NOR 334.
32. Ik geef hier enkele voorbeelden van opgelegde straffen:
15 jaar
BG Arnhem 29 juli 1945. O 1415.
BRvC 24 maart 1947, NOR 958 (met vernietiging van doodstraf)
BG Amsterdam 25 oktober 1947. D 1472 (door BRvC verminderd tot 12 jaar 19 juni 1948).
BG den Haag 9 mei 1950. D 691.
14 jaar
BRvC 17 met 1947. NOR 952.
12 jaar
BG 's Bosch 19 januari 1948, D 1929.
BRvC 19 juni 1948. D 1472.
10 jaar
BRvC 14 januari 1946, NOR 158
BG den Haag 19 maart 1948, D 624.
8 jaar
Trib. Amsterdam 17 april 194 7, TiN 561a.
BG Amsterdam 22 januari 1948, D 1698.

33. NOR 1183.
34. HA den Haag 22 december 1947, TiN 625.
35. BG Amsterdam 23 november 1945, NOR 35.
36. BG Amsterdam 14 maart 1946, NOR 335.
37. BRvC 22 mei 1946, NOR 569.
38. BG Amsterdam 18 april 1946, NOR 483.
39. BRvC 27 mei 1946, NOR 587.
40. BRvC 27 mei 1946, NOR 587.
41. BG den Haag 3 juni 1946, NOR 482.
42. BRvC 5 december 1945, NOR 5.
43. BG Amsterdam 1 december 1945, NOR 41.
44. BRvC 11 september 1946.
45. BRvC 20 mei 1946, NOR 439.
46. BRvC 17 juni 1946, NOR 633.
47. BG Arnhem 19 maart 1946, NOR 146.
48. BRvC 21 oktober 1946, NOR 711.
49. BG Amsterdam 17 januari 1946, NOR 85.
50. BRvC 4 maart 1946, NOR 302.
51. BRvC 24 december 1945, NOR 151.
52. BRvC 25 februari 1946, NOR 300.
53. zie noot 51.
54. BRvC 14 januari 1946, NOR 153.
55. BG Arnhem 27 februari 1946, NOR 49.
56. BG Amsterdam 29 april 1946, NOR 489.
57. BG Amsterdam 16 januari 1946, NOR 55.
- Enkele voorbeelden:
- BG Amsterdam 29 november 1945, NOR 40.
- BG Amsterdam 13 december 1945, NOR 46 (4 jaar).
- BRvC 25 februari 1946, NOR 300 (2 jaar).
- Trib. Amsterdam 1 mei 1947, TiN 578.
- BRvC 21 oktober 1947, NOR 711 (1 jaar en 6 maanden).
58. BRvC 19 mei 1947, NOR 999.
59. BG Amsterdam 5 april 1946, NOR 318 (2 jaar).
- BRvC 7 mei 1946, NOR 587 (3 jaar).
60. BRvC 8 januari 1947, NOR 704.
61. BRvC 21 mei 1947, NOR 1056.
62. HA Amsterdam 8 juli 1947, TiN 579.
63. BRvC 12 mei 1947, NOR 994 (6 jaar, vernietigd BG Amsterdam 15 jaar)
- HA Amsterdam 22 april 1948, TiN 745 (3jaar).
64. Artikel 1, eerste lid, Verordening 110/43.
65. BRvC 14 november 1945, NOR 58.
66. BRvC 20 februari 1946, NOR 299.
67. Trib. Amsterdam 28 juni 1946, TiN 272.
68. Enkele voorbeelden:
- BG Amsterdam 24 januari 1946, NOR 232.

- Trib. Arnhem 26 augustus 1946. TiN 485.
Trib. Arnhem 3 december 1946, TiN 499.
BRvC 10 november 1947. D 1329.
Trib. den Haag. 9 december 1947. TiN 709.
BRvC 7 juli 1948, D 1660.
69. artikel 27 Wet overgang bijzondere rechtspleging (wet van 13 mei 1948 Stb. I 186).

Hoofdstuk X. De rechtspraak II

De „foute” bestuurders en rechters

In deze paragraaf wil ik behandelen, hoe de bijzondere rechtspleging reageerde op de „foute” commissarissen van de provincie, de burgemeesters, de wethouders en de bestuursraden. Daarbij zal ook de reactie op het dienstnemen van N.S.B.ers bij de rechterlijke macht betrokken worden. De Jong beschrijft in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* in deel 61, hoe de bezetter het Nederlandse overheidsapparaat gedurende de hele oorlog beheerste en hoe „foute” Nederlanders op bestuurlijke posten werden benoemd. Zo waren er in 1944, schrijft hij, 275 N.S.B.burgemeesters en zeven N.S.B.-commissarissen in de provincie¹. In hun gemeenten en provincies waren er vaak ook N.S.B.-wethouders en bestuursraden (de gedurende de bezetting gebruikte naam voor wat daarvoor en ook tegenwoordig weer gedeputeerden genoemd wordt.)

Het was uiteraard niet de bedoeling van de bezetter, dat deze hem welgezinde bestuurders hun taak op precies dezelfde wijze zouden opvatten en uitvoeren als hun „goede” ambtsvoorgangers. Men verwachtte van hen een daadwerkelijke steun aan de maatregelen, die de bezetter had uitgevaardigd, bij voorbeeld die tegen de Joden, met betrekking tot de arbeidsinzet in Duitsland, tegen het verzet. Velen van de benoemden hebben aan die verwachting beantwoord, maar anderen niet.

De laatste categorie deed het bestuurswerk met inbegrip van de maatregelen ter onderdrukking van de bevolking, wanneer de voorschriften dat eisten: De eerste groep daarentegen gaf volledige medewerking aan de Duitse maatregelen, niet alleen wanneer dit door voorschriften geëist werd maar ook uit eigen beweging. Er waren burgemeesters, die zelf mensen arresteerden. Velen gaven aan het Gewestelijk Arbeidsbureau de namen op van inwoners van hun gemeente, die zich aan tewerkstelling in Duitsland onttrokken hadden. Een aantal gelastte inwoners graafwerk te doen ten behoeve van de verdediging van het Duitse leger. Verscheidene gaven namen van anti-Duits gezinde inwoners op hetzij om als gijzelaars te worden genomen, hetzij als kandidaten voor een Silbertannenmoord.

Kortom: er waren veel bestuurders, die wel veel meer deden dan besturen en die in hun positie als bestuurder de vijand hulp verleenden, die zij in hun functie niet verplicht waren te verlenen. En dit soort hulpverlening kon

leiden tot arrestatie en daarmee tot de dood van door die bestuurder aan de bezetter overgeleverde inwoners van hun gemeente.

Dit onderscheid in de taakopvatting van de N.S.B.-burgemeesters, commissarissen en wethouders leidde tot een vrij gecompliceerde rechterlijke beoordeling. Hel benoemd worden tot burgemeester is op zichzelf niet het delict van hulpverlening aan de vijand van artikel 102 van het wetboek van strafrecht. Dat wil zeggen, dat de burgemeester, wien niets anders te laste te leggen viel dan zijn burgemeester-zijn niet voor een bijzonder gerechtshof kon worden vervolgd. De man was overigens natuurlijk wel lid van de N.S.B. geweest en kon dus als zodanig voor het tribunaal gebracht worden. Bij de vrijlatingscampagne van minister van Maarseveen was bepaald, dat zij, die alleen maar lid van de N.S.B. geweest waren, voorwaardelijk buiten vervolging en in vrijheid gesteld zouden worden. Maar dat gold niet voor de leden van de beweging, die op grond van dat lid maatschap in overheidsfuncties waren benoemd.

De rechter heeft in een enkel geval uitdrukkelijk beslist, dat het enkele burgemeester-zijn geen hulpverlening aan de vijand is². In een ander geval, van een burgemeester, die ook vrijwilliger bij de Waffen-S.S. geweest was, besliste de Bijzondere Raad van Cassatie, dat nu omtrent het burgemeesterschap niets meer dan dat te laste gelegd was, een veroordeling alleen betrekking kon hebben op het vrijwillig in vreemde krijgsdienst treden³.

In enkele gevallen, zoals van de burgemeester van Zutphen, is een verraadzaak aangebracht bij het bijzondere gerechtshof en is het burgemeesterschap afzonderlijk vervolgd bij het tribunaal. Dit zijn de uitzonderlijke gevallen, waarin de dubbele vervolging, die volgens de Londense wetgever regel zou moeten zijn, in feite is toegepast⁴.

De procureur-fiscaal kon echter een zaak van hulpverlening aan de vijand door een burgemeester ook aanbrengen bij een tribunaal. Dat oordeelde immers ook over Nederlanders, die „op enigerlei wijze hulp of steun hebben verleend of getracht hebben te verlenen aan de vijand of diens handlangers of medewerkers”. Het tribunaal kon het lidmaatschap van de N.S.B. en het burgemeesterschap mee in zijn beoordeling betrekken.

358

359

Er stonden het openbaar ministerie dus drie wegen open. Men kon wegens verraad of hulpverlening vervolgen en het burgemeesterschap laten lopen. Men kon wegens de hulpverlening of het verraad afzonderlijk bij het bijzonder gerechtshof vervolgen en wegens het burgemeesterschap als lid van de N.S.B. nog eens afzonderlijk bij het tribunaal. En men kon in de derde plaats de hulpverlening en het N.S.B.-burgemeesterschap bij het tribunaal aanbrengen. En wanneer er alleen maar het burgemeesterschap te verwijten viel, was er geen keus: dat was geen hulpverlening en dus uitsluitend een

tribunaalzaak.

Welke keuze zou men nu maken? De dubbele berechting bleef hoge uitzondering: zij nam teveel tijd en werk. Wanneer men de totale activiteit van de betrokken burgemeester meende met ten hoogste tien jaar te moeten vergelden, dan kon de zaak wel voor een tribunaal dienen. Vond het openbaar ministerie de zaak zo ernstig, dat tien jaar niet voldoende geacht werd, dan moest de zaak wel voor een bijzonder gerechtshof gebracht worden, omdat de tribunalen maximaal tien jaar konden opleggen.

De eerste burgemeester, die vervolgd werd, was de burgemeester van Wassenaar. Hij zou een lijst voor de arbeidsinzet hebben gemaakt en die aan de Duitsers hebben ter hand gesteld; hij zou een ambtenaar in Duitsland hebben laten te werk stellen, omdat die een portret van Mussert vernietigd had en hij zou een ambtenaar hebben ontslagen, die gelachen had bij de begrafenis van een N.S.B.-er. Het bijzondere gerechtshof in den Haag veroordeelde hem tot levenslange gevangenisstraf, op 25 september 1945. De bijzondere raad van cassatie vernietigde de straf en maakte er twintig jaar van⁵. Het was in vergelijking tot de latere straftoemeting voor burgemeesters een uitzonderlijk hoge straf. Opgemerkt moet echter worden, dat deze burgemeester tevens een van de verantwoordelijke leiders van de N.S.B. was. Dat feit was evenwel niet te laste gelegd en de zaak ging dus uitsluitend om het burgemeesterschap en de in die functie gepleegde feiten.

Wij zien in wezen eenzelfde figuur als wij al beschreven hebben met betrekking tot de straftoemeting van wapendragers: de eerste gevallen kregen zeer zware straffen. Al gauw merkte men echter, dat andere soortgelijke gevallen verdachten betroffen, die veel meer en veel ernstiger feiten te verwijten vielen. Men moest dus voor die zeer ernstige gevallen wel de ernstigste straffen reserveren. Conclusie is dus, dat wanneer de Wassenaarse burgemeester twee jaar later op deze tenlastelegging vervolgd zou zijn, hij misschien 4 jaar zou hebben gekregen van een tribunaal. Aan de andere kant kon hij, zoals de advocaat-fiscaal in zijn conclusie opmerkte, blij zijn dat zijn hoge functies in de N.S.B. en zijn activiteit in die functies buiten beschouwing gebleven waren. De reden daarvoor is wel duidelijk: in september 1945 was omtrent de werkzaamheden van de N.S.B.-top te weinig bekend om daarop een tenlastelegging te baseren. Men heeft toen de duidelijke waarneembare feiten van het burgemeesterschap aangegrepen en uit dien hoofde vervolgd.

359

360

Ter vergelijking geef ik hier een aantal gevallen van burgemeesters, die evenals de Wassenaarse voor het bijzonder gerechtshof vervolgd zijn, omdat het openbaar ministerie van oordeel was, dat zij meer dan 10 jaar verdienden. Die mening van het openbaar ministerie werd niet altijd door de rechter

gehonoreerd: die gaf soms een lagere straf dan 10 jaar.

De burgemeester van Scheemda had tot graafwerk voor de Duitse verdediging opgeroepen en een lijst van kandidaat-gijzelaars voorde bezetter gemaakt. Daarvan zijn er 25 gearresteerd en van die arrestanten zijn twee overleden. De bijzondere raad van cassatie legde 15 jaar gevangenisstraf op⁶. Dit geval was ernstiger dan dat van de Wassenaarse burgemeester. Het geven van lijsten met namen van mensen, die voor tewerkstelling in Duitsland in aanmerking kwamen, betekende niet een mogelijke dood voor de betrokkenen. Het opgeven van namen van gijzelaars echter betekent, dat men kandidaten voor eventuele executie opgeeft. Ook het feit, dat van de opgegeven gijzelaars twee niet teruggekeerd zijn, wordt in het strafrecht als een reden tot strafverzwaring beschouwd. In artikel 26 van het Besluit Buitengewoon Strafrecht (het verraadartikel) wordt als straf op het blootstellen aan opsporing en vervolging 5 jaar gesteld. Maar als dat feit vrijheidsberoving van meer dan een maand ten gevolge heeft gehad, wordt het maximum verhoogd tot 10 jaar. Indien zwaar lichamelijk letsel het gevolg is, is de bovengrens 20 jaar en indien het feit de dood ten gevolge heeft gehad, staat de doodstraf op dit verraad. In de gevallen, dat burgemeesters inwoners bloot stelden aan opsporing en vervolging wordt deze schaal uiteraard aangehouden, In het Wassenaarse geval waren dergelijke gevolgen niet aanwezig.

De Nijmeegse burgemeester, die een ambtenaar liet arresteren is eigenlijk ook strafwaardiger dan de burgemeester, die een ambtenaar alleen maar ontslaat. Toch kreeg die burgemeester van Nijmegen maar 12 jaar, zij het met de overweging, dat hij al op gevorderde leeftijd was en „erg bekrompen”⁷.

Het Wassenaarse geval was, gezien de tenlastelegging, een uitschieter. Dat betekent niet, dat in enkele gevallen, die veel en veel ernstiger waren niet zwaardere straffen zijn opgelegd. Zo is bij voorbeeld de burgemeester van Beemster, die deutschfeindliche inwoners aan de S.D. had opgegeven, ter dood veroordeeld: één van de opgegevenen was immers inderdaad bij de geplande Silbertanne-actie vermoord⁸. De burgemeester van Velsen kreeg dezelfde straf, omdat hij velen had laten arresteren, waarvan zeventien mensen niet teruggekomen zijn⁹.

360

361

De burgemeester van Zwijndrecht echter, die huiszoeking had gelast, waarbij drie Joden werden gearresteerd, die allen omgekomen zijn, kreeg slechts 11 jaar¹⁰. Dit alleen te verklaren door het latere tijdstip van veroordeling (Beemster in 1945, Velsen in 1947 en Zwijndrecht in 1945) is een simplificatie. Aanwijzing van kandidaten voor een Silbertannemoord was een doodvonnis. Of arrestatie van Joden de dood tengevolge zou

hebben, is met onze huidige kennis van wat met de Joden geschied is geen vraag: gedurende de bezetting kon men nog wel geloven, dat deportatie naar het Oosten niet automatisch de dood tengevolge zou hebben.

In het algemeen lijkt het zo te zijn, dat vervolgingen voor het bijzondere gerechtshof (en dus oplegging van straffen van meer dan 10 jaar) zijn aangespannen tegen die burgemeesters, die op een of andere manier actief tegen hun inwoners zijn werkzaam geweest, hetzij door zelf arrestatie te gelasten, hetzij door namen van anti-Duitse inwoners aan een of andere Duitse instantie te geven, waardoor die inwoners zijn gearresteerd en in sommige gevallen zelfs omgekomen. Uiteraard is het opgeven van kandidaten voor Silbertanne-acties de ergste vorm van deze activiteit: deze acties waren immers niets anders dan het in koelen bloede vermoorden van niets vermoedende anti-Duitsers bij wijze van represaille tegen liquidaties van gevaarlijke N.S.B.-ers door het verzet.

Zo werd de commissaris van Groningen in 1948 tot 10 jaar veroordeeld door het bijzondere gerechtshof te Leeuwarden, omdat hij aan Duitse instanties had gemeld, dat het personeel van de gemeentesecretarie te Haren geweigerd had lijsten op te stellen van personen, die geschikt waren voor tewerkstelling in Duitsland. Tengevolge van die melding is de secretaris van de gemeente doodgeschoten. Het lijkt een geringere straf dan die ik hiervoor vermeld heb, maar in dit geval is de zaak ook nog voor het tribunaal gebracht voor andere feiten dan het blootstellen aan opsporing en vervolging. Dat resulteerde in een internering van nog eens 5 jaar¹¹. De burgemeester van Zutphen werd in 1949 nog tot 12 jaar veroordeeld, omdat hij door een onderzoek de dood van zijn voorganger had veroorzaakt. Hij was in 1947 al door het tribunaal tot 7 jaar internering veroordeeld¹².

Wanneer de activiteit van de N.S.B.-burgemeester geen ernstige gevolgen heeft gehad, legden de tribunalen straffen op die varieerden tussen 6 en 2 jaar, afhankelijk van de aard van de activiteit. Het opgeven van namen van inwoners, die onvriendelijk tegenover de bezetter stonden, het bevelen om graafwerk te verrichten, het verzoeken om represailles werden kennelijk beschouwd als min of meer normale taken van een N.S.B.-burgemeester¹³.

361

362

Uit de voorbeelden in de noot gegeven blijkt niet, dat een van de gerechten significant afwijkt van de andere. Ook blijkt niet, dat in de loop van de tijd minder zware straffen werden opgelegd. De verschillen zijn met zo groot, dat zij niet door de omstandigheden in de individuele gevallen gerechtvaardigd kunnen worden. Ik maak deze opmerking, omdat bij de gratieverlening een van de argumenten was, dat de verschillen, die optraden door plaatselijk afwijkende opvattingen over de strafwaardigheid en door veranderende opvattingen in het verloop van de tijd, door gratieverlening moesten worden

recht getrokken. Van significante verschillen blijkt in de gegeven voorbeelden ten aanzien van burgemeesters weinig. Wij hebben trouwens ten aanzien van wapendragers hetzelfde geconstateerd. In beide gevallen kwam een enkel geval voor van uitzonderlijk hoge opgelegde straffen in het begin van het functioneren van de colleges.

Wethouders, die niet anders gedaan hadden dan hun bestuurlijke functie uitoefenen, kregen in een aantal gevallen een straf opgelegd, die gelijk was aan het ondergane voorarrest, soms met nog een voorwaardelijk deel van de straf daar bovenop of met een verbeurdverklaring van een deel van hun vermogen ¹⁴.

Ook leden van de rechterlijke macht, die niet anders dan lid van de N.S.B. geweest waren of die zich in de Hoge Raad hadden laten benoemen met behulp van de bezetter, kwamen er door de aftrek van de detentie af met straf, die hun invrijheidstelling na de berechting ten gevolge had ¹⁵. Dat de Utrechtse president van de rechtbank 4 jaar kreeg lag niet in het feit, dat hij die functie bekleedde, maar in zijn leidende positie in de partij ¹⁶.

Een aparte positie namen de burgemeesters van de drie grote steden in. Wij hebben hiervoor geconstateerd, dat een vervolging voor het bijzondere gerechtshof (met dus een mogelijkheid tot veroordeling tot een straf van meer dan 10 jaar) eigenlijk slechts werd begonnen, indien de burgemeester zich in zijn functie actief had gedragen tegen zijn burgers, bij voorbeeld door gijzelaars aan te wijzen of kandidaten voor Silbertannemoorden, of door aangifte of arrestaties, die dodelijke gevolgen hebben gehad. Bij de burgemeesters van Amsterdam, den Haag en Rotterdam was van dit alles geen sprake. Toch zijn zij voor een bijzonder gerechtshof gedaagd. Reeds het feit, dat zij zich op een zo belangrijke post hadden laten benoemen was naar het oordeel van de rechter anders dan bij benoemingen in kleine plaatsen- een soort hulpverlening aan de Duitsers. Voorts hebben zij het gemeentelijk apparaat onder nazi-invloed gebracht en zijn minst toegelaten, dat een deel van de politie in feite rechtstreeks voor de Duitsers werkte.

De Amsterdamse burgemeester, die geen partijman was, viel het minste te verwijten. Juist omdat hij geen lid van de N.S.B. was kon hij ook zaken tegenhouden. Dat een tiende deel van zijn burgerij gedeporteerd (en naar later bleek uitgemoord) werd, was voor hem geen reden om zijn ontslag te nemen.

362

363

De aanvankelijk door het hot opgelegde straf van 6 jaar werd in cassatie tot 3 jaar en zes maanden teruggebracht ¹⁷. De Haagse burgemeester, die een rol in de partij speelde, met het Kriegsverdienstkruis begiftigd was en volgens de Bijzondere Raad van Cassatie zelf niet veel betekende, zag zijn aanvankelijk opgelegde straf van 20 jaar tot 12 verminderd. ¹⁸ Zijn

Rotterdamse collega, die ambtenaren als anti-Duits gemeld had en zich in het bijzonder had ingespannen voor de arbeidsinzet, zag zijn activiteit met 10 jaar bestraft ¹⁹.

Dezelfde lijn kunnen wij opmaken uit de berechting van de commissarissen van de provincie. Wie alleen maar geadministreerd had. kon eraf komen met een veroordeling tot een straf, die gelijk was aan het voorarrest²⁰, of niet zo heel veel langer²¹. Het bekleden van een belangrijke positie in de partij²² of het aanbrengen van anti-Duitse gedragingen van anderen met dodelijke afloop, zoals wij van de Groningse commissaris hebben gezien, deed de straf begrijpelijkerwijze oplopen, in het Groningse geval tot 10 jaar plus nog eens 5 jaar internering door het tribunaal.

Wanneer wij nog een trede de hiërarchieke ladder opgaan en de berechting van de N.S.B.-secretarissen-generaal bezien, dan vinden wij ook daar dezelfde lijn. Het enkele feit van het zijn van secretaris-generaal wordt niet zeer ernstig bestraft. De ingenieur, die secretaris-generaal van Waterstaat was geweest, kreeg niet meer dan 4 jaar met aftrek, en wel in 1949 ²³. De secretaris-generaal van justitie viel echter veel te verwijten: hij had voor plegers van economische delicten de instelling van een concentratiekamp in Ommen bevorderd; hij had de vrederechtspraak ingesteld; hij had nationaal-socialisten benoemd (maar daar was hij niet de enige in) en hij had geweigerd te protesteren tegen de Jodenvervolgung. In de afgemeten taal, waarin juridische documenten als tenlasteleggingen nu eenmaal zijn gevat, klinkt dit nogal koel. Het komt er echter op neer, dat hem verweten werd, dat hij de terreur van de N.S.B. heeft bevorderd en de Duitse terreur zonder protest heeft toegelaten, dat hij als hoofd van het departement van justitie de beginselen van recht en rechtvaardigheid heeft losgelaten. Zo is te begrijpen, dat het bijzonder gerechtshof in den Haag de doodstraf oplegde²⁴. De bijzondere raad van cassatie verminderde die straf echter tot 20 jaar²⁵.

Ik heb in deze paragraaf tot nu toe de gevallen behandeld van door de bezetter benoemde functionarissen, vrijwel allen leden van de N.S.B., en de beoordeling van hun optreden door de colleges van de bijzondere rechtspleging. Wij hebben gezien, dat aan de ene kant de wet een grote vrijheid liet in de beoordeling van wat hulpverlening aan de vijand was of een gedraging in de zin van het Tribunaalbesluit: beide formuleringen zijn zeer ruim.

363

364

Bovendien liet de wel een grote vrijheid in de bepaling van de strafmaat. Wij hebben gezien hoe de rechter van die vrijheid gebruik maakte.

Ik kom thans tot een ander probleem. Het betreft weinig voor komende gevallen, althans in de categorie burgemeesters en andere bestuursambtenaren. Maar het zijn wel uiterst moeilijke. Ik bedoel de gevallen van

“goede” burgemeesters, aan wier nederlandse gezindheid niet te twijfelen viel, maar die incidenteel daden hebben verricht, waardoor anderen blootgesteld zijn aan opsporing en vervolging met alle eventuele ernstige gevolgen daarvan. Het is wel duidelijk, dat de betrokken burgemeester de daad met heeft verricht uit eigen initiatief en uit eigen vrije wil: dan zou hij geen „goede” Nederlander zijn. Slechts in twee gevallen kan een „goede” Nederlander een daad verrichten, die strafbaar is krachtens het Besluit Buitengewoon Strafrecht of die een gedraging is. waarvoor het tribunaal maatregelen kan opleggen. In de eerste plaats in het geval, dat de dader gedwongen is de daad te plegen of meende gedwongen te zijn, omdat zijn eigen leven of vrijheid in gevaar dreigde te komen bij het niet plegen van de daad. In de tweede plaats kan een goede Nederlander een dergelijke daad plegen, omdat hij in de mening verkeert, dat die daad geen strafbaar feit is.

Wij zullen dit vraagstuk niet alleen bij burgemeesters tegenkomen, maar ook bij politiemensen. De vraag van de dwang doet zich voor bij gearresteerde verzetsmensen, die onder de druk van de politie hun collega's verraden. De vraag naar de grenzen van wat wel en niet geoorloofde hulpverlening aan de vijand is, speelt een grote rol bij de beoordeling van de later te bespreken economische collaboratie. Ik vermeld dit alles reeds op deze plaats om duidelijk te maken, dat de voorbeelden van „goede” burgemeesters, die foute handelingen pleegden, in dit ruimere verband moeten worden gezien.

Een „goede” burgemeester, die sinds 1935 in zijn standplaats benoemd was, en die het verzet steunde, krijgt opdracht van de S.D.er Kaptein om Joden te arresteren. Hij laat dat doen zonder de Joden te waarschuwen, dat hun arrestatie ophanden is. Uiteraard zijn de gearresteerden omgekomen. De rechter staat nu voor de vraag om uit te maken, of en welke mate deze daad aan de burgemeester kan worden toegerekend. Feitelijke dwang is niet uitgeoefend. Of weigering hel bevel op te volgen enig nadelig effect gehad zou hebben is niet bekend. Als er werkelijk dwang aanwezig was of een conflict van plichten, zou de rechter tot ontslag van rechtsvervolging moeten besluiten.

364

365

Hij heeft dat niet gedaan, maar hij heeft verzachtende omstandigheden aangenomen en de burgemeester veroordeeld tot een voorwaardelijke gevangenisstraf van 6 maanden²⁶. Daarmee maakt hij uit. dat men als ambtenaar in beginsel verplicht was het verlenen van diensten aan de bezetter te weigeren, indien daardoor anderen in gevaar dreigden te komen. Er konden zich, zoals in het onderhavige geval, wel omstandigheden voordoen, die de daad begrijpelijk maakten, maar daarmee is zij niet goedgepraat: zij wordt in verband met die omstandigheden alleen minder zwaar gestraft.

Een tweede geval: een burgemeester geeft mensen op voor de arbeidsinzet in Duitsland. Maar om te voorkomen, dat zij onverhoeds worden opgepakt, waarschuwt hij de betrokkenen, dat zij voorkomen op een lijst van mensen, die aangewezen zijn om in Duitsland te werken. Is het opgeven met waarschuwing nog een blootstellen aan opsporing, of neemt de waarschuwing het effect van de opgave weg? Zeker is dat niet, omdat het immers van de betrokkenen afhangt, of zij al dan niet de consequenties uit de waarschuwing willen trekken. Wij hebben gezien, dat een van de verwijten, die de justitie tot de N.S.B.-burgemeesters richtte, juist was, dat zij nominatieve opgaven gedaan hadden van inwoners, die voor de arbeidsinzet in aanmerking kwamen. Ook zij zullen wel aangevoerd hebben, dat hun dat uit den Haag was opgedragen. Maar dat argument heeft hun niet geholpen. Zou een „goede” burgemeester er zich nu wel op kunnen beroepen, dat door zijn waarschuwing de mogelijkheid van opsporing verdwenen was? De bijzondere raad van cassatie heeft zich ook hieraan het principiële standpunt gehouden: er volgt veroordeling, maar tot een voorwaardelijke gevangenisstraf van veertien dagen ²⁷,

Een „goede” ambtenaar, die vervolgd is, was het hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. Een sluitend middel om het onderduiken tegen te gaan was, dacht de bezetter, de afgifte van distributiekarten voor levensmiddelen, textiel enz. te doen controleren aan de hand van de bevolkingsboekhouding. Wie daaruit afgevoerd was, zoals bij voorbeeld, de ondergedoken Joden, zou dan verstoken blijven van levensmiddelen. Ik ga op de eigenaardige problemen, die dit meebracht, niet in. Men vindt daarover uitvoerig bericht bij de Jong²⁸. Het hoofd van het Centraal Bevolkingsregister nu heeft niet alleen opgave verstrekt van alle mannen tussen 20 en 25 jaar, hij heeft ook de bezetter een dienst bewezen door één van de controle-stelsels op de afgifte van distributiebewijzen te ontwerpen: het inlegvel in de distributie-stamkaart. Ook bij het opzetten van de uitreiking van de tweede distributiestamkaart is hij behulpzaam geweest, schrijft de Jong. Maar dat punt is niet te laste gelegd, evenmin als het opzetten van de persoonsbewijzenadministratie. Het inlegvel was zijn ontwerp.

365

366

Natuurlijk is de positie van een ambtenaar in deze situaties niet gemakkelijk. Men kan niet alle medewerking aan de bezetter weigeren. Maar lijdelijke medewerking is nog mei hetzelfde als het met enthousiasme medewerken» al is men dan ook met enthousiast voor de doeleinden van de bezetter, maar voor de technische problematiek van bevolkingsregister en distributiestelsel. Het bijzondere gerechtshof te den Haag, dat de man tot 3 jaar veroordeelde²⁹, vond dat hij een te grote liefde voor de bevolkingsboekhouding had en een

verkeerd inzicht in zijn plicht als ambtenaar. Overigens werd als verzachtende omstandigheid aangemerkt, dat hij te weinig steun en leiding van zijn superieur, de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, had ondervonden.

De ambtenarenproblematiek tijdens de bezetting: tot hoever mag mijn medewerking aan de maatregelen van de bezetter gaan?, is niet voor de colleges van de bijzondere rechtspleging uitgevochten. Meegewerkt hadden natuurlijk tal van ambtenaren. Men had aan de Joden persoonsbewijzen met een J uitgereikt, men had trams in Amsterdam laten rijden om Joden naar het station te vervoeren als eerste etappe van de deportatie. Slechts enkelen hadden geweigerd de Ariërverklaring te tekenen, die het ontslag van Joodse ambtenaren inluidde. Tenslotte is de controle op de levensmiddelen-distributie met behulp van vele ambtenaren op gang gebracht (en ook gesaboteerd). De hogere leiding had om nog wat te kunnen tegenhouden en om in het geheim tegen de bezetter te kunnen werken naar buiten met hem moeten meewerken. De vraag, in hoeverre dit alles geoorloofd was, is, zoals gezegd, niet door de bijzondere rechtspleging beslist maar door de zuiveringsraden, die aan ambtenaren administratieve maatregelen konden opleggen, zoals schorsing en ontslag, maar niet, als de bijzondere rechtspleging, vrijheidsstraffen. Het hier behandelde geval is een duidelijk voorbeeld van iemand, die meer heeft meegewerkt dan nodig was en zo in de strafrechtelijke zone is beland.

De propagandisten

Op 16 maart 1946 werd Max Blokzijl na tot de doodstraf veroordeeld te zijn in den Haag geëxecuteerd. Het was de eerste tenuitvoerlegging van de doodstraf, uitgesproken door de bijzondere rechtspleging. Er zouden er nog 38 volgen. Drie S.S.-ers waren op 25 juli 1945 wegens spionage en dienstneming bij de vijandelijke krijgsmacht gefusilleerd, nadat zij door de krijgsraad te velde tot de doodstraf veroordeeld waren.

Blokzijl was journalist, correspondent van het Algemeen Handelsblad in Berlijn geweest, die zich daar tot het nationaal-socialisme had bekeerd. Hij kwam na de Duitse overval terug naar Nederland en werd een bekend propagandist voor de nationaal- socialistische gedachte.

366

367

Veelvuldig hield hij radiopraatjes, die het verzet tegen de nieuwe orde kleineerden en de nutteloosheid daarvan trachtten aan te tonen. Hij bespote de „anti-mannetjes” die naar het „emigranten-comité” luisterden, dat wil zeggen naar de Nederlandse regering in Londen. Zijn radiopraatjes waren

een bron van ergernis voor de bevolking, met uitzondering van de N.S.B.-ers, voor wie ze overigens niet bedoeld waren. Vormden de Nederlandse wapendragers, die trots in hun Duitse uniformen rondliepen de zichtbare verschijningsvorm van het „landverraad”, Blokzijl was er de stem van.

Reeds op 25 september 1945³⁰ is hij door het bijzondere gerechtshof in den Haag ter dood veroordeeld. De bijzondere raad van cassatie verwierp zijn beroep op 5 december van dat jaar³¹. Naar aanleiding van dit eerste onherroepelijk worden van een doodvonnis rees, zoals wij later zullen zien, de vraag, of en in welke gevallen gratie van de doodstraf moest worden verleend met omzetting van die straf in levenslange gevangenisstraf. Aan Blokzijl evenwel werd geen gratie verleend.

Hij is vervolgd wegens hulpverlening aan de vijand, het delict van artikel 102 van het Wetboek van Strafrecht. Wanneer men de tenlastelegging leest, dan worden een aantal passages uit zijn radio-redevoeringen geciteerd. Ik schrijf er een paar over.

„Neen zij (de anti-Duitsers Bte) zijn geen meerderheid, al trachten zij ons dat op gezag van hen, die in het buitenland stoken, ook wijs te maken. Zij zijn een kleine minderheid. Daarentegen wordt het dagelijks duidelijker, dat het Nederlandse volk in al zijn lagen zich de ogen uitwrijft en de ware verhoudingen gaat zien.”

„De Nieuwe Orde komt ondanks alle tegenstand. Tegen te houden is zij niet, ten hoogste te vertragen. Maar zij komt. De vraag kan alleen gesteld worden, wat het voor nut heeft het onvermijdelijke te willen ophouden?”

En nadat hij de moed erkend heeft van landgenoten overzee, die met de geallieerden strijden, vervolgt hij: „Maar het is mij niet mogelijk deze opoffering in dienst van het internationale kapitalisme en de rijke joden-zonder-vaderland in één adem te noemen met het zelf verloochenend idealisme onzer mannen aan het Oostfront.”

Ik citeer dit zo uitvoerig, omdat door Blokzijls raadsman in cassatie de vraag is opgeworpen, met behulp van welke bewijsmiddelen nu eigenlijk bewezen is, dat de vijand inderdaad steun heeft ondervonden van deze brallende praatjes. Met getuige- verklaringen viel dit uiteraard moeilijk aan te tonen.

367

368

De bijzondere raad van cassatie viel dus terug op de stelling uit ons strafprocesrecht, dat feiten van algemene bekendheid geen nader bewijs behoeven en overwoog, „dat de uitspraak van het Hof, dat verdachte met zijn propaganda onnoemelijk veel kwaad heeft gedaan, velen op de verkeerde weg heeft gebracht en in het ongeluk heeft gestort, blijkbaar bedoeld is in deze zin, dat de vijandelijke propaganda in het algemeen - en

die van requirant als één harer leiders in het bijzonder - een aantal Nederlanders heeft gemaakt tot voorstanders van de zgn. 'nieuwe orde' en hen heeft gebracht tot daden, waarvan zij, voorzover zij niet in strijd tegen de eigen wettige regering en haar bondgenoten het leven hebben gelaten, thans de gevolgen ondervinden;

dat ook deze overweging, aldus opgevat, niets bevat wat niet van algemene bekendheid is."

Daarmee wordt dus beslist, dat propaganda voor de ..nieuwe orde" hulpverlening is aan de vijand en dat dat bewezen is door feiten, die van algemene bekendheid zijn. De beslissing maakt dus verdere veroordelingen van andere propagandisten mogelijk.

Intussen heeft de bijzondere raad van cassatie het beroep tegen de doodstraf verworpen. De raad is kennelijk van mening, dat de opgelegde doodstraf (in de woorden van artikel 16 van het Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven) geacht kan worden te beantwoorden aan de ernst van het misdrijf, de omstandigheden, waaronder het is begaan, of de persoon of de persoonlijke omstandigheden van de veroordeelde.

Wij hebben hiervoor gezien, dat in de aanvang van de berechting van wapendragers enkele doodvonnissen zijn uitgesproken tegen mensen, die in vreemde krijgsdienst getreden waren en wie niets anders te verwijten viel. Die vonnissen zijn niet ten uitvoer gelegd, omdat gratie verleend is. Dat is een gelukkige omstandigheid, omdat later een aanzienlijk lagere straf voordat feit placht te worden opgelegd. Wij hebben ook gezien, dat van de N.S.B.-burgemeesters twee ter dood veroordeeld zijn, omdat zij inwoners verraden hadden, die door dat verraad het leven hadden gelaten. Eén van die uitspraken is geëxecuteerd. Hier gaat het om een geval, waarin men geen rechtstreekse dodelijke gevolgen aan het optreden van Blokzijl kan toeschrijven. Dat de doodstraf is opgelegd, is te begrijpen. Het was het eerste en een van de zeer ernstige gevallen van propaganda. En wij hebben gezien dat - zowel ten aanzien van de wapendragers als van de burgemeesters - een eerste geval zwaar pleegt te worden gestraft, te zwaar in vergelijking met later berechte gevallen. Dat werd veroorzaakt doordat ook de rechter in het begin nog niet de totaliteit van de te berechten gevallen kon overzien en pas later zou merken, dat er nog veel ernstiger gevallen dan het eerst berechte zijn. In het geval-Blokzijl zijn er geen ernstiger gevallen van propaganda dan het zijne, maar er zijn er wel, die in ernst niet veel verschillen.

368

369

Daarom kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat in het licht van het latere (en aanzien van gratie van de doodstraf gevoerde beleid in dit geval de gratie op tamelijk losse gronden is afgewezen. De regering zat natuurlijk wel voor het probleem, dat niet tenuitvoerlegging van het eerste onherroe-

pelijke doodvonnis, dat de bijzondere rechtspleging gewezen had, op grote weerstand in de publieke opinie zou stuiten. Ik herinner er aan, hoe pas in augustus-september 1946 (dus negen maanden na de gratie-overweging in de zaak Blokzijl) de openbare mening de vrijlating van de lichte gevallen onder de politieke delinquenten heeft geaccepteerd. De trauma's van de bezetting waren in begin 1946 nog allesbehalve geheeld.

De man, die vanuit Duitsland radiopropagandapraatjes hield, waarin hij opwekte om dienst te nemen bij het N.S.K.K. en waarin hij de maatregelen tegen de Joden goedpraatte, kreeg in 1947 15 jaar gevangenisstraf³². De journalist, die hoofdredacteur van de gelijkgeschakelde Gooi- en Eemlander was en die onder de naam den Dré van Ulvenhout propagandapraatjes voor de radio had gehouden, kreeg in 1946 slechts 7 jaar, misschien omdat hij in 1943 de N.S.B. de rug toegekeerd had³³. In beide gevallen werden de betrokkenen voor het leven ontzet uit het recht om journalist te zijn. Dat is, voor kortere of langere tijd, de bijkomende straf geweest, die in verschillende hieronder te bespreken gevallen is opgelegd.

Wanneer wij dan trachten na te gaan, hoe de bijzondere rechtspleging geoordeeld heeft over de overige propagandisten, dan blijkt, dat degenen, die een leidende functie hadden uitgeoefend hetzij in het overheidsorgaan, dat zich met propaganda bezig hield, hetzij in een communicatiemedium straffen gekregen hebben van tussen 12 en 9 jaar. De zwaarste, die van 12 jaar, is opgelegd aan dr. T. Goedewaagen, die secretaris-generaal geweest is van het ministerie voor volksvoorlichting en kunsten, de Nederlandse pendant van Goebbels' propaganda-ministerie³⁴. De leider van de afdeling propaganda, Ernst Voorhoeve, die overigens ook nog dienstneming bij de vijand te laste gelegd werd, kreeg 11 jaar³⁵. En het hoofd van de afdeling schriftelijke propaganda en vergaderingendienst, die bovendien nog propaganda-redevoeringen placht te houden en artikelen in Volk en Vaderland publiceerde, kreeg evenals zijn hoogste chef de secretaris-generaal 12 jaar³⁶.

De hoofdredacteur van Het (gelijkgeschakelde) Volk werd veroordeeld tot 10 jaar internering³⁷. Zijn collega's van het nationaal-socialistische weekblad Volk en Vaderland³⁸ en van de gelijkgeschakelde Luistergids van de Nederlandse Radio Omroep³⁹ kregen ieder 9 jaar.

369

370

Ook directeurs van dagbladen zijn vervolgd. De directeur van het (nationaal-socialistische) Nationale Dagblad en van de (gelijkgeschakelde) Arbeiderspers werd 11 jaar gevangenisstraf opgelegd⁴⁰. De zoon van de eigenaar van de Telegraaf die hij de Waffen-S.S. gediend heeft, maakte na de dood van zijn vader een nationaal-socialistische krant van dat blad. Hij kreeg, mede voor zijn dienstneming bij de vijand, 12 jaar van het bijzonder

gerechtshof te Amsterdam ⁴¹.

Als wij op dit moment de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede Wereldoorlog, van dr. de Jong nalezen en in het bijzonder wat daarover vermeld staat in de eerste helft van het vijfde deel over de pers en de radio, dan valt het op, dat de rechtspleging na de oorlog andere maatstaven aanlegt dan hij. Dat is misschien ten dele veroorzaakt door een verschil in waardering, zoals dat bij alle beoordelingen van verschillende personen tot uiting komt, maar het is ten minste zozeer veroorzaakt door een verschil in kennis van wat tijdens de bezetting heeft plaats gehad. De rechters en ook het openbaar ministerie waren met hun kennis van incidentele gevallen niet in staat het hele veld te overzien. Het is niet onwaarschijnlijk, dat hun oordeel met de kennis van de geschiedenis, die wij nu hebben, een andere geweest zou zijn.

Een typisch voorbeeld van dit verschil. De Jong wijdt terecht een aantal bladzijden aan het Zondagmiddagcabaret van Paulus de Ruiter en aan het vaste onderdeel daarvan het duo Keuvel en Klessebes, die, schrijft de Jong, „in hun dialogen de opvattingen en gedragingen van de naar bevrijding hakende massa's des volks in het ridicule trokken”⁴². Welnu, de leider van het cabaret, die liedjes en teksten met anti-geallieerde en anti-semitische strekking schreef, komt in 1947 voor het tribunaal en krijgt 3 jaar⁴³. En Keuvel komt er in hetzelfde jaar af met een internering, die gelijk is aan de ondergane detentie en gaat dus dan vrijuit⁴⁴. De rechter heeft uiteraard niet geweten, dat peilingen bij de draadomroep uitwezen, dat het Zondagmiddagcabaret, met de causerieën van Blokzijl, de grootste luisterdichtheid had en wel een kwart van de draadomroep-abonnees⁴⁵. Had hij zich dat toen gerealiseerd, dan zou allicht een wat mindere discrepantie zijn ontstaan tussen de aan Blokzijl enerzijds en aan de mensen van het Zondagmiddagcabaret anderzijds opgelegde straffen.

De lichtere gewichten onder de N.S.B.-ers-propagandisten en journalisten kregen lichtere straffen dan de hier boven vermelde. Zij liepen van 6 jaar tot 1 jaar.

370

371

De hoofdredacteur van de Gooi en Eemlander, die ook leider van de afdeling Persorganisatie van het Ministerie van Volksvoorlichting en Kunsten was geweest, werd tot 6 jaar veroordeeld ⁴⁶, evenals de redacteur van de bladen Storm S.S, en de Waag⁴⁷. Een journalist van het Twents Nieuwsblad kreeg 5 jaar^{47a}. De N.S.B-journalist, die bij de Pressestelle van de S.D. gewerkt had, kreeg een straf van 4 jaar⁴⁸. Aan de N.S.B.-redacteur van het Nieuwsblad van het Noorden werd 3 jaar opgelegd⁴⁹. Voor de leider van de afdeling ontwikkeling en voorlichting van de Nederlandse Radio Omroep, die ook teksten niet propagandistische strekking voor Duitsland geschreven had,

werd 2 jaar voldoende geacht⁵⁰. Dezelfde straf werd opgelegd aan de journalist, die hoofdredacteur geweest was van Keesings Historisch Archief en die (uiteraard fel antisemitische) artikelen in de Misthoorn geschreven had⁵¹. Een redacteur van het Algemeen Handelsblad werd in 1947 1,5 jaar en f 3000 verbeurdverklaring opgelegd⁵². Een publicist, die voor de radio het boek „Naar Oostland” van de nationaal-socialist Theunisz besproken had, kreeg 1 jaar, omdat dit een symptoom was van zijn houding ten aanzien van samenwerking met de nieuwe orde⁵³.

Wanneer wij de hierboven besproken straftoemeting wederom bekijken op een mogelijk verschil naar gelang van de tijd van de uitspraken of naar gelang het ene dan wel het andere college de uitspraak gedaan heeft, dan zien wij in de categorie propagandisten en in de onder-categorieën leidende functies en andere functies ternauwernood verschil, veroorzaakt door het tijdstip van berechting, en evenmin verschil afhankelijk van het berechtende college. Men kan niet zeggen, dat in 1946 de straftoemeting duidelijk strenger was dan in 1948. Men kan ook niet constateren, dat een van de tribunalen bij voorbeeld een strengere maatstaf heeft aangelegd dan andere colleges. Natuurlijk zijn er binnen de sub-categorieën verschillen. Bij de lange termijnen van vrijheidsstraf, die bij de bijzondere rechtspleging gebruikelijk waren, kunnen die door een verschil in individuele omstandigheden en door een verschil in beoordeling veroorzaakt zijn. Niettemin is in grote lijn toch kennelijk een vrijwel gelijke maatstaf aangelegd. Een belangrijke uitschieter is en blijft, zoals ik hierboven heb opgemerkt, de veroordeling van Max Blokzijl tot de doodstraf. De collega, die vanuit Duitsland soortgelijke radiopraatjes hield, kreeg maar 15 jaar. Ongetwijfeld is dit veroorzaakt door het vroege tijdstip van berechting. Enerzijds was men in de laatste maanden van 1945 nog meer geëmotioneerd bij de beoordeling van politieke delicten dan later, ook uiteraard de rechters. Maar dat is een niet goed aantoonbare factor. Veel belangrijker is, dat noch de rechters, noch anderen goed op de hoogte waren van het mechanisme van de gelijkschakeling van de pers en van de rol, die Nederlandse nationaal-socialisten daarbij gespeeld hadden. Een vergelijking van de ernst van wat de verschillende delinquenten op dit stuk bedreven hadden was in het najaar van 1945 nog nauwelijks mogelijk.

371

372

Men moest Blokzijl beoordelen op zijn individuele daden zonder in staal te zijn die te plaatsen in een breder kader van nationaal-socialistische propaganda. Ik herinner aan de uitspraak van mr. Bakhoven, dat de berechting gemakkelijker (en in dit geval misschien beter) zou zijn verlopen, indien men in de betrokken jaren had beschikt over de gegevens, waarover wij thans beschikken, zoals die te vinden zijn in de geschiedschrijving van dr.

L. de Jong.

Ik wil nog een tweede opmerking maken, die ook aansluit bij een opmerking, die ik hiervoor in de inleidende paragraaf tot dit hoofdstuk gemaakt heb. De feiten, zoals ik die in dit onderdeel over de berechting van propagandisten en journalisten gegeven heb, geven geen enkel beeld van de toestand van de Nederlandse pers of de Nederlandse radio gedurende de bezetting. Door bijzondere gerechtshoven en tribunalen zijn alleen zaken berecht van hen, die nationaal-socialist waren. Die werden geacht con amore en opzettelijk de zaak van de bezetter te hebben gediend. Hun alleen kon men hulpverlening aan de vijand in oorlogstijd of een gedraging, als bedoeld in het Tribunaalbesluit, te laste leggen. Maar dat neemt niet weg, dat zonder de hulp van alle „goede" Nederlandse journalisten en omroepmedewerkers het blijven verschijnen van de gelijkgeschakelde kranten en het blijven omroepen onmogelijk geweest zou zijn. De Jong beschrijft in zijn geschiedenis uitvoerig de gelijkschakeling van de Nederlandse pers⁵⁴. Daaruit blijkt wel, dat geen enkele krant in staat was vrij meningen te uiten. Wie journalist bleef moest medewerken aan een krant, welke dan ook, die de Duitse overwinningen bejubelde, die het verzet afschilderde als een bende verdwaasde terroristen, die de maatregelen tegen de Joden op zijn minst goedpraatte. Hetzelfde gold voor de radio.

Vanuit die gedachte, dat iedere krant noodzakelijkerwijze fout geweest moest zijn, kondigde de regering te Londen in 1944 het Tijdelijk Persbesluit af⁵⁵, waarbij in het bevrijde gebied de verschijning van ieder dag- of nieuwsblad of tijdschrift verboden werd zonder vergunning. In september 1945 wordt dit besluit gewijzigd en wordt een individuele zuivering voor journalisten, directeuren en commissarissen van ondernemingen ingesteld. Die kunnen door daartoe ingestelde commissies voor ten hoogste 20 jaar een verbod opgelegd krijgen hun beroep of hun functie uit te oefenen, ik schrijf hier niet de geschiedenis van de zuivering: men vindt daaromtrent elders enige gegevens⁵⁶.

Het probleem, waarop men bij pers en radio stuitte, is in wezen hetzelfde probleem, dat wij ook al bij de bestuurders tegengekomen zijn. Ook goede burgemeesters moesten, zolang zij aanbleven, foute dingen doen. Men liep nu eenmaal mee in een Duits bestuursstelsel, dat helemaal gericht was op bescherming van Duitse belangen.

372

373

Hetzelfde gold voor de pers. Wie journalist bleef, was gedwongen te werken aan gelijkgeschakeld communicatiemedium. Ieder, die bleef, heeft op enigerlei wijze moeten meewerken aan de propaganda van de bezetter. Men kon zich aan die medewerking alleen onttrekken door een krant op te heffen of zijn redacteurschap neer te leggen, zoals Hendrik Algra in Leeuwarden

deed bij het Fries Dagblad, of door zijn ontslag te nemen als journalist en elders werk te gaan zoeken, zoals de latere hoogleraar mr. dr. M. Rooij gedaan heeft. Maar men kan niet eisen, dat mensen heldhaftig zijn. En daarom heeft iedere zuivering iets halfslachtigs. Zij erkent aan de ene kant, dat degene om wie het gaat niet echt nationaal-socialist was of misdrijven heeft gepleegd (want dan was hij wel vervolgd, zoals uit het voorgaande gebleken is), maar men wil aan de andere kant ergens een grens trekken tussen de meegaandheid, die een goede Nederlander nog wel en die hij net niet meer mag betonen. Waar die grens ligt is moeilijk te omschrijven. Zij wordt onder meer bepaald door de houding van de beroepsgenoten in de te zuiveren categorie. Het weerstand bieden aan de wil van de bezetter wordt des te moeilijker naarmate men meer alleen staat. Het meewerken wordt echter afkeurenswaardiger, wanneer de beroepsgenoten in grote hoeveelheid die medewerking weigeren. Kortom, de beoordeling van wat nog juist wel en wat net niet meer geoorloofd is, is een uiterste moeilijke zaak. Ik zal er hier niet op ingaan, omdat de bijzondere rechtspleging wat betreft de propagandisten en journalisten een simpele scheidslijn kon trekken om de gevallen, die vervolgd moesten worden voor de rechter, af te zetten tegen degenen, waartegen geen vervolging werd ingesteld. Die scheidslijn liep bij het al dan niet zijn van nationaal-socialist. De vervolgden waren nationaal-socialist. Hierna bij de behandeling van de berechting van economische collaboratie zullen wij zien, dat men die scheidslijn niet getrokken heeft: ook niet-nationaal-socialisten zijn daarvoor vervolgd. De rechtspraak raakt dan volop in de problemen verzeild, die wij in deze paragraaf onbesproken kunnen laten omdat zij ten aanzien van journalisten aan de organen van de perszuivering zijn overgelaten.

De politie

Bij de behandeling van de berechting van burgemeesters en andere bestuurs-ambtenaren heb ik erop gewezen, dat het binnenlands bestuur gedurende de bezetting in zijn geheel medewerking verleende aan maatregelen van of in het belang van de bezettende macht.

373

374

Er zijn persoonsbewijzen met een daarop gestempelde J aan Joden uitgereikt, die daardoor onmiddellijk als zodanig bij een controle herkenbaar waren. Er is meegewerkt aan de inlevering van radio's en aan de zodanige uitreiking van distributie-bescheiden, dat de bezetter mocht hopen, dat onderduikers geen bonnen konden krijgen. Deze hulpverlening aan de vijand is niet vervolgd, zoals wij gezien hebben. Vervolgd zijn alleen die

ambtenaren, die meer gedaan hebben dan nodig was en degenen, die vanuit hun nationaal-socialistische gezindheid met genoegen aan de maatregelen van de bezetter hebben meegewerkt. Berecht zijn dus vooral de N.S.B.-burgemeesters en andere bestuurders en, in uitzonderlijke gevallen, de „goede” burgemeesters, die incidenteel meer gedaan hebben ten behoeve van de Duitsers dan waartoe zij verplicht waren. Dat meerdere bestond dan vaak uit het plegen van een strafbaar feit, dat aanleiding tot de vervolging was: het blootstellen van anderen aan opsporing en vervolging door de bezetter.

Ik schets deze situatie hier nogmaals, omdat zij zich ten aanzien van de politie in versterkte mate voordeed. De politie is uit haar aard een straf hiërarchiek opgebouwde organisatie. De lager geplaatste heeft aan de bevelen van de hogergeplaatste te gehoorzamen. Hij is er niet aan gewend de bevelen van die hoger geplaatste te toetsen op hun rechtmatigheid, dat wil zeggen dat de politie-ambtenaar in de regel zich niet afvraagt, of het bevel wel bevoegd gegeven is en of het op de wet berust. In normale tijden kan hij dat veilig aannemen.

Nu moet men zich realiseren, dat veel handelingen van politieambtenaren daden zijn, die een gewone burger niet zou mogen plegen. De rechercheur, die een huiszoeking doet tegen de wil van de bewoner, mag dat alleen omdat alle formaliteiten, die de wet daarvoor eist, vervuld zijn: hij heeft een bevel daartoe van de in de wet aangewezen autoriteit. De politieman, die bij de bestrijding van onlusten van een wapenstok gebruik maakt, mag dit doen, omdat hij daartoe van een bevoegde autoriteit bevel gekregen heeft. Zou een gewone burger tegen de wil van een bewoner in een woning binnendringen, dan zou dat het misdrijf van huisvredebreuk zijn. Slaat hij met een stok, dan is dat al gauw mishandeling. De politieman vertrouwt erop, dat het bevel van zijn meerdere het karakter van st rat baarheid aan zijn in zijn functie verrichte daden ontnemt. Slechts wanneer hij daden pleegt, die hem noch opgedragen zijn noch uit zijn functie voortvloeien, bij voorbeeld wanneer hij arrestanten mishandelt, kan hij niet een beroep op ambtelijk bevel doen. In normale tijd is het niet moeilijk de grenzen te trekken.

Er is nog een tweede steun, waarop de politieman kan vertrouwen. De wet geeft aan alle opsporingsambtenaren bepaalde bevoegdheden, die de gewone burger ook niet heeft.

374

375

Hij mag in bepaalde gevallen, bij voorbeeld bij ontdekking op heterdaad, mensen arresteren. Hij mag in geval van een ongeval op de weg die weg tijdelijk voor het verkeer sluiten. In zulke gevallen is er geen ambtelijk bevel, dat hem disculpeert, maar een wettelijk voorschrift, dat hem bepaalde

bevoegdheden verleent, waarvan hij gebruik maakt.

Gedurende de bezetting werkte dit stelsel niet meer. Het in normale tijden opereren van de politie binnen de grenzen van in een rechtsstaat vastgestelde regels was voorbij: de regels waren regels van terreur en tirannie, waarbij wat wij tegenwoordig mensenrechten noemen met voeten werden getreden. De waarborg, dat bevelen van hogeren bevoegd en in overeenstemming met de wet gegeven zijn, kwam aan de politie te vervallen. De leiding immers werd al gauw volgestopt met felle nationaal-socialisten, voor wie de belangen van de bezetter prevaleerden boven het Nederlandse rechtsstelsel. Daardoor kon de politieman niet meer vertrouwen op de rechtmatigheid van bevelen van hogerhand en werd hem niet duidelijk gemaakt, welke wettelijke voorschriften hij wel en welke hij niet mocht opvolgen. Die vraag was bovendien moeilijk te beantwoorden, omdat zij in feite pas na de bezetting door de wetgever en door de rechter kon worden opgelost.

In de bezetting was niet bekend, welke bezettingsvoorschriften na de bevrijding geacht zouden worden nooit te hebben bestaan. Door de leiding werd ook nooit duidelijk gemaakt, of door de bezetter uitgevaardigde verordeningen „wettelijke voorschriften" in de zin van de Nederlandse strafwet waren en of de politieman zich na de bevrijding erop kon beroepen, dat de Duitse verordening, die hij had uitgevoerd, een voor hem bevrijdend wettelijk voorschrift was of niet. De rechter heeft achteraf uitgemaakt van niet.

Een politieman arresteert op het Tjeukemeer in Friesland een aantal Engelandvaarders, waaronder een agent van de Nederlandse regering in Londen, die daar per vliegtuig zullen worden opgehaald om naar Engeland te vertrekken. Bij zijn proces beroept hij zich erop, dat het volgens de Verordening In- en Uitreizen van de bezetter verboden was het bezette gebied zonder vergunning te verlaten. Toen hij de reizigers arresteerde en aan de Duitsers overleverde, deed hij niet anders dan een wettelijk voorschrift, waarvan de uitvoering aan hem was opgedragen, uitvoeren. Wie handelt ter uitvoering van een wettelijk voorschrift is, zoals wij gezien hebben, niet strafbaar. De Bijzondere Raad van Cassatie ging met dit verweer niet mee. De bezettingsverordening, besliste hij, is geen wettelijk voorschrift voor de Nederlandse politie⁵⁷.

375

376

In gelijke zin besliste de Raad, dat de bezetter niet de bevoegdheid toekwam om de uitvoering van zijn Verordening op de Openbare Orde aan de Nederlandse politie op te dragen. Wie ter uitvoering van die verordening verzetsstrijders arresteerde maakt zich schuldig aan het blootstellen van mensen aan opsporing en vervolging door de vijand (het delict van artikel

26 van het Besluit Buitengewoon Strafrecht) en kan zich niet te zijner ontlasting op wettelijk voorschrift beroepen ⁵⁸.

Even moeilijk te beantwoorden als de vraag, wat nu een voor de politiemans disculperend wettelijk voorschrift was, was de vraag, welk ambtelijk bevel hem van straf kon vrijwaren. Een Duitse mensenjager, zoals zij vooral tegen het einde van de bezetting in verschillende delen van het land opereerden, geeft een Nederlandse politiemans het bevel een aantal mensen te arresteren. Na de bevrijding wegens dit feit vervolgd, beroept hij zich op ambtelijk bevel. In wezen doet hij hetzelfde beroep op straffeloosheid als de soldaten in de oorlog, die een tegenstander in een gevecht doodt. Ook die soldaat is niet strafbaar, omdat hij een ambtelijk bevel ten uitvoer legt. Maar het Bijzonder Gerechtshof in Arnhem aanvaardde dit beroep niet. Wil een Nederlands ambtenaar zich op ambtelijk bevel te zijner verontschuldiging kunnen beroepen, dan moet dit bevel wortelen in het Nederlandse recht of in een voor Nederland bindende internationale rechtsorde (bij voorbeeld een verdrag)⁵⁹. De Bijzondere Raad van Cassatie besliste hetzelfde ten aanzien van een („goede”) hoofdagent, die Joden gearresteerd had en zich nu beriep op bevel van zijn commandant. Een dergelijk bevel moet een rechtmatig bevel zijn, en een bevel als dit was een bevel tot hulpverlening aan de vijand. Een bevel om een misdrijf te plegen is geen rechtmatig ambtelijk bevel. De hoofdagent werd veroordeeld, aanvankelijk tot 9 maanden met aftrek door het Bijzonder Gerechtshof te Arnhem, later door de Bijzondere Raad van Cassatie tot 2 jaar met aftrek⁶⁰.

Een beroep op een Duits wettelijk voorschrift mocht niet baten ter rechtvaardiging van het plegen van een misdrijf. Evenmin had een beroep op een ambtelijk bevel om een misdrijf te plegen succes. Dat neemt niet weg, dat in het bijzonder de „goede” politiemans in een uiterst moeilijk parket kwam te zitten. Aan de ene kant was hij verplicht zijn dienst goed te doen en ambtelijke en wettelijke bevelen na te komen. Deed hij dat niet, dan liep hij de kans op narigheden in zijn ambtelijke carrière en bovendien de kans wegens sabotage door zijn nationaal-socialistische superieuren te worden gearresteerd. Voerde hij daarentegen zijn bevelen uit, dan beging hij bij voorbeeld het misdrijf van blootstellen aan opsporing, en vervolging dóór de vijand en stelde hij zich bloot aan een strafvervolging na de bevrijding. De juiste weg te vinden in dit doolhof, veroorzaakt door een conflict van plichten, was bijzonder moeilijk.

376

377

De wet erkent, dat het verkeren in een dergelijk conflict van plichten en het doen van een keuze voor het misdrijf, het opleggen van straf kan uitsluiten. Zo'n situatie is een vorm van overmacht, die juristen noodtoestand plegen te noemen. In een conclusie van de advocaat-fiscaal bij de Bijzondere Raad

van Cassatie mr. G.E. Langemeijer komt de volgende passage voor: „Ik verlies hier niet uit het oog. dat de positie van de politie in dit verband uitzonderlijk moeilijk was en dat de tot haar behorende ambtenaren zich zeer vaak op noodtoestand kunnen beroepen. Van requirant staat echter vast, dat hij ook optrad, waar niets hem dwong.”⁶¹

Of de rechter deze door Langemeijer vermelde noodtoestand zal aannemen en dus geen straf zal opleggen, hangt af van de feitelijke situatie in het betrokken geval. Was de dwang erg groot (bij voorbeeld een bedreiging met doodschieten bij niet opvolgen van het bevel), dan zal men eerder noodtoestand aannemen dan bij alleen maar angst om zijn baantje te verliezen. In het algemeen is de rechter niet geneigd geweest Langemeijer te volgen. Maar in één geval is met een beroep op noodtoestand van strafoplegging afgezien. Het betrof een goede politieman, die op bevel als chauffeur opgetreden was bij arrestaties door de beruchte Velsense politie. Hij kon niet onderduiken, omdat zijn vrouw tuberculeus was en verzorging nodig had. Zijn chefs waren bovendien de Velsense burgemeester en de politie-inspecteur aldaar, twee beruchte mensenjagers, die beiden ter dood veroordeeld en geëxecuteerd zijn. De politieman kon terecht vrezen, dat bij weigering om het bevel om te chaufteren op te volgen zijn leven gevaar liep. Het tribunaal te Haarlem verklaarde de beschuldiging vervallen⁶². In andere gevallen, waarin het risico van weigeren om mee te werken aan strafbare feiten veel minder evident was, heeft de rechter altijd veroordeeld.

Hij nam niet aan, dat de dwang zo zwaar was, dat daarmee het plegen van het strafbare feit van bij voorbeeld hulpverlening aan de vijand werd goedgepraat. Maar dat nam niet weg, dat hij begrip kon opbrengen voor de moeilijke positie van de individuele politieambtenaar. Rekening houden met die moeilijke omstandigheden betekende, dat deze bij het bepalen van de strafmaat als verzachtende omstandigheden werden beschouwd.

Voor de goedwillende politieman waren die omstandigheden zo ongeveer het conflict van plichten, dat ik hierboven als noodtoestand beschreven heb, met dien verstande dat de dwang niet sterk genoeg was om tot straffeloosheid te besluiten, maar toch wel zwaar genoeg om een lichte straf op te leggen.

377

378

Voor de nationaal-socialisten onder de politie lagen de buitengewone omstandigheden erin, dat van de leiding niemand hen van hun dwangen terug hield. Zelfs een „goede” leiding was vaak te zwak om uitwassen bij eigen ondergeschikten legen te houden. Dit gebrek aan duidelijke en goede leiding bij de politie en het feit, dat tegen deze zwakke leiding, voor zover zij niet ”fout” geweest was, geen vervolgingen zijn ingesteld, heeft de Bijzondere Raad van Cassatie er in verschillende gevallen toe gebracht om zeer zware

straffen aan werkelijk ernstige misdadigers opgelegd, te verlagen.

Een Amsterdamse politiemann, die bij de Sicherheitsdienst gedetacheerd was geweest en daar aan allerlei ernstige feiten had deelgenomen, was door het Amsterdamse Bijzonder Gerechtshof ter dood veroordeeld. In cassatie vermindert de Bijzondere Raad de opgelegde doodstraf tot levenslange gevangenisstraf met de overweging, dat ook de meerderen bij de politie laf en zwak waren geweest⁶³. Eind DM8 komt een politiemann in cassatie, die door het Haagse Bijzonder Gerechtshof tot levenslang was veroordeeld. omdat hij bij de Duitse Abwehr zich aan vele misdrijven had schuldig gemaakt. De Raad vindt die straf te zwaar, maar weet te weinig van de omstandigheden, waaronder de politie moest werken. Hij verwijst de zaak terug naar het Hof in den Haag om een nieuw feitelijk onderzoek in te stellen en daarbij rekening te houden met het feit. „dat immers in vele politiekorpsen. gelijk de Raad uit de behandeling van vele soortgelijke zaken steeds duidelijker is geworden, ook in de hoogste rangen zwaar tegen het vaderland en zijn bevolking is gezondigd door te grote meegaandheid tegenover de bezetter, door opoffering van het leven, de vrijheid en het levensgeluk van vele goede en onschuldige burgers aan eigen veiligheid en positie en - wat het ergste is — door afwenteling van eigen verantwoordelijkheid als meerderen voor de handelingen, die de bezetter wenste, op ondergeschikten, die tenslotte het vuile werk te doen kregen". Dat is, vervolgt de Raad, „een schrijnende ongelijkmatigheid in de behandeling van soortgelijke gevallen". De Raad wijst dan nog op het feit, dat de Nederlandse secretarissen-generaal van justitie en binnenlandse zaken in oktober 1940 en in januari 1941 circulaires aan de politie hebben doen uitgaan, waarin medewerking werd opgedragen aan de opsporing van gedropte vliegers, verzetsmensen, en anti-Duitsers in het algemeen.⁶⁴

Ik ga nu over tot de beschrijving van de rechtspraak ter zake van het optreden van politiemensen als zodanig. Ik wil vooropstellen wat men in deze paragraaf niet zal vinden. Allereerst herhaal ik, wat voor ieder onderdeel geldt: deze beschrijving is geen beschrijving van de geschiedenis van de Nederlandse politie tijdens de bezetting. Uit den aard der zaak komen hier alleen strafzaken tegen politiemensen aan de orde en niet het goede, dat door andere politiemensen in het verzet of ook in de dienst is gedaan. Men mag dus niet de indruk krijgen, dat de Nederlandse politie geen andere dan op zijn minst meelopers kende.

378

379

Men zal ook tevergeefs zoeken naar veroordelingen van mensen. ook in de hoogste rangen, die leven, vrijheid en levensgeluk van vele goede en onschuldige burgers hebben geofferd aan eigen veiligheid en positie. Zij zijn eenvoudig niet vervolgd. Hoewel het grootste deel van de Amsterdamse

politie had meegedaan aan het ophalen van Joden ter deportatie en het in andere steden niet anders was. is uit dien hoofde van de politieleiding niemand vervolgd. Er was vermoedelijk ook geen beginnen aan.

Wij zullen twee categorieën van vervolgte politiemensen tegenkomen. De eerste is die van de "foute" politiemensen, de tweede die van de "goede", die incidenteel iets verkeerd hebben gedaan. Het is dezelfde onderscheiding, die wij bij de bestuurders hebben ontmoet. Bij de „foute” politiemensen zal ik niet behandelen de uitspraken, die gewezen zijn tegen mensenjagers. Jodenjagers. mishandelaars van arrestanten en moordenaars. Er zijn onder de politie ook zulke figuren geweest, zoals trouwens onder andere groepen van de bevolking ook. Ik zal aan deze categorie zaken een afzonderlijke paragraaf wijden. De door hen begane misdaden hebben met het politievak als zodanig slechts een verwijderd verband.

De „foute” politiemensen, die vervolgd zijn, zijn degenen, die lid waren van de N.S.B. De anderen mogen, zoals de Bijzondere Raad van Cassatie in zijn hiervoor geciteerde uitspraak zei, zwak geweest zijn, zij hadden geen daden verricht, die van positieve medewerking met de Duitse terreurmaatregelen blijk gaven, met uitzondering van het ophalen en deporteren van de Joden. Nadien is de politie tegenover de Duitse maatregelen eerder passief geweest. Dat heeft ertoe geleid, dat er speciale onderdelen voor de bestrijding van ondergedoken Joden, van verzetsmensen, van weigeraars om in Duitsland te werken worden ingesteld. Deze onderdelen werden uiteraard vrijwel geheel bemand met partijgenoten. De vermoedelijk felste onder hen hebben zich weten te doen detacheren bij de Duitse Sicherheitspolizei. Onder hen zijn een aantal Jodenjagers, mishandelaars.

De vervolgte „foute” politiemensen vallen uiteen in twee categorieën: de korpschefs en de leden van de speciale eenheden, die de Duitse terreurmaatregelen hielpen uitvoeren. In betrekkelijk zeldzame gevallen zijn N.S.B.-politiemensen, die individueel, al dan niet samen met Duitse politie tegen Nederlanders opgetreden zijn, vervolgd.

De bezetter streefde ernaar de Nederlandse politie in de hand te krijgen om zijn maatregelen met behulp van die Nederlandse politie ten uitvoer te leggen.

379

380

Ik heb hiervoor vermeld, dat dat ten aanzien van het ophalen van Joden ter deportatie maar al te goed is gelukt: slechts weinigen weigerden aan the taak mee te werken, zij het dat anderen zich legen hun zin en langzaam van die taak kweten. Een gevaar voor de Duitse plannen was gelegen in de decentralisatie van de Nederlandse politie. Voor wat betreft de handhaving van de openbare orde stond de politie onder de burgemeesters. Voor zover de politie justitiële taken te vervullen had (opsporing van strafbare feiten)

berustte het gezag bij de vijf procureurs-generaal bij de gerechtshoven, die fungerend directeur van politie waren. Er was dus geen centrale leiding en geen centraal bevel over de politie. Het was nu de bezetter erom te doen de Nederlandse politie te reorganiseren en wel zo, dat zij als geheel onder een (en dan natuurlijk nationaal-socialistische) leiding kwam te staan.⁶⁶ Om die reorganisatie te bewerkstelligen werd de N.S.B.-er mr. L.J. Broersen tot „Gemachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandse politie in het departement van binnenlandse zaken" benoemd, die van Rauter de instructie kreeg, dat hem de centrale behandeling van alle politiezaken was opgedragen. Hij werd daarmee de marionet van Rauter, die hem alle Duitse wensen kon laten uitvoeren en op die manier kon bereiken, dat de Nederlandse politie ook de meest anti-Nederlandse opdrachten nu van een Nederlandse meerdere kreeg. In december 1942 werd ook formeel de politie onder het centrale directoraat-generaal gebracht. In maart 1943 werd de N.S.B.-secretaris-generaal van justitie, mr. J.J. Schrieke, tot waarnemend directeur-generaal van politie benoemd. Onder hem kwamen vijf gewestelijke politie-presidenten en bovendien drie in den Haag. Haarlem en Utrecht. De gemeente-veldwachters werden aan de marechaussee toegevoegd, zodat ook die onder de centrale leiding van het directoraat-generaal van politie kwamen te ressorteren. Broersens rol was uitgespeeld. Na de oorlog trad hu op als verdachte voor het bijzondere gerechtshof in den Haag, dat hem wegens zijn hulpverlening, aan de vijand bij het onder diens bevelen brengen van de politie tot 10 jaar veroordeelde⁶⁷.

Ook het tweede echelon, de politie-presidenten, is niet ongemoeid gelaten. Nu is het feit op zichzelf, dat men bij de politie een functie bekleedde, geen hulpverlening aan de vijand, ook niet wanneer men nationaal-socialist was. Hetzelfde gold, hebben wij hiervoor gezien, voor het zich laten benoemen tot burgemeester. Een vervolging van de politiepresidenten kon dus alleen plaats vinden op grond van wat zij individueel misdreven hadden. Dat liep belangrijk uiteen: de een had alleen organisatorische werkzaamheden verricht, de ander had zich actief met bestrijding van onderduiken en verzet bezig gehouden. Naar gelang van de aard van ieders optreden verschilden de opgelegde straffen.

380

381

Zo kreeg de gewestelijke politie-president te Utrecht de doodstraf, echter niet omdat hij die functie bekleed had. Hij was een vurig nationaal-socialist die voordat hij in Utrecht benoemd werd, chef van de inlichtingendienst van de Rotterdamse politie was geweest (het onderdeel, dat politiek voor de Duitsers werkte). Hij had ook dienst genomen bij het Vrijwilligers Legioen Nederland. Alles tesamen was het ook de Bijzondere Raad van Cassatie voldoende om de opgelegde doodstraf te handhaven ⁶⁸. Wel kreeg hij gratie

en werd de doodstraf in levenslange gevangenisstraf omgezet. Zijn collega uit Amsterdam daarentegen, die zich persoonlijk niet aan verraad, aan het jagen van Joden of onderduikers had schuldig gemaakt, werd veroordeeld tot 4 jaar⁶⁹. De Haagse politie-president, die actief het politiekorps genazificeerd had, die de beruchte documentatiedienst had ingesteld (het onderdeel, dat Joden en verzetsmensen opspoorde), die voor de Duitse spionage had gewerkt, werd tot 15 jaar veroordeeld⁷⁰. Zijn plaatsvervanger, ook lid van de N.S.B., vielen geen ernstige feiten te laste te leggen. Hij kreeg 4 jaar van het Arnhemse tribunaal⁷¹. Zijn activiteit werd dus niet als hulpverlening aan de vijand beschouwd. De hoofdinspecteur, die het dankzij zijn partij lid maatschap tot waarnemend politiepresident in Noord-Holland had gebracht, werd ten goede gerekend, dat hij een einde had gemaakt aan de detachering van Nederlandse politiefunctionarissen bij de Duitse Sicherheitsdienst. Hij kreeg van de kantonrechter (die zoals wij zullen zien de taak van de tribunaal had overgenomen toen die waren opgeheven) een internering van 4,5 jaar⁷².

Ook lagere politiefunctionarissen zijn vervolgd, maar alleen als zij naast hun nationaal-socialistische gezindheid ook andere strafbare feiten gepleegd hadden. Het hoofd van de politie in Tilburg werd tot de doodstraf veroordeeld, omdat hij een aantal ondergedoken Joden had laten arresteren, van wie er verscheidene het leven verloren⁷³. De chef van de politie in Alkmaar had een Joodse vrouw doen arresteren en een gearresteerde illegale werker mishandeld. Het tribunaal te Alkmaar vond 7 jaar internering een passende straf⁷⁴. De brigadecommandant van de marechaussee te Kerkrade, die les gaf aan de landwacht (die immers bepaalde politiebevoegdheden had) en die een luisteraar naar de Engelse radio arresteerde en aan de S.D. overleverde, kreeg 6 jaar⁷⁵. De groepscommandant van de politie te Didam, Ruurlo en Putten, die veel ondergedoken Joden en veel illegale werkers had laten arresteren, kreeg 20 jaar⁷⁶. De inspecteur van politie, korpschef in Vught, leverde een marechaussee aan de S.D. uit: hij kreeg 8 jaar⁷⁷. De korpscommandant te Naarden werd op grond van de vele door hem verrichte arrestaties tot 15 jaar veroordeeld⁷⁸.

381

382

Het is moeilijk in dit soort gevallen een vergelijking van de opgelegde straffen te maken. Dal de later opgelegde straffen lichter zijn dan de eerder opgelegde» blijkt niet uit de gegeven voor beelden. Het is bovendien niet goed mogelijk uit de bewezenverklaringen in de uitspraken conclusies te trekken over de activiteiten van de veroordeelde. In veel gevallen, waarin een verdachte zich aan talrijke strafbare feiten had schuldig gemaakt, zoals vrijheidsbeneming van onderduikers» blootstellen aan vervolging van Joden

en illegalen, mishandelingen, is slechts een enkel geval te laste gelegd. Op dat enkele geval stond immers meestal reeds de zwaarste straf. Op die manier werd de rechtspraak ontlast van het leveren van bewijs van vele feiten. Uiteraard kende de rechter uit de politie-onderzoeken de hele geschiedenis van de verdachte. Die komt echter in de uitspraak niet aan de orde, maar bepaalt uiteraard wel mede de straftoemeting.

Hoe is het verlopen met de politie-functionarissen, die ingedeeld of gedetacheerd waren bij die afdelingen van de Nederlandse of Duitse politie, die in het bijzonder belast waren met de arrestatie en de opsporing van Joden en verzetsstrijders? Zij waren op een enkele uitzondering na nationaal-socialist.

Een aantal Nederlandse politiemensen is voor kortere of langere duur gedetacheerd geweest bij de Sicherheitspolizei. Dit is op zichzelf al het delict van hulpverlening aan de vijand, besliste de Bijzondere Raad van Cassatie ⁷⁹. De betrokkene, aan wie in dit geval geen verdere feiten te laste gelegd waren, kreeg uit hoofde van de hulpverlening 6 jaar. In de meeste gevallen echter was de activiteit van de gedetacheerde politiemans bij dit onderdeel van dien aard, dat er nog veel meer strafbare feiten gepleegd waren. De beruchte jodenjager C.J. Kaptein, die beweerde meer dan zeshonderd Joden te hebben gearresteerd, was tewerk gesteld bij Referat IV B 4 in den Haag. Hem werd behalve de talloze arrestaties bruto optreden en mishandelingen verweten. In twee instanties werd hij tot de doodstraf veroordeeld⁸⁰. Op 21 juli DM9 werd die ten uitvoer gelegd. Zijn Amsterdamse collega A.C.D. Kapteijn, een N.S.B.-agent, die aanvankelijk ingedeeld was bij het bureau Joodse zaken van de Amsterdamse politie maar later bij de Zentralstelle für jüdische Auswanderung was gedetacheerd (de afdeling van de S.D., die met de tenuitvoerlegging van de Jodenmaatregelen was belast), kreeg tenslotte maar 8 jaar, nadat eerst het Amsterdamse hof 20 jaar had opgelegd: hij had, in tegenstelling tot zijn Haagse naamgenoot, niet mishandeld en had ook wel geholpen ⁸¹.

Sommige politiemensen hebben in 1944 dienst genomen bij het Polizei Freiwilliger Bataillon Niederlande.

382

383

Wij zullen er daarvan nog tegenkomen als leden van executiepelotons. Zij hadden meestal reeds een loopbaan in dezelfde richting gehad voordat zij de Duitse politie-uniform aantrokken. Een hulpagent te Velsen, die ook al in 1943 Joden en onderduikers had gearresteerd en later bij de Duitse politie-eenheid in dienst trad, kreeg 7 jaar³². Een ander was aanvankelijk bij de Arbeitskontrolldienst, een eenheid opgericht om controle uit te oefenen op degenen, die zich aan tewerkstelling in Duitsland onttrokken hadden. Aangezien deze mensen persoonsbewijzen controleerden, waren zij niet alleen voor de categorie, waarvoor zij ingezet waren, gevaarlijk. De betrok-

kene schoot in juli 1944 een vluchtende arrestant dood. Twee maanden later verbond hij zich bij de Duitse politie. De aanvankelijk opgelegde straf van 15 jaar werd door de Bijzondere Raad van Cassatie tot 18 jaar verhoogd ⁸³.

Nu de Nederlandse afdelingen van politiekorpsen, die speciaal belast waren met de opsporing van anti-Duitse activiteit of van Joden. In Amsterdam was dat gesplitst. Er was een bureau Joodse zaken en er was een inlichtingendienst. In den Haag werkte een documentatiedienst met dezelfde opdracht en in Rotterdam heette een soortgelijke eenheid groep X.

De Bijzondere Raad van Cassatie had, zoals hierboven is vermeld, het enkele feit van detachering bij de Sicherheitspolizei als hulpverlening beschouwd. Dat betekende, dat het openbaar ministerie om een veroordeling te krijgen niets anders dan die detachering te laste hoefde te leggen. Dat ging niet op voor het ingedeeld zijn bij een van de genoemde groepen van de Nederlandse politiekorpsen. Men versterkte daardoor niet het vijandelijke politieapparaat⁸⁴. Het hing af van de activiteiten, die men in het betrokken onderdeel bedreven had, of er strafbare feiten waren gepleegd of niet. Meestal was dat liet geval, omdat de eenheden juist voor het opsporen en arresteren van „goede” Nederlandse burgers waren opgericht.

Zo kreeg een rechercheur van Groep X voor het arresteren van Nederlanders 10 jaar⁸⁵. Een ander, die hetzelfde gedaan had, maar ook wel mensen geholpen had, werd maar tol 3 jaar veroordeeld ⁸⁶.

Leden van de Haagse Documentatiedienst, aan wie niet veel anders te verwijten viel dan dat zij arrestaties en huiszoekingen verricht hadden in zaken van goede Nederlanders, die van anti-Duitse activiteiten verdacht werden, kregen straffen van 10 of 8 jaar⁸⁷.

Personeel van de Amsterdamse Inlichtingendienst kreeg, ook onder de voorwaarde dat er geen mishandelingen of erger te verwijten viel, ongeveer dezelfde straf⁸⁸. De chef, die ook wel goede dingen had gedaan en op gevorderde leeftijd was, kreeg op die gronden maar 7 jaar⁸⁹.

383

384

De inspecteur hoofd van de Amsterdamse documentatiedienst, die met de S.D., samenwerkte bij de opsporing van anti-Duitse activiteiten, kwam er bij het Amsterdamse hof af met twee veroordelingen van 7 en 8 jaar, maar de Bijzondere Raad van Cassatie verhoogde de straf in de eerste zaak tot levenslang⁹⁰. Hij had veel meer gedaan dan alleen zijn politiefunctie uitoefenen.

Hetzelfde gold voor het hoofd van het Amsterdamse bureau Joodse zaken. Mishandelingen, moord, arrestaties, huiszoekingen in Amsterdam zowel als, na dulle dinsdag in Groningen, werden hem te laste gelegd. Hij werd in twee instanties ter dood veroordeeld en het vonnis is op 29 juni 1949 voltrokken . Maar liet zijn niet de gevallen van deze mensenjagers, die ik in

deze paragraaf behandelen wil: ik kom daar later op terug. Ik heb dit geval met opzet hier vermeld, omdat uit de droge opsomming van voor de bijzondere rechtspleging tamelijk lage straffen voor leden van de speciale eenheden ter opsporing van verzet en Joden de indruk zou kunnen ontstaan, dat deze eenheden tamelijk ongevaarlijk waren. Niets is minder waar. Tot die eenheden behoorden de ergste mensenjagers, maar ook anderen, die, hoe gevaarlijk zij ook waren, in ieder geval niet mishandelden of moordden. Een agent. N.S.B.-er, bij het bureau Joodse zaken, die veel Joden had gearresteerd. maar niet mishandeld, kreeg slechts 8 jaar⁹².

Men krijgt de indruk, dat de rechtspraak hel gevaar van deze speciale afdelingen voor verzet en onderduikers heeft onderschat. De gewone politie hield zich met deze zaken niet bezig. Ondergedoken Joden, die gearresteerd werden, waren in beginsel ten dode opgeschreven. Verzetsmensen kwamen in ieder geval in een concentratiekamp. Deze afdelingen vormden de werkelijke vijand van alle illegale activiteit. Het feit, dat men zich bij een dergelijke afdeling had laten plaatsen (wat vaak ook nog een ai dan niet tijdelijke detachering bij de „S.D.” meebracht), was op zichzelf al hulpverlening aan de vijand. Ook zonder dat de leden van deze speciale groepen arrestanten mishandelden of vermoordden, was hun hele activiteit gericht op vernietiging van verzet en Joden. Misschien is de gedachte achter deze algemene betrekkelijke mildheid ten aanzien van deze categorie geweest, dat ook de goede politie op grote schaal meegewerkt heeft aan het deporteren van Joden en dat men dat niet strafrechtelijk vervolgd heelt.

Ik kom thans tot de „goede” politiefunctionarissen. Ook in deze groep vallen verschillende nuances te onderscheiden. In het algemeen kan men zeggen, dat de rechter het plegen van strafbare feiten niet geëxcuseerd acht doordat de dader „goed” was en tot zijn daad gekomen is door bijzondere omstandigheden, zoals een ambtelijk bevel.

384

385

Weliswaar kan dit een verzachtende omstandigheid zijn, die tot het opleggen van een in verhouding geringe straf leidt, maar het bevel om een misdrijf te plegen kan nooit de schuld van de dader helemaal opheffen.

In ieder geval wordt de strafbaarheid niet opgeheven door het feit, dat de dader gelijktijdig met of na afloop van een periode van hulpverlening aan de vijand door arrestaties van ondergedokenen of opsporing van verzetsactiviteiten illegaal werkzaam is.

Ten aanzien van een Dordtse politieman, die deel genomen had aan arrestaties en huiszoekingen, heeft de Bijzondere Raad van Cassatie zijn samenwerking met de illegaliteit kennelijk als verzachtende omstandigheid beschouwd. Nadat het Haagse hof hem tot 8 jaar veroordeeld had, is de straf na vernietiging door de bijzondere strafkamer te den Bosch tot 3 jaar en 6

maanden teruggebracht⁹³. De rijkspolitieman, die bij de S.D. te Arnhem gedetacheerd was geweest en die zich aan arrestatie en mishandeling van illegale werkers had schuldig gemaakt, hielp het niet veel, dat hij in september 1944 met vuurwapen en auto was ondergedoken: hij werd toch tot 11 jaar veroordeeld⁹⁴.

Dubbel spel en het omkeren na dolle Dinsdag heffen dus de strafbaarheid niet op. Ambtelijk bevel en een dienst kloppersreflex in een plotseling optredende situatie doen dat evenmin.

De goede hoofdagent, die op bevel van zijn commandant Joden heeft gearresteerd, wordt door het bijzondere hof te Arnhem tot 9 maanden veroordeeld: de Bijzondere Raad van Cassatie acht de verzachtende werking van het bevel kennelijk minder groot en maakt er 2 jaar van⁹⁵. Anderhalf jaar later, in juni 1948, vermindert de Raad een straf van 3 jaar voor een politieman, die op last van de S.D. ondergedoken Joden gearresteerd heeft, tot één jaar voorwaardelijk⁹⁶. Daaruit te concluderen, dat de Raad een veel milder standpunt is gaan innemen, zou voorbarig zijn. De strafmaat wordt bepaald door de mate van dwang, waarin de verdachte zich bevond. Men kan zeer wel redeneren, dat die dwang in het laatste geval veel groter was dan in het eerste, omdat het niet opvolgen van een bevel van een commandant kan leiden tot ontslag, maar het niet opvolgen van een bevel van de S.D. tot opsluiting in een concentratiekamp wegens sabotage.

Hoe moeilijk de rechter het gehad heeft met de schatting van de mate van dwang, die tot verzachting van de straf aanleiding kon zijn, blijkt uit de behandeling van de zaak tegen de enige „goede” agent van het bureau Joodse zaken van de Amsterdamse politie. Hij is daar uiteraard niet op zijn verzoek geplaatst. Het hof te Amsterdam veroordeelde hem in 1948 tot 3 jaar. De Bijzondere Raad wilde een nader onderzoek naar de omstandigheden, waaronder verdachte had moeten werken. Tenslotte komt hij er met een voorwaardelijke straf van een jaar af⁹⁷.

385

386

Een van de overwegingen, die de Raad tot deze milde straf geleid hebben, was, dat nagenoeg de hele Amsterdamse politie van hoog tot laag heeft moeten meewerken aan de uitvoering van tegen de Joden gerichte maatregelen. Directe dwang was hier dus niet, maar wel een situatie, die het de verdachte heel moeilijk maakte om als eenling te weigeren aan maatregelen tegen de Joden mee te werken, terwijl het hele korps dat zonder protest ook gedaan had, enkele uitzonderingen daargelaten.

Behalve dat de “goede” politieman in de bezetting in een conflict van plichten, in een soort noodtoestand kon geraken, had hij nog een tweede mogelijkheid om daden te doen, die achteraf gezien niet door de beugel konden. In enkele gevallen heeft een politieman, aan wiens goed-

vaderlandse gezindheid niet te twijfelen viel, ontvluchte arrestanten weer gearresteerd. Het is de reflex van de goede politieman, die in normale tijden ervoor heeft te zorgen, dat arrestanten ook gearresteerd blijven. Zo krijgt een hoofdagent 3 maanden, die twee zich aan de arbeidsinzet in Duitsland onttrokken hebbende Nederlanders weer laat arresteren. die net uit het politiebureau ontsnapt waren. De Bijzondere Raad van Cassatie verwerpt het beroep^{9R}. Een nog duidelijker geval van beroepsdeformatie is dat van de politieman, die veel hulp aan de illegaliteit verleend heeft en die ter dood veroordeelden heeft helpen ontsnappen, maar die in een reflex twee uit Haaren ontsnapte gevangenen van de Duitsers weer aanhoudt en er één doodschiet. Hij kreeg 4 maanden met aftrek van voorarrest⁹⁹.

Aan het eind van deze paragraaf gekomen wil ik nog enkele algemene opmerkingen maken. De strafvervolgning tegen politiemensen is gericht geweest tegen nationaal-socialisten in leidende posities en tegen leden van speciale eenheden, die in het leven geroepen waren om de Duitse maatregelen tegen de illegaliteit of tegen de Joden uit te voeren. Over het optreden van de politie als geheel zegt deze beperkte strafvervolgning niets. Integendeel: uit sommige uitspraken blijkt, dat de leiding van de politie (en daarmee is dan niet alleen bedoeld de „foute” leiding) zwak en slap was. Dat had tot gevolg, dat de politie als geheel meewerkte aan Duitse maatregelen: aan het ophalen van Joden, aan het arresteren van illegalen, aan het inbeslagnemen van radio's. Tegen dit alles is alleen door de zuivering opgetreden, niet door middel van strafvervolgning. In totaal zijn 1150 man ontslagen en daaronder waren uiteraard een groot aantal N.S.B.-ers, Dit was 6% van de totale sterkte¹⁰⁰.

386

387

Hoewel ik geen geschiedenis van de bezetting schrijf, is in deze paragraaf wel duidelijk geworden, juist uit de geciteerde uitspraken over de weinig principiële houding van de politie, dat de illegaliteit na de bevrijding weinig vertrouwen erin had. dat de arrestatie van de politieke delinquenten door diezelfde politie goed zou gebeuren. Teveel politiemensen hadden, volgens de illegaliteit, hun handen vuil gemaakt aan het mee uitvoeren van tegen Nederlanders gerichte maatregelen van de bezetter. Daarmee wordt begrijpelijk, zoals in Hoofdstuk III over de arrestaties na de bevrijding is verteld, dat een bittere strijd gewoed heeft in het bevrijde Zuiden over de vraag, of de illegaliteit (in de vorm van de Binnenlandse Strijdkrachten) bevoegd zou zijn tot arrestatie van politieke delinquenten over te gaan of dat dat aan de toen voorlopig gezuiverde politie moest worden overgelaten.

Ik heb in deze paragraaf de vervolging van politiefunctionarissen kunnen beschrijven alsof er een centraal vastgesteld vervolgingsbeleid bestond, dat

aan de vijf onafhankelijke procureurs-fiscaal voorschreef alleen de nationaal-socialisten te vervolgen, die leidende functies hadden of die in de speciale eenheden dienst hadden gedaan. Een dergelijk vervolgingsbeleid bestond niet. Er was zelfs geen bewuste afspraak, tussen de procureurs-fiscaal op hun veertiendaagse vergaderingen gemaakt. Vermoedelijk heeft het feit, dat op zo grote schaal slap en zwak opgetreden is, ertoe geleid de strafvervolgingen maar te beperken: er was geen beginnen aan. Wel vermoed ik, dat de lijdelijkheid van het openbaar ministerie heeft veroorzaakt, dat het aantal „goede” politiemannen, dat is vervolgd wegens incidenteel, in noodtoestand of als reflex, arresteren of doodschieten van vluchtelingen, kleiner is dan het aantal dergelijke gevallen, dat zich in feite heeft voorgedaan. Merkwaardig is, dat enerzijds de opsporingstaak voor de bijzondere rechtspleging niet aan de politie werd toevertrouwd, omdat zij tijdens de bezetting weinig principieel was geweest, maar dat anderzijds niet of nauwelijks op strafvervolging op grote schaal werd aangedrongen. Trouwens waarom zou men dan niet tevens de spoorwegambtenaren, die de door de politie opgepakte Joden vervoerd hebben, vervolgen? En de ambtenaren, die de administratieve kant van de joden maatregelen voor hun rekening genomen hebben? Pas bij een algemeen verzet van hoog tot laag, zoals bij de spoorwegstaking in 1944 kan men betrekkelijk veilig meedoen. Individueel verzet van functionarissen in een organisatie, die als geheel met de bezettingsmaatregelen meeloopt, vereist een moed, die maar weinigen opbrengen. Dat dat gebeurd is, ook bij de politie, stemt tot dankbaarheid jegens die enkelen, maar is geen reden tot strafvervolging van alle anderen.

Noten 388

1. in de paragraaf „Foute gezagsdragers” op pag. 405 w.
2. BG Leeuwarden 13 juni 1946, NOR 515, bevestigd bij BRvC 18 december 1946
3. NOR 650.
4. BRvC 12 mei 1947, NOR 938.
5. BG Arnhem 22 februari 1949, D 1681 (12 jaar), Trib. Zutphen 25 maart 1947 D 1681 (7 jaar).
6. BRvC 5 december 1945, NOR 4.
7. BRvC 1 december 1948, D 772.
8. BG Arnhem 16 december 1947, NOR 640.
9. BG Amsterdam 14 december 1945, D 991.
BG Amsterdam 7 oktober 1946, cassatie verworpen bij BRvC 17 februari 1947 D 1865.
10. BG den Haag 30 mei 1949, D 8.
11. BG Leeuwarden 20 mei 1948 en trib. Groningen 28 mei 1948, D 1629.
12. BG Arnhem 22 februari 1949 en trib. Zutphen 25 maart 1947, D 1681.
13. 1946

trib. Alkmaar 2 oktober 1946, TIN 433	2 jaar + f19.000
trib. Rotterdam 8 november 1946, D 634	2 jaar
trib. Rotterdam 3 juni 1946, D 270	3,5 jaar
BG den Haag 29 juli 1946, D 1430 1947	5 jaar
trib. Breda 13 oktober 1947, D 816	4 jaar
trib. Rotterdam 29 april 1947, D 1015	4 jaar
trib. den Haag 22 mei 1947, D 1049	3 jaar
trib. Maastricht 27 maart 1947, D 1048	6 jaar
BG 's Bosch 9 december 1947, NOR 1130 1948	6 jaar
trib. den Haag 8 maart 1948, D 798	4 jaar
trib. Groningen 20 juli 1948, D 1450	4 jaar + f 2.000
14. trib. den Haag 27 november 1946, D 1378 trib. Amsterdam 20 april 1947, D 601 trib. Amsterdam 4 juli 1947, D 571 trib. Utrecht 29 september 1947 trib. Haarlem 10 maart 1948, D 515.
15. trib. Alkmaar 11 september 1946, D 1726

trib. Arnhem 25 maart 1946, D 1831 (+/10.000)
trib. den Haag 10 mei 1948, D 1870.
trib. Arnhem 27 oktober 1947, D 633
trib. den Haag 10 april 1947, TiN 547 (+ f 15.000).
16. trib. Utrecht z.d. D 499.
17. BG Amsterdam 20 juni 1946, NOR 920 BRvC 8 december 1947, NOR 1180.
18. BG den Haag 3 juli 1946, NOR 737 20 jaar
BRvC 6 januari 1947, NOR 737. 12 jaar
19. BG den Haag 15 april 1946. NOR 306.

20. trib. Arnhem 24 mei 1947, D 752.1,5 jaar
21. trib. Utrecht z.d. 3 jaar + 50.000
22. BG 's Bosch 13 mei 1946, NOR 437. 15 jaar
23. BG den Haag 3 juni 1949, D 1745.
24. BG den Haag 2 april 1946, NOR 177.
25. BRvC 22 juli 1946. NOR 528.
26. BG Leeuwarden 15 juli 1947, cassatie verworpen bij BRvC 22 maart 1948, D 979.
27. BRvC 29 oktober 1947, NOR 1179.
28. Dr. L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 7 I, pag. 625.
29. BG den Haag 1 april 1947, NOR 835.
30. NOR 2.
31. NOR 3.
32. BRvC 29 december 1947, NOR 1125.
33. BG Amsterdam 15 november 1946, D 572.
34. BG den Haag 15 december 1948, D 548.
35. BG Amsterdam 16 maart 1949, D 1819.
36. BG Amsterdam 25 september 1947, D 446.
37. Trib. Amsterdam 29 mei 1946, TiN 409.
38. BG den Haag 5 januari 1949, D 1059.
39. BG Amsterdam 15 november 1948, D 1594.
40. BRvC z.d. D 876.
41. D 730.
42. pag. 314.
43. trib. Amsterdam 19 december 1947, D 1706.
44. trib. Amsterdam 6 juni 1947, TiN 603.
45. de Jong l.c. pag. 318.
46. trib. den Haag 12 februari 1948, D 553.
47. trib. Amsterdam 17 januari 1947, TiN 471a.
47a trib. Almelo 12 mei 1947, TiN 555.
48. BG den Haag 1 april 1949, D 646. Evenzo trib. Amsterdam 30 mei 1947, Tin 605, ten aanzien van een journalist, die lezingen voor de radio hield: „Wat niet in de courant staat”.
49. BG Leeuwarden 27 mei 1946, NOR 338.
50. BRvC 29 juni 1946, NOR 643.
51. trib. Amsterdam 3 juni 1946, TiN 320.
52. trib. Amsterdam 31 juli 1947, D 1816.
53. BRvC 10 maart 1947, NOR 921.
54. de Jong l.c. 51 pag. 267 w.
55. K.B. van 5 september 1944, Stb. E 69.
56. Zie K. Groen: Landverraders, wat deden we met ze?, Baarn 1974, pag. 220 w.
57. BRvC 27 januari 1947, NOR 780.
58. BRvC 12 maart 1947, NOR 832.
59. BG Arnhem z.d. NOR 1131.

60. BRvC 27 januari 1947, NOR 736
BG Arnhem 18 oktober 1946, idem.
61. BRvC 12 maart 1947, NOR 832.
62. trib. Haarlem 24 juli 1946, TiN 370.
63. BRvC 24 november 1947, NOR 1167.
64. Aldus de BRvC 8 november 1948, NOR 1022. Na verwijzing komt BG den Haag 14 februari 1949 tot 10 jaar. Hernieuwde cassatie leidt weer tot verwijzing, waarop de bijzondere strafkamer van de Haagse rechtbank opnieuw tot 10 jaar veroordeelt (D 694A).
65. de Jong l.c. 61 pag. 238-239.
66. de Jong l.c. 51 pag. 441 w.
67. BG den Haag 30 oktober 1947, NOR 1114.
68. BG den Haag 18 februari 1946, D 586
BRvC 29 mei 1946, idem.
69. BG den Haag 18 oktober 1946, NOR 612.
70. BG den Haag 30 oktober 1947, NOR 1114
71. trib. Arnhem 3 maart 1947, D 1852A.
72. Kant. Amsterdam 4 april 1949, D 698.
73. BG 's Bosch 12 februari 1947, NOR 766.
74. trib. Alkmaar 9 juli 1947, TiN 623.
75. BG 's Bosch 2 juni 1947, D 429a.
76. BG Arnhem 6 oktober 1948, D 1634A, veroordeelde tot levenslange gevangenisstraf. BRvC 31 mei 1950, idem, vermindert de straf tot 20 jaar.
77. BG Arnhem 19 januari 1951, D 1382.
78. BRvC 1 juli 1948, D 1617.
79. BRvC 23 december 1946, NOR 705.
80. BG den Haag 6 april 1948 en BRvC 13 oktober 1948, D 861.
81. BG Amsterdam 13 januari 1949 en BRvC 7 januari 1950, D 864.
82. BRvC 17 september 1947, D 955.
83. BG Amsterdam 21 februari 1949 en BRvC 23 januari 1950, D 963.
84. BRvC 17 juni 1946, NOR 634.
85. BG den Haag 1 november 1946, NOR 648.
86. BG den Haag 15 november 1946, NOR 605.
87. Bijz. strafkamer den Haag 5 oktober 1950, D 694A
BG den Haag 4 mei 1949, D 1684
BG den Haag 11 maart 1946, D 269.
88. BG Amsterdam 27 oktober 1949, D 637.
89. BG Amsterdam 26 augustus 1946, NOR 510.
90. BRvC 5 januari 1948, NOR 1204.
91. BG Leeuwarden 11 oktober 1948 en BRvC 23 maart 1949, D 860A.
92. BRvC 9 april 1949, D619A.
93. BG den Haag 10 maart 1948 en BRvC 15 december 1948, D 450.
94. Bijz. strafkamer Arnhem 12 oktober 1949, D 423.
95. BRvC 27 januari 1947, NOR 736.
96. BG Leeuwarden 25 november 1947 en BRvC 7 juni 1948, D 619.
97. BRvC 3 maart 1950, D 1221A.

98. BRvC 2 april 1947, NOR 947.
99. BG 's Bosch 7 april 1946, NOR 210.
100. Zie Groen l.c. pag. 209.

390

Hoofdstuk XI. De rechtspraak III

Economische collaboratie

In Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede Wereldoorlog beschrijft de Jong in enkele cijfers de betekenis, die de bezetting van Nederland voor onze economie gehad heeft. Ik geef er hier enkele van weer. „Naar de waarde gerekend bestond de invoer in '38 (de cijfers voor '39 zouden een minder zuiver beeld geven omdat toen in september de oorlog uitbrak) voor 58% uit grondstoffen en halffabricaten (goederen dus die in de Nederlandse volkshuishouding een nadere bewerking moesten ondergaan) en die invoer was in '38 voor bijna de helft, 46,4%, afkomstig uit gebieden van waaruit men uitsluitend met overzeese transporten (het luchtverkeer was van zeer geringe betekenis) ons land kon bereiken. De uitvoer bestond in '38 voor bijna 60% uit industrieproducten en van die uitvoer was in dat jaar iets meer dan de helft, 50,1%, voor gebieden bestemd die men, alweer, louter met overzeese transporten bereiken kon.”¹

Ik laat het bij deze cijfers betreffende de industrie, omdat zij voor ons probleem belangrijker zijn dan de cijfers omtrent de landbouw. Zij zijn voldoende illustratief om aan te tonen, dat onze industrie (en met de handel lag het niet anders) voor een belangrijk deel afhankelijk was van overzeese transporten. Die vielen goeddeels weg door de oorlog. Daarmee waren de handelsbetrekkingen, niet alleen met de landen, die met Duitsland in oorlog waren, maar ook met de door Duitsland bezette gebieden als Noorwegen, alsmede met neutrale landen als Zweden, Spanje en Portugal, goeddeels onmogelijk geworden.

Deze cijfers wettigen al de conclusie dat „wilde men bij het voortduren van de oorlog een al te drastische daling van het nationaal inkomen en van de werkgelegenheid voorkomen, een ruime mate van heroriëntatie van het bedrijfsleven op Duitsland onvermijdelijk was.”²

Onvermijdelijk was ook, dat die heroriëntatie betekende een inspelen op de behoeften van Duitsland. Duitsland voerde een oorlog met inzet van al zijn mankracht en al zijn industrieel potentieel.

Overneming van een deel van de Duitse productie door Nederlandse bedrijven vonden dus een steun voor Duitsland. Productie van wapens en bouw van militaire werken droegen een karakter van rechtstreekse

hulpverlening aan de Duitse oorlogvoering, Maar productie van motoren en van andere apparatuur ten behoeve van Duitse firma's vormden in feite niet anders dan een wezenlijke bijdrage tot de oorlogvoering. En zelfs de vervaardiging van voor het normale leven bestemde producten ontlastte de Duitse industrie van de verzorging van een deel van de behoeften van de burgerbevolking en maakte arbeiders vrij voor de productie van oorlogstuig.

Hoe ruim die mate van heroriëntatie was beschrijft de Jong eveneens. „Globaal gesproken mag men zeggen, dat de Nederlandse industrie tijdens de bezetting in de eerste twee jaren voor minstens een kwart, vervolgens bij inkrimpende bedrijvigheid voor ongeveer een derde en tenslotte, lente '44, voor meer dan de helft werkzaam is geweest in opdracht en ten behoeve van de Duitsers en dat van het totaal aan Duitse orders meer dan de helft, vermoedelijk zelfs veel meer dan dat, bestemd is geweest voor de Wehrmacht — "2a.

De vervlechting van de Nederlandse met de Duitse economie, door de Duitsers met kracht nagestreefd, stelde het Nederlandse bedrijfsleven, voor zover het niet uitsluitend voor de behoeften van de Nederlandse bevolking werkte, ten dienste van de bezettende mogendheid, die een totale oorlog voerde. Wie daaraan niet wilde meewerken, had dezelfde keus als de dagbladuitgever, die geen Duitse propaganda wilde drukken: hij moest zijn onderneming sluiten. Enkele ondernemers hebben inderdaad die consequentie getrokken. Wederom geldt, dat men niet van een ieder dergelijke beslissingen mag eisen. Wij zullen bovendien zien, dat er door de ondernemers een aantal gronden zijn aangevoerd waarom zij die beslissing juist in het algemeen belang niet genomen hebben.

Intussen stelde deze „heroriëntatie" ons na afloop van de oorlog voor een groot en moeilijk probleem, dal ook trouwens tijdens de bezetting de ondernemers niet onbekend gebleven was. Artikel 102 van het Wetboek van strafrecht stelt immers strafbaar degene „die opzettelijk in tijd van oorlog de vijand hulpverleent of de staat tegenover de vijand benadeelt." Het Besluit Buitengewoon Strafrecht verhoogde de bedreigde maximumstraf van levenslang tot de doodstraf.

Wij hebben dit artikel al eerder, in het vorige hoofdstuk, ontmoet, toen wij de reactie van de rechtspraak op de nationaal-socialistische propaganda bespraken. Wij hebben toen gezien, dal de rechtspraak propaganda als hulpverlening aan de vijand beschouwde.

392

393

Zij moest dit wel doen, omdat artikel 22 van het Besluit Buitengewoon Strafrecht uitdrukkelijk bepaalt, dat onder het de vijand hulpverlenen mede wordt begrepen het bevorderen of verspreiden van vijandelijke propaganda.

Ik heb in het vorige hoofdstuk dit artikel niet vernield, omdat de vervolging van de propaganda weinig problemen opleverde omtrent de interpretatie van het begrip „hulpverlening aan de vijand“. Bovendien waren de vervolgte propagandisten allen nationaal-socialist. zodat aan hun opzet om propaganda te bedrijven niet te twifelen viel.

Op economisch terrein stelt het artikel 102 ons voor grote problemen. Het artikel is zo algemeen geredigeerd, dat het iedere vorm van hulpverlening bestrijkt, zonder enige begrenzing. Er is geen mogelijkheid tot een andere, meer beperkende interpretatie. Dit is de algemene opvatting³. Deze interpretatie brengt wel mee, dat bij de inschakeling van het Nederlandse productieapparaat in de economie van de Duitse totale oorlog bijna iedereen in het bezette gebied zich naar de letter van de wet aan hulpverlening aan de vijand schuldig maakte. Er was alleen definitief aan te ontkomen door zelfmoord, zoals de advocaat-fiscaal mr. G.E. Langemeijer het in een conclusie stelde. Maar hij voegde eraan toe, dat niemand zo dwaas zou zijn om te beweren, „dat het hulpverlening aan de vijand betekende, dat ons volk zich na de capitulatie niet en masse van het leven heeft beroofd (ook al zou het voor de vijand zeker een grote moeilijkheid geweest zijn, als dit wel geschied was). Ook is het eenvoudig voortzetten van het economische leven op zichzelf, ook al was het zeker voordelig voor de vijand, geen hulp aan de vijand.“⁴

Daarmee is het probleem gegeven. Aan de ene kant vinden wij een wetsbepaling, die zo ruim is, dat zij iedere handeling, die de vijand enig voordeel oplevert, strafbaar stelt. Aan de andere kant is het onmogelijk om het gewone economische leven voort te zetten zonder handelingen te verrichten, die de vijand voordeel opleveren. Moet men nu maar van iedere strafvervolging wegens hulpverlening op economisch terrein afzien, omdat de ruime wetsbepaling ons geen enkel houvast geeft en in het bijzonder geen criterium biedt, in welke gevallen een strafvervolging wel en in welke gevallen zij niet rechtvaardig zou zijn?

Neen, want ook zonder juridische interpretaties weten wij (en wisten tijdens de bezetting ook de betrokken ondernemers), dat bepaalde vormen van economische hulpverlening aan de vijand niet door de beugel kunnen. Men zou dat de bovengrens van het ruime wettelijke begrip kunnen noemen. Die grens wordt gevormd doordat men ten behoeve van de vijand wapentuig fabriceert of schepen of verdedigingsinstallaties bouwt, die onmiddellijk voor de oorlogvoering van belang zijn. Wij zullen daar voorbeelden van zien.

393

394

Daarnaast is er een ondergrens: de gevallen van hulpverlening, die aan de vijand een zo gering voordeel opleveren konden, dat men ze niet meer als

strafwaardig kan beschouwen. Wanneer het openbaar ministerie dergelijke gevallen toch vervolgde, kreeg het de kous op de kop. Zo in het geval van de vrouw, die voor de weermacht aardappelen geschild had en die door de rechter ontslagen werd van rechtsvervolging, omdat een activiteit, die een zo gering voordeel voor de vijand opleverde niet kon worden beschouwd hulpverlening in de zin van artikel 102 van het wetboek van strafrecht te zijn.⁵

De moeilijkheid, waarvoor minister, openbaar ministerie en rechter zich geplaatst zagen, was niet het nemen van een beslissing ten aanzien van gevallen van de bovengrens of van de ondergrens. maar juist van alles wat daartussen lag. Over dit probleem van de economische collaboratie is een doctoraal-scriptie geschreven door de heer J.P. Meihuizen, getiteld: „Economische collaboratie en bijzondere rechtspraak in Nederland, een historische en waarde-filosofische beschouwing“, aan welke scriptie ik in dank veel van het hieronderstaande zal ontleen.

Bij de behandeling van de categorieën politieke delinquenten, die vervolgd zijn, in de vorige hoofdstukken, betrof het vrijwel uitsluitend verdachten, die „fout“ geweest waren. „Goede“ wapendragers en propagandisten bestonden uit den aard der zaak niet: zij waren per definitie „fout“. De bestuursambtenaren, die vervolgd zijn, waren vrijwel uitsluitend de „foute“: slechts bij hoge uitzondering is een „goede“ burgemeester voor een incidentele foute daad vervolgd. Hetzelfde geldt voor de politie. Ten aanzien van de economische collaboratie lag de zaak geheel anders. Leiders van ondernemingen, die ten behoeve van de Duitsers gewerkt hebben op een wijze of in een mate, die achteraf als strafbaar werd beschouwd, behoorden bij uitzondering tot de nationaal-socialisten. Veelal waren zij overtuigde anti-Duitsers en soms hadden zij het verzet gesteund. Die omstandigheid maakte de vervolging en de bewijslevering moeilijk. Het is niet ingewikkeld om te weten te komen, dat iemand een nationaal-socialistische burgemeester was en maatregelen in de geest van zijn partij heeft genomen. De propagandisten hebben zelf het materiaal voor hun veroordeling tijdens de bezetting aangedragen. Bij de politie lag het als bij de burgemeesters. Om de „goede“ leider van een bedrijf te vervolgen was meer nodig dan dat hij voor de Duitse economie gewerkt had: verwijtbaar werd dit pas, indien het goederen betrof, waarvan hij kon vermoeden, dat zij een hulp voor de Duitse oorlogseconomie betekenden; indien hij meer dan anderen met ijver en enthousiasme had laten werken; indien hij zelf om Duitse orders had gevraagd.

394

395

Voor dit alles was een uitgebreid politie-onderzoek nodig. En dan nog zou niet iedere hulpverlening door het bedrijfsleven als strafbare hulpverlening

aan de vijand voor een bijzonder gerechtshof of voor een tribunaal vervolgd kunnen worden. Hier geldt hetzelfde wat gold ten aanzien van de vervolging van ambtenaren: men heelt ervan afgezien, omdat er geen beginnen aan was. De grote hoop van de gecollaboreerd hebbende leiders van ondernemingen is door de zuiveringsraden voor het bedrijfsleven voor kortere of langere tijd ontzet uit het recht om een leidende functie in het bedrijfsleven te bekleden.

Op 3 september 1945, nog voordat de bijzondere gerechtshoven goed en wel met hun werk waren begonnen, werd het Besluit Zuivering Bedrijfsleven. Stb. F 160 afgekondigd. Artikel 2 van dit besluit luidde als volgt:

„Hij die opzettelijk of door zijn schuld gedurende de vijandelijkheden of tijdens de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa in een leidende functie in een onderneming de vijand hulp heeft verleend, de Staat tegenover de vijand heeft benadeeld dan wel met gebruikmaking van rechtstreekse of middellijke invloed een Nederlands belang heeft geschaad, kan worden ontzet uit het recht een leidende functie uit te oefenen:

- a. in de bedoelde onderneming;
- b. in enige onderneming in een of meer door de zuiveringsraden of de centrale zuiveringsraad aan te wijzen takken van bedrijf;
- c. in enige onderneming in welke tak van bedrijf ook.”

De ontzetting, kon worden uitgesproken door per bedrijfstak ingestelde zuiveringsraden, van wier beslissingen hoger beroep openstond op een Centrale Zuiveringsraad. Van die Centrale Zuiveringsraad werd voorzitter de raadsheer in de Hoge Raad, die als zodanig tijdens de bezetting zijn ontslag had genomen en die verscheidene malen gearresteerd was geweest, mr. J. Donner, die mede op grond van zijn houding tijdens de bezetting korte tijd later president van het hoogste rechtscollege zou worden.

In een tijdens de bezetting opgestelde nota⁶ ten behoeve van de industrie door een mij onbekende schrijver (aan wiens vaderlandse gezindheid niet te twifelen valt blijkens de hieronder niet geciteerde gedeelten van de tekst) wordt de industrie aangeraden zichzelf te zuiveren. De illegaliteit zal, zegt de schrijver, tenminste een onderzoek eisen naar het beleid der ondernemers, van wie bekend is, dat zij voor Duitsland, in welke vorm ook, hebben gewerkt. „Ter rechtvaardiging van haar optreden”, vervolgt de anonieme schrijver, „zal van illegale zijde, in welke toonaard dan ook, ongeveer het volgende worden betoogd: In de eerste plaats zal zij voorop stellen, dat, hoe men de zaak ook draait of keert, het een onloochenbaar feit is, dat een zeer groot gedeelte van onze industriële apparatuur ten behoeve van de Duitse oorlogvoering ingeschakeld is geweest.

395

396

Zij zal er daarbij op wijzen, dat deze inschakeling belangrijk is vergemakkelijkt omdat de Nederlandse ondernemer hieraan medewerking

heelt verleend, en dat, welke motieven ook daartoe hebben geleid, dit geen verandering brengt in het feit, dat de ondernemer, door zich te laten inschakelen, een daad heelt verricht, die principieel gezien moet worden als een hulpverlening aan de Duitse oorlogsapparatuur en daarmee was gericht tegen het Nederlands volk. Bij de hele verdere behandeling van dit vraagstuk is dit een punt, waarover men bepaald niet lichtvaardig kan heenstappen."

De schrijver bepleit dan. dat het bedrijfsleven zelf voor zuivering zorg draagt en dal leiders van ondernemingen, die voor de Duitsers gewerkt hebben, zelf een oordeel van een zuiveringsraad inroepen. Blijven zitten en na de bevrijding doorwerken alsof er niets gebeurd is. zou een slechte indruk op de illegaliteit maken. ..De illegaliteit zal men ongetwijfeld enige wind uit de zeilen kunnen nemen door te zorgen, dat onmiddellijk na de bevrijding een door de Regering ingesteld apparaat aanwezig is, dat zich met de collaboratie door de industrie zal bezig houden. Voorts zal men aan de illegaliteit het inzicht moeten trachten bij te brengen, dat de ontredde van het land, welke catastrofale afmetingen heeft aangenomen, in de eerste plaats een samenbundeling van alle krachten om althans een begin met het herstel te maken, vereist, en dat het in dat licht alleen nog meer verantwoord kan zijn alleen de werkelijk ergerlijke gevallen van collaboratie te straffen."

Tijdens de bezetting werd ook een brochure uitgegeven onder de titel Nota inzake samenwerking met de vijand en geschreven onder de naam IJsbrand de Vries, achter welke naam dr. L.G. Kortenhorst schuil ging. In die brochure werd uitvoerig ingegaan op de moeilijkheden, die ondernemers tijdens de bezetting hadden ondervonden en op de juridische vragen, waartoe hun werkzaamheden aanleiding gaven. Wij zullen hierna op die vragen moeten ingaan, omdat zij door ondernemers, die wegens collaboratie vervolgd werden of bang waren vervolgd te worden, aan de orde zijn gesteld en omdat zij door de rechtspraak zijn behandeld. Ook in de na-oorlogse fase van het collaboratieprobleem heeft mr. Kortenhorst een niet onbelangrijke rol gespeeld,

De Centrale Zuiveringsraad heeft in de jaren 1946-1 'M9 in totaal 2616 zaken behandeld, waarvan 903 geseponneerd zijn en waarvan 1200 zonder oplegging van enige maatregel eindigden. In 513 gevallen tenslotte werd ontzetting uitgesproken. Ten groot aantal onbelangrijke dossiers, namelijk 1747, is door de voorzitter zonder behandeling in de raad informeel terzijde gelegd⁸.

396

397

Na de inwerkingtreding van liet Besluit Zuivering Bedrijfsleven Stb. F 160 konden drie instanties zich bezig houden met economische collaboratie en wel:

a. de bij dat besluit ingestelde zuiveringsraden voor het bedrijfsleven met als beroepsinstantie de Centrale Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven:

b. de bijzondere gerechtshoven, die hulpverlening aan de vijand konden berechten (artikel 102 van het Wetboek van Strafrecht):

c. de tribunalen, die krachtens artikel 1 van het Tribunaal- besluit maatregelen mochten opleggen aan Nederlanders, die „op enige wijze hulp of steun hebben verleend of getracht hebben te verlenen aan de vijand of diens handlangers of medewerkers”.

Deze drie soorten colleges hadden niet dezelfde bevoegdheden, maar wel elkaar gedeeltelijk overlappende bevoegdheden. De zuiveringsraden konden alleen ontzetten uit het recht om leidende functies te bekleden, zoals wij gezien hebben. Maar de bijzondere gerechtshoven konden dat eveneens⁹ en de tribunalen ook ¹⁰. De tribunalen konden verbeurdverklaring van het vermogen of van een gedeelte daarvan opleggen en internering uitspreken. Ook de bijzondere gerechtshoven legden vrijheidsstraffen op en wel gevangenisstraf.

Geen wetsbepaling belette een driedubbele berechting. Het is duidelijk, dat men die voorkomen moest. Nu was, zoals wij al gezien hebben, het vervolgingsbeleid ten aanzien van de bijzondere gerechtshoven en de tribunalen al geconcentreerd bij de procureurs-fiscaal: het Besluit politieke delinquenten 1945 had dat al geregeld. Dubbele vervolging bij bijzonder gerechtshof enerzijds en tribunaal anderzijds kwam slechts bij hoge uitzondering voor en dan nog alleen, indien daarvoor een bijzondere reden bestond (een verdachte had al terecht gestaan voor het tribunaal, omdat hij N.S.B.-er was geweest en later ontdekte men, dat hij ook nog mensen verraden had). Het was echter zaak ook dubbele behandeling van zuiveringsraden enerzijds en bijzonder gerechtshof of tribunaal anderzijds te voorkomen, Bij de grote hoeveelheid te behandelen zaken zou dat een verspilling van energie zijn, maar, wat erger was, het zou de indruk wekken van dubbele behandeling van hetzelfde feit en op die manier rechtsonzekerheid scheppen.

Het was dus zaak zo snel mogelijk tot een competentie-afbakening tussen bijzondere gerechtshoven, tribunalen en zuiveringsraden op het stuk van economische collaboratie te komen. De voorzitter van de Centrale Zuiveringsraad, mr. Donner, heeft voorgesteld dat geen vervolging bij bijzonder gerechtshof of tribunaal zal worden ingesteld, tenzij de zuiveringsraden hiertegen geen bezwaar hebben.

397

398

Het voorstel, dat niet meer te vinden is, is behandeld in de vergadering van procureurs-fiscaal van 11 december 1945. Het werd daar afgewezen. Pas op 228 maart 1946 is er een bijeenkomst geweest om de competentievraag

definitief te regelen. Bij die bespreking waren aanwezig de voorzitter en de secretaris van de Centrale Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven, mr. J. Donner en mr. J.W.B.P. Kiekert, de advocaat fiscaal bij de Bijzondere Raad van Cassatie, mr. G.E. Langemeijer, de procureur-fiscaal bij het Haagse bijzondere gerechtshof, mr. J. Zaaijer, en de advocaat-fiscaal mr. W.P. Bakhoven en mr. dr. F. Hollander, belast met de behandeling van collaboratiezaken in Amsterdam en den Haag. Deze vergadering kwam tot de volgende richtlijnen voor de distributie van zaken.

- a. De tribunalen komen in aanmerking voor de behandeling van de minderheid van de gevallen, waarin het economische accent door het morele wordt overschaduwd. (Wij hebben gezien, dat die richtlijn later veranderd is. 'Poen na de vrijlating van de lichte gevallen in augustus-oktober 1946 de tribunalen meer speelruimte kregen, is besloten zaken van „niet te ongunstige wapendragers” en lichtere collaboratiegeval- len bij de tribunalen aan te brengen.)
- b. Zaken, welke kennelijk wijzen in de richting van gevangenisstraf moeten door de bijzondere gerechtshoven worden behandeld.
- c. Men vindt, dat financiële sancties op de collaboratie liever niet door de tribunalen moet worden opgelegd. De fiscus belast de onoorbaar verkregen winst tijdens de bezetting met 90%.¹¹

Ik laat de gecompliceerde details van de regeling verder in het midden. Van meer belang is een punt, dat eveneens op deze vergadering aan de orde kwam. Wil men een goede distributie van zaken over de verschillende instanties met inachtneming van de opgestelde richtlijnen, dan moeten alle zaken uit eenzelfde bron komen, die de richtlijnen kent en onder toezicht van de parketten kan toepassen, het is dus nodig, dat dezelfde politie-organen, die voor de bijzondere rechtspleging werken, ook voor de zuiveringsraden het opsporingsonderzoek verrichten. Nu waren er de Politieke Recherche Afdelingen (PRA), de speciale voor de bijzondere rechtspleging in het leven geroepen opsporingsorganen. Maar die waren niet voldoende deskundig om de collaboratie-zaken te behandelen. De hulpverlening aan de vijand in die zaken viel niet door eenvoudige feiten te bewijzen, zoals dienstneming bij de vijand of propaganda maken. Men moest uit de faits et gestes van een onderneming nagaan, of er buitensporig veel verdiend was aan Duitse orders; of om die orders gevraagd was. Kortom: veel meer dan bij andere zaken viel het accent op onderzoek van archieven en boekhouding en op kennis van het economische leven gedurende de bezetting.

398

399

Men wilde dus speciale afdelingen instellen voor de opsporing van

collaboratiezaken. Aan de directeur-generaal voor de bijzondere rechtspleging zal worden gevraagd dergelijke afdelingen in het leven te roepen.

Op 28 mei 1946 antwoordt de directeur-generaal, dat hij akkoord gaat met het plan, maar dat de minister van Economische Zaken, waaronder de bedrijfszuivering ressorteert, dan wel de helft van de kosten van die afdelingen moet betalen.¹² Hij schrijft die minister in die geest, maar krijgt geen antwoord. Op 6 juni 1946 wordt dan een beschikking van de directeur-generaal genomen, waarbij 24 Politieke Recherche Afdelingen Collaboratie worden ingesteld¹³. Deze worden alleen belast met de opsporing ten behoeve van de rechtspleging, niet van de bedrijfszuivering, aangezien de minister van Economische Zaken niet bereid was mee in de kosten te dragen. De berechting van collaboratie-zaken kan niet langer wachten, schrijft de directeur-generaal aan de Centrale Zuiveringsraad¹⁴. Daar heeft hij wel gelijk in. Het was inmiddels meer dan een jaar na de bevrijding en met het opsporingsonderzoek in collaboratiezaken moest nog begonnen worden. Gelukkig wordt het vraagstuk van de betaling van de PRAC-en in de loop van de zomer opgelost: op 26 september 1946 wordt de beschikking van 6 juni aangevuld¹⁵. In die aanvulling wordt bepaald: „De werkzaamheden van de PRAC geschieden mede ten behoeve van de zuiveringsraden en met inachtneming van de normen gesteld in artikel 2 van het Besluit Zuivering Bedrijfsleven (Stb. F 160).”

Wanneer men bedenkt, dat minister van Maarseveen, zoals wij eerder gezien hebben, in zijn hoofd had in de loop van het jaar 1948 de bijzondere rechtspleging te beëindigen, dan werd het inderdaad tijd de opsporing in de ingewikkelde en moeilijke collaboratiezaken ter hand te nemen. Er was wel ergernis over de niet-vervolging van collaborateurs. De aannemers, die geen werk hebben uitgevoerd voor de Duitse Wehrmacht, menen bij het verkrijgen van overheidsopdrachten voorrang te moeten krijgen boven de collaborateurs, die aan hun hulpverlening aan de vijand betere en nieuwere machines hebben overgehouden dan de „goede” aannemers. De zaak komt in de ministerraad,¹⁰ waar minister Lieftinck zegt, dat men altijd de goedkoopste moet nemen, maar maatregelen moet nemen om de gedupeerde „goede” aannemers aan materiaal te helpen.

399

400

Het is niet voor niets, dat de directeur-generaal voor de bijzondere rechtspleging op 13 september 1946 aan de PRACen een opgave vraagt omtrent „welke soort collaboratie (scheepsbouw, bunkerbouw enz.) in Uw gebied het meeste aanstoot heeft verwekt.”¹⁷

Collaboratiezaken zijn zo ingewikkeld, dat het feit, dat een ondernemer ergernis gewekt heeft of aanstoot heeft gegeven bij zijn omgeving onvoldoende is om een vervolging op te baseren. Om vast te stellen, of het

werken van een ondernemer voor de Duitsers strafbare hulpverlening is of niet moet men een aantal vragen beantwoorden, die van geval tot geval een wisselend beeld zullen geven, Daartoe is vaak een omvangrijk onderzoek nodig, niet alleen ten aanzien van de betrokken onderneming maar ook in gelijksoortige ondernemingen of in een hele bedrijfstak. Ik kom daar straks op terug. Hoe gevaarlijk de uiterlijke schijn in deze zaken is, toont het volgende voorbeeld aan. Onmiddellijk na hun binnenkomst in Amsterdam vorderen de Duitsers een groot garagebedrijf in het centrum van de stad om te dienen als centrale reparatiewerkplaats voor auto's van het Duitse leger. De eigenaar krijgt een belangrijk bedrag aan vergoeding, maar wordt zijn zaak uitgezet. Aangezien hij in Amsterdam niets meer te zoeken heeft, gaat hij op de Veluwe wonen. Daar wordt hij een van de centrale figuren in een lijn, die geallieerde piloten, die boven Nederland zijn afgeschoten, weer naar Engeland expedieert. Na de oorlog gaat hij weer naar Amsterdam terug, waar men zich "geërgerd" heeft aan het feit, dat hij voor niets doen veel geld van de Duitsers heeft ontvangen, en uiteraard niets weet van zijn belangrijke verzetswerk in Gelderland. Hij wordt meteen na terugkomst door de B.S. gearresteerd, als collaborateur. Door een gelukkig toeval heeft hij een brief naar koningin Wilhelmina weten te sturen. Dergelijke brieven plegen door de directeur van het Kabinet der Koningin met een voorgedrukte omslag met verzoek „om bericht en raad” naar de betrokken minister te worden gezonden. In dit geval was op het formuliertje met rode inkt „Spoed” geschreven, ondertekend met de rode W van Wilhelmina. Hij werd direct buiten vervolging gesteld. Nog helemaal afgezien van zijn belangrijke verzetswerk voldeed de zaak op geen enkele wijze aan de voorwaarden, die aan de strafbaarheid van collaboratie later zijn gesteld.

Bij het convenant met de Genitale Zuiveringsraad was vastgesteld, dat zaken „welke in de richting van gevangenisstraf wijzen” door de procureurs-fiscaal bij het bijzonder gerechtshof (of bij een tribunaal) zouden worden aangebracht. Welke zaken nu wezen „in de richting van gevangenisstraf”? Het kwam erop aan daarvoor, in overleg met de procureurs-fiscaal, criteria op te stellen en op basis daarvan richtlijnen voor de PRAGen.

De directeur-generaal had de eerste stap daartoe genomen bij de instellingsbeschikking van de PRAGen.

400

401

Tegelijkertijd werd bij het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging een bureau Collaboratie ingesteld, dat onder leiding kwam te staan van mejuffrouw Mr. J.M.C. Romeijn. De taak van dit bureau was niet om zaken te onderzoeken, maar om algemene voorlichting te geven omtrent de organisatie van het bedrijfsleven gedurende de bezetting en de invloed van de bezetter daarop en om richtlijnen ten behoeve van de opsporing op te

stellen.

Er was ook al voor de instelling van het bureau Collaboratie enig voorwerk verricht, dhr. G.E. de Koek van het directoraat- generaal had reeds in februari 1946 gesprekken gevoerd met topambtenaren van het departement van Handel en Nijverheid en om inlichtingen gevraagd omtrent de werkwijze van de rijksbureaus, die immers de grondstoffen distribueerden en zo grote invloed uitoefenden op de productie.¹⁸ De voor die bureau geldende voorschriften kreeg hij niet. Hij rapporteert: „Uitvoerig verhaal, dat zulks onmogelijk was, aangezien deze voorschriften op zichzelf niets betekenen en anderzijds het er juist om ging om de persoonlijke gestes van een aantal hoofdamttenaren nauwkeurig te definiëren, welke gestes erop gericht waren al deze maatregelen te ontduiken.” Het is niet erg duidelijk, wat bedoeld is: wel duidelijk is, dat men geen lust had om de activiteiten van de rijksbureau ter kennis van de justitie te brengen.

In juni 1946 gaat het bureau Collaboratie van het directoraat- generaal aan het werk. Het probeert inzicht te krijgen in wat nu strafbare collaboratie was en de verzamelde gegevens worden over opsporings- en vervolgingsorganen verspreid. Een gemakkelijk werk was dit niet. Men moest uit archieven en verklaringen van deskundigen trachten, te weten te komen, wat op dit ogenblik voor ieder zonder moeite te vinden is in de hoofdstukken uit het werk van dr. de Jong, die op het economisch leven tijdens de bezetting betrekking hebben. Het is dan ook begrijpelijk, dat met dit werk veel tijd gemoeid was.

Op 13 september wordt aan alle PRACen een opgave gevraagd van de aard van de collaboratiegevallen in ieders gebied. Men was reeds toen tot het inzicht gekomen, dat de vraag of economische hulpverlening aan de vijand strafbaar was in belangrijke mate bepaald werd door wat anderen in dezelfde bedrijfstak of in dezelfde regio deden. Men vraagt om opgave¹⁹ van gevallen:

- a. per bedrijfstak (scheepsbouw, textiel, bunkerbouw);
- b. van medewerking aan maatregelen tegen de Joden (Joods grondbezit, roerende goederen);
- c. van economische medewerking aan politieke propaganda.

Het is een simpele benadering van het collaboratieprobleem.

401

402

Men doet in feite niets anders dan opgave vragen van een aantal gevallen, die ik hierboven als de bovengrens heb aangeduid: evidente medewerking aan de oorlogsinspanning, aan onderdrukkingsmaatregelen en aan propaganda.

Ook tot de bovengrens behoren de firma's, die voorkomen op een lijst van aannemers, die voor de Nederlandse Oostbouw werkzaam zijn geweest

en die Nederlandse arbeiders voor dat werk geronseld hebben²⁰. De lijst is aan de PRACen rondgezonden. De Oostbouw was een onderneming, die in de bezette Oost-Europese gebieden bouwwerken uitvoerde.

Veel gewichtiger was reeds het rapport van drs. Bauer van het Rijksarbeidsbureau over de arbeidsinzet tijdens de bezetting²¹. Ondernemers plachten zich nogal eens te beroepen op het feit, dat zij wel voor de bezetter moesten werken, omdat bij weigering de arbeiders van de onderneming in Duitsland te werk gesteld zouden worden. Het was daarom van grote betekenis te weten, hoe het beleid van de Duitsers ten aanzien van die arbeidsinzet op verschillende tijdstippen was geweest. Het blijkt, dat er vier perioden te onderscheiden vallen en wel:

1. de zgn. vrijwilligheid van mei 1940 tot april 1942;
2. de beperkte arbeidsinzet van april 1942 tot mei 1943 (uitdamping van bedrijven door verschillende Duitse commissies);
3. de versterkte arbeidsinzet van mei 1943 tot september 1944 (oproeping van jaarklassen en Zurückstellungsverfahren voor wie in het Nederlandse bedrijfsleven onmisbaar was);
4. de totale arbeidsinzet van september 1944 tot aan de bevrijding (leiding bij partij en politie, razzia's).

In januari 1947 geeft het bureau Collaboratie een uiteenzetting, hoe de Rijksgebouwendienst de aannemers inschakelde bij Duitse opdrachten.²² Burgerlijke opdrachten werden onder verantwoordelijkheid van de dienst uitgevoerd, militaire (bunkers enz.) werden doorgespeeld naar aannemers. Onder „burgerlijke” opdrachten viel de politiekazerne te Clingendael in den Haag en vielen de sloopwerken langs de kust.

Op 3 april 1947 verschijnt een algemeen voorlichtingsrapport²³. Het is opgesteld door de opsporingsambtenaren mevrouw E.A.C. Meijlink en de heer F. Vink. Het bevat in 23 dichtgedrukte pagina's een uiteenzetting over de wijze, waarop Duitse orders aan de industrie werden toegeleid. Het beschrijft de „Verlagerung”, de uitbesteding van Duitse opdrachten aan de Nederlandse industrie. Dat geschiedde door verschillende instanties, waarvan de belangrijkste waren de Zentralauftragstelle en, voor militaire goederen, de Rüstungsinspektion. Met deze informatie werden de PRACen in staat gesteld bij voorbeeld in de correspondentie van een onderneming na te gaan of er om orders was gevraagd. Over de organisatie en de werkwijze van de Zentralauftragstelle was reeds enkele weken tevoren een bericht uitgegaan²⁴.

402

403

Het is interessant te vernemen, dat de algemene circulaire van april 1947 duidelijk vermeldt, dat niet alle werken voor de Duitsers strafbare

collaboratie is. „De productie van goederen in Nederland. bestemd voor de Duitse militaire en civiele behoeften, de medewerking daaraan verleend door ambtenaren en ondernemers, de totale omvang van deze transacties, waarvan de waarde in de miljarden loopt, kan niet zonder meer worden toegeschreven aan de bereidwilligheid van de Nederlanders om voor geld of uit angst een dergelijke hoeveelheid goederen te produceren.”

„De voornaamste factoren, welke hiertoe geleid hebben” vervolgt het rapport, „zijn:

- A. De economische positie van Nederland voor mei 1940.
- B. De economische structuur van Nederland.
- C. De economische en financiële politiek van de bezetter.
- D. De lacunes in het Landoorlogreglement.
- E. Het winststreven der ondernemers.
- F. De wegvoering van arbeiders naar Duitsland.
- G. De intimidatie en bedreigingen door de bezetter.”

Ik ga op deze plaats niet op deze punten in. Een aantal zullen wij bij de behandeling van de argumenten van ondernemerszijde ter ontlasting van het bedrijfsleven weer tegenkomen.

Het researchwerk, waarvan ik hierboven enkele voorbeelden heb gegeven, heeft veel tijd gekost. Tenslotte ging het erom uit de door het onderzoek verkregen gegevens een vervolgingsbeleid op te bouwen. Dat was in september 1946 wel gebeurd, maar het gaf slechts summiere aanwijzingen aan recherche en openbaar ministerie omtrent wat nu wel en wat niet strafbare collaboratie was. Nadat de zaak in de vergadering van de procureurs-fiscaal besproken was, gaf de directeur-generaal een eerste richtlijn uit²⁵. Wat zijn volgens die richtlijn de grote collaborateurs? Uit het volgende citaat zal blijken, dat in feite alleen als collaboratie wordt omschreven de serie van gevallen, die ik hierboven als de bovengrens heb aangeduid.

„Zij, die voor de oorlogvoering belangrijk werk of goederen hebben geleverd, of diensten hebben verricht, waarbij als verzwarende omstandigheden kunnen gelden:

- a. dat materiaal verwerkt is, waaraan ten tijde der gewraakte handeling schaarste bestond of dreigde te bestaan voor de Nederlandse bevolking;
- b. dat de verdachte of diens bedrijf een vooraanstaande rol speelde in de betrokken bedrijfstak, waardoor de collaboratie extra aanstoot heeft gegeven of anderen heeft meegesleept;
- c. dat van een gedwongen handeling in feite geen sprake is geweest met dien verstande dat ten tijde van het begin van de gewraakte handeling de omstandigheden zodanig waren, dat van een werkelijk

gevaar voor eigen persoon of eigen bedrijf niet gesproken kon worden;

- d. „dat er niet naar vermogen is gesaboteerd.” En de richtlijn vervolgt!
„In hoofdzaak gaal het echter steeds om de verhouding: Aard van het object-nood van de vijand-nood van de Nederlandse bevolking-dwang.”

403

404

Bij de behandeling van het wetsontwerp Nadere voorzieningen met betrekking tot de bijzondere rechtspleging, waarover ik in vorige hoofdstukken bericht heb, voert mr. L.G. Kortenhorst het woord in de Tweede Kamer²⁶. Het is dan maart 1947. Sinds eind 1946 is de opsporing van collaboratie-zaken op gang gekomen of, zoals mr. Kortenhorst het uitdrukt: van december af wordt dit „monstrueuze onderzoek over het hele land uitgevoerd.” Wij hebben mr. Kortenhorst al als auteur van een brochure over de moeilijke positie van het bedrijfsleven in de oorlog leren kennen. Hij treedt thans in zijn kwaliteit van lid van de Tweede Kamer op. Wij zullen hem nog in twee andere functies ontmoeten, maar steeds op het gebied van de verdediging van de positie van de ondernemers. Hij dringt aan op geschiedschrijving per bedrijfstak: daarzonder is het nooit mogelijk 200.000 zaken af te doen. En dan moeten een aantal vragen worden onderzocht. Die vragen dienen allemaal om een voor de ondernemingen ontlastend antwoord te krijgen. Als mr. Kortenhorst als eerste vraag stelt, wat het standpunt van de regering is geweest ten aanzien van mijnen en spoorwegen, omdat het voorbeeld daarvan door de industrie gevolgd werd en die weer door de kleine ondernemingen, dan vraagt hij naar de bekende weg. Hij weet dat de regering noch de mijnen, noch de spoorwegen vervolgen wil. Maar hij wil natuurlijk weten, waarom dan niet vervolgd wordt. Ongelukkigerwijze weet de regering dat zelf nog niet goed. Pas een half jaar later is de analyse van de positie van het bedrijfsleven tijdens de bezetting zo ver gevorderd, dat men een zinnige richtlijn voor de vervolging kan geven.

Ik ga op de vragen van mr. Kortenhorst niet verder in. Zij komen later aan de orde, wanneer ik het verweer van de ondernemingen behandel en de beslissingen van de rechter daaromtrent.

Illustratief voor de opvatting van mr. Kortenhorst is zijn stelling, dat economische collaboratie als begrip voortkomt uit een tegenstelling tussen ondergronds en bovengronds verzet. Ik teken daarbij aan, dat deze uitspraak kennelijk zo moet worden begrepen, dat het bedrijfsleven bovengronds verzet pleegde. Dit nu lijkt ten enenmale onjuist. Bovengronds verzet is het verzet, dat zich niet anoniem en ondergronds afspeelde, maar in de volledige openbaarheid. Daarbij is te denken aan het verzet van kerken en artsen. Voorzover in het bedrijfsleven verzet gepleegd werd, bij voorbeeld door sabotage, is dat uiteraard niet openlijk gebeurd maar wel ondergronds.

Hij bespreekt dan vervolgens het vervolgingsbeleid, zoals dat is neergelegd in de circulaire van 23 september 1946, die ik hierboven weergegeven heb. Een dergelijk systeem, zegt hij, is veel te moeilijk. Men moet immers eerst nagaan, of er schaarste aan de gefabriceerde artikelen bestond, dan of de verdachte een vooraanstaande rol in het bedrijfsleven speelde en tenslotte of er sprake was van een of andere vorm van dwang van Duitse kant.

Op 26 maart antwoordt minister van Maarseveen ²⁷. Hij onderscheidt drie groepen van collaborateurs, die voornamelijk berecht zullen moeten worden. In de eerste plaats noemt hij de inkopers op de gewone markt, waardoor grote massa's goederen ons land hebben verlaten; in de tweede plaats degenen, die de Duitsers hebben nagelopen om orders te krijgen; en tenslotte hen „die bij de uitvoering van Duitse opdrachten een ijver hebben betoond, welke had kunnen en moeten worden vermeden.”

Wie dit antwoord oplettend leest, ziet een groot verschil met het in de circulaire van 23 september 1946 neergelegde standpunt. Niet in de eerste plaats is meer de aard van de geleverde goederen of van de gepresteerde diensten criterium voor het al dan niet vervolgen. Ook de vraag, of het bedrijf van de betrokken ondernemer een vooraanstaande plaats innam, is niet meer beslissend. Het gaat nu in de nieuwe door de minister gegeven criteria om de houding van de betrokken leider van een bedrijf. Het is dus mogelijk, dat een vooraanstaand bedrijf, dat niet om Duitse orders gehengeld heeft, niet vervolgd wordt, terwijl aan de andere kant een kleine onderneming, die grote ijver heeft getoond bij het werken voor de Duitsers, wel als strafbare collaborateurs wordt beschouwd. Met de door minister van Maarseveen gegeven criteria is het mogelijk, dat Philips en de Hoogovens niet en andere bedrijven wel vervolgd worden.

Minister van Maarseveen kon deze verandering van standpunt formuleren, omdat er inderdaad nieuwe richtlijnen voor het vervolgingsbeleid in de maak waren. Het bureau Collaboratie had reeds eerder het onderzoek gericht op wat in de bedrijfstakken gebeurd was om zo de houding van de individuele onderneming te kunnen toetsen aan wat in de bedrijfstak algemeen voor houding werd aangenomen. Men had aan de PRACen opgegeven van welke bedrijfstakken in hun gebied een belangrijke concentratie voorkwam en men vroeg hun, of zij op de hoogte waren van de gang van zaken in de voor hen belangrijke bedrijfstakken, bij voorbeeld in Eindhoven van de luciferindustrie ²⁸. Dat was al de voorbereiding van de omschakeling naar een systeem als door mr. Kortenhorst aanbevolen, namelijk naar een onderzoek per bedrijfstak en het vaststellen van individuele criteria, die de tijdens de bezetting getoonde activiteit tot strafbare collaboratie zouden maken. Minister van Maarseveen had in zijn antwoord aan mr. Kortenhorst de aanzet voor dergelijke individuele criteria gegeven.

405

406

Mr. Kortenhorst, die inderdaad als bijna geen ander van het collaboratie-probleem op de hoogte was, voelde uit het antwoord van minister van Maarseveen, dat de wind uit een andere hoek ging waaien. Er waren kennelijk nieuwe richtlijnen voor het vervolgingsbeleid in de maak. Dat klopte. Op 12 april 1947 zendt de directeur-generaal een ontwerp nieuwe richtlijnen aan de minister ter voorbereiding van een bespreking met de procureurs-generaal²⁹. Mr. Kortenhorst wilde die richtlijnen wel kennen. Aangezien de minister zich in de Tweede Kamer enigszins op de vlakte gehouden had, treedt hij op in een derde hoedanigheid na die van auteur en van kamerlid.

Mr. Kortenhorst was voorzitter van een Landelijk Comité voor Rechtszekerheid. Leden daarvan waren onder anderen de Amsterdamse advocaat mr. H. van Krimpen, de advocaat-generaal mr. A.A.F. van Dullemen en secretaris was mr. P.J.M. Aalberse. Het comité hield de vinger aan de pols van de bijzondere rechtspleging en van het rechtsherstelapparaat, in het bijzonder het Nederlands Beheersinstituut, dat vermogens van politieke delinquenten beheerde. Wij hebben in de vorige hoofdstukken gezien, dat aan de bijzondere rechtspleging op het punt van rechtszekerheid en van waarborging van wat tegenwoordig de mensenrechten heet, wel het een en ander mankeerde, zij het ook dat dat in de naoorlogse chaotische toestanden niet onbegrijpelijk was. Dat burgers zich beijerden om, zo gauw dit mogelijk zou zijn, weer tot de normale rechtszekerheid terug te keren, is een gunstige ontwikkeling.

Dit Comité voor Rechtszekerheid had grote belangstelling voor de problemen van collaboratie. Mr. Kortenhorst arrangeerde een bespreking voor dit Comité, die hem als kamerlid moeilijk geweigerd kon worden, met mejuffrouw Romeijn en met deze schrijver³⁰. Toegezegd wordt, dat men het Comité de documentatie omtrent de Zentralauftragstelle en over de Verlagerung, waarover hierboven gerapporteerd werd, zou geven. Mr. Kortenhorst vroeg echter ook naar de nieuwe richtlijnen voor het vervolgingsbeleid. Die werden evenwel geweigerd, omdat er bezwaar was tegen publicatie ervan³¹. Dat was begrijpelijk. Eén van de richtlijnen hield in, dat vervolgd moest worden het met meer dan in de bedrijfstak gebruikelijke ijver voor de Duitsers werken en het nalopen van de Duitsers om orders. Zouden deze richtlijnen worden openbaar gemaakt, dan was hel voor de verdachten gemakkelijk om alle sporen van het nalopen om orders uit hun archieven te doen verdwijnen.

406

407

Wanneer dan ook op 1 juni 1947 de directeur-generaal aan de PRACen de nieuwe, uit bespreking tussen ministeries procureurs-fiscaal resulterende richtlijnen toezendt, staat er boven *Voor intern gebruik*. De allereerste richtlijn is dat per bedrijfstak zal worden onderzocht. Als men dan inzicht gekregen heeft, hoe de bedrijfstak zich in het algemeen gedragen heeft tegenover het werken voor de bezetter, dat zijn er vier categorieën van ondernemers, die voor vervolging in aanmerking komen. Die categorieën zijn:

- A. zij die op het gebied van het economische bedrijfsleven hebben gecollaboreerd uit principiële overwegingen of voor wie het verlenen van hulp aan de vijand op zichzelf principieel geen bezwaar opleverde;
- B. zij die de Duitse instanties hebben nagelopen om orders te krijgen of, meer algemeen gesproken, zij die de vijand hun diensten hebben aangeboden;
- C. zij die bij een op zichzelf bezien toelaatbare of verschoonbare uitvoering van Duitse orders een ijver hebben betoond, welke had kunnen en moeten worden vermeden;
- D. zij die desnoods zonder deze te hebben gezocht of bij de uitvoering speciale ijver te hebben betoond. Duitse orders hebben aanvaard, terwijl zij die orders, *gezien de aard van het object*, hadden kunnen en moeten weigeren.”

Terwijl de circulaire van september 1946 voor de bepaling van wat strafbare collaboratie was uitging van het feit, dat „voor de oorlogvoering belangrijk werk of goederen” moesten zijn verricht of geleverd, is het uitgangspunt van het nieuwe beleid niet meer de aard van de geleverde goederen, maar de houding van de betrokken ondernemer. Volgens A is een collaborateur de nationaal-socialist, die uit overtuiging voor de Duitsers gewerkt heeft, ongeacht de aard van de goederen, die hij heeft geleverd. Eveneens los van de aard der geleverde goederen of diensten zijn strafbaar degenen, die volgens B de vijand om orders hebben nagelopen of die volgens C onevenredige ijver bij de uitvoering betoond hebben. En tenslotte eist C dat men bepaalde orders weigert. Dat zijn uiteraard de rechtstreeks voor de oorlog belangrijke goederen of werken, zoals oorlogsschepen, verdedigingswerken aan de Atlantikwall of vliegvelden.

Enkele weken later wordt dit standpunt nog eens uiteengezet in een volgende circulaire³³. Die circulaire onderscheidt tussen goederen, die van direct en goederen, die van indirect belang voor de oorlogvoering zijn.

407

408

Beide categorieën kunnen strafbare collaboratie opleveren. Het wordt met zoveel woorden gezegd: „Uit een en ander moge blijken, dat de aard van de

goederen niet maatgevend behoeft te zijn voor de strafbaarheid van de collaboratie, ook niet bij levering via de zgn. zwarte markt. Het leveren van snuisterijen via de „Weihnachtsaktion”^{33a} b.v. kan opleveren, afbreuk doen aan de geallieerde oorlogvoering en aldus belemmeren of vrijdelen van enige tegen de vijand gerichte maatregel, is hulpverlening aan de vijand; immers het morele effect van de bombardementen verminderen.”³⁴

Ook de rechtspraak heeft deze in de circulaires van juni 1947 neergelegde criteria toegepast, en wel reeds voordat deze uitkwamen. In april 1946 veroordeelde het bijzonder gerechtshof te Leeuwarden een banketbakker wegens collaboratie, omdat hij in grote hoeveelheden gebak voor de Duitse weermacht geleverd had³⁵. En in dezelfde maand veroordeelde het tribunaal te Breda een man, die voor de oorlogvoering onbelangrijke radio's aan de Duitsers had geleverd, met de uitdrukkelijke overweging „dat zelfs al hadden de leveranties door beschuldigde enkel bestaan uit artikelen bestemd voor de ontspanning van het Duitse leger en volk — hetgeen het tribunaal overigens op grond van de geproduceerde bewijsmiddelen niet aanneemt — ook daarmee reeds hulp en steun zou zijn verleend aan de vijand, immers door de vergroting van de amusementsmogelijkheden ook de morele weerstand van de vijand werd vergroot, ten detrimente van de belangen van de geallieerde oorlogvoering en van de daarmee ten tijde van de bezetting ten nauwste verbonden belangen van het Nederlandse Volk.”³⁶

Op de grondslag van het collaboratiebegrip, dat in de beide circulaires van juni 1947 is geformuleerd wordt nu aan de PRAC- en opdracht gegeven, welke zaken moeten worden onderzocht. Dat was ook wel nodig, want volgens een rapport van de algemeen-inspecteur Snoeck Henkemans aan de directeur-generaal van 2 september 1947 waren er in het land maar liefst 29377 dossiers inzake economische collaboratie aangelegd, waarvan nog 20324 verwerkt moesten worden. Dat zou een kwestie van jaren worden. Ook de procureurs-fiscaal hadden ingezien, dat een complete opsporing van eventuele collaboratie bij het hele bedrijfsleven niet mogelijk zou zijn. Zij wilden reeds in juli bepaalde, toen nog niet aangewezen categorieën onopgespoord laten, al was het alleen maar omdat het aanleggen van een dossier *f* 800,— kost³⁷.

408

409

In september worden dan de te behandelen zaken aangegeven: „Voor 1 januari 1948 of daarna te behandelen:

Aannemers: speciaal aanleg van direct voor de oorlogvoering bedoelde werken.

Handelaren: speciaal hen» die leveranties aan de Duitsers gestimuleerd hebben, en zeer speciaal hen, die tegen verhoogde prijzen aan de zwarte inkoop van de Duitsers hebben deelgenomen.

Industrie: speciaal hen, die door bijzondere ijver hun omzet voor de vijand lieten stijgen boven hetgeen op dit gebied in de bedrijfstak als „normaal” beschouwd mag worden.”³⁸

Het werd tijd, dat men termijnen en prioriteiten stelde. Minister van Maarseveen zou in oktober 1947 het begin van het einde van de opsporing van de economische collaboratie inluiden. Een onderzoek van het hele bedrijfsleven bleek met de beperkte mankracht in redelijke tijd niet mogelijk. Bovendien zorgden de zuiveringsraden voor de ontzetting uit de bevoegdheid om leidende functies in het bedrijfsleven te bekleden en de fiscus door middel van de oorlogswinstbelasting voor afoming van 90% van de door collaboratie verkregen winst. Het was dus zaak duidelijk vast te stellen, welke zaken daarnaast nog voor vervolging in aanmerking kwamen. Uiteraard werden de N.S.B.-ers-collaborateurs voor het tribunaal vervolgd. Voor de bijzondere gerechtshoven bleven alleen de zeer ernstige gevallen over. En tenslotte had het bedrijfsleven, dat vanzelfsprekend weinig op had met de algemene opsporing van mogelijke collaboratie, de tegenaanval ingezet. Wij hebben al gezien, dat mr. Kortenhorst in maart 1947 in de Tweede Kamer het standpunt van het bedrijfsleven vertolkte. Het zou daar, ook in het parlement, niet bij blijven.

Ik ben nogal lang blijven stilstaan bij de ontwikkeling van het vervolgingsbeleid. In tegenstelling tot de opsporing van dienstneming bij de vijand, van hulpverlening door burgemeesters of propagandisten bood de wettelijke omschrijving noch de feitelijk duidelijke situatie de opsporingsambtenaren hier enige steun. Eerst na de instelling van het bureau Collaboratie in juni 1946 is er enige tekening gekomen in de begripsomschrijving van strafbare collaboratie. De worsteling om dit begrip heeft toen nog een jaar geduurd, omdat men eerst moest beschikken over gegevens omtrent de organisatie van het economisch leven gedurende de bezetting. Pas nadat men de beschikking gekregen had in de archieven van bij voorbeeld de Zentralauftragstelle kon men nagaan, welke ondernemers zich extra hadden uitgesloofd.

Het bedrijfsleven had, zoals ik al vermeld heb, onmiddellijk na de bevrijding de bui zien hangen. Dat die bui van het onderzoek naar de collaboratie tijdens de bezetting ophanden was, kon voor niemand een verrassing zijn. Reeds gedurende de oorlog bestond er onzekerheid over de vraag, welke werkzaamheden men wel en welke men niet voor de Duitsers mocht verrichten.

Op die geschiedenis kom ik terug. Aan het bedrijfsleven was herhaaldelijk meegedeeld, dat het zelf voor zijn eigen daden aansprakelijk zou blijven, ongeacht de adviezen, die het had ingewonnen bij Nederlandse overheidsinstanties en ongeacht de inhoud van die adviezen. Wij hebben ook gezien, dat van goed-vaderlandse zijde nog vóór het einde van de oorlog aangeraden is zelf de bedrijfszuivering ter hand te nemen. Dat zou de illegaliteit goeddeels de wind uit de zeilen nemen. Men was dus gewaarschuwd. Er bestond een goede hoop, dat de afkondiging van het Besluit Zuivering Bedrijfsleven, Stb. F 160, op 3 september 1945 de gerechtelijke vervolging zou afremmen. Om te beginnen wendde de Hoofdgroep Industrie zich toen de inkt van het Besluit nog nauwelijks droog was tot de minister-president, met het doel arrestaties wegens collaboratie en als het kon vervolgingen te voorkomen. Minister Schermerhorn antwoordt op 17 september 1945 ³⁹:

„Naar aanleiding van Uw schrijven van 12 september j.l. kan ik U — waarschijnlijk te Uwer geruststelling — berichten, dat met het oog op de uitvoering van het Koninklijk Besluit Zuivering Bedrijfsleven met het Militair Gezag werd overeengekomen, dat door de Politieke Opsporingsdiensten geen personen uit het bedrijfsleven zullen worden gearresteerd dan na overleg met de Zuiveringsraden.”

Van deze afspraak is niets terecht gekomen, evenmin als van het plan van minister Schermerhorn (uit dezelfde weken) om de lichte gevallen onder de gedetineerden in vrijheid te stellen. Bij zijn benoeming tot lid van de Centrale Zuiveringsraad heeft mr. D.U. Stikker bij brief van 10 november 1945 de toenmalige minister van Handel en Nijverheid nog eens gevraagd, hoe het nu zat met die toezegging van minister Schermerhorn, die nooit officieel herroepen was. Op deze vraag kreeg mr. Stikker geen antwoord ⁴⁰.

Men ging zich ook vast voorbereiden op de te voeren verweren ingeval van vervolging voor gerecht of zuiveringsraad. Uit een uittreksel uit de correspondentie tussen mr. B.J.M. van Spaendonck, secretaris van de Tilburgse fabrikanten van wollen stoffen, tevens directeur van het Rijksbureau voor Wol en Lompen, en zijn advocaat mr. L. Vorstman uit Haarlem, blijkt dat mr. van Spaendonck een oproep voor de zuiveringsraad verwacht en hij stelt voor centraal materiaal voor het verweer te verzamelen. Mr. Vorstman antwoordt (alles volgens het uittreksel, dat kennelijk door een PRAC is opgemaakt), dat dit voorbereiden van het verweer in breder verband zal geschieden door het Bureau Mr. L.G. Kortenhorst.

410

411

Het uittreksel uit de correspondentie tussen mrs. Vorstman en Kortenhorst laat dan zien, dat mr. Kortenhorst drie maanden voor zijn werk denkt nodig te hebben en dat de kosten f5000 bedragen. De rapporten zullen alleen ter beschikking gesteld worden aan hen, die aan deze brain trust deelnemen,

althans financieel. Mr. Kortenhorst, die wij bij de behandeling van het collaboratieprobleem al hebben ontmoet als auteur, als kamerlid en als voorzitter van het Landelijk Comité voor Rechtszekerheid treedt nu in een vierde kwaliteit op, namelijk als raadsman en advocaat.

De vóór de bevrijding uitgegeven brochure van mr. Kortenhorst wordt onder zijn eigen naam herdrukt. De Rotterdamse advocaat mr. G. Nauta schrijft op 19 februari 1946 een rapport over de gestes van de scheepsbouwers gedurende de oorlog, waarin hij beschrijft, hoe men zich aan medewerking met de Duitsers niet had kunnen onttrekken, maar voortdurend op beperking daarvan — door traineren en saboteren — was bedacht geweest. Op 5 juli 1948 vult hij op verzoek van de voorzitter van de Centrale Zuiveringsraad dit rapport met nadere gegevens aan. De moeilijkheid voor de scheepsbouwers en metaalbedrijven was, schrijft hij in dit nadere rapport, dat de omstandigheden meebrachten, „dat de wijze van teboekstellen de schijn van behartiging van het Duitse belang moest wekken en ernstige tegenwerking niet in schrifturen kon worden vastgelegd. Van hetgeen in het Nederlands belang geschiedde, kan dus slechts een deel nog worden aangetoond.”

De ongerustheid bij het bedrijfsleven neemt toe, als in juni 1947 het nieuwe vervolgingsbeleid gaat werken. Men bemerkt, dat onderzoeken per bedrijfstak worden ingesteld en kent de richtlijnen niet, die al of niet tot vervolging zullen leiden. Wij hebben gezien, dat het Landelijk Comité voor Rechtszekerheid een poging gedaan heeft die richtlijnen te Weten te komen, zij het zonder resultaat. Op een openbare bijeenkomst op 22 september 1947 van het Landelijk Comité voor Rechtszekerheid houdt mr. P.J.M. Aalberse een inleiding over: Bedrijfszuivering-Bijzondere Rechtspleging-Fiscale Maatregelen,⁴¹. Daarin klaagt hij erover, dat een vervolgingsbeleid ontbreekt. Hij stelt, dat strafvervolgingen in de eerste tijd na de bevrijding tot straffen geleid hebben, die in 1947 niet meer zouden worden opgelegd, enerzijds omdat men na de bevrijding scherper was dan in 1947, anderzijds omdat men geen voldoende inzicht bezat in de moeilijkheden van het bedrijfsleven in de bezettingstijd.

Mr. D.U. Stikker, lid van de Eerste Kamer en zelf een vooraanstaand man in het bedrijfsleven op wiens houding tijdens de bezetting niets aan te merken viel, was van plan om de zaak van de opsporing van collaboratiezaken met de betrokken ministers op te nemen.

411

412

Hij vraagt inlichtingen, o.a. bij het Landelijk Comité voor Rechtszekerheid, dat op 14 november o.a. antwoordt: „Ook ons Comité is het inderdaad bekend, dat de PRA de laatste tijd een grote activiteit ontplooit. Vermoedelijk is dit te wijten aan het feit, dat de PRA op deze wijze het bestaansrecht wil bewijzen. Het zal U bekend zijn, dat van verschillende zijden ernstige

pogingen in het werk worden gesteld om de vervolging van collaboratiezaken thans eindelijk te beëindigen. Dit is uiteraard ook bij de PRA bekend en men hoopt klaarblijkelijk door het overleggen van een groot aantal zaken, welke nog in onderzoek zijn, te kunnen aantonen, dat voortzetting van deze werkzaamheden noodzakelijk is.”

Het Comité had het niet bij het rechte eind. De circulaires van juni 1947 wilden juist het aantal vervolgingen beperken. Men moest niet meer kijken naar wat een bedrijf aan werk voor de Duitsers verdiend had, maar naar de houding, die de leiding in de oorlog tegenover de bezetter had aangenomen. Maar om die gevallen uit de grote massa van bedrijven, die voor de bezetter hadden gewerkt, te schiften moest wel eerst inzicht verkregen worden in de houding van de bedrijfstak als geheel. En dat leidde tot veel onderzoek, zij het dat het instellen van een onderzoek niet noodzakelijkerwijze tot vervolging zou leiden.

Op 2 december 1947 zendt mr. Stikker, samen met de Eerste Kamerleden H. Oosterhuis, A.W. Biewinga, Mr. G. Vixseboxse en A.C. de Bruijn een nota aan minister van Maarseveen. De nota geeft in vijftien punten een uiteenzetting van de grieven en de ongerustheid bij het bedrijfsleven. Men meent, dat de methode van onderzoek nog vijf a tien jaar werk zal geven. Ook herhaalt men de al eerder geuite klacht, dat van communistische zijde klachten werden ingediend om daardoor onrust in het land te doen ontstaan. Natuurlijk klaagt men erover, dat de toezegging van minister Schermerhorn, dat geen strafvervolging zou worden ingesteld zonder advies van de Centrale Zuiveringsraad, niet is nagekomen. Men zou willen, dat een advies over al dan niet vervolging gegeven zou worden door de directeur van het betrokken Rijksbureau: in de textielindustrie is een dergelijke regeling getroffen, die goed werkt. Tenslotte worden een aantal gevallen genoemd, waarin de PR AC onbehoorlijk of ondeskundig is opgetreden. En de brief eindigt dan met de volgende alinea: „Indien men derhalve zou willen voorkomen, dat het bedrijfsleven officieel tegen de thans bestaande willekeur en rechteloosheid in verzet komt, indien men het bedrijfsleven de mogelijkheid wil bieden haar noodzakelijke taak tot reconstructie van ons land voort te zetten, wanneer men de geest van verbittering, die thans ongetwijfeld aanwezig is wil wegnemen en ten slotte het persoonlijke uithoudingsvermogen van tal van leidende figuren in het bedrijfsleven niet langer op de proef wil stellen, dan is het de hoogste tijd, dat door de Ministerraad een beslissing in dezen wordt genomen.”

412

413

Deze slotfase toont wel duidelijk de onrust bij het bedrijfsleven aan. Ik vestig er de aandacht op, dat tot de ondertekenaars van de brief niet alleen werkgevers (zoals mr. Stikker) behoorden, maar ook twee vertegenwoor-

digers van vakorganisaties, de heren Oosterhuis en de Bruijn.

De brief mondt enkele maanden later bij de behandeling van de begroting van het ministerie van justitie in de Eerste Kamer uit in een motie van de heer Stikker, waarin gevraagd wordt richtlijnen vast te stellen voor de vervolging van collaboratiegevallen. Op 3 maart 1948 wordt de motie, waartegen minister van Maarseveen zich niet verzette, aangenomen⁴². In zijn inleidende rede tot de motie vertelt mr. Stikker wat het resultaat van zijn brief is geweest. Er is een bespreking gehouden tussen de werkgeversorganisaties met de ministers Beel, van Maarseveen en van den Brink. Daarbij werd besloten, dat Mr. Stikker samen met de voorzitter van de Centrale Zuiveringsraad mr. Donner en met de directeur- generaal Ter Veer richtlijnen zou opstellen. Er is een bespreking gevolgd tussen Mr. Stikker en Mr. Ter Veer en daarop krijgt mr. Stikker op 19 december van minister van Maarseveen te horen, dat hij het advies van mr. Donner zal inroepen en dat met de procureurs-fiscaal zal bespreken.

Men krijgt niet de indruk, dat met een en ander grote haast gemaakt is. Dat was ook niet nodig. De minister had immers zelf reeds een duidelijk eind gesteld aan de opsporing en de vervolging van collaboratiegevallen. Begin oktober 1947 had hij bepaald, dat het opsporingsonderzoek zou worden voortgezet tot uiterlijk 30 juni 1948. Er zouden nog ongeveer duizend zaken kunnen worden onderzocht. Uiterlijk op 1 december 1947 moesten de PRACen bij de procureurs-fiscaal een lijst indienen van de gevallen, die als zwaarste behoorden te worden aangemerkt, omdat daarin veroordeling tot een vrijheidsstraf viel te verwachten. Na 1 maart 1948 zouden geen nieuwe zaken meer in onderzoek mogen worden genomen⁴³.

Dit besluit tot beëindiging van het collaboratie-onderzoek was neergelegd in een geheime circulaire aan de PRACen⁴⁴. Zij werd, ondanks het geheim karakter, gepubliceerd in Het Parool van 1 december 1947. Het is dan ook geen wonder, dat bij de behandeling van de begroting van het ministerie van justitie in de Tweede Kamer, die op 3 december plaats vond, deze circulaire ter sprake kwam. De liberale afgevaardigde mr. Vonk stelt er vragen over⁴⁵, evenals mr. Benno Stokvis⁴⁶. De laatste is van oordeel, dat de kamer zich met het beleid van de minister niet mag verenigen.

413

414

Minister van Maarseveen geeft in antwoord op de vragen van mr. Vonk een uitvoerige uiteenzetting van zijn beleid. „De geachte afgevaardigde heeft”, zei hu „verder ter sprake gebracht een artikel in Het Parool van gisteravond, waarin, als ik goed geluisterd heb. in enigszins andere termen slaat, wat in de Memorie van Antwoord is gezegd, dat namelijk met 1 januari as. de PRACen zullen worden beperkt en dat ze met ingang van 1 juli 1948 geheel zullen worden opgeheven, zodat in verband daarmee de onderzoeken van collaboratiezaken zullen moeten worden beperkt.

Deze zullen eens een einde moeten nemen. Men zal de vervolging van collaborateurs eens moeten beëindigen. In België heeft men niet minder dan 71000 dossiers tegen collaborators aangelegd, maar meer dan 69000 daarvan eenvoudig geseponneerd, zodat geen 2000 gevallen zijn vervolgd. Dat cijfer zal hier te lande zeker overtroffen worden. Als men hoort, dat in Amsterdam alleen nog 7000 personen van collaboratie worden verdacht, en men zou daaruit afleiden, dat er dan zeker nog 70000 over het hele land zullen moeten worden vervolgd, dan gaat men in een volstrekt verkeerde richting.”

De minister betoogt dan, dat men het moet zoeken in het afkomen van in de oorlog gemaakte winsten door de fiscus en hij eindigt met de opmerking „dat dit vraagstuk langzamerhand rijp is geworden voor zijn uiteindelijke liquidatie en dat het niet tot in lengte van dagen onze samenleving mag vertroebelen.” De rede van minister van Maarseveen heeft het effect, dat een motie van het kamerlid Scheps van de strekking om de PRACen niet per 1 juli 1948 op te heffen met 44 tegen 25 stemmen verworpen wordt⁴⁷.

Wat er juist is van de schatting van de minister, dat het Belgische aantal vervolgingen in collaboratiezaken van 2000 hier te lande zeker overtroffen zal worden, is niet na te gaan. De aanwezige statistieken omtrent de bijzondere rechtspleging, waarop ik hierna terug kom, splitsen het aantal veroordelingen wel uit naar overtreden artikelen, maar het ongelukkige is, dat het artikel, dat de collaboratie bestrijkt (artikel 102 van het wetboek van strafrecht, hulpverlening aan de vijand) tevens alle andere gevallen van hulpverlening omvat, zoals propaganda, het aannemen van openbare functies enz. Niet na te gaan is nu welke van die gevallen op economische collaboratie betrekking hebben. Ten aanzien van de tribunalen geldt dezelfde moeilijkheid, aangezien er maar één delictsomschrijving voor de colleges toepasselijk is: het verleend hebben van hulp en steun aan de vijand. En tenslotte bestaat van de buitenvervolginstellingen in het geheel geen uitgesplitste statistiek.

414

415

In een bespreking van de minister met de procureurs-fiscaal op 24 september 1947, waarin de beperking van de vervolgingen wordt behandeld, wordt geschat, dat in het hele land niet meer dan duizend gevallen voor vervolging in aanmerking komen voor de bijzondere gerechtshoven, omdat oplegging van vrijheidsstraf te verwachten is. Het gaat niet om grote aantallen. In een rapport van de PRAC-den Haag van mei 1948 wordt bericht, dat in die maand 17 dossiers aan het parket verzonden zijn en dat er nog 34 in onderzoek zijn, waarvan twee nieuwe. Uit Rotterdam komen soortgelijke aantallen: aan de procureur-fiscaal zijn 14 dossiers gezonden, er zijn nog 30 dossiers in onderzoek, waarvan 9 nieuwe.

Het aantal PRACen, aanvankelijk 24, wordt met ingang van januari 1948

terug gebracht tot één per ressort van ieder bijzonder gerechtshof. Zonder bezwaar gaat dit alles niet. De Federatie van Oud-illegale Werkers, de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers, de PRA-personeelsbond protesteren⁴⁸. De Nieuwe Post, waarvan de redacteur L.A. Rodrigues Lopes steeds de felste kritiek op de bijzondere rechtspleging had uitgeoefend, maakt bezwaar tegen de slappe vervolging van economische collaboratie⁴⁹.

Voordat ik overga tot behandeling van de rechtspraak in zaken van economische collaboratie moet ik op één onderwerp nader ingaan. Het betreft de vraag, of er misschien betrekkelijk weinig collaborateurs vervolgd zijn, omdat zij door middel van relaties vervolging wisten te voorkomen. In tegenstelling tot landwachters, S.S.ers, foute burgemeesters en veel andere categorieën van verdachten, waren zij in de oorlog „goed” geweest. Zij behoorden tot de leidende figuren in de industrie en hadden behalve uiteraard persoonlijke relaties een sterke organisatie achter zich. Tenslotte konden zij, niet ten onrechte, van mening zijn, dat in de na-oorlogse opbouwperiode de leiding van een sterke industrie niet wel misbaar was.

In enkele gevallen is bij de minister van justitie geïntervenieerd ten behoeve van een individueel geval van collaboratie. Zo heeft de minister van economische zaken een goed woord willen doen voor de directeurs van de batterijenfabriek de Witte Kat. Zij waren gearresteerd, kennelijk in begin februari 1947. Ook het personeel van de fabriek had zich ten gunste van de directie uitgesproken in een brief aan de minister-president⁵⁰. De minister van justitie antwoordt aan zijn collega, dat nieuwe arrestaties alleen nog maar plaats vinden in omstandigheden, waarin ook bij de gewone rechtspleging in voorlopige hechtenis genomen wordt. Als hier gearresteerd is, dan is dat dus het geval. De minister ziet geen reden tot inmenging⁵¹.

Ook op een interventie van ir. W.H. van Leeuwen, voorzitter van de hoofdgroep industrie, ten bate van de gearresteerde directeurs van de werf Gusto wordt afwijzend geantwoord⁵².

415

416

In de zomer van 1947 wordt een onderzoek hervat naar de gedragingen van ir. M.H. Damme, directeur van Werkspoor te Amsterdam. Mr. Stikker vraagt de minister, of het onderzoek niet van de incompetente PR AC kan worden afgenomen⁵³, want na twee jaar onderzoek wordt ir. Damme nu dagelijks en de hele dag verhoord. Eenzelfde verzoek komt van de minister van economische zaken, dr. G.W.M. Huysmans. Minister van Maarseveen een antwoordt dat hij de PRAC gevraagd heeft het betrokken onderzoek te schorsen en hem rapport uit te brengen over de wijze, waarop dit onderzoek is en zal worden gevoerd. Het antwoord geeft hem geen aanleiding in te grijpen. Een speciale onderzoekcommissie in te stellen voor het geval van ir. Damme zou een „niet onbedenkelijke privilegiëring” zijn⁵⁴. Pas op 25 oktober 1950 wordt, blijkens een aantekening in het dossier van de advo-

caat-fiscaal mr. Drabbe, de zaak tegen ir. Damme geseponneerd.

In enkele gevallen van interventie ten behoeve van een individuele verdachte wijst de minister ingrijpen af. Dit komt geheel overeen met de beschrijving, die de procureur-fiscaal mr. Zaaijer en de advocaat-fiscaal mr. Bakhoven van het beleid van de minister van justitie als hoofd van het openbaar ministerie gegeven hebben.

Ik zal de rechtspraak van de bijzondere gerechtshoven gescheiden behandelen van die van de tribunalen. Ik doe dat, omdat de bijzondere gerechtshoven en de Bijzondere Raad van Cassatie de collaboratiezaken op een andere manier aanpakken dan de tribunalen. De hoven oefenen gewone rechtspraak uit. De gehele strafrechtelijke dogmatiek is van toepassing op de behandeling door de hoven, terwijl de tribunalen meestal met eenvoudiger motivering volstaan.

Er heeft zich, juist bij de rechtspraak in collaboratiezaken, een voortdurend beroep op strafrechtelijke leerstukken voorgedaan. Ik wil daar een en ander van weergeven, omdat zich in de discussie over deze leerstukken dezelfde problemen voordoen, die wij hiervoor bij de bepaling van het vervolgingsbeleid hebben ontmoet. Het gaat immers, in het bijzonder bij hen, die voor de bijzondere hoven terechtstaan, om verdachten, die geen nationaal-socialist waren en meestal ook niet pro-Duits. Het gaat daarentegen in een aantal gevallen om verdachten, die een vooraanstaande positie in het bedrijfsleven innamen, zowel vóór, tijdens als na de oorlog. Zij hebben zo goed mogelijk getracht de motieven, die hen tijdens de bezetting tot werken voor de Duitsers brachten (althans hen er niet van afhielden) in juridische argumenten te vertalen. De rechter was daarom gedwongen op die argumenten in te gaan.

416

417

Wij hebben gezien, dat het vervolgingsbeleid erop gericht was diegenen te vervolgen, die op een of andere wijze meer voor de bezetter hadden gedaan dan strikt nodig was geweest. Het enkele feit, dat men ten behoeve van de Duitsers gewerkt of geproduceerd had, betekende dus nog geen strafbare collaboratie in de ogen van het openbaar ministerie. Deze beperking in het vervolgingsbeleid heeft meegebracht, dat in de 38 gepubliceerde gevallen van beslissingen in collaboratiezaken niet één verdachte is vrijgesproken, omdat het bewijs van de te laste gelegde feiten niet geleverd was. Wel is in vijf gevallen de verdachte ontslagen van rechtsvervolging. Dat gebeurt, indien het te laste gelegde wel bewezen is, maar niet strafbaar. Dat kan het geval zijn, indien er bij voorbeeld sprake was van overmacht. Van die vijf gevallen zijn er overigens later twee door de Bijzonder Raad van Cassatie vernietigd en is een vrijheidsstraf uiteindelijk opgelegd. Er is dus niet maar

in het wilde weg vervolgd.

Dat blijkt ook wel, wanneer wij zien, welke economische hulpverlening tenslotte door de rechter als strafbare collaboratie werd beschouwd. Ik som ze hier op:

- a. het bouwen, respectievelijk leveren en voorzien van bewapeningsinstallaties van schepen, in het bijzonder oorlogsschepen⁵⁵;
- b. het produceren respectievelijk leveren van materialen voor en werkzaamheden doen uitvoeren aan vliegvelden, die in gebruik waren bij de Duitse weermacht⁵⁶;
- c. het bouwen van barakken, schuilkelders en bunkers voor de Duitse weermacht⁵⁷;
- d. productie en levering van levensmiddelen, huishoudelijke artikelen en kleding aan de Duitse weermacht⁵⁸;
- e. het drukken van Duits propagandamateriaal⁵⁹;
- f. het leveren van Nederlandse arbeiders voor Duitse bedrijven⁶⁰;
- g. hulpverlening aan migratie van Nederlandse arbeiders naar Oost-Europa⁶¹;
- h. verkoop van aandelen in Nederlandse naamloze vennootschap aan Duitsers⁶².

Bij de behandeling van de vervolging tegen wapendragers, tegen burgemeesters, tegen politiemensen kwamen juridische problemen ternauwernood ter sprake. Eigenlijk alleen waar het ging om vervolging van „goede” burgemeesters of politiemensen kwam de vraag aan de orde, of er met goed gevolg een beroep op overmacht (noodtoestand) kon worden gedaan. Voor het overige was de juridische situatie eenvoudig. Het bewijs van het in vijandelijke krijgsdienst treden was niet moeilijk te leveren. Het bewijs van het voeren van propaganda was door de verdachte zelf in hun publieke uitlatingen bijgebracht.

417

418

Op enkele uitzonderingen na waren alle gevallen uit de voorgaande categorieën nationaalsocialisten, die niet alleen geweten hadden, dat zij in vijandelijke dienst getreden waren of de vijand hulp verleend hadden, maar die ook bedoeld hadden de vijand hulp te verlenen.

Eenvoudige gevallen kwamen ook in de categorie collaborateurs voor. Eenvoudig was het geval van de aannemer, die voor de S.S. cellen gebouwd had in een voormalige synagoge. Hij had dat met opzet gedaan en in overleg met de illegaliteit om op die manier aan het verzet de indeling van het gebouw in handen te spelen. met het oog op eventuele bevrijding van arrestanten. De man werd ontslagen van rechtsvervolging⁶³.

Eenvoudig, maar dan in omgekeerde zin, zijn ook de gevallen van de kleine aannemers, die bouwwerken in de Atlantikwall hebben gemaakt, en

die daardoor eigenlijk pas een bedrijf van enige betekenis gekregen hebben. Hier zijn verdedigingswerken gebouwd. die van betekenis waren voor de Duitse oorlogvoering. Het (overigens door de rechtspraak niet geaccepteerde) argument, dat zij op die manier hun werknemers vrijwaarden voor uitzending naar Duitsland, konden zij niet gebruiken, omdat zij vóór hun collaboratie nauwelijks werknemers hadden⁶⁴.

Moeilijk is ook niet het geval van de genaturaliseerde Duitser, die door het leveren van belangrijke instrumenten kans zag zijn fabriek uit te breiden. Hij kreeg drie jaar met de overweging van de Bijzondere Raad van Cassatie erbij, „dat de Raad betreurt, dat de bestaande wettelijke regeling de rechter niet de gelegenheid biedt requirant uit het in 1938 door naturalisatie verworven, maar door hem zo misbruikte Nederlandschap weder te ontzetten.”⁶⁵ Om een Duitser, die voor 7 miljoen bouwwerken voor de weermacht had uitgevoerd te veroordelen moest beslist worden, dat hulp verlenen aan de vijand niet betekent hulp verlenen aan de vijand van de verdachte maar aan de vijand van Nederland. Dergelijke hulpverlening kon dus ook door een Duitser worden gepleegd⁶⁶.

Veel verweer konden ook de inkopers voor het Reichsluftfahrt-ministerium⁶⁷ of de S.S.⁶⁸ niet voeren, en evenmin de man, die gedurende de hele bezetting auto's aan de weermacht had verhuurd voor vervoer van en naar Duitse vliegvelden⁶⁹.

Ook de profiteurs van anti-Joodse maatregelen hadden uiteraard niet veel verweer. De vervoerder van Joodse goederen, die f100.000 aan die transporten verdiend had, werd bij vereenvoudigde afdoening tot 2 jaar en drie maanden veroordeeld⁷⁰. Een Verwalter van grafische bedrijven kreeg 1 jaar en 3 maanden⁷¹ en een Liquidationstreuhänder van twaalf Joodse bedrijven, die ook nog een klacht wegens anti-Duitse uitlatingen tegen Joodse Nederlanders had ingediend, werd tot 6,5 jaar veroordeeld⁷².

418

419

Dit waren dan voor de rechter tamelijk gemakkelijk te beslissen gevallen. De moeilijke waren die van op zichzelf „goede” ondernemers, die op het moment van werken voor de Duitsers zich bewust geweest waren van het morele dilemma, waarvoor zij stonden. Enerzijds begrepen zij heel goed, dat het werken aan in het bijzonder voor de oorlogvoering belangrijke objecten van Nederlands standpunt verwerpelijk was. Aan de andere kant echter stonden argumenten, die niet alleen bestonden uit motieven van eigenbelang, maar die voornamelijk ingegeven waren door de zorg om wat tegenwoordig genoemd wordt de continuïteit van de onderneming. Zij hadden om tot een beslissing in het dilemma te komen vaak advies ingeroepen van Nederlandse instanties. Toen de vervolging kwam voerden zij die tegenargumenten aan

als evenvele rechtvaardigingsgronden voor hun samenwerking met de vijand. Het was aan de rechter die argumenten op hun waarde te toetsen.

Ik zal hier die argumenten en de reactie van de rechter daarop behandelen. Omtrent wat feitelijk tijdens de bezetting aan collaboratie heeft plaats' gehad vindt men bij de Jong uitvoerige beschrijvingen ⁻⁷³. Ik herhaal die hier niet, behalve voor wat ten behoeve van de beschrijving van de jurisprudentie nodig is. Zoals ik al heb opgemerkt, worden de argumenten van de verdachten in het strafproces vertaald als juridisch-dogmatische argumenten. Deze juridische dogmatiek zal ik zoveel mogelijk ter zijde laten, omdat dit geen strafrechtelijke verhandeling is. Ik zal de problematiek dus beschrijven zonder de strafrechtelijke vakterminologie.

Volkenrechtelijk was over de bevoegdheid van een bezetter om economische productie te eisen maar één bepaling van betekenis. Dat was artikel 52 van het Landoorlogreglement, een laatstelijk in 1907 vastgesteld verdrag. Dat artikel luidt:

„Requisitiën in natura en persoonlijke diensten kunnen van de gemeenten of van de bewoners niet worden geëist dan ter voorziening in de behoeften van het bezettingsleger. Zij moeten in verhouding staan tot de hulpmiddelen van het land en van dien aard zijn dat zij voor de bevolking niet de verplichting medebrengen om aan de krijgsverrichtingen tegen hun vaderland deel te nemen.”

De Nederlandse regering heeft in 1937 een interpretatie gegeven van dit artikel in de zogenaamde Aanwijzingen, die geheim waren en tot bestuursorganen gericht. Over het geoorloofd zijn van medewerking aan krijgsverrichtingen gaven de Aanwijzingen een nadere uitleg.

419

420

Onder krijgsverrichtingen, aldus de Aanwijzingen, „moet zeker worden gerekend en is dus ongeoorloofd o.a. het werken in munitiefabrieken, in werkplaatsen voor de vervaardiging van militaire kleding en uitrusting e.d.; liet graven van loopgraven, het aanleggen van versterkingen van welke aard ook het vervoer van troepen en van munitie en in het algemeen van zuiver militair materieel. Daarentegen moeten als geoorloofd worden beschouwd het herstellen van wegen, bruggen, gebouwen, transporten van niet-specifiek militaire aard en dergelijke werkzaamheden. welke geacht kunnen worden in het belang van het maatschappelijk leven van de bevolking te zijn, ook al zou de vijand daarvan meeprofiten voor zijn oorlogvoering. Wanneer echter in bijzondere gevallen dergelijke werkzaamheden worden geëist met nagenoeg uitsluitend militaire bedoelingen (b.v. aanleg van strategische wegen of spoorwegen, die van geen belang zijn voor de burgerbevolking) moeten deze werkzaamheden als ongeoorloofd worden beschouwd.”

Deze teksten hebben in het begin van de bezetting tot allerlei interpretatie aanleiding gegeven. Voor generaal Winkelman was de zaak niet ingewik-

keld. Hij deelde op 18 mei 1940 mee, dat fabrikanten het werk aan (Nederlandse) defensieorders moesten staken: zij mochten dus niet ten behoeve van de Duitsers worden afgewerkt. Toen op 19 mei de directeur Teschmacher van de werf Wilton-Feijenoord met de burgemeester van Schiedam een nadere uitleg van Winkelman kwam vragen, zei de generaal, dat medewerking aan Duitse militaire orders verboden was, maar dat men, als de Duitsers dwang zouden gaan gebruiken, die medewerking niet zou kunnen weigeren. In een bijeenkomst met industriëlen op de 23ste heeft hij nader toegelicht wat hij onder dwang verstond: letterlijk het pistool op de borst. „Men kan niet verlangen, dat iedereen een held is en zich laat doodschieten. Dat is overmacht, maar een opdracht voor een werk aanvaarden is geen overmacht.” Op 27 mei zond Winkelman een brief aan de president-directeur van de Hoogovens, ir. G.A. Kessler, waarin hij zijn standpunt herhaalde, dat het vervaardigen en repareren van oorlogsmaterieel ongeoorloofd was. Op diezelfde dag ging een brief uit naar de secretaris-generaal Ringeling, waarin een uitleg gegeven werd wat onder oorlogsmaterieel te verstaan viel: wapens, munitie en oorlogsvoertuigen „benevens alle voorwerpen, welke uitsluitend kunnen dienen voor krijgsverrichtingen”.

Nu kwamen de interpretaties los. De Jong beschrijft ze uitvoering⁷⁴. Winkelmans standpunt was duidelijk. Maar wat bedoelde artikel 52 van het Landoorlogreglement met „krijgsverrichtingen”? Alleen feitelijke oorlogshandelingen of ook de voorbereidingen daartoe? En wat betekende in Winkelmans tweede brief van 27 mei het woord „uitsluitend”? Was een vliegtuigmotor uitsluitend voor de krijgsverrichtingen bestemd of kon die ook wel in Rode Kruis-vliegtuigen of vliegtuigen voor de burgerluchtvaart worden gebruikt?

420

421

De aannemers van de bouw van vliegvelden voelden zich niet erg gerust, toen de dienst voor Publieke Werken van de gemeente Amsterdam met het werken aan het vliegveld Schiphol ophield. Zij vroegen advies aan secretaris-generaal Hirschfeld. Die zette uiteen, dat vliegvelden ook voor andere doeleinden dan de oorlogvoering bestemd waren: zo was het in de vergadering van secretarissen-generaal besproken. Als dat zo was, dan had de bezetter het recht werk daaraan te vorderen omdat het betekende „voorzien in de behoeften van het bezettingsleger”, wat volgens artikel 52 van het Landoorlogreglement geoorloofd was. Zij stonden in die interpretatie gelijk met stations en spoorwegen. Er moest dan wel, zei Hirschfeld, een vorderingsbevel gegeven worden, want het moesten rekvisities zijn en niet het vrijwillig aanvaarden van opdrachten. Maar hij wees er (achteraf gezien zeer terecht) op, dat ieders verantwoordelijkheid bleef bestaan ten aanzien van de vraag, of later werken aan vliegvelden niet beschouwd zou worden als strafbare hulpverlening aan de vijand in de zin

van artikel 102 van het wetboek van strafrecht.

Ik ga op deze interpretatieproblemen niet verder in: zij zijn, zoals zal blijken, aanleiding geweest tot verweer in vele collaboratiezaken. Die verweren zijn door de na-oorlogse rechtspraak alle weggevaagd. Laat ik nu tot behandeling van die verweren overgaan.

In een aantal gevallen heeft een verdachte, die aan vliegvelden of geschutstorens heeft gewerkt er een beroep op gedaan, dat artikel 52 van het Landoorlogreglement de bezetter het recht gaf die werkzaamheden van hem te vorderen. Welnu, redeneerden zij, als de bezetter het recht heeft bepaalde werkzaamheden van mij te vorderen, dan ben ik verplicht die werkzaamheden te verrichten. Het volkenrecht maakt hier een uitzondering op artikel 102 van het wetboek van strafrecht. Wanneer ik krachtens dit volkenrecht verplicht ben op vordering bepaalde werkzaamheden te verrichten, dan kan de Nederlandse strafwet mij moeilijk strafbaar houden, omdat ik aan mijn volkenrechtelijke verplichtingen voldoe.

Van dit verweer bleef niets over. De rechter mag wel beoordelen of voorschriften van de bezetter in overeenstemming zijn met het Landoorlogreglement. Maar dat brengt niet mee, overwoog de Bijzondere Raad van Cassatie, „dat Nederlandse burgers voor een Nederlandse rechter, ter afwering van een veroordeling wegens hulpverlening aan de vijand, met goed gevolg het verweer zouden kunnen voeren, dat zij — hoe de feitelijke omstandigheden ook lagen — in elk geval gerechtigd waren tot het verrichten van die diensten ten bate van de vijand, welke die vijand zelf op grond van het Reglement gerechtigd was van hen te vorderen” ⁷⁵.

422

423

Het volkenrecht houdt zich wel bezig met de verhouding tussen oorlogvoerende landen, „maar niet met de verplichtingen van de bevolking van een bezet gebied tegenover het eigen land” ⁷⁶. Als de vijand, is de redenering, op grond van zijn al dan niet vermeende recht dwang gaat uitoefenen om bepaalde werkzaamheden te verrichten, dan moet van geval tot geval bekeken worden of die dwang misschien straffeloosheid meebrengt. Maar het enkele feit, dat de bezetter volgens het Landoorlogreglement bepaalde prestaties mag eisen, is niet voldoende om de strafbaarheid op te heffen.

De interpretatie, dat vliegvelden moesten worden beschouwd als stations en spoorwegen en dat werk daaraan dus geoorloofd was in de zin van het Landoorlogreglement, zoals die interpretatie door de secretarissen-generaal gegeven was, mocht de verdachte niet baten. Die interpretatie is in strijd met de Aanwijzingen van de regering van 1937, besliste de Bijzondere Raad van Cassatie en de secretarissen-generaal, als administratieve ambtenaren, zijn aan de opvatting van de regering gebonden. Bovendien was de interpretatie van de secretarissen-generaal onjuist, aangezien werkzaamheden aan vliegvelden „geacht moeten worden in de moderne oorlog neer te komen op

deelneming aan de krijgsverrichtingen tegen het eigen land en de bondgenoten”⁷⁷.

Herhaaldelijk hebben verdachten zich erop beroepen, dat hun toch eigenlijk niets te verwijten viel (in technische termen: afwezigheid van schuld), indien zij te goeder trouw de richtlijnen van generaal Winkelman hadden gevolgd. En die had zelf gezegd, dat in geval van dwang men natuurlijk voor de bezetter mocht werken, omdat men van niemand kon eisen, dat hij een held was. De generaal had dit voor de eerste maal gezegd op 19 mei 1940 in een gesprek met de directeur van Wilton-Feijenoord C.H. Teschmacher. Merkwaardigerwijze doet die, als hij vervolgd wordt, geen beroep op dit gesprek, maar wel doen dit de directeurs van de werf Gusto, die eveneens oorlogsschepen had gefabriceerd. Het beroep faalde. Het enige immers, dat zij aan de mededeling van de generaal konden ontleen, was dat in geval van overmacht voor de vijand gewerkt mocht worden. De vraag, of er in dit geval overmacht aanwezig was (en die door het hof ontkennend wordt beantwoord) hebben de verdachten te bewijzen en te beantwoorden.⁷⁸ Even weinig succes had het beroep op het feit, dat generaal Winkelman op 14 juni 1940 gedwongen was geweest te verklaren, dat hij zijn richtlijnen aan het bedrijfsleven in trok en zich alleen met de demobilisatie van het Nederlandse leger zou bezig houden.

422

423

Uit die verklaring — en uit het gelijktijdig daarmee gepubliceerde ontslag van de secretaris-generaal van Defensie — blijkt, dat het van algemene bekendheid was „dat over de draagwijdte van artikel 52 van het Landoorlogreglement ernstig meningsverschil was gerezen tussen de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht en de Duitse militaire autoriteiten”⁷⁹. De intrekking van zijn vroegere uitspraken door generaal Winkelman betekende dus niet, dat productie van oorlogstuig nu naar zijn mening geoorloofd was.

Hiervoor is al gebleken, dat de Bijzondere Raad van Cassatie het advies van dr. Hirschfeld, secretaris-generaal van Handel en Nijverheid, aan de Federatie van Werkgevers in het Bouwbedrijf gegeven, een onjuiste interpretatie van het Landoorlogreglement achtte, en dat de Raad werken aan vliegvelden niet gelijk stelde met het geoorloofde werken aan stations.⁸⁰ Een variant van het verweer, dat de interpretatie van de secretaris-generaal overnam, komt hierop neer, dat men zegt: het advies moge juist zijn of niet juist zijn, ik heb geheel te goeder trouw het advies van een met het vertrouwen der regering te Londen beklede secretaris-generaal opgevolgd, dus bij mij ligt nooit enige schuld. Het Amsterdamse Hof aanvaardde ook dit verweer niet. Het kan waar zijn, overweegt het, dat het geoorloofd geacht werd in geval van vordering aan vliegvelden te werken, omdat die op één lijn geacht werden te staan met stations en spoorwegemplacements, maar het staat ook vast, dat het advies inhield, „dat ieders aansprakelijkheid in

verband met artikel 102 van het wetboek van strafrecht onverzwakt bleef bestaan”⁸¹. En dat betekende, dat ieder zelf had te bepalen, waar de grenzen van medewerking aan de Duitse oorlogsinspanning lagen.

Generaal Winkelman had gezegd, dat hij werken voor de Duitsers in geval van overmacht geoorloofd achtte. Hij had later ter verduidelijking een voorbeeld aan die uitlating toegevoegd: als iemand U een pistool op de borst zet en zegt: „Als je niet werkt, dan schiet ik”, dan zal ik het niemand kwalijk nemen, indien hij gaat werken. Hij aanvaardde dus als overmacht de directe fysieke bedreiging.

In geen van de berechte gevallen van collaboratie is van een dergelijke bedreiging sprake geweest. Zij is ook door niemand ter verontschuldiging aangevoerd. Wel werden allerlei andere vormen van pressie ten tonele gebracht, die echter allemaal door de rechter weer daarvan verwijderd zijn. Soms, afhankelijk van de omstandigheden van het geval, zijn deze beroepen aanvaard als verzachtende omstandigheid en hebben zij de strafmaat verlicht: tot straffeloosheid hebben zij nooit geleid.

423

424

De ter verontschuldiging van de collaboratie aangevoerde vrees, dat de arbeiders van het bedrijf naar Duitsland gezonden zouden worden en dat de machines zouden worden in beslag genomen, werd niet reëel geacht, omdat in feite daarvan niets was gebleken. Op dezelfde manier werd een beroep afgedaan van een drukker, die, naar ten processe bleek, bovendien steeds vrijwillig om opdrachten voor het drukken van nationaal-socialistische boeken had verzocht.

Ook de angst, dat er bij weigering om voor de Duitsers te werken een Verwalter zou worden aangesteld, werd niet als werkelijke dwang beschouwd⁸⁴: terecht niet, want bedrijven, die veel minder soepel geweest waren dan de verdachte hadden ook een Verwalter gekregen en bestonden desondanks na de oorlog nog. Philips en de Hoogovens waren daar het duidelijke voorbeeld van.

Op 24 mei 1940 kwam een vertegenwoordiger van de Rüstungsinspektion, oberstleutnant von Schrötter, in den Haag aan. Hij had tot taak de Nederlandse oorlogsindustrie om te schakelen naar werken voor Duitsland. Hij dreigde de directeuren van de bedrijven te vervangen door Duitse Kommissare, nog afgezien van de persoonlijke gevolgen voor de industriëlen zelf. De industrie heeft zich erbij neergelegd⁸⁵. In de zaak tegen de directie van Wilton-Feijenoord, die oorlogsschepen en ander oorlogsmateriaal voor de Duitsers had geproduceerd, werd door de verdachten een beroep gedaan op de dwang, die door von Schrötter tegen de ondernemers zou zijn uitgeoefend. Nu was het juist directeur Teschmacher van Wilton-Feijenoord geweest, een van de verdachten in de zaak, die het oordeel van generaal Winkelman had ingeroepen en met de burgemeester van Schiedam

bij hem was geweest. „Indien dit contact geleid heeft tot onduidelijke uitspraken”, zegt het Haagse Hof, „dat is niettemin uit de behandeling ter terechtzitting duidelijk gebleken, dat voor het tot stand komen van het zogenaamde protocol von Schrötter aan verdachten duidelijk geweest moet zijn, dat generaal Winkelman het standpunt innam, dat aanmaak of reparatie van wapentuig ten behoeve van de vijand ontoelaatbaar was”⁸⁶. Het Hof neemt dat standpunt van generaal Winkelman over in de overweging: „Het Hof is van oordeel, dat het vervaardigen en repareren van geschut en vuurwapenen en wapenen van andere aard of het aanmaken van ammunitie ten behoeve van de vijand, onder alle omstandigheden verboden is en een ernstige inbreuk vormt op het bepaalde bij artikel 102 van het wetboek van strafrecht.” Daarmee is het beroep op de intimidatie van von Schrötter al bij voorbaat verworpen, zeker nu het Hof ook nog vaststelt: „De intimidatie, voortvloeiend uit de mededeling van von Schrötter kan naar het oordeel van het Hof zelfs niet als poging tot bedreiging worden aangemerkt, nu elk begin van uitvoering om aan de intimidatie kracht bij te zetten ten enenmale ontbreekt.”

424

425

De verweren kunnen, zoals gezegd, tot verlichting van de straf leiden, niet tot rechtvaardiging van de collaboratie. Twee directeurs kregen ieder 1 jaar en respectievelijk 4 en 5 maanden, plus een geldboete. De derde kreeg alleen een geldboete van f 30.000.

Herhaaldelijk hebben verdachten er een beroep op gedaan, dat zij ook goede daden verricht hebben. Zo werd het als een verontschuldiging aangevoerd, dat men door te blijven doorwerken arbeiders onttrok aan verplichte tewerkstelling in Duitsland. Zelfs werd als verontschuldiging aangevoerd, dat een ondernemer Nederlandse arbeiders weliswaar in Duitsland liet werken, maar onder gunstige omstandigheden en dicht bij de grens, zodat zij voor tewerkstelling verder weg en in slechte omstandigheden gevrijwaard bleven. Ook dit werd niet aanvaard, omdat „verdachte, die geheel vrijwillig tot zijn handelingen is overgegaan, uit den aard daarvan heeft moeten begrijpen, dat hij daarmee in de eerste plaats Duitse belangen steunde, daar het algemeen bekend was, dat het gaan werken in Duitsland in strijd met het Nederlandse belang was”⁸⁷.

Ook werd bij ernstige gevallen van collaboratie steun aan het verzet nauwelijks als strafverzachtende omstandigheid aangemerkt, „daar het immers van algemene bekendheid is, dat collaborateurs veelal getracht hebben op bovenomschreven wijze zich naar twee kanten te dekken en derhalve hun zgn. illegale werkzaamheden of steun aan illegale acties veelal louter uit weloverwogen eigenbelang hebben verricht of gegeven”⁸⁸. Deze laatste overweging lijkt nog helemaal ingegeven door de gedachte, dat ook collaborateurs alleen maar vijand zijn, van wie niets goeds verwacht kan

worden. Voor de ambivalentie, die er toch ook in de houding van collaborerende ondernemers moet zijn geweest (zoals die er, naar wij nu weten, ook in de houding van een aantal Duitsers gedurende de oorlog was), had het Amsterdamse Hof in begin 1946 kennelijk nog weinig oog. De stelling, dat het van algemene bekendheid was, dat collaborateurs zich altijd naar twee kanten dekten, is uiterst aanvechtbaar en onrechtvaardig. Als iets van algemene bekendheid is, hoeft het in het strafproces niet bewezen te worden. De stelling geldt dan tegenover iedereen. Het lijkt eerlijker in ieder afzonderlijk geval het zich naar twee kanten dekken te stellen en te bewijzen.

Deze Amsterdamse scherpte werd niet algemeen gedeeld. In het Besluit Zuivering Bedrijfsleven stond, zoals hierboven is vermeld, de bepaling, dat geen maatregel mocht worden opgelegd, indien de betrokkene de vijand hulp heeft verleend met het oogmerk of in de redelijke veronderstelling daardoor uiteindelijk het Nederlandse belang niet te schaden.

425

426

Die uitzondering bestond in het strafrecht en met name in artikel 102 niet. De te goeder trouw verkeerd gemaakte afweging van Nederlands en vijandelijk belang kon dus nooit tot straffeloosheid leiden. Maar, besliste de Bijzondere Raad van Cassatie, bij de straftoemeting, waarbij de rechter niet gebonden is. kan ik wel met deze regel rekening houden. Daarbij is niet van belang de bloot subjectieve mening van de verdachte. Die zuiver individuele taxatie van de betrokken belangen legt bij de straftoemeting geen gewicht in de schaal. Men kan wel met de ongeschreven regel rekening houden in dier voege, „dat de veronderstelling het Nederlands belang te dienen slechts dan als redelijk kan worden aanvaard, indien de verdachte ten tijde van het plegen van het feit mocht verwachten gewichtiger algemene Nederlandse belangen te zullen dienen dan die, waaraan hij door zijn hulpverlening door de vijand afbreuk zou doen”⁸⁹.

Terecht heeft de Bijzondere Raad van Cassatie geoordeeld, dat er een mogelijkheid moest worden geopend om althans bij de bepaling van de strafmaat na te gaan naar welke kant de balans van goed en kwaad oversloeg. De wetgever heeft die opvatting overgenomen. Toen in 1952 het oorlogsstrafrecht op de helling kwam, is in artikel 103a van het wetboek van strafrecht de bepaling opgenomen: „Niet strafbaar is hij die een der in artikel 102 en 103 omschreven misdrijven heeft begaan in de redelijke overtuiging het Nederlands belang niet te schaden”. Zelfs de strafbaarheid wordt hier uitgesloten.

Van de verweren van verdachten in collaboratiezaken is door de rechter eigenlijk niets heel gelaten. Dat komt niet (behalve misschien in de geciteerde sententie van het bijzondere gerechtshof in Amsterdam), omdat de rechter die verweren niet in alle objectiviteit en eerlijkheid beoordeelde, maar omdat hem ingevolge het hiervoor geschetste vervolgingsbeleid alleen

die gevallen voorgelegd werden, die „wezen in de richting van gevangenisstraf”. En die gevallen waren die van de bedrijven, die wapens en oorlogstuig gemaakt hadden of die gewerkt hadden aan vliegvelden, of die (zoals in het boven vermelde geval van de drukkerij) om orders voor nationaal-socialistisch drukwerk hadden gevraagd.

In een enkel geval overweegt de rechter, dat verdachten nog in 1944 premies hebben uitgeloofd en in weekends hebben laten overwerken om Duitse schepen sneller gebouwd te krijgen en vervolgt dan, „dat het Hof van oordeel is, dat deze en andere feiten, waarvan ter terechtzitting is gebleken te veelvuldig hebben plaats gehad om deze met de bewering, dat een en ander als toevallige fouten van overigens goede vaderlanders behoort te worden gezien, af te doen en tot de stellige overtuiging is gekomen, dat slechts het streven om het bedrijf ook tijdens de bezetting op flinke capaciteit te laten werken, heeft voorgezeten, en dat, alvorens met werkzaamheden voor de vijand te beginnen, de schijn gewekt is, dat men daaraan niet kon ontkomen, teneinde, met het oog op een eventuele strafvervolging, indien Nederland eens zou zijn bevrijd, gedekt te zijn ...”⁹⁰

426

427

Hoezeer de rechter juist in collaboratiezaken de verweren van verdachten ernstig nam kan blijken uit het feit, dat in de zaak tegen de directeurs van de Amsterdamse Ballast Maatschappij, die aan vliegvelden had gewerkt, de Bijzondere Raad van Cassatie tot driemaal toe de zaak behandeld heeft en telkens weer naar een hof heeft verwezen om een gevoerd verweer nader feitelijk te onderzoeken.

Het vervolgingsbeleid heeft er dus toe gevoerd, dat de minder ernstige zaken niet voor de bijzondere gerechtshoven kwamen. Als men twijfelde, werden zaken geseponeerd, dat is: niet vervolgd. Een aantal gevallen is alleen door de zuiveringsraden behandeld en tenslotte is door het openbaar ministerie een deel van de tamelijk ernstige zaken naar de tribunalen verwezen. Die rechtspraak van de tribunalen wil ik nu bespreken.

Toen door de invrijheidstelling en buitenvervolginstelling van de lichte gevallen in de nazomer van 1946 een groot aantal van door de tribunalen te behandelen zaken door het openbaar ministerie waren afgedaan, is op een vergadering van presidenten van tribunalen en procureurs-fiscaal onder voorzitterschap van minister van Maarseveen op 12 oktober 1946 besloten, dat de „minst ongunstige” gevallen uit de S.S. en „een groot aantal” collaboratiezaken door de tribunalen zouden worden behandeld. Deze afspraak is hiervoor herhaaldelijk ter sprake gekomen.

De wettelijke grondslag voor de behandeling van collaboratiezaken bestond voor de tribunalen evenzeer als voor de bijzondere gerechtshoven. Artikel 1 van het Tribunaalbesluit maakte het mogelijk maatregelen op te leggen aan degenen, die „op enige wijze hulp of steun hebben verleend of

getracht hebben te verlenen aan de vijand of diens handlangers". Het is, met de eenvoudige omschrijving door het woord „hulp" in feite dezelfde omschrijving als van artikel 102 van het wetboek van strafrecht. Wettelijk bestond er voor de tribunalen dus geen enkele beperking om collaboratiezaken te behandelen. Bij de afspraak van 12 oktober 1946 was ook geen grens getrokken om te bepalen, welke zaken door de bijzondere gerechtshoven en welke door de tribunalen zouden worden afgedaan. Dat moest in ieder afzonderlijk geval bepaald worden door de procureur-fiscaal, die immers een fiat-behandeling voor door de tribunalen te behandelen zaken moest geven.

Is er een lijn te ontdekken in het beleid van toewijzing van collaboratiezaken aan bijzondere gerechtshoven enerzijds en tribunalen anderzijds?

427

428

Het is duidelijk, dat de zaken tegen grote bedrijven, zoals scheepswerven en grote aannemersbedrijven, voor de bijzondere gerechtshoven gebracht zijn. Het waren de meest spectaculaire zaken, en wel om twee redenen. In de eerste plaats betrof het een hulpverlening, die onmiddellijk met de oorlogvoering in verband stond, en in de tweede plaats waren de verdachten geen nationaal-socialisten. In alle zaken, die ik hiervoor behandeld heb, speelde de vraag, hoever een „goede" Nederlander, die aan het hoofd van een bedrijf stond en als zodanig ook belangen van anderen (in het bijzonder werknemers) te behartigen had, mocht gaan in het werken voor de vijand. Het was in wezen een morele vraag, die, zoals wij gezien hebben, door de rechter vaak anders werd beantwoord dan door de verdachten.

Veel eenvoudiger van aard waren de zaken van collaboratie door N.S.B.ers. De morele vraag kwam hier nauwelijks aan de orde, omdat die door de beschuldigde al was beslist toen hij lid van de N.S.B. werd of na de capitulatie bleef. De juridische problematiek lag voor de tribunalen ook veel eenvoudiger bij deze categorie zaken, omdat een tribunaal al maatregelen kon opleggen wegens het enkele lid geweest zijn van de N.S.B. Voor de verdachte had het in die gevallen weinig zin om tegen de beschuldiging van collaboratie veel verweer te voeren, omdat het lidmaatschap van de N.S.B. al voldoende grond was voor de oplegging van een maatregel. Zaken tegen N.S.B.ers-collaborateurs waren dus, van het standpunt van de vervolgende instantie eenvoudig en werden dus naar de tribunalen verwezen.⁹¹

Er zijn ook kleinere collaborateurs — niet-N.S.B.ers — vervolgd. Kennelijk betrof het mensen, die aanstoot gegeven hadden door hun duidelijk werken voor de Duitsers en die na de bevrijding gearresteerd geweest waren. Ingevolge de richtlijnen van minister van Maarseveen voor de vrijlating en buitenvervolginstelling van lichte gevallen kwamen collaborateurs daarvoor niet in aanmerking. Deze zaken werden dus aan de

tribunalen toegewezen. Daarom vindt men onder die zaken vervolgingen tegen banketbakkers⁹², vrachtrijders⁹³, meubelhandelaars⁹⁴ en groenteboeren⁹⁵. In al deze gevallen is volstaan met oplegging van internering voor de duur van de ondergane bewaring of met maatregelen van financiële aard. In enkele gevallen werd de beschuldiging vervallen verklaard en dus in het geheel geen maatregel opgelegd.

Voorzover echter ernstiger zaken, zoals werken aan vliegvelden, door de tribunalen behandeld werden, zijn wel vrijheidsstraffen opgelegd. Voor het fabriceren van stenen ten behoeve van de Duitse oorlogvoering werd 1 jaar internering opgelegd⁹⁶; voor het leveren van machinewerktuigen hetzelfde⁹⁷; voor het op grote schaal uitvoeren van weermachtswerken en het verhuren van draglines 1½ jaar en verbeurdverklaring van het gehele vermogen⁹⁸.

428

429

Dit zijn voorbeelden, die geput zijn uit de ongeveer 800 gepubliceerde uitspraken van tribunalen en uit de enkele honderden, die te vinden zijn in de documentatielijsten van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Er zijn 49.920 uitspraken door de gezamenlijke tribunalen in Nederland geweest. Gezien de uniformerende werking, die door de fiattingbevoegdheid van de Hoge Autoriteiten op de tribunaalrechtspraak werd uitgeoefend (en waarop ik hiervoor reeds wees), mag men aannemen, dat deze voorbeelden representatief zijn voor het geheel van de rechtspraak in collaboratiezaken door de tribunalen.

Voor de tribunalen zijn praktisch dezelfde verweren gevoerd als voor de bijzondere gerechtshoven. Zij zijn op dezelfde wijze verworpen. Het argument, dat het Landoorlogreglement de bezetter de bevoegdheid gaf om bepaalde werkzaamheden of leveranties te vorderen en dat daaruit dus de verplichting voor de burger van een bezet gebied volgde om die werkzaamheden te verrichten of die goederen te leveren, werd verworpen op dezelfde grond, die ook de bijzondere gerechtshoven hadden aangevoerd: het Landoorlogreglement regelt de bevoegdheden van een bezetter, maar kan geen regels geven voor de verhouding tussen de staat en zijn onderdanen⁹⁹.

Allerlei intimidatiepogingen, zoals mededeling van een willekeurige Duitse militair dat niet-levering als sabotage zou worden beschouwd, rekent ook het tribunaal niet onder dwang of overmacht. „Onder niet vrijwillig leveren verstaat het tribunaal een leveren, dat het gevolg was van speciaal tot de levende persoon gerichte redelijkerwijs onontkoombare zware dwang.”¹⁰⁰

Ook de redenering, dat men wel had moeten samenwerken met de vijand om apparatuur en werknemers in Nederland te houden, werd niet gedeeld door de tribunalen, omdat „het voordeel voor de vijand bij het behoud van de apparatuur - groter was dan het nadeel, dat voor ons volk zou zijn ontstaan

door volledige wegvoering van de apparatuur” en omdat „de mogelijkheid van deze uitzending (van arbeiders naar Duitsland Bte) geen motief mocht zijn om de productie voor de vijand steeds op te voeren”¹⁰¹. De redenering daarentegen werd wel aanvaard voor een levering van zwemvesten, die uitsluitend in juli 1940 had plaats gevonden, omdat „in de zomer van 1940 de opvatting dat men verplicht was te weigeren met de vijand samen te werken, maar hem integendeel zoveel mogelijk moest tegenwerken, met opoffering van eigen belangen, nog geenszins algemeen was”¹⁰².

429

430

Wanneer men probeert de berechting van economische collaboratie, zoals die hiervoor beschreven is samen te vatten, dan moet men allereerst constateren, dat talrijke bedrijven, die ongetwijfeld gewerkt hebben in het belang van de Duitse totale oorlogvoering niet vervolgd zijn. Daartoe behoren bij voorbeeld Philips, Hoogovens. Werkspoor, de Nederlandse Spoorwegen. Deze en tal van andere bedrijven hadden de keus om of ingeschakeld te worden in de Duitse oorlogseconomie of hun bedrijf te sluiten (hetgeen niet gelukt zou zijn. want dan was er een Duits beheer gekomen). Overigens was deze tactiek van de verschroeide aarde niet de tactiek, die de Nederlandse regering in de Aanwijzingen van 1937 had aanbevolen. Dat zij niet voor sluiten van hun bedrijf gekozen hebben, is dan ook door de rechter hun niet aangerekend. Al deze bedrijven zijn niet vervolgd, omdat niet gebleken is van het vragen om Duitse orders of van het met bijzondere ijver uitvoeren van die orders. Van belang voor de vraag, of het openbaar ministerie al dan niet tot vervolging zou overgaan, was dus vooral de omstandigheid of de bedrijfsleiding meer gedaan had dan in de omstandigheden strikt nodig was. Was dat niet het geval, dan is niet vervolgd.

Strengere maatstaven zijn aangelegd voor die bedrijven, die rechtstreeks voor* de oorlog werkten door het bouwen van voor de oorlogvoering van belang zijnde schepen, door het aanleggen van vliegvelden, door het bouwen van bunkers en wat daarbij behoorde in de Atlantikwall en elders. Dit soort werk mocht men niet uitvoeren. Het was „onder alle omstandigheden verboden”¹⁰³, en dus strafbare collaboratie.

Bij de tribunalen zijn ook zaken vervolgd van levering van andere goederen dan van direct belangvoorde oorlogvoering, zoals banket, groente, meubelen, steenkolen. Zij hebben niet geleid tot zware veroordelingen. De zaken werden in een aantal gevallen vertroebeld door het feit, dat de beschuldigde nationaal-socialist was en dus reeds uit anderen hoofde dan collaboratie voor het tribunaal terecht stond.

Noch door de bijzondere gerechtshoven, noch door de tribunalen is ook maar één van de door het bureau-Kortenhorst zo zorgvuldig geprepareerde verweren aanvaard. Wel hebben die verweren invloed gehad op de straftoemeting. De rechter heeft begrip getoond voor het dilemma, waarvoor

vooral de oorlogsindustrie zich geplaatst zag. Hij heeft de verweren echter niet als rechtvaardiging voor de samenwerking met de vijand beschouwd, maar op zijn hoogst als verzachtende omstandigheid. Er zijn, gezien de bij de bijzondere rechtspleging gebruikelijke strafmaten, relatief lichte straffen opgelegd: van 1 tot 3 jaar, en in het bijzonder geldstraffen.

430

431

De zeer ruime redactie van artikel 102 van het wetboek van strafrecht, waar praktisch ieder werken gedurende de bezetting onder gebracht kon worden, is dus gecompenseerd door een strikt vervolgingsbeleid en een niet te strenge straftoemeting.

Wij hebben gezien, dat dat restrictieve vervolgingsbeleid noodzakelijk was, omdat de berechting van collaboratiezaken zo laat pas op gang kwam, omdat men van het functioneren van het economisch leven in de bezettingstijd na de bevrijding te weinig wist. Toen eenmaal een duidelijk beeld daarvan was ontstaan, luidde minister Maarseveen al de bel voor het einde van de vervolging. Dit alles maakt de indruk van een opportunistisch beleid. Toch moet gezegd, dat het achteraf gezien, niet slecht was. Men heeft ervan afgezien zaken voor de rechter te brengen, die misschien wel tot vrijspraak geleid zouden hebben, omdat de verdachte niet anders had kunnen handelen dan hij gedaan had, althans omdat hem niet te verwijten viel, dat hij opzettelijk hulp aan de vijand had verleend. Men heeft slechts die zaken vervolgd, waarin aan een veroordeling geen twijfel bestond en dat waren voor een deel de in hun branche vooraanstaande ondernemers, zoals de directeurs van de scheepswerven Gusto, de Schelde en Wilton-Feijenoord en de directeurs van de Amsterdamse Ballast Maatschappij. Men kan dus niet zeggen, dat er sprake was van klassenjustitie, in de zin dat de groten ontzien werden en de kleinen vervolgd.

Foto

Zitting van een bijzonder gerechtshof. (Copyright Spaarnestad B.V., Haarlem).

Het is, achteraf gezien, goed dat in die zaken, in het bijzonder tegen de vooraanstaande ondernemers, alle denkbare verweren zijn gevoerd en dat die door de rechter alle uitvoerig zijn weerlegd.

De invloed van de ondernemers op het gevoerde vervolgingsbeleid is, zoals wij gezien hebben, praktisch nihil geweest, noch in de grote lijn noch in de individuele gevallen. Met beleid is door minister van Maarseveen in nauwe samenwerking met de procureurs-fiscaal bij de bijzondere gerechtshoven gemaakt. Van de kant van de procureurs-fiscaal is op dat beleid geen kritiek uitgeoefend. Dat bieren daar tegen het vervolgingsbeleid gesputterd

is, is begrijpelijk¹⁰⁴. Terwijl ten aanzien van wapendragers of N.S.B.-ers het strafbare feit voor ieder duidelijk zichtbaar was, viel het de buitenstaander, die niet alle feiten kende, moeilijk om uit het enkele werken in de Duitse economie te concluderen, of er van strafbare hulpverlening sprake was of niet. Naar het uiterlijk viel hulpverlening te zien. Of er sprake was van vragen om opdrachten of van overmatige ijver dan wel van precies uitvoeren van wat gevraagd werd en niet meer, viel voor de buitenstaander niet te constateren. Daartoe was een meer diepgaand onderzoek nodig. De buitenstaander was dus op grond van de uiterlijke schijn geneigd om ook daar strafbare collaboratie aan te nemen, waar een nauwkeuriger onderzoek weliswaar het werken voor de vijand evenzeer constateerde maar de verwijtbaarheid moest ontkennen. Het valt te waarderen, dat ministeries procureurs-fiscaal aan de resultaten van onderzoek de voorkeur gegeven hebben boven uiterlijke schijn.

Noten 432

1. IV, 1 pag. 195.
2. de Jong l.c. pag. 196.
2a de Jong l.c. VII, 1 pag. 115.
3. Aldus mr. G.E. Langemeijer in Noyon-Langemeijer, Het Wetboek van Strafrecht, deel II pag 54, noot 1 en mr. D. van Eek, Het misdrijf van hulp aan de vijand, Utrecht Nijmegen 1945, pag. 22 en 229 vv.
4. B.R.v.C. 29 oktober 1947, NOR 1070.
5. B.R.v.C 25 februari 1946, NOR 369.
6. uit het archief van mr. D.U. Stikker.
7. Ergens in bezet gebied, maart 1 945.
8. Eindverslag van de Centrale Zuiveringsraad van 25 mei 1949 door mr. J. Biemond.
9. artikel 8, tweede lid, B.B.S.
10. artikel 4 Tribunaalbesluit.
11. verslag van mr. Kickert van 1 april 1946.
12. DGBR afd. II 3593.
13. DGBR 14530.
14. brief van 18 juni 1946, DGBR 15752.
15. DGBR II bureau collaboratie, 55282.
16. notulen vergadering van 25 november 1946, pag. 19 punt 6.
17. DGBR afd. II, bureau collaboratie, 51377.
18. notities gesprekken van 2 februari 1946 met mr. A.W. Hamming, directeur economische controledienst, en van 25 februari 1946 met mr. C.L. Patijn, chef kabinet.
19. DGBR 13 september 1946, II 51377.
20. lijst van 20 juni 1946.
21. rondgezonden bij circulaire DGBR II bureau collaboratie, 54668 van 9 oktober. 1946.
22. DGBR II, 10014 van 29 januari 1947.
23. DGBR II bureau collaboratie, 23977.
24. DGBR afd. II bureau collaboratie, 18546 van 10 maart 1947.
25. DGBR II 50362 van 23 september 1946.
26. Hand. Tweede Kamer 1946/47 pag. 1279.
27. idem pag. 1344.
28. DGBR II, 8569 van 24 januari 1947.
29. ongenummerde nota.
30. In een reactie in de Nieuwe Rotterdamse Courant van 21 oktober 1977 op een artikel van B.C. van der Velden in dat blad van 12 oktober 1977 heb ik ten onrechte ontkend, dat ik aan die bespreking had deelgenomen. Ik beschikte, dacht ik, alleen over mijn geheugen en niet over de kennelijk in het bezit van de heer van der Velden zijnde notulen van de vergadering, die het Comité heeft opgemaakt. Ik vond thans een

- nota van mijn hand aan de minister, waarin eveneens verslag van het onderhoud wordt gedaan.
31. verslag over de bespreking van 1 mei 1947 in nota aan minister van justitie van 6 mei 1947, 30629.
 32. DGBR H, 30623.
 33. DGBR II, 39539 van 26 juni 1947 aan PRACen.
33 a. grootscheepse inkoopactie om de Duitse winkels met consumptieve goederen te bevoorraden met het oog op kerstmis 1942.
 34. De tekst staat letterlijk zo in de circulaire. Zij is misschien wel verminkt, maar toch duidelijk.
 35. B.G. Leeuwarden 4 april 1946, NOR 412.
 36. Tribunaal Breda 29 april 1946, TiN 274.
 37. verslag 31ste vergadering procureurs-fiscaal van 16 juli 1947.
 38. nota van mej. mr. J.M.C. Romeijn aan directeur-generaal van 2 september 1947.
 39. AU 2386/45.
 40. aldus in de nota van mr. D.U. Stikker c.s. dd. 2 december 1947 aan minister van Maarseveen toegezonden.
 41. met andere inleidingen uitgegeven onder de titel Rechtszekerheid in Nederland.
 42. Handelingen Eerste Kamer 1948, pag. 270 w.
 43. nota van DGBR aan minister van 5 januari 1948, kab. 485.
 44. DGBR 56637 van 7 oktober 1947 aan PRACen.
 45. Handelingen Tweede Kamer 1947/48, pag. 583.
 46. I.c. pag. 613.
 47. I.c. pag. 623-625.
 48. brief van 20 november 1947.
 49. 19 juli 1947.
 50. zie nota DGBR IB,50 van 8 februari 1947 aan minister-president.
 51. brief van 26 februari 1947, 227a kab.
 52. zie nota DGBR 79995 van 12 december 1946 aan minister van justitie.
 53. brief van 7 augustus 1947.
 54. brief van 20 oktober 1947, 46302.
 55. B.G. Amsterdam 15 februari 1946, NOR 168.
B.R.v.C. 24 februari W4 7. NOR 992.
R.G. den Haag 2 september H4 7, NOR 1035.
B.G. den Haag 9 maart I NOR 1 295.
B.R.v.C. 21 juni PMS. NOR 13SI.
Rb. Middelburg 10 november 1950. niet gepubliceerd.
 56. B.G. Amsterdam 15 februari 1946. NOR 90.
B.G. Amsterdam 1 april 1946. NOR 125.
B.G. Amsterdam 1 april 1^46. NOR 211.
B.G. Amsterdam 2 mei 1^46, NOR 481
B.R.v.C 15 juli 1946. NOR 519.
B.G. den Haag 5 november 1946, NOR 613.
B.R.v.C. 2 december 1946. NOR 7 25.

- B.R.v.C. 24 maart 1947, NOR 946.
 B.R.v.C. 19 mei 1947, NOR 1055.
 B.G. den Haag 13 juli 1948, niet gepubliceerd.
 B.R.v.C. 14 februari 1949, NOR 1382.
 Hof Arnhem 10 februari 1951, NJ 1951 no. 621.
57. B.G. Amsterdam 27 juli 1946, NOR 509.
 B.G. Arnhem 30 januari 1948, NOR 2161.
 58. B.G. Amsterdam 22 februari 1946, NOR 212.
 B.G. Amsterdam 26 maart 1946, NOR 292.
 B.G. Amsterdam 24 april 1946, NOR 327.
 B.G. Leeuwarden 4 april 1946, NOR 412.
 B.G. Amsterdam 2 september 1946, NOR 512.
 B.R.v.C. 5 augustus 1946, NOR 625.
 59. B.R.v.C. 11 maart 1946, NOR 261.
 60. B.G. Arnhem 5 juni 1946, NOR 361.
 B.R.v.C. 21 oktober 1946, NOR 710.
 B.R.v.C. 19 maart 1947, NOR 838.
 61. B.G. Amsterdam 28 juni 1946, NOR 514.
 62. B.G. Arnhem 13 februari 1948, NOR 1251.
 63. B.G. Arnhem 21 augustus 1947, NOR 981.
 64. B.G. Amsterdam 1 oktober 1947, D 896; 3 jaar plus ontzetting recht leidende functie in bouwbedrijf te bekleden.
 B.G. Amsterdam 2 mei 1946, NOR 481; 1 jaar.
 B.G. Amsterdam 27 juli 1946, NOR 509; 1 jaar 8 maanden.
 B.G. Amsterdam 26 juni 1946, D 413; 4 jaar plus ontzetting.
 B.G. den Haag 9 mei 1948, D 1676; 3 jaar plus f 10000.
 65. B.R.v.C. 24 februari 1947, NOR 922.
 66. B.R.v.C. 16 juni 1947, NOR 949.
 67. B.G. Amsterdam 24 april 1946, NOR 327; 3 jaar.
 68. B.G. Amsterdam 26 maart 1946, NOR 292; 10 jaar.
 69. B.G. den Haag 5 november 1946, NOR 613; 3 jaar.
 70. B.G. den Haag 1 november 1947, D. 929A.
 71. B.G. Amsterdam 7 april 1948, D 1067.
 72. B.G. den Haag 10 juni 1949, D 1310,
 73. dr. L. de Jong, l.c. IV, 1, hoofdstuk 4, en VII, 1, pag. 115 vv.
 74. l.c. IV.
 75. B.R.v.C. 2 december 1946, NOR 725.
 in dezelfde zin B.R.v.C. 15 juli 1946, NOR 519.
 76. B.G. Amsterdam 2 mei 1946, NOR 481.
 77. B.R.v.C. 2 december 1946, NOR 725.
 78. B.G. den Haag 2 september 1947, NOR 1035.
 79. B.R.v.C. 14 februari 1949, NOR 1382.
 80. zie noot 77.
 81. B.G. Amsterdam 1 april 1946, NOR 125.
 82. B.G. Amsterdam 15 februari 1946, NOR 90.
 83. B.R.v.C. 11 maart 1946, NOR 261.

84. B.R.v.C. 24 maart 1947, NOR 946.
85. Zie hierover uitvoerig de Jong l.c. IV, 1, pag. 165 w. „Overstag”.
86. B.G. den Haag 19 maart 1948, NOR 1295.
87. B.G. Arnhem 5 juni 1946, NOR 361.
88. B.G. Amsterdam 15 februari 1946, NOR 168.
89. B.R.v.C. 11 maart 1946, NOR 261. In dezelfde geest B.G. den Haag 5 november 1946, NOR 613.
90. B.G. den Haag 2 september 1947, NOR 1035.
91. Voorbeelden van collaboratiezaken tegen leden van N.S.B. of mantel-organisaties: trib. Breda 9 juli 1945, TiN 5.
trib. Amsterdam 14 juni 1946, TiN 261.
trib. Breda 29 april 1946, TiN 274.
trib. Haarlem 8 juli 1946, TiN 322a.
trib. Haarlem 7 augustus 1946, TiN 451.
trib. Amsterdam 24 februari 1947, TiN 496.
trib. Rotterdam 14 maart 1947, TiN 511.
trib. Haarlem 13 augustus 1947, TiN 624.
92. trib. Zutphen 10 oktober 1946, TiN 390.
trib. Rotterdam 14 maart 1947, TiN 511.
93. trib. Rotterdam 17 september 1946, D 1901A.
trib. Rotterdam 24 december 1946, D 1767,
HA 's-Bosch 30 oktober 1947, TiN 647.
94. trib. Amsterdam 31 maart 1947, D 1405.
95. trib. Haarlem 7 augustus 1946, TiN 451.
96. trib. Utrecht 24 maart 1947, TiN 646.
97. trib. Amsterdam 16 februari 1948, TiN 711.
98. trib. Amsterdam 17 juli 1946, TiN 341a.
99. trib. Haarlem 8 juli 1946, TiN 322a.
100. trib. Haarlem 7 augustus 1946, TiN 451.
Evenzo trib. Breda 8 november 1946, TiN 481, en trib. Arnhem 17 oktober 1945, TiN 190.
101. trib. Breda 29 april 1946, TiN 599.
102. trib. Arnhem 11 juli 1946, TiN 599.
103. B.G. den Haag 19 maart 1948, NOR 1295.
104. Zie L.A.R.(odrigues) L(opes) Groot-offensief van de groot-industrie, in De Nieuwe Post van 21 mei 1947.
J.T. van der Ham, Het collaboratie-onderzoek en berechting van deze gevallen, op Korte Golf 23 november 1946.
J.H.J. Scheps in de Tweede Kamer bij de behandeling van de begroting van het ministerie van justitie, Het Parool 4 december 1947.

Hoofdstuk XIII De rechtspraak IV

Verraders, mishandelaars, moordenaars en mensenjagers

Dit is het treurigste hoofdstuk uit dit boek. Men behoeft de motieven niet te delen, die iemand ertoe geleid hebben om tijdens de bezetting dienst te nemen bij de vijand; om zich ertoe te lenen tot burgemeester benoemd te worden; om geld te verdienen aan de aanleg van militaire vliegvelden of versterkingen: tenslotte is dit alles wel invoelbaar. Men kon te goeder trouw overtuigd zijn, dat het nodig was een alternatief te vinden voor het zwakke sociale beleid, dat de Nederlandse regering tijdens de crisisjaren van 1929 tot 1939 voerde, en men kon menen, dat dit alternatief in een totalitair regiem gevonden kon worden. De nadelen van dit regiem, zoals de dwang en de onvrijheid, kon men op rekening van de oorlogstoestand schuiven en men kon hopen, dat na de oorlog de scherpe kanten van het systeem zouden zijn afgeslepen. Het is een naïeve redenering en men moet zijn kritisch vermogen wel geheel uitschakelen om haar gedurende vijf bezettingsjaren te hebben kunnen volhouden. Maar er zijn van die quasi-idealistes geweest, waarvan het velen moeilijk viel om tijdens de rit hun loyaliteit aan hun beginsel op te geven.

Er waren onder de politieke delinquenten ook mensen, die alleen hun eigen belang of carrière op het oog hadden. Zowel de quasi-idealistes als de carrièremakers hebben gefaald. Zij zijn terecht later vervolgd. Maar hun falen is menselijk en als zodanig na te voelen.

De groep van delinquenten, waarover in dit hoofdstuk sprake zal zijn, is van geheel andere aard. Het gaat hier om mensen, die bewust de vrijheid en het leven van hun medemensen in de waagschaal hebben gesteld of hebben aangetast. Hun daden liggen, anders dan die van de quasi-idealistes en carrièremakers in het criminele vlak.

436

437

Ten aanzien van de mishandelaars en de moordenaars is dit duidelijk. Maar ook degene, die een ondergedoken Jood verried, wist of kon weten, dat het gevolg van dat verraad op zijn minst gevangenschap zou zijn maar vermoedelijk de dood. Men heeft, om de kleinzieligste motieven, deze consequenties van het verraad aanvaard. Ten aanzien van deze categorieën van verraders, mishandelaars en moordenaars houdt het vermogen om na te voelen, wat hen bij hun daden bewogen heeft, voor normale mensen op.

Ik zal deze categorieën afzonderlijk behandelen. Daarbij zal ik de verraders nog indelen in incidentele en systematische verraders. Ook zal het vraagstuk aan de orde komen van de gearresteerde verzetsmensen, die „doorgeslagen” hebben en tijdens verhoren hun collega’s hebben verraden.

Sommigen van hen zijn op grond van artikel 26 vervolgd.

Ik maak deze onderscheiding, zoals ik alle onderscheidingen maak, mede omdat de rechtspraak nu eenmaal moest uitgaan van in een dagvaarding geformuleerde strafbare feiten. Men moet een verdachte bepaalde handelingen te laste leggen, die in de wet strafbaar gesteld zijn. Die handelingen moeten bewezen worden en op grond van die bewezen handelingen berust de veroordeling. Men moet daarbij voor ogen houden, dat daders van een strafbaar feit zeer wel nog andere strafbare feiten kunnen hebben gepleegd. Bij de behandeling van de berechting van burgemeesters hebben wij al gezien, dat er ook burgemeesters geweest zijn, die naast het feit van hulpverlening aan de vijand ook verraad gepleegd hebben. Er zijn politiemensen geweest, die zich niet alleen bij de „S.D.” hebben laten detacheren of die deel uitmaakten van speciale eenheden, zoals de afdeling Joodse Zaken in Amsterdam (wat op zichzelf al hulpverlening was), maar die ook arrestanten hebben mishandeld of gedood. Er zijn wapendragers geweest, die — vooral tegen het einde van de bezetting — hebben deelgenomen aan Silbertannemoorden of andere executies; die als bewaker in concentratiekampen gevangenen mishandeld hebben, of die met de speciale opdracht bepaalde streken te terroriseren als een apocalyptische ruitertroep brandend, moordend en mishandelend rondtrokken. In een aantal gevallen kan men het mensenjagen, het moorden en het mishandelen bij dezelfde man aantreffen.

Op veel van deze gevallen stond de doodstraf als maximum. Dat geldt voor moord¹, voor het opzettelijk met voorbedachten rade mishandelen met de dood als gevolg², en voor het blootstellen aan opsporing en vervolging, indien dat de dood ten gevolge heeft gehad³. Dat geldt ook voor hulpverlening aan de vijand, waaronder deze daden eveneens vielen. Wij zullen zien, dat de rechter, die vrij is een lagere straf dan het in de wet gestelde maximum op te leggen, een duidelijk onderscheid maakt tussen wat ik hiervoor genoemd heb incidenteel verraad en systematisch verraad, tussen incidentele mishandeling en systematische mishandeling.

437

438

Verraders

Het aantal verraadgevallen moet zeer groot geweest zijn. Er zijn door de bijzondere gerechtshoven 1342 veroordelingen geweest terzake van blootstellen aan opsporing en vervolging (verraad). Waarschijnlijk is dit de top van de ijsberg. Het zijn namelijk de gevallen, waarin na de oorlog is komen vast te staan, dat iemand tijdens de bezetting door een ander hetzij aan de hetzij aan de politie, hetzij aan een of andere instantie van de partij verraden is. In tal van gevallen zullen mensen zijn gearresteerd zonder dat achteraf was na te gaan, hoe de bezetter aan de gegevens kwam, die tot de arrestatie geleid hebben. Het rapport in de zaak-Weinreb heeft laten zien, hoe moeilijk

het was om na te gaan, op welke manier de bezetter aan gegevens gekomen was omtrent adressen van ondergedokenen, omtrent illegaal werk⁴. Het openbaar ministerie stelde zich, zoals wij gezien hebben, lijdelijk op. Het wachtte klachten af en deed die onderzoeken. Voor initiatieven om te gaan nasporen, op welke wijze sommigen gedurende de bezetting in de macht van de vijand geraakt waren, ontbrak zowel de tijd als de mankracht. Dit alles doet vermoeden, dat het aantal verraadgevallen veel groter geweest is dan de 1342 gevallen van veroordeling ter zake. Bovendien blijkt uit de berechte gevallen, dat er niet alleen sprake geweest is van verraad door N.S.B.-ers. Hoezeer men er ook in de oorlog terecht bang voor was, dat een N.S.B.-er iets te weten kwam, dat gevaar opleverde: er zijn zeer veel leden van de partij geweest, die nooit iets verraden hebben, en er zijn zeer veel niet-leden geweest, die om meestal kleine en persoonlijke redenen mensen, die hun onwelgevallig waren, bij de vijand hebben aangebracht.

De illegale werkers, die schriftelijk werden verraden, hadden geluk, indien aan de „S.D.” of de Feldgendarmerie gerichte brieven van aangevers door de postbode werden onderschept en achtergehouden⁵, evenals de onderduiker, wiens verraden adres door de politie niet aan de Duitsers werd doorgegeven⁶. En dit zijn dan enkele gevallen van verraad, waarvan wij achteraf te weten zijn gekomen, dat zij door goede ambtenaren in hun loop gestuit zijn. Er zijn er natuurlijk veel meer van die soort geweest. In de eerste twee gevallen legde het hof respectievelijk 3 en 2½ jaar gevangenisstraf op, in het laatste geval, waarbij een groot aantal illegale werkers werd aangegeven, 10 jaar. Geluk had ook de ondergrondse groep, waarvan de vergadering en de namen van de deelnemers aan de N.S.B.-burgemeester ter plaatse werden verraden: de burgemeester nam geen actie op dit verraad. De verrader kreeg 3,5 jaar⁷.

438

439

Triest zijn de gevallen, waarin iemand mensen ging verraden, die uit hoofde van hun verhouding op een zekere verstandhouding en vertrouwelijkheid mocht rekenen. De portier van een Haags bankierskantoor verradt, dat zijn baas Joods bezit bewaarde aan de bekende S.D.-man Kaptein. De bankier en vier man worden gearresteerd⁸. Een werkster verradt, dat de Engelse zuster van mevrouw bij haar familie logeert, hoewel die zuster niet in het kustgebied mocht komen⁹. Ook niet heel begrijpelijk is, hoe een geëvacueerde vrouw ertoe komt te gaan verraden, dat de gastheer, bij wie zij is ingekwartierd, een radiotoestel heeft, dat hij had moeten inleveren: de man wordt vijf weken lang door de Duitsers vastgehouden¹⁰. Een kapster maakt misbruik van de vertrouwelijkheid, die onder de droogkap met haar klanten ontstaat door zonder aanwijsbare reden te verraden, dat een klant een Joodse onderduikster in huis heeft, die het verraad niet overleeft¹¹.

Nog triester is het, wanneer echtelijke ruzies door middel van verraad worden uitgevochten. Een man, die sinds 1930 van tafel en bed gescheiden is van zijn joodse vrouw, verzoekt de „S.D.” om te zorgen, dat zij wil scheiden. Daartoe is de „S.D.” niet in staat, maar die kan wel op een andere wijze voor de ontbinding van het huwelijk zorg dragen. De vrouw wordt gearresteerd en weggevoerd en komt om. De man krijgt 5 jaar¹². Dat kreeg ook de vrouw, die aangaf, dat haar Joodse man zonder ster op straat liep, wat verboden was. Ook zij raakte haar man op die manier kwijt¹³. De vrouw, die bij de razzia's op alle mannen beneden veertig jaar in februari 1945 aan de Duitse militairen meedeelde, dat zij haar man vergeten hadden, die ook beneden de veertig was, kreeg maar 1 jaar¹⁴. Dat kan dan ook misschien een impuls na een ruzie geweest zijn, maar dat was het in ieder geval niet van de vrouw, die de moeite nam om aan de „S.D.” het adres op te geven, waar haar man was ondergedoken, die uit de tewerkstelling in Duitsland weer naar Nederland gevlucht was. Hij werd gearresteerd en kwam om. De vrouw werd na de bevrijding gearresteerd en kreeg 15 jaar¹⁵.

In het algemeen kan men zeggen, dat het verraden van ondergedoken Joden en van illegale werkers door de rechter zwaarder werd opgenomen dan het verraden van kleinere, de Duitsers onwelgevallige handelingen. Dat is begrijpelijk, want voor de ondergedoken Joden betekende, arrestatie (althans tot aan het moment van de spoorwegstaking in september 1944) een vrijwel zekere dood en voor gearresteerde illegalen was vrijheidsbeneming zeker en de kans op omkomen groot. Daarom zien wij dan ook dit soort verraad gestraft worden met 5 tot 10 jaar. Verraad vaneen zender (waarbij en passant ook nog een Jodin omkomt) wordt met 8 jaar gehonoreerd¹⁶, van het oproepen tot staking met 6 jaar¹⁷.

439

440

Ook 8 jaar krijgt de verrader van het feit, dat op kantoor illegale geschriften worden vermenigvuldigd¹⁸ en de N.S.B.-onderwijzer, die ervoor zorg draagt, dat het hoofd van zijn school en het schoolbestuur wegens anti-Duitse activiteit gearresteerd worden, wordt tot 10 jaar veroordeeld¹⁹.

De rechter acht verraad van minder zware vergrijpen tegen de Duitse regels minder ernstig, omdat het risico voor de betrokkenen veel geringer was. Men mocht geen kunstenaars laten optreden, die geen lid van de Kultuurkamer waren. Dat gebeurde natuurlijk toch en wel bij mensen thuis. Het was uiteraard een in het oog van de Duitsers veel minder ernstig vergrijp dan illegaal werk. Verraad van een huisconcert bij de dokter op een Drents dorp werd maar met 1 jaar gestraft²⁰ en verraad van verspreiding van illegale lectuur is minder ernstig dan verraad van het drukken ervan²¹. Het aangeven van belediging van een voor „rotmoffin” uitgescholden Duitse vrouw²² of van het zingen van anti-Duitse liedjes in een café²³, werd door de Duitsers

niet hoog opgenomen en dus het verraad ervan ook door de Nederlandse rechter niet. Verraad van een schijnbaar onbenullig feit kon echter grote en onverwachte gevolgen hebben. Een vrouw verradt dat haar overbuurman een portret van Hitler vernietigd heeft. Hij wordt gearresteerd en doodgeschoten. Daardoor wordt de straf 5 jaar²⁴.

Dit alles zijn gevallen van incidenteel verraad, die individuele gevallen betroffen. Ernstiger wordt het, indien verraders niet alleen bepaalde personen aangeven, maar illegale daden, die door groepen verricht zijn. Dan wordt niet alleen één persoon verraden maar een netwerk. Het risico is daardoor veel groter, omdat het veel personen betreft. Men weet bovendien niet tot hoever de arrestaties zich zullen uitbreiden, wanneer enkelen van een netwerk gepakt worden en doorslaan.

Het loopt nog vrij goed af met de directeur van een gewestelijk arbeidsbureau, die de politie er kennis van geeft, dat ambtenaren van zijn dienst stamkaarten verduisteren en blanco Ausweise (die vrijstelling van tewerkstelling in Duitsland bewijzen) verschaffen: hij krijgt 15 jaar²⁵. De hulplandwachter, die de verblijfplaats van een neergestorte parachutist ter kennis van de Duitsers brengt, krijgt 20 jaar²⁶: de parachutist komt om en het risico was groot, dat de weg, waarlangs neergevallen vliegers weer naar Engeland werden teruggebracht aan de vijand bekend zou worden. De man, die de overval op het Amsterdamse huis van bewaring aan de Duitsers verried, heeft daarmee de dood van acht verzetsmensen veroorzaakt: hij wordt ter dood veroordeeld²⁷. Dat is ook het geval met de tekenaar, die negen collega's verradt, die gezamenlijk een zender ten behoeve van illegaal werk willen bouwen: vier van hun overleven dit verraad niet.

440

441

De verrader wordt in twee instanties ter dood veroordeeld, maar het vonnis wordt door gratieverlening omgezet in vrijheidsstraf²⁸. Ook de man, die zonder aanwijsbare reden een verzetsgroep te Apeldoorn verradt, waardoor in die groep slachtoffers vallen, wordt ter dood veroordeeld²⁹.

Even ernstig nam de rechter de gevallen op van verraders, die niet alleen namen en illegale bezigheden aan de Duitsers opgaven, maar die bovendien nog actief meewerkten om hun slachtoffer te doen gevangen nemen. Een vrouw vertelt aan een „S.D.”-er, dat zij de illegale werkster Esmé (van Eeghen) kan verraden. Zij arrangeert een ontmoeting in Amsterdam, waarbij Esmé gearresteerd wordt, wat tot haar dood leidt. De verraadster wordt ter dood veroordeeld³⁰. Een man vertelt dat hij tegen betaling van verzetsmensen de banleider W.A. Nederhorst van de N.S.B. zal neerschieten. Hij fingeert een aanslag in samenwerking met de „S.D.”; vier man worden gearresteerd. De verrader krijgt levenslang en kennelijk geen doodstraf omdat er geen slachtoffers zijn gevallen³¹. Een vrouw, die een verzetsgroep verradt maar eerst nog een groot bedrag in de wacht sleepte,

zogenaamd om de „S.D.” om te kopen, maar in werkelijkheid voor zichzelf, krijgt levenslang³² maar de Bijzondere Raad van Cassatie maakt er 14 jaar van met na afloop ter beschikkingstelling van de regering om voor onbepaalde tijd als psychopaat te worden verpleegd³³. De aannemer, die Joden voorspiegelde hen naar Engeland te zullen helpen, tegen betaling, maar hen na die betaling aan de „S.D.” overleverde, kreeg maar 15 jaar³⁴, vermoedelijk, omdat hier geen organisatie verraden werd en het risico van meer arrestaties niet bestond. Hier is een duidelijk verschil tussen deze uitspraak uit 1949 en een Haagse sententie uit het jaar 1945, waarbij iemand die twee ondergedoken Joden verraden had, ter dood veroordeeld werd: de straf werd door de Bijzondere Raad van Cassatie bevestigd³⁵. In 1945 had men nog geen voldoende inzicht in de hoeveelheid en het verschil in gevolgen van de verraadgevallen. Als men in alle zaken, die incidenteel verraad van slechts enkele mensen betroffen, de doodstraf had opgelegd, zou het aantal uitgesproken doodstraffen zeer groot geworden zijn. In 1949 was duidelijk, dat de regering dat niet wilde en door gratieverlening het aantal executies van doodstraffen wilde beperken. De rechter heeft zich toen kennelijk aan dit beleid aangepast. Dat wil overigens niet zeggen, dat hij niet in zeer zware gevallen ook in de laatste jaren van de bijzondere rechtspleging de doodstraf heeft opgelegd, en ook niet dat in die zware gevallen niet is geëxecuteerd.

Erger dan verraders gedroegen zich de N.S.B.-ers, die tegen het einde van de oorlog aan degenen, die zonder vorm van proces tegenstanders van de bezetter uit de weg ruimden, namen van anti-Duitsers opgaven.

441

442

Dat stond gelijk met een doodvonnis van de opgegeven personen. Een caféhouder te Asten gaf op die manier namen door aan de commandant van de landwacht, in augustus 1944. Dat kostte de burgemeester van Someren en Asten het leven. De caféhouder werd in twee instanties ter dood veroordeeld³⁶. Eenzelfde straf kreeg de waarnemende burgemeester van Hoogkarspel, die enkele anti-Duitse mensen opgaf aan de “S-D”-ers Viebahn en Kuiper, die vervolgens deze mensen vermoordden³⁷.

De opsomming van voorbeelden is tamelijk lang geworden. Het was anders dan bij de behandeling van de zaken tegen wapendragers en burgemeesters, nodig om de gevarieerdheid van de gevallen te laten zien. Alle gevallen van dienstneming bij do vijand zijn eenvormig, behoudens een grove indeling in Waffen-S.S.-ers en N.S.K.K.-ers. Hetzelfde geldt, in iets mindere mate, voor de burgemeesters. Ieder geval van verraad is echter individueel verschillend, in motieven, in uitvoering, in gevolgen. De hier gegeven voorbeelden bieden, mee dooreen zekere indeling in groepen van gevallen, een zeker inzicht in de variëteit van situaties, die de rechter voorgelegd kreeg en in de wijze, waarop hij op die situaties reageerde.

Intussen heb ik één categorie verraders nog onbesproken gelaten. Het zijn degenen, die erop uit waren zoveel mogelijk mensen aan te brengen, die zich schuldig maakten aan wat de bezetter als overtredingen van zijn wetten beschouwde. Zij spoorden systematisch gevallen op, die zij aan een of andere Duitse instantie konden verraden.

Bij die groep waren lieden als de nationaal-socialistische onderwijzer, die in 1944 in Groningen voor de „S.D.” ging werken. Hij zond zijn leerlingen zogenaamd als onderduikers de boer op om op die manier te weten te komen, welke boeren mensen verborgen hielden. De Bijzondere Raad van Cassatie verminderde de opgelegde doodstraf tot levenslange gevangenisstraf³⁸.

Maar tot die groep behoorden ook de zogenaamde V-Männer, verraders, die tegen betaling werkten voor Duitse opsporingsinstanties. Zij drongen vaak onder het mom van zelf verzetsman te zijn in illegale organisaties binnen om die dan vervolgens te verraden. Twee mannen die zo voor de Abwehr werkten, de Duitse contraspionage die het verzet bestreed, werden tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld³⁹. Het prototype van de verrader, die door zich als illegaal werker uit te geven talrijke slachtoffers heeft gemaakt, is Anton van der Waals geweest. Hij is in twee instanties ter dood veroordeeld en de straf is ten uitvoer gelegd⁴⁰.

442

443

Er zijn V-Männer geweest, die voor het Devisenschutzkommando werkten⁴¹ en voor de „S.D.”⁴². Sommigen specialiseerden zich in het opsporen van ondergedoken Joden. Een man, van wie in ieder geval ten processe vastgesteld was, dat hij 43 Joden en 7 anderen verraden had, tegen betaling, werd ter dood veroordeeld: hij spiegelde mensen voor, dat hij hen naar het buitenland kon brengen en leverde hen in plaats daarvan over aan de „S.D.” De doodstraf is ten uitvoer gelegd⁴³.

Een bijzondere plaats in deze rij neemt de kring in, die zich gevormd had om Ans van Dijk, een Joodse vrouw, die in Amsterdam woonde en onder de ban stond van de politieman Schaap. Zij deed zich als illegaal werkster voor en wist op die manier met behulp van enkele vriendinnen en een echtpaar, waarvan de vrouw eveneens Joods was, het vertrouwen te winnen. Velen vonden door haar toedoen de dood. Zij zelf werd ter dood veroordeeld en, als enige vrouw, gefusilleerd⁴⁴. Het echtpaar, dat met haar samen werk te, werd eveneens veroordeeld tot de doodstraf, die echter in dit geval niet ten uitvoer gelegd werd⁴⁵. De vriendinnen kwamen er met lichte straffen af⁴⁶. De vraag is, of in dit geval gratieverlening niet op haar plaats geweest zou zijn. De veroordeling tot de doodstraf valt niet uit de rij van andere soortgelijke gevallen van verraad op grote schaal. Het feit, dat Ans van Dijk joods was en dus in een uiterst kwetsbare positie verkeerde, had wellicht een motief voor gratieverlening kunnen zijn.

En hiermee kom ik tot de laatste categorie van vervolgingen op grond van artikel 26 die ik wil behandelen: degenen, die zelf in een zwakke positie tegenover de Duitse opsporingsinstanties verkeerden. Ik bedoel daarmee de gearresteerde illegale werkers en ondergedoken Joden en andere „goede” Nederlanders, die na arrestatie meer hebben losgelaten dan strikt nodig was.

Veel vervolgingen van gearresteerde Joden, die bij hun verhoor andere onderduikers of duikadressen verraden hebben, heb ik niet gevonden. Dat ligt in de rede. Een gearresteerde Jood werd, ook al had hij een enkel geval verraden, toch gedeporteerd. Velen kenden bovendien niet anders dan hun onderduikadres, dat uiteraard bekend was, en een schuilnaam van hun contactman. De „S.D.” was slechts dan bereid om Joden, die eenmaal gearresteed waren, vrij te laten, indien men ook verder profijt van hen kon trekken, met andere woorden indien zij bereid waren als V-man of -vrouw op te treden. Zij deden dit dan onder bedreiging, dat anders hun eigen leven en vaak dat van familieleden gevaar liep. Zij waren bijzonder gevaarlijk, omdat in beginsel niemand ervan uitging, dat een ondergedoken Jood een spion voor de bezetter was. De gevolgen plachten dan ook meestal ernstig te zijn. Op grond van die gevolgen werd een vrouw in Amsterdam in twee instanties tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld⁴⁷. Een Joodse man, die voor de Rotterdamse groep X werkte kreeg levenslang⁴⁸; zijn verraad had tengevolge dat verzetsmensen zijn gefusilleerd.

443

444

Een Duits-joodse vader en zoon, die reeds dadelijk na de bezetting als V-Männer voor de “S.D” zijn opgetreden werden tot 18 en 20 jaar veroordeeld. Wanneer men deze gevallen vergelijkt met hiervoor behandelde, dan valt het op, dat in geen een doodstraf is uitgesproken. Dit zal vermoedelijk wel daarin liggen, dat de rechter begrip had voor de positie, waarin men als Jood en zeker als gearresteerde Jood verkeerde. Niet treden in een voorstel om mede te werken betekende deportatie en dus de dood. Dat betekent niet, dat daarmee de medewerking geoorloofd wordt, maar wel dat de dwangpositie als verzachtende, straf verminderende omstandigheid in aanmerking kan worden genomen.

Ook anderen dan Joden konden om een of andere reden in handen van de Duitsers vallen en onder druk worden gezet om anderen te verraden. Na de opstand van de in Duitse dienst gepreste Georgiërs op Texel hebben de Duitsers Nederlanders, die zij van medeweten omtrent de opstand verdachten, opgepakt. Een zo gearresteerde boer verradt een van de Russen. Hij krijgt na de oorlog 6 maanden⁵⁰. Maar 19 jaar krijgt een man, die wegens zwarte handel gearresteed is en die onnodig uit angst vier van zijn klanten verradt, die wapens bij hem gekocht hebben. Twee van hen komen om⁵¹.

En thans de illegalen, die verraad plegen. Het probleem van deze categorie wordt niet gevormd door de mensen, die voor een betrekkelijk licht

vergrijs gepakt zijn en dan onmiddellijk als V-Mann gaan werken. Door hun verzetsverleden dringen zij gemakkelijk in in illegale groepen en hun activiteit is dan ook vaak desastreus, zoals die van de man die gearresteerd werd wegens het verspreiden van Vrij Nederland, en die vervolgens voor de Abwehr ging werken en de dood van veel agenten op zijn geweten had. Hij werd ter dood veroordeeld en is gefusilleerd ⁵². Slechts 15 jaar kreeg de man, die wegens Jodenhulp gepakt werd, en als V-Mann voor de „S.D.” is gaan werken⁵³, In beide gevallen liepen de betrokkenen een gering risico. Zij hadden misschien een aantal maanden in een concentratiekamp terecht kunnen komen; voor deze vergrijsen van verspreiding van illegale lectuur en Jodenhulp is niemand doodgeschoten. Gezien dit geringe risico hadden zij standvastiger moeten zijn en eventueel de consequenties van hun illegale werkzaamheid moeten dragen. Men kan niet zeggen, dat zij door overmacht gedrongen waren na hun arrestatie als permanente verrader te gaan optreden.

Het probleem wordt ook niet gevormd door de vrouw, die in het begin van de bezetting een verhouding had met mensen van de „S.D.”, die later in het verzet ging maar op grond van seksuele banden tenslotte haar gehele illegale omgeving weer aan de „S.D.” verried. Zij werd in twee instanties ter dood veroordeeld, maar werd niet geëxecuteerd ⁵⁴.

444

445

Het werkelijke probleem ligt bij de illegale werker, die gearresteerd wordt en dan wordt bedreigd en gemarteld. Naarmate hij meer weet, wordt de druk groter maar ook het gevaar voor anderen, indien hij doorslaat. Nu weet niemand, hoe lang hij onder druk van de Duitse verhoormethoden weerstand weet te bieden: dat ligt voor ieder verschillend. Men kan in een gevecht bij een overval nog zo moedig zijn en men kan inventief zijn in het om de tuin leiden van de Duitsers: niemand weet, hoe lang zijn onverschrokkenheid en zijn inventiviteit bij arrestatie blijven stand houden. Dit doorslaan van een gearresteerde kameraad is een van de risico's van illegaal werk geweest. Men heeft er, althans in de late jaren van de bezetting rekening mee gehouden, door af te spreken, dat bij aanhouding van een lid van de groep alle activiteit binnen een bepaalde tijd (bij voorbeeld 24 uur) zou zijn opgerold en naar andere adressen verplaatst, zodat de gearresteerde zonder gevaar voor de collega's de waarheid kon spreken: hij behoeft op die manier maar een betrekkelijk korte tijd aan de verhoormethoden weerstand te bieden.

Indien een oprechte verzetsman na zijn arrestatie nu toch doorslaat, rijst voor de rechtspleging de vraag, of hier sprake is van strafbaar verraad. Kan men hem verwijten, dat hij onder mishandeling namen en adressen prijs geeft of moet men aannemen, dat hier sprake is van overmacht? Om dat te beoordelen moet men zowel de zwaarte van de door de Duitsers uitgeoefende druk kennen als het weerstandsvermogen van de gearresteerde.

Men moet standaards aanleggen aan de mate van inventiviteit, die men onder deze bezwarende omstandigheden nog aan de dag moet leggen door leugens te vertellen, die in staat zijn de Duitse opsporingsambtenaren om de tuin te leiden. Dit lijkt voor een rechter een onmogelijke opgave. Het is dan ook niet te verwonderen, dat het vervolgingsbeleid en de rechtspraak in deze soort zaken geen duidelijke lijn vertonen. In het ressort van het bijzondere gerechtshof in den Haag zijn zaken tegen doorslaande gearresteerde verzetsmensen nooit vervolgd. Wanneer het om bona fide illegale werkers ging, nam de procureur-fiscaal aan, dat zij zonder in een situatie van overmacht te verkeren niets zouden hebben losgelaten ⁵⁵.

In de ressorten, waar dit beleid niet gevolgd werd, bleef het probleem van het moeten afwegen van dwang en standvastigheid in volle omvang bestaan. De Grote Adviescommissie der Illegaliteit, die wij hiervoor al bij de behandeling van de vrijlating van lichte gevallen hebben zien optreden, neemt het initiatief om het vraagstuk bij de regering ter tafel te brengen.

445

446

Op 25 januari 1946 stelt zij in een brief aan de minister-president Voor om één of meer sieraden in te stellen, die de procureurs-fiscaal kunnen adviseren over het al dan niet vervolgen van verraad door gearresteerde illegalen. Juist illegalen zelf kunnen het beste beoordeler welke uitwijkmogelijkheden de gearresteerde nog te zijner beschikking had. In die brief geeft de Grote Advies-Commissie de richtlijnen, die zij aan het vervolgingsbeleid zou willen aanleggen. Die richtlijnen luiden als volgt:

“Richtlijnen voor de Ereraad.

Illegale werkers dienen slechts dan vervolgd te worden voor feiten, die door hen gedurende een periode waarin zij zich in de macht bevonden van Duitse of ten behoeve daarvan werkend Nederlandse, politieke of Wehrmachts-organen, zoals bijv., na arrestatie, omtrent personen of verhoudingen in de illegaliteit bekend werden gemaakt, indien:

- a. een redelijk vermoeden bestaat, dat door hen opzettelijk een dubbele rol is gespeeld, m.a.w. zij hun illegale werk hebben gebruikt als dekmantel voor hun werk ten behoeve van ge noemde instanties,
- b. zij zich hebben aangeboden als spion voor de genoemde organen met vrijlating als contraprestatie en zij dit aanbod na vrijlating hebben gerealiseerd,
- c. zij zonder enige pressie of dwang van buitenaf, die bijv. ook niet verklaard kan worden uit de omstandigheden waaronder de arrestatie plaats vond, een zodanige hoeveelheid feite: en verhoudingen omtrent de illegaliteit hebben bekend ge maakt, dat zulks een

onmiddellijk gevaar opleverde voor de in vrijheid verkerenden.”

De onder a en b in deze richtlijnen genoemde gevallen heb ik hiervoor weergegeven als gevallen, die geen probleem opleveren. Ik heb veroordelingen in die gevallen vermeld. De situatie onder zal zich niet licht hebben voorgedaan: zonder enige pressie of dwang zal vermoedelijk geen illegale werker verraad hebben gepleegd. Of de Grote Advies-Commissie met deze drie punten heeft willen uitdrukken, dat wanneer er van enigerlei dwang sprake was, niet tot vervolging zou moeten worden overgegaan, is niet duidelijk. Dat zou het Haagse standpunt zijn geweest. De Commissie heeft echter nimmer geprotesteerd tegen vervolgingen van doorgeslagen verzetsmensen onder dwang. Zij heeft in haar adviezen in concrete gevallen dwang en standvastigheid afgewogen.

Op 7 februari 1946 schrijft de directeur-generaal Ter Veer aan de Grote Advies-Commissie, dat de minister van justitie het o prijs zal stellen, indien een landelijke ereraad de procureurs-fiscaal wil adviseren omtrent al dan niet vervolging. Bovendien kan de ereraad ook de gewone justitie van advies dienen, indien me daar overweegt bij voorbeeld gevallen van liquidaties van potentiële verraders door de illegaliteit gedurende de bezetting als moord te vervolgen⁵⁶.

446

447

Op 21 maart 1946 meldt de Grote Advies-Commissie aan het directoraat-generaal de samenstelling van de Landelijke Ereraad. Voorzitter is mr. G.J. van Heuven Goedhart, in Londen minister van justitie, (later vervangen door J. Smallenbroek). Leden zijn de heren S. Schootstra, prof. dr. A. de Froe, prof. dr. H. van Rooij en C. F. Overhoff.

De ereraad heeft in een aantal gevallen geadviseerd. De procureurs-fiscaal in Amsterdam en Arnhem wonnen in sommige gevallen zijn advies in, evenals bij revisieverzoeken de Bijzondere Raad van Cassatie en (na overdracht van de bijzondere rechtspleging aan de gewone rechter) de Hoge Raad.

Hoe moeilijk de beoordeling van de gevallen van doorslaan is, blijkt wel uit een paar voorbeelden. Een illegale werker verraadt na zijn arrestatie wapendepots van de illegaliteit aan de Duitsers. Zijn beroep op overmacht wordt door het bijzonder gerechtshof in Amsterdam verworpen: hij krijgt 1 jaar⁵⁷. De Bijzondere Raad van Cassatie echter beveelt een nader onderzoek naar de feiten, waarop het beroep op overmacht berust⁵⁸. De ereraad neemt aan, dat de verzetsman slachtoffer is geworden van Duitse dwang en chantage en dat er dus wel sprake is van overmacht.

Het bijzonder gerechtshof te Amsterdam veroordeelt twee broers, die beschuldigd waren van verraad van de Vrij Nederland-groep tot 1 jaar

voorwaardelijk⁵⁹. Uit de voorwaardelijke veroordeling blijkt de aarzeling van het hof al: als er werkelijk van verraad sprake was, had een ernstige veroordeling gepast, en als er sprake was van overmacht hadden de verdachten vrijuit moeten gaan. De Bijzondere Raad van Cassatie vernietigt de Amsterdamse sententie dan ook⁶⁰ en verwijst de zaak voor nadere behandeling naar het bijzonder gerechtshof te Arnhem. De procureur-fiscaal in Arnhem vraagt advies aan de Landelijke Eereraad, die na onderzoek tot de conclusie komt, dat de Amsterdamse uitspraak onjuist is. Het hof spreekt de verdachten vrij⁶¹.

Een lid van een communistische verzetsgroep wordt gepakt. Daarna worden een aantal leden van die groep eveneens gepakt. Van hen komen een aantal om. De vraag rees, in hoeverre de eerste gearresteerde verzetsstrijder schuld was aan de arrestatie van de anderen. De procureur-fiscaal in den Haag (die in beginsel geen doorslaande verzetsmensen vervolgde) achtte dit geval kennelijk zo duidelijk, dat hij de zaak bij het Haagse hof aanbracht. Dat veroordeelde tot 3 jaar.

447

448

In cassatie werd een deel van de gevallen bewezen verklaard en de man daarvoor tot 1,5 jaar veroordeeld, voor de onbewezen gevallen werd de zaak naar Amsterdam verwezen voor nader onderzoek. Het hof daar ontslaat hem ter zake van die gevallen van rechtsvervolging. Als de veroordeelde later herziening van de vonnissen vraagt op grond van in de zaak nog niet behandelde nieuwe feiten, vraagt de Bijzondere Raad van Cassatie de Landelijke Eereraad om advies. Deze geeft als zijn mening, dat uit niets blijkt, dat het juist deze veroordeelde was die de andere leden van de groep verraden heeft. Het is onjuist de arrestatie van de andere groepsleden aan hem te verwijten, aangezien er meer leden gearresteerd zijn en de Duitsers zeer wel uit datgene, wat ieder van hen geoorloofd losliet, de legpuzzel omtrent de groep in elkaar konden hebben gelegd. Het advies is niet gevolgd⁶³.

Een laatste voorbeeld. In januari 1945 wordt een topman van de L.O. (Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers) gearresteerd. Hij gaf inlichtingen en een schema met namen aan de Duitsers prijs. Op allerlei verzetstechnische gronden meent de Eereraad, dat hem dat niet aangerekend kan worden: hij adviseert echter een voorwaardelijke straf. Het bijzonder gerechtshof in Amsterdam veroordeelt hem tot een geldboete van f500⁶⁴. Een dergelijk beleid verdient weinig bewondering. Ofwel er was verraad in het spel en dan is een behoorlijke straf op zijn plaats, ofwel er is geen verraad en dan behoort vrijspraak te volgen. Uit de opgelegde straf moet men de indruk krijgen, dat er sprake was van een beetje verraad. En dat is onbestaanbaar.

De verwijzingen in de eerste twee gevallen, de aarzelende straf-toemeting, die kool en geit schijnt te willen sparen: zij zijn een demonstratie

voor het gelijk van de Haagse procureur-fiscaal, die dit soort zaken niet vervolgde (maar die zich in het geval van de communistische verzetsgroep ook kennelijk vergist heeft). Het is begrijpelijk, dat degenen, die zich dooreen collega verraden achtten, op strafvervolgning aandrongen. Het was de taak van het openbaar ministerie geweest die klagers erop te wijzen, dat arrestaties nadat een collega was opgepakt niet noodzakelijkerwijze het gevolg van doorslaan (en zeker niet van te snel doorslaan) van die collega behoeften te zijn: de Landelijke Eerraad heeft er terecht op gewezen. Maar het openbaar ministerie had de klagers een belangrijker omstandigheid moeten meedelen: dat de vraag, of en wanneer men iets omtrent andere verzetsmensen mag prijs geven, niet is een juridische vraag maar een van ethiek. Gearresteerde verzetsmensen behoeften niet op clementie van de Duitsers te rekenen. Het ging er dus om, of men zijn eigen leven en eventueel ook dat van zijn gezin behoorde op te offeren ter wille van anderen. Dat is een vraag, die ieder in eigen geweten moet beslissen, en die de rechter niet achteraf voor ons kan gaan uitmaken. Hij heeft dan ook getracht de beslissing te omzeilen. Het zou beter geweest zijn, indien overal het Haagse voorbeeld gevolgd was. Het zou goede verzetsmensen, die misschien niet altijd even sterk waren geweest, een heleboel leed hebben bespaard.

448

449

Mishandelaars

Er is gedurende de bezetting veel mishandeld: door Duitse en Nederlandse politieambtenaren tijdens verhoren, door de Nederlandse landwacht bij arrestatie, in gevangenissen en concentratiekampen, Mishandeling maakte deel uit van de terreur, die door de bezetter en zijn handlangers werd uitgeoefend. Die terreur bestond uit voortdurende controles op persoonsbewijzen op wegen en straten en in treinen, uit onverwachte huiszoeken, uit ruwe bejegening en bedreiging van het publiek, uit arrestaties, uit mishandeling, uit moord als het uitkwam, uit brandstichting. Niemand was zeker van zijn veiligheid. Rechtsmiddelen waren niet aanwezig. Klagen bij hogere instanties had geen effect. Men was overgeleverd aan de willekeur van politie, landwacht (een soort hulppolitie), S.S.-kommando's, Arbeitskontroll Dienst.

Wanneer men, zoals in dit boek, de bezetting beziet vanuit het standpunt van de bijzondere rechtspleging, dan betekent dat, dat wij de juridische onderscheidingen moeten gebruiken, die ook de rechter verplicht was aan te houden. Terreur nu is geen juridische categorie: er is geen artikel in het wetboek van strafrecht of in het Besluit Buitengewoon Strafrecht, dat terreur strafbaar stelt. Het zou ook een moeilijk en niet nauwkeurig te omschrijven feit zijn. Wel vinden wij als strafbare feiten moord, mishandeling, vrijheidsberoving, brandstichting. Het openbaar ministerie moest dus altijd in

de wet omschreven feiten te laste leggen en de rechter moest altijd dergelijke feiten bewezen verklaren en op grond van die feiten veroordelen. Wat de historicus met vrij grote trefzekerheid als terreur kan beschrijven, valt voor de rechter uiteen in een aantal feiten, die gesplitst zijn naar hem door de wet opgelegde criteria. In de werkelijkheid was de terroriserende landwachter of S.D.-er zowel mishandelaar als moordenaar, stak hij huizen in brand en stelde hij gearresteerde Joden bloot aan vervolging. Ik zal de reactie van de rechter op deze terreur beschrijven onder de paragraaf „mensenjagers”. Daaraan vooraf gaat evenwel de behandeling van de gevallen, waarin vrijwel alleen sprake was van mishandeling of van moord.

Ik moet hier een opmerking maken voordat ik overga tot de behandeling van de volgende paragrafen. Ik behandel hier alleen vervolgingen tegen Nederlanders. Natuurlijk hebben ook Duitsers zich schuldig gemaakt aan terreurhandelingen, aan mishandelingen en moorden.

449

450

Om juridische redenen echter was de positie van deze Duitsers, die militaire leden van de bezettende macht waren, verschillend van die van de Nederlandse verdachten. In een volgend hoofdstuk zal ik de vervolging van deze Duitsers behandelen, die in de juridische wetenschap met oorlogsmisdadigers worden aangeduid: dat betekent militairen, die de wetten van de oorlog overtreden hebben.

Van mishandeling en van niet anders dan mishandeling was sprake bij de bewakers van de concentratiekampen, die ook in Nederland door de Duitsers waren ingericht. Het waren de kampen in Amersfoort, Vught en Ommen. In het laatste kamp werden ook zwarte handelaars opgesloten, die door de Nederlandse rechter tot een gevangenisstraf van meer dan drie maanden veroordeeld waren. Wij herinneren ons, dat het gerechtshof te Leeuwarden in een arrest publiekelijk verklaarde een verdachte tot een geringere straf te veroordelen (hoewel hem meer dan drie maanden toekwam), omdat men niet bereid was iemand te veroordelen tot een verblijf in een Duits concentratiekamp met een on-Nederlands regiem. Dat kwam de raadsheren, die het arrest gewezen hadden, op ontslag te staan.

Ik geef van veroordelingen van bewakers van alle drie kampen enkele voorbeelden. Eén bewaker uit Ommen werd wegens ernstige mishandelingen ter dood veroordeeld⁶⁵, een andere kreeg in eerste aanleg dezelfde straf maar zag die in cassatie tot 20jaar verminderd⁶⁶. Twee anderen kregen 18 en 12 jaar⁶⁷.

Een vrouwelijke bewaakster uit Vught werd tot 20 jaar veroordeeld⁶⁶ en een mannelijke collega tot 10jaar⁶⁹.

Onder de bewakers uit Amersfoort viel één doodstraf (in cassatie verminderd tot 15 jaar met terbeschikkingstelling van de regering als psychopaat)⁷⁰, en verder straffen, die van 6 tot 20 jaar varieerden⁷¹.

Zoals er „goede” burgemeesters en politiemensen waren, die incidenteel „foute” daden hebben gepleegd, zo waren er in de kampen ook mishandelaars die niet tot het „foute” kamppersoneel behoorden. De Duitsers hadden in die kampen een systeem van zelfbestuur van de gevangenen, dat meebracht, dat bepaalde aangewezen gevangenen verantwoordelijk gesteld werden voor de gang van zaken, zoals de Duitsers die wensten. Die blokoudsten, Kapo's, exercitiecommandanten moesten dan hun ondergeschikte medegevangenen slaan. Zij werden dus door de Duitsers medeplichtig gemaakt aan de terreur in het kamp. Het was voor hen natuurlijk moeilijk uit te maken, waar de grens lag van wat zij nog wel en wat zij niet meer konden doen: sloegen zij niet, dan raakten zij niet alleen hun bevoorrechte positie kwijt, maar dan werden zij zelf gestraft.

450

451

Sloegen zij te hard, dan moesten zij rekenen met een vervolging wegens mishandeling na de bevrijding. Dergelijke vervolgingen zijn dan ook ingesteld. Een Kapo uit Ommen kreeg 5 jaar⁷², een knuppelende exercitiecommandant uit Amersfoort 3⁷³ en twee blokhoofden uit dat kamp respectievelijk 2⁷⁴ en 1 jaar⁷⁵. De rechter nam in deze gevallen aan, dat geslagen was ook wanneer er geen Duits toezicht aanwezig was en wanneer dat slaan had kunnen worden vermeden. Voor het „normale” slaan van medegevangenen in opdracht van de Duitsers is nooit vervolgd: daarvoor werd terecht noodtoestand aangenomen.

Moordenaars

Ik heb het al herhaaldelijk gezegd: wie de geschiedenis ziet door de bril van de rechtspraak, krijgt een vertekend beeld. Het gepleegd hebben van een moord is voldoende voor het openbaar ministerie om de doodstraf te eisen en voor de rechter om die op te leggen volgens het Besluit Buitengewoon Strafrecht. Dat betekent, dat men om tot een veroordeling te komen enkele van de ernstigste feiten uitzoekt. Mensenjagers, die maandenlang bepaalde plaatsen hebben geterroriseerd, verschijnen in de processtukken dan als plegers van een of meer ernstige feiten. Een landwachter, die de doodstraf krijgt, omdat hij in koelen bloede een arrestant neerschiet⁷⁶, heeft meer op zijn geweten: hij heeft ook goede Nederlanders gearresteerd, huiszoekingen verricht, vermoedelijk mishandeld. De S.S.-ers, die de burgemeesters van Someren en Asten hebben neergeschoten en daarom ter dood veroordeeld zijn⁷⁷, hebben ongetwijfeld ook andere terreurdaden verricht.

Dit zijn niet de gevallen die ik onder dit hoofd „moordenaars” wil behandelen. Zij zullen hierna besproken worden in de paragraaf, die „mensenjagers” is getiteld. In dit onderdeel wil ik twee soorten moordenaars

ten tonele voeren in het bewustzijn van de juridische vertekening van de historische werkelijkheid. Het betreft de Nederlandse leden van de Duitse Ordnungspolizei, die aan executies van Nederlanders onder het standrecht hebben deelgenomen, en in de tweede plaats de plegers van Silbertanne-moorden.

In de zomer van 1944 kreeg de Sicherheitspolizei bij Führer-befehl de bevoegdheid om gearresteerde illegale werkers zonder vorm van proces op straat neer te schieten. De Nederlandse wachtmeesters van de Duitse Ordnungspolizei, die dergelijke opdrachten hebben uitgevoerd, zijn vervolgd. De Bijzondere Raad van Cassatie legde deze medewerking aan de terreur een gevangenisstraf op van 20 jaar, soms als de eerste rechter een lagere straf had gegeven ⁷⁸, soms wanneer die juist strenger was geweest ⁷⁹. In enkele gevallen echter werd hetzij levenslange gevangenisstraf ⁸⁰ of zelfs de doodstraf opgelegd.

451

452

Maar dan moest er behalve het deelnemen aan executies nog iets bijkomen, zoals het plegen van allerlei misdaden bij de politieke politie te Delft ⁸¹ of het mishandelen van arrestanten ⁸². In twee gevallen, die een jaar tevoren door het bijzonder gerechtshof in den Haag beslist waren, werd de doodstraf opgelegd, kennelijk zonder dat cassatie was toegestaan ⁸³: de straf wen! overigens niet ten uitvoer gelegd.

Tussen september 1943 en september 1944 werden door de Sicherheitspolizei de zogenaamde Silbertanne-acties uitgevoerd. ⁸⁴ Wanneer door de illegaliteit een aanslag op een N.S.B.-er was gepleegd werden in de omgeving door de Sicherheitspolizei enkele slachtoffers uitgezocht, die dan door sluipmoord om het leven werden gebracht. Men belde bij voorkeur in het donker aan. vroeg de betrokkene te spreken en als hij aan de deur verscheen werd hij door onbekende, niet in uniform geklede mensen doodgeschoten. Zo is de schrijver A.M. de Jong vermoord. De moordenaars waren aanvankelijk georganiseerd in vijf verschillende groepjes, later zijn die tot één commando-Feldmeijer samengevoegd.

Feldmeijer zelf de leider "Voorman" van de Germaanse S.S., heeft de oorlog niet overleefd. De chef van het Groningse Silbertannekommando werd ter dood veroordeeld ⁸⁵. Dat was de normale straf voor deze moordenaars ⁸⁶. Slechts een enkele maal werd levenslange gevangenisstraf opgelegd ⁸⁷.

Mensenjagers

Terwijl in onze vorige hoofdstukken over de rechtspraak slechts bij uitzondering sprake was van oplegging van de doodstraf, zagen wij in dit

hoofdstuk, dat die straf als regel werd opgelegd aan Silbertanne-moordenaars. In deze paragraaf zullen wij het hebben over de mensenjagers en wij zullen zien, dat aan deze categorie veelvuldig de doodstraf is opgelegd, zij het ook dat die lang niet altijd werd geëxecuteerd maar door gratieverlening in levenslange gevangenisstraf werd omgezet. Onder mensenjagers moet men degenen verstaan, die feitelijk de Duitse terreur uitgeoefend hebben. Zij arresteerden ondergedoken Joden, illegalen, mishandelden arrestanten, staken huizen in brand, schoten arrestanten dood. Velen onder hun arrestanten hebben het er niet levend afgebracht.

De mensenjagers konden hun activiteit langs verschillende ingangen bedrijven. Het merendeel bestond uit politiemensen. Vrijwel allen waren die ingedeeld in speciale eenheden, die het opsporen van ondergedoken Joden ten doel hadden of de bestrijding van het verzet.

452

453

Er zijn er, die voortkomen uit het Bureau Joodse Zaken in Amsterdam⁸⁸, uit de Haagse documentatiedienst⁸⁹, uit de Rotterdamse inlichtingendienst⁹⁰ uit de politieke politie in Utrecht⁹¹. Zij zetten hun carrière vaak voort met een detachering bij de „S.D.”⁹², soms bij een onderdeel dat zich speciaal met het opsporen van Joodse onderduikers bezig hield zoals het Haagse referat IV⁹³, de Amsterdamse Zentralstelle für jüdische Auswanderung⁹⁴. Maar daarmee was hun carrière niet beëindigd. Na de snelle opmars van de geallieerden in september 1944 (dolle Dinsdag) zochten vrijwel allen, die hierboven zijn genoemd, een naar zij meenden goed heenkomen in de buurt van de Noordelijke Duitse grens, denkende dat de geallieerde aanval uit het Zuiden zou komen. Die kwam echter uit het Oosten en zo liepen zij in de fuik. Zij werden actieve medewerkers van de „S.D.” in Groningen, Friesland, Twente, en moesten eventueel hun specialisering in het opsporen van Joodse onderduikers opgeven. Zij hielden zich op hun nieuwe standplaats meer in het algemeen met mensenjagen bezig.

Er zijn ook politiemensen geweest, die niet bij een speciale eenheid waren ingedeeld, maar die uit hoofde van hun eigen politiebevoegdheid op Joden en illegalen jaagden. De majoor, hoofd van de politie te Tilburg, wordt wegens het arresteren van ondergedoken Joden (zeker 11 van wie verscheidene overleden zijn) tot de doodstraf veroordeeld⁹⁵. De commandant van de politie in Velsen laat talrijke ondergedoken Joden arresteren, die allen omgekomen zijn. Van de door hem gearresteerde illegale werkers zijn er vier omgekomen. Hij geeft bovendien namen van anti-Duitse Nederlanders op, van wie een door een Silbertanne-actie het leven verliest. Hij wordt ter dood veroordeeld⁹⁶ en is gefusilleerd. De majoor commandant van de marechaussee te Arnhem gaf zijn ondergeschikten opdracht ondergedoken Joden en illegalen in hechtenis te nemen. Hij heeft zelf zeker 19 personen gearresteerd. Ook hij werd ter dood veroordeeld en

ook dit vonnis is ten uitvoer gelegd⁹⁷. Zijn handlanger, die een verzetsman gedood had en mishandeld heeft, bracht het er bij het Bossche gerechtshof met 20 jaar af, maar de Bijzondere Raad van Cassatie verhoogde die straf tot levenslang⁹⁸. De groepscommandant van de politie in achtereenvolgens Didam, Putten en Ruurlo heeft in die plaatsen ook verzetsmensen en ondergedoken Joden gearresteerd zonder dat iemand hem daartoe opdracht had gegeven: de opgelegde levenslange gevangenisstraf werd door de Bijzondere Raad van Cassatie verminderd tot 20 jaar⁹⁹. De commandant van de politie te Naarden, ook een vrijwillige mensenjager, kreeg 15 jaar⁹⁹³.

453

454

Gedurende een half jaar in 1943 is ter assistentie van de gewone politie (die behoudens uitzonderingen als hierboven vermeld niet aan jacht op ondergedoken Joden deed) en van de gespecialiseerde afdelingen als het Bureau Joodse Zaken in Amsterdam de Hausraterfassung (Einsatzstab Rosenberg) ingeschakeld bij de opsporing van Joodse onderduikers. Hollanders, die daaraan meededen kregen straffen van 15 tot 20 jaar¹⁰⁰ een enkele ook de doodstraf¹⁰¹. In Amsterdam werd een speciale groep voor dit werk gevormd, waarvan de leden per opgehaalde Jood een premie kregen: de Kolonne Henneicke. Een van de leden van deze groep is zelf gearresteerd wegens hulp aan Joden: hij kwam er met 0 jaar en ter beschikkingstelling van de regering af¹⁰². Er zijn onder deze Jodenjagers veel doodstraffen gevallen, de eerste in juni 1946, maar ook nog in 1949¹⁰³.

Men behoefde geen politieman te zijn om terreur te bedrijven. In 1945 opereerde een speciale groep uit de Nederlandse Waffen- S.S. ter opsporing van illegale werkers, het Jagd-kommando Zeppelin, ook naar de commandant Kommando-Pieters genoemd. Deze groep heeft zich in het bijzonder in Brummen en in Loosdrecht schuldig gemaakt aan het arresteren en mishandelen van verzetsmensen. De commandant werd ter dood veroordeeld¹⁰⁴ en gefusilleerd. Van een ander werd de aanvankelijk opgelegde doodstraf door de Bijzondere Raad van Cassatie verminderd tot levenslange gevangenisstraf¹⁰⁵ en van weer een ander tot 7 jaar met ter beschikkingstelling¹⁰⁶. Het lid van het Kommando, dat zich als ondergedoken verzetsman had uitgegeven en zo velen verraden had kwam er het beste af: hij kreeg maar 15 jaar¹⁰⁷.

Ook leden van de Arbeitskontroll Dienst, die eigenlijk ingesteld was om mannen op te sporen, die zich aan de Arbeitseinsatz in Duitsland door onderduiken onttrokken hadden, maakten misbruik van hun bevoegdheid om ter gelegenheid van door hen uitgeoefende controles Joden en andere onderduikers te arresteren. De man, die bekend stond als de beul van Venlo, was zo iemand. Hij heeft een Joods echtpaar doodgeschoten, waarvan de man 86 jaar oud was. Het was trouwens niet zijn enige moord. Hij werd ter dood veroordeeld¹⁰⁸. Een collega van hem, die het doodschieten had

achterwege gelaten, kreeg slechts levenslang ¹⁰⁹ .

Het mensenjagen, het uitoefenen van terreur, is een persoonlijke zaak van de betrokkenen geweest. Er zijn veel N.S.B.-politiemensen geweest, die zich niet aan het mensenjagen hebben schuldig gemaakt. Anderen - hierboven en in het hoofdstuk over de berechting van politiemensen werden daarvan voorbeelden gegeven — zijn op eigen verantwoordelijkheid met gebruikmaking van hun politiebevoegdheden Joden en onderduikers en verzetsmensen gaan arresteren.

454

455

Voorzover zij gedetacheerd waren bij onderdelen als het bureau Joodse Zaken van de Amsterdamse politie of bij een „S.D.”-bureau berustte die detachering op vrijwilligheid, behoudens een heel enkele uitzondering. De mensen van het Arbeitskontroll Kommando waren voor dit werk formeel niet ingehuurd. De mensen van de Kolonne Henneicke joegen tegen betaling medemensen de dood in.

Het duidelijkst bleek het persoonlijke karakter van het mensenjagen bij de Nederlandse Landwacht. Dat was een medio november 1943 opgerichte organisatie van leden van de N.S.B. „tot handhaving van de openbare orde en tot bescherming van leven en goed van de ordelievende bevolking”, zoals de betrokken verordening het formuleerde. Om die taak te kunnen uitoefenen kregen de leden van de landwacht bepaalde politiebevoegdheden. Er waren, schrijft de Jong, een twaalf- tot dertienhonderd beroeps-landwachters en negenduizend part-timers¹¹⁰.

Hoe deze landwachters hun taak zouden uitoefenen, hing voor het grootste deel van henzelf af. Men hoefde geen huiszoekingen te gaan doen en zeker niet te mishandelen. Er zijn gevallen geweest van berechting door een tribunaal van landwachters, die zich correct gedragen hebben en die er met 2 jaar internering met aftrek van ondergane bewaring afkwamen¹¹¹ of zelfs met internering gelijk aan de ondergane bewaring¹¹² . Voor anderen echter, voor wie het mensenjagen een aantrekkelijke sport was, lag misbruik van hun bevoegdheden voor de hand. Enige controle werd kennelijk niet uitgeoefend en de door individuen uitgeoefende terreur kon ongehinderd zijn gang gaan.

De mensenjagers uit de landwacht, die niet anders gedaan hebben dan arresteren, overvallen plegen op huizen, waar men illegalen of onderduikers vermoedde, brandstichten en mishandelen werden al naar gelang van de aard van hun activiteit gestraft met tussen 8 en 15 jaar gevangenisstraf¹¹³ .

Vaak bleef het hier niet bij. Arrestatie van Joden leidde in de maanden na september 1944 niet meer regelrecht tot hun dood, omdat deportatie onmogelijk geworden was door de spoorwegstaking. Arrestatie van illegalen was echter juist in die maanden gevaarlijker geworden dan tevoren, omdat zij bij overlevering aan de Duitsers zonder vorm van proces konden worden

doodgeschoten.

Daar komt bij, dat de landwacht van Rauter de „bevoegdheid” had gekregen om zelf, indien bij arrestatie een wapen getrokken werd, tot schieten over te gaan. Daarbij mocht niet alleen op degene, die een wapen trok worden geschoten, maar op de gehele groep, die aangehouden werd^{113a}.

455

456

Aan landwachters, die zich aan deze terreur schuldig maakten werd wel levenslange gevangenisstraf opgelegd¹¹⁴. Men vindt in de bewezenverklaring dan een opsomming van wat de veroordeelde gedaan heeft: deelnemen aan razzia's en huiszoekingen, lopen van patrouilles, aanhouden en aan Duitsers overleveren van illegale werkers en van mensen, die zich aan de arbeidsinzet onttrokken hadden. Het is een poging om een juridisch relevante omschrijving te geven van wat in het gewone spraakgebruik terreur genoemd wordt.

Aan commandanten van landwachteenheden, die de terreur bevorderd hebben, werd wel de doodstraf opgelegd, zeker indien de gearresteerde illegalen de oorlog door zijn toedoen niet hadden overleefd¹¹⁶. De doodstraf kregen ook de landwachters, die niet alleen daden van terreur hadden begaan, maar die bovendien mensen hadden doodgeschoten¹¹⁷. Een in 1926 geboren landwachter had in koelen bloede vier maal een arrestant neergeschoten: het Amsterdamse hof veroordeelde hem ter dood, maar in cassatie werd die straf wegens zijn jeugdige leeftijd in levenslange gevangenisstraf veranderd¹¹⁸. Een aantal landwachters, die gezamenlijk iemand doodschoten, kregen ieder levenslang¹¹⁹.

De mensenjagers hadden op het platteland makkelijker werk dan in de steden. De plaatselijke politiemensen, die zich voor deze bezigheid inzetten en de landwachters, die uit de plaatselijke N.S.B.-ers gerekruteerd werden, kenden de mensen. Zij wisten of konden vermoeden, wie illegale werkers in hun plaats waren. Onder de gegeven voorbeelden zijn er veel van terreur in kleine plaatsen. Ik noemde al de politiecommandant in achtereenvolgens Didam, Putten en Ruurlo; de commandant van de gemeentepolitie in Naarden; de Haagse politiemans van de documentatiedienst, die na dulle dinsdag in Almelo bij de „S.D.” ging werken. Er was een hulppolitieman in Meppel, die de dood van velen op zijn geweten had¹²⁰. Van de veroordeelde landwachters waren er uit Raalte, Steenderen, Rockanje, Scherpenzeel, Zwolle, Grotégast, Beilen, Oostmarsum.

Een duidelijk voorbeeld van ernstige terreur is Velsen. Zowel de burgemeester als de commandant van de politie waren mensenjagers. Beiden zijn ter dood veroordeeld en gefusilleerd¹²¹. Door toedoen van de burgemeester zijn 17 mensen omgekomen, de politiechef werd de dood van één Silbertanneslachtoffer, van vier illegale werkers en van talloze Joden te laste

gelegd. Zij werden bij de uitoefening van hun werk o.a. bijgestaan door een landwachter, die levenslang kreeg¹²². Een wachtmeester van de politie ter plaatse werd tenslotte maar tot 1 jaar veroordeeld¹²³.

456

457

Nabeschouwing

Het is wel duidelijk, dat de rechter aan de verraders, mishandelaars, moordenaars en mensenjagers de zwaarste straffen heeft opgelegd. Voor zover in de vorige hoofd stukken over de rechtspleging bleek, dat burgemeesters of politiemensen ter dood veroordeeld zijn, is dat omdat zij verraders of terreurbedrijvers waren. In de loop van de tijd is geen duidelijk verschil te constateren in de toegepaste strafmaat. Mensenjagers werden van 1946 tot 1951 ter dood veroordeeld, indien hun optreden de dood van hun slachtoffers ten gevolge had gehad. De verrader van der Waals is nog in 1949 in laatste instantie ter dood veroordeeld, evenals een Silbertannemoordenaar.

Omtrent de omvang van de terreur blijkt in dit hoofdstuk weinig. Er is alleen maar dat deel van de uitspraken bewerkt, dat gepubliceerd is of in de documentatielijsten is opgenomen. Men kan echter aannemen, dat het hier wel representatieve uitspraken betreft. Graag zou men echter de beschrijving van de rechterlijke reactie aangevuld zien met kwantitatieve gegevens. De gerechtelijke statistiek, die omtrent de bijzondere rechtspleging wel voorhanden is en waarover ik hieronder nader zal spreken, geeft evenwel geen uitsluitsel. Weliswaar zijn de uitspraken uitgesplitst naar de wetsartikelen, die tot veroordeling hebben geleid, maar dat geeft nauwelijks enig helder inzicht.

Men heeft datgene te laste gelegd, wat tot een veroordeling kon leiden. Indien dat verraad was (het misdrijf van artikel 26 van het Besluit Buitengewoon Strafrecht) was dat betrekkelijk eenvoudig. Moeilijker werd het om te laste te leggen en te bewijzen, dat iemand met gebruikmaking van macht gelegenheid of middel, hem door de vijandelijke bezetting geboden, een moord of mishandeling had gepleegd (artikel 1 Besluit Buitengewoon Strafrecht). Men moest dan gaan bewijzen, dat de moord met voorbedachten raad en de mishandeling opzettelijk was gepleegd. Veel gemakkelijker was het om het geheel van mensenjagen of het mishandelen in kampen te beschouwen als hulpverlening aan de vijand (artikel 1 Besluit Buitengewoon Strafrecht jo. artikel 102 Wetboek van strafrecht). Op hulpverlening stond de doodstraf, ongeacht op welke wijze dat geschiedde. Daarmee was het openbaar ministerie van allerlei ingewikkelde bewijsvoeringen verlost. De ernst van de mishandelingen, het aantal slachtoffers, de bedoeling om te doden waren hun juridische betekenis verloren, behalve voor de bepaling van de strafmaat. Het misdrijf, dat tot veroordeling moest leiden was het artikel over verraad of het artikel over hulpverlening.

Deze methode leidde tot een vreemd gevolg voor de statistiek. De statisticus leest geen vonnissen en beschrijft hun werkelijke inhoud niet, zoals ik hiervoor gedaan heb. Hij kijkt naar het artikel, dat als grondslag voor de veroordeling is aangehaald. En dan vindt hij in veel gevallen van mishandeling, moord en mensenlagen artikel 102 van het wetboek van strafrecht (hulpverlening aan de vijand) geciteerd. En iedere keer dat hij dat artikel tegenkomt, turft hij weer een streepje bij. Maar voor de lezer van de statistiek is het ondoorzichtig, of die hulpverlening aan de vijand bestond uit economische collaboratie, uit het maken van propaganda of uit het moorden en mishandelen. De als bijlage bij Hoofdstuk XV gevoegde statistieken geven in de aard van de hulpverlening, waarvoor veroordeeld werd, geen inzicht.

Dat is één reden, waarom het niet goed mogelijk is uit de rechtspraak een indruk te krijgen uil de omvang van het moorden en mensenjagen. van de terreur. Er is nog een tweede reden. In dit hoofdstuk zijn uitsluitend behandeld de veroordelingen van Nederlanders, die zich aan verraad, mishandeling, moord en mensenjagen hebben schuldig gemaakt. Er zijn evenwel ook Duitsers geweest, die mishandeld en gemoord hebben: verraden konden zij uiteraard niet. Ik zal de berechting van deze Duitsers in Hoofdstuk XIV behandelen. Hun berechting geeft in de hoeveelheid van door Duitsers gepleegde misdaden wederom geen inzicht. Veel van hen zijn tijdig uit Nederland vertrokken. Anderen hadden ook elders misdrijven gepleegd en zijn daar vervolgd. Een internationale regeling distribueerde de te berechten misdadigers over de verschillende voorheen bezette landen. Bovendien hadden wij niet altijd tijdig in de gaten, wie in de Duitse bezettingsorganisatie nu eigenlijk de verantwoordelijke mensen waren. Kortom: er is door Duitsers veel meer mishandeld en gemoord dan achteraf uit de veroordelingen van Duitse militairen hier te lande te reconstrueren is.

Noten 458

1. art. 289 S. jis. 11.1° en 11.1° B.B.S.
2. art. 303, tweede lid, S. jis. 1,2° en 11,1° B.B.S.
3. art. 26, vierde lid, B.B.S.
4. Mr. D. Giltay Veth en A.J. van der Leeuw, Rapport door het RIO Uitgebracht aan de Minister van Justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945 in het licht van nadere gegevens bezien, 's-Gravenhage 1976.
5. B.G. Amsterdam 27 februari 1946, NOR 273.
B.G. Amsterdam 12 februari 1946, NOR 297.
6. B.G. Amsterdam 25 april 1946, NOR 305.
7. B.G. Amsterdam 11 maart 1946, NOR 339.
8. B.G. den Haag 19 mei 1948, D 745A: 5 jaar.
9. B.G. Amsterdam 8 januari 1946, NOR 196: 1 jaar.
10. B.G. Leeuwarden 13 maart 1947, NOR 1081: 4 jaar.
11. B.R.v.C. 30 december 1946, NOR 748; 10 jaar, vriendin 5 jaar.
12. B.R.v.C 17 februari 1947, D 951.
13. B.G, Amsterdam 14 februari 1946, NOR 355.
14. B.G. Amsterdam 16 maart 1946, NOR 202,
15. B.G. Leeuwarden 17 januari 1946, NOR 357, Zie ook voor verraad van een echtgenoot, waarbij en passant een ondergedoken Jood om hel leven komt B.G, Amsterdam 5 januari 1946, NOR 244: 8 jaar.
Eveneens verraad van echtgenoot en ondergedoken Joden, maar zonder gevolg B.G. Amsterdam 10 november 1947, D 1904: 2 jaar.
16. Bijz. Strafk. den Haag 19 oktober 1950, D 1002.
17. B.G. Amsterdam 20 april 1948: B.R.v.C. 8 januari 1949, D 1062.
18. B.G. Amsterdam 11 maart 1946, NOR 337.
19. B.G. Arnhem 15 december 1948, D 1744.
20. B.G. Leeuwarden 28 november 1946, D 1699A.
21. B.G. Amsterdam 18 maart 1946, NOR 362: 2 jaar.
B.G. Amsterdam 27 december 1945, NOR 34: 1,5 jaar.
22. B.G. Amsterdam 27 april 1946, NOR 215: 1 jaar.
23. B.G. Amsterdam 19 februari 1946, NOR 233: 1 jaar.
24. B.G. 's Bosch 4 november 1946, D 1932.
25. B.G. Arnhem 20 december 1946, NOR 641.
26. B.G. Leeuwarden 7 maart 1946, NOR 434.
27. B.G. Amsterdam 26 juli 1946, NOR 429.
28. B.G. Amsterdam 16 februari 1946, NOR 283, en B.R.v.C. 6 mei 1946, NOR 593.
29. B.G. Arnhem 23 december 1946, NOR 739.
30. B.G. Leeuwarden 13 februari 1946, NOR 189.

31. B.G. Amsterdam 29 januari 1946, NOR 239.
32. B.G. 's Bosch 20 januari 1947, D 1948A.
33. B.R.v.C. 7 oktober 1952, D 1948A.
34. B.G. Amsterdam 5 juli 1949, D 579.
35. B.G. den Haag 30 oktober 1945 en B.R.v.C. 25 maart 1946, NOR 218.
36. B.G. 's Bosch 13 februari 1946, NOR 48, en B.R.v.C. 13 mei 1946, NOR 347.
37. B.G. Amsterdam 14 december 1945, NOR 42.
38. B.G. Leeuwarden 18 maart 1946 en B.R.v.C. 8 juli 1946, D 1628.
39. B.G. Amsterdam 13 december 1949, D 1449.
B.R.v.C. 2 december 1950, D 1447,
40. B.G. den Haag 7 mei 1948, NOR 1296, en B.R.v.C. 8 juni 1949, NOR 1518.
41. B.R.v.C. 31 oktober 1951, D 281: 20 jaar en tbr.
42. B.G. 's Bosch 28 oktober 1946, D 804: 15 jaar.
B.G. den Haag 13 juni 1949 en
B.R.v.C. 18 oktober 1950, D 1862: 20 jaar.
B.G. Amsterdam 23 augustus 1949 en B.R.v.C. 20 mei 1950, D 1028: 20 jaar.
43. B.G. Amsterdam 17 juni 1946, D 508 A.
44. B.R.v.C. 24 september 1947, NOR 1107.
45. B.R.v.C. 11 februari 1948, D 769 en B.R.v.C. 11 februari 1948, D 1574.
46. B.R.v.C. 24 september 1947, NOR 1198: 4 jaar.
B.G. Amsterdam 26 september 1947, D 1431A: 2,5 jaar.
47. B.G. Amsterdam 15 mei 1948 en B.R.v.C. 2 maart 1949, D 1870.
48. B.R.v.C. 6 juli 1949, D 418.
49. B.G. Amsterdam 11 november 1948, D 845.
50. B.R.v.C. 6 maart 1946, NOR 298.
51. B.G. Arnhem 10 september 1948, D 306.
52. B.G. Amsterdam 14 oktober 1946, D 1401.
53. B.G. Arnhem 3 juni 1948, D 1744A.
54. B.R.v.C. 16 juni 1947, NOR 948.
55. gesprek met nr. J. Zaaijer op 16 november 1977.
56. No. 0412, afd. 1.
57. B.G. Amsterdam 30 augustus 1946, zie NOR 709.
58. als 57.
59. R.G. Amsterdam 3 juni 1947, D 1070.
60. B.R.v.C. 31 maart 1948, D 1070.
61. H.G. Arnhem 18 maart 1949, D 1070.
62. B.G. den Haag 11 maart 1947, D 1855
B.R.v.C 22 december 1947, D 1855.
B.G. Amsterdam 1948, 7.0, D 1855.
63. B.R.v.C. 22 december 1947, NOR 1145.
64. B.G. Amsterdam 1949, 7.0., D 1804 B.
65. B.G. 's Bosch 3 juni 1946. NOR 439.
66. B.G. Amsterdam 17 april 1946 en B.R.v.C. 11 september 1946, D 1491.

67. B.G. Amsterdam 8 maart 1946. D 876A.
B.R.v.C. 5 maart 1949. D 860.
68. B.G. 's Bench 1 juli 1947 en B.R.v.C. 3 maart 1948. D 1464B.
69. B.G. Leeuwarden 2 december 1947. D 572A.
70. B.G. Amsterdam 20 april 1948 en B.R.v.C. z.d., D 560.
71. B.G. Amsterdam 23 juni 1949 en B.R.v.C. 13 met 1950, D 1391: 6 jaar,
B.G. Amsterdam 31 mei 1949 en B.R.v.C. 22 mei 1950, D 1400A: 17
jaar.
B.G. 's Bosch 22 september 1947, D 1931: 20 jaar.
72. B.G. Arnhem 29 oktober 1948, D 1393.
73. B.G. den Haag 8 maart 1946, NOR 160.
74. B.G. 's Bosch 15 juli 1946, D 1043.
75. B.R.v.C. 25 maart 1946, NOR 307.
76. B.G. Amsterdam 27 maart 1946, NOR 200. De executie na afwijzing van
de gratie ging niet door, omdat de betrokkene zich in zijn cel van het
leven beroofde.
77. B.R.v.C. 24 juni 1946, NOR 635.
78. B.R.v.C. 13 januari 1947, NOR 770. B.G. 's Bosch had 15 jaar opgelegd.
79. arresten van 26 februari 1947. NOR 800, 803, 804, 805.
80. B.R.v.C. 26 februari 1947, NOR 801 en 802.
81. B.R.v.C. 26 februari 1947, NOR 798, doodstraf.
82. B.R.v.C. 21 februari 1947, NOR 843: doodstraf.
83. B.G. den Haag 3 juni 1946, NOR 482 en B.G. den Haag 19 juli 1946,
NOR 521.
84. Zie de Jong lx. Vil, 2 pag. 1213 w.
85. B.G. Leeuwarden 14 oktober 1946 en B.R.v.C. z.d., D 408.
86. B.R.v.C. 21 april 1947, NOR 837, 847 en 848.
B.R.v.C. 27 juni 1949, D 1331.
87. B.R.v.C. 28 oktober 1950. D 1588.
88. Zie B.G. Leeuwarden 8 november 1948 en B.R.v.C. 7 augustus 1949 en,
na verwijzing, B.G. Amsterdam 1 november 1949, D 274: 20 jaar.
B.G. Leeuwarden 19 oktober 1948 en B.R.v.C. 23 maart 1949, D 1383:
doodstraf.
B.G. Leeuwarden 11 oktober 1948 en B.R.v.C. 23 maart 1949, D 860A:
doodstraf, ten uitvoer gelegd,
89. B.G. Arnhem 31 oktober 1947 en B.R.v.C. 23 juni 1948, D 58111:
doodstraf.
B.G. den Haag 3 maart 1949, D 1613: levenslang, B.G. Leeuwarden 26
januari 1947, D 1046: 20 jaar.
B.G. den Haag 10 juli 1947 en B.R.v.C. 25 oktober 1948, D 971A;
doodstraf, ten uitvoer gelegd.
B.G. den Haag 26 april 1949 en B.R.v.C. 19 april 1950, D 1950:
levenslang.
90. B.G. den Haag 18 februari 1946 en B.R.v.C. 29 mei 1946, D 586:
doodstraf,
91. B.G. Amsterdam 12 februari 1948, D 843: doodstraf.

92. B.R.v.C. 15 juli 1946, NOR 522.
 B.G. Leeuwarden 9 juni 1947, D 454c.
 B.G. Amsterdam 6 december 1947 en B.R.v.C. 3 mei 1948, D 986.
 Bijz. Strafk. Leeuwarden 27 september 1949 en B.R.v.C. 1 maart 1950, D 1006.
 B.G. Amsterdam 26 april 1947, NOR 1167.
 In al deze gevallen werd de doodstraf opgelegd.
93. B.G. den Haag 10 juli 1947 en B.R.v.C. 25 oktober 1948, D 971.
 Van de vier verdachten werd één tot de doodstraf veroordeeld, twee tot 20 jaar en één tot 15 jaar.
 B.G. den Haag 6 april 1948 en B.R.v.C. 13 oktober 1948, D 861:
 doodstraf, ten uitvoer gelegd.
94. B.G. Amsterdam 26 november 1948 en B.R.v.C. 17 augustus 1949, D 1216 B: levenslang.
 B.G. Amsterdam 13 januari 1949: 20 jaar. B.R.v.C. 7 januari 1950, de man heeft ook wel geholpen: 8 jaar, D 864.
95. B.G. 's Bosch 12 februari 1947, NOR 766.
96. B.G. Amsterdam 20 januari 1947, D 638.
97. B.G. Arnhem 22 februari 1946, NOR 36.
98. B.R.v.C. 8 januari 1947, NOR 772.
99. B.G. Arnhem 6 oktober 1948 en B.R.v.C. 31 mei 1950, D 1634A.
- 99a B.G. Amsterdam 17 november 1947 en B.R.v.C. 1 juli 1948, D 1617.
100. B.R.v.C. 6 december 1950, D 1705: 15 jaar.
 B.G. Leeuwarden 15 september 1947 en B.R.v.C. 15 maart 1948, D 1486A: 18 jaar.
101. B.G. Amsterdam 11 maart 1946, NOR 484.
102. B.G. Amsterdam 22 maart 1949, D 633A.
103. Doodstraffen Kolonne Henneicke:
 B.R.v.C. 19 juni 1946, NOR 594.
 B.R.V.C. 19 juni 1946, NOR 584.
 B.G. Amsterdam 4 maart 1949, D 310A.
 B.R.v.C. 20 november 1949, D 948.
 B.R.v.C. 29 september 1949, D 722A.
104. B.R.v.C. 17 november 1951, D 1319.
105. B.R.v.C. 17 november 1951, D 307.
106. B.R.v.C. 17 november 1951, D 1075.
107. B.G. Amsterdam 24 december 1949, D 563A.
108. B.G. 's Bosch 25 maart 1946, NOR 447.
109. B.R.v.C. 4 maart 1950, D 837.
110. de Jongl.c. VII, 2 pag. 1207.
111. trib. Amsterdam 28 juni 1946, TiN 272.
112. trib. Zwolle 4 juli 1946, TiN 375.
113. B.G. Arnhem 11 juni 1948, D 1896 B. 8 jaar.
 B.G. den Haag 9 september 1948, D 1520 9 jaar.
 B.G. Arnhem 24 september 1948, D 444A. 10 jaar.

- B.G. Arnhem 17 juni 1949, D 18. 10 jaar.
 B.R.V.C. 25 februari 1950, D 28. 10 jaar.
 B.R.v.C. 18 december 1946, NOR 649. 12 jaar.
 B.R.v.C. 6 november 1948, D 1542. 12 jaar.
 B.G. den Haag 27 juni 1949, D 1625. 12 jaar.
 H.G. Arnhem 29 januari 1948 D 893B. 15 jaar.
 B.R.v.C. 19 mei 1951, D 1838A. 15 jaar.
- 113a Het proces Rauter, den Haag 1952. pag. 153.
114. B.G. Amsterdam 18 februari 1946. NOR 289.
 B.R.v.C. 15 januari 1947. NOR 768.
 B.R.v.C. 3 november 1948. D 805.
115. B.G. Leeuwarden. 18 april 1946. NOR 433.
116. B.R.v.C. 31 december 1947. D 1232.
117. B.G. Amsterdam 27 maart 1946. D 536.
 B.G. Amsterdam 30 januari 1946, NOR 243.
 B.G. Amsterdam 27 maart 1946. NOR 200.
 B.R.v.C. 13 mei 1946. NOR 34 8.
 B.R.v.C. 25 februari 1948. D 84 1.
 B.R.v.C. 25 februari 1948. 0 1621.
 B.R.v.C. 28 februari 1949. 0 166 5A.
118. B.G. Amsterdam 25 juni 1947 en B.R.v.C. 25 februari 1948. D841.
119. B.R.v.C. 25 februari 1948. NOR 1250.
120. B.G. Arnhem 10 december 1946, NOR 642.
121. B.G. Amsterdam 7 oktober 1946 en B.R.v.C. 17 februari 1949, D 1865.
 B.G. Amsterdam 20 januari 1947. D 638.
122. B.G. Amsterdam 23 januari 1948 en B.R.v.C. 3 november 1948, D 805.
123. B.R.v.C. 26 maart 1949, D 1797.

Hoofdstuk XIII De Rechtspraak V

De N.S.B.-top

Ik heb hiervoor al opgemerkt, dat het openbaar ministerie zich bij de bijzondere rechtspleging lijdelijk heeft opgesteld. Dat betekent, dat het zaken op zich af heeft laten komen en heeft vervolgd, wanneer door de opsporingsorganen daartoe dossiers in gereedheid waren gebracht en aan het parket waren toegezonden. De procureurs-fiscaal hebben geen historisch onderzoek ingesteld naar hetgeen in meer algemene zin gedurende de bezetting was gebeurd en vervolgens naar de rol, die individuen bij die gebeurtenissen hebben gespeeld. Veeleer is bij de vervolging uitgegaan van wat iedere verdachte individueel bedreven had, zonder dat dat in verband werd gebracht met door anderen gepleegde daarmee verband houdende feiten.

In de meeste gevallen was een dergelijk veelomvattend onderzoek niet nodig. Dienstnemen bij de vijand is een individuele daad, die als zodanig strafbaar is. Hetzelfde geldt voor verraad, voor mishandeling, voor doodslag of moord. In het laatste geval begint het gemis aan breder inzicht zich reeds te doen gevoelen, zoals hiervoor al is opgemerkt. Degenen, die terreur bedreven, moesten vervolgd worden wegens het begaan hebben van concrete feiten, zoals doodslag, moord of mishandeling. Dat bracht mee, dat de tenlastelegging een aantal van die feiten inhield, zonder dat duidelijk werd of kon worden, dat het in wezen ging om een continue terreur en niet om los van elkaar staande strafbare feiten. .

Bij de vervolging van de leidende figuren in de N.S.B. doet het gemis aan algemeen inzicht in wat de leiding nu eigenlijk gedurende de bezetting heeft gedaan, zich duidelijk voelen. In het bijzonder zou men wel eens willen weten, hoe de leiding van de partij zich heeft opgesteld tegenover de misdaden, die door de rank and file bedreven zijn. Heeft de leiding de provocaties van de W.A. in de eerste oorlogsjaren, het optreden van die organisatie tegen de Joden en tegen de Nederlandse Unie bevorderd, bevolen of alleen maar getolereerd? Wat was de houding van Mussert en de zijnen ten opzichte van de terreur, door de Nederlandse Landwacht bedreven? Wist men wat er gebeurde in de provincies en zo ja, heeft men er iets tegen gedaan? In hoeverre werd het plan van Mussert om Nederland onder zijn leiding te doen opgaan in een bond van germaanse volken door anderen in de partij gedragen?

463

464

Men kan zo doorgaan met vragen stellen, waarop men wel een antwoord zou willen krijgen. De bijzondere rechtspleging geeft dat antwoord niet, en

dat is begrijpelijk. Een collectieve berechting, zoals voor het Neurenbergse tribunaal na de oorlog plaats vond van de top van de Duitse oorlogsmisdadigers, leent zich beter voor het trekken van de grote lijn aan de ene kant en het uitsplitsen van ieders aandeel daaraan aan de andere kant dan de individuele berechting, die ons stelsel nu eenmaal kent. Voor het instellen van een omvangrijk onderzoek naar het door de N.S.B.-top gevoerde beleid ontbrak zowel de tijd als de mankracht.

Daar komt nog iets bij. De publieke opinie eiste na de bevrijding geen historisch inzicht, maar snel en streng recht. Men wenste, dat degenen, die men als de voornaamste schuldigen beschouwde, tot zware straffen zouden worden veroordeeld. Dat legde op het openbaar ministerie de druk om in een aantal spectaculaire gevallen met spoed zaken aan te brengen en veroordelingen te eisen. Aangezien enkele losse feiten reeds tot hulpverlening aan de vijand konden doen concluderen en het vorderen van de doodstraf rechtaardigden, was de verleiding groot om de tenlastelegging tot enkele van die feiten te beperken. Dat was trouwens altijd een bekende techniek van het openbaar ministerie geweest. Indien een notoire inbreker vervolgd wordt is het niet noodzakelijk tientallen inbraken te laste te leggen en te bewijzen: men kan dan volstaan met het te laste leggen van enkele gevallen om een veroordeling wegens diefstal met braak te krijgen, meermalen gepleegd. Het maximum van de daarop gestelde straf geeft voldoende ruimte om een adequate veroordeling op te baseren.

Wij hebben gezien, dat in de eerste tijd na de bevrijding de N.S.B.-er in de openbare mening als vijand werd beschouwd, zelfs meer gehaat werd dan de vijand zelf. Dat noopte ertoe een aantal spectaculaire gevallen snel te berechten, met het gevolg, dat wij hierboven zagen: tenlastelegging van enkele feiten. En met bovendien het gevolg, dat de straffen zwaarder uitvielen dan wanneer met de berechting enige tijd gewacht zou zijn. Zo heb ik al opgemerkt, dat de tegen Max Blokzijl uitgesproken doodstraf op een later tijdstip zeker niet meer ten uitvoer gelegd zou zijn en vermoedelijk niet opgelegd.

464

465

De Haagse procureur-fiscaal Mr. Zaaijer heeft met grote spoed de berechting van de leider van de N.S.B., ir. A.A. Mussert, ter hand genomen: de sententie, waarbij het Haagse Bijzonder Gerechtshof hem veroordeelde is de eerste gepubliceerde uitspraak in de Na-Oorlogse Rechtspraak en dateert van 12 december 1945. Hem werd te laste gelegd de aanslag om het rijk geheel of gedeeltelijk onder vreemde heerschappij te brengen en om de grondwettige regeringsvorm en de orde van de troonsopvolging te vernietigen (artikelen 93 en 94 van het wetboek van strafrecht). Dat hij dat gedaan had, bleek uit het feit, dat hij de eed van trouw aan Hitler had afgelegd en uit zijn plan om een bond van germaanse volken te stichten (waarin Duitsland onder

Hitler uiteraard de leiding zou hebben). In die bond zou Nederland een plaats hebben, maar om dat te bereiken moest er natuurlijk wel een de Duitsers goedgezinde regering komen in de plaats van wat Blokzijl als het „emigranten-comité” aanduidde: de Nederlandse regering in Londen. Dat zou, volgens een door Mussert opgesteld document, langs min of meer legale weg kunnen worden bereikt door de Raad van State vol te stoppen met N.S.B.-ers, zodat die dan kon constateren, dat de Kroon vacant was en dat er een regent moest worden benoemd. En die regent zou dan Mussert zijn.

Mr. Zaaijer heeft terecht gemeend, dat Mussert, die als symbool van de gehate N.S.B. gold en die zichzelf trouwens als leider daartoe had opgeworpen, moest worden vervolgd uit hoofde van een strafbaar feit, dat het dichtst de niet-juridische uitdrukking „landverraad” benaderde. Hij werd daartoe betrekkelijk gemakkelijk in staat gesteld, omdat Mussert zelf zijn regentschapsplan bij het ministerie van buitenlandse zaken had gedeponneerd.

Mussert is met toepassing van de artikelen 93, 94, 96, 1° en 4°, en 102 van het wetboek van strafrecht ter dood veroordeeld. De uitspraak werd door de Bijzondere Raad van Cassatie in stand gelaten¹. De straf werd op 7 mei 1946 door de kogel voltrokken. De commandant van het kamp Rhijnauwen in Utrecht had voordien een aantal gedetineerden een afscheidsbezoek aan de gewezen leider laten brengen. Hij krijgt een reprimande van de directeur-generaal, dat dit in strijd met de voorschriften geweest is².

Dat „landverraderlijke” plan van Mussert is natuurlijk niet door hem alleen opgesteld en aanvaard. Het moet in de leiding van de beweging besproken zijn en er moeten meer van de leidende figuren zich achter dat plan gesteld hebben. In de gewezen uitspraken is daarvan niets terug te vinden, misschien ook omdat er te weinig van ieders rol bekend was om samenspanning tot de aanslag om het land onder vreemde heerschappij te brengen en om de regeringsvorm te veranderen te kunnen bewijzen. Het plan komt alleen terug bij de berechting van dr. J.H. Carp. Hij was de president van het Vredesgerechtshof, dat was ingesteld om feiten gepleegd door de ene volksgroep tegen de andere te berechten.

465

466

In feite kwam het erop neer, dat de vrederechtspraak Nederlanders, die zich tegen N.S.B.-ers hadden opgesteld of uitgelaten, vervolgde en strafte. Daarbij werd niet geschroomd om in strijd met iedere idee van gerechtigheid partijdige vonnissen te wijzen. Br. Carp was voorzitter van het hoogste orgaan van die vrederechtspraak, het vredesgerechtshof. Bij heeft zelfs een boekwerk over deze activiteit het licht doen zien: 1,5 jaar Vredesgerechtshof".

Het proces tegen dr. Carp handelt uitsluitend over de hulpverlening aan de vijand in de vorm van het uitoefenen van vredes rechtspraak. In eerste aanleg wordt hij daarvoor tot 18 jaar veroordeeld³. De Bijzondere Raad van

Cassatie vermindert de straf later tot 12 jaar.⁴ En dan komt bij de motivering van de strafmaat ineens ter sprake, dat Carp de auctor intellectualis van het regentschapsplan van Mussert is geweest. Het feit is niet te laste gelegd, maar wordt alleen aangehaald om te motiveren, dat 12 jaar toch werkelijk niet te hoog is. Het feit was dus ook bij het parket bekend. Toch is geen samenspanning tot de aanslag op de wettige regeringsvorm te laste gelegd. De opgelegde straf lijkt, in vergelijking met de aan Mussert opgelegde doodstraf, gering.

De procureur-generaal bij het Vredegerechtshof, waarvan dr. Carp president was, was dr. R. van Genechten. Ook hij is voor het Haagse Bijzonder Gerechtshof vervolgd. Hem is te laste gelegd, dat hij als procureur-generaal bij het Vredegerechtshof op partijdige wijze, kennelijk in nationaal-socialistische zin is opgetreden. Daarnaast werd hem verweten, dat hij bij herhaling redevoeringen van nationaal-socialistische strekking heeft gehouden. Hij is op 17 oktober 1945 ter zake ter dood veroordeeld⁵. Op 13 december 1945, kort voordat zijn zaak in cassatie zou dienen, heeft van Genechten zich in de Scheveningse strafgevangenis van het leven beroofd.

Wanneer men de uitspraken in de zaken Carp en van Genechten naast elkaar legt, dan valt het op, dat van Genechten de doodstraf krijgt, terwijl hij als procureur-generaal alleen maar partijdig straffen kon eisen, en dat Carp er tenslotte met 12 jaar afkomt, hoewel hij de partijdige straffen niet eiste maar oplegde. Als alleen de vrederechtspraak aan de orde was, zou men voor Carp een hogere straf verwachten dan voor van Genechten. Maar bij beiden was er meer aan de hand. Van Genechten had als vormingsleider van de N.S.B. een groot aantal redevoeringen van anti-semitische en propagandistische strekking gehouden. Dat was, zoals wij al gezien hebben, hulpverlening aan de vijand in de vorm van propaganda. Alleen Blokzijl heeft wegens propaganda de doodstraf gekregen en naar mijn mening in vergelijking lot de andere gevallen van berechting van propaganda ten onrechte. Wat bij Carp meer aan de hand was dan de vrederechtspraak was het regentschapsplan van Mussert. Het is niet te laste gelegd. Terwijl Mussert voor dat plan ter dood veroordeeld is, komt het bij de berechting van Carp terloops bij de motivering van de strafmaat ter sprake. Men kan alleen maar concluderen, dat in vergelijking tot Mussert en van Genechten, met wie hij beiden een deel van de feiten samen heeft gepleegd. Carp een uitzonderlijk lichte straf gekregen heeft.

466

467

Natuurlijk zijn er tussen de verschillende verdachten individuele verschillen. Maar van Genechten heeft na 1943 nog maar nauwelijks deelgenomen aan het politieke en bestuurlijke leven van de N.S.B. Hij was nog benoemd tot commissaris in de provincie Zuid-Holland, maar heeft die functie niet uitgeoefend: hij zag in 1943 weinig meer in het nationaal-socialisme (al was

dat misschien omdat hij weinig zag in de oorlogskansen). Al met al zou er zeker wel van verzachtende omstandigheden sprake hebben kunnen zijn, terwijl er bij Carp niet veel goeds te zeggen was.

Men kan zich niet helemaal aan de indruk onttrekken, dat degenen van de leiding, die aan de weg getimmerd hebben tijdens de bezetting en die dus veel ergernis hebben verwekt, het er slechter hebben afgebracht dan degenen, die hun kwaad in stilte bedreven. Mussert en van Genechten kende iedereen: daar hadden zij zelf voor gezorgd. Zij vervulden, evenals Blokzijl, een symboolfunctie. Representatie werd verward met macht, de grote mond met invloed. Wie naar buiten getreden was had zelf de bewijzen voor zijn hulpverlening aan de vijand op een presenteerblad aan de bijzondere rechtspleging aangeboden. De stille wroeters noopten de parketten tot omvangrijk opsporingswerk.

Het is moeilijk te beoordelen, hoe de berechting zou zijn uitgevallen, indien enkele van de belangrijke N.S.B.-ers nog in leven geweest waren. Feldmeijer, de paladijn van de S.S.-gedachte als politiek ideaal in Nederland, heeft de oorlog niet overleefd; Rost van Tonningen, een man van veel groter intelligentie dan de leider zelf, heeft zich in de Cellenbarakken in Scheveningen in 1945 van het leven beroofd. Daardoor is hun invloed en hun betekenis niet in de berechting tot uiting gekomen.

Wel was na de oorlog C. van Geelkerken nog in leven, de plaatsvervangend leider van de N.S.B. Hij is in 1950 door de bijzondere strafkamer van de rechtbank te Utrecht tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld; de Bijzondere Raad van Cassatie heeft die straf niet gewijzigd⁶. Er worden hem allerlei feiten te laste gelegd, die hulpverlening aan de vijand vormen. Hij heeft, is bewezen verklaard, de partij opgebouwd samen met Mussert en Rost van Tonningen.

467

468

Hij heeft richtlijnen ontworpen voor de W.A., voor de Nederlandse Jeugd Storm, voorde Germaanse S.S. Bij de oprichting van de Landstorm Nederland (een soort territoriale verdedigingsorganisatie van Nederlanders ten behoeve van de Duitsers) en van de ons bekende Nederlandse landwacht zou hij redevoeringen gehouden hebben. Hij is gemachtigde voor Binnenlandse Zaken geweest en voor Nationale Veiligheid in Musserts secretarie van staat. Hij heeft het verzet bestreden door eerst als inspecteur-generaal later met de titel Kommandeur, de Nederlandse Landwacht op te bouwen.

Over het regentschapsplan van Mussert vinden wij in de tenlastelegging en dus in de bewezenverklaring geen woord. Zou dat betekenen, dat van Geelkerken niets van dit plan geweten zou hebben? Het is uiterst onwaarschijnlijk, maar het is vermoedelijk niet ten processe opgevoerd omdat de samenspanning niet te bewijzen zou zijn. En heeft de inspecteur-generaal de wandaden van de landwacht, waarvan ik in het vorige hoofdstuk bericht heb,

gekend en misschien goedgekeurd? Het blijkt niet. Rechtspleging moet aan eigen eisen beantwoorden en dat zijn nu eenmaal niet de eisen van de geschiedschrijving.

Maar als wij alleen maar rekening houden met wat er wel te laste gelegd is, dan is het onvermijdelijk om ons af te vragen, of wat van Geelkerken gedaan heeft nu minder erg is dan wat van Genechten heeft misdreven. Van Genechten, vurig partijman in den beginne, is in 1943 uit het openbare leven terug getreden. De terreur heeft hij niet helpen uitvoeren. Van Geelkerken heeft dat wel. Achteraf gezien lijkt van Geelkerken schuldiger dan van Genechten. En is hij minder schuldig dan Mussert? Hij was de commandant van de landwacht. Terecht zegt de uitspraak, dat hij van den beginnen af samen met Mussert en Rost van Tonningen de partij heeft opgebouwd. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat van Geelkerken er in vergelijking tot Mussert en van Genechten goed afgekomen is. Men kan ook zeggen, dat van Genechten er in vergelijking tot van Geelkerken slecht afgekomen is.

Kan men nu zeggen, dat er een zo groot verschil is tussen de doodstraf en levenslange gevangenisstraf? Aan de ene kant niet. Het zijn de in zwaarte op elkaar volgende straffen en wanneer men in onze rechtspleging een ruime marge laat aan het geweten van de rechter om de ernst van het misdrijf en dus de zwaarte van de straf te bepalen, dan moet men incalculeren, dat de ene rechter voor hetzelfde feit een naasthogere of naastlagere straf zal opleggen dan de andere rechter. Als dat gebeurt, dan is noch de rechtspleging noch de rechter iets te verwijten. Aan de andere kant is er een groot verschil tussen doodstraf en levenslang, want levenslang is (behoudens een enkele uitzondering) geen levenslang, maar dood is wel dood.

468

469

En zo is er, hoewel alle drie de veroordelingen begrijpelijk zijn en zeker berusten op een nauwgezette gewetensafweging, een zekere discrepantie niet te ontkennen. Zij valt ons in het bijzonder op door de onherroepelijkheid van de doodstraf. Wanneer van Genechten, evenals van Geelkerken in 1950-1951 berecht zou zijn en niet in 1946, zou de rechter misschien anders hebben geoordeeld. Ik herhaal: men kan de rechter niet verwijten, dat hij ook bij ernstige delinquenten kleine afstanden laat bij het kiezen van straffen uit de ruime scala, die de wet hem biedt. Het probleem zit erin, dat bij juist deze kleine afstand tussen levenslange gevangenisstraf en de naasthogere die laatste onherroepelijk en niet voor correctie vatbaar is. Vanuit het gezichtspunt van de verdelende gerechtigheid is er misschien groter bezwaar tegen de doodstraf dan vanuit de in ieder geval bij de bijzondere rechtspleging ongegronde vrees voor de rechterlijke dwaling. Over de doodstraf zal ik evenwel later berichten.

Een tweede groep leidende figuren in de beweging krijgt 20 jaar. De

veroordeling van prof. mr. J.J. Schrieke tot die straf⁷ is niet gebaseerd op zijn activiteit als lid van de N.S.B. maar, zoals hiervoor al vermeld is, op zijn werkzaamheid als secretaris-generaal van het ministerie van justitie: hij heeft de vijand hulp verleend door instelling van de vrederechtspraak, door te weigeren mee te protesteren tegen de anti-Joodse maatregelen van de bezetter enz. Hij valt, wanneer men naar de veroordelingen kijkt, buiten de groep van leidende N.S.B.-ers. Ook de Wassenaarse burgemeester de Blocq van Scheltinga is uitsluitend vervolgd wegens hetgeen hij in die functie gedaan heeft. Dat hij daarvoor een gevangenisstraf van 20 jaar gekregen heeft, is met die daden alleen niet te rechtvaardigen. Zijn nauwe betrekkingen met de leider der beweging zullen bij het vaststellen van de strafmaat wel mee een rol gespeeld hebben.

De noodzaak om in de tenlastelegging feiten te vermelden, die het misdrijf van hulpverlening aan de vijand opleveren, leidt ertoe, dat men ten aanzien van verschillende vooraanstaande figuren in de partij hun functies heeft te laste gelegd zonder dat uit die vermelding van formele werkzaamheden iets omtrent hun werkelijke invloed op het beleid van de N.S.B. blijkt. Zo krijgt de commandant van de W.A. en inspecteur van de landwacht onder de inspecteur-generaal van Geelkerken, mr. A.J. Zondervan, 20 jaar⁸. Eenzelfde straf krijgt in tweede instantie de leider van het Arbeidsfront H.J. Woudenberg, die als commissaris van het N.V.V. was opgetreden⁹. En eveneens 20 jaar krijgt H.C. van Maasdijk, aan wie te laste is gelegd, dat hij als voorzitter van de Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap en als plaatsvervangend burgemeester van den Haag de vijand hulp verleend heeft¹⁰. Omtrent zijn werkelijke invloed komen wij uit de uitspraken niet veel te weten. De secretaris-generaal C.J. Huygen wordt in 1950 tot 18 jaar veroordeeld¹¹. En de commissaris voor Limburg, die tevens leider van het district Limburg van de NSB was, M.V.E. HJ.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, krijgt 15 jaar¹¹, omdat hij misbruik van zijn positie als commissaris heeft gemaakt door de partij onwelgevallige ambtenaren te ontslaan, door nationaal-socialistische ideeën te bevorderen en in uniform van de partij op zijn installatieplechtigheid te verschijnen. Hij was ook lid van de politieke raad van de partij. Welke rol hij daar gespeeld heeft, blijkt uit het proces niet.

469

470

De stafleider van de Nationale Jeugdstorm, C. Quispel, wordt eveneens tot 15 jaar veroordeeld¹¹. Hij heeft propaganda gemaakt om dienst te nemen bij de Landstorm Nederland en in de laatste fase van de oorlog in Duitsland minderjarige N.S.B.-ers bij de oorlogvoering betrokken.

Het valt op, dat een deel van dit tweede echelon in de partij in een vroeg stadium van de bijzondere rechtspleging is berecht (van Maasdijk. d'Ansembourg. Carp in 194b), terwijl van een ander deel de einduitspraak

in 1950 gevallen is (Woudenberg, Huygen, Quispel). Enig verschil in beoordeling schijnt er niet te bestaan door dit tijdsverloop. Alleen Carp springt met een lagere straf eruit, hoewel hij bij de eerstberechten behoort.

De minder opvallende figuren krijgen lagere straffen. De stafchef van de Nederlandse Landwacht, tevens adjudant van Mussert, krijgt 10 jaar¹⁴. Zij collega-adjudant wordt door het Utrechtse tribunaal in 1946 tot slechts 3 jaar internering en een boete van f50.000 veroordeeld: de Hoge Autoriteit in Amsterdam vindt dat dan ook wel wat weinig ¹⁵. Het hoofd van de organisatie van de partij komt er met 5 jaar af¹⁶ evenals de president van de Nederlandse Artsenkamer, die bovendien nog een illegale werker verraden had: hij kreeg boven de vrijheidsstraf nog een boete van f50.000¹⁷. Mr. A.J. van Vessem, die voor de oorlog Eerste Kamerlid voor de N.S.B. geweest was, trok zich na de Duitse inval uit de politiek terug. Hij aanvaardde geen functies, maar bleef wel lid van de partij en juridisch adviseur. Het tribunaal in Utrecht veroordeelde hem tot 4 jaar en een verbeurdverklaring ten bedrage van f 25.000¹⁸. Of deze juridische adviseur nu geraadpleegd is over het regentschapsplan, dat Mussert de doodstraf heeft opgeleverd is uit de gerechtelijke stukken niet te halen.

Men kan zich niet goed aan de indruk onttrekken dat door de rechter het leiding geven der betrokkenen minder zwaar werd aangerekend dan het vuile handen maken door hun onderhebbenden. Bij de bespreking van de toestanden in de bewaringskampen in de eerste maanden na de bevrijding heb ik de schietpartijen in de Harskamp door de bewakingstroepen vermeld, waarbij een aantal gedetineerde S.S.-ers het leven verloor.

470

471

De parlementaire enquête-commissie heeft toen terecht geconstateerd, dat de verantwoordelijkheid voor die schietpartijen bij de commandanten lag van de schietende eenheden. In die lijn doorgeredeneerd zou men aan de kommandeur en stafchef van de landwacht mogen verwijten wat door hun ondergeschikten is gedaan en wat, zoals wij gezien hebben, vaak met de doodstraf is vergolden. Tenzij zou blijken, dat zij getracht hebben het optreden van de landwacht in betere banen te leiden (waarvan in de uitspraken niets te lezen valt) zou men tegen hen dezelfde strengheid mogen verwachten als tegen de uitvoerders.

Ik laat het hierbij. De berechting van de N.S.B.-top geeft weinig inzicht in wat ieder van de leidende figuren voor aandeel in het optreden van de partij heeft gehad. Dat lag voor een belangrijk deel in de over verschillende gerechten en opsporingsorganen verdeelde behandeling. Meer dan bij welke hiervoor besproken categorie van delinquenten ook moeten wij ons er hier bij neerleggen, dat tengevolge van de verschillende technieken van onderzoek rechtspraak geen geschiedschrijving is.

In dit verband hoort de vermelding van de rechterlijke reactie op de

leiders van kleinere nationaal-socialistische of fascistische partijen. De leider van De Bezem, Jan Baars, een fascistische groepering van voor de oorlog, is in het verzet gegaan en komt in de annalen van de rechtspleging niet voor. Albert de Joo de (van Waterland), leider van een vooroorlogse Nationaal-Socialistische Partij, heeft zich in 1942 bij de N.S.B. aangesloten maar daarin geen rol gespeeld. Hij werd in 1949 buiten vervolging gesteld¹⁹.

De N.S.N.A.P. was een geheel op Duitse leest geschoeide nationaal-socialistische beweging. Zij wilde niets liever dan opgaan in de Duitse moederpartij en zag als haar doel annexatie van Nederland door Duitsland. De leider, E.H. ridder van Rappard, werd tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld²⁰.

Een veel moeilijker geval was dat van Arnold Meijer, de leider van een fascistische beweging genaamd Zwart Front en na mei 1940 Nationaal Front. Hij had nogal wat aanhangers in het Zuiden, gaf een weekblad uit, De Weg, en een dagblad, het Nederlandsch Dagblad. Uit het feit, dat deze publicaties tijdens de bezetting konden verschijnen, blijkt hun karakter: zij propageerden de nieuwe orde, dat wil zeggen de Duitse ideologie. Arnold Meijer heeft na de februari-staking in het Nederlands Dagblad van 26 februari 1941 een oproep tot de Amsterdammers geschreven, waarin hij de bevolking van de hoofdstad aanraadt geen partij te kiezen voor de Joodse bevolking van Amsterdam: „Wees niemands knecht, wees dan ook geen Jodenknecht”.

471

472

Op 28 juni 1941 publiceerde hij in een stuk, getiteld „Anti-Bolsjewisme”, een oproep tot dienstneming bij het Vrijwilligers Legioen Nederland. Hij werd op grond van deze feiten tot 5 jaar veroordeeld²¹. De mensen, die aan zijn oproep tot dienstneming gehoor gaven, kregen, zoals wij in een vorig hoofdstuk hebben gezien, 12 tot 18 jaar gevangenisstraf.

De tribunaalrechtspraak

De tribunalen hadden de bevoegdheid te adviseren om maatregelen op te leggen aan degenen, die tijdens de bezetting „fout” geweest waren. Wij hebben al gezien, dat de ontwikkeling ertoe geleid heeft, dat het advies van de tribunalen altijd werd gevolgd.

Wat was de omschrijving van „fout geweest zijn” in het Tribunaalbesluit? Ik herhaal in het kort, wat in hoofdstuk II reeds vermeld is. Maatregelen konden worden opgelegd aan de Nederlanders die

- a. op enige wijze hulp of steun hebben verleend aan de vijand of diens handlangers;
- b. lid zijn geweest van de N.S.B., een mantelorganisatie daarvan of

- van een andere nationaal-socialistische of fascistische organisatie;
- c. voordeel getrokken hebben uit door de vijand genomen maatregelen of uit de door de oorlog of de bezetting geschapen toestand;
- d. geen gevolg hebben gegeven aan door de regering in verband met de oorlog uitgevaardigde wettelijke maatregelen.

En de maatregelen, die dan konden worden opgelegd, bestonden in: internering voor ten hoogste 10 jaar, ontzetting van bepaalde rechten, verbeurdverklaring van het vermogen of van een deel daarvan.

Het was, zoals wij gezien hebben, de bedoeling van de wetgever, dat iedereen, die voldeed aan deze omschrijving van „fout” geweest zijn, voor een tribunaal vervolgd zou worden. Wie zich dan bovendien nog aan een feit, strafbaar gesteld bij het Besluit Buitengewoon Strafrecht zou hebben schuldig gemaakt, zou ook nog eens voor een bijzonder gerechtshof moeten verschijnen. Het zou dus een in veel gevallen dubbele berechting worden. Daarvan is niets terecht gekomen. De hoeveelheid gedetineerde delinquenten was te groot dan dat zelfs bijzondere gerechtshoven en tribunalen samen er in een redelijke tijd doorheen konden komen. Daarom moest in augustus-september 1946 minister van Maarseveen zijn plan doorzetten om de „lichte gevallen” helemaal niet te berechten maar voorwaardelijk buiten vervolging te laten stellen door de procureurs-fiscaal. Er is voor de overige gevallen een verdeling van de bevoegdheden van bijzondere gerechtshoven en tribunalen gemaakt.

472

473

Voor een deel lag die verdeling in de wet zelf. Wie lid van de N.S.B. geweest was, kon op die grond alleen niet voor een bijzonder gerechtshof worden gedaagd. Lidmaatschap van de N.S.B. was geen strafbaar feit. Hij kon alleen voor het tribunaal vervolgd worden. Maar alle gevallen van strafbare feiten, zoals hulpverlening aan de vijand, dienstneming bij het vijandelijke leger, verraad, vielen tevens onder de omschrijving van de bevoegdheid van het tribunaal. Op dat gebied nu, waar beide soort gerechten competent waren is een taakverdeling tot stand gebracht, die wij hiervoor al gezien hebben. Nadat door de voorwaardelijke buiten- vervolgingstelling van lichte gevallen de tribunalen een groot deel van hun zaken verloren hadden, en zij dus de tijd vrij kregen om de hoven te ontlasten, is afgesproken, dat eenvoudige zaken van economische collaboratie en de „minst ongunstige” wapendragers door de tribunalen zouden worden berecht. Bij de behandeling van deze categorieën hebben wij het effect van deze taakverdeling kunnen constateren. Wij hebben ook kunnen constateren, dat door de tribunalen maatregelen zijn opgelegd aan N.S.B.-burgemeesters, aan propaganda-makers, aan rechters.

Wat bleef er nu voor de tribunalen te berechten over behalve de gevallen van wapendragers, economische collaborateurs, burgemeesters, rechters en propagandisten, die wij al hiervoor gezien hebben? Het zijn die gevallen, die enerzijds niet onder strafbare hulpverlening vielen (en dus niet voor een bijzonder gerechtshof vervolgd konden worden) en anderzijds niet als licht geval door de buitenvervolginstellingscampagne van minister van Maarseveen als licht geval waren afgedaan. Het waren, summier gezegd, degenen, die functies in partij of mantelorganisaties bekleed hadden; die misbruik van de bezettingsomstandigheden hadden gemaakt om zichzelf te bevoordelen of om anderen te benadelen; die zich op een of andere manier als felle nationaal-socialisten hadden doen kennen.

Om enig inzicht in deze uitgebreide categorie gevallen te geven zal ik wederom een splitsing maken naar wat de beschuldigten feitelijk misdaan hebben. Dat is nooit helemaal correct te doen, omdat iemand, die bij voorbeeld blokleider van de N.S.B. was tegelijkertijd lid kan zijn geweest van het Arbeidsfront, van de Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap, van de Germaanse S.S., van de Nederlandse Volksdienst en bovendien blijk van ingenomenheid met het nationaal-socialisme kan hebben gegeven (wat volgens het Tribunaalbesluit een vorm van hulpverlening was) door zijn dochter lid te laten worden van de Bund Deutscher Mädel²², door lid te blijven van een onder beheer gestelde confessionele vakbond waardoor afbreuk gedaan werd aan het verzet of door een winkel te hebben in nationaal socialistische kunstnijverheid.²⁴

473

474

Wanneer ik dus in het hiervolgende een indeling geef in categorieën van behandelde gevallen, dan is dat meer een opsomming van verschillende door de tribunalen als gedraging aangemerkte feiten dan dat het een beschrijving is van wat de betrokken delinquenten nu eigenlijk hebben bijgedragen aan de nationaal-socialistische activiteit.

Allereerst dan wat later de „lichte gevallen” is genoemd. Het valt op, dat de tribunalen in het Zuiden (’s Hertogenbosch, Breda, Maastricht en Middelburg) aan hen, die uitsluitend het lidmaatschap van de partij of van een mantelorganisatie te verwijten nel. soms strengere straffen oplegden dan later de tribunalen in het deel van het land boven de rivieren.²⁵ In een aantal gevallen werd helemaal geen termijn van internering genoemd, omdat aanvankelijk het systeem van het tribunaalbesluit aan de tribunalen alleen het recht gaf internering te adviseren en de duur ervan aan de minister van justitie ter bepaling werd overgelaten.³⁶

Geleidelijk worden de opgelegde interneringen korter. Het wordt bij voorbeeld in oktober 1945 voor brood N.S.B.-ers nog 9 maanden ³⁷, in november voor omgang met Duitse militairen internering tot 25 juli 1945 ²⁸. Inmiddels zijn de tribunalen in het bevrijde Noorden ook gaan werken.

Daar worden dan maatregelen van tussen 1 en 2 jaar opgelegd aan leden van de N.S.B.²⁹ Met het verstrijken van de tijd worden de termijnen van internering korter. Tijdens of kort na de oorlogshandelingen was men in het Zuiden scherper dan in het Noorden nadat de oorlog afgelopen was. Gaat de tijd nog verder dan wordt de internering gelijkgesteld aan de ondergane bewaring³⁰.

Wanneer men in aanmerking neemt, dat in alle hierboven genoemde gevallen de bewaring wordt afgetrokken, dan blijkt dat ook in geval van de zwaarste straffen (2 jaar), die straf zou zijn uitgezeten omstreeks september 1946: zij werden immers geacht te zijn ingegaan bij de arrestatie, die heeft plaats gehad toen het Zuiden werd bevrijd. Ook de later opgelegde lichtere straffen zijn, met meeberekening van de ondergane bewaring, grotendeels uitgezeten in september 1946. Die datum is van betekenis, omdat toen minister van Maarseveen zijn vrijlatingscampagne voorlichtte gevallen aan het uit voeren was. Die campagne wordt achteraf door de rechtspraak gerechtvaardigd, omdat zij in feite niet anders deed dan wat de tribunalen hadden gedaan.

474

475

Als men had moeten afwachten totdat de tribunalen de nog in de kampen op berechting wachtende gedetineerden, die alleen maar lid van de N.S.B. geweest waren, zouden hebben berecht, dan zouden zeer veel van hen langer hebben moeten zitten dan de tribunalen eigenlijk bedoelden.

Onder de lichte gevallen behoren ook de „moffenmeiden”, een term waarmee tijdens de bezetting de Nederlandse meisjes werden aangeduid, die sexuele relaties met Duitse militairen hadden. Ook zij werden onmiddellijk na de berechting in vrijheid gesteld³¹, tenzij zij bij voorbeeld een ander meisje, dat tegenover derden weinig vriendelijk over die relatie had gesproken, aangebracht had: dan kon het 5 jaar worden³².

De zaken, die niet behoorden tot de „lichte gevallen”, waren daarmee niet automatisch ernstige gevallen. Minister van Maarseveen had in de nazomer 1946 een opsomming gegeven van de categorieën gedetineerden, die als „licht geval” buiten vervolging en in vrijheid gesteld moesten worden. Onder die opsomming vielen niet degenen, die in de N.S.B. of een mantelorganisatie een functie hadden bekleed. Nu waren niet alle functies even gewichtig. Een onderkringleidster van de Nationaal-socialistische Vrouwenorganisatie werd in november 1946 uit de detentie naar huis gezonden³³. Maar de leider van de burgemeesterscursus van de N.S.B. kreeg van het tribunaal te 's Hertogenbosch internering tot 1 oktober 1947, dat is in het Zuiden meer dan 3 jaar³⁴. De leider van Vreugde en Arbeid, een onderafdeling van het Nederlands Arbeidsfront, die bovendien bij het N.S.K.K. geweest was, werd tot 3½ jaar veroordeeld³⁵, de boerenleider uit Drenthe kreeg 2 jaar en 9 maanden, de tijd die hij in bewaring had doorgebracht³⁶. De landelijk leider van de Nederlandse Volksdienst, de sociaal-cha-

ritatieve instelling van de N.S.B., kreeg niet meer dan 4 jaar³⁷. De oprichter van het Rechtsfront, de organisatie van juristen van de N.S.B., is voor 4jaar vastgehouden³⁸, maar de stafleider van de Nederlandse Landstand (de landbouworganisatie van de N.S.B.) werd eind 1947 naar huis gestuurd³⁹: het verschil kan er in zitten, dat de jurist ook nog Joodse huizen gekocht had.

Eigenlijk hebben de tribunalen het bekleden van een functie in de partijorganisatie niet zo zwaar opgenomen. Een uitzondering vormt de veroordeling tot 5 jaar van de man, die ledenwerver voor de Germaanse S.S. was, de politieke organisatie van de S.S.⁴⁰. Veel ernstiger werden die daden beoordeeld, waardoor anderen nadeel ondervonden hadden of die althans uitsluitend tot eigen voordeel hadden gediend. Een sprekend voorbeeld is dat van de ongediplomeerde slager, die met behulp van zijn partijlidmaatschap als paardenslager in zijn gemeente weet te worden aangesteld, die jassen verhuurt aan medeburgers, die in de koude nacht verplicht zijn om kabels te bewaken tegen eventuele aanslagen van de illegaliteit en die dan het verdiende geld belegt in onteigende Joodse huizen. „Gewetenloze verrijking” noemt het tribunaal deze wijze van handeldrijven en legt 6 jaar internering op met verbeurd verklaring van het hele vermogen.

475

476

Wie het eigenbelang er iets minder dik oplegde, kreeg een lichtere straf⁴². P.T.T.-ambtenaar, geen lid van de N S B., die een rapport heeft uitgebracht tegen de mei-staking in 1943, zag deze activiteit beloond met een benoeming tot directeur van een postkantoor. Het tribunaal ontzette hem voor 3 jaar uit het recht om een hogere functie bij de P.T.T. te bekleden dan adjunct-commies⁴³. Een N.S.B.-ster heeft een ruzie met een andere dame willen uitvechten met behulp van de Sicherheitspolizei in de Euterpestraat in Amsterdam. Dat is, zegt het tribunaal, voordeel trekken uit het feit van de vijandelijke bezetting „in de hoop dat deze laatsten onder de indruk van de terreurmethoden, die de vijand op hen zou kunnen toepassen, nalaten hun grieven tegen beschuldigde verder tot uiting te brengen”. Zij komt er, in juni 1947, met internering gelijk aan de ondergane bewaring af⁴⁴.

Erger dan deze mevrouw zijn degenen, die aan Duitse instanties mededelingen deden over handelingen van medeburgers, die tot repressies van Duitse kant zouden kunnen leiden. In die gevallen is 5 jaar vaak de adequate straf gevonden⁴⁵. Een enkele maal is het tribunaal wel onder die norm gebleven, maar dan kwam er een correctie van de Hoge Autoriteit, die zijn fiat executie weigerde. Zo vond de Hoge Autoriteit 1 jaar en 7 maanden te weinig voor een jeugdstormer, die had opgegeven, wie zich aan arbeidsinzet onttrokken hadden: het werd 2,5 jaar⁴⁶. Een Nederlandse reserve-officier, die in het krijgsgevangenkamp verraden had, dat Engelse collega's een radiotoestel hadden, werd door het tribunaal in Haarlem tot 3 jaar veroordeeld⁴⁷, maar de Hoge Autoriteit in Amsterdam vond dit een te lichte

straf⁴⁸, In andere gevallen werd evenwel boven de norm van 5 jaar uitgegaan, omdat het bijzonder ergerlijke gevallen betrof. Een N.S.B.-meisje, dat omgang met Duitsers had, verraaft, dat zij in de trein een dominee anti-Duitse uitlatingen heeft horen doen: het wordt 8 jaar internering⁴⁹. En de N.S.B.-er, die bij het Gewestelijk Arbeidsbureau werkte en daar een controlestelsel heeft ingevoerd op het al dan niet in Duitsland gaan werken, kreeg de maximum-internerings opgelegd: 10 jaar⁵⁰. Eenzelfde straf kreeg een van 's mans collega's, die op kantoor het knoeien onmogelijk maakte⁵¹.

De tribunalen hadden er begrip voor, dat vrijwillig gaan werken in Duitsland niet altijd betekende, dat men Duitsgezind was: in de grensstreken in het Oosten van het land was dat altijd gebruikelijk geweest. En zelfs als iemand lid van de N.S.B. werd om op die manier verlost te worden van het werken over de grens, vindt het tribunaal dat geen grond om een vrijheidsbeneming te gelasten⁵².

476

477

Herhaaldelijk is trouwens noodtoestand aangenomen voor communisten, die uit veiligheidsoverweging partijlid werden⁵³.

Gaan werken voor Duitse instanties in Nederland werd echter wel degelijk beschouwd als een gedraging, die oplegging van een maatregel kon rechtvaardigen. Een chauffeur bij de Wehrmacht kreeg 3| jaar⁵⁴ en een portier bij de Sicherheitspolizei in de Euterpestraat in Amsterdam (die ook wel eens bij een razzia op Joden had meegedaan) 4| jaar⁵⁵, evenals de secretaresse van de Ortskommandantur in Alkmaar⁵⁶. Typiste werd kennelijk als een minder verantwoordelijke baan beschouwd dan secretaresse: het werken als zodanig bij het Rijkskommissariaat werd tenminste maar met 2 jaar gehonoreerd⁵⁷.

Begrijpelijk is, dat de tribunalen het aanvaarden van een functie bij een instantie, die met de Jodenvervolgung was belast, ernstig kwalijk namen. Er zijn nogal wat mensen bij Lippmann, Rosenthal en Co. gaan werken, een naar de naam Joodse bankinstelling, die echter door de bezetter was omgezet in een Duitse beheersorganisatie van het onteigende Joodse vermogen. De straffen variëren van 3 tot 5 jaar⁵⁸. Maar 5 jaar zonder aftrek krijgt de employé van dit bedrijf, die in het kamp Westerbork (waar een filiaal gevestigd was) ook nog Joden had mishandeld⁵⁹. De bediende van deze „bank” die op 11 oktober 1946 maar 2 jaar kreeg, had pech. De Hoge Autoriteit achtte de straf te laag, omdat de man (wat het tribunaal kennelijk niet geweten had) ook nog andere zaken op zijn geweten had: arrestaties en transport van Joden. Bij de tweede behandeling werd het maximum opgelegd, 10 jaar internering⁶⁰.

En zo komen wij aan de betrekkelijk weinige gevallen van arrestaties van ondergedoken Joden en anderen. De meeste van die gevallen zijn van een zo ernstige aard geweest, dat zij door de bijzondere gerechtshoven zijn

afgedaan. Enkele zijn door de tribunalen berecht. Voor de beschuldigten maakte dat niet veel verschil.

Het tribunaal in Alkmaar heeft een politiemann, die geen N.S.B.-er was, 4 jaar opgelegd voor het arresteren van ondergedokenen. Het overweegt daarbij, dat als verontschuldiging kon gelden, dat de Alkmaarse politie-leiding verkeerd was, wat de beschuldigde zich nooit voldoende had gerealiseerd⁶¹. Aan N.S.B.-politie-mensen, die zich aan hetzelfde feit hadden schuldig gemaakt, werd dan ook 7 jaar opgelegd⁶².

Er zijn, zolang krachtens het Tribunaalbesluit recht gedaan werd (dat is tot 1 januari 1952), in totaal 49.920 uitspraken gewezen door de 19 tribunalen, die alle verschillende kamers hadden. De strafzaken, die door de bijzondere gerechtshoven zijn behandeld, hadden ieder in de categorie waarin ik ze heb ingedeeld, zekere uniformiteit.

477

478

Dienstnemen bij de vijand kent zekere variaties naar gelang van het onderdeel, waarbij wordt dienstgenomen: bij de Waffen-S.S., bij het N.S.K.K. of bij de Wach- und Schutzpolizei. Die variaties leiden tot een verschil in strafpositie. Natuurlijk is hulpverlening aan de vijand (het delict van artikel 102 van het wetboek van strafrecht) op tal van manieren mogelijk. Maar wij hebben toch een indeling in categorieën van de voornaamste gevallen kunnen maken. De gevarieerdheid in gevallen, die door de tribunalen behandeld zijn, is oneindig groter. Dat komt door de zeer ruime omschrijving van de te straffen gedraging in artikel 1 van het Tribunaalbesluit. Men kan op tal van manieren ..door woord of daad van instemming met het streven van die Beweging of een zodanige organisatie of instelling of in het algemeen van nationaal-socialistische of fascistische gezindheid blijk hebben gegeven, hetzij voordeel hebben getrokken of getracht hebben te trekken uit door of vanwege de vijand of diens handlangers genomen maatregelen of de door de oorlog of de vijandelijke bezetting geschapen feitelijke toestand”.

Ik heb van al die denkbare gedragingen hiervoor een bloemlezing gegeven. Zij zou zonder veel moeite uitgebreider te maken zijn. Daar zijn bij voorbeeld de artsen-N.S.B.-ers, die voor Duitse instanties keuringen verricht hebben. Daar zijn de Verwalters van Joodse zaken. Daar zijn de afstammingsdeskundigen, die moesten vaststellen hoe arisch of niet-arisch iemands bloed was. Daar zijn de mensen, die in Oost-Europa zijn gaan werken om de veroverde Russische gebieden ten behoeve van de Duitsers mee te gaan exploiteren. En daar zijn de eindeloos gevarieerde gedragingen, die het Tribunaalbesluit van toepassing maken, en waarvan de beschuldigde er meestal niet slechts één maar verscheidene heeft gepleegd.

Het is opvallend, dat ondanks deze gevarieerdheid in misdragingen en ondanks het feit, dat 19 tribunalen waren met ieder verscheidene kamers, er

toch zekere lijnen in de tribunaalrecht- spraak te onderkennen zijn. Ik heb getracht die hierboven aan te geven. Natuurlijk: in het begin zijn juist de N.S.B.-ers, aan wie alleen dat lidmaatschap te verwijten viel, zwaarder gestraft dan later. Maar aangezien zij altijd veroordeeld werden met aftrek van voorlopige bewaring en iedereen in bewaring genomen was, kwam het uiteindelijk op hetzelfde neer en wel daarop, dat in de herfst 1946 de hele categorie in vrijheid was. Dat was juist waarop ook minister van Maarseveen met zijn invrijheidstelling van „lichte gevallen” mikte, zonder dat hij wist dat tot dat moment de tribunaalrechtspraak tot hetzelfde resultaat geleid had.

Opvallend is ook, dat bij voorbeeld het werken voor Duitse instanties en het verraad van landgenoten duidelijk te onderscheiden categorieën zijn, die ieder in alle individuele gevallen van de categorie tot vrijwel gelijke uitkomsten leiden, en dat dan ongeacht het verschil in tijd en het verschil naar tribunaal.

478

479

Ik wijs op de uitspraken vermeld in noot 45 bij dit hoofdstuk. Ik wijs ook op de heel duidelijke lijn, die te vinden is in de berechting van wapendragers en economische collaborateurs door de tribunalen, waarover ik in de vorige hoofd stukken gesproken heb. Deze gelijkgerichtheid van de uitspraken van de tribunalen komt gedeeltelijk voort uit het onderling contact tussen de presidenten van de verschillende tribunalen en door het kennisnemen van elkanders gepubliceerde uitspraken. Vermoedelijk ontstaat ook in het land een zekere algemene mening over de strafposities voor de verschillende gedragingen. Zo kan men constateren, dat in zaken, waarin de beschuldigde daden verricht heeft, die voor landgenoten nadelig zijn, de neiging bestaat om een zwaardere straf op te leggen dan voor het alleen maar lid of functionaris zijn van de N.S.B. Het lijkt wel aannemelijk (en we hebben dat ten aanzien van de N.S.B.-top reeds geconstateerd), dat de rechter meer geschokt is door die delicten, die gelijkenis vertonen met commune strafbare feiten als moord, doodslag en mishandeling, dan door de zuivere politieke delicten als lid of functionaris zijn van een politieke beweging. Het lijkt een vreemde conclusie met betrekking tot een politieke berechting. Zij laat zien, dat de rechter in de eerste plaats in individuele waarden denkt en minder in structuren.

Een tweede reden, waarom de tribunaaluitspraken minder uiteen lopen dan men wel geneigd zou zijn te denken, is de uniformerende werking, die voort kwam uit de noodzaak om een fiat- executie op de uitspraken te verkrijgen van de Hoge Autoriteiten. De Hoge Autoriteiten hebben een grote betekenis gehad voor de waarborging van een goede procesgang. Wanneer een tribunaal de wettelijke vormen niet strikt in acht genomen had, werd het fiat-executie geweigerd en kon de uitspraak niet worden ten uitvoer gelegd. Zo werd het fiat niet verleend, omdat een van de leden niet de hele zitting

had bijgewoond ⁶³, omdat een getuige- verklaring niet beëdigd was⁶⁴, omdat uit de uitspraak niet duidelijk bleek, welke bewijsmiddelen waren gebruikt, zodat het bewijs onvoldoende was geadstrueerd⁶⁵. Het fiat werd ook geweigerd op een uitspraak, die gewezen was op een zo vage beschuldiging, dat verweer daar tegen niet goed mogelijk scheen. Er was namelijk aan de beschuldigde verweten, dat zij “door haar politieke gezindheid personen in gevaar heeft gebracht en/of getracht heeft te brengen”⁶⁶.

De grootste betekenis van de werkzaamheid van de vijf Hoge Autoriteiten lag echter in de uniformerende werking, die zij ten aanzien van de strafmaat hebben uitgeoefend.

479

480

Aan de ene kant hebben zij gewaakt tegen te zware repressie. Wanneer een tribunaal een internering van 4 jaar oplegt, met omdat de bewezen feiten zo ernstig zijn, maar omdat men moet aannemen, dat van N.S.B.-ers met alles aan het licht komt, steekt de Hoge Autoriteit daar een stokje voor: de straf moet verminderd worden⁶⁷. Wanneer een enkele keer een tribunaal iemand, die niet anders te verwijten viel dan dat hij lid van de N.S.B. was een internering van 4 jaar oplegt, laat hij — in juli 1940, dus voor het optreden van minister van Maarseveen — het tribunaal zijn werk overdoen⁶⁸. Ook de straffen van enkele jaren internering, opgelegd aan vrouwen, die functies bekleed hadden bij de Nationaal-Socialistische Vrouwen Organisatie, werden door de Hoge Autoriteiten te hoog geacht, omdat die straffen werden opgelegd in 1947 en die vrouwen niet of niet meer gedetineerd waren ⁶⁹.

Aan de andere kant hebben de Hoge Autoriteiten ondubbelzinnig en frequent ingegrepen, wanneer de tribunaal termijnen van interneringen oplegden, die beneden de gebruikelijke norm bleven. De neiging om met het verloop van de jaren voorgelijke feiten later lichtere straffen op te leggen dan in den beginne na de bevrijding, hebben de Hoge Autoriteiten met kracht bestreden. Dat gold bij voorbeeld veroordelingen van leden van de Waffen-S.S. tot te lage straffen. De Haagse Hoge Autoriteit vond 2 jaar te weinig⁷⁰, de Amsterdamse aanvaardde ook 5 jaar niet als voldoende ⁷¹. Dat hij dan 2 jaar en 9 maanden niet wilde fiatteren lag voor de hand: de motivering voor de lichte strafmaat, dat de betrokkene een geringe ontwikkeling had, mocht niet helpen ⁷².

Openingszitting van het tribunaal te 's-Bosch; rechts president mr. H.B.S. Holla. (Copyright Spaarnestad B.V., Haarlem).

480

Een andere categorie, waar de Hoge Autoriteiten ingrepen, indien zij de straffen te laag achtten, is die van de verraadgevallen: die hadden ook voor het bijzonder gerechtshof vervolgd kunnen worden, maar dat behoefde, was kennelijk de opvatting, er niet toe te leiden, dat men er met een geringe straf afkwam. Veel te weinig vond de Haagse Hoge Autoriteit 2 jaar voor een vrouw, die haar eigen ondergedoken man verraadt, omdat zij een verhouding met een ander heeft en dus haar man wel kwijt wil⁷³. Geweigerd werd ook het fiat op een veroordeling tot 3 jaar voor een N.S.B.-er, die Jodenhelpers verraden had⁷⁴, evenals op de uitspraak, waarbij een koerier van de Organisation Todt, sympathiserend lid van de N.S.B. tot 2 jaar en 4 maanden veroordeeld werd, terwijl vast stond, dat hij een familie, bij wie hij placht te logeren, verraden had. Bij die beschikking werd met zoveel woorden overwogen, dat het tribunaal is „gebleven onder de maatstaf welke voor soortgelijke en veelvoudige gedragingen terecht pleegt te worden aangelegd”.⁷⁵ Het is opvallend, dat de beschikkingen, waarbij straffen te licht bevonden worden, juist uit het jaar 1947 stammen, waarin het afglijden naar een lagere maatstaf aannemelijk was: de Hoge Autoriteiten hebben dit afglijden terwille van de verdelende gerechtigheid willen tegenhouden.

Noten HXIII

1. BRvC 20 maart 1946, NOR 124.
2. DGBR I 08604 van 13 april 1946.
3. BG den Haag 19 maart 1946, NOR 89.
4. BRvC 17 juni 1946, NOR 395.
5. Zie verslag van het proces in Bronnenpublicaties no. 2 van het R1O, Amsterdam 1946.
6. Bijz. Strafk. Utrecht 26 oktober 1950 en BRvC 21 maart 1951, D 510.
7. BRvC 22 juli 1946, NOR 528.
8. BG Amsterdam 10 februari 1949 en BRvC 6 augustus 1951, D 1959A.
9. BRvC 4 januari 1950, D 1922A.
10. BRvC 30 september 1946, NOR 573.
11. Bijz. Strafk. Utrecht 5 oktober 1950, D 789A.
12. BG's Bosch 13 mei 1946, NOR 437.
13. BRvC 5 juni 1950, NOR 1712.
14. BG den Haag 18 februari 1949, D 434.
15. H.A. Amsterdam 20 september 1946, D 880.
16. trib. Arnhem 25 februari 1947, D 865.
17. trib. den Haag 31 mei 1948, D 308.
18. trib. Utrecht 12 februari 1947, D 1783.
19. D841A
20. BRvC 11 januari 1950, D 1377.
21. HG 's Bosch 26 juni 1946. NOR 120.
22. trib.. Almelo 9 april 1946, TiN 243.
23. trib. 's Bosch 10 augustus 1945. TiN 11.
24. trib. Amstcrlam 18 juni 1946, TiN 282.
25. trib. Breda 9 juli 1945, TiN 5 Technische Gilde, Economisch Front 2 jaar, trib. Maastricht 8 november 1945, TiN 7: N.S.B. 2 jaar.
26. Bij voorbeeld:
 - trib., Breda 3 augustus 1945, TiN 7; lid Nederlandse Volksdienst en abonnee Nationaal Dagblad.
 - trib. 's Bosch 8 augustus 1945, TiN 9 lid Nederlandse Volksdienst, colportage Volk en Vaderland, werken op vliegveld.
 - trib. Breda 13 augustus 1945, TiN 34: lid N.S.B., leider Technische Noodhulp.
27. trib.'s Bosch 16 oktober 1945. TiN 134.
28. trib.'s Bosch 7 november 1945, TiN 120.
29. trib. Leeuwarden 24 januari 1946, TiN. 143: 10 maanden.
 - trib. Almelo 5 februari 1946, TiN 152: 1 jaar.
 - trib. Maastricht 29 januari 1946. TiN 1 82: 1 jaar 8 maanden
 - trib. Almelo 1 maart 1946, TiN 161: 1,5 jaar.

- trib. Leeuwarden 14 maart 1946, TiN 245: 1,5 jaar.
- trib. Amsterdam 2 april 1946, TiN 248: 1 jaar.
- trib. Breda 13 februari 1946, TiN 184: tot 24 december 1945 voldoende.
- trib. Zurphen 1 februari 1946, TiN 160: 2 jaar.
- 30. trib. Amsterdam 29 april 1946. TiN 251.
- trib. Almelo 14 juni 1 946 TiN 252.
- 31. trib. 's Bosch 5 december 1945, TiN 133.
- trib. 's Bosch 3 1 januari 1946, TiN 168.
- trib. Arnhem 22 oktober 1945, TiN 199.
- trib. Amsterdam 30 januari 1947, TiN 571: detentie tot 28 december 1945 voldoende.
- 32. trib. Middelburg 7 november 1945, TiN 79.
- 33. trib. Utrecht 22 november 1946, TiN 492.
- 34. trib. A Bosch 12 februari 1947, TiN 477.
- 35. trib. Amsterdam 21 april 1947, 17 1877A.
- 36. trib. Assen 22 april 1948, D 512.
- 37. trib. den Haag 20 oktober 1947, D 1806.
- 38. trib. Utrecht 27 september 1946, TiN 474.
- 39. trib. Assen 13 november 1947, D 1596.
- 40. trib. Almelo 29 april 1946, TiN 24 7.
- 41. trib. Almelo 13 mei 1946, TiN 242.
- 42. zie trib. Arnhem 5 november 1945, TiN 258: 2 jaar voor de N.S.B.-er, die kapper voor de Wehnnacht was.
- 43. trib. 's Bosch 24 januari 1946, TiN 263.
- 44. trib. Amsterdam 2 juni 1947, TiN 613.
- 45. trib. 's Bosch 16 januari 1946, TiN 153.
- trib. Amsterdam 26 maart 1946, TiN 208.
- trib. Amsterdam 15 augustus 194 7, TiN 593,
- trib. Haarlem 2 maart 1948, D 2065.
- trib. den Haag 18 februari 1948, D 1980.
- trib. Almelo 25 november 1946, TiN 407: 4,5 jaar.
- trib. den Haag 2 december 1947, D 1734: 6 jaar.
- 46. trib. Amsterdam 22 oktober 1946, en 30 december 1946, D 1740.
- 47. trib. Haarlem 13 augustus 1947, TiN 624.
- 48. HA Amsterdam 12 november 1947, TiN 665.
- 49. trib. Zutphen 27 mei 1 946, TiN 254.
- 50. trib. Amsterdam 29 december 1947, D 1719.
- 51. trib. Breda 11 februari 1946, TiN 155.
- 52. trib. Amsterdam 14 juni 1946, TiN 261.
- 53. trib. Dordrecht 16 juli 1946, TiN 364.
- trib. 's Bosch 30 juli 1946, TiN 533.
- 54. trib. Rotterdam 16 oktober 1947, TiN 645.
- 55. trib. Amsterdam 22 november 1946, TiN 322.
- 56. trib. Alkmaar 15 juli 1946, TiN 322.
- 57. trib. den Haag 17 oktober 1946, D 502.

58. trib. Amsterdam 15 april 1946, TiN 225: 3 jaar.
trib. Amsterdam 14 juni 1946, TiN 268: 3 jaar.
trib. Amsterdam 30 januari 1948, D 286a: 3,5 jaar.
trib. Amsterdam 2 oktober 1947, D 844: 4 jaar.
59. trib. Amsterdam 18 juli 1946, TiN 340a.
60. trib. Amsterdam 11 april 1947, TiN 513.
61. trib. Alkmaar 19 maart 1947, TiN 516.
62. trib. Alkmaar 9 juli 1947, TiN 623.
trib. Amsterdam 16 december 1946, TiN 469.
63. HA 's Bosch 18 april 1947, TiN 521.
64. HA Arnhem 6 november 1946, TiN 391.
65. HA Arnhem 27 mei 1947, TiN 549.
66. HA Amsterdam 26 juni 1947, TiN 560a.
67. HA den Haag 9 september 1947, TiN 631.
68. HA den Haag 22 juli 1946, TiN 303.
69. HA 's Bosch 23 april 1947, TiN 542.
HA Amsterdam 24 september 1947, TiN 616.
70. HA den Haag 22 september 1947, TiN 625.
71. HA Amsterdam 2 november 1947, TiN 660.
72. HA Amsterdam 9 september 1947, TiN 627.
73. HA den Haag 14 juni 1947, TiN 564.
74. HA Amsterdam 30 juli 1947, TiN 580.
75. HA den Haag 10 september 1947, TiN 633.

Hoofdstuk XIV. De rechtspraak VI

De Duitse oorlogsmisdadigers

In de vorige hoofdstukken over de rechtspraak zijn alleen feit» ter sprake gekomen, gepleegd door Nederlandse delinquenten. Voor een deel lag dat in de aard van de delicten. Vrijwillige dienstneming bij de vijand is alleen strafbaar, indien die door een Nederlander gepleegd is. De vervolging van burgemeesters en andere functionarissen betreft evenzeer vanzelfsprekend Nederlanders, omdat anderen hier niet in Nederlandse functies konden worden aangesteld. De hele tribunaal-rechtspraak is krachtens het Tribunaalbesluit uitsluitend op Nederlanders van toepassing.

Voor hulpverlening aan de vijand ligt de zaak iets genuanceerder. Er is wel beslist, dat ook een Duitser schuldig kon zijn aan die hulpverlening, omdat onder „vijand” in artikel 102 van het wetboek van strafrecht niet verstaan wordt de vijand van de einder, maar de vijand van Nederland. In het betrokken geval ging het echter om een Duitser, die in Nederland woonachtig was die hier met zijn aannemersbedrijf ten behoeve van de Duitse Wehrmacht had gewerkt¹. Deze beslissing kon natuurlijk nooit van toepassing worden gemaakt op leden van het bezettingsapparaat.

Toch hadden ook deze Duitsers zich schuldig gemaakt aan arrestaties, mishandelingen en executies (tesamen hiervoor aangeduid als terreur). Niet alleen Nederlanders, die bij de „S.I. gedetacheerd waren, mishandelden arrestanten. Niet alleen Nederlandse leden van de Waffen-S.S. of de Ordnungspolizei executeerden in de laatste fase van de bezetting verzetsstrijders zonder vorm van proces. Ook Duitsers hebben zich aan die feiten schuldig gemaakt. En het bevel om die feiten te plegen of althans machtiging daartoe was in laatste instantie altijd van Duitse gezagsdragers afkomstig.

Gedurende de oorlog hadden de geallieerden besloten deze Duitse oorlogsmisdadigers strafrechtelijk te vervolgen.

484

485

Reeds 13 januari 1942 sloten de uitgeweken geallieerde regeringen Londen het verdrag van St. James, waarbij zij overeenkwam elkaar na afloop van de oorlog hulp te verlenen bij de opsporing en berechting van deze Duitsers. In oktober van dat jaar werd door alle geallieerden de United Nations War Crimes Commission opgericht, die tot taak had de oorlogsmisdaden te registreren en de berechting te organiseren. Tenslotte werd in augustus 1945 bij de overeenkomst van Londen overeen gekomen een internationaal tribunaal op te richten ter berechting van de leidende Duitse oorlogsmisdadigers². Bij het verdrag behoort een handvest voor het Neurenbergse tribunaal, dat drie soorten oorlogsmisdrijven kent en wel: a. misdrijven, die

bestaan in overtredingen van de wetten en gebruiken van de oorlog; b. misdrijven tegen de menselijkheid; c. misdrijven tegen de vrede. Het spreekt vanzelf, dat de laatste categorie alleen betrekking kon hebben op de leiders van het Derde Rijk, die de wereld in een oorlog hadden gestort. De uitvoerders van het beleid in Nederland konden zich alleen aan oorlogsmisdrijven of misdrijven tegen de menselijkheid hebben schuldig gemaakt.

Het is wel duidelijk, dat berechting van de Duitse leiders voor een internationaal hof moest berusten op een internationale overeenkomst. En het is ook duidelijk, dat die overeenkomst de strafbare feiten moest formuleren, die tot vervolging en veroordeling van die leiders kon voeren. Maar de vraag kan gesteld worden, of de Nederlandse rechter niet voldoende had aan de Nederlandse wet om tot een veroordeling van de Duitsers te komen, die hier te lande terreur bedreven hadden. Kon men hen niet wegens mishandeling of moord vervolgen of wegens onrechtmatige vrijheidsberoving? Zij stonden op dat punt, zou men kunnen redeneren, op één lijn met de Nederlanders, die dezelfde feiten gepleegd hadden, zij het dan ook dat men niet deze feiten als hulpverlening aan de vijand kon kwalificeren, zoals (wij zagen dat hiervoor) ten aanzien van Nederlandse mensenjagers bij herhaling is geschied.

Dat was kennelijk het standpunt van het bijzonder gerechtshof te Arnhem, dat op 10 december 1946 de Duitse militair Ludwig Heinemann ter dood veroordeelde, zonder recht van cassatie, omdat hij 6 gijzelaars te Eefde-Gorsel had doodgeschoten, 3 te Vorden, 1 te Wolfheze. Bovendien had hij 2 Engelse officieren gedood en in januari 1945 te Zutphen 9 en te Brummen 8 verzetsstrijders³. Hij werd op 10 februari 1947 geëxecuteerd.

Een week later, op 17 februari 1947, wees de Bijzondere Raad van Cassatie een arrest in de zaak van de Duitse militair Ahlbrecht, waarin verklaard werd, dat de Nederlandse rechter zonder uitdrukkelijke bevoegd verklaring om oorlogsmisdrijven van Duitsers te berechten, rechtsmacht miste ten aanzien van leden van de bezettende macht⁴.

485

486

Wat was het geval? Een algemeen erkende volkenrechtelijke regel van gewoonterecht houdt in, dat militairen, die met hun leger op het gebied van een andere dan hun eigen staat verblijven, niet onderworpen zijn aan de rechtsmacht van de rechter van die staat van verblijf voor zover het door hen gepleegde feiten betreft, die binnen de kring van hun bevoegdheid begaan zijn. De militair, die in een vreemd land verblijft met zijn eenheid hetzij als bezetter, hetzij als bondgenoot, blijft onderworpen aan de rechtsmacht van de krijgsraad van zijn eigen staat van herkomst, voor zover het feiten betreft, die hij binnen de kring van zijn bevoegdheid heeft begaan. Als hij een vrouw verkracht of inbreekt en juwelen steelt, gaat hij duidelijk buiten de kring van zijn bevoegdheid en valt hij onder de rechtsmacht van de plaatselijke rechter.

Maar als hij in opdracht van zijn superieuren Joden arresteert, gevangenen in een concentratiekamp mishandelt of op grond van het Führerbefehl zonder vorm van proces aangehouden illegalen doodschiet, handelt hij binnen de kring van zijn bevoegdheid, zoals die door zijn eigen autoriteiten is afgebakend, en kan hij dus niet door de rechter van de plaats van verblijf maar alleen door zijn eigen (militaire) rechter worden berecht⁵.

Nu hebben door Duitse militairen en ambtenaren hun daden van terreur niet op eigen gezag verricht, maar op bevel of met machtiging van hun meerderen. Zij handelden dus altijd binnen de kring van hun bevoegdheid en de Nederlandse rechter heeft dus, als men de volkenrechtelijke regel toepast, geen rechtsmacht te hunnen aanzien. Dat betekent nu ook weer niet, dat deze militairen straffeloos moeten blijven, omdat er van berechting door Duitse rechters niet veel te verwachten viel. Men kan van de volkenrechtelijke regel afwijken. Dat kan bij verdrag gebeuren en dat gebeurt, uiteraard bij verblijf van eenheden op het gebied van bondgenoten, herhaaldelijk. Zo is er een uitvoerige regeling van deze materie in Navo-verband. Maar men kan ook bij nationale wet van een niet bij verdrag vastgestelde volkenrechtelijke regel afwijken door eenvoudig aan de nationale, Nederlandse rechter rechtsmacht te verlenen om buitenlandse militairen, die op zijn grondgebied vertoefd hebben, te berechten wegens terreurdaden. De Nederlandse wetgever had een dergelijke opdracht van rechtsmacht niet aan de rechter verleend, omdat hij ten onrechte van mening was, dat een moord gepleegd in strijd met het oorlogsrecht nooit binnen de kring van de bevoegdheid van de dader kon zijn gepleegd en dus een gewone moord was, waarvoor de rechter geen bijzondere opdracht van rechtsmacht behoefde⁶.

De regering was door het arrest-Ahlbrecht nu wel gedwongen om een wet te maken, waarbij aan de Nederlandse rechter rechtsmacht toebedeeld werd ten aanzien van Duitse militairen en andere overheidsdienaren, die feiten in strijd met het oorlogsrecht of met de menselijkheid bedreven hadden.

486

487

De Nederlandse rechter treedt dan als het ware op als handhaver van de internationale rechtsorde. Het is de wet geworden van 10 juli 1947⁷. Bij die wet werd een artikel 27a ingevoegd in het Besluit Buitengewoon Strafrecht, waarbij naar Nederlands recht strafbaar gesteld werd hij, „die gedurende de tijd van de huidige oorlog in krijgs-, staats- of publieke dienst bij of van de vijand zich schuldig had gemaakt aan enig oorlogsmisdrijf of enig misdrijf tegen de menselijkheid als bedoeld in artikel 6 onder (b) of (c) van het handvest, behorende bij de overeenkomst van Londen van 8 augustus 1945, bekend gemaakt bij Ons Besluit van 4 januari 1946, Stb. G 5, wordt, indien een zodanig misdrijf tevens bevat de bestanddelen van een strafbaar feit volgens de Nederlandse wet, gestraft met de daarop gestelde straf?’ De

Duitser dus, die in strijd met de bepalingen van het Landoorlogreglement over de behandeling van de bevolking van bezette gebieden Nederlanders heeft mishandeld, kan gestraft worden met de straf, die naar het Nederlandse wetboek van strafrecht op mishandeling is gesteld.

Bij het tweede lid van het artikel wordt bepaald, dat als de overtreding van het oorlogsrecht niet de elementen van een Nederlands delict bevat, de straf kan worden opgelegd, die gesteld is op het Nederlandse delict, waarmee het gepleegde feit de meeste overeenkomst vertoont. En tenslotte wordt in het derde lid van het artikel 27a bepaald, dat ook de meerdere strafbaar is, die opzettelijk toelaat, dat zijn mindere zich aan een oorlogsmisdrijf schuldig maakt.

Ik moet hier voordat ik verder ga met de beschrijving van de berechting van Duitse oorlogsmisdadigers een probleem behandelen, dat men wellicht op deze plaats zal op werpen. Indien het namelijk zo is, dat na de inwerkingtreding van de wet van 10 juli 1947 de berechting kon beginnen van Duitse militairen en ambtenaren, die binnen de kring van hun bevoegdheid als Duits militair of ambtenaar feiten gepleegd hebben, die in strijd met de wetten of gebruiken van de oorlog waren, rijst dan niet de vraag, of juist omdat zij binnen de kring van hun bevoegdheid handelden zij zich niet op ambtelijk bevel kunnen beroepen? En handelen op ambtelijk bevel is een grond, die tot ontslag van rechtsvervolging moet leiden.

Wij hebben hiervoor al ten aanzien van de zaken tegen politiefunctionarissen gezien, dat een bevel om een strafbaar feit te plegen nooit kan worden beschouwd als een rechtmatig bevel, dat de strafbaarheid opheft. Wij hebben bovendien gezien, dat men zich alleen kan beroepen op een in het Nederlandse recht geworteld ambtelijk bevel en niet op het bevel van een Duitse autoriteit.

487

488

Op die manier zou voor Duitsers zelfs de bespreekbaarheid van een beroep op ambtelijk bevel geëcarteerd zijn. Dat zou niet redelijk zijn en daarom heeft de Bijzondere Raad van Cassatie de volgende redenering toegepast. De Nederlandse strafwet bedoelt met ambtelijk bevel een Nederlands ambtelijk bevel. Wanneer een Duitser zich op zo'n bevel beroept, kan de rechter dus niet de Nederlandse wet toepassen, maar moet hij kijken, in welke gevallen de Duitse wet aan ambtelijk bevel straffeloosheid verbindt. De Duitse regeling vindt men in par. 47 van het Duitse militaire Strafwetboek. Die bepaling nu stelt de mindere strafbaar als deelnemer aan het feit, „indien hij geweten heeft, dat deszelfs uitvoering, ein allgemeines oder militarisches Verbrechen bezweckte”, zodat bevelen, in strijd met het volkenrecht gegeven, geen strafuitsluitingsgrond vormen, indien de strijd de mindere bewust was;”⁸. Zou men zonder meer een beroep op ambtelijk bevel aanvaarden, dan zou, in het Duitse systeem van hiërarchieke verhoudingen, ieder hetzij burger hetzij militair een beroep op zijn chefs kunnen doen, die

eveneens een beroep op hogere bevelen zouden doen, zodat tenslotte deze serie van „pleas of superior order” zou terechtkomen op de uitsluitende verantwoordelijkheid van de hoogste chef, Hitler. De rechtspraak, die hier is weergegeven, is niet nieuw. Zij is algemeen aanvaard: een ambtelijk bevel is alleen een bevoegd gegeven ambtelijk bevel en een bevel om een misdrijf te plegen kan nooit bevoegd gegeven zijn.

Het heeft dus tot 10 juli 1947 geduurd voordat de juridische barrière tegen de berechting van Duitse oorlogsmisdadigers was geslecht: op die datum werd artikel 27a van het Besluit Buitengewoon Strafrecht aangenomen. Dat het zo lang geduurd had, was wel de schuld van de regering, die tot het laatste moment op het standpunt gestaan had, dat een oorlogsmisdrijf in niets verschilde van een ander misdrijf. In een brief van 7 februari 1945 schrijft de minister van justitie aan zijn collega van binnenlandse zaken naar aanleiding van diens suggestie om de opsporing van oorlogsmisdrijven te doen plaats vinden door een daartoe ingestelde commissie: „De oorzaak der suggestie moet m.i. gezocht worden in een verkeerde opvatting omtrent de aard van een zgn. oorlogsmisdrijf. Door velen wordt dit beschouwd als een delict sui generis, al is er nog nooit iemand in geslaagd een sluitende definitie daarvan te geven. In wezen is echter naar mijn inzicht een zgn. oorlogsmisdrijf niets anders dan een gewoon delict onder bijzondere omstandigheden gepleegd en deswege onder de rechtsmacht van een bijzondere rechter gebracht”⁹.

Dit standpunt, dat het oorlogsmisdrijf geen bijzonder karakter vertoonde, is door het ministerie van justitie tot het laatste moment volgehouden.

488

489

De gedachte, door de Bijzondere Raad van Cassatie vertolkt, dat het oorlogsmisdrijf gezien moest worden als een volkenrechtelijk delict in de eerste plaats en niet als een gewoon delict, onder bijzondere omstandigheden gepleegd, heeft bij het ministerie van justitie pas enige weerklank gevonden na het arrest-Ahlbrecht. Toen moest men de Bijzondere Raad van Cassatie wel in zijn theorie volgen, omdat anders de hele berechting van Duitse oorlogsmisdadigers kwam stil te staan.

Tot zover de juridische moeilijkheden, die een aanvang van de berechting vertraagden. Maar er waren ook feitelijke moeilijkheden, gelegen in de opsporing van de oorlogsmisdadigers. De geallieerden hadden een United Nations War Crimes Commission ingesteld, die de berechting moest coördineren en de opsporing moest verzorgen. Deze commissie was in het bezette Duitsland gevestigd. Het was de bedoeling, dat de verschillende vroeger bezette landen ieder ook een dergelijke commissie zouden instellen, die in samenwerking met de U.N.W.C.C. voor de opsporing en berechting zou zorgen van die oorlogsmisdadigers, die in het betrokken land hun delicten hadden gepleegd. Bij Koninklijk besluit werd, nog in de maand van de bevrijding, deze zaak voor Nederland geregeld¹⁰. Er werd een commissie

oorlogsmisdrijven ingesteld. In die commissie werden benoemd dr. N.W. Posthumus (de voorzitter van het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie), mr. L. Einthoven (hoofd van het Bureau Nationale Veiligheid), de procureur-fiscaal bij de Bijzondere Raad van Cassatie mr. A.M. baron van Tuyll van Serooskerken. Als secretaris trad op mr. J.J. Woltman van het ministerie van justitie ¹¹.

Onder de commissie werkten twee organen en wel een Nederlandse missie in Duitsland enerzijds en aan de andere kant in Nederland een Bureau Opsporing Oorlogs Misdrijven (B.O.O.M.), dat onder leiding stond van de commissaris van rijkspolitie eerste klas mr. J.S. Bijl. Het was de taak van dit bureau dossiers aan te leggen en te voltooien omtrent hier te lande gepleegde oorlogsmisdrijven. In verschillende plaatsen in het land werkten sub-commissies, die behulpzaam waren bij het nasporen van gepleegde oorlogsmisdrijven. Wanneer een dossier voldoende aanknopingspunten voor een vervolging bood, moest men in de meeste gevallen zien de verdachte naar Nederland te krijgen. Weliswaar bevonden zich een aantal Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse detentie, maar het merendeel was naar Duitsland teruggetrokken. Anderen hadden hier hun daden gepleegd maar waren nadien naar elders overgeplaatst en bevonden zich dus bij de Duitse capitulatie niet in Nederland. De Nederlandse missie voor de opsporing van oorlogsmisdrijven moest nu proberen uit te vinden, waar een opgevraagde verdachte zich bevond. Maar bovendien moest aan de U.N.W.C.C. verzocht worden de betrokken verdachte ter beschikking van de Nederlandse justitie te stellen.

489

490

Dit alles was niet eenvoudig. Men moest in Nederland de namen van de betrokken Duitsers te weten zien te komen. In Duitsland was het, gezien de daar kort na de oorlog heersende chaotische toestanden, uiterst moeilijk de verblijfplaats te weten te komen van degenen, van wie men dan tenminste de namen kende. Het is dan ook niet te verwonderen, dat toen op 5 maart 1946 het kamerlid Goedhart de minister van justitie vroeg, hoe het met de berechting van de Duitse oorlogsmisdadigers stond, deze op 21 maart antwoordde, dat die nog grotendeels in het stadium van opsporingsonderzoek verkeerde. „Van velen hunner zijn vooralsnog namen en andere bijzonderheden onbekend” ¹².

Toch wordt voortgang geboekt. Bij de behandeling van de begroting van het ministerie van justitie voor 1948 vraagt, in het najaar van 1947, het kamerlid Donker, hoeveel oorlogsmisdadigers er nu eigenlijk berecht zullen worden. Hij had altijd gedacht, dat er ongeveer 1000 a 1200 zouden zijn, maar hij heeft nu vernomen, dat het er slechts 400 zullen worden. Minister van Maarseveen antwoordt, dat in 1200 gevallen op prima facie-bewijs uitlevering is gevraagd. Maar in veel gevallen zijn de opgevraagden niet te vinden. Relatief heeft Nederland het meeste oorlogsmisdadigers uitgeleverd

gekregen „hetgeen een troost is, al is het dan ook, ik erken dit, een schrale troost”¹³.

Intussen bleken de bezettingsautoriteiten in Duitsland de uitlevering aanzienlijk te hebben verzwamd. In de Amerikaanse en Franse zone kwam er van de uitlevering al geruime tijd niet veel terecht. Het kan nauwelijks meer zin hebben om te trachten de zaken opnieuw tot gang te brengen in de Amerikaanse en Franse zone”, schreef het hoofd van de Nederlandse missie, jhr. mr. F.A. Groeninx van Zoelen begin februari 1948¹⁴. En in de Engelse zone wordt met ingang van 1 januari 1948 een contradictoire behandeling van uitleveringsverzoeken ingevoerd voor een in Hamburg gevestigd tribunaal, waarbij de verdachten door Duitse advocaten zullen worden bijgestaan¹⁵. In feite worden de uitleveringen stopgezet en het voortbestaan van de Nederlandse missie tot opsporing van oorlogsmisdrijven in Duitsland kan worden beëindigd.

Hoeveel oorlogsmisdadigers hadden wij wel willen berechten en hoeveel zijn er in feite berecht?

Minister van Maarseveen bericht eind november 1948, dat van 1431 personen overbrenging naar Nederland verzocht is, maar in dat aantal zijn ook de aangevraagde Duitse getuigen begrepen¹⁶. Mr. Bijl geeft in het begin van 1948, als de opsporing spaak loopt een overzicht van zijn werkzaamheden aan de directeur-generaal voor de bijzondere rechtspleging, zijn chef. In totaal, schrijft hij, zijn 2080 dossiers gevormd.¹⁷

490

491

Mr. Donker had het (en niet deze keer alleen) vrij aardig bij het rechte eind: wij zouden wel ongeveer 2000 Duitse oorlogsmisdadigers hebben willen berechten.

Van de omstreeks 200 aangevraagde personen zijn er omstreeks 240 berecht. Volgens Rüter¹⁸ zijn er 203 veroordeeld. Een nota van het hoofd van de afdeling gratie van het ministerie van justitie aan het hoofd van de afdeling staats- en strafrecht uit 1960 vermeldt een aantal van 208 veroordelingen van Duitsers¹⁹. Van deze 208 gevallen werden veroordeeld tot

1 jaar	12
1-5 jaar	5-61
10 jaar	10-52
15 jaar	15-34
20 jaar	25
levenslang	6
doodstraf	18 (waarvan 4 bij verstek).

De doodstraf is in 5 gevallen voltrokken, in de overige gevallen is gratie

verleend.

Volgens Rüter is in 23 gevallen vrijspraak of ontslag van rechtsvervolging gevolgd en is in 13 gevallen de zaak geëindigd met niet-onvankelijk-verklaring van het openbaar ministerie of met onbevoegd verklaring van de rechter. Naar schatting, zegt hij, zijn 300 Duitsers met toepassing van het Besluit politieke delinquenten 1945 door het openbaar ministerie buiten vervolging gesteld.

Ik vermeld hier deze cijfers, omdat in de algemene statistische gegevens over de bijzondere rechtspleging het aantal berechte oorlogsmisdadigers niet te vinden is, ook niet in de naar gepleegde feiten uitgesplitste rubrieken. Een rubriek oorlogsmisdrijven (artikel 27a Besluit Buitengewoon Strafrecht, het in 1947 ingevoegde artikel) ontbreekt.

Tenslotte is in ongeveer 540 gevallen een beslissing genomen, hetzij door de rechter hetzij door het openbaar ministerie. Dat is dus ongeveer 25% van de gevallen, waarover dossiers waren gereed gemaakt. Dat het in de overige 75% niet tot berechting kwam, is veroorzaakt door omstandigheden, die niet aan de Nederlandse opsporing te wijten waren. Onbekend is, hoeveel van de aangevraagde verdachten overleden of niet te vinden waren. De uitlevering van de aangevraagden ging steeds moeilijker, naar men kan vermoeden omdat bij de Geallieerde bezettingsautoriteiten de overtuiging veld won, dat Duitsland weer op de been geholpen moest worden en zo min mogelijk moest worden herinnerd aan het weinig aantrekkelijke oorlogsverleden.

Wat waren nu de feiten, die bij de berechting van leden van het militaire of civiele bezettingsapparaat te laste gelegd werden?

491

492

Formeel juridisch was dit altijd overtreding van artikel 27a van het Besluit Buitengewoon Strafrecht, het in 1947 nieuw ingevoegde artikel, dat oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid strafbaar stelde. Voor andere dan deze als het ware volkenrechtelijke delicten had de Nederlandse rechter immers geen rechtsmacht over Duitsers, die hier in militaire of ambtelijke dienst werkzaam geweest waren tijdens de bezetting. Belangrijker echter dan deze formeel-juridische vraag is om welke materiële feiten de vervolging eigenlijk ging. Wat waren de daden, die als overtreding van de wetten en gebruiken van de oorlog worden gekwalificeerd? Wat waren misdrijven tegen de menselijkheid?

De berechting viel in twee delen uiteen. Aan de ene kant zijn enkele topfiguren uit het bezettingsapparaat berecht, aan de andere kant een groot aantal uitvoerders. Veel topfiguren zijn niet berecht en in het middenkader vallen in het geheel geen vervolgingen. Rüter heeft dit aan de hand van cijfers uitdrukkelijk aangetoond ²⁰. „Bekijkt men de opgelegde straffen in hun onderlinge verhouding”, schrijft hij ²¹ dan is daarin een eerste aanwijzing

te vinden, dat die daden, waarin niet gemakkelijk een Nederlands commuun delict te herkennen viel (de zogenaamde Schreibtischtaten), onvoldoende tot hun recht zijn gekomen.” Het is een conclusie, die wij hiervoor ook ten aanzien van de vervolging van de N.S.B.-ers hebben getrokken. Daar lag de situatie enigszins verschillend, omdat het enkele feit van lid van de N.S.B. geweest te zijn reeds voldoende voor een vervolging was. Men kan dus niet zeggen, dat leiding en middenkader van de N.S.B. niet vervolgd zijn, maar wel, dat zij niet vervolgd zijn voor de feiten, waarvoor zij vermoedelijk mee verantwoordelijk zijn geweest. Het duidelijkste voorbeeld van dien aard was de veroordeling tot slechts 12 jaar van dr. Carp. Ten aanzien van de Duitsers lag dit anders. Het enkele lid zijn van het bezettingsapparaat was geen strafbaar feit. Aan wie niet een oorlogsmisdrijf te laste gelegd kon worden, werd dus niet, als de N.S.B.-ers, te licht gestraft maar hij werd helemaal niet vervolgd. Ook was de kennis van de verhoudingen en feiten tijdens de bezetting dikwijls onvoldoende om tot een adequate veroordeling te komen.

Ik wil niet beweren, dat de uitvoerders ten onrechte vervolgd en veroordeeld zijn. Er is, ook door Duitsers, in de concentratiekampen en bij verhoren door de „S.D.” gruwelijk mishandeld. Er zijn, in het hele land, in de laatste fase van de oorlog tallozen zonder vorm van proces doodgeschoten. Het hogere en middenkader heeft dit alles echter op zijn zachtst gezegd niet tegengegaan. Het heeft daardoor medeverantwoordelijkheid gedragen voor wat de ondergeschikten aan uitvoeringshandelingen hebben verricht.

492

493

Die medeverantwoordelijkheid is strafrechtelijk niet in vervolgingen en veroordelingen tot uiting gekomen. Dat was moeilijk, omdat men in de eerste jaren na de bevrijding te weinig inzicht had in het functioneren van het bezettingsapparaat en van de rol, die ieder er in speelde. Men kende ook veel minder feiten dan thans. In het bijzonder voor de berechting van Duitse oorlogsmisdadigers geldt, wat mr. Bakhoven zei van de hele bijzondere rechtspleging: Zij zou er anders uitgezien hebben, indien wij toen geweten hadden, wat nu voor iedereen in de boeken van dr. de Jong te lezen staat.

De Rijkscommissaris Seyss Inquart is niet in Nederland berecht, maar door het internationale tribunaal te Neurenberg, te- samen met de leiders van Hitler-Duitsland. Hij is ter dood veroordeeld en opgehangen. In Nederland is Hans Albin Rauter berecht, de „Höhere SS- und Polizeiführer beim Reichskommissar für die besetzten niederlandischen Gebiete”, die in de organisatie van het Rijkscommissariaat „Generalkommissar für das Sicherheitswesen” was. Hij is vervolgd en in twee instanties ter dood veroordeeld²². De procureur-fiscaal mr. Zaaijer heeft in dit proces, evenals in de strafvervolging tegen Mussert, Rauters hele beleid als een oorlogsmisdrijf te laste gelegd. Hij noemt zeven punten afzonderlijk, waarbij de Jodenvervolging en de Silbertannemoorden het belangrijkste waren, en hij eindigt de

opsomming van die zeven punten in zijn dagvaarding met de woorden „door welk aldus gevoerd beleid Rauter opzettelijk systematisch terrorisme bedreef tegen het Nederlandse volk.” Het was een fraai staaltje van een combinatie van strafrechtelijk en historisch verantwoording willen afleggen.

Een grote moeilijkheid bij de berechting van Rauter bleek te zijn, dat hij beweerde van het lot van de Joden na hun transport naar Polen niets afgeweten te hebben. De procureur-fiscaal heeft twee politieambtenaren als getuigen doen horen, die verklaarden dat de uitroeiing van de Joden van algemene bekendheid was. Als dat zo is, dan hoeft een feit niet nader bewezen te worden. Het Haagse Hof heeft uit die verklaringen niet de algemene bekendheid afgeleid: algemene bekendheid moet men trouwens niet uit getuigenverklaringen afleiden: de rechter moet dat zelf weten. Het Hof heeft Rauters eigen woorden in redevoeringen als bewijs gebruikt: „Es soli in Europa kein Jude mehr übrig bleiben.” Het punt heeft ook bij de behandeling voor de Raad van Cassatie onderwerp van bespreking uitgemaakt. De procureur-fiscaal van Tuyl van Serooskerken heeft uitvoerig uit de illegale pers geciteerd, die Rauter natuurlijk kende, en waarin zonder omwegen over de uitroeiing van de Joden geschreven werd. Hij heeft zelfs een artikel uit de Deutsche Zeitung in den Niederlanden aangehaald, waarin bericht werd over een mededeling van minister Eden over de uitmoording van de Joden in Polen.

493

494

In zijn conclusie zegt hij bitter en ironisch hierover: „Dat de Joden ten dode opgeschreven waren, wist hij niet, heeft hij nimmer begrepen, zelfs niet verondersteld of kunnen veronderstellen. Gelove wie het wil. Dit is zijn enig verweer t.a.v. de uitvoering van de Jodenpolitiek en dat is voor het karakter van deze man bijzonder tekenend. Requirant begrijpt allerm minst, dat het wegvoeren van de Joden op zichzelf reeds misdadig is. Dat het wegvoeren van deze opgejaagde en van hun hebben en houden beroofde mensen, het vervoeren in volgepakte goederenwagens, waarbij herhaaldelijk doodsgevallen zijn voorgekomen, het scheiden van ouders en kinderen, het scheiden van hele gezinnen, dat dat in strijd is met de meest elementaire begrippen van menselijkheid, dringt zelfs niet tot hem door”.²³

Ik schrijf dit alles hier zo uitvoerig, omdat de hier gesignaleerde moeilijkheid met het bewijs, dat Rauter van de vermoording van de Nederlandse Joden geweten zou hebben, aanzienlijk verlicht zou zijn, indien men ten tijde van het proces beschikt had over de kennis, die wij thans hebben. De Jong geeft in zijn deel VII, waar hij de vraag behandelt: „Wat wist de bezetter?”²⁴, behalve de argumenten, die door het openbaar ministerie ten processe gebruikt zijn en die voornamelijk zijn ontleend aan redevoeringen van Rauter zelf over het Jodenvraagstuk, verklaringen omtrent het bekend zijn van de uitmoording door Duitsers eerst in 1960 afgelegd. Hij verhaalt, hoe in 1968 dr. Harster bij zijn tweede proces, heeft

toegegeven van de moord op de Joden geweten te hebben. Onder Rauter stonden twee onderdelen van de politie, de Ordnungspolizei en de Sicherheitspolizei. Van de laatste was dr. Harster lange tijd commandant. Hij was dus direct onderhebbende van Rauter en het is onaannemelijk, dat Rauter niet wist, wat Harster wel wist. Deze Harster was dus direct verantwoordelijk voor wat er met de Nederlandse Joden gebeurde. Dat is hem ook te laste gelegd. Maar hij heeft, toen hij hier in 1948-49 vervolgd werd, steeds ontkend iets van het lot der Joden geweten te hebben. Hij kreeg dan ook maar 12jaar²⁵. Later, in Duitsland, is hij ten tweeden male vervolgd, en toen heeft hij erkend, dat hij wel op de hoogte was van wat de „Endlösung” betekende ²⁶.

Zo ziet men, hoe de rechter bij de berechting van Rauter de vraag, of hij wist wat de Jodenvervolgving voor resultaat zou hebben, met zwakkere bewijsgronden bevestigend heeft beantwoord dan hij het op dit moment met kennis van de thans bekende feiten gedaan zou hebben.

Van het Rijkscommissariaat is niemand berecht. De General- kommissar für Verwaltung und Justiz dr. Wimmer, die plaatsvervanger van Seyss Inquart was, en die zeven burgemeesters heeft laten arresteren, waarvan er zes omkwamen, is niet vervolgd ²⁷.

494

495

Hij heeft uiteraard deelgenomen aan de Chefsitzungen bij de Rijkscommissaris. Hij is dus medeverantwoordelijk voor het beleid geweest. Maar voor zijn aandeel daarin, zelfs voor zover het uit zijn handelingen bekend is geworden, is hij niet vervolgd. Rüter constateert het met enige verwondering²⁸. Hij was niet de eerste.

Op 16 januari 1948 vraagt het kamerlid mr. Donker aan minister van Maarseveen, wat er gedaan is om Wimmer, Ritterbusch en Fischböck (twee andere Generalkommissare) te berechten. Een maand later antwoordt de minister, dat er tegen Wimmer niets bezwarends bekend is. „Het feit, dat een Duitser tijdens de bezetting de functie van commissaris-generaal heeft bekleed, is op zichzelf onvoldoende om daaruit een strafrechtelijke verantwoordelijkheid voor hier te lande gepleegde oorlogsmisdrijven of misdrijven tegen de menselijkheid af te leiden” ²⁹. Men zou ook omgekeerd kunnen redeneren en zeggen, dat juist het feit van het bekleed hebben van een zo hoge functie voldoende was om de verantwoordelijkheid voor het algemene beleid af te leiden. Mr. Donker denkt in deze richting. In nieuwe vragen, gesteld op 25 februari 1948, geeft hij uitvoerige documentatie, dat Wimmer plaatsvervangend Rijkscommissaris was. Hij heeft in Neurenberg bij het proces tegen Seyss Inquart getuigd. Waarom is hij daarna niet als oorlogsmisdadiger opgevraagd? De minister antwoordt, dat er inderdaad wel wat tegen Wimmer is in te brengen, maar gezien het ontbreken van jurisprudentie over oorlogsmisdrijven „kan gezegd worden, dat het openbaar ministerie het standpunt inneemt, dat voor een dergelijke vervolging alleen

plaats is in zeer duidelijke gevallen en wanneer redelijke verwachtingen bestaan, dat een aanzienlijke straf zal worden opgelegd. In dit licht gezien werd vooralsnog een vervolging tegen Wimmer niet opportuun geacht.”³⁰ Bij dat „vooralsnog” is het gebleven. Maar mr. Donker was nog niet tevreden. Op 11 juni 1948 vraagt hij verder. „Is de minister bereid om, nu bij velen in den lande in verband met de niet-vervolging c.q. de buitenvervolginstelling van een aantal prominente Duitsers, zoals Wimmer, Ritterbusch, Fischböck, Schreieder en Schwebel, geen duidelijke voorstelling blijkt te bestaan van het algemene vervolgingsbeleid in zake oorlogsmisdadigers, op dit stuk een uiteenzetting te geven, die daarin een redelijk inzicht kan verschaffen?”

Op deze voor de minister moeilijke vraag geeft hij een ontwijkend antwoord. „Aangezien bij gebreke van internationale hoven de berechting plaats vindt door Nederlandse rechtscolleges en de zuivere begrippen van recht niet mogen worden vertroebeld door nationale ressentimenten, past het het openbaar ministerie bij de vervolging van oorlogsmisdrijven een zekere gematigdheid te betrachten.”

495

496

„Voorts dient in aanmerking te worden genomen, dat het plegen van tal van op zichzelf laakbare feiten niet in strijd is geweest met de wetten en gebruiken van de oorlog.” En de minister concludeert: „Bovenomschreven redenen leiden er toe een vervolging van oorlogsmisdadigers slechts dan in te stellen, indien duidelijke aanwijzingen omtrent de schuld van de betrokkene bestaan en indien aan de hand van op dit terrein reeds gewezen sententies kan worden verwacht, dat de doodstraf of een aanmerkelijke gevangenisstraf zal worden opgelegd”³¹

Het antwoord is duidelijk. Men verwachtte ten aanzien van de leidende figuren geen veroordeling tot een ernstige straf. Dat alles pleit voor de stelling van Rüter, dat men voor de „Schreibtischtate” weinig begrip opbracht.

De uitvoerders immers, die daden gepleegd hadden, die moorden en mishandelingen inhielden en die veel dichter stonden bij de gewone criminaliteit zijn wel vervolgd en ook veroordeeld. Dat is ook de Wehrmachtsbefehlshaber in Nederland, de generaal Friedrich Christian Christiansen. Hem is te laste gelegd, dat hij gijzelaars heeft laten doodschieten, zowel te Rotterdam als in Haarlem, zonder dat hij zelfs maar zich heeft bekommerd om de vraag, of zij schuldig waren aan de feiten waarom zij ter dood werden gebracht. De Bijzondere Raad van Cassatie ging daarbij uit van de volkenrechtelijke stelling, dat het nemen van represailles (en dus ook van gijzelaars) alleen geoorloofd was als tegenmaatregel tegen door een andere staat genomen maatregelen. Gijzelaars nemen als tegenmaatregelen tegen daden, gepleegd door een bezette bevolking, achtte de Raad in strijd met het volkenrecht. A fortiori beschouwde hij dus het

executeren van de gijzelaars als volkenrechtelijk ongeoorloofd. Christiansen mocht dus alleen die mensen ter dood doen brengen, van wie bewezen was, dat zij zich zelf aan bepaalde feiten hadden schuldig gemaakt. Bovendien werd hem verweten, dat hij in Putten op de Veluwe huizen heeft laten plat branden, mensen heeft laten wegvoeren, van wie velen omgekomen zijn. Hij werd door het Bijzonder gerechtshof te Arnhem tot een gevangenisstraf van 12jaar veroordeeld ³². Maar dit was dan ook de enige hogere leider, naast Rauter en Harster, die hier vervolgd is.

Van de uitvoerders zijn een aantal leiders van Aussenstellen van de „S.D.” ter dood veroordeeld: Albrecht uit Leeuwarden³³ en Haasse uit Groningen³⁴ en Lehnhoff de plaatsvervanger van de laatste ³⁵. Dezelfde straf kregen de chef algemene zaken van Referat IVB4, die de leiding had van de Jodendeportaties in den Haag Fischer³⁶ en zijn Amsterdamse collega van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung Aus der Fünften³⁷.

496

497

In totaal zijn er onder de Duitse oorlogsmisdadigers 18 doodstraffen gevallen en 6 veroordelingen tot levenslange gevangenisstraf.³⁸ Het aantal veroordelingen tot tijdelijke gevangenisstraffen bedroeg 179.

Die tijdelijke gevangenisstraffen liepen uiteen van 1 jaar tot 20. Het zijn allemaal verhalen van mishandelingen, van deelneming aan executies, van doden van burgers. Het is een hele verademing te lezen van de veroordeling van een militaire arts, die tot 1 jaar veroordeeld is, omdat hij in Heemstede een kampeerwagen, meubels en boeken gestolen heeft³⁹.

De commandant van het kamp Westerbork, het doorgangskamp in Nederland ten behoeve van de deportatie van de Joden, krijgt 10 jaar⁴⁰. Hem zijn geen mishandelingen of andere feiten, die op commune misdrijven lijken, te laste gelegd. Zijn rol was ook de deportatie, voor zover die zich in Nederland afspeelde, een zeker uiterlijk van fatsoen te geven. Hij was echter een onmisbare schakel in het proces van de „Endlösung”. De vraag, of hij wist, dat hij als zodanig fungeerde, is niet aan de orde gekomen. In schrille tegenstelling tot deze zaak is de commandant van het concentratiekamp Amersfoort in twee instanties ter dood veroordeeld⁴¹ en het vonnis is geëxecuteerd. Hij had veel mensen mishandeld en gedood, de behandeling in Amersfoort was onmenselijk. De oorlogsmisdrijven, die van hem bewezen zijn, waren: „ill-treatment of civilian population, inhumane acts of persecution on political and racial grounds”. Dit had met evenveel recht van de commandant van Westerbork gezegd kunnen worden.

Men kan wel zeggen, dat straffen tot 5 jaar zijn opgelegd aan degenen, die als medewerker en niet als leider aan executies en mishandelingen hebben deelgenomen. De man van de „S.D.” te Zwolle, die een enkele keer met executies had meegedaan, kreeg 2 jaar ⁴². Een officier van de Luftwaffe, die de leiding gehad had bij het doodschieten van 12 illegale werkers en een Amerikaanse piloot, werd tot 3 jaar veroordeeld ⁴³. De chef van de „S.D.”-

post Utrecht, die (zij het kennelijk niet in belangrijke mate) fusilleringen gecommandeerd had en wel had mishandeld, kreeg 4 jaar⁴⁴.

De zaken, waarin straffen tussen 5 en 10 jaar zijn opgelegd, maken als geheel de indruk van ernstiger aard te zijn dan de vorige categorie. De Oberwachtmeister, die als patrouille-com-mandant twee mensen laat doden (op grond, naar ik aanneem, van het Führerbefehl, dat personen verdacht van verzetsactiviteit zonder vorm van proces mochten worden neergeschoten), krijgt 5,5 jaar⁴⁵. De hoofdbewaakster uit Vught, die strenge straffen oplegde en mishandelde, wordt tot 6 jaar veroordeeld ^{4b}.

497

498

De Kriminalsekretar van de Sicherheitspolizei, die in april 1945 in Laren twee willekeurige burgers neerschoot als represaille voor de aanslag op een levensmiddelen transport van de Wehrmacht, krijgt 8 jaar gevangenisstraf ⁴⁷.

De gevallen, waarin 10 tot 20 jaar gevangenisstraf werd opgelegd, verschillen van de hiervoor genoemde categorieën voornamelijk in kwantiteit. Het gaat altijd om mishandelingen en om doden van mensen. In deze groep betreft het veelal meer mishandelden en meer doden. Aangezien een oriëntatiepunt voor de op te leggen straffen ontbreekt, vinden wij nogal uiteenlopende strafposities. Zonder nauwkeurige kennis van de omstandigheden van het geval en van de individuele omstandigheden van de daders zijn die moeilijk te beoordelen. Hoe moeilijk blijkt wel uit het feit, dat herhaaldelijk straffen door de Bijzondere Raad van Cassatie niet onbelangrijk gewijzigd zijn.

Zo heeft de Raad de straffen van 6, 10 en 8 jaar, opgelegd aan de verantwoordelijke mensen van het kamp Rees (dichtbij de Nederlandse grens, waar vele van de bij de razzia in 1944 opgepakte Rotterdammers zijn te gronde gegaan) verhoogd tot 17, 18 en 11 jaar⁴⁸. Een van de mensen van de „S.D.” in Friesland, die daar terreur uitgeoefend had en die door het bijzonder gerechtshof te Leeuwarden tot 12 jaar veroordeeld was, zag zijn straf in cassatie tot 18jaar verhoogd⁴⁹. Daarentegen verminderde de Raad een levenslange gevangenisstraf, opgelegd aan een Posten-führer van de Zollgrenzschutz te Ewijcksluis, die onderduikers had opgespoord en zomaar een drietal personen had neergeschoten, tot 18 jaar⁵⁰.

In een aantal gevallen heeft de rechter ook begrip getoond voor de positie, waarin de verdachte verkeerde. De officier, die het bevel om Putten plat te branden en de mannen weg te voeren (waarvoor generaal Christiansen mede veroordeeld is), slechts gedeeltelijk ten uitvoer bracht, werd slechts tot 2½ jaar veroordeeld: een in vergelijking tot de andere opgelegde straffen een voor dit delict zeer milde sanctie⁵¹. Deelnemers aan een executiepeloton, die te goeder trouw konden denken, dat het om fusilleren van door een rechter veroordeelden ging, werden vrijgesproken ⁵², evenals een ondergeschikte militair, die een huis aan een gesaboteerde spoorlijn in brand gestoken had

en van wie niet geëist kon worden, dat hij wist, dat het bevel daartoe al dan niet in strijd met het oorlogsrecht was: zo duidelijk was dat niet⁵³.

Hoewel ik in de beschrijving van de rechtspraak bewust heb afgezien van juridische beschouwingen, die in een historische verhandeling slecht passen, wil ik alvorens de behandeling van de rechtspraak in zake oorlogsmisdrijven te beëindigen toch een enkele opmerking maken over de betekenis van de rechtspraak voor de ontwikkeling van het volkenrecht.

498

499

Er wordt aangenomen, dat een staat represailles mag nemen. wanneer een andere staat tegenover hem in strijd met het volkenrecht gehandeld heeft. Nu heeft in de zaak-Rauter de verdachte er zich op beroepen, dat een deel van de hem te laste gelegde handelingen represailles in de zin van het volkenrecht en dus volkenrechtelijk geoorloofd zouden zijn geweest. De Bijzondere Raad van Cassatie heeft dit verweer verworpen. Wat Rauter gedaan had, was niet tegenmaatregelen nemen tegen door de Nederlandse staat in strijd met het volkenrecht verrichte daden (dat zouden echte geoorloofde represailles geweest zijn), maar veeleer „weerwraak van een bezetter tegen vijandige daden van de zijde der bevolking van het bezette gebied”. De Raad spreekt over Rauters daden dan ook als „zogenaamde represailles”.

Een ander punt, waarop de rechtspraak van betekenis is geweest voor de ontwikkeling van het volkenrecht, is de invulling van het begrip „misdrijf tegen de menselijkheid”. Niet iedere daad van willekeur is daarom alleen al een misdrijf tegen de menselijkheid. Het doden van een burger kan wel in strijd zijn met de wetten of gebruiken van de oorlog en dus als oorlogsmisdrijf strafbaar, maar het is niet automatisch een misdrijf tegen de menselijkheid. Daarvoor is meer nodig. In het arrest-Ahlbrecht⁵⁴ heeft de Bijzondere Raad van Cassatie een definitie van het misdrijf tegen de menselijkheid gegeven. Hij overwoog:

„dat evenwel noch het bewezenverklaarde doodschieten van Jelis Buddingh, noch de bewezenverklaarde mishandelingen van gearresteerden te brengen zijn onder de ‚misdrijven tegen de menselijkheid’ in de zin van art. 6 onder (c) van het genoemde Handvest (nl. van het Tribunaal te Neurenberg Bte);

dat toch dit begrip, in zijn kennelijke tegenstelling tot de oorlogsmisdrijven’ in engere zin en in het licht van de op grond van het Handvest tot ontwikkeling gekomen rechtspraak zowel van het internationale Militaire Tribunaal van Neurenberg als van verschillende geallieerde gerechten, met de berechting van oorlogsmisdadigers belast, in die zin beperkt moet worden uitgelegd, dat misdrijven van deze categorie worden gekarakteriseerd, hetzij door hun ernst en barbaarsheid, hetzij door hun omvang, hetzij door de omstandigheid dat zij deel uitmaken van een systeem van terreurhandelingen, of een schakel vormen in een doelbewuste politiek, gericht tegen bepaalde bevolkingsgroepen.

Noten HXIV

- 1 BRvC 16 juni 1947, NOR 949.
- 2 Verdrag van 5 augustus 1945, Stb. G5.
- 3 NOR 763.
- 4 BRvC 17 februari 1947, NOR 747, NJ 47, 87.
- 5 Zie over deze problematiek: C.F. Rüter, Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid, Amsterdam 1973, passim, en mijn prae-advies voor de Nederlandse Juristen Vereniging 1958 pag. 168 w.
- 6 Vgl. G.E. Langemeijer, Het oorlogsmisdrijf commuun of internationaal misdrijf, Nederlands Juristenblad 1947, pag. 341 w.
- 7 Wet van 10 juli 1947, houdende voorziening met betrekking tot de berechting van personen, die in dienst bij of van de vijand zich hebben schuldig gemaakt aan oorlogsmisdrijven of misdrijven tegen de menselijkheid, Stb. H233.
- 8 aldus in de zaak Rauter BRvC 12 januari 1949, NJ 49, 87.
- 9 brief van 7 februari 1945, 1339/G92(b).
- 10 K.B. van 29 mei 1945, Stb. F85.
- 11 notulen ministerraad van 28 augustus 1945, pag. 3 en 4, punt 5.
- 12 Bijl. Hand. Tweede Kamer 1945-46, pag. 70.
- 13 Hand. Tweede Kamer 1947, pag. 606 en 619.
- 14 bijlage bij het verslag van de vergadering van procureurs-fiscaal van 12 februari 1948, DGBR 19 februari 1948, Kab. 435.
- 15 Begroting 1948 hoofdstuk IV, bijl. Hand. Tweede Kamer 1947-48 no. 600, memorie van antwoord (stuk 5) van 27 november 1947, pag. 39.
- 16 Begroting 1949 hoofdstuk IV, bijl. Hand. Tweede Kamer 1948-49, no. 1000, memorie van antwoord (stuk 6), pag. 32.
- 17 brief aan DGBR van 9 februari 1948, no. 68494 afd. II.
- 18 l.c. pag. 115.
- 19 nota van 22 januari 1960, ongenummerd.
- 20 l.c. pag. 16 w.
- 21 l.c. pag. 116-117.
- 22 B.G. den Haag 4 mei 1948, NOR 1276, en B.R.v.C. 12 januari 1949, NJ 49,87. Een woordelijk verslag van het proces met een voorwoord van prof. mr. D. van Eek is uitgegeven door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, den Haag 1952.
- 23 Verslag Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, pag. 552.
- 24 de Jong l.c. VII, 1 pag. 317 w.
- 25 B.G. den Haag 23 maart 1949, D 639.
- 26 zie ook Rüter l.c. pag. 116, noot 88.
- 27 DI 898, zie ook Rüter l.c. pag. 119.

- 28 I.c. pag. 119.
- 29 Aanh. Hand. Tweede Kamer 1947/48, pag. 125.
- 30 Aanh. Hand. Tweede Kamer 1947/48, pag. 163.
- 31 Aanh. Hand, Tweede Kamer 1947/48, pag. 227.
- 32 zie de uitgave Het proces Christiansen van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, den Haag 1950.
- Sententie van het B.G. Arnhem 22 augustus 1948.
- 33 B.G. Leeuwarden 31 januari 1949 en B.R.v.C. 17 april 1950, D 19.
- 34 B.R.v.C. 20 maart 1950, NOR 1687.
- 35 B.R.v.C 20 maart 1950, NOR 1686.
- 36 D 479.
- 37 D 998.
- 38 statistische gegevens bij Rüter I.c. pag. 120-121.
- 39 bijz. strafkamer Amsterdam 19 juni 1950, D 1655A.
- 40 B.G. Leeuwarden 20 januari 1949, D 520.
- 41 B.R.V.C. 27 juni 1949, NOR 1537.
- 42 B.R.v.C. 10 oktober 1949, D 520A.
- 43 bijz. strafkamer Arnhem 3 maart 1950, D 544.
- 44 bijz. strafkamer Amsterdam 28 juni 1950, D 1213.
- 45 B.R.v.C 22 mei 1950, NOR 1713.
- 46 B.G. 's Bosch 18 januari 1949, D 506.
- 47 B.G. Amsterdam 1 november 1949, D413.
- 48 B.R.v.C. 15 mei 1950, NOR 1705.
- 49 B.R.v.C, 3 april 1950, NOR 1693.
- 50 B.R.v.C, 6 februari 1950, D 700.
- 51 B.R.v.C. 10 januari 1949. NOR 1536.
- 52 B.G. Arnhem 24 november 1948, NOR 1438 en 1495.
- 53 B.R.V.C. 16 juli 1949, NOR 1535.
- 54 B.R.v.C. 11 april 1949, NJ 425.
- 55 zie de rede van mr. H. Haga in het Nederlands Juristenblad 1952, pag. 1 w.

Hoofdstuk XV. Slotopmerkingen over de rechtspraak

Ik heb hiervoor een beschrijving van de rechtspraak gegeven naar de inhoud. Om de indruk van de werkzaamheid van de gerechten te completeren zijn enkele kwantitatieve gegevens nuttig. Daartoe zijn hierbij enkele staten gevoegd, die afkomstig zijn van het Centraal Bureau van de Statistiek, dat echter nimmer een statistische publicatie omtrent de bijzondere rechtspleging het licht heeft doen zien. Met toestemming van het C.B.S. worden deze staten thans hierbij gepubliceerd.

De gegevens, waarop deze staten berusten, zijn afkomstig van het bureau statistiek van het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging, dat voortdurend op de hoogte wilde zijn van de voortgang van de berechting. Helemaal volmaakt zijn de staten niet. Bij de opgave van de cijfers van de werkzaamheden van de Bijzondere Raad van Cassatie wordt vermeld, dat enkele maand- opgaven ontbroken hebben. Bij de uitsplitsing van de veroordelingen door de bijzondere gerechtshoven naar de verschillende strafbare feiten ontbreekt het oorlogsmisdrijf (art. 27a B.B.S.).

Staat 1 geeft een overzicht van de veroordelingen door de bijzondere gerechtshoven. De gevallen van vrijspraak en ontslag van rechtsvervolgning zijn niet vermeld. In totaal zijn er 14562 veroordelingen gevallen in de jaren 1946 tot en met 1951. De uitsplitsing naar delicten geeft weinig inzicht in de werkelijk gepleegde daden. In het bijzonder de ruime redactie van artikel 102 van het wetboek van strafrecht (hulpverlening aan de vijand) maakte het mogelijk en noodzakelijk delicten van geheel verschillende aard onder deze ondernemer te brengen. Aangezien ook het blootstellen aan opsporing en vervolging door de vijand (artikel 26 Besluit Buitengewoon Strafrecht) een vorm van hulpverlening is, werd soms dit feit alleen te laste gelegd, soms in combinatie met hulpverlening. De statistieken geven dus wel inzicht in de hoeveelheid zaken, die door de gerechten behandeld zijn, maar niet in de aard van de behandelde gevallen.

Staat 2 geeft de cijfers omtrent de werkzaamheid van de Bijzondere Raad van Cassatie. In de jaren 1946 tot en met 1951 heeft de Raad 2918 arresten gewezen, dat is bijna 500 per jaar.

De uitsplitsing van de beslissingen in staat 2 in niet-ontvankelijkheid van het beroep, verwerping, vernietiging en verwijzing geeft geen inzicht in de bijzondere werkzaamheid van juist deze vorm van cassatie: de beoordeling

van de strafmaat. Daarentrent zijn door de president van de Raad in zijn laatste zitting gegevens vermeld. In 1156 gevallen werd de door een bijzonder gerechtshof opgelegde straf verlaagd, in 298 gevallen daarentegen werd de straf juist verhoogd⁵⁵. In de 1170 in staat 2 vermelde gevallen van verworpen beroepen werd de opgelegde straf gehandhaafd.

Er zijn ten aanzien van de veroordeelden door de bijzondere gerechtshoven ook criminele statistieken voorhanden, waarin te lezen valt welke aantallen delinquenten in welke beroepen werkzaam waren, welke godsdienst zij beleden, uit welke provincie zij afkomstig waren. Ik heb deze statistieken niet opgenomen, omdat zij dreigen misverstand te wekken. Men heeft allicht de neiging de cijfers, die uitsluitend op de veroordeelden door de bijzondere gerechtshoven betrekking hebben, te veralgemenen en te denken, dat dat de verhoudingen zijn van alle politieke delinquenten ofwel van alle N.S.B.-ers. Daarvan nu is niets bekend. Wij weten, dat door de tribunalen 49.920 uitspraken zijn gewezen. Ten dele hadden die betrekking op wapendragers. Op welk deel is niet bekend, omdat er geen uitsplitsing naar categorieën van tribunaalzaken is gemaakt. Wanneer men dus ziet, dat van de veroordeelden op grond van artikel 101 van het wetboek van strafrecht er 2004 Hervormd en 2193 Rooms-Katholiek waren, dan zegt dat weinig over het totaal van de wapendragers, waarvan een deel door de tribunalen berecht is en een deel (in ieder geval een aantal jeugdigen) buiten vervolging gesteld.

Staat 3 geeft cijfers omtrent de werkzaamheid van de tribunalen. In totaal zijn in de jaren 1945 tot en met 1951 door de tribunalen en door de kantonrechters, die hun werkzaamheden per 1 juni 1948 overnamen, 49.920 uitspraken gewezen. Dit cijfer is praktisch reeds eind 1949 bereikt. Het betekent, dat gedurende vier jaren ongeveer 12000 zaken per jaar door de tribunalen zijn afgehandeld.

Van de Hoge Autoriteiten zijn 41.223 beslissingen tot verlening of weigering van het fiat-executie geregistreerd. Daarbij is dat fiat-executie in 3488 gevallen geweigerd. Op welke gronden dat gebeurd is, is niet uit de cijfers te lezen. Wij hebben hiervoor gezien, dat de Hoge Autoriteiten op verschillende motieven het fiat-executie weigerden: hetzij omdat procesvormen niet behoorlijk in acht genomen waren, hetzij omdat zij de opgelegde straf te hoog dan wel te laag vonden. Het aantal gevallen van een dergelijke correctie van de strafmaat is niet bekend.

503

504

Ik voeg aan deze 4 staten een vijfde toe: de recidive-statistiek.

Zij moet wederom met voorzichtigheid gechanteerd worden, omdat een aantal delinquenten door de tribunalen is berecht. Het is opvallend, maar niet onbegrijpelijk, dat het aantal een of meer malen wegens agressieve delicten veroordeelden in het bijzonder bij vrijwillige dienstneming bij de vijand en

bij hulpverlening zeer hoog is. Wij hebben gezien, dat een deel van deze hulpverlening (welk deel weten wij jammer genoeg niet) bestond uit mishandeling van gearresteerden.

Wat valt er naast de kwantitatieve benadering nog meer als algemeen resultaat van ons onderzoek naar de rechtspraak op te merken?

Ik onthoud mij ervan de juridische merites van de rechtspraak in beschouwing te nemen. Hel is elders gedaan'. Ik herinner aan twee belangrijke onderwerpen, die hierboven ter sprake kwamen en die van veel wijder belang zijn geweest dan voor de berechting van de politieke delinquenten uit de tweede wereldoorlog alleen. Het eerste punt is dat van de rechtskracht van de Londense wetsbesluiten. De Bijzondere Raad van Cassatie heeft erkend, dat een regering bevoegd is in noodsituaties, zoals waarin men in de tweede wereldoorlog verkeerde, wetsmaterie in afwijking van de grondwet bij algemene maatregel van bestuur dus zonder medewerking van liet parlement te regelen. Het tweede punt is de ontwikkeling van een aantal regelen van volkenrecht, die voor praktische toepassing in tijden van oorlog en bezetting bruikbaar zijn: zij zijn in het eerste deel van dit hoofdstuk ter sprake gekomen.

Hel zou niet verwonderlijk zijn geweest, indien de rechtspraak zekere tekenen van onevenwichtigheid vertoond had. Verscheidene factoren, die daartoe hadden kunnen leiden, waren aanwezig.

De regering te Londen had „snel en streng recht” beloofd om daarmee bijltjesdag te vermijden. De belofte moest door de bijzondere rechtspleging waar gemaakt worden. Dit zou hebben kunnen leiden tot een zekere morele druk op de rechters om na summier onderzoek zonder onderscheid in de individuele eigenaardigheden van ieder geval zware straffen op te leggen. De rechters hebben aan die druk, als die al gevoeld werd, weerstand weten te bieden. Van den beginne af aan is onderscheid gemaakt tussen de wapendragers, die zich bij de Waffen-S.S. verbonden hadden en die dus de nationaal-socialistische ideologie van die organisatie onderschreven, en de chauffeurs van het N.S.K.K., die voornamelijk om werk te vinden een verbintenis bij een aanvankelijk niet eens tot het leger behorende organisatie hadden gesloten.

504

505

Men heeft gevallen, die tijdens de bezetting als bijzonder ergerlijk door de bevolking werden ervaren zoals „moffenmeiden” en vrouwen, die vrijwillig in Duitse kazernes gingen aardappelen schillen, als bagatelzaken afgedaan. De door iedereen gehate landwachters zijn als zodanig niet zwaar gestraft, maar alleen indien zij van hun politiebevoegdheid misbruik gemaakt hadden door mensen te doden, te mishandelen of te arresteren. Ook de leden van de die geen of een onbelangrijke functie bekleedden, zijn niet ernstig gestraft.

Een tweede factor, die tot onevenwichtigheid aanleiding zou hebben kunnen geven, is het ontbreken van enige differentiatie in de strafpositie in de omschrijving van de belangrijkste delicten. Op hulpverlening aan de vijand stond als maximumstraf de doodstraf, ongeacht of die hulpverlening bestaan had in een niet gewichtige economische samenwerking met de vijand ofwel in het optreden als betaald verrader te zijnen behoeve. Ervaring met toepassing van de delicten uit het Besluit Buitengewoon Strafrecht bestond niet. Enige leidraad met betrekking tot de straftoemeting was in een in vroegere uitspraken toegepast „tarief” niet te vinden. De rechter was helemaal aangewezen op zijn eigen geweten, vooral in het begin en voordat hij van de uitspraken van collega's had kunnen kennis nemen. Toch hebben wij geen grote verschillen in zwaarte van repressie tussen verschillende uitspraken kunnen constateren. Bij de verdeling van de strafbare feiten in categorieën (bv. leden van de Waffen-S.S., van het N.S.K.K., economische collaborateurs, functionarissen van de N.S.B., mishandelaars) vinden wij per categorie steeds duidelijke grenzen, waarbinnen de opgelegde straffen zich bewegen. Die grenzen geven nog altijd een vrij grote ruimte, omdat de opgelegde straffen nu eenmaal zeer hoog zijn in vergelijking tot de thans en ook in die tijd opgelegde straffen voor commune delicten. Grenzen zijn echter duidelijk te trekken.

Deze stroomlijning van de uitspraken is zeker voor een groot deel te danken aan het optreden van de Bijzondere Raad van Cassatie en van de Hoge Autoriteiten voor het fiat-executie op de uitspraken van de tribunalen. Beide organen zijn ten aanzien van de strafmaat unificerend opgetreden. Wij hebben zowel van de Bijzondere Raad als van de Hoge Autoriteiten voorbeelden gezien van verlaging, maar ook van verhoging van de in eerste aanleg opgelegde straf. Dit heeft — en ook dat hebben wij gezien — ertoe geleid, dat de lagere rechter zich aan de opvattingen van de hogere ging conformeren. Dit optreden vond al in een vroeg stadium plaats.

Een derde bron van onevenwichtigheid had kunnen liggen in het onmiskenbare feit, dat kort na de bevrijding geen onderscheid werd gemaakt tussen de ene vijand en de andere, tussen de ene landverrader en de andere.

505

506

Het heeft de bevolking geruime tijd gekost om een onderscheid naar individu te maken tussen politieke delinquenten: men denke aan de aanvankelijke weerstand tegen het onderscheiden van „lichte gevallen” onder de gedetineerden. De rechter heeft al spoedig de gevallen geïndividualiseerd. Soms, in het beginstadium, heeft hij daar moeilijkheden mee gehad, ook al omdat vergelijkingsmateriaal ontbrak. Dat waren de gevallen van de ter dood veroordeelde Waffen-S.S.ers, aan wie verder niets te verwijten viel. Onder die uitschieters valt ook de tol 20 jaar veroordeelde Wassenaarse burgemeester, aan wie slechts te laste gelegd was. dal hij een ambtenaar

ontslagen had omdat die bij de begrafenis van een N S B.-er gelachen had. Zo'n uitschieter in de overigens evenwichtige rechtspraak was ook de aan Blokzijl opgelegde doodstraf. In soortgelijke gevallen zijn later veel lichtere straffen opgelegd. Voor het overige echter hebben wij geen significant lichter worden van de straffen in het verloop van de tijd kunnen constateren. Wel hebben wij gezien, dat indien de neiging daartoe bij de bijzondere gerechtshoven of tribunalen scheen te bestaan, de Bijzondere Raad van Cassatie en de Hoge Autoriteiten met verhoging van de straf die neiging weer onderdrukten.

Een vierde factor van mogelijke onevenwichtigheid was gelegen in het gebrek aan mankracht bij het opsporingsapparaat en in het gebrek aan kennis in het algemeen omtrent wat zich tijdens de bezetting binnen het bezettingsapparaat en binnen de N.S.B. had afgespeeld. Het gebrek aan mankracht heeft zich periodiek voorgedaan, maar heeft een geregelde voortgang van de berechting niet belemmerd. De massale zaken als dienstneming bij de vijand leverden voorde opsporing weinig moeilijkheden op, evenmin het lidmaatschap van nationaal-socialistische organisaties. Mishandelingen en moorden zijn vaak openlijk gepleegd en zonder pogingen om de sporen uit te wissen. Moeilijk van opsporingsstandpunt waren altijd de verraadgevallen. Maar nog ingewikkelder lagen de gevallen van de leidende figuren van het bezettingsapparaat en van de N.S.B. Om de invloed van ieder hunner op het beleid te weten te komen, moest men voldoende kennis van de organisatie, van de verantwoordelijkheden, van de tegeninvloeden en van het gewicht van ieders persoon hebben. Kortom: wat nodig was, was veeleer historische kennis en historische onderzoekstechniek dan opsporingsroutine. Wij hebben gezien, dat het openbaar ministerie een belangrijke poging gedaan heeft om aan sommige protagonisten niet enkele losse feiten, maar hun historische rol te laste te leggen. Ik denk aan de processen tegen Mussert en van deelkerken, maar in het bijzonder tegen Rauter.

506

507

Maar wij hebben ook gezien, hoe een gebrek aan kennis van pas later bekend geworden feiten de rechtspleging parten gespeeld heeft (Rauters bekendheid met het lot van de Joden). Wij hebben gezien, hoe deze zelfde lacune in kennis tot de veroordeling van de chef van de Sicherheitspolizei Harster tot een gevangenisstraf van slechts 12 jaar geleid heeft. Degenen van wie men de daden niet kon zien, zijn in het algemeen vrijuit gegaan of hebben geringe straffen gekregen. Deze onevenwichtigheid is in de loop van de jaren niet minder geworden.

Noten 507

- 1 prof. mr. J. Remmelink, Iets over de rechtspraak van de (Nederlandse) Bijzondere Raad van Cassatie, in *Liber Amicorum Hermann Bekaert*, Gent 1977.

507

Staat I Straf en delict (absolute cijfers)

Strafbaar feit	Totaal veroordelingen	Hoofdstraffen																Totaal Toepassing art. 37a tweede lid W. v. Sr. (Ter beschikking st.)		Totaal
		Doodstraf	Gevangenisstraf								Geldboete									
			Totaal	levenslang	15 jaar en meer	10 tot 15 jaar	5 tot 10 jaar	3 tot 5 jaar	meer dan 1 tot 3 jaar	6 mnd. t/m 1 jaar			beneden 6 mnd.			uitsluitend	gecomb. met voorw. gevangenisstraf			
										onvoorwaardelijk	voorwaardelijk	deels onvoorw. deels voorw.	onvoorwaardelijk	voorwaardelijk	deels onvoorw. deels voorw.					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Art. 101 W.v.Sr.	6806	11	6792	6	94	252	2078	2041	1213	314	531	210	47	6		4	2	10	13	3516
Art. 102 W.v.Sr.	3283	13	3242	26	118	371	1160	772	466	122	121	51	27	8		53	18	17	7	2967
Art. 26 B.B.S.	1344	8	1302	3	21	48	252	313	314	146	135	43	17	9	1	24	21	10	7	1010
Art. 27 B.B.S.	235		230		1	5	45	70	47	18	31	6	3	4		5	5	1	2	133
Artt. 101 W.v.Sr.-26 B.B.S.	29	1	101		4	13	49	23	8	2	2		1					3	1	41
Artt. 101 W.v.Sr.-27 B.B.S.	51		50		2	6	29	6	4	1	1	1					1	3		40
Artt. 102 W.v.Sr.-26 B.B.S.	1136	39	1090	46	97	177	403	200	91	29	29	9	3	6		9	5	12	6	1036
Artt. 102 W.v.Sr.-27 B.B.S.	64		64		2	11	23	16	6	2	2	2				2				61
Artt. 101-102 W.v.Sr.	661	10	651	14	65	104	301	103	35	11	12	4	1	1		2		4	1	399
Artt. 101-102 W.v.Sr.-26 B.B.S.	133	4	129	8	18	28	58	12	1	1	3							3		77
Artt. 26-27 B.B.S.	22	1	21		2	2	7	7	2	1						1				19
Artt. 26-27 B.B.S.-102 W.v.Sr.	44	1	43	2	12	7	17	3			2					1		1		44
Andere comb. van gen. mis- drijven event. met andere misdriven	401	45	358	28	100	95	28	25	7	2	1	1	1			2		11	3	290
Overige misdriven	283	19	259	15	42	39	70	32	24	15	4	2	13	3		5		1		65
Totaal	14562	152	14332	148	578	1158	4589	3623	2218	664	874	329	113	37	1	108	52	73	43	9698

Staat 2 Statistisch overzicht der werkzaamheden van de bijzondere raad van cassatie¹
8888

Totaal tot	Inge- stelde beroep- en	Inge- trokken beroep- en	Gewezen arresten	N.o.v. beroep- en	Verworpen beroepen	Vernietigde sententiën c.q. vonnissen	Verwezen naar ander bijz. Hof c.q. bijz. strafk.
1-1-'47 ²	581	17	514	14	188	335	31
1-1-'48	1313	49	1112	25	445	685	76
1-1-'49	2421	197	2082	33	859	1233	135
1-1-'50 ³	3013	350	2599	43	1063	1536	185
1-1-'51 ⁴	3243	374	2876	46	1160	1711	214
1-1-'52 ⁵	3266	376	2918	46	1170	1743	216

Noten bij Staat 2.

1. Wegens de afwezigheid van een drietal maandopgaven als ook door enkele totaalverschillen (zie de volgende noten) kan op volledigheid der hieronder opgestelde tabellen geen beroep worden gedaan.
2. Totaal aantal gewezen arresten bedraagt hiet 23 minder dan de som der n.o.v.-beroepen, verworpen beroepen en vernietigde sententiën c.q. vonnissen. Voor de volgende jaren is dit verschil respectievelijk 43, 43, 43, 41, 41.
3. minus september 1949
4. minus april 1950
5. minus april 1951

Staat 3

Strafbaar feit	Aantal veroordelingen	Totaal reci- divisten		daarvan																
				1 of 2 maal vroeger veroor- deeld		vroegere veroor. delingen								meer dan 2 maal vroeger veroor- deeld		vroegere veroor. delingen				
						wegens							wegens							
						Totaal	misd. tegen de openb. orde en het openb. gezag (incl. bel. en misd. ambt.)	misd. tegen de zeden	agressieve misdrijven	vermogens misdrijven	andere misdrijven									
		abs	pct	abs	pct	Totaal	misd. tegen de openb. orde en het openb. gezag (incl. bel. en misd. ambt.)	misd. tegen de zeden	agressieve misdrijven	vermogens misdrijven	andere misdrijven	abs	pct	Totaal	misd. tegen de openb. orde en het openb. gezag (incl. bel. en misd. ambt.)	misd. tegen de zeden	agressieve misdrijven	vermogens misdrijven		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19		
art. 101 W.v.Sr.	6806	1278	18,8	1032	15,2	1253	107	52	195	774	125	246	3,6	987	98	36	162	583		
art. 102 W.v.Sr.	3283	646	19,7	509	15,5	612	86	24	196	212	94	137	4,2	681	92	11	197	302		
art. 26 B.B.S.	1344	327	24,3	222	16,5	286	21	13	75	141	33	105	7,8	554	61	19	127	286		
art. 27 B.B.S.	235	89	37,9	53	22,6	68	8	2	6	41	11	36	15,3	173	15	3	20	123		
art. 101 W.v.Sr.-26 B.B.S. .	99	27	27,3	20	20,2	27	2	1	4	17	3	7	7,1	33	9	3	12	6		
art. 101 W.v.Sr.-27 B.B.S. .	51	18	35,3	10	19,6	15	-	-	2	12	1	8	15,7	35	-	1	2	32		
art. 102 W.v.Sr.-26 B.B.S. .	1136	233	20,5	172	15,1	205	25	5	60	89	26	61	5,3	315	35	3	66	178		
art. 102 W.v.Sr.-27 B.B.S. .	64	19	29,7	15	23,4	17	1	-	6	6	4	4	6,3	31	1	-	9	14		
art. 101-102 W.v.Sr.	661	113	17,1	90	13,6	108	13	2	28	55	10	23	3,5	108	14	2	27	44		
art. 101-102 W.v.Sr.-26 B.B.S.	133	21	15,8	19	14,3	21	1	2	2	10	6	2	1,5	13	1	-	3	9		
art. 26-27 B.B.S.	22	3	13,6	1	4,5	2	-	-	-	2	-	2	9,1	7	-	-	2	4		
art. 26-27 B.B.S.-102 W.v.Sr.	44	11	25,0	8	18,2	12	1	-	3	7	1	3	6,8	22	1	-	2	14		
andere comb. van gen. misdrij- ven event. met andere mis- drijven	401	96	23,9	69	17,2	89	13	-	30	39	7	27	6,7	137	11	3	32	76		
overige misdrijven	283	40	14,1	30	10,6	39	11	1	9	13	5	10	3,5	47	8	-	11	26		
Totaal	14562	2921	20,1	2250	15,5	2754	292	102	616	1418	326	671	4,6	3143	346	81	672	1697		

Staat 4 Statistisch overzicht van de werkzaamheden der tribunalen c.q. kantongerechten¹

Totaal tot	Uitspraken	Interneringen					Internering werd opgelegd			ontz. bep. rechten	verb. verkl.	verz. ³ tot invr. stel I	
		min-der dan 1 jaar	1 tot 5 jaar	5 tot 10 jaar	10 jaar	totaal internering en	onv. w.	v.w. ²	ged. onv. w. ged. v.w.			A	
tot be- ⁴ gin '46	circa 1.500	geen opgave (g.o.)					niet van toepassing (n.v.t.)			n.v.t.			
1-7-'46 ⁵	7.263	< 5 jr. 3.714; > 5 jr. 263 --					3.977	3.977	n.v.t.		g.o.	g.o.	n.v.t.
1-1-'47	22.741	3.636	11.932	391	67	16.026	16.026	n.v.t.		g.o.	6.426	n.v.t.	
1-1-'48	41.982	5.078	25.385	1.051	116	31.630	29.446	515	1.669	34.297	10.454	60	901
1-1-'49	47.920	5.721	28.402	1.347	133	35.603	31.677	1.160	2.766	37.830	11.581	84	1.080
1-1-'50	49.382	5.932	29.124	1.391	135	36.582	32.258	1.399	2.925	38.654	11.763	87	1.085
1-1-'51	49.855	6.142	29.245	1.397	136	36.920	32.449	1.519	2.952	38.973	11.821	87	1.085
1-1-'52 ⁶	49.920	6.151	29.250	1.398	136	36.935	32.454	1.526	2.955	38.984	11.825	87	1.085

Latere opgaven zijn niet gevonden.

De gegevens tot en met 1-1-'48 werden verstrekt door Afdeling I, Bureau A van het D.G.B.R.; de daaropvolgende door de tweede Afdeling, Bureau Bijzondere Rechtspleging van het Min. v. Justitie.

Noten:

- Ingevolge art. 17, tweede lid, Wet Overgang Bijzondere Rechtspleging d.d. 13 mei 1948, Stbl. I 186 werden de werkzaamheden der Tribunalen per 1 juni uitgeoefend door de Kantongerechten.
- De voorwaardelijke internering werd ingevoerd bij wijziging van het T.B. d.d. 27 juni 1947 Stbl. H 206 (invoeging van art. 3a-h).
- Krachtens het gewijzigd B.P.D., 1946 eveneens bij Stbl. H 206, werd de mogelijkheid voor de bewaarde tot het indienen van een verzoekschrift tot invrijheidstelling in artikel 16 (weer) opengesteld. Ingediend bij het Tribunaal kon deze tot inwilliging (I) of afwijzing (A) beslissen.
- Hoewel medio 1945 reeds de eerste uitspraak gedaan werd, traden pas in de maanden januari-mei 1946 nagenoeg alle Tribunalen met hun 138 kamers in werking.
- Deze peildatum is opgenomen om aan te tonen dat de activiteit, die door de Tribunalen aan de dag gelegd is, gedurende de tweede helft van 1946 het grootst was.
- Op deze datum had alleen het Kantongerecht te Amsterdam nog enkele Tribunaalzaken af te doen.

Staat 5 Statistisch overzicht der werkzaamheden van de vijf hoge autoriteiten

Totaal tot	Fiat-executie				onaf-gedane zaken	ontvangen ² bezw.-schriften
	verleend	geweigerd	ged. verl. /ged. gew.	geen maatr. ¹ dus geen fiat		
1-8-'46 ^{2a}	2.465	121	9.0	14	2.771	1.228
1-1-'47	10.448	772	230	44	6.000	4.396
1-1-'48	29.444	2.381	578	90	3.676	9.242
1-1-'49	39.233	3.297	801	125	306	10.503
1-1-'50	40.732	3.457	822	131	71	10.675
1-1-'51	41.157	3.485	844	132	21	10.724
1-1-'52 ⁴	41.223	3.488	844	133	10	10.736

Latere gegevens zijn niet aangetroffen. Tot 1-1-'49 werden de opgaven ontleend aan de tabellen, gepubliceerd door Afdeling I, Bureau A van het D.G.B.R.; voor de periode daarna aan die van de tweede Afdeling, Bureau Bijzondere Rechtspleging van het Min. v. Justitie.

Noten.

1. Krachtens art. 65, lid 4 T.B. behoorden slechts de uitspraken, waarin een of meer bijzondere maatregelen waren opgelegd aan de Hoge Autoriteiten voorgelegd te worden. De cijfers in deze kolom geven dus de abusievelijk ter fiatting aangeboden Tribunaaluitspraken aan.
2. Art. 68, lid 2 T.B. stelde de beschuldigde in de gelegenheid een bezwaarschrift tegen de uitspraak van het Tribunaal bij de H.A. in te dienen. Bij de te nemen beslissing van laatstgenoemde instantie omtrent al dan niet verlenen van fiat-executie werd (mede) gelet op dit bezwaarschrift.
- 2^a. Opgaven van vroegere datum zijn niet gevonden.
4. Van de vijf H.A.-en behandelde tussen juni en december 1951 die te Leeuwarden geen zaken meer en verstrekten die te Arnhem geen opgaven. Gedurende deze periode werd door de H.A. te Den Haag geen nieuwe zaken meer ontvangen, door die te Amsterdam en Den Bosch nog slechts 19 resp. 1. Stukken over formele beëindiging van de taak der H.A.-en zijn niet gevonden.

Hoofdstuk XVI Gratie van vrijheidsstraffen

Inleiding

Vanouds heeft de koning het recht van gratie van straffen, bij rechterlijk vonnis opgelegd. Het recht is in de grondwet verankerd¹. Daarbij is tevens bepaald, dat hij dat recht uitoefent na het advies te hebben ingewonnen van de rechter, bij algemene maatregel van bestuur aangewezen.

Gratieverlening door de Koning geschiedt onder ministeriële verantwoordelijkheid. De minister van justitie is verantwoordelijk voor het gevoerde gratiebeleid. Hij kan door het parlement voor het in feite door hem gevoerde beleid ter verantwoording worden geroepen en wij zullen in het vervolg van dit en het volgende hoofdstuk dan ook herhaaldelijk parlementaire discussies over dit onderwerp tegenkomen. Ten aanzien van de vonnissen van de rechterlijke colleges hebben wij, in de voorafgaande hoofdstukken, geen melding van dergelijke discussies gemaakt. Dat sprak vanzelf, omdat zij er niet geweest zijn. De rechterlijke macht, ook die van de bijzondere rechtspleging, is onafhankelijk en de minister van justitie is voor haar werk en voor haar uitspraken niet verantwoordelijk. Dat ligt bij de verlening van gratie anders. Daar worden weliswaar straffen gewijzigd en tevoren worden weliswaar rechters gehoord, maar de rechterlijke mening over de gratieverlening is slechts een advies, waaraan de minister niet gebonden is. Wij zullen hierachter zien, dat de minister herhaaldelijk met de rechterlijke macht van mening verschilde over het gratiebeleid.

Wanneer pleegt nu van het recht van gratie te worden gebruik gemaakt? De grondwet geeft daaromtrent geen aanduiding. Naar de letter van de grondwet is de koning vrij om in alle gevallen, waarin hem dat goeddunkt, gratie te verlenen van opgelegde straffen. Er heeft zich evenwel een conventie gevormd, dat verlening van gratie in het algemeen slechts plaats behoort te vinden, indien zich sociale omstandigheden voordoen, die de rechter ten tijde van het wijzen van zijn vonnis niet gekend heeft of niet heeft kunnen kennen.

513

514

Het is het best geformuleerd door de oud-minister van justitie mr. Th.R.J. Wijers, lid van de Eerste Kamer. „Sociale overwegingen en barmhartigheidsmotieven kunnen”, zei hij², „in het algemeen bij gratieverlening slechts een rol spelen, als zij ’berusten op nieuwe of later gebleken feiten. Het rekening houden met motieven en overwegingen van dien aard behoort tot de taak van de rechter. Kwijtschelden of veranderen

van de straf door de uitvoerende macht op gronden, die ook de rechter bij zijn uitspraak kende, is in feite optreden als een hogere instantie en dat moet de gratie bepaaldelijk niet zijn.” Het is duidelijk, dat de oud-president van het bijzonder gerechtshof in 's Bosch en vice-president van en later president van het gerechtshof aldaar, die uitsluitend sprak over later bekend geworden sociale omstandigheden, zoals b.v. ziekte, voor een optreden van administratieve organen als hogere instantie voor de beoordeling van de strafmaat niets voelde. Dat zou neerkomen op een controle van de rechterlijke uitspraken door de minister van justitie en het zou de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht door de toepassing van het instituut van gratie illusoir maken. Ik zal in dit en het volgende hoofdstuk de gratieverlening door de opeenvolgende ministers (onder wie minister Wijers) toetsen aan het hier door de senator geformuleerde criterium.

Wat houdt gratieverlening in? Mr. Wijers formuleerde ook dit in twee woorden: verandering of kwijtschelding van straf. Verandering van straf betekent, dat een door de rechter opgelegde straf door de koning wordt omgezet in een andere straf. Bij de gewone rechtspleging wordt een vrijheidsstraf dan bij voorbeeld omgezet in een geldboete. Bij de bijzondere rechtspleging is het sprekende voorbeeld van een dergelijke verandering de omzetting van de doodstraf in een gevangenisstraf. Kwijtschelding betekent gehele of gedeeltelijke vermindering van een opgelegde straf. Een geldboete wordt tot een lager bedrag teruggebracht of een vrijheidsstraf wordt op een kortere termijn vastgelegd.

Dat is het effect van de gratieverlening. Grondwettelijk wordt gratie verleend door de koning, dat betekent naar ons staatsrecht door de constitutionele koning, ook wel aangeduid als de Kroon. De Kroon is een staatsorgaan, dat is samengesteld uit twee andere organen: de persoon van de koning en de verantwoordelijke minister. Die beide personen moeten samen tot een besluit komen en voor dat besluit, hoe het ook uitvalt, is de minister tegenover het parlement verantwoordelijk en hij kan zich bij het afleggen van verantwoording niet beroepen op het feit, dat de koning het nu eenmaal zo wilde, want naar ons recht is de koning onschendbaar. Die blijft geheel buiten de parlementaire procedure. Ik beschrijf dit stukje staatsrecht, omdat bij de behandeling van de gratie van de doodstraf zal blijken, dat het niet altijd van tevoren vaststaat, dat de persoon van de koning en de persoon van de minister het samen eens worden over de beslissing, die de Kroon moet nemen.

514

515

Doordat de gratieverlening een zaak van een samengesteld orgaan (de

Kroon) is, waarvan één deel (de persoon van de koning) buiten de parlementaire en openbare discussie blijft, is de totstandkoming van de beslissing een binnenskamerse aangelegenheid. Dat is het zowel indien er binnen het orgaan de Kroon volledige overeenstemming bestaat als wanneer dat niet het geval is.

Gratieverlening is een individuele zaak. Er wordt gratie verleend aan de veroordeelde A of B. Dat geschiedt bij individuele besluiten. Nu kan het zijn, dat de minister bij het ontwerpen van die individuele besluiten een bepaalde gedragslijn volgt, maar dat hoeft hij niet uitdrukkelijk uit te spreken. Soms zal hij van tevoren een dergelijke gedragslijn aan de koningin voorleggen en haar instemming vragen met alle overeenkomstig die gedragslijn te ontwerpen individuele gratiebesluiten. Het feit, dat soms in een gratiebesluit een aantal beslissingen gecombineerd worden tot een lijst van enkele tientallen verandert niets aan het individuele karakter van de beslissing.

Een enkele keer wordt echter gratie verleend bij een soort algemene richtlijn. Dan wordt bij voorbeeld bepaald, dat alle veroordeelden, die aan bepaalde voorwaarden voldoen, een zekere in de richtlijn aangegeven strafvermindering zullen krijgen. Die strafvermindering wordt dan door het met de tenuitvoerlegging van straffen belaste openbaar ministerie en door de gevangenisdirecteuren in mindering gebracht op het strafrestant.

Het gevolg van het binnenskamerse karakter van de gratieverlening en eveneens van de gratie per algemene richtlijn is, dat de kwantitatieve effecten van de gratieverlening moeilijk na te speuren zijn. Alle individuele besluiten zijn, ook al zijn zij op lijsten verzameld, niet altijd te vinden. Voor de onderzoeker is het een troost te lezen, dat ook het ministerie van justitie dergelijke gegevens niet heeft weten op te sporen. In het jaar 1960 vroeg het lid van de Tweede Kamer mr. C. Berkhouwer aan de toenmalige minister van justitie mr. C.W. Beerman allerlei gegevens over de gratieverlening en de berechting³. Daaronder bevond zich de vraag naar „het feitelijk verloop van het gevoerde beleid met betrekking tot het verlenen van gratie, voorlopige invrijheidstelling enz. met opgave van de aantallen gegratieerden per jaar sinds de eerste gratieverlening en de wijze waarop de straf werd omgezet”. Hoewel het door minister Beerman op 14 mei 1960 gegeven antwoord drie en een halve pagina van twee kolommen beslaat, waarvan twee pagina's statistieken, wordt op de hier weergegeven vraag van mr. Berkhouwer geen antwoord gegeven.

515

516

Zij wordt afgedaan met de laconieke mededeling „Voor het overige beschikt zijn departement niet over voldoende gegevens, benodigd voor de volledige beantwoording van de gestelde vragen.” De onderzoeker voelt zich verontschuldigd, dat hij na achttien jaar niet heeft kunnen opsporen wat in 1960 voor minister Beerman onvindbaar was.

Kwantitatieve gegevens zullen in dit hoofdstuk dus nauwelijks te vinden zijn. De vraag rijst dan, uit welke bronnen men gegevens omtrent het gratiebeleid kan putten. Het zal blijken, dat de gratieverleningen bepaalde gedragslijnen volgen, die door de Kroon zijn vastgesteld, en soms ook algemene richtlijnen. Die gedragslijnen en richtlijnen kan men kennen gedeeltelijk uit de parlementaire stukken, gedeeltelijk uit publicaties in nieuwsmedia. Een bundel nota's, ten departemente ten behoeve van verschillende elkaar opvolgende ministers opgesteld, geeft een inzicht in de verschillende gratiegolven. Men vindt gegevens omtrent de aan veroordeelde politieke delinquenten verleende graties in het boek van dr. mr. O.E. van Schravendijk, Leemten in het gratierecht⁴. Mr. van Schravendijk was werkzaam op en later chef van de afdeling gratie van het ministerie van justitie.

Ik zal bij de behandeling van het gratiebeleid onderscheid maken tussen de gratieverlening, die bestaat uit vermindering van gevangenisstraf, en gratieverlening, die bestaat uit omzetting van de opgelegde doodstraf in levenslange of tijdelijke gevangenisstraf. Beide soorten gratieverlening hebben problemen opgeleverd. Die problemen zijn echter, ook wanneer zij in het parlement ter sprake kwamen, steeds als van verschillend karakter beschouwd. De discussie over beide soorten gratieverlening liep weliswaar grotendeels gelijktijdig, maar zij werden in die discussies niet vermengd. Voor een goed begrip is het daarom duidelijker beide onderwerpen niet chronologisch maar gescheiden te behandelen.

Voor ik nu tot de behandeling van het gratiebeleid overga, vestig ik er nog eens de aandacht op, dat volgens artikel 15 van het wetboek van strafrecht een veroordeelde tot gevangenisstraf voorwaardelijk in vrijheid kan worden gesteld, wanneer twee derden van zijn werkelijke straftijd zijn verstreken en wanneer die tijd ten minste negen maanden bedraagt. In de praktijk komt dit er op neer, dat iedere gevangene na twee derden van zijn straftijd te hebben uitgezeten voorwaardelijk in vrijheid wordt gesteld. Gratieverlening heeft dus ook weer invloed op de voorwaardelijke invrijheidstelling, omdat de straftijd verminderd wordt.

516

517

Als iemand tot achttien jaar veroordeeld is, komt hij na twaalf jaar in

aanmerking voor voorwaardelijke invrijheidstelling. Maar als die achttien jaar bij wege van gratie tot vijftien verminderd worden, wordt de voorwaardelijke invrijheidstelling bij tien jaar mogelijk. Ik herhaal ook nog eens, dat de regeling van de voorwaardelijke invrijheidstelling de rechter uiteraard bekend is. Hij zal met die regeling rekening houden bij het bepalen van de strafmaat. Hij weet, dat de zin van die regeling is om een overgang te scheppen tussen gevangenis en vrijheid door een periode van voorwaardelijke vrijheid daartussen te plaatsen. De regeling van de voorwaardelijke invrijheidstelling komt dus niet in botsing met de rechterlijke onafhankelijkheid en met het beginsel van de scheiding van rechterlijke en uitvoerende macht. Dat is wel het geval, indien de minister op ruime schaal en per definitie op onvoorspelbare manier van zijn recht op gratieverlening gebruik gaat maken. Dan kunnen spanningen tussen minister en rechterlijke macht ontstaan. Wij zullen zien, dat dergelijke spanningen door de gratieverlenende uitvoerende macht niet altijd vermeden zijn.

De eerste gratiegolf

Bij de behandeling van de rechtspraak heb ik er herhaaldelijk op gewezen, dat in de eerste tijd van het functioneren van de bijzondere gerechtshoven straffen zijn opgelegd, die belangrijk hoger uitvielen dan een half jaar later het geval was. Mede door de invloed van de Bijzondere Raad van Cassatie en van de Hoge Autoriteiten voor het fiat-executie is bij de straftoemeting een stabilisatie ingetreden. Ik herinner aan de doodstraffen, opgelegd aan Waffen-S.S.ers, aan wie niet anders dan hun dienstneming bij de vijand was te laste gelegd. Ik herinner aan de abnormaal hoge straf in september 1945 aan de Wassenaarse burgemeester opgelegd in vergelijking tot latere gevallen van burgemeesters, aan wie veel meer te verwijten viel. Ook de aan Max Blokzijl opgelegde doodstraf lijkt in verhouding tot de aan andere propagandisten opgelegde straffen extreem zwaar. Zo waren er uiteraard meer.

Dit was een niet erg wenselijke ontwikkeling, die in strijd was met de verdelende rechtvaardigheid. De rechter kon dat bij het uitspreken van zijn vonnis niet weten. De wijziging van de houding van het Nederlandse volk ten opzichte van de politieke delinquenten voltrok zich, zoals wij in de eerste hoofdstukken gezien hebben, juist niet in de eerste maanden na de bevrijding. De ontwikkeling van het als vijand beschouwen van alle delinquenten, ongeacht hun daden en ongeacht de omstandigheden, waaronder die gepleegd waren, tot individualiseren van ieders daad en ieders schuld heeft zich voltrokken in de loop van het jaar 1946. In het najaar van dat jaar kon minister van Maarseveen zijn vrijlatingsprogram van lichte gevallen doorzetten.

De minister wilde de onrechtvaardigheid van het verschil in straftoemeting naar gelang men snel ofwel later was berecht ongedaan maken door middel van gratie. Op 14 juli 1947 wendde hij zich met een rapport tot de koningin met het verzoek om alle vóór 1 juli 1947 gewezen vonnissen door de rechterlijke colleges op gratie te doen bezien „om een nivellering te bereiken van de gedurende de eerste tijd veelvuldig voorgekomen verschillen in straftoemeting”⁵.

Bij de behandeling van de begroting van zijn departement voor 1948 bericht de minister over het resultaat van de opzet van deze gratiegolf. „Krachtens machtiging van H.M. de Koningin heeft de ondergetekende de Bijzondere Raad van Cassatie en de Bijzondere Gerechtshoven verzocht na te gaan in welke gevallen, die in de eerste tijd waren berecht, een zwaardere straf was opgelegd dan zij zouden uitspreken, indien deze zaken thans aan hun oordeel zouden worden onderworpen. Dit heeft geleid tot voorstellen van deze colleges om door middel van gratie een aantal thans te zwaar geachte straffen te verminderen”.⁶ Bij de mondelinge behandeling van de begroting preciseert de minister zijn bericht. „Inderdaad worden alle vonnissen van vóór 1 oktober 1946 opnieuw bekeken, zoals de heer Donker vraagt”⁷.

Kennelijk stonden binnen het orgaan, dat wij als de Kroon plegen aan te duiden, twee meningen tegenover elkaar. De minister wilde alle vóór 1 juli 1947 gewezen vonnissen aan een herziening onderwerpen en de koningin vond het kennelijk mooi geweest als die herziening zich zou uitstrekken tot de vóór 1 oktober 1946 gewezen vonnissen.

De minister heeft zich, blijkens zijn uitlatingen in de Tweede Kamer, bij de mening van de koningin neergelegd. Hij had daar wel reden toe, want in datzelfde jaar 1947 speelde een nog veel duidelijker controverse tussen hem en het staatshoofd en wel omtrent de aan ter dood veroordeelden te verlenen gratie. Dat was, zoals wij zullen zien, een politiek veel gevoeliger zaak en het zal de minister wel een toegeven in de zaak van de nivellering van oude vonnissen waard geweest zijn om de koningin in de zaak van gratie van de doodstraffen mee te krijgen. Hij verklaart, wanneer uit de kamer aandrang komt om alle tot 1 augustus 1947 gewezen vonnissen aan herziening te doen onderwerpen, dat dat voorlopig niet kan: die datum is te dichtbij.

Wie had gelijk, de koningin of de minister? Het gelijk was duidelijk aan de kant van de koningin. Dat blijkt uit twee omstandigheden. De eerste is ons onderzoek naar de rechtspraak in de vorige hoofdstukken. Nog in de eerste maanden van 1946 viel een doodvonnis voor een vrijwilliger van het Vrijwilligerslegioen Nederland. Maar na de eerste maanden van 1946 trad

de stabiliserende werking van de jurisprudentie van de Bijzondere Raad van Cassatie aan het licht.

518

519

En zeker in 1947 had die haar volle effect. De tweede omstandigheid waaruit het gelijk van de koningin blijkt, bestaat daarin dat de rechterlijke colleges 2443 vóór 1 september 1946 gewezen onherroepelijke uitspraken opnieuw hebben bekeken en slechts in 313 gevallen tot ambtshalve gratie hebben geadviseerd. Wij beschikken bij uitzondering over deze cijfers, omdat in 1948 het kamerlid J.H. Scheps vragen over deze materie heeft gesteld⁸. In lang niet alle gevallen zijn dus vóór september 1946 te zware straffen in vergelijking met later opgelegd en het is niet ongerechtvaardigd te vermoeden, dat de 313 door de rechters voor herziening aanbevolen gevallen wel in het eerste deel van de betrokken periode te vinden zullen zijn. Bestudering van na september 1946 gewezen vonnissen zou vermoedelijk niet veel aanbevelingen tot herziening opleverd hebben.

Wij moeten constateren, dat bij deze eerste gratiegolf een correct gebruik van het instituut van gratie is gemaakt. Het feit, dat de strafmaat na de eerste tijd zou dalen en pas in 1946 zou stabiliseren, kon de rechters, die de eerste vonnissen wezen, niet bekend zijn. De minister is niet opgetreden als hogere instantie, die het beter wist dan de rechters. Minister van Maarseveen verklaart uitdrukkelijk, dat hij zich niet met de beoordeling van de zaken bemoeit, maar de uitgebrachte adviezen geheel volgt⁹.

Een tussengolf

In de inleiding tot dit hoofdstuk heb ik nog eens uiteengezet, dat ook politieke delinquenten recht hadden op voorwaardelijke invrijheidstelling, indien zij twee derde gedeelte van hun werkelijke straftijd hadden uitgezeten. Onder werkelijke straftijd moet nu verstaan worden de tijd na de datum van het vonnis in de gevangenis doorgebracht. De tijd in voorlopige hechtenis doorgebracht telt voor de berekening van die twee derden niet mee, ook niet indien die voorlopige hechtenis bij het opleggen van de straf in mindering gebracht wordt. De aftrek van één derde gedeelte van de straf geldt dus niet voor de tijd in voorlopige hechtenis doorgebracht.

Voor de gewone rechtspleging is dat nooit als een bezwaar gevoeld. Bij de bijzondere rechtspleging echter beliep de termijn van inbewaringstelling vóór de datum van het vonnis soms jaren. Wie in het Zuiden in 1944 was gearresteerd en in 1947 werd berecht, had er op het moment van de uitspraak

drie jaar voorlopige hechtenis opzitten. Daarmee werd bij de bepaling van de strafmaat wel rekening gehouden.

519

520

Men kreeg bij voorbeeld in 1947 zes jaar gevangenisstraf met aftrek van de ondergane bewaring, die drie jaar bedragen had. Er bleef dan nog drie jaar te ondergaan. Na twee derde gedeelte van die drie jaren (dus na twee jaar) kwam de veroordeelde in aanmerking voor voorwaardelijke invrijheidstelling: hij had dan in totaal vijf jaar vastgezeten. Indien de bewaring niet drie jaar geduurd had maar een paar maanden, dan zou de voorwaardelijke invrijheidstelling niet na vijf jaar zitten maar na ongeveer vier jaar (twee derden van ongeveer zes jaar) zijn gevolgd. Dat scheelt een jaar en de politieke delinquenten waren dus door de lange duur van de voorlopige detentie in een slechtere positie dan de commune veroordeelden, voor wie de voorlopige hechtenis veel korter placht te duren.

Men vond dat in de loop van 1947 een niet gerechtvaardigde achterstelling van de politieke veroordeelden en men vatte het plan op ten aanzien van hen een wettelijke bepaling te scheppen, die onder de werkelijke straftijd mee zou begrijpen de afgetrokken voorlopige detentie. Die bepaling is geworden artikel 27 van de Wet overgang bijzondere rechtspleging, die in mei 1948 in werking is getreden¹⁰.

Tot mei 1948 mocht men voor de voorwaardelijke invrijheidstelling de voorlopige detentie echter niet meetellen. Wie in 1947 tot 3 jaar veroordeeld werd en 2 jaar preventief had gezeten, kreeg zijn voorwaardelijke invrijheidstelling na afloop van twee derden van het laatste jaar, dus vier maanden voordat de volle drie jaar om waren. In het na mei 1948 geldende systeem zou de invrijheidstelling na afloop van twee derde gedeelte van 3 jaar gevolgd zijn. Het verschil was in gevallen als dit aanzienlijk: acht maanden.

Minister van Maarseveen vond nu, dat de ontworpen regeling vooruitlopend op de totstandkoming van de wet ook voor degenen moest gelden, die vóór mei 1948 voor invrijheidstelling in aanmerking kwamen. Hij vroeg dus aan de koningin machtiging om bij wege van gratie de regeling maar vast te gaan toepassen. Hij vroeg dat in september 1947¹¹. Wederom heeft de koningin kennelijk geen haast gemaakt met bewilliging in het voorstel. Pas op 21 januari 1948 vinden wij een mededeling omtrent deze tussengolf aan de procureurs-fiscaal: „Vooruitlopende op de wijziging van artikel 15 van het wetboek van strafrecht, voorgesteld bij het ontwerp van wet overgang bijzondere rechtspleging, wordt ambtshalve gratie-advies uitgebracht ten aanzien van tot gevangenisstraf veroordeelden, van wier straftijd, te rekenen van de dag der inbewaringstelling, twee derde gedeelte

is verstreken”¹².

520

521

Hoewel het wetboek van strafrecht (en dus ook de daarin vervatte regeling omtrent de voorwaardelijke invrijheidstelling) niet van toepassing was op degenen, die door een tribunaal tot internering veroordeeld waren, is de regeling, dat een geïnterneerde na ommekomst van twee derde gedeelte van zijn straftijd voorwaardelijk in vrijheid gesteld wordt, ook toegepast alsof het wetboek van strafrecht ook voor hen gold. Dat kon, omdat de Interneringsregeling vervroegde invrijheidstelling altijd mogelijk maakte¹³.

De tweede gratiegolf

In augustus 1948 zou koningin Wilhelmina haar vijftigjarig regeringsjubileum vieren. Het is een oud gebruik, dat bij dergelijke zeldzame gelegenheden bij wege van gratie een zekere strafvermindering aan tot vrijheidsstraf veroordeelden wordt toegekend. Dat gebeurde ook bij dit jubileum.

Op 29 juli 1948 zendt minister van Maarseveen een circulaire aan alle directeurs van strafgestichten, waarin hij de strafvermindering aankondigt!¹⁴ en wel:

- a. voor alle straffen van minder dan twee jaren een vierde gedeelte en minimaal veertien dagen;
- b. voor alle straffen van twee jaren en hoger vermindering van zes maanden.

De regeling gold zowel voor commune als voor politieke delinquenten. Voor de langgestraften onder de laatsten (en wij hebben gezien, dat een straf van twee jaren voor politieke delinquenten zeer laag was) betekende de regeling een vermindering van zes maanden plus twee maanden eerder voorwaardelijke invrijheidstelling.

Deze circulaire zal een van de laatste ambtshandelingen van minister van Maarseveen zijn geweest. Op 7 augustus 1948 treedt hij af als minister van justitie en wordt opgevolgd door mr. Th.R.J. Wijers. Deze slikt de regeling van zijn voorganger in en stelt een nieuwe vast. Op 18 augustus stuurt hij een circulaire aan de directeurs van de strafgestichten, waarin hij de gewijzigde normen voor de jubileumgratie mededeelt¹⁵ en wel: van alle straffen wordt een kwart kwijtgescholden met een minimum van één maand en een maximum van één jaar. Dat betekent, dat de politieke delinquenten, die tot vier jaar of meer veroordeeld zijn (en dat waren er volgens de bij het vorige hoofdstuk gevoegde statistiek ongeveer 10000) allen 1 jaar minder

kregen en dus ook nog 4 maanden eerder voorwaardelijk in vrijheid gesteld konden worden. Waarom deze wijziging? De circulaire zelf geeft er geen uitsluitsel over. Zij vermeldt alleen, dat er voor de wijziging „verschillende beweegredenen” zijn.

521

522

Wederom werd de regeling van overeenkomstige toepassing verklaard op degenen, die op grond van het Tribunaalbesluit geïnterneerd waren, wederom in de vorm van vervroegd ontslag uit de internering.

Weer kennen wij toevallig enkele cijfers over het effect van de jubileumgratie. In september 1948 was het aantal uit de gevangenis ontslagen politiek veroordeelden 800 hoger dan in andere maanden en op grond van de jubileumafslag zijn uit de interneringskampen 1679 geïnterneerden vervroegd losgelaten¹⁶.

De verdelende rechtvaardigheid brengt mee, dat men telkens verder gaat met gratieverlening. De jubileumgratie gold, zoals wij zagen, uiteraard alleen veroordeelden: de Kroon kan alleen gratie geven van door de rechter opgelegde straffen. Maar in 1948 zaten er nog steeds vele onveroordeelden in bewaring, omdat de rechter aan hun zaak nog niet toegekomen was. Deze onveroordeelden zouden nu, na hun veroordeling, niet meer van de jubileumgratie kunnen profiteren. Dat vond men onbillijk en dus is aan politieke delinquenten, die na augustus 1948 veroordeeld werden bij analogie nog eens de jubileumgratie uitgedeeld. Tot 2 juni 1949 zijn zes lijsten met analoge jubileumgratie ingediend en een zevende met veertig namen was toen in voorbereiding¹⁷.

Ik geef een voorbeeld om de betekenis van de tussengolf en de jubileumgratiegolf aan te duiden. Iemand, die in 1947 tot 11 jaar veroordeeld wordt met aftrek van voorlopige detentie, moest rekenen dat hij nog 9 jaar overhield, en dat hij na 6 jaar voorwaardelijk in vrijheid gesteld zou worden. De tussengolf bracht mee, dat ook over de voorlopige detentie de termijn van voorwaardelijke invrijheidstelling werd berekend. De jubileumgratie verminderde de straf met een jaar. De voorwaardelijke invrijheidstelling wordt berekend met ingang van 1945, dus over 10 jaar. Na 6 2/3 jaar wordt hij in vrijheid gesteld. Daarvan heeft hij al 2 jaar in voorlopige detentie doorgebracht en hij heeft dus nog maar 4 jaar en 8 maanden gedetineerd te blijven. De beide operaties van de tussengolf en de jubileumgolf hebben hem dus 1 jaar en 4 maanden voordeel opgeleverd.

Tegen de tussengolf en de jubileumgratie kan men weinig bezwaren aanvoeren. De tussengolf neemt een ongelijkheid weg, die tussen commune en politieke veroordeelden was ontstaan door de lange duur van de

voorlopige detentie: het was trouwens een vooruitlopen op een bepaling, die in 1948 in de wet zou voorkomen. De jubileumgratie was een oude traditie. De analoge jubileumgratie nam de ongelijkheid weg tussen hen, die vóór eind augustus 1948 veroordeeld waren en degenen, die pas later hun zaak behandeld zagen. De theoretische en praktische moeilijkheden kwamen pas bij de latere gratiegolven, die ik nu moet beschrijven.

522

523

De derde gratiegolf

De Nederlandse Juristen Vereniging is een genootschap, dat ieder jaar, meestal in de maand juni, een vergadering houdt, die gewijd pleegt te zijn aan een belangrijk onderwerp, meestal van wetgevende aard. Het voorzitterschap wisselt ieder jaar en het is gebruik, dat de voorzitter de vergadering opent met een rede, die uiteraard meestal betrekking heeft op een onderwerp, waarin hij deskundig is. In het jaar 1947 was voorzitter mr. Th.R.J. Wijers, president van het bijzonder gerechtshof te 's-Hertogenbosch. In zijn openingsrede besprak hij het probleem van de berechting van jeugdige wapendragers.¹⁸ Men kon niet duidelijker dan mr. Wijers deed laten zien, hoe de beschouwing van de politieke delinquent als gedepersonaliseerde vijand verdwenen was en had plaats gemaakt voor een beschouwing van de individu. Hij zei: „Maar, er zijn er, en waarschijnlijk niet zo weinigen, die inderdaad tot dienstneming in de vijandelijke legers kwamen uitsluitend of voornamelijk door wat zij zagen als edele motieven. En als men zo'n sprekend geval heeft, dan ziet men daar voor zich staan een jonge, flinke knaap, gevormd en gehard door strenge opleiding en jarenlange frontdienst, correct in zijn optreden, open en concreet in zijn antwoorden, die, ruiterslijk erkennende wat hij misdeed, aannemelijk maakt, dat hij dienst nam en streed in het vijandelijke leger, omdat hij oprecht meende daardoor goed te doen. Gij zult begrijpen, hoe moeilijk het is voor wat hij deed de juiste straf te vinden. De morele schuld lijkt zo gering.”

„De rechter kan echter in het algemeen niet anders dan deze jongens een zware straf opleggen.” „De rebel, die de staatsorde bedreigt, kan een edel mens zijn, die het goede meent na te streven; de staat, die hem niet als misdadiger straft, legt de grondslag voor zijn eigen ondergang.”

Mr. Wijers schildert hier het dilemma, waarvoor de rechter staat: enerzijds moet hij een zware straf opleggen, anderzijds zou hij in dit soort gevallen graag de reclassering bevorderen. Maar hoe? Gratie lijkt de rechter Wijers niet meest geschikte middel. Gratie op grond van reclassering voldoet niet aan de eis, die hijzelf in 1952 in de Eerste Kamer aan gratie zou stellen, namelijk dat aanleiding tot gratie alleen iets nieuws kan zijn, dat de rechter

nog niet kende. In de inleiding tot dit hoofdstuk heb ik de definitie van mr. Wijers niet zonder opzet behandeld. Misschien zou het beter zijn om deze jeugdige wapendragers niet na twee derde van hun straftijd maar na één derde voorwaardelijk in vrijheid te stellen?

De oplossing van het dilemma, die mr. Wijers in 1947 vragenderwijs gaf, wordt een jaar later zekerheid.

523

524

Hij is lid van de Eerste Kamer en houdt daar op 11 mei 1948 een rede over hetzelfde thema.¹⁹ Hij spreekt over het onderscheid tussen politieke delinquenten en gewone misdadigers. „Ik denk dat ik niet veel tegenspraak zal ontmoeten, indien ik stel dat de grote massa des volks voor de politieke misdrijven in meerbedoelde engere zin niet meer dezelfde vergelding eist als in den beginne na de bevrijding.” En hij verbijzondert dan zijn algemene stelling: „Men begripe mij goed. Ik heb het niet over alle als politiek delinquent veroordeelden, doch over de betere elementen onder hen. En die betere elementen zijn er. Zij, die bij de bijzondere rechtspleging zijn betrokken, hebben vele van die delinquenten voor zich gehad, aan wie zij een langdurige gevangenisstraf hebben moeten opleggen, omdat zij de verdachte schuldig bevonden aan een hoogst ernstig misdrijf, doch waarbij zij tevens de overtuiging hadden, dat die verdachten, teruggekeerd van de dwalingen, die hen tot dat misdrijf brachten, uiterst bruikbare fatsoenlijke en flinke leden van onze maatschappij zouden worden. Hoe goed zou het zijn, als door vroegtijdige vrijlating hun nog een extra prikkel tot goed en nuttig gedrag zou worden gegeven en bederf van wat aan goeds in hen is wordt voorkomen. Laat de schobbejakken, laat de gemene verraders, laat degenen, die gevangenschap of dood van medeburgers veroorzaakten of bevorderden, hun gerechte straf ten volle ondergaan. Het is niet voor hen, dat ik pleit.” En hij eindigt zijn betoog met een pleidooi voor voorwaardelijke invrijheidstelling na afloop van een derde deel van de straf.

Dat is een niet goed uitvoerbaar plan, al wordt het ook aanbevolen door de advocaat-fiscaal bij het Bossche bijzonder gerechtshof mr. F. baron van Voorst tot Voorst²⁰. Deze wil, evenals mr. Wijers, alleen de zuivere wapendragers van de vervroegde invrijheidstelling doen profiteren. Maar de regeling over de voorwaardelijke invrijheidstelling staat in het wetboek van strafrecht en geldt algemeen voor iedere gevangene. Wil men van die regeling afwijken, dan moet dat eveneens bij een wettelijke regeling. En hoe moet men die dan formuleren? Wie moet dan na afloop van een derde deel van zijn straftijd naar huis? Zuivere wapendragers soms? Zijn dat degenen, die uitsluitend wegens dienstneming bij de vijand veroordeeld zijn? Maar

dat zegt niets over wat zij nog meer gedaan hebben; men heeft vaak maar een enkel feit te laste gelegd. Verminderen van de termijn, waarna invrijheidstelling mogelijk is, nadat een groot aantal vonnissen al gewezen is, is desavoueren van de rechter, die de nieuwe regeling niet kon kennen, zegt een tegenstander van het voorstel²¹. En hoe moet men tegenover het parlement en de openbare mening rechtvaardigen, dat voor politieke delinquenten een gunstiger regeling geldt dan voor commune misdadigers? Of moet men terwille van de jonge, flinke knapen van de Waffen-S.S. alle inbrekers, oplichters en moordenaars ook maar na een derde deel van hun straftijd te hebben uitgezeten naar huis sturen? Kortom: het plan heeft zoveel moeilijkheden, dat een minister er maar liever niet aan moet beginnen.

524

525

Minister van Maarseveen ziet zich geconfronteerd met de wens van zijn eigen K.V.P. om de voorwaardelijke invrijheidstelling te vervroegen, maar ziet daar heel duidelijk de gevaren van in. Omdat hij er toch niet helemaal aan voorbij kan gaan, roept hij op 19 juni 1948 een vergadering bijeen van de presidenten van de Bijzondere Raad van Cassatie en van de bijzondere gerechtshoven om over gratiëring van jeugdige politieke delinquenten te spreken. De president van het Bossche hof, mr. Wijers, zegt hierover in de Eerste Kamer gesproken te hebben. Hij licht toe, „dat hij het gewenst acht, dat ten aanzien van jeugdige S.S.-ers, de zgn. wapendragers, wordt nagegaan, of er geen termen zijn tot gratiëring, aangezien toch in de meeste gevallen wel blijkt, dat deze jeugdigen tot het treden in vreemde krijgsmacht gekomen zijn door het nationaal-socialistisch geïnfecteerde milieu, waarin zij verkeerden.” De aanwezigen betuigen algemeen instemming met dit idee en er wordt besloten, dat de gerechten „de dossiers van alle tot gevangenisstraf veroordeelde personen, die geboren zijn in 1918 of daarna en waarvan de executie nog niet is aangevangen of nog geen einde heeft genomen, nader zullen bezien, teneinde te beoordelen of er termen zijn het nog niet geëxecuteerde gedeelte van de straf voorwaardelijk kwijt te schelden.”²² Wat men wil is duidelijk: de jeugdige wapendragers moeten op staande voet de gevangenen uit.

Minister van Maarseveen laat de zaak liggen. Hij treedt op 7 augustus trouwens af en wordt vervangen door mr. Wijers, die al op 12 augustus aan de regentes machtiging vraagt om ambtshalve gratie-adviezen betreffende jeugdige veroordeelden in te winnen²³. Op 14 september wordt de hulp van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten ingeroepen om van ieder geval van in 1918 of later geboren een reclasseringsrapport te maken²⁴ en op 5 november 1948 wordt de Adviescommissie gratie jeugdige wapendragers

geïnstalleerd. Zij staat onder voorzitterschap van mr. Haga, de president van de Bijzondere Raad van Cassatie. Bij de behandeling van de begroting voor 1949 wordt van de instelling van de commissie (en dus van het plan voor deze gratiegolf) aan het parlement mededeling gedaan.²⁵ Het Parool mag dan onder de titel „Gratie? Mr. Wijers contra mr. Wijers”²⁶ erop wijzen, dat de minister als voorzitter van de Juristenvereniging en als lid van de Eerste Kamer zich juist tegenstander van gratie betoond had en voorstander van vervroeging van de voorwaardelijke invrijheidstelling: nu dit laatste niet haalbaar blijkt te zijn, slaat de minister de weg van de gratie in.²⁷

526

527

De commissie gaat aan het werk om alle dossiers van in 1918 of later geboren wapendragers te bezien en is daar snel mee gereed. Bij koninklijk besluit van 22 maart 1949 no. 43 met 11 vervolgbesluiten wordt aan deze jeugdige wapendragers het nog niet geëxecuteerde deel van de straf kwijtgescholden onder de voorwaarde, dat zij zich onder toezicht zullen stellen van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten²⁸.

In een nota van mr. H.J. Woltjer, topambtenaar van het ministerie en in 1949 toegevoegd aan de directeur-generaal voor de bijzondere rechtspleging als plaatsvervanger, aan minister Wijers wordt het effect van deze gratiegolf beschreven. Er zijn 338 zaken behandeld, waarvan in 123 zaken een gunstig advies is uitgebracht, in 145 een ongunstig en in 70 geen advies, omdat de datum van voorwaardelijke invrijheidstelling al te dichtbij lag. Mr. Woltjer geeft voorbeelden van strafvermindering:

19 jaar ²⁹	wordt 7 jaar met aftrek
14 jaar	wordt 7 jaar met aftrek
14 jaar	wordt 5 jaar zonder aftrek
19 jaar	wordt 6 jaar met aftrek
4 maal 14 jaar	wordt 6 jaar met aftrek
14 jaar	wordt 9 jaar met aftrek

De meeste lagere straffen (11 jaar, 9 jaar, 8 jaar) worden 6 jaar met aftrek van ondergane detentie. Van de 123 gunstig geadviseerde gevallen komen er in 1950 slechts 8 vrij³⁰.

In een volgende nota van 13 april 1949 wordt de minister meegedeeld, dat van de 800 zaken er slechts een goede 300 door de commissie behandeld zijn. Het is misschien beter de zaken zonder commissie door het departement te laten afdoen³¹.

Met de hier beschreven derde gratiegolf voor jeugdige wapendragers bevond de minister zich op het hellende vlak. Aan de ene kant was het doel van deze gratiegolf voor iedereen duidelijk en sympathiek: wederinscha-

keling in het maatschappelijk leven van jonge mensen, aan wie niet anders dan dienstneming bij de vijand was te laste gelegd en in het bijzonder geen feiten, waardoor anderen waren geschaad zoals verraad of mishandeling. De presidenten van de colleges waren bereid geweest zich ter wille van dit doel in te zetten. Aan de andere kant had minister Wijers het beginsel losgelaten, dat als motieven voor gratiëring alleen sociale omstandigheden konden worden gebruikt die de rechter niet gekend had. Dat was hier het geval. En in feite was de Kroon hier, zij het ook met instemming van de rechterlijke macht, opgetreden als hogere rechter. Deze wijze van gratiëren vormde een slecht precedent.

Minister Wijers liet het precedent door een vierde gratiegolf volgen.

De vierde gratiegolf

Nadat de gevallen van jeugdige wapendragers bekeken zijn, legt minister Wijers de commissie ook andere gevallen voor om te adviseren. Het gaat nu om oudere wapendragers. Twee criteria zou de minister graag door de advies-commissie bekeken hebben:

1. of er aanleiding is voor vervroegde invrijheidstelling in de vorm van gratie, bij voorbeeld omdat het gezinsleven van de veroordeelde ontwricht dreigt te raken, en
2. of de opgelegde straf in overeenstemming is met de thans algemeen aanvaarde normen.

De minister heeft op 22 juni 1949 een bijeenkomst met de commissie, die uit drie militaire leden bestaat en drie juristen. Voorzitter is vice-admiraal A. Vos. De commissie maakt bezwaar, dat de minister de adviezen niet volgt, maar in strijd met die adviezen gedetineerden eerder in vrijheid stelt dan was voorgesteld. Hier begint de oppositie van de rechterlijke macht tegen de minister. Zij is gematigd, omdat de minister, tevoren president van het bijzonder gerechtshof te 's-Hertogenbosch, een der hunnen was. Het valt op, dat in dit stadium van de vierde gratiegolf de president van de Bijzondere Raad van Cassatie, mr. Haga, geen voorzitter van de commissie meer is.

In augustus 1949 worden twaalf koninklijke besluiten afgekondigd, waarbij aan de op een lijst in elk besluit vermelde veroordeelden gratie wordt verleend³². Het zijn er kennelijk wederom enkele honderden.

Met de beginselen van gratieverlening zoals het Eerste Kamerlid Wijers die in 1952 uiteen zou zetten (ik heb die beginselen in de inleiding tot dit hoofdstuk vermeld) is deze gratiegolf niet meer in overeenstemming. Dat het gezinsleven van een gedetineerde ontwricht dreigt te raken, is een feit dat de rechter, die de vrijheidsstraf oplegt, tevoren bekend is. Het in overeenstemming brengen van de opgelegde straf met de „thans” geldende opvattingen, zoals de opdracht van de commissie mede luidde, is een

onmogelijke opgave. Minister van Maarseveen had in 1947 een nivellering in gang gezet van de naar algemene opvatting extreem hoge straffen, die in de eerste maanden van het functioneren van de gerechten waren uitgedeeld. De rechterlijke macht zelf had later, zoals uit ons onderzoek van de rechtspraak is gebleken, een nivellering tot stand gebracht en het ging er in 1947 om de eerste uitspraken aan het niveau van die genivelleerde straftoemeting aan te passen. Minister van Maarseveen heeft de adviezen ter zaken zonder daarvan af te wijken gevolgd.

527

528

Maar wat moet een commissie doen, die de strafmaat aan de „thans” geldende opvattingen moet aanpassen? Wiens opvattingen moesten in 1950 als maatstaf voor aanpassing dienen? Die van de gratieverlenende minister? Die van de openbare mening? De onderlinge verschillen tussen oudere vonnissen en jongere waren in 1947 al weggewerkt. De nieuwe opvattingen, waaraan men de vonnissen kon toetsen, waren niet anders dan ieders individuele gevoel voor barmhartigheid. En het is geen wonder, dat daarover tussen de minister en de commissie niet altijd een gelijke opvatting bestond.

Deze gratiegolf was niet alleen een precedent, maar zelfs een slecht precedent, zoals wij zullen zien. In normale gevallen wordt gratie verleend op verzoek van de veroordeelde zelf, van zijn familie of van zijn raadsman of anderen. In de gevallen van de rechttrekkingsgolf uit 1947 werd een gratieverzoek niet afgewacht maar werden alle vóór 1 oktober 1946 uitgesproken vonnissen ambtshalve op gratie bekeken en de rechterlijke adviezen werden ambtshalve uitgebracht. Dat was ook zo bij de gratieverlening aan jeugdige wapendragers en aan oudere wapendragers. Op deze weg voortgaande zou een minister telkens weer een andere categorie kunnen aanwijzen, omtrent wie gratie-adviezen door de rechter zouden moeten worden uitgebracht. Bij de aanwijzing zat dan natuurlijk de bedoeling van de minister voor om aan degene, die binnen die categorie vielen, gratie te verlenen. Het vragen van rechterlijk advies zou dan eigenlijk tot een formele zaak worden: de minister wist toch al wat hij wilde.

De rechter Wijers was natuurlijk als geen ander op de hoogte van de bezwaren tegen ambtshalve gratieverlening aan hele groepen delinquenten. Waarom heeft hij dan toch dit systeem gehanteerd? Van Schravendijk zegt³³ „om in verband met de toenemende belasting der strafgestichten - een spoedige vrijlating te bevorderen der minder ernstige gevallen”.

Ik geloof daar niets van. In de eerste plaats nam die belasting in de jaren na 1950 af door het vrijkomen van de kortgestraften. Ik heb het argument noch in interne stukken noch bij de parlementaire discussies ooit gebezigd

gevonden. Maar in de tweede plaats — en dat was voor katholieke ministers tenminste zo belangrijk — bestond er een algemene opvatting onder katholieken, dat aan politieke delinquenten vergiffenis moest worden geschonken, barmhartigheid moest worden betoond. Reeds in 1948 schreef De Linie een artikel onder het hoofd: „Er is maar één weg: amnestie”³⁴. Amnestie nu is het bij wege van algemene regel ongedaan maken van straffen. Men wilde de politieke delinquenten in vrijheid hebben.

528

529

Belangrijker misschien dan krantenartikelen zijn de vragen op 23 februari 1950 door het kamerlid Welter aan minister Wijers gesteld. De eerste daarvan luidde als volgt: „Heeft de minister reeds in overweging genomen om, overeenkomstig de gedachte door Z.H. de Paus geuit bij de opening van het Heilig Jaar, een grootmoedig gebruik te maken van het gratierecht ten behoeve van hen, die tijdens de oorlog politieke fouten begaan hebben, met het doel matiging aan te brengen in de straffende rechtvaardigheid, die in de wetten van ieder beschaafd land zijn voorzien?”³⁵ Het is „het jaar der grote vergiffenis”, schrijft De Linie.³⁶

Minister Wijers brengt de vragen van de heer Welter in de ministerraad. Het al dan niet opvolgen van een advies van de Paus is een zaak, die een katholieke nederlandse minister kennelijk niet op zijn persoonlijke verantwoording wil nemen. Reeds op 27 januari wordt de zaak behandeld. „Minister van Maarseveen acht het wenselijk bij de politieke delinquenten een onderscheid te maken tussen hen, die alleen politiek verkeerd hebben gehandeld en hen, die ook crimineel zich hebben misdragen. De minister-president heeft het altijd een onmogelijke zaak gevonden, dat alle N.S.B.-ers werden opgepakt en opgesloten bleven. Daarna is er in ons land evenwel een grote clementie betracht.”³⁷ De heer Welter zal „om politieke redenen” een kort antwoord krijgen. Dat luidt dan: „De regering heeft overeenkomstig de gedachte van Z.H. reeds veelvuldig en in grote omvang gebruik gemaakt van het gratierecht.”³⁸

Minister Wijers heeft na de vierde gratiegolf van augustus 1949 geen nieuwe gratiebeweging meer geëntameerd, misschien omdat hij als rechter niet in een duidelijk conflict met de rechterlijke macht wilde geraken (wat bij verder gaande gratieverleningen onvermijdelijk leek: de commissie voor het bezien van de oudere wapendragers begon al te sputteren), misschien omdat hij zeer vermoeid was geraakt. Op 15 mei 1950 werd hem om gezondheidsredenen ontslag verleend. Hij ging weer terug naar de Eerste Kamer en naar zijn rechterlijke functies in 's-Hertogenbosch. Hij werd opgevolgd door mr. A.A.M. Struycken, advocaat en wethouder te Breda.

De vijfde gratiegolf

Minister Struijcken vond kennelijk, dat men de gang er niet uit moest laten gaan. Nadat hij zich twee en een halve maand georiënteerd had op het ministerie van justitie, richt hij zich tot de koningin om opnieuw een gratiegolf te mogen beginnen.

529

530

Op 5 augustus 1950 schrijft hij³⁹: „De gratie-advies-commissie heeft inmiddels haar taak, voor zoveel betreft de advisering ten aanzien van jeugdige wapendragers, volbracht, terwijl haar werkzaamheden wat betreft de oudere wapendragers ten einde spoeden. De gratiebeslissingen, welke inzake deze groep van politieke delinquenten zijn genomen, hebben er in belangrijke mate toe bijgedragen, dat ten aanzien van deze categorieën de verschillen in strafmaat werden genivelleerd.”

Erg correct is minister Struijcken hier niet. De derde en vierde gratiegolf voor jeugdige en oudere wapendragers had helemaal niet de bedoeling de strafmaat te nivelleren, maar de reclassering van jeugdigen te bevorderen en de ontwrichting van gezinnen van ouderen tegen te gaan. Zo had minister Wijers het ook tegenover de koningin altijd voorgesteld. Maar minister Struijcken schrijft verder in zijn rapport:

„Verschillende omstandigheden geven de ondergetekende aanleiding aan Uwe Majesteit thans eerbiedig in overweging te geven opnieuw een ambtshalve gratiëring van politieke delinquenten te overwegen, welke niet zozeer gericht is op het wegnemen van verschillen in strafmaat, als wel op spoedige vrijlating van hen, die reeds geruime tijd zijn gedetineerd en wier misdragingen niet van zodanige aard zijn geweest, dat voortzetting van de detentie geboden schijnt.”

Het hek is nu wel van de dam. De minister doet niet meer de moeite om omstandigheden aan te dragen, die de rechter niet bekend waren. Neen, hij wil vrijlating van hen, wier verdere detentie hem minister niet meer geboden schijnt. De minister wordt rechter.

De „verschillende omstandigheden”, die hem tot deze rechterlijke taak roepen, zijn de psychische belasting, die een lange detentie meebrengt, en de omstandigheden, waaronder de detentie ten uitvoer gelegd is (hij bedoelt de mishandelingen in de eerste maanden). En dan komt het voorstel: iedereen vrijlaten, die niet meer dan 10 jaar gevangenisstraf tegood heeft (dus na aftrek van wat hem bij wege van gratie al is kwijtgescholden), die vóór 1 juli 1947 gedetineerd was en bovendien een derde van zijn straf heeft ondergaan.

Een voorbeeld: een wapendrager, geboren na 1918, is tot 15 jaar veroordeeld. Daar gaat af 1 jaar jubileumgratie, blijft 14 jaar. Door de derde gratiegolf worden de 15 jaar teruggebracht tot 9. Aangezien hij in 1946 gedetineerd werd, heeft hij in 1950 het derde deel van die 9 jaar er ruim op zitten en gaat hij naar huis. Zo werkt het systeem, dat minister Struijcken voorstelt. Met 10 jaar wordt het restant bedoeld, dat in 1950 nog over is.

530

531

Verraders en mishandelaars komen niet voor gratiëring in aanmerking.

Nadat op 11 augustus de koningin zich met het voorstel van de minister akkoord verklaard heeft, gaat er op 1 september 1950 een circulaire de deur uit, gericht aan de rechters en aan het openbaar ministerie⁴⁰, waarin de beginselen van de nieuwe gratiegolf uiteengezet worden en verzocht wordt aan advisering mee te werken.

Een gratie-adviescommissie, zoals de ministers van Maarseveen en Wijers bij vorige gratiegolven hadden ingesteld om op die manier de rechters mee te krijgen, bleef bij deze gelegenheid achterwege. De Bijzondere Raad van Cassatie werd dus overvallen met de brief van 1 september. De Raad meende, dat de minister nu toch echt wel op de stoel van de rechter ging zitten, en protesteerde heftig. Hij houdt een algemene vergadering over deze zaak en schrijft op 28 september een brief aan de minister. „De Raad stelt nogmaals voorop, dat het niet op de weg der administratie ligt, de door de rechter opgelegde straffen aan een algemene herziening te onderwerpen op grond, dat die straffen haar te hoog voorkomen, terwijl aan de andere kant, indien de regering van oordeel is, dat uitsluitend om redenen van staatsbelang gratie moet worden verleend, de rechter zich van een beoordeling van dit standpunt heeft te onthouden?”

De Raad geeft dan nog een aantal argumenten tegen ‘s ministers voornemen. Hij herinnert aan het rechtsgevoel van de slachtoffers, dat gekwetst zal zijn. Hij releveert, dat met mishandelingen van verdachten wel rekening gehouden is, indien die bewezen waren. (Er werd namelijk door veel verdachten een beroep op gedaan). De Raad acht het een discriminatie van commune misdadigers, door wier daden geen spons gehaald wordt. En hij eindigt met twee opmerkingen: a. de regeling is kennelijk niet bedoeld voor Duitse oorlogsmisdadigers en b. men moet zeer voorzichtig zijn met de gevallen van hen, die door herhaalde gratie hun straf tot 10 jaar verminderd zagen.

De minister neemt de moeite de Raad te antwoorden. Hij schrijft op 11 oktober 1950⁴¹: „Uiteraard wordt met het verlenen van gratie niet bedoeld, de door de rechter opgelegde straffen bij wijze van correctie aan een

algemene herziening te onderwerpen. Ook al zijn het redenen van staatsbelang, die tot het verlenen van gratie nopen, dit wil niet zeggen, dat de rechter, die ingevolge de grondwet tot advisering gehouden is, in deze moeilijke materie niet een belangrijk advies zou kunnen uitbrengen.” De minister wil oorlogsmisdadigers niet in principe uitsluiten.

Veel interessanter dan deze dooddoener is het concept-antwoord, dat in de archieven te vinden is, en dat kennelijk nooit is verzonden.

531

532

Daarin schrijft minister Struycken, dat ook bij commune delinquenten de gratie soms verder gaat dan een derde deel van de straf. En dan vervolgt hij: „Velen der politieke delinquenten vertonen gelijkenis met ketters. Zij zijn immers gegrepen door een leer, waarvan zij alle consequenties hebben willen aanvaarden, zij zijn als het ware opgenomen geweest in een collectieve psychose. Er zijn er, die gemeend hebben een Gode gevallen werk te doen door mensen aan te brengen en uit te leveren. In de tijden der inquisitie was men zelfs bereid clement te zijn voor degenen, die tot beter inzicht waren gekomen, zouden wij dit thans dan niet moeten zijn?”

Ik weet niet of de protestantse martelaren uit de zestiende eeuw en mijn Spaanse voorouders uit die periode met minister Struycken zo van de clementie van de inquisitie overtuigd waren. Ik citeer dit concept om te laten zien, hoezeer het hele gratiebeleid van een katholieke minister doordrenkt was van kerkelijke dogmatiek. Keters hebben nooit iemand kwaad gedaan. Politieke delinquenten hebben op zijn minst solidair gehandeld met degenen, die de dood van velen in dit land op hun geweten hadden.

De Bijzondere Raad van Cassatie was met een dooddoener afgetroefd. Bij een aantal koninklijke besluiten, liggende tussen 31 augustus 1950 no. 35 (dus nog vóór op 1 september het verzoek om advies aan de rechterlijke instanties de deur uit was) en 30 maart 1951 no. 41 is aan ruim 500 politieke delinquenten een voorwaardelijke strafkwijtschelding verleend ⁴².

Bij de behandeling van de begroting van het ministerie van justitie voor 1951 worden in het voorlopig verslag van 15 november 1950 aan minister Struycken inlichtingen gevraagd over het te voeren gratiebeleid. Men had alleen geruchten gehoord ⁴³.

Het antwoord is vaag en onvolledig. „Aan diverse tot een gevangenisstraf van 10 jaren of minder veroordeelde politieke delinquenten, die aan bepaalde vereisten voldeden, is een voorwaardelijke gratie verleend van het nog onvervulde deel van hun straf, terwijl in nog meerdere gevallen eenzelfde beslissing tegemoet kan worden gezien.” ⁴⁴ Bepaald onjuist is de mededeling, dat liet gaat om tot 10 jaar of minder veroordeelden: wij hebben

gezien, dat de regeling betrekking had op hen, die na verdiscontering van reeds verleende graties bij vorige golven in 1950 nog 10 jaar tegoed hadden. Dat is niet hetzelfde als tot 10 jaar veroordeelden. Dat voor de gratie voldoende was een derde gedeelte van de straf te hebben uitgezeten, wordt niet vermeld.

De boze reactie van de Bijzondere Raad van Cassatie wordt voorgesteld als een brief „om nader te vernemen, welke gedachte aan de voorgenomen gratie ten grondslag lag en welke richtlijnen de regering zich aanvankelijk voorstelde daarbij te volgen, teneinde in staat te zijn tot het uitbrengen van gefundeerde adviezen.

532

533

In dit schrijven, waarin de Raad zich op het standpunt stelde, dat het algemene gratiebeleid een aangelegenheid is, die uitsluitend de regering competeert gaf het college naast enige beschouwingen van meer algemene aard een zeer gelimiteerde toepassing in overweging voor die gevallen van bedoelde groep, waarin oorspronkelijk een zeer zware straf werd opgelegd, welke echter door opeenvolgende gratiëringen tot een gevangenisstraf van 10 jaren werd teruggebracht.”

De stelling van de Raad, dat het niet op de weg der administratie ligt de door de rechter opgelegde straffen aan een algehele herziening te onderwerpen, wordt in het ministeriële proza tot het vragen van inlichtingen teneinde beter in staat te zijn gefundeerde adviezen uit te brengen vergezeld van enige beschouwingen van meer algemene aard. De kamer kende de brief van de Bijzondere Raad van Cassatie niet, die hiervoor geciteerd werd, en was met deze gladde afdoening van de controverse tevreden.

Vaag is het antwoord ook, omdat gesproken wordt van gratieverlening aan „diverse” veroordeelden, terwijl nog meerdere „gevallen” zullen volgen. Het maakt de indruk van gratie voor enkelingen, maar wij weten nu dat door deze golf 500 gevangenen in vrijheid kwamen. Op 7 december moet een indruk van het totale aantal bekend geweest zijn: de eerste koninklijke besluiten van deze golf dateren reeds van 31 augustus 1950.

Tenslotte geeft de minister de filosofie van zijn beleid. „De ondergetekende deelt het standpunt van de leden, die van oordeel zijn, dat ten aanzien van de bedrivers van politieke delicten barmhartigheid dient te worden betoond.” Het hoge woord is eruit. Minister van Maarseveen heeft het woord barmhartigheid gebruikt om een zeer concreet beleid ten aanzien van de buitenvervolginstelling van lichte gevallen te verdedigen. Het was een ongelukkig woord, want, zoals wij gezien hebben, was dit beleid ook een eis van gerechtigheid. Noch de rechterlijke macht, noch het openbaar

ministerie (met uitzondering dan van mr. Sikkel) hebben tegen dit beleid bezwaar gemaakt. Minister van Maarseveen heeft het woord ook gebruikt om zijn beleid ten aanzien van de gratie van de doodstraf te verdedigen. Wij zullen dat hierachter zien. Ook daar was het woord weinig gelukkig, want ook daar ging het om een duidelijk beleid van beperkte omvang. Minister Struycken echter spreekt van een speciale barmhartigheid ten aanzien van politieke delinquenten en baseert daarop een vaag en ongedefinieerd gratiebeleid. Wat hij doet is, overeenkomstig het advies van Paus Pius XII „grootmoedig gebruik maken van het gratierecht ten behoeve van hen, die tijdens de oorlog politieke fouten gemaakt hebben”.

533

534

Jkvr. mr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen sprong er bij de mondelinge behandeling van de begroting direct in. „Mag men het niet veeleer zo stellen”, zei zij, „dat tegenover alle delinquenten ja tegenover alle mensen barmhartigheid betracht behoort te worden, voorzover de orde in de samenleving en de gerechtigheid dit toelaten? Het is naar mijn mening psychologisch verkeerd zich zo uit te drukken, alsof de politieke delinquenten bevoorrecht dienen te worden.”⁴⁵

De wijze woorden van „de freule” (zo placht zij in den Haag genoemd te worden) hebben niet veel indruk op de minister gemaakt. Op dezelfde 14e december 1950 antwoordt hij op een opmerking van het kamerlid mr. Benno Stokvis: „De geachte afgevaardigde Stokvis heeft als bezwaar geuit, dat het door de rechter gesproken recht eigenlijk door de administratie teniet wordt gedaan”. En om dat goed te praten beroept de minister zich op de parabel van de verloren zoon.⁴⁶ Nu heb ik die parabel altijd zo begrepen, dat de zondaar (en dat zijn wij allen), die berouw heeft, altijd een beroep kan doen op de goddelijke vergevingsgezindheid en barmhartigheid. Het verhaal kan toch onmogelijk betekenen, dat een minister van justitie tot filiaalhouder van de goddelijke barmhartigheid wordt gemaakt en in die functie de aardse gerechtigheid teniet kan doen.

Dit soort theologie ging ook partijgenoten van de minister te ver. Senator mr. P.J. Witteman zegt later in de Eerste Kamer, dat hij niets heeft tegen het samengaan van barmhartigheid en gerechtigheid⁴⁷.

Nu kan niemand er bezwaar tegen hebben, dat in individuele gevallen, waarin zich nieuwe feiten hebben voorgedaan, door de minister na advies van rechters gratie verleend wordt. Men kan het eveneens als een correcte procedure beschouwen, indien met een wet gevolgen van een wettelijk gefundeerde rechtspleging gedeeltelijk ongedaan worden gemaakt. Desnoods zou men nog akkoord kunnen gaan met algemene gratiegolven,

indien de minister daartoe tevoren de toestemming van de kamers had gevraagd. En indien hij bang was, dat door de publiciteit de gratienormen dan verwachtingen zouden wekken bij de belanghebbenden, had hij de commissie voor justitie van de Tweede Kamer vertrouwelijk kunnen inlichten. Van dit alles was geen sprake.

Integendeel: de minister kondigt in de Tweede Kamer aan, dat hij het voornemen heeft om, ten einde zo veel mogelijk tot een uniforme beoordeling van de gratiezaken der lang gestrafte politieke delinquenten te komen, het oordeel van een commissie in te winnen. Deze vage mededeling bedoelde te zeggen, dat de minister van plan was ambtshalve alle levenslang gestraften en met meer dan 15 jaar gestraften ambtshalve op gratie te beoordelen. Het was dus een nieuwe gratiegolf, waarop de minister het oog had. Wat de minister vergat aan de Kamer mee te delen, was dat hij op de dag van de Kamerzitting (14 december 1950) reeds de toestemming van de koningin gevraagd en verkregen had om deze nieuwe gratiegolf op touw te zetten.

534

535

In wat de minister over zijn gratiegolven loslaat in de kamer zit een gat. De vijfde golf, zegt hij in zijn memorie van antwoord van najaar 1950, heeft betrekking op diverse „tot een gevangenisstraf van tien jaren of minder veroordeelde politieke delinquenten”. En bij de mondelinge behandeling van de begroting op 14 december 1950 kondigt hij de zesde gratiegolf aan: de hernieuwde beoordeling van met levenslang en meer dan vijftien jaar gestraften. Waar zijn degenen gebleven, die een straf te ondergaan hadden van tussen 10 en 15 jaar? Volgens de woorden van de minister vielen zij noch onder de vijfde noch onder de zesde gratiegolf. Het is onaannemelijk, dat zij op gratieverlening hebben moeten wachten totdat de meer dan vijftienjarigen waren afgewerkt. Zij moeten dus met de tienjarigen in een moeite door gegratieerd zijn. Uit de mededelingen van de minister aan het parlement blijkt van deze hele categorie niets. In de tweede kamer is het gat in de mededelingen van de minister niet opgemerkt.

De zesde gratiegolf

De brief aan de koningin met verzoek om machtiging om de politieke delinquenten, die tot minstens 15 jaar veroordeeld waren, ambtshalve na advies van een commissie op gratie te bezien, wordt op 18 november 1950 verzonden⁴⁸. In die brief noemt minister Struycken in het bijzonder twee categorieën en wel: a. de jeugdigen, wier ontsporing hoofdzakelijk aan opvoeding en milieu te wijten kan zijn en b. de bejaarden, voor wie lange

gevangenisstraf levenslang dreigt te worden. De koningin bewilligt in het voorstel op 27 november 1950⁴⁹.

Terwijl bij de vorige gratiegolf de minister drie weken nodig had na het antwoord van de koningin om een brief aan de rechterlijke macht te doen uitgaan, duurt het deze keer twee maanden. Er waren wel enige moeilijkheden. Waar ligt de grens van de jeugd en waar begint het bejaard zijn? En waarom moet een slecht opgevoed delinquent er beter aan toe zijn dan een goed opgevoede? En moet iemand van vijftig jaar, die 19 jaar heeft, wel 10 jaar kwijtgescholden krijgen maar iemand van veertig jaar niet? Kortom: de motivering van de brief aan de koningin was te vaag om een behoorlijke taakomschrijving voor de in te stellen commissie op te baseren.

Op 27 januari 1951 besluit de minister de commissie in te stellen, die naar haar voorzitter, prof. mr. B.V.A. Röling, hoogleraar in het strafrecht te Groningen, de commissie-Röling genoemd placht te worden.

535

536

Op dezelfde dag geeft de minister van de instelling van de commissie kennis aan de rechterlijke macht en aan het openbaar ministerie⁵⁰. Uit de taakomschrijving is iedere beperking tot jeugdigen of bejaarden weggelaten. De commissie moet alleen van advies dienen „met betrekking tot de beoordeling van gratiezaken betreffende politieke delinquenten, die veroordeeld zijn tot levenslange of tijdelijke gevangenisstraf van minstens 15 jaren”. Van enige mededeling aan de koningin, dat ieder criterium vervallen is, is mij niet gebleken.

Het ministerie voelde zich met deze ongeremde barmhartigheid kennelijk niet zo lekker. In het dossier ligt een ongetekende en ongedateerde notitie met een opsomming van gratiefactoren, die kennelijk aan de commissie-Röling is verstrekt en die zij kennelijk gebruikt heeft. Ik geef hier die factoren weer met achter iedere factor tussen haakjes mijn commentaar.

I. Factoren gelegen in de berechting

1. verandering van normen toegepast door de rechter in de tijd (door de eerste golf voor de beginperiode rechtgetrokken, daarna stabilisatie van normen).
2. plaatselijk verschil in normen toegepast door de rechter (berust niet op onderzoek, wij hebben geen significante plaatselijke verschillen kunnen constateren bij het onderzoek van de rechtspraak).
3. lagere vaak zwaarder gestraft dan hogere (stelling is juist, maar de rechter heeft de uitvoerders herhaaldelijk lagere straffen gegeven dan zij verdienden, omdat hun superieuren laag gestraft waren of

zelfs in het geheel niet vervolgd: wij hebben dat o.a. geconstateerd ten aanzien van vele politieambtenaren en van het Hoofd van de Inspectie der Bevolkingsregisters).

II. Factoren betreffende de gepleegde feiten

4. incidenteel karakter van het feit, dat niet symptomatisch is voor de persoon van de verdachte (wij hebben geconstateerd, dat de rechter daarmee rekening heeft gehouden, o.a. bij incidenteel verraad en incidentele mishandeling).
5. idealistisch karakter; geen verraad, geen winzucht, geen mishandelingen (wij hebben gezien, dat de rechter dit idealistisch karakter bewust niet als verontschuldiging wilde zien: hier wordt dus een rechterlijke uitspraak opzettelijk te niet gedaan).
6. daden hebben geen blijvende gevolgen gehad (Uiteraard door de rechter in de strafmaat verdisconteerd).

III. Factoren betreffende de gestrafte ten opzichte van de daad

7. jeugdige leeftijd.
8. politiek „fout” gezin.
9. de verruwende werking van het Oostfront.
(Wij hebben herhaaldelijk geconstateerd, dat de rechter de factoren 7 en 8 als verzachtende omstandigheden in aanmerking genomen heeft. Het lijkt vreemd om voor iemand, die zich vrijwillig voor het Oostfront verbonden heeft, dit feit nu als verzachtende omstandigheid te aanvaarden).

IV. Factoren betreffende gestrafte ten opzichte van de straf

10. hoge leeftijd (was de rechter bekend, in 1951 geen verrassing).
11. heeft reeds bijzonder geleden bv. door mishandelingen (is, zoals de Bijzondere Raad van Cassatie ter gelegenheid van de vorige gratiegolf schreef als verzachtende omstandigheid aangemerkt, indien bewezen).

V. Factoren betreffende huidige houding van gestrafte

12. oprecht berouw.
13. reclassering gebaat bij spoedige invrijheidstelling b.v. omdat bij invrijheidstelling vóór 40ste jaar gestrafte in mijnen kan blijven werken.
(Met het oog op deze motieven bestaat de wettelijke regeling van de voorwaardelijke invrijheidstelling).

VI. Factoren betreffende gezin

14. jonge kinderen behoeven vader zeer (dat was bij de veroordeling bekend; het argument geldt niet minder voor commune delinquenten).

Wanneer wij ervan uitgaan, dat de administratie niet het werk van de rechter moet overdoen en dus niet als hogere instantie ten aanzien van de strafmaat mag optreden, dan zijn geen van de hier opgesomde argumenten van betekenis: zij voegen niets toe aan wat de rechter ten tijde van de veroordeling niet al wist.

De commissie-Röling heeft met deze zwakke argumenten voor gratie in de maag gezeten. Zolang er een minister was, die niet liever wilde dan gratie verlenen, waren ook zwakke argumenten goed genoeg. Maar zodra er een minister met andere opvatting over gratie kwam, vielen die argumenten door de mand. Dat is dan ook later gebleken. Bovendien wist de commissie, dat de argumenten uit deze lijst (en betere waren echt niet te vinden) niet sterk waren. In haar eindrapport schrijft zij: „Zoals Uwe Excellentie schriftelijk en mondeling werd meegedeeld, achtte dan ook de commissie haar advies belangrijker dan de daarbij gegeven motivering”⁵¹. Deze wonderlijke passage is in de kantlijn voorzien van de rode strepen (alleen de minister schreef met rood) van de minister, die het rapport in 1953 ontving, minister Donker.

537

538

De Bijzondere Raad van Cassatie, die ook al bij de vorige gratiegolf van zijn ontstemming had doen blijken, doet geen moeite meer om nog eens aan de minister te schrijven. Hij zal bij de gevallen, die volgens de commissie-Röling voor gratie in aanmerking komen, volgens de wet moeten adviseren. En dat zal dan vaak een negatief advies zijn. Om de koningin niet de indruk te geven, dat de Raad het beleid zonder reden saboteert, schrijft de Raad rechtstreeks aan de koningin⁵². De minister heeft het plan, schrijft de Raad, alle veroordelingen van langgestraften aan een nadere beschouwing te onderwerpen. „De Raad heeft daartegen ernstige bedenkingen. Het plan leidt krachtens zijn opzet tot een algemene herziening door de Uitvoerende Macht van alle straffen van zekere duur, door de Rechter opgelegd terzake van de zwaarste misdrijven. Daardoor wordt aan het gezag van rechterlijke uitspraken in het algemeen ernstig afbreuk gedaan.

De Raad brengt het bovenstaande eerbiedig onder Uw aandacht uitsluitend opdat, wanneer straks een groot aantal van de door hem uit te brengen adviezen zonder nadere motivering afwijzend luidt, Uwe Majesteit daarin niet moge zien een gebrek aan deferentie voor Haar en Haar taak.”

De Bijzondere Raad is dus niet van zins met de commissie-Röling te gaan polemiseren.

Op 20 februari 1951 zendt de koningin de brief van de Bijzondere Raad van Cassatie, zoals te doen gebruikelijk is, aan minister Struycken om

bericht en raad⁵³. Minister Struycken heeft dat bericht en die raad nooit meer gegeven. Het kabinet trad af en minister Struycken ook. Hij werd gouverneur van de Nederlandse Antillen en liet de puinhoop van zijn gratiebeleid over aan zijn opvolgers. Op 15 maart werd mr. H. Mulderije minister van justitie. Hij was de eerste na de oorlog die geen lid van de K.V.P. was, hij was een christelijk-historisch man en een bekend advocaat uit Amsterdam.

Minister Mulderije moest voor een bericht aan de koningin zorgen omtrent de brief van de Bijzondere Raad van Cassatie. Hij doet er lang over. Op 4 augustus zendt hij de koningin een concept-antwoord, dat hij namens haar wil sturen⁵⁴. Na akkoordverklaring van de koningin⁵⁵ gaat er op 25 augustus een brief aan de Bijzondere Raad de deur uit. Het is een zwak betoog. De minister verwijt de Raad dat deze nu opeens bezwaren oppert, terwijl hij met de nivelleringsgratiegolf van minister van Maarseveen en met de jeugdige-wapendragersgolf van minister Wijers wel akkoord gegaan is. Het argument is daarom zwak, omdat de nivelleringsgolf berustte op een objectieve analyse van de jurisprudentie en de minister de rechterlijke adviezen volledig overnam. De gratie voor jeugdige wapendragers was van reclasseringsoogpunt nog wel te begrijpen, hoewel de uitvoerende macht daarmee op het hellende vlak kwam van de rechterlijke uitspraken te willen verbeteren.

538

539

De Raad laat het er weer niet bij zitten. Op 12 oktober antwoordt hij, dat hij herhaaldelijk bezwaar tegen het gratiebeleid gemaakt heeft. Hij voegt er voorbeelden uit 1949 van bij de brief. „Hij heeft destijds meegewerkt aan een herziening der vóór 1 september 1946 opgelegde straffen, daar deze, waarschijnlijk mede onder invloed van de toen nog vers in het geheugen liggende bezettingstijd, te grote verschillen vertoonden. Hij heeft zich eveneens verenigd met het gratiebeleid met betrekking tot jeugdige wapendragers.”

Minister Mulderije weet er geen raad mee. Op 19 oktober wordt de brief van de Bijzondere Raad genotificeerd (ambtelijke term voor opbergen in het archief zonder verder iets aan het stuk te doen) met de aantekening van de minister „M.i. nu de discussie maar sluiten.”

Deze correspondentie was voor minister Mulderije des te vervelender, omdat hij het meer met de Bijzondere Raad van Cassatie eens was dan met zijn ambtsvoorganger minister Struycken. Dat blijkt wel, wanneer bij de behandeling van de begroting in de Eerste Kamer bezwaar wordt gemaakt tegen de werkzaamheden van de commissie-Röling. De minister antwoordt dan aan de bezwaarden, prof. mr. A.N. Molenaar en mr. G. Kolff, dat er geen

sprake is van gezagsverwording van de rechterlijke macht. En daaraan voegt hij toe, dat de minister verantwoordelijk is en blijft.

Wanneer een minister op zijn beleid wordt aangevallen, pleegt hij in het parlement de argumenten aan te voeren, die voor dat beleid pleiten. Hij wil uiteraard trachten zijn tegenstanders te overtuigen van zijn gelijk. Maar als hij zegt, dat de minister verantwoordelijk is zonder argumenten aan te voeren, bedoelt hij, dat hij het met zijn opponenten eens is, maar dat er bijzondere redenen zijn, buiten zijn wil gelegen, die hem dwingen het beleid te volgen, dat kritiek opgeroepen heeft. Het kan bij voorbeeld zijn (wij zullen dat hierna bij de behandeling van de gratie van de doodstraf zien) dat er een controverse tussen koningin en minister is. De Kroon kan dan niet tot een beslissing komen. Aangezien de koningin niet ter verantwoording geroepen kan worden, blijft de minister verantwoordelijk. In dit geval kon minister Mulderije niet van de ene dag op de andere het beleid van zijn voorganger ongedaan maken: de commissie-Röling was net aan het werk getogen toen hij optrad. Vandaar zijn mededeling, dat hij verantwoordelijk was en bleef voor het beleid⁵⁶. En daarmee bedoelde hij: ook al vind ik het een onjuist beleid.

539

540

Minister Mulderije heeft uit de nalatenschap van zijn voorganger nog meer overgenomen. In mei 1951 moet hij, zoals wij in het volgend hoofdstuk zullen zien, een interpellatie-Stokvis over de gratie van de doodstraf behandelen. Bovendien spuit de commissie-Röling langzamerhand gratieadviezen. In de ambtsperiode van minister Mulderije zijn dat er 204. In 81% van de gevallen is de beslissing conform aan het advies, in 14% wordt meer gratie verleend dan de commissie heeft voorgesteld, en in 3% minder⁵⁷.

Op 2 september 1952 komt er een einde aan het ministerschap van mr. Mulderije. Hij wordt opgevolgd door mr. L.A. Donker, de voorzitter van de vaste commissie voor privaat- en strafrecht en van de parlementaire enquêtecommissie naar het regeringsbeleid 1940-1945 uit de Tweede Kamer. Onder zijn bewind wordt het gratiebeleid omgebogen.

Dat is de eerste reden, waarom ik dit chronologisch verhaal wil onderbreken om over te gaan tot de behandeling van het gratiebeleid ten aanzien van de doodstraf. De tweede reden is, dat dit laatste en het beleid ten aanzien van tot gevangenisstraf veroordeelden door elkaar gingen lopen. Vele ter dood veroordeelden waren gegratieerd tot levenslange gevangenisstraf. Nieuwe veroordelingen kwamen er niet veel meer bij. De bijzondere gerechtshoven waren in of omstreeks 1950 opgeheven. De Bijzondere Raad van Cassatie hield zijn laatste zitting op 31 december 1951.

De meeste tot korte vrijheidsstraffen veroordeelden waren reeds in vrijheid. Wat mr. Donker te doen stond was het al dan niet nemen van gratiebeslissingen ten aanzien van wat hij noemde het residu van de veroordeelden, enkele honderden personen. Die afwikkeling zullen wij in het volgende hoofdstuk, na de bespreking van het gratiebeleid ten aanzien van de doodstraf behandelen.

540

Noten 540

1. artikel 77 grondwet.
2. Hand. Eerste Kamer 1952, pag. 670, zitting van 16 april 1952.
3. Aanh. Hand. Tweede Kamer 1960, pag. 2015 volg. Vragen van 6 april 1960.
4. Deventer 1968, pgg. 190-192.
5. DGBR afd. Ia no. 41651, vermeld bij van Schravendijk.
6. Hoofdstuk IV memorie van antwoord, pag. 38. Bijl. Hand. Tweede Kamer, no. 600, stuk 5 van 27 november 1947.
7. Hand. Tweede Kamer 1947-1948, pag. 618.
8. Aanh. Hand. Tweede Kamer 1947-1948, pag. 187. Vragen van 20 april 1948, antwoord van 18 mei 1948.
9. zie noot7.
10. wet van 13 mei 1948, Stb. 1186.
11. voordracht DGBR afd. B en C no. 53542, gedateerd september 1947.
12. verslag van 21 januari 1948, punt 4.
13. circulaire DGBR van 11 augustus 1948, kab. DG Ia 649 aan kampcommandanten.
14. circulaire van 29 juli 1948 no. 2B 1191 Geheim.
15. circulaire van 18 augustus 1948 no. 2B 1301 Geheim.
16. pag. 31 memorie van antwoord begroting ministerie van justitie (hoofdstuk IV) 1949, Bijl. Hand. 1948-1949, no. 1000, stuk 6.
17. nota van hoofd 2c afd. aan Secretaris-Generaal van 10 juni 1949.
18. Handelingen Nederlandse Juristen Vereniging, opening op vrijdag 27 juni 1947, Zwolle 1947, pag. 436.
19. Hand. Eerste Kamer 1947-1948 pag. 567 volg.
20. Vervroegde straf beëindiging bij politieke delinquenten, Ned. Juristenblad 1948 pag. 593.
21. mr. A.T.J.C. Habermehl, Ned. Juristenblad 1948 pag. 734.
22. dossier 253/1425 geheim.
23. 2e afd. B no. 1782.
24. brief van 14 september 1948, DGBR 1 82938.

25. Begroting ministerie van justitie 1949 (hoofdstuk IV), Bijl. Hand. Tweede Kamer 1948-1949, no. 1000, memorie van antwoord stuk 6, pag. 31.
26. Het Parool 13 augustus 1948.
27. Hij deelt dit mee in antwoord op vragen van de senator Brongersma, Aanh. Hand. Eerste Kamer 1948-1949, pag. 17, op 23 november 1948.
28. van Schravendijk l.c.
29. was oorspronkelijk 20 jaar geweest, maar door de jubileumgratie 19 jaar geworden.
30. ongedateerde nota, vermoedelijk van eind maart 1949.
31. nota zonder ondertekening.
32. K.B. van 10 augustus 1949 nrs. 56 en 57 met 10 vervolgbesluiten, zie van Schravendijk l.c.
33. l.c.
34. De Linie 23 juli 1948.
35. Aanh. Hand. Tweede Kamer 1949-1950 pag. 101.
36. De Linie van 7 januari en 3 februari 1950.
37. notulen van 27 februari 1950, punt 29 pag. 3.
38. zie noot35.
39. rapport aan de koningin van 5 augustus 1950, 2e afd. B no. 509 Geheim.
40. circulaire van 1 september 1950, 2e afd. B no. 899 Geheim.
41. 2e afd. B no. 509 Geheim.
42. van Schravendijk l.c.
43. Begroting ministerie van justitie 1951 (Hoofdstuk IV), Bijl. Hand. Tweede Kamer no. 1900, Voorlopig verslag stuk 6, pag. 19.
44. Als 43 memorie van antwoord stuk 7, pag. 29 van 7 december 1950.
45. Hand. Tweede Kamer 1950-1951, pag. 898, zitting van 14 december 1950.
46. Als 45 pag. 901.
47. Hand. Eerste Kamer 1951, pag. 749, zitting van 17 juli 1951.
48. 2e afd. B no. Geheim 506/09.
49. kabinetsrescript van 27 november 1950, no. 38.
50. besluit en brief van 27 januari 1951, no. Geheim 506/09.
51. slotrapport van 11 augustus 1953.
52. brief van 14 februari 1951.
53. kabinetrescript van 20 februari 1951 no. 74.
54. 2e afd. B, Geheim 506/09.
55. kabinetsrescript van 11 augustus 1951 no. 23.
56. Hand. Eerste Kamer 1951-1952 pag. 760
57. slotrapport commissie-Röling van 11 augustus 1953.

Hoofdstuk XVII. De gratie van de doodstraf en het gratiebeleid na 1952

De gratie van de doodstraf

Het Besluit Buitengewoon Strafrecht heeft niet, zoals dikwijls gedacht wordt, de doodstraf in Nederland opnieuw ingevoerd. Weliswaar is voor het gewone strafrecht de doodstraf meer dan honderd jaar geleden afgeschaft, maar in het militaire strafrecht is zij voor het geval van oorlog altijd blijven bestaan. Zij kon dan ook op burgers worden toegepast, die zich aan bepaalde misdrijven tegen de veiligheid van de staat schuldig hadden gemaakt.

Op het opleggen van de doodstraf bestond in het militaire recht een duidelijke rem: dat mocht alleen als de veiligheid van de staat dat eiste¹. Het buitengewone strafrecht nam uit het militaire strafrecht de doodstraf over, maar de rem was in de daar bestaande vorm onbruikbaar. Men kon immers nooit volhouden, dat na afloop van een oorlog de veiligheid van de staat toepassing van de doodstraf eiste. De regering meende, dat een zekere beperking van de toepassing van de doodstraf ook in dit geval wenselijk was. In de toelichting op het ontwerp-Besluit Buitengewoon Strafrecht schrijft zij dan ook: „In artikel 3² van het besluit is daarom bepaald, dat door een bijzonder gerechtshof de doodstraf alleen kan worden uitgesproken, ingeval met eenparigheid van stemmen een misdrijf, waarop die straf is gesteld, bewezen en de verdachte deswege strafbaar wordt geacht”. Voor de cassatierechter gold die beperking niet.

De discussie over de doodstraf was in Nederland niet meer in volle hevigheid gevoerd. Sinds zij was afgeschaft voor het commune strafrecht en in het militaire slechts eenmaal, in de oorlogsdagen van 1940, was toegepast, bestond er ook niet veel aanleiding toe. De argumenten van voor- en tegenstanders vonden ook geen gunstige voedingsbodem in de na-oorlogse situatie. De door voorstanders ten tonele gevoerde afschrikwekkende werking van de doodstraf miste haar doel als argument, omdat het niet waarschijnlijk was, dat soortgelijke misdrijven als tijdens de bezetting gepleegd nog eens begaan zouden kunnen worden en zeker niet op deze wijze en in

die omvang.

542

543

Daarmee verviel ook het argument van de tegenstanders, dat de doodstraf eerder tot misdrijf aanzet dan afschrikt. Ethische gronden vonden weinig weerklank in de jaren, dat wij nog te diep onder de indruk waren van wat mensen elkaar konden aandoen en wat pas langzaam na de oorlog in zijn volle verschrikking tot ons doordrong.

Begin januari 1946 verklaarde de Generale Synode van de Hervormde Kerk in een herderlijke brief, „dat de overheid als dienaressen Gods, zich gesteld ziende voor de taak de gerechtigheid te handhaven en de daarop gepleegde inbreuken te straffen naar Gods woord, het recht heeft in geval van zeer zware schuld de doodstraf toe te passen”. Andere stemmen binnen de synode ontkenden dit recht niet, maar verbonden er wel restricties aan³.

Van Bemmelen, een verklaard tegenstander van de doodstraf, schreef in het Nederlands Juristenblad een artikel „Auschwitz en de doodstraf”⁴, waarin hij stelt, dat ook de ergste misdrijven de principiële argumenten tegen de doodstraf niet ontkrachten. Langemeijer toonde zich voorstander van een beperkte toepassing „bij deze verdorvenheid”⁵.

Op 5 december 1945 had de Bijzondere Raad van Cassatie het beroep van Blokzijl verworpen. Het tegen hem uitgesproken doodvonnis was daarmee onherroepelijk geworden. Dat feit confronteerde minister Kolfschoten met het probleem van de doodstraf. Ook hij was een voorstander van een beperkte toepassing en in ieder geval alleen in gevallen, waarin de zeer zware schuld van de verdachte duidelijk en ook bewezen was. Het openbaar ministerie moest, vond hij, niet de doodstraf eisen in alle gevallen, waarop de wet de doodstraf gesteld had (en dat waren er, zoals wij gezien hebben, zeer vele), maar alleen in die gevallen, waarin oplegging van die straf door de rechter te verwachten was of althans oplegging van een niet veel lichtere straf. Hij stelde de processen van Blokzijl en Mussert in een brief aan de procureurs-fiscaal ten voorbeeld⁶. „Het proces tegen figuren als Blokzijl en Mussert”, schreef hij, „is meer dan een hen ter verantwoording roepen voor enkele, niet in verband staande daden; hun proces is het afleggen van verantwoording aan het Nederlandse volk van hun houding tijdens de bezetting. De tenlastelegging in dergelijke procedures dient te worden gezien als een historisch document, dat later gebruikt zal worden om daaruit de misdadige fouten in de houding dezer bekende figuren te reconstrueren.” Het is een hiervoor herhaaldelijk als overschatting van de betekenis van de rechtspraak voor de geschiedschrijving door mij tegengesproken stelling. Maar het ging de minister erom, dat men niet lichtvaardig doodstraffen

mocht eisen. „Mij is een geval bekend,” vervolgde hij, „waarin de vertegenwoordiger van het openbaar ministerie, nadat ter terechtzitting de onjuistheid der te laste gelegde feiten gebleken was, desondanks de doodstraf geëist heeft. De verdachte is daarop door het bijzonder gerechtshof vrijgesproken.” Een dergelijk vreemd kat- en muisspel is niet in overeenstemming met de ernst van de doodstraf.

543

544

Door dit verzoek aan het openbaar ministerie om de doodstraf te willen beschouwen als exemplarisch voor de rol, die de verdachte tijdens de bezetting gespeeld heeft, dwong hij de procureurs-fiscaal ernstig na te denken over de formulering van de tenlasteleggingen. Dat moest onnodig eisen van de doodstraf wel tegengaan. Intussen waren echter, zoals wij hiervoor hebben geconstateerd, wel enkele Waffen-S.S.ers ter dood veroordeeld, aan wie niet anders was te laste gelegd dan dat zij vrijwillig bij de vijand hadden dienst genomen. In deze gevallen was daarom, ook met de eenvoudige tenlastelegging van dienstdiening bij de vijand oplegging van de doodstraf te verwachten en dus was het eisen ergens in overeenstemming met de brief van 6 februari 1946 aan de procureurs-fiscaal. Dat betekende, dat de mogelijkheid bestond, dat ten aanzien van zeer vele wapendragers de doodstraf zou worden opgelegd. Er zijn 6800 wapendragers op grond van dienstdiening bij de vijand veroordeeld; daarbij zijn de later buiten vervolging gestelde jeugdigen niet meegerekend en de „minst ongunstige” gevallen, die door de tribunalen berecht zijn, evenmin. Ongebreidelde toepassing van de doodstraf zou dus de mogelijkheid van misschien duizenden executies openen.

Minister Kolfschoten, die in begin 1946 nog niet wist, dat de Bijzondere Raad van Cassatie de rechters een grote zelfbeperking zou opleggen juist ten aanzien van het uitspreken van de doodstraf, zon op andere middelen om het aantal executies te beperken.

Het leek hem wenselijk reeds vóór de overweging van een eerste verzoek om gratie van de doodstraf een ook voor de toekomst duidelijk gratiebeleid uit te stippelen. Hij laat door de raad-adviseur mr. J.P. Hooykaas een omschrijving van dit toekomstige beleid voor de koningin opstellen. Het concept daarvoor bespreekt hij op 11 februari 1946 in de ministerraad⁷, die zich ermee verenigt. Op 24 februari 1946 richtte hij zich met een geheim rapport, dat conform dit concept was opgesteld, tot de koningin. De inhoud van dit rapport heeft, zolang er gratie van doodvonnissen overwogen werd, tot grondslag voor de beslissingen gediend. Het is nooit bekend gemaakt, al werd daar herhaaldelijk vanuit het parlement op aangedrongen. In de

parlementaire discussie is dit stuk altijd aangeduid als de richtlijnen voor de gratie van de doodstraf.

544

545

Toen mr. Donker op 26 maart 1947 vroeg om die richtlijnen openbaar te maken, antwoordde minister van Maarseveen: „Zou ik immers deze richtsnoeren publiceren, dan zouden zij door of namens verdachten in het debat gebracht kunnen worden bij de bijzondere gerechtshoven, de Bijzondere Raad van Cassatie en de pers en dat acht ik, om van andere redenen maar te zwijgen, reeds daarom ongewenst, omdat iemand, die ter dood veroordeeld is door de rechterlijke macht, naar mijn inzicht de doodstraf verdiend heeft en geen persoonlijk recht kan doen gelden op gratie?”⁸ Zijn opvolgers hebben steeds dit standpunt ingenomen, ook mr. Donker nadat hij eenmaal minister geworden was. In zijn ambtsperiode is het vraagstuk van de gratieverlening van de doodstraf echter vervallen, omdat alle gevallen, die daarvoor in aanmerking kwamen, waren gezien. Hij heeft toen de richtlijnen ter vertrouwelijke kennisneming door de leden van de Tweede Kamer overgelegd⁹. Zij zijn nadien niet gepubliceerd. Aangezien zij bij het beleid en bij de discussie over het beleid een grote rol gespeeld hebben, worden zij als bijlage bij dit hoofdstuk gevoegd.

Wat behelzen deze richtlijnen? Allereerst een uitvoerige beschouwing over de doodstraf, die na de verschrikkingen van de bezettingstijd gerechtvaardigd wordt genoemd. Tenuitvoerlegging mag echter slechts plaats vinden „indien het staatsbelang zulks zeer bepaaldelijk eist”. Er worden voorbeelden gegeven van andere landen, waar de doodstraf nog bestond, en waar geregeld door het staatshoofd van het gratierecht gebruik gemaakt is. Men moet vermijden, dat in het begin doodstraffen worden geëxecuteerd voor feiten, waarvoor de rechter later een minder zware straf oplegt. Ook het feit, dat een aantal landgenoten principieel tegenstander van de doodstraf is, moet tot matiging leiden. Men moet alleen in zo duidelijke gevallen tot tenuitvoerlegging overgaan, „dat ook de tegenstanders erkennen, dat, nu deze straf eenmaal werd aanvaard, deze terechtstellingen niet achterwege konden blijven.”

Wat zijn nu die duidelijke gevallen? Het rapport geeft vier categorieën:

- 1 de voornaamste leiders van de N.S.B. en figuren, welke met dezen op één lijn te stellen zijn;
- 2 personen, die het dienstnemen van duizenden onzer landgenoten op vooraanstaande plaatsen hebben geleid of bevorderd;
- 3 de beulen uit de concentratiekampen;
- 4 personen, die zich niet hebben onttrokken individuele medeburgers aan

de bezettingsorganen verraderlijk uit te leveren.

Op elk van deze categorieën volgt dan een commentaar. In de categorieën 1 en 2 komen behalve Mussert en Blokzijl nog enkele anderen voor de doodstraf in aanmerking. Wie dat waren, wordt niet vermeld. Veel kunnen niet bedoeld geweest zijn, immers Rost van Tonningen, van Genechten en Feldmeijer waren al overleden. Groep 3 zal ook niet veel opleveren, want — zegt de nota naïefelijk — aan kampbeulen kan de doodstraf alleen worden opgelegd, indien zij doodslag of zware mishandelingen met voorbedachten rade gepleegd hebben, waardoor de dood is gevolgd.

545

546

De steller van het rapport vergeet, dat vrijwel steeds wegens hulpverlening aan de vijand vervolgd is en daarop stond altijd de doodstraf. Groep 4 zal moeilijk worden. En dan komt een voorbeeld van wat de steller van het rapport als het ergste verraad beschouwt: een bemiddelde jongeman, die het niet voor het geld hoeft te doen, dringt zich als onderduiker in bij „goede” families en verradt dan, dat die onderduikers herbergen.

De schrijver heeft kennelijk de hele oorlog achter zijn bureau ten departemente doorgebracht. Uit onze analyse van de rechtspraak blijkt, dat deze verdeling in vier categorieën op niets lijkt. Heel veel doodstraffen zijn gevallen in de groep mensenjagers en bedrijvers van terreur, die in het geheel niet genoemd is. Onder de verraders zijn degenen, die verzetsgroepen aanbrachten veel schuldiger dan een verrader van het herbergen van onderduikers, omdat de Duitsers illegaal werk veel zwaarder opnamen dan het herbergen van onderduikers. De hele groep Duitse oorlogsmisdadigers is buiten beschouwing gelaten. Kortom: het is, als men de richtlijnen beziet, helemaal niet mogelijk een geval van een ter dood veroordeelde aan deze vage gegevens te toetsen. De werkelijke bedoeling van de richtlijnen is dan ook een andere.

Die bedoeling wordt duidelijk uitgesproken. Ik citeer: „De gerechtigheid vordert niet een groot aantal terechtstellingen. Zij eist, dat aan het tegenwoordige geslacht en aan de toekomstige generaties volkomen duidelijk worde gemaakt, hoe afschuwwekkend de misdrijven zijn geweest, welke in de tijd van de huidige oorlog aan ons volk zijn begaan. Dit kan enkel geschieden door het opleggen en het tenuitvoerleggen van een aantal doodstraffen, doch dit aantal behoeft, wil men tot weder bevestiging geraken van het geschokte rechtsgevoel, niet zeer groot te zijn. Naar het oordeel van de ondergetekende kan niet met enkele terechtstellingen worden volstaan. Hij meent echter dat enige honderdtallen terechtstellingen in zedelijke zin

nauwelijks grotere indruk zal vermogen te wekken — wellicht eer het tegendeel — dan enige tientallen.” In het concept stonden aanvankelijk andere getallen: in plaats van „enige tientallen” stond „omstreeks 20”. De bevolking zou een groot aantal executies niet verdragen: zij zou „door een te groot aantal executies moreel schade lijden”.

Toen het duidelijk begon te worden, dat de Duitse oorlogsmisdadigers uit hoofde van een eigen volkenrechtelijk delict (oorlogsmisdrijven of misdrijven tegen de menselijkheid) vervolgd zouden moeten worden, omdat de Bijzondere Raad van Cassatie hen niet wegens andere delicten wilde veroordelen, moest minister van Maarseveen de richtlijnen van de gratie wel in overeenstemming met de opvatting van de Bijzondere Raad brengen.

546

547

De Duitsers vielen immers niet onder een der categorieën 1-4 uit de richtlijnen. Op 31 januari 1947 bracht hij aan de koningin een aanvullend rapport uit, waarin hij voorstelde van de ter dood veroordeelde Duitsers alleen hen te executeren, die

- 1 op ruime schaal oorlogsmisdaden hebben georganiseerd of uitgelokt en
- 2 zei die persoonlijk een relatief groot aantal oorlogsmisdrijven hebben gepleegd.

Ook deze richtlijn heeft in de praktijk, zoals zal blijken, weinig betekenis gehad.

Doordat de richtlijnen zo weinig houvast gaven om in een geval van veroordeling tot de doodstraf tot wel of niet verlening van gratie te beslissen, werd de Kroon (dus in feite de minister van justitie) tot een soort opperrechter. Hij had geen criteria, die hem konden leiden. Hij moest, evenals de rechter, bij zijn geweten te rade gaan. Het is daarom onthullend, dat minister Kolfshoten zijn rapport aan de koningin eindigt met de tirade: „Gods bijstand moge hem leiden en steunen, waar hij zich bij het vervullen van deze plicht een gebrekkig en onwaardig instrument weet Zijner eeuwige gerechtigheid.” Zij is een erkenning van het feit, dat de richtlijnen geen richting geven maar feitelijk alles overlaten aan het geweten van de Kroon. Het is begrijpelijk, dat minister van Maarseveen op de dagen dat hij een beslissing over gratie van de doodstraf moest nemen vóór hij naar zijn departement ging de mis placht bij te wonen. Maar dit feit maakt ook duidelijk, dat hij de waarheid niet helemaal getrouw weergaf, toen hij op weer eens een vraag naar de inhoud van de richtlijnen antwoordde „Maar men weet toch wel dit en dat is eigenlijk voldoende: dat het richtsnoer is een

beperking van het aantal executies aan de hand van rationele, geen numerieke maatstaven. Het is dus niet zo, dat men als richtsnoer een bepaald aantal executies van doodvonnissen heeft gesteld.”¹⁰ Wat er aan rationele maatstaven in de richtlijnen staat is ondeugdelijk en er staat wel een numeriek criterium in: enkele tientallen.

Dit beleid heeft alleen maar zin, indien *alle* veroordelingen tot de doodstraf op het al dan niet verlenen van gratie worden onderzocht. Men moet dus niet afwachten, of een veroordeelde of zijn familie misschien wel om gratie vraagt. De Kroon moet ambtshalve, dat is ook zonder verzoek van de betrokkenen, het verlenen van gratie overwegen. Op 13 maart 1946 besluiten de procureurs-fiscaal dan ook op verzoek van de minister om geen doodstraffen te executeren (zij zijn immers met de executie van alle straffen belast) „voordat de Kroon zich omtrent de uitoefening van het recht tot gratieverlening beraden heeft”.¹¹

547

548

De Kroon gaat zich nu beraden. Dat blijkt niet zo gemakkelijk als minister Kolfschoten bij het opstellen van zijn richtlijnen misschien wel gedacht had. Een enkel cijfer om het probleem aan te duiden.

	Aantal Veroordelingen	Aantal executies	Aantal graties
1945	9	0	0
1946	48	4	2
1947	36	15	26

Reeds op het eerste gezicht blijkt wel, dat er vooral in het jaar 1946 maar ook in het begin 1947 een grote vertraging in de beslissingen over de gratie is opgetreden. Pas in het begin van 1947 gaat dit de openbare aandacht trekken. Het is namelijk zo, dat aan de beslissing over gratie adviezen van het bijzonder gerechtshof, dat veroordeeld heeft, moet voorafgaan en bovendien in geval van veroordeling tot de doodstraf van de Bijzondere Raad van Cassatie, in algemene vergadering vastgesteld. Dat kan enige tijd in beslag nemen. Het tijdsverloop viel in den beginne dus niet zo op. De vonnissen werden gepubliceerd: zij worden nu eenmaal in het openbaar uitgesproken. De executies of de gratieverleningen werden eveneens door het ministerie gepubliceerd. Het is dus een kwestie van eenvoudig tellen om te constateren, dat er een achterstand in het nemen van gratiebeslissingen ontstaan is, zoals uit het hierbovenstaande staatje blijkt. Nu is het voltrekken

van doodvonnissen een tere zaak. Het is wel heel weinig menselijk een veroordeelde langer dan hoog nodig is in onzekerheid te laten over een beslissing omtrent gratieverlening. „Een man, in juni ter dood veroordeeld en in januari geëxecuteerd is een aanfluiting voor de rechtsstaat”¹².

Maar er is nog een andere ongerustheid. Het Eerste kamerlid Brandenburg vraagt op 3 februari 1947 of de minister van plan is alle gevallen, ook de ergste voor gratie voor te dragen en hij verwijst daarbij naar een artikel in het Friesch Dagblad van 16 januari 1947, dat dit beweert. De minister antwoordt, dat die mening onjuist is. En op de vraag, waarom als het gratie-onderzoek tot afwijzing heeft geleid niet geëxecuteerd wordt, zegt minister van Maarseveen, dat na beslissing van de koningin altijd snel tot voltrekking van het vonnis wordt overgegaan¹³.

548

549

Voor de goede verstaander wordt hier gesuggereerd, dat als de koningin eenmaal beslist heeft, snel geëxecuteerd wordt en dat, als er dus geen executies plaats vinden, dat betekent, dat er geen beslissing van de koningin is.

Zulk een goede verstaander is mr. Donker. Hij vraagt op 21 februari gedetailleerde gegevens om te kunnen nagaan, of de vertraging in de afhandeling van de gratiebeslissingen soms zit in de lange termijn, die de rechters nodig hebben om hun adviezen gereed te maken, of misschien wel in de trage manier van werken van het ministerie, dat na ontvangst van de adviezen lang nodig heeft om een voorstel aan de koningin te formuleren¹⁴. Ook de openbaarheid begint zich ermee te bemoeien¹⁵.

Minister van Maarseveen antwoordt op 20 maart 1947. Er zijn, zegt hij, tot dusver in 26 gevallen beslissingen genomen. In 15 gevallen is wel en in 11 gevallen geen gratie verleend. Hij hangt een rookgordijn op van getallen, die aangeven hoe lang de Bijzondere Raad van Cassatie nodig heeft gehad om zijn advies uit te brengen. Maar waar het om gaat is de totale termijn, die verstrijkt tussen de indiening van het verzoek om gratie en de beslissing. De termijn, die de rechter nodig heeft om zijn advies uit te brengen, is daarvan maar een onderdeel. In de 11 op de dag van het antwoord hangende gevallen, waarin dus nog geen beslissing genomen is, zijn sedert de indiening van het gratieverzoek tussen de 13 en 164 dagen verstreken. „De ondergetekende wil niet verhelen”, voegt de minister toe, „dat de termijnen in verschillende gevallen overmatig zijn. Het vertrouwen, dat een oplossing van de bezwaren, welke dit lange tijdsverloop hebben veroorzaakt, aanstaande is, maakt het de ondergetekende lichter de verantwoordelijkheid voor de gang van zaken te dragen.”

Een week later, op 5 en 6 maart 1947, spreekt de Eerste Kamer over het wetsontwerp nadere voorzieningen bijzondere rechtspleging en raakt daarbij natuurlijk ook het vraagstuk van het uitblijven van beslissingen over gratie van de doodstraf aan. Oud-minister Kolfschoten, die zelf de richtlijnen voor de gratie van de doodstraf had laten opstellen, vraagt waarom de beslissing zo lang duurt. Blijkens het antwoord aan mr. Donker ligt het niet aan de Bijzondere Raad van Cassatie. „De vraag zou dan mogen worden gesteld, of de ambtelijke voorbereiding der gratiebehandeling wellicht met grotere voortvarendheid zou kunnen geschieden, wederom terwille van de betrokken veroordeelde.”¹⁶

Het net wordt nu wel dichtgehaald. Mr. Donker had in antwoord op zijn vragen naar de lange duur van de gratiebehandeling een antwoord gekregen over de termijnen, die de Bijzondere Raad van Cassatie nodig had voor zijn adviezen, maar nu vraagt mr. Kolfschoten, terecht, hoe het dan kwam, dat ook na ontvangst van die adviezen niet dadelijk een beslissing genomen werd. Deden de ambtenaren op het ministerie misschien zo lang over het formuleren van een ontwerp-Besluit voor de koningin?

549

550

Minister van Maarseveen moet nu wel duidelijk antwoorden. „En wat nu betreft de nog hangende 10 gevallen. Aan wie ligt het, dat die gevallen nog niet zijn afgedaan? Dat ligt aan de minister van justitie en aan niemand anders. Hij is daarvoor verantwoordelijk maar hij meent die verantwoordelijkheid in geweten te kunnen dragen. De internis non judicat praetor. Ik hoop, mijnheer de Voorzitter, dat de Staten-Generaal deze gedragslijn van de praetor zullen willen volgen. Ik zou in ieder geval op verdere vragen te dezer zake niet kunnen ingaan.”¹⁷

Het antwoord is duidelijk: de rechters valt niets te verwijten, de ambtenaren van het departement evenmin. Het is een interne zaak, waarover de rechter niet kan oordelen. Intern echter van wie? Van het samengestelde staatsorgaan de Kroon: de koningin en de minister samen. Die kunnen niet tot een beslissing komen, omdat er tussen hen verschil van mening bestaat. De enige mogelijkheid voor het staatshoofd in ons constitutionele stelsel om duidelijk te maken, dat zij het met een voorstel van de minister niet eens is, is op een dergelijk voorstel geen antwoord te geven. Zonder medewerking van de minister kan de koningin geen beslissingen nemen, maar zonder medewerking van de koningin kan de minister dat evenmin. En zo ontstaat de impasse en gebeurt er niets.

Als de impasse doorbroken is, geeft minister van Maarseveen in een vervolg op zijn antwoord op de vragen van mr. Donker de nauwkeurige

termijnen, die nodig zijn geweest om in een aantal zaken na het rechterlijk advies tot een beslissing te komen: dat zijn termijnen van 138, 139, 227, 241, 255, 308 dagen¹⁸.

De koningin was het dus niet eens met de voorstellen, die minister van Maarseveen haar deed met betrekking tot gratie van de doodstraf. Zij was een tegenstandster van gratieverlening aan ernstige misdadigers. Een verrassing was dit niet. Zij zal dit ongetwijfeld gedurende de loop van de termijnen van soms 8 en 10 maanden aan minister van Maarseveen hebben gezegd. Wij weten daar niets van. Maar wij weten wel, dat de koningin in januari 1947 een brief tot de minister-president dr. Drees gericht heeft, waarin zij haar ongerustheid uit over „verschijnselen, welke duiden op verslapping in het handhaven der richtlijnen, die de grondslag moeten vormen van de vernieuwing van ons openbare leven en het geestelijk herstel van ons volk”. Die brief is in de vergadering van de ministerraad van 20 januari 1947 behandeld en de minister-president deelt mee, dat hij zich heeft „veroorloofd te wijzen op de onmiskenbare evolutie, welke zich in den lande sinds de bevrijding over begrippen als vergelding, bestraffing enz. heeft voltrokken. Ook in de volksvertegenwoordiging is op matiging bij berechting en zuivering aangedrongen.” De dag na die vergadering geeft minister van Maarseveen de koningin nog eens een opgave van de hangende zaken en van de daarin verstreken termijnen. Hij verklaart nog eens, dat hij nauwkeurig de richtlijnen van 11 februari 1946 heeft gevolgd²⁰. Op 3 maart bespreekt hij die brief in de ministerraad²¹.

550

551

Pas in de zomer geeft de koningin toe: dan kan minister van Maarseveen zijn vervolgantwoord aan mr. Donker geven en daarbij opmerken: „Het door de ondergetekende eerder gewekte vertrouwen in een spoedige oplossing van de bezwaren, die het lange tijdsverloop tussen het tijdstip, waarop de gratieverzoeken hem bereikten en het tijdstip van de beslissing hebben veroorzaakt, is niet beschaamd. Dit tijdsverloop heeft in 15 nieuwe zaken, waarin de gratie-adviezen hem sinds het stellen der vragen hebben bereikt en welke inmiddels alle zijn afgedaan, in het ongunstigste geval 54 dagen en gemiddeld niet meer dan 24 dagen bedragen”. Dat is heel wat anders dan de 8 of 10 maanden, die de Kroon eerder nodig had om tot een beslissing te komen. Ter vermijding van misverstand: er zijn in de eerste maanden van 1947 wel doodstraffen geëxecuteerd, om precies te zijn 14 tot en met juni. De beslissingen tot het verlenen van gratie bleven evenwel lang uit.

De koningin was niet de enige, die bezwaar had tegen het gratiebeleid van de regering. Op 4 februari 1947 diende voor het bijzonder gerechtshof

in den Haag de zaak tegen de vroegere directeur van de Winterhulp, Piek. Het was geen zaak om de doodstraf op te leggen. Mr. Zaaijer vond het evenwel een mooie gelegenheid om zijn ontstemming over het gratiebeleid in het openbaar in zijn requisitoir te uiten. Hij betoogde, dat hij gezien de daden van Piek wel de doodstraf behoorde te eisen, maar hij vervolgde: „Ik mag niet de illusie wekken van een gestrengheid, waarvan ik weet dat zij niet bestaat. Het moet uit zijn met de vette kopjes in de couranten, tegen verrader doodstraf geëist’ in een land, waar wij weten dat daar toch niets van terecht komt.” In Nederland wordt „nog wel recht gesproken, doch geen recht gedaan”.²² En hij eiste 12 jaar gevangenisstraf. Passages uit mr. Zaaigers requisitoir werden in het Nederlands Juristenblad gepubliceerd.

De minister reageerde onmiddellijk. In de eerste plaats legde hij mr. Zaaijer krachtens het ambtenarentuchtrecht een berisping op, waarbij hij overwoog „dat de hierboven weergegeven woorden, die voor het betoog van het requisitoir niet noodzakelijk waren en met het onderwerp daarvan generlei verband hielden, het gezag der regering aantasten en ondermijnen door haar het aantasten van de onafhankelijkheid der rechterlijke macht en het nalaten van rechtdoen te verwijten”.²³

551

552

Maar aangezien de redactie van het Nederlands Juristenblad het nodig gevonden had een stuk van mr. Zaaigers requisitoir als redactionele bijdrage te publiceren en de gratieverlening van de doodstraf daarmee als een voor juristen belangrijk probleem kenmerkte, reageerde de minister ook met een ingezonden verklaring in dat blad. „Rechterlijke vonnissen behouden hun gezag en hun zedelijke waarde, ook dan, wanneer de regering om redenen van staats-belang meent, dat slechts een deel der uitgesproken doodstraffen moet geëxecuteerd worden.”²⁴ Een deel van de rechterlijke macht blijkt het met mr. Zaaijer eens te zijn. Men vindt dat het instituut van de gratie „niet bestemd is om te worden gehanteerd ten einde maar van executies af te komen”²⁵ of nog scherper: men vindt deze aantasting van de rechterlijke onafhankelijkheid „onwaardig en onduldbaar”²⁶. In het Nederlands Juristenblad ontwikkelt zich een discussie over het gratierecht, in het bijzonder ten aanzien van de doodstraf²⁷. Het is een wat theoretische discussie. Niemand kan ontkennen, dat in bepaalde gevallen het verlenen van gratie wenselijk kan zijn. Het gaat erom, in welke gevallen zich die wenselijkheid voordoet. En daarover kon niet gepraat worden, omdat de richtlijnen voor de gratie van de doodstraf aan niemand bekend waren.

Ook na de oplossing van de controverse tussen de koningin en minister van Maarseveen bleef er natuurlijk een zekere tijd verlopen tussen het

onherroepelijk worden van het vonnis en de beslissing op de gratie, al was dat natuurlijk geen termijn van soms acht a tien maanden meer, zoals in de eerste helft van 1947. Mr. Zaaijer ergerde zich aan die periode, omdat voorgeschreven was, dat ter dood veroordeelden een gunstiger regiem in de gevangenis zouden genieten. Hij schrijft daarover aan de directeur-generaal voor de bijzondere rechtspleging, dat het milde regiem kennelijk is voorgeschreven, omdat men meende dat na veroordeling spoedig de tenuitvoerlegging van de doodstraf zou plaats vinden. „Sedertdien is echter gebleken, dat het normale effect van een ter dood veroordeling niet is, dat de veroordeelde na korte tijd de doodstraf krijgt, maar dat hij na lange tijd gratie krijgt.” En al die tijd zit hij, naar mr. Zaaijers mening ten onrechte, onder dit milde regiem²⁸.

Nog ongelukkiger wordt mr. Zaaijer wanneer ter door veroordeelden als vaste regel herziening gaan vragen. Volgens de wet is het mogelijk op grond van nieuwe feiten herziening van eenmaal gewezen uitspraken te vragen. Bij de bijzondere rechtspleging placht het bewijs van de meeste zaken, zoals wij gezien hebben, tamelijk eenvoudig te zijn. De kans om op grond van bij het proces nog niet bekende feiten herziening te krijgen kon dan ook niet groot geacht worden. Dat neemt niet weg, dat voor ter dood veroordeelden de herzieningsprocedure, hoe kansloos misschien ook, uitstel van de onherroepelijke executie betekende. Wij zullen een geval zien, waarin dat uitstel inderdaad afstel ging betekenen.

552

553

Deze ontwikkeling verdroot mr. Zaaijer zeer. Zijn voorstel om ondanks een verzoek om herziening toch te mogen executeren kreeg nul op het request. Hij schrijft daarover: „Toen het instituut der revisie (hetzelfde als herziening Bte) door belanghebbenden pas ontdekt was, heb ik aan Zijne Excellentie de Minister van Justitie in overweging gegeven, het met de executie belaste openbaar ministerie vrij te laten, om ondanks een hangende revisie-aanvraag doodvonnissen te executeren, aangezien anders te verwachten was, dat in deze beweerdelijk snelle rechtspleging tussen de tweede instantie der cassatie en de derde instantie der gratie de vierde instantie der revisie zou worden ingeschoven. Zoals ik wel verwachtte is in andere zin beslist en het gevolg is niet uitgebleven. Het is thans vast gebruik, dat ter dood veroordeelden revisie verzoeken indienen.”²⁹

Nog twee maal heeft het vraagstuk van de gratie van de doodstraf tot openbare discussie geleid. Het betrof nu een paar gevallen van bekende oorlogsmisdadigers.

In begin 1951 wordt door minister Struycken gratie verleend aan Aus der

Fünten en Fischer, de leiders van de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung in Amsterdam en van het Referat IV B4 in den Haag, die met de arrestatie van de Joden waren belast. Beiden waren ter dood veroordeeld, zij het Fischer in eerste aanleg tot levenslang. Deze mensen waren het symbool van de Jodenvervolging geworden. De aan hen verleende gratie ging niet ongemerkt voorbij. De Joodse kerkgenootschappen protesteren, uiteraard zonder resultaat³⁰. De pers laat de zaak niet onopgemerkt voorbij gaan³¹.

Het parlement reageert aanvankelijk niet. Dat komt, omdat het kabinet Drees-van Schaik demissionair werd en op 15 maart werd opgevolgd door het eerste kabinet Drees, waarin mr. Mulderije minister van justitie werd. Op 23 mei 1951 houdt mr. Stokvis een interpellatie over deze gratieverleningen. Minister Mulderije moet het beleid van zijn voorganger verdedigen: de eenmaal verleende graties zijn niet ongedaan te maken.

552

553

Het debat eindigt met de aanvaarding van een motie-Donker, die luidt:

„De Kamer kennis genomen hebbende van enige in dit jaar plaats gehad hebbende gratieverleningen aan ter dood veroordeelde oorlogsmisdadigers, die in ernstige mate medeschuldig zijn geweest aan de hier te lande tijdens de bezetting plaats gehad hebbende Jodenvervolgingen, alsmede van het feit, dat meermalen de levenslange gevangenisstraf, welke bij wege van gratie in de plaats is gekomen van de aan oorlogsmisdadigers en andere politieke delinquenten opgelegde doodstraf, later weer is vervangen door gevangenisstraf van bepaalde duur, zodat ter dood veroordeelde misdadigers na langere of kortere tijd weer vrij zullen komen en zelfs in sommige gevallen reeds vrijgekomen zijn;

spreekt er haar bezorgdheid over uit, dat een en ander binnen het kader van de aan de Kamer niet bekende richtlijnen voor het door de Regering ten deze gevolgde gratiebeleid mogelijk is;

en gaat over tot de orde van de dag." ³²

Ik citeer deze motie volledig, omdat zij een rol gespeeld heeft en nog speelt bij de beantwoording van de vraag, of er vroeger door het parlement is uitgesproken, dat oorlogsmisdadigers, die ter dood veroordeeld waren en wier straf in levenslange gevangenisstraf is verwisseld, nimmer in vrijheid gesteld mogen worden. Naar mijn mening is dat uit de tekst van de motie niet op te maken.

De publieke opinie is verontrust. Men neemt het minister Mulderije niet kwalijk: hij had het beleid van zijn voorganger te verdedigen, dat toch niet meer veranderd kon worden ^{32 3}. Het Nieuw Israëlitisch Weekblad begrijpt niet, op wat voor soort richtlijnen de beslissingen gebaseerd zijn. „De

richtlijnen hielden dus blijkbaar in, dat een uit het lood geslagen meisje als Ans van Dijk wel ter dood gebracht werd en massamoordenaars niet.” ^{32b}

En nu er een christelijk-historische minister van justitie is wordt voor het eerst hardop gezegd, dat het nederlandse gratiebeleid voor een groot deel steunt op rooms-katholieke opvattingen ^{32c}.

Minister Mulderije had nog meer narigheid van zijn voorganger goed te praten. De kamer vraagt bij de begrotingsbehandeling, hoe het komt dat er geen beslissingen meer genomen worden op gratieverzoeken. De minister antwoordt dan, dat er op 28 november 1951 nog 6 gevallen hangende zijn. De uitspraken, die zij betreffen, zijn van december 1949, maart 1950, april 1950 en juli 1950³³.

Van die gevallen is er nog één hangende als op 2 september 1952 het tweede kabinet-Drees optreedt, waarin mr. Donker minister van justitie wordt. Dat ene geval betreft de chef van de Aussenstelle van de „S.D.” in Amsterdam, Willy Lages. Deze was de chef van Aus der Fünten geweest, had Silbertannemoorden georganiseerd en had zelf mensen gebonden in een kuil gelegd en laten doodschieten. Hij was het symbool van de Duitse terreur in Amsterdam. Op 12 juli 1950 was het vonnis, waarbij hij ter dood veroordeeld werd, onherroepelijk geworden.

554

555

Op 24 september 1952 wordt aan Lages gratie verleend. Het was de laatste beslissing omtrent gratie van de doodstraf. Het had meer dan twee jaar geduurd voordat zij genomen werd. Op 15 oktober interpelleert mr. Burger zijn partijgenoot de minister over deze zaak, voornamelijk om hem gelegenheid te bieden om publiekelijk deze zaak uit de doeken te doen.³⁴ Zijn voornaamste vraag is, waarom een beslissing op het gratieverzoek zo lang op zich heeft laten wachten.

Mr. Donker geeft een tijdschema van de zaak-Lages. Het gratieadvies van de Bijzondere Raad van Cassatie is van 28 september 1951, een jaar nadat de Raad de zaak binnen gekregen had. Hij heeft een nieuw onderzoek ingesteld. Op 3 oktober 1951 komt de zaak op het departement binnen, van 15 mei 1952 tot 26 juni 1952 wordt een revisieverzoek behandeld. Minister Donker spreekt maar niet over de lange duur van de behandeling van het gratieverzoek door de Bijzondere Raad van Cassatie, maar hij zegt wel: „De tijd van 3 oktober 1951 tot 15 mei 1952 en van 26 juni 1952 tot begin september 1952 is ongebruikt voorbijgegaan. Ik kan niet anders dan hier een lacune in de besluitvorming van de regering constateren. — Het is bezwaarlijk over de interne overwegingen van degenen, die daarbij betrokken zijn geweest, een oordeel te geven: de internis non judicat

praetor.”

Dit latijn kennen wij al: minister van Maarseveen heeft dezelfde uitdrukking gebruikt om aan te geven, dat de Kroon niet tot een besluit kon komen, omdat de koningin het niet met de voorstellen van de minister eens was. Dat was hier ook het geval. Alleen wilde koningin Wilhelmina geen gratie verlenen, waar de minister dat voorstelde, en hier wilde koningin Juliana de gratie niet overeenkomstig het voorstel van de minister afwijzen. Minister Mulderij, een Amsterdammer, was niet bereid om aan gratie voor Lages mee te werken. Vermoedelijk heeft de gratiebehandeling door de Bijzondere Raad zo lang geduurd, omdat de procureur-fiscaal mr. baron van Tuyll van Serooskerken op verzoek van de koningin een nader onderzoek naar de door Lages gepleegde feiten heeft ingesteld.

Als mr. Donker dan minister wordt, vindt hij de zaak onbeslist liggen. Het verhaal, dat hij minister geworden was „onder voorwaarde dat hij bereid was aan koningin Juliana de gratieverlening voor Lages voor te leggen”³⁵, lijkt mij onwaarschijnlijk. Wie Donker gekend heeft, weet, dat hij nooit een dergelijke toezegging gedaan zou hebben zonder het dossier te kennen, ook niet onder belofte van een ministerszetel. En ik heb nog een reden om aan de juistheid van het verhaal te twijfelen. Donker had de gewoonte over voor hem moeilijke problemen te praten met mensen, die hij kende. Dat waren in begin september van de ambtenaren alleen degenen, die hij uit anderen hoofde reeds ontmoet had. Hij placht dan uit alle consultaties zijn eigen mening te vormen.

555

556

Zo heeft hij deze schrijver in begin september gevraagd, hoe hij vond dat het met Lages moest gaan. Wanneer de beslissing reeds bij de kabinetsformatie gevallen was, zou een uitvoerig gesprek als wij toen hadden niet nodig zijn geweest. Ik heb toen gezegd, dat naar mijn mening er maar één en dan doorslaande reden voor het verlenen van de gratie was: ik zou na meer dan twee jaar talmen niet de moed opbrengen om de executie bij te wonen, wat ik twee jaar tevoren zonder moeite gedaan zou hebben.

Minister Donker gebruikt dit argument ook als antwoord aan mr. Burger: „Het is m.i. met een behoorlijke rechtstoepassing in strijd een veroordeelde, na hem meer dan twee jaar in onzekerheid gelaten te hebben over zijn lot, ter dood te brengen. Ook het feit, dat ik gedwongen geworden ben om met deze tijdsfactor rekening te houden, wordt door mij in hoge mate betreurd.”

Daarmee waren de gevallen, waarin gratieverlening van de doodstraf moest worden overwogen, uitgeput. In 1952 is nog in vier gevallen de doodstraf verwisseld in levenslange gevangenisstraf en nog in twee gevallen

de doodstraf ten uitvoer gelegd. Ten tijde van de interpellatie-Burger was dit echter achter de rug. Wat overbleef was het probleem, hoe te handelen met het „residu”, met degenen die nog in de gevangenis zaten en waarbij een groot aantal veroordeelden tot de doodstraf waren, wier straf bij wege van gratie was omgezet in levenslange gevangenisstraf. Ik kom op dit probleem terug. Voordien wil ik echter nog een enkele beschouwing geven over het gratiebeleid ten aanzien van de doodstraf.

Uit het voorgaande is wel gebleken, dat het verhaal onjuist is, dat koningin Wilhelmina steeds is blijven weigeren mee te werken aan gratieverlening van de doodstraf maar dat koningin Juliana daarentegen nimmer een executie heeft goedgevonden. Waar is, dat in de gevallen, waarin verschil van mening tussen koningin en minister over de gratieverlening rees, dit verschil daarin bestond, dat koningin Wilhelmina tegen een door de minister voorgestelde gratieverlening was en haar dochter juist tegen een door de minister voorgestelde executie. Dit verschil van mening mag men echter niet generaliseren.

In 1946 is aan twee ter dood veroordeelden gratie verleend en in 1947 aan 26. In 1948 nog eens aan 20, waarvan een deel in de regeringsperiode van koningin Wilhelmina valt.

Van de 40 executies van de doodstraf hebben er 18 plaats gevonden tijdens de regeringsperiode van koningin Juliana.³⁶

Er zijn in totaal uitgesproken door de bijzondere gerechtshoven en de Bijzondere Raad van Cassatie 152 doodstraffen. Daarvan zijn er op de afdeling gratie 141 behandeld.

556

557

Dat betekent, dat een aantal gevallen veroordelingen bij verstek betrof, waarbij de veroordeelde niet aanwezig was. In die gevallen van veroordeling bij verstek kon uiteraard geen executie plaats vinden en dus was een gratiebehandeling niet nodig. Van de 141 op gratie behandelde zaken zijn 40 uitgemond in een afwijzing van de gratie en een executie. In 101 gevallen werd de doodstraf verwisseld in een levenslange of tijdelijke gevangenisstraf. In één geval is gratie niet verleend, maar heeft geen executie plaats gehad, omdat de veroordeelde zelfmoord pleegde.

Hoe moet men het hier beschreven beleid terzake van gratie van de doodstraf beoordelen?

Ik wil vooropstellen, dat ik, juist met kennis van het hier gevoerde gratiebeleid, geen voorstander van de doodstraf ben. De zogenaamd rationele argumenten zoals de afschrikwekkende werking van de doodstraf houden geen steek, afgezien ervan dat aan afschrikking na afloop van een

oorlog nu niet bepaald een dringende behoefte bestond. Het beroep op Bijbelse argumenten maakt op de niet-gelovige geen indruk. Bovendien berusten die argumenten vooral op een verkeerde interpretatie van de „oog om oog, tand om tand”-gedachte. Die had tot doel de zich tot familieleden van misdadigers uitstrekkende bloedwraak te beperken. Het belangrijkste argument tegen de doodstraf is haar onherroepelijkheid en daarmee ook de onherroepelijkheid van de rechterlijke dwaling. Bij de bijzondere rechtspleging heeft het probleem van de rechterlijke dwaling zich niet voorgedaan. Wat zich wel heeft voorgedaan is de voortdurende twijfel bij degenen, die moeten beslissen, tussen de oplegging van de doodstraf of de levenslange gevangenisstraf. Dat gold zowel voor de rechters als voor de over de gratie beslissende Kroon. Waarom men wel voor de ene straf en niet voor de andere koos, was nauwelijks te motiveren. Veel hing hier af van de persoonlijke opvattingen van de strafoplegger.

Wij moeten echter afzien van een beoordeling van de doodstraf als zodanig. Zij was in de Londense wetgeving ook voor de bijzondere rechtspleging ingevoerd en zij kon en mocht dus toegepast worden. Binnen deze gegevenheid moet het beleid ten aanzien van de gratie worden beoordeeld.

Het valt te waarderen, dat de regering heeft willen voorkomen, dat in de eerste tijd mensen zouden worden gefusilleerd wegens het begaan van feiten, die later niet tot de executie aanleiding gegeven zouden hebben. De onherroepelijkheid van de doodstraf maakte een later aanbrengen van de rechtsgelijkheid in deze gevallen onmogelijk. Helemaal gelukt is het beleid niet. De doodstraf, aan Max Blokzijl opgelegd, lijkt in vergelijking met de straffen, die andere propagandisten kregen, extreem zwaar.

557

558

Terecht is opgemerkt, dat aan de verraadster Ans van Dijk de doodstraf wel ten uitvoer is gelegd, maar niet aan degenen ten behoeve van wie zij haar verraad pleegde: Lages en Aus der Füntén.

Te waarderen valt de gedachte, dat het Nederlandse volk een grote hoeveelheid executies moreel niet goed zou verdragen. Maar waarop baseerde de regering eigenlijk de mening, dat deze gedachte een monopolie van de regering was? Waarom dacht zij, dat de rechterlijke macht bereid zou zijn een onverstandig hoge hoeveelheid doodstraffen uit te spreken? Voor die gedachte bestond geen grond. Achteraf gezien zouden er, indien helemaal geen gratie was verleend, 141 executies hebben plaats gevonden (minus de ene zelfmoord). Was dit nu een getal, dat het Nederlandse volk moreel niet zou hebben verdragen? In België waren in 1948 meer dan duizend

terdoodveroordelingen geweest en 232 executies³⁷. Dat is meer dan het totaal hier te lande geweest zou zijn, indien nooit gratie verleend was. En toch kan men moeilijk volhouden, dat het Belgische volk dit aantal executies moreel niet verdragen heeft.

De regering had bovendien aanleiding om te vermoeden, dat de rechterlijke macht zeer terughoudend met het opleggen van de doodstraf zou zijn. Op 22 mei 1946 (dus enkele maanden na het vaststellen van de richtlijnen) schrijft de directeur-generaal voor de bijzondere rechtspleging een nota aan minister Kolfschoten³⁸, waarin hij meedeelt, dat de minister-president Schermerhorn zijn aandacht erop gevestigd heeft³⁹, dat de procureur-fiscaal bij de Bijzondere Raad van Cassatie in een zaak gevangenisstraf in plaats van de in eerste aanleg opgelegde doodstraf vraagt „omdat er anders te veel doodstraffen zouden vallen”. De minister-president is bang, dat dit een ongewenst vooruitlopen op het regeringsbeleid is, namelijk op het beleid van de richtlijnen. De procureur-fiscaal, door de directeur-generaal om opheldering verzocht, antwoordt, dat dat niet het geval is: de humane geest van ons volk verzet zich niet alleen tegen uitvoering maar ook tegen oplegging van een groot aantal doodstraffen.

Nu zou men denken, dat de minister na kennisneming van deze beleidslijn van de Bijzondere Raad van Cassatie enig vertrouwen in de Raad zou hebben gehad. Hij zou het gratierecht altijd hebben kunnen hanteren in gevallen, waarin bij voorbeeld geen cassatie door de eerste rechter was toegestaan. Maar nee, de minister zet zijn gratiebeleid stug door met als streefgetal enkele tientallen executies. Wat er ook zij van de vraag, of 140 executies morele schade aan het nederlandse volk zouden hebben toegebracht: het op de richtlijnen gebaseerde beleid heeft dit in ieder geval wel.

De rechterlijke macht voelde zich gewantrouwd en beschouwd als een onverantwoordelijke bloedrechter. Noch de rechters, noch het parlement, noch de openbare mening kon de inhoud van de geheime richtlijnen kennen.

558

559

Voor zover die enig rationeel houvast voor de gratiebeoordeling gaven berustten zij op een feitelijk gebrekkige analyse van tijdens de bezetting begane feiten. Een belangrijk deel van de geëxecuteerden kon helemaal niet begrepen worden onder de vier voor executie in aanmerking komende categorieën, die de richtlijnen bevatten. Iedere openbare controle op het beleid ontbrak, omdat men de richtlijnen angstvallig geheim hield. Dat gaf aanleiding tot herhaalde uitbarstingen van gevoelens van onbehagen, bij koningin Wilhelmina, bij de rechterlijke macht, bij de illegaliteit, bij de Joodse kerkgenootschappen, in het parlement en in de pers. Dat zou allemaal

te vermijden zijn geweest bij een gratiebeleid, dat behoudens in uitzonderingsgevallen door de rechter opgelegde doodvonnissen onaangetast zou hebben gelaten. Een aantal van 140 executies zou minder morele kater hebben nagelaten dan de onvoorspelbare uitkomsten van de binnenskamerse gratieprocedure.

Het gratiebeleid na 1952

Toen minister Donker in september 1952 zijn ambt aanvaardde zaten er nog enkele honderden politiek veroordeelden. Op 1 november 1954 waren dit er 464.

Onder de in 1952 gedetineerden waren er 159, die levenslang zaten. In 90 gevallen daarvan was de levenslange straf door de rechter opgelegd en in 60 was de onherroepelijk geworden doodstraf bij wege van gratie omgezet in levenslange gevangenisstraf.

Minister Donker volgde een duidelijke lijn. De tijdelijk gestraften zouden door de werking van voorafgaande gratiegolven en van de voorwaardelijke invrijheidstelling binnen enkele jaren ontslagen worden. „Door de tijdelijk gestraften zullen wij derhalve grosso modo — er zullen natuurlijk uitzonderingen zijn, er zullen er zijn, die de voorwaardelijke invrijheidstelling later deelachtig worden of wier voorwaardelijke invrijheidstelling wordt ingetrokken — over een jaar of vier bijna heen zijn.”⁴⁰

De levenslangen wilde hij niet anders behandelen dan gewone criminelen. Hun opjarenstelling, indien zij tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld zijn, pleegt niet te worden overwogen voordat een periode van 12 a 15 jaar verstreken is. „Ik wil deze zogenaamde politiek veroordeelden, die evenzeer criminelen zijn, op dezelfde wijze behandeld zien als gewone criminelen.”⁴¹

De motivering van zijn beleid zit in de woorden „die evenzeer criminelen zijn”. In dezelfde rede, die ik hier citeerde, zegt hij dit uitgebreider.

559

560

In antwoord op een aandrigen op barmhartigheid van de K.V.P.-afgevaardigde van den Heuvel, die de Paus citeert, antwoordt minister Donker, dat wie nu nog zit met uitzondering van twaalf zuiver politieke gevallen kan „gelijkgesteld worden met gewone criminelen”. Hij geeft dan een aantal voorbeelden van door de nog zittende gedetineerden verrichte gruweldaden. Van de levenslangen zijn de meeste gevallen uit ons uit vorige hoofdstukken bekende groepen: uit de Kolonne Henneicke, uit groep X van de Rotterdamse politie, uit de bloedgroep Norg, uit het Kommando Feldmeijer (Silbertanne). uit de Aussenstelle van de „S.D.” in Groningen, uit de

documentatiedienst van de Haagse politie, uit de Arbeitskontroll Dienst, uit het Kommando Pieters. Het dodencijfer, dat deze levenslangen op hun geweten hebben, is ontstellend groot. Zelfs bij benadering is het totaal aantal slachtoffers niet te becijferen”, bericht de departementale nota-schrijver aan minister Donker ter voorbe-reiding van het Kamerdebat. Vaak is slechts een deel van de wandaden te laste gelegd. „Getallen als 40, 100, 50, 23, 15, 260, 34, 74, 31 enz. per geval zijn geen uitzondering. Het aantal slachtoffers, dat sommige leiding gevende Duitsers op hun geweten hebben is niet te schatten.”⁴² Als de zaak later in de Eerste Kamer in behandeling komt noemt minister Donker deze getallen en hij specificeert dan de misdrijven, waarvoor zij veroordeeld zijn: 50 jodenjagers, 61 mensen die illegalen en anderen gearresteerd hebben, 26 verraad in dienst van de „S.D.”, 24 ander verraad, 22 deelnemers aan executies zonder vonnis, 10 Silbertannemoordenaars, 27 andere moorden bij gelegenheid van huiszoekingen enz., 40 mishandelaars, 12 mishandelende kampbewakers en 10 andere misdrijven.⁴³

Deze krachtige verdediging van zijn beleid was noodzakelijk, omdat er stromingen waren, die op een mild gratiebeleid aandrongen. Minister Donker maakt zelf melding van die stromingen bij de verdediging van zijn beleid in de Tweede Kamer. Nadat hij een aantal voorbeelden van gruweldaden gegeven heeft, vervolgt hij: „Ik hecht eraan dit te zeggen, omdat men steeds van Duitse zijde aandringt op het vrijlaten van de zgn. Kriegsgefangene en van Nederlandse zijde op gratiëring, ook van de levenslang veroordeelden.”

Op 25 maart 1950 schrijft de bondskanselier Adenauer een brief aan de geallieerde Hoge Commissie, die de buitenlandse relaties van Duitsland verzorgt, met het verzoek om aan de nederlandse regering te willen vragen geen tegen Duitsers gewezen doodvonnissen meer ten uitvoer te leggen. Aan dat verzoek is geen gevolg gegeven. Nadat de brief hier ontvangen was zijn nog twee Duitse oorlogsmisdadigers geëxecuteerd (Lehnhoff en Albrecht).⁴⁴ Op deze demarche berust misschien de mening van zekere Otto Laun, voorzitter van een hulpactie voor oud-parachutisten, die volgens een kranten-bericht gezegd zou hebben, dat geen enkele in Nederland gevangen Duitse militair nog de doodstraf zou krijgen ⁴⁵.

560

561

Ook de Raad van Evangelische kerken in Duitsland heeft verzocht gratie te verlenen aan verschillende categorieën hier te lande veroordeelde Duitsers⁴⁶.

De pers bericht, dat Duitsland zal weigeren het verdrag betreffende de Europese Defensie Gemeenschap te tekenen, indien de gevangen

oorlogsmisdadigers niet door de verdragspartners worden losgelaten. Een uitlating in die geest zou gedaan zijn door de afgevaardigde Blank, die de gemachtigde voor defensiezaken van de Bondsregering is.⁴⁷ De Duitse liberale partij schijnt deze gedachte te steunen⁴⁸. In de zomermaanden van 1952, waarin deze berichten verschijnen, wordt de ambassadeur admiraal de Booij op het Auswärtige Amt ontboden. Hem wordt dan verzocht aan de Nederlandse regering het verzoek over te brengen geen tegen Duitsers gewezen doodvonnissen meer ten uitvoer te leggen⁴⁹. Op de in september 1952 aan Lages verleende gratie heeft dit verzoek geen invloed gehad. Voor die gratie pleitten, zoals wij gezien hebben, andere omstandigheden dan de wens van de Duitse regering. Er wordt bericht, dat er nog 72 Duitsers gevangen zitten, van wie 38 zich schuldig gemaakt hebben aan mishandelingen en 46 aan moorden.

Het helpt allemaal niet veel. Op 28 juni 1955 schrijft de Duitse kardinaal Frings weer eens aan de koningin om te pleiten voor de nog steeds vastgehouden „krijgsgevangenen”. Na overleg met de koningin geeft minister Donker nog weer eens een rapport over wat deze mensen gedaan hebben. Hij wijst op de 150000 slachtoffers, op het criminele karakter van hun daden⁵⁰.

Om te trachten een herhaling van dit soort verzoeken te voorkomen wordt door justitie en buitenlandse zaken een stuk opgesteld ter verspreiding in Duitsland, waarin wordt afgerekend met het sprookje, dat het hier gewone krijgsgevangenen zou betreffen. Terwille van de betrokkenen is over hun daden van nederlandse kant steeds gezwegen. Maar nu moet het dan maar eens gezegd worden en er wordt een uittreksel van de door Duitsers gepleegde misdrijven gegeven. Het stuk eindigt dan met de duidelijke woorden: „Wie aus dem Auszug hervorgeht, sind die begangenen Verbrechen allerschwerster Natur: feiger Meuchelmord an völlig Unbeteiligten im Rahmen der sogenannten „Silbertanne“-Terrorkampagne, wahlloses Erschiessen von Passanten auf offener Strasse, Ermordung von Unschuldigen aus Represaille, Hinrichtung ohne Gerichtsurteil, Misshandlungen, alles was krimineller Veranlagung an Willkür, Machtwohllust, Grausamkeit und Bestialität erdenken konnte, ist hier vorhanden”⁵¹.

Tot zover de Duitse druk op het gratiebeleid. Maar ook binnen Nederland had minister Donker te maken met invloedrijke voorstanders van gratieverlening aan de nog zittende gevangenen.

561

562

De commissie-Röling, door minister Struycken ingesteld om te beoordelen aan welke tot 15 jaar of meer veroordeelden gratie verleend kon worden, had

telkens van geval tot geval gratie-adviezen uitgebracht. Onder minister Mulderij waren dat er 204 geweest. Daarvan had de minister in 81% van de gevallen conform het advies van de commissie beslist, in 14% meer gratie gegeven en in 3% minder. De commissie had dus alle reden om tevreden te zijn. Als in september 1952 minister Mulderij opgevolgd wordt door mr. Donker gaat de commissie door met het geven van adviezen in individuele zaken. Maar dan hebben de adviezen minder invloed op het beleid. Onder minister Donker is in 155 gevallen beslist over gevallen waarin de commissie geadviseerd had, schrijft zij in haar slot rapport van 11 augustus 1953. In 4% van die gevallen is meer gratie verleend en in 39% geen of minder. In de resterende gevallen heeft de minister zich geconformeerd aan het advies van de commissie, maar dat waren dan ook juist de gevallen waarin de commissie geadviseerd had geen gratie te verlenen. Conclusie: minister Donker verleent praktisch geen gratie meer. Het is een ombuiging van het tevoren gevoerde beleid.

De commissie vindt, dat het gratiebeleid „ieder hoop moet laten weer eens een levensrest in vrijheid te kunnen doorbrengen.” Zij deelt mee er prijs op te stellen dat de minister deze opvatting aan de beide Kamers der Staten-Generaal meedeelt.

Proberen de Duitsers diplomatieke druk op de nederlandse regering uit te oefenen, de commissie-Röling doet met haar verzoek om haar opvattingen aan het parlement mee te delen een poging de minister onder politieke druk te zetten. Maar deze was niet van plan daarvoor te wijken. Hij antwoordt op 9 september 1952, precies een week na zijn optreden als minister⁵². Hij denkt er niet over het advies aan de Kamers over te leggen. Er worden immers door de rechterlijke macht ook adviezen uitgebracht en die legt hij ook niet over. De Staten-Generaal moeten de minister beoordelen op zijn op grondslag van de verschillende adviezen genomen beslissingen: de adviezen zelf zijn „staatsrechtelijk niet relevant”. En dan eindigt hij zijn brief met de waarschuwing, dat hij het niet dulden zal, indien de commissie zelf haar slotadvies ter kennis van het parlement brengt. Hij had redenen te vermoeden, dat dat in de bedoeling lag. „Tenslotte moge ik in verband met het min of meer ongewone feit, dat Uw aan mij gericht schrijven van 11 augustus op stencil gesteld is, er nog Uw aandacht op vestigen, dat voor Uw commissie met betrekking tot de door U uitgebrachte adviezen en de U daarvoor verstrekte dossiers en andere gegevens een geheimhoudingsplicht bestaat.”

562

563

Dat was duidelijke taal. De commissie kon niet veel anders doen dan laten uitlekken, dat zij een slot rapport had uitgebracht.

Hoe dat ook zij: nog enkele jaren lang wordt er in het parlement, in het bijzonder van K.V.P.-zijde, op aangedrongen het rapport te publiceren⁵³. De minister voert de argumenten aan, die hij ook de commissie-Röling tegengeworpen heeft. Als tenslotte de senator mr. Witteman in 1955 weer eens voor gratie pleit en om publicatie van het rapport-Röling vraagt, daagt de minister hem uit een motie in te dienen. De K.V.P.-senator gaat daar echter niet op in ⁵⁴. „Minister Donker gaf weer niet toe” luidt de kop van een artikel in Trouw⁵⁵.

Intussen is de discussie ook buiten het parlement op gang gekomen. De Telegraaf schrijft over „Zondebokken” en over een „Streep onder het verleden”⁵⁶. En aan het eind van 1954 en in het begin van 1955 schrijft de leider van de K.V.P.-fractie in de Tweede Kamer, mr. C.P.M. Romme, twee artikelen in De Volkskrant, beide „Gratiebeleid” getiteld, waarin hij voor gratie pleit. Hij wil onderscheid maken tussen politieke misdadigers (die men niet op één lijn mag stellen met gewone misdadigers) en anderen⁵⁷. Maar er zijn ook andere geluiden. In een hoofdartikel „Gratiebeleid” schrijft het Algemeen Handelsblad: „Misplaatst gunstbetoon zou hier gelijk zijn met schrijnende onrechtvaardigheid” ⁵⁸. Tegen de ideeën van mr. Romme verzet zich C. Brink in Voormalig Verzet Nederland⁵⁹.

Wanneer het gerucht gaat, dat in verband met de tiende Bevrijdingsdag alle gedetineerden, dus ook de politieke, gedeeltelijke kwijtschelding van hun straf zullen krijgen⁶⁰, schrijft Trouw: Geen gratie voor levenslangen⁶¹.

Intussen waren ook de deskundigen in het geweer gekomen. In het Nederlands Juristenblad van 13 november 1954 schrijft Langemeijer een artikel over de gratie. Hij wil de gedetineerden in drie groepen verdelen: zij die eerder, die later en die in het geheel geen gratie moeten krijgen. In hetzelfde blad van 8 januari 1955 geven alle hoogleraren in het strafrecht als hun mening te kennen, dat ruimer gratie moet worden verleend. Zij hebben daarvoor drie motieven aan te voeren en wel: 1 niet altijd is alle aandacht aan persoonlijkheid van de dader gegeven, 2. na de ontvluchting van zeven gevangenen in Breda is daar door de verscherpte bewaking het regiem strenger en 3. er hebben in de kampen mishandelingen plaats gehad.

Het verandert allemaal niets aan het beleid van minister Donker. Hij had voor het eerst een consequent gratiebeleid ontvouwd: de tot tijdelijke straffen veroordeelden zijn binnen vier jaar ontslagen en de levenslangen zullen, evenals de commune tot levenslang veroordeelde misdadigers, na 12 à 15 jaar detentie beoordeeld worden op gedeeltelijke kwijtschelding. Daartegenover had eigenlijk niemand een ander duidelijk beleid te stellen.

Wie het niet met Donker eens was, kon niet veel anders dan een terugkeer willen naar het binnenskamerse, oncontroleerbare beleid van minister Struycken, naar wat het Algemeen Handelsblad genoemd had „misplaatst gunstbetoon”.

En zo kon minister Donker zijn beleid voortzetten. Hij overlijdt aan een hartaanval op 4 februari 1956. Zijn portefeuille wordt tot 15 februari 1956 waargenomen door de minister van binnenlandse zaken, mr. L.J.M. Beek. Op 15 februari wordt dan zijn opvolger benoemd, prof. mr. J.C. van Oven.

Binnen de week, op 21 februari 1956, zit prof. Röling bij de nieuwe minister. Hij brengt de breuk in het gratiebeleid naar voren, die bij het optreden van minister Donker is ontstaan. Hij stelt een persoonsonderzoek voor, liefst door een psychiater, zowel voor de beoordeling van de mate van schuld als uit wetenschappelijk oogpunt. Minister van Oven zegt, dat hij het beleid van zijn voorganger zal volgen en houdt, wat het psychiatrisch onderzoek betreft, de boot af.

Op 13 oktober 1956 wordt minister van Oven opgevolgd door dr. I. Samkalden. Hij trekt de lijn van zijn voorgangers door. Dat betekent evenwel, dat hij ten aanzien van de levenslangen wel actie moet nemen. In 1957 immers zijn die sinds 12 jaar gedetineerd en dat is het moment, waarop een opjarenstellen kan worden overwogen.

Het vraagstuk van de tijdelijk veroordeelden lost, zoals mr. Donker voorspeld had, zichzelf op. Op 1 november 1955 zitten er nog 214, maar dat aantal is op 1 december 1957 al tot 41 terug gelopen. Minister Samkalden richt nu een nota tot de ministerraad, waarin hij aankondigt, dat hij overeenkomstig het door zijn voorganger Donker uitgestippelde beleid nu de levenslangen gaat beoordelen op de mogelijkheid van gratieverlening. De Hoge Raad zal in al deze gevallen advies uitbrengen, zodat de eenheid van behandeling gewaarborgd blijft.

In de volgende jaren komt dan onder de ministers Samkalden, Struycken en Beerman het op jaren stellen van levenslangen tot stand.

Op 30 april 1960 waren nog 49 delinquenten gedetineerd met tijdelijke gevangenisstraffen; in 46 gevallen daarvan was deze ontstaan uit omzetting van een levenslange straf. Op datzelfde ogenblik zaten nog 1 Nederlander en vier Duitsers levenslang.

Door de omzetting van levenslange straf in tijdelijke kwam het moment van voorwaardelijke invrijheidstelling snel naderbij. In 1964 werd de laatste Nederlander voorwaardelijk in vrijheid gesteld. Er zaten toen nog vier Duitse oorlogsmisdadigers gevangen met levenslange gevangenisstraf.

In verband met ernstige ziekteverschijnselen werd op 9 juni 1966 door minister Samkalden besloten de straf van de veroordeelde Lages te onderbreken: hij werd naar Duitsland terug gebracht.

Van al degenen, die door de bijzondere rechtspleging veroordeeld zijn, resten thans nog drie Duitse oorlogsmisdadigers in een Nederlandse gevangenis. De vraag, of hun straf bij wege van gratie in een tijdelijke moet worden verwisseld (waardoor na meer dan dertig jaren het ogenblik van de voorwaardelijke invrijheidstelling automatisch aangebroken is), is moeilijk te beslissen.

Het is enerzijds onmiskenbaar, dat in onze rechtspraak de tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf zonder dat deze te eniger tijd in een tijdelijke wordt omgezet niet voorkomt. Zeker geldt dit voor gedetineerden, die bij terugkeer in de maatschappij geen gevaar voor herhaling van hun misdrijven meer opleveren. De drie van Breda zijn langzamerhand op een leeftijd gekomen, waarop van gevaar voor anderen geen sprake meer kan zijn, afgezien van het feit, dat de omstandigheden hun dit ook niet meer zouden mogelijk maken. Overwegingen van menselijkheid, die ook bij de tenuitvoerlegging van straffen een rol moet spelen, zou ertoe leiden te besluiten tot het verlenen van gratie.

Aan de andere kant is gebleken, dat veel oorlogsslachtoffers, die hun angsten sinds de bevrijding niet hebben kunnen verwerken, hun wankel gevoel van veiligheid mede baseren op de gevangenhouding van de drie van Breda. Met het verdwijnen van de laatste resten van de bijzondere rechtspleging zouden zij naar hun gevoel in ernstige mate onbeschermd en onveilig leven. Dit kan dan leiden tot decompensaties en psychische beschadigingen. Natuurlijk is dit gevoel irrationeel, zoals psychische ontwikkelingen zo vaak zijn. Dat neemt echter niet weg, dat ook psychische ontwikkelingen realiteiten zijn, waarmee men rekening te houden heeft. Deze feitelijke toestand leidt tot de conclusie, dat men uit overwegingen van menselijkheid ten opzichte van de slachtoffers de drie van Breda niet in vrijheid moet stellen.

De afweging van deze beide overwegingen is uitermate moeilijk. Menselijkheid staat tegenover menselijkheid. Aan de ene kant zou men oude mensen, ook al hebben zij zware misdrijven begaan, in vrijheid willen laten sterven. Daar staat echter tegenover, dat men door die beslissing anderen (en hoevelen weet men niet) in ernstige psychische moeilijkheden brengt, waardoor zij een menswaardig bestaan moeten ontberen. Het moeizaam na de oorlog door hen bereikte geestelijke evenwicht zou verstoord worden.

Een beslissing, welke men ook neemt, is tegenover een van de beide partijen een onmenselijke. In dit licht gezien is het niet onbegrijpelijk, dat men, zonder vreugde, de beslissing laat uitvallen ten gunste van de vervolgd en niet ten gunste van de vervolgers.

Noten 566

1. artikel 9 wetboek van militair strafrecht.
2. is in de definitieve tekst artikel 5 geworden.
3. Weekblad van de Nederlands Hervormde Kerk 5 januari 1946.
4. Ned. Juristenblad 1946 pag. 177 vv.
5. Ned. Juristenblad 1946 pag. 193 w.
6. brief van 6 februari 1446 aan procureurs-fiscaal, DCBR afd. alg. en jur. zaken 02402.
7. vergadering van 11 februari 1946, pag. 7 punt 21.
8. Hand. Tweede Kamer 1946-1947 pag. 1344-1345.
9. toezendingsbrief van 17 november 1952, Bijl. Hand. Tweede Kamer 1952-1953, no. 2800 stuk 11.
10. Hand. Tweede Kamer 1947-1948 pag. 1345.
11. verslag vergadering procureurs-fiscaal van 13 maart 1946, ongenummerd.
12. Elzeviers Weekblad 15 februari 1947.
13. Aanh. Verslag Eerste Kamer 1946-1947, pag. 25.
14. Aanh. Verslag Tweede Kamer 1946-1947, pgg. 117 en 118.
15. NRC 22 februari 1947 „Het trage ministerie”.
Artikelen „Doodstraf” van mr. L.A. Donker in Het Vrije Volk van 25 en 26 februari 1947.
16. Hand. Eerste Kamer 1946-1947 pag. 477.
17. Hand. Eerste Kamer 1946-1947 pag. 490.
18. vervolgantwoord van 24 juli 1947, als 14 pag. 119.
19. notulen ministerraad van 20 januari 1947, pag. 1 punt 2Aa.
20. brief minister van justitie aan koningin 21 februari 1947 no. 596, 6e afd. Geheim.
21. notulen ministerraad van 3 maart 1947, pag. 7 punt 2A.
22. Ned. Juristenblad 1947, pag. 95.
23. beschikking van de minister van justitie van 4 februari 1947, 227 kab.
24. Ned. Juristenblad 1947, pag. 116.
25. jhr. mr. van Asch van Wijck, Hand. Eerste Kamer 1946-1947 pag. 480.
26. mr. J. van der Does de Willebois, Ned. Juristenblad 1947, pag. 113.
27. mr. Th. Muller Massis, Ned. Juristenblad 1947 pag. 129.
prof. mr. J.M. van Bemmelen, l.c. pag. 158.
prof. mr. F.J.F.M. Duynstee, l.c. pag. 161.
prof. mr. G.E. Langemeijer, l.c. pag. 177.
28. brief procureur-fiscaal den Haag aan DGBR 30 januari 1948, C 139/48.

29. brief mr. Zaaijer aan procureur-fiscaal Bijzondere Raad van Cassatie van 23 augustus 1948, C 947/48.
30. Ned. Israëlitisch Weekblad 9 februari 1951.
31. mr. dr. E.W. Catz, „Gratie alleen ten bate van het recht”, De Telegraaf 25 januari 1951.
„Gevaarvolle gratie”, De Vlam 3 februari 1951.
32. Er zijn zoals in de tekst vermeld telkens wanneer een nieuwe minister van justitie optrad, te zijnen behoeve nota's gemaakt met feitelijke inlichtingen over het door zijn voorgangers gevoerde gratiebeleid. Tot heden zijn immers alle ministers geconfronteerd met het vraagstuk van de „vier van Breda”, later „drie van Breda”. Wanneer in het vervolg van dit hoofdstuk gegevens worden vermeld zonder specifieke bronvermelding, zijn zij uit deze nota's afkomstig.
32a hoofdartikel „Na zes jaar” in Het Vrije Volk van 24 mei 1951.
32b 25 mei 1951 „Rookgordijn om gratie”.
32c hoofdartikel „Gratiebeleid” in Trouw 24 mei 1951.
hoofdartikel „Gratie und kein Ende” in Het Parool 23 mei 1951.
33. hoofdstuk IV rijksbegroting 1952, Bijl. Hand. Tweede Kamer 1952-1953 no. 2300, stuk 8 pag. 28.
34. Hand. Tweede Kamer 1952-1953, pag. 2011 w.
35. H.J.A. Hofland, Tegels lichten, Amsterdam 1972, pag. 115.
36. volgens de opgave van minister Beerman in antwoord op de vragen van mr. C. Berkhouwer, Aanh. Hand. Tweede Kamer 1959-1960, pag. 2106.
37. mededeling van mr. baron van der Feltz bij de behandeling van begroting 1949, Hand. Tweede Kamer 1948-1949, pag. 620.
38. nota van 22 mei 1946, afd. 1 12668.
39. bij brief van 25 april 1946, no. 107771.
40. minister Donker Hand. Tweede Kamer 1953-1954 pag. 2141 op 20 november 1953.
41. Als 40.
42. nota van J. Zaatman, werkzaam op later chef van de afdeling gratie aan minister Donker van oktober 1953.
43. Hand. Eerste Kamer 1953-1954 pag. 2217, zitting van 17 maart 1954.
44. zie memorie van antwoord, begroting 1953 hoofdstuk IV ministerie van justitie, Bijl. Hand. Tweede Kamer 1952-1953 no. 2800, stuk 8 pag. 7.
45. zie vragen jhr. mr. van der Goes van Naters over dit bericht van 28 september 1951, Aanh. Hand. Tweede Kamer 1951-1952, pag. 23.
46. minister Struycken op 6 februari 1951 in antwoord op vragen van kamerlid Haken, Aanh. Hand. Tweede Kamer 1950-1951 pag. 73.
47. NRC van 21 juni 1952.

48. Algemeen Handelsblad van 23 juli 1952.
49. minister Donker op 15 oktober 1952, Hand. Tweede Kamer 1952-1953 pag. 2016.
50. brief minister van justitie aan minister van buitenlandse zaken van 21 oktober 1955, 2e afd. B nr. 1747/255.
51. brief van buitenlandse zaken aan mr. Hoogcnraad van 10 december 1955.
52. brief van 9 september 1952, 2e afd. B, G. 506/09.
53. Bijl. Hand. Tweede Kamer 1953-1954, no. 3200, stuk 86a pag. 7.
Hand. Eerste Kamer 1953-1954, pag. 2219.
Bijl. Hand. Tweede Kamer, begroting hoofdstuk IV 1955, stuk 11 pag. 11 en stuk 92a pag. 4.
Hand. Eerste Kamer 1954-1955, pag. 2138.
54. zie Algemeen Dagblad van 10 maart 1955.
55. van 10 maart 1955.
56. hoofdartikelen 19 maart 1954 en 19 januari 1955.
57. De Volkskrant 24 december 1954 en 16 april 1955.
58. Algemeen Handelsblad van 18 maart 1954.
59. van 22 januari 1955.
60. zie NRC 25 maart 1955.
61. 21 april 1955.

Bijlage bij Hoofdstuk XVII

Richtlijnen voor de gratie van de doodstraf.

Aan Hare Majesteit de Koningin,
 Het behaagde Uwer Majesteit het hiernevensgaand telegram van het sub-comité Hilversum van het Landelijk Comité van Actie tegen de doodstraf aan den ondergetekende te doen toekomen ter fine van consideratiën en advies. Het sub-comité dringt er op aan, dat geen doodvonnissen zullen worden voltrokken, „voordat een wettig gekozen vertegenwoordiging van het Nederlandse volk zich over dit probleem heeft uitgesproken.”

Blijkens deze formulering geeft het sub-comité voor het nemen van een beslissing in deze de voorkeur aan de a.s. gekozen Staten-Generaal boven de voorlopige Staten-Generaal, welke thans bijeen zijn. In deze voorkeur kan de ondergetekende het comité intussen niet volgen, daar zij in strijd is met artikel 1 van de wet van 26 Oktober 1945, Staatsblad F 241, welk artikel bepaalt, dat de voorlopige Staten-Generaal tot het bijeen komen van de gekozen Staten-Generaal, „de” Staten-Generaal vormen.

De aangelegenheid zelf van behandeling van het vraagstuk van de doodstraf in de volksvertegenwoordiging is in de Tweede Kamer der Staten-Generaal tweemaal ter sprake gekomen. De eerste maal bij de bespreking van Hoofdstuk VI — Het beleid der Regering ten aanzien van politieke delinquenten — van de „Nota omtrent een aantal punten van Regeringsbeleid” (stuk 123) op 19, 20 en 21 December jl. Op laatstgenoemden datum is een motie van den Heer Joekes c.s., welke uitsprak, dat het wenselijk was o.a. de regeling van de doodstraf uit het Besluit Buitengewoon Strafrecht aan het oordeel der Staten-Generaal te toetsen, door de voorstellers ingetrokken. De aangelegenheid is opnieuw ter sprake gekomen bij de behandeling van Hoofdstuk V — Rechtskracht der wetsbesluiten — van dezelfde Nota op 8, 9, 10 en 11 Januari jl. in de Tweede Kamer. Op laatstgenoemden datum zijn moties van den Heer Donker c.s. en den Heer Joekes c.s., welke de strekking hadden den inhoud der wetsbesluiten, te Londen en later hier te lande tot stand gekomen, nader aan het oordeel der volksvertegenwoordiging te doen onderwerpen, met onderscheidelijk 42 tegen 24 en 49 tegen 17 stemmen verworpen.

Bij de beraadslagingen over deze moties had ook het vraagstuk van de doodstraf een belangrijk punt uitgemaakt. Immers indien het beginsel was aanvaard, dat de Londense en latere wetsbesluiten alsnog stuk voor stuk moesten worden gelegaliseerd, dan zou tenuitvoerlegging van de doodstraf, in afwachting van zodanige legalisatie, uit moreel oogpunt niet mogelijk zijn geweest, zodat die tenuitvoerlegging voor onbepaalde tijd was verschoven. De Regering meende voor dit laatste de verantwoording niet te kunnen aanvaarden en de Kamer heeft zich, gelijk blijkt uit het verwerpen van de moties, bij dit oordeel aangesloten. De Nota omtrent een aantal punten van Regeringsbeleid en de betreffende Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal worden Uwe Majesteit hiernevens eerbiedig aangeboden.

De ondergetekende is van oordeel, dat, gezien deze debatten, thans geen beletselen meer aanwezig zijn om, indien de overige voorwaarden vervuld zijn (onherroepelijke rechterlijke uitspraak luidende op de doodstraf, het aanwezig zijn van de wettelijk voorgeschreven gratie-adviezen en een beslissing omtrent deze laatste) tot executie van doodstraffen over te gaan.

De eerste gevallen zijn op het ogenblik gereed of bijna gereed voor beslissing. In het geval Blokzijl zijn de adviezen van den Bijzondere Raad van Cassatie (in afwijzende zin) binnengekomen. De adviezen van dienzelfden Raad in zake Kooiman kunnen op korten termijn worden verwacht.

De ondergetekende gevoelt intussen behoefte, alvorens de individuele gevallen aan Uwe Majesteit ter beslissing voor te leggen, het algemeen standpunt, hetwelk hij zou willen innemen ten aanzien van de gratie van de reeds uitgesproken en nog uit te spreken doodvonnissen, ter Harer kennis te brengen. Hij maakt dienvolgens van deze gelegenheid gebruik om voor de navolgende beschouwingen, welke zich beperken tot de Nederlandsche plegers van misdrijven gedurende den tijd van den laatsten oorlog — op de Duitse oorlogsmisdadigers en de overige misdadigers van vreemde nationaliteit hoopt hij in ander verband terug te komen - zeer eerbiedig de aandacht te vragen.

Voorop zij gesteld, dat het vraagstuk van de doodstraf voor de ernstigste misdrijven, gedurende den tijd van den huldigen oorlog begaan, in beginsel beslist is door Uwer Majesteits besluit van 22 December 1943, Staatsblad D 61, houdende vaststelling van het Besluit Buitengewoon Strafrecht. Waar in de Staten-Generaal generlei concrete wijziging van het Besluit Buitengewoon Strafrecht is voorgesteld en de ondergetekende ook niet verwacht, dat een initiatiefontwerp tot wijziging van dit besluit zal worden ingediend, kan worden aangenomen, dat niet slechts het huidige Kabinet en de ondergetekende, doch ook de grote meerderheid van de beide Kamers der Staten-Generaal zich met den inhoud van dit besluit verenigen.

De ondergetekende interpreteert het Besluit Buitengewoon Strafrecht, voor zover het de doodstraf regelt, als volgt. In beginsel wordt deze straf door den Staat aanvaard, gelijk zij trouwens in het militair strafrecht steeds gehandhaafd is gebleven. Haar toepassing wordt echter beperkt tot de allerzwaarste misdrijven. Deze laatste omstandigheid blijkt o.m. uit het feit, dat de mogelijkheid van de doodstraf niet werd ingevoerd voor het commune strafrecht in het algemeen, doch beperkt werd tot de meest verschrikkelijke misdrijven, gedurende den tijd van den huidige oorlog begaan.

Met dezen opzet kan alleszins worden ingestemd. Hij erkent enerzijds het principiële recht van de Overheid, waar dit noodzakelijk is voor de handhaving van de rechtsorde, de zwaarste misdrijven met den dood te doen boeten; hij beperkt anderzijds de toepassing van deze straf tot de allerverschrikkelijkste misdaden, welke in het leven van een volk kunnen voorkomen. Zodanige misdaden zijn in de afgelopen jaren gepleegd. Daarom is het een eis én van gerechtigheid én van wijs beleid, dat de doodstraf thans in een aantal van de zwaarste gevallen wordt toegepast.

Zo leeft het ook in het onderbewustzijn van ons volk. Vijf jaren lang heeft ons land geleefd onder de terreur en de tirannie van vreemde overheersers, aan wie door eigen landgenoten hand- en spandiensten zijn verricht. Mede door toedoen van deze landverraders zijn de beste vaderlanders in concentratiekampen en gevangenissen gestorven. Van het joodse volksdeel, dat volkomen onaangevochten een zoo markante plaats in ons nationaal leven innam, blijkt het overgrote deel te zijn weggevaagd. Door het verlies van talloze karaktervolle Nederlanders, waarvan velen bij den wederopbouw van ons land zegenrijk en leidend werk zouden hebben kunnen verrichten, is aan ons volksleven een onherstelbaar verlies toegebracht. Men mag naar de mening van den ondergetekende aannemen, dat, waren niet zovele landverraders ten onzent opgetreden, het aantal slachtoffers duizenden minder zou hebben bedragen. Om den bezetter en die landsverradelijke elementen te bestrijden hebben duizenden in den ondergrondse strijd hun leven op het spel gezet en hebben honderden ook metterdaad het offer van hun leven moeten brengen. Ons volk zou zich in zijn meerderheid onbevredigd gevoelen, indien thans het leven gespaard zou worden van hen, die op vooraanstaande plaatsen hebben medegewerkt aan dit afschuwelijk onrecht.

Het is voor den ondergetekende dan ook niet twijfelachtig, dat de opgelegde en op te leggen doodstraffen in een aantal gevallen zullen moeten worden geëxecuteerd. Het moeilijkste probleem ligt voor hem niet in de rechtvaardiging van de doodstraf op zich zelf onder de bestaande omstandigheden, doch in de concrete bepaling van de gevallen, waarin de straf na oplegging ook werkelijk moet worden toegepast.

Hij moge in dit verband allereerst voor tweeërlei de aandacht vragen. Allereerst hiervoor, dat naar de meest gehuldigde opvatting de verhouding tussen de schuld van den misdadiger en de straf, van staatswege op te leggen, aldus ligt, dat eensdeels geen straf mag worden opgelegd of ten uitvoer gelegd, zonder dat bij den verdachte een aan de straf evenredige schuld aanwezig is, doch dat anderdeels de Staat geenszins verplicht is de zedelijke schuld steeds en volledig door een opgelegde en ten uitvoer gelegde straf te vergelden. Hij kan om redenen ontleend aan het publiek belang van het instellen van een strafvervolgning geheel afzien, hij kan, in geval van vervolging, in het belang bijvoorbeeld van reclassering van een voor de eerste maal veroordeelde, volstaan met een voorwaardelijke of een minimale bestraffing, hij kan na strafoplegging om de meest verschillende redenen gratie verlenen van de tenuitvoerlegging van de straf.

Het gratie-instituut is van meer dan gewoon belang — dit is de tweede algemene opmerking — voor de doodstraf. Gezien het allesomvattend karakter van deze straf is bij haar meer dan bij de gewone straffen uit de nationale strafstelsels, ruimte en aanleiding voor toepassing van het gratierecht. Alleen indien het staatsbelang zulks zeer bepaaldelijk eist, mag tot toepassing van deze straf worden overgegaan. De ervaring van de meest verscheiden landen en tijden bevestigt dit standpunt. Steeds heeft het gratierecht van het Hoofd van den Staat bij de doodstraf zeer bijzondere aandacht gehad. In vele gevallen is dit recht bij de doodstraf zeer veelvuldig toegepast.

Indien de ondergetekende in dit verband, zonder ook maar enigermate te willen streven naar volledigheid, thans enige cijfers doet volgen, stelt hij voorop, dat te dezen moet worden onderscheiden tussen strafstelsels, welke de doodstraf voor bepaalde delicten imperatief voorschrijven, en strafstelsels, welke voor den rechter enkel de mogelijkheid openen in bijzonder ernstige gevallen de doodstraf uit te spreken. In de eerste stelsels is voor gratie van opgelegde doodstraffen, welke wellicht ook niet de instemming bezitten van de rechters, die haar oplegden, veelal nog meer aanleiding aanwezig dan in de tweede.

571

572

Vermoedelijk behoort Engeland in de eerste helft van de negentiende eeuw

tot het eerste type. De ondergetekende heeft gevonden, dat tussen de jaren 1810 en 1831 in dat land niet minder dan 22729 doodvonnissen zijn gevelde, waarvan er slechts 1704, dus minder dan 8% zijn voltrokken. Later in de negentiende eeuw is het percentage van de voltrokken vonnissen nog verder gedaald. Een soortgelijk verschijnsel deed zich voor in het keizerlijke Oostenrijk, hetwelk eveneens een imperatief stelsel huldigde. Hier werden in het tijdvak 1804-1848 van 1304 uitgesproken doodstraffen slechts 448 voltrokken; van 121 vonnissen wegens hoogverraad slechts 2. In het tijdvak 1874-1918 werden 2786 doodvonnissen gewezen, waarvan er slechts 85 werden geëxecuteerd. Tussen 1904 en 1918 vond slechts 1 executie plaats.

Niet-imperatieve strafstelsels bezitten Frankrijk (sinds 1832), Zweden en Denemarken en bezat Duitsland onder de republiek van Weimar. In Frankrijk heeft de jury sinds 1832 de bevoegdheid de doodstraf door dwangarbeid te vervangen. De opgelegde doodstraffen hebben dus reeds op de zwaardere gevallen betrekking. Desniettenstaande werd in het tijdperk 1836-1845 van ruim een kwart van de doodvonnissen gratie verleend, in het tijdperk 1851-1875 van 40 tot 50% van de vonnissen, terwijl in de daarop volgende dertig jaar, 1876-1905, in meer dan twee derden van het aantal gevallen door den president van de Republiek gratie is verleend (Tot 1910 is het aantal gevallen van gratie nog verder gestegen; over later jaren beschikt de ondergetekende voor het oogenblik niet over gegevens). In Zweden werden in de jaren 1884-1910 33 doodvonnissen uitgesproken, waarvan er 6 werden geëxecuteerd; in Denemarken in de jaren 1871-1909 51 doodvonnissen, waarvan 3 zijn uitgevoerd. Ook onder de republiek van Weimar was het aantal vonnissen, waarvan gratie werd verleend, zeer groot. Zoo vonden in 1919 tegen 119 opgelegde doodvonnissen slechts 10 executies plaats, in 1921 tegen 167 vonnissen slechts 28 executies. Het aantal executies daalde in de daarop volgende jaren absoluut en relatief, totdat het met het aan het bewind komen van Hitler op eens met sprongen steeg.

De ondergetekende meent, dat de vorenstaande overwegingen aantonen, dat de wijze, waarop en de mate, waarin het gratierecht van de opgelegde doodstraffen door Uwe Majesteit zal worden toegepast, een probleem vormen, dat in algemene zin moet worden opgelost.

Indien de ondergetekende thans overgaat tot een vermelding van de wijze, waarop dit probleem naar zijn oordeel moet worden aangevat, stelt hij voorop, dat het om meerdere redenen noodzakelijk is te achten voor de toepassing van het gratierecht bij de doodstraf te voren een lijn uit te stippelen, opdat in de toekomst een vaste koers worde gevolgd.

Reeds de aard van de doodstraf noopt tot grote voorzichtigheid en voorafgaand overleg. Het behoeft ook geen betoog, dat het in strijd zou zijn met de distributieve gerechtigheid, indien over enige jaren zou blijken, dat naar verhouding meer ernstige gevallen gratie zouden hebben verkregen, terwijl in minder ernstige gevallen executie zou hebben plaats gevonden. Hiervoor bestaat juist bij de doodstraf te meer gevaar, waar deze straf aan allen, die voor haar verantwoordelijkheid of medeverantwoordelijkheid moeten aanvaarden, een natuurlijke afschuw inboezemt en waar de ervaring leert, dat de verschrikkingen van den oorlogstijd door de bevolking relatief snel worden vergeten. Als zeker kan worden aangenomen, dat de behoefte aan vergelding op het ogenblik sterker wordt gevoeld, dat over één of twee jaar het geval zal zijn. Wellicht zal zelfs na de eerste executie reeds een () reactie intreden. Indien bij toepassing van de doodstraf van den beginne af geen vaste norm wordt gevolgd, bestaat dus alleszins de mogelijkheid, zelfs de waarschijnlijkheid, dat in de naaste toekomst veroordeelden worden ter dood gebracht, die, was hun veroordeling over één of twee jaar gevallen, kans zouden hebben gehad op gratie. Dit moet in ieder geval worden voorkomen. Uwe Majesteit, en ook de ondergetekende, kan de verantwoording van een tenuitvoerlegging van een doodstraf niet aanvaarden, indien niet de zekerheid aanwezig is, dat in volgende gevallen, met het betrokken geval moreel en strafrechtelijk gelijk te stellen, ook tot executie van die straf zal worden overgegaan.

Een vaste lijn en bijzondere voorzichtigheid zijn dus te dezen volstrekt vereist.

Ook tal van andere overwegingen manen op dit gebied tot grote terughouding.

Om met de meest principiële te beginnen. De gerechtigheid vordert niet een groot aantal terechtstellingen. Zij eist, dat aan het tegenwoordig geslacht en aan de toekomstige generaties volkomen duidelijk worde gemaakt, hoe afschuwwekkend de misdrijven zijn geweest, welke in den tijd van den huldigen oorlog aan ons volk zijn begaan. Dit kan enkel geschieden door het opleggen en het tenuitvoerleggen van een aantal doodstraffen, doch dit aantal behoeft, wil men tot weder-bevestiging geraken van het geschokte rechtsgevoel, niet zeer groot te zijn. Naar het oordeel van den ondergetekende kan niet met enkele terechtstellingen worden volstaan. Hij meent echter dat enige honderdtallen terechtstellingen in zedelijke zin nauwelijks grotere indruk zal vermogen te wekken - wellicht eer het tegendeel — dan enige tientallen.

573

574

Bij deze principiële overweging voegen zich overwegingen van meer militaire aard, welke echter in haar betekenis niet mogen worden onderschat.

liet is zeer de vraag, of een groot aantal executies door de bevolking op den duur zou worden verdragen. De berichten van voortdurende executies zullen na verloop van tijd haar afschuw beginnen te wekken en daarmee de met de bestraffing beoogde zedelijke uitwerking ondergraven. Ook indien de ondergetekende zich hierin mocht vergissen, bestaat het gevaar, dat ons volk later spijt zou gevoelen over de smet, door een zoo groot aantal terechtstellingen op onze nationale geschiedenis geworpen. Ook zou zij zelve door een te groot aantal executies moreel schade leiden.

Hierbij komt een andere omstandigheid. Een gedeelte van ons volk wijst, gelijk o.a. blijkt uit het Landelijk Comité van Actie tegen de doodstraf en uit de moties aangenomen door de Amsterdamse advocaten, de doodstraf ook voor de zwaarste delicten, in de afgelopen jaren begaan, af. Met dit gedeelte kan voor de principiële beslissing, of al dan niet tot terechtstellingen moet worden overgegaan, ten slotte geen rekening worden gehouden, daar de grote meerderheid van ons volk deze terechtstellingen gebiedend noodzakelijk acht. De omstandigheid echter, dat een gedeelte van onze landgenoten tegen de doodstraf is gekant, moet, naar het oordeel van den ondergetekende, wel een factor vormen bij de beslissing van de mate, waarin terechtstellingen moeten plaats vinden. Te dezen is mede van belang, dat onder de voorstanders van de doodstraf, naar den ondergetekende is gebleken, in sterke mate verschil van opvatting heerst omtrent het aantal terechtstellingen, hetwelk noodzakelijk moet worden geoordeeld. Dringt een aantal dezer voorstanders op een naar verhouding zeer groot aantal ten uitvoer te leggen vonnissen aan, vele anderen zijn beslist van oordeel, dat met een gering aantal terechtstellingen kan en moet worden volstaan. Tot deze laatsten behoort ook de ondergetekende. De ondergetekende zou echter niet zozeer zijn aan het oordeel van het Kabinet getoetste eigen oordeel bij Uwe Majesteit naar voren willen brengen als wel de overweging, dat het in 's Lands belang in hoge mate wenselijk is te achten, dat ten slotte een zoo groot mogelijk gedeelte van onze bevolking moreel achter de terechtstellingen zal staan, welke zullen plaats vinden. Indien een gedeelte dezer terechtstellingen voor uitgebreide kringen onzer bevolking bestrijdbaar blijft, dreigt de zedelijke werking, welke van de terechtstellingen als geheel gezien kan uitgaan, in gevaar te worden gebracht. Indien van een bepaald geheel van beslissingen een gedeelte aan kritiek wordt onderworpen, pleegt, zo leert de ervaring, maar al te gemakkelijk deze kritiek ook de aanvankelijk niet-aangevallen beslissingen aan te tasten.

De ondergetekende zou dus gaarne bereiken, dat de overgrote meerderheid van de voorstanders van de doodstraf de terechtstellingen goedkeurt, welke ten slotte zullen plaats vinden, terwijl de gevallen, waarin wordt geëxecuteerd, daarboven zoo mogelijk zóó duidelijk moeten zijn, dat ook de tegenstanders van de doodstraf erkennen, dat, nu deze straf eenmaal werd aanvaard, deze terechtstellingen niet achterwege konden blijven.

Ook het onherstelbaar karakter van de doodstraf mag, bij de beslissing in welke gevallen tot executie kan worden overgegaan, niet geheel uit het oog worden verloren. Bij de doodstraf zijn dwalingen ernstiger dan bij welke andere straf ook. Dit noopt tot bijzondere terughouding. Beslissingen, welke het gevaar voor dwaling vergroten, moeten, indien enigszins mogelijk, worden voorkomen. De ondergetekende zou liever door te adviseren tot een te milde beslissing in een enkel geval, waarin executie van de doodstraf op haar plaats zou zijn, riskeren, dat deze niet plaatsvindt, dan door te adviseren tot te strenge beslissingen executie van uitspraken bevorderen, welke later kunnen blijken op dwaling te hebben berust.

Ook een systematische beschouwing van onze bestaande wetgeving voert tot beperking. Bij het reeds boven genoemde Besluit Buitengewoon Strafrecht is de doodstraf, naar aangenomen moet worden met voordacht, niet ingevoerd voor het commune recht voor tijd van vrede, maar beperkt tot de zwaarste misdrijven uit den afgelopen oorlogstijd. De gedachte zal hierbij hebben voorgezet, dat deze zoo zeer ingrijpende straf, waarin bij de beschaafde volken de gedachte der vergelding haar hoogste en uiterste verwezenlijking vindt, slechts moet worden toegepast voor de allerernstigste delicten, welke in normalen tijd niet voorkomen. Het is trouwens duidelijk, dat, als geheel gezien, de misdrijven uit den oorlogstijd in een ander vlak lagen dan de commune delicten, gepleegd in tijd van vrede. De plaats, in het Besluit Buitengewoon Strafrecht aan de doodstraf binnen ons strafstelsel aangewezen, heeft echter zijn consequenties voor wat de gevallen betreft, waarin de doodstraf thans moet worden ten uitvoer gelegd. Deze gevallen moeten afzonderlijk beoordeeld — waarbij echter met den uitersten nood, waarin de gehele volksgemeenschap door den vijand was gebracht, ten zeerste rekening moet worden gehouden — ernstiger zijn dan de zwaarste gevallen, gepleegd in tijd van vrede. Immers anders zou er in moreel opzicht onevenredigheid bestaan tussen de gevallen, waarin thans wel, en tussen die, waarin in de toekomst niet tot tenuitvoerlegging van de doodstraf zou worden overgegaan. Aldus zou aan de verdelende rechtvaardigheid te kort worden gedaan. De ondergetekende meent, dat ook dit gezichtspunt bij de komende gratie-beslissingen in het oog zal moeten worden gehouden. Hij voert voor alle volledigheid nog een laatste overweging aan.

Het is niet zoo, dat een doodstraf, welke bij wege van gratie veranderd wordt in levenslange gevangenisstraf, moreel en juridisch gezien op één lijn zou zijn te stellen met een terstond opgelegde levenslange gevangenisstraf. De gratie tast het vonnis op zich zelf, met name dus de uitspraak dat de veroordeelde des doods schuldig is, niet aan. Het vervangt slechts de opgelegde straf door een andere. In zoverre geeft ook een opgelegde doodstraf, welke langs den weg van gratie in levenslange gevangenisstraf wordt veranderd, een bepaalde bevrediging aan het rechtsgevoel.

De ondergetekende meent goed te doen de gevolgtrekkingen, waartoe hij op grond van de bovenstaande algemene overwegingen komt, aan de hand ook van de rechtspraak, gelijk zich deze bij de Bijzondere Gerechtshoven en den Bijzondere Raad van Cassatie tot op heden heeft ontwikkeld, nog enigszins nader uit te werken.

Het is hem duidelijk geworden, dat de gevallen, waarin oplegging en eventueel tenuitvoerlegging van een doodstraf in aanmerking komt, in het algemeen in de volgende groepen kunnen worden ondergebracht.

- I. Een eerste rubriek wordt gevormd door de voornaamste leiders van de N.S.B. en door figuren, welke met dezen moreel op één lijn zijn te stellen.
- II. Een tweede door de personen, die het dienst nemen van duizenden onzer landgenoten, eerst tegen de Russen, later ook tegen onze andere bondgenoten en zelfs tegen onze eigen vloot en ons eigen land- en luchtleger op vooraanstaande plaatsen hebben geleid of bevorderd.
- III. Een derde rubriek wordt gevormd door de beulen uit de concentratiekampen.
- IV. Een vierde door die personen, die zich niet hebben ontzien individuele medeburgers aan de bezettingsorganen verraderlijk uit te leveren.

Er zullen nog wel enkele andere gevallen zich voordoen, doch dit zijn, voor wat het opleggen en het tenuitvoerleggen van de doodstraf betreft, de voornaamste groepen.

Hierbij kan het volgende worden opgemerkt. De groepen I en II vallen ten dele samen. Mussert was niet slechts de leider van de N.S.B., doch ook één van de personen, die in de eerste plaats aansprakelijk is te stellen voor het dienst nemen van duizenden aan het Oostfront.

Ook Blokzijl heeft een leidende rol gespeeld in de nationaal-socialistische beweging én in vergaande mate propaganda gevoerd voor dienstneming bij den vijand. De ondergetekende wil om voor de hand liggende redenen op dit ogenblik en in deze algemene nota geen verdere namen noemen. Hij volstaat met aan te tekenen, dat naar zijn oordeel en naar hem gebleken is ook naar het oordeel van kringen, bij de bijzondere rechtspleging betrokken, nog enkele andere personen in de groepen I en II ernstig voor tenuitvoerlegging van den doodstraf in aanmerking komen. Het aantal zal in beide groepen naar zijn oordeel echter beperkt blijven. De gerechtigheid eist niet meer dan een betrekkelijk gering aantal personen uit dezen hoofde met den dood te straffen.

Ook de groep van de beulen uit de concentratiekampen (groep III) geeft uit een oogpunt van gratie naar verhouding weinig moeilijkheden. De betrokkenen kunnen, gelijk de wettelijke voorschriften luiden, slechts in enkele gevallen tot den dood worden veroordeeld, n.l. indien zij doodslag hebben begaan en deze bewezen kan worden en indien zware mishandelingen hebben gepleegd met voorbedachten rade, welke mishandelingen den dood ten gevolge hebben gehad. De ondergetekende verwacht slechts weinig veroordelingen tot de doodstraf in deze groep. Waar anderzijds het rechtsgevoel van de bevolking bepaaldelijk eist, dat de ergste beulen uit de kampen te Amersfoort, te Vught en te Ommen, om slechts enkele te noemen, met den dood worden gestraft, ligt het in zijn voornemen om in gevallen van deze aard, tenzij bijzondere omstandigheden aanwezig zijn, Uwe Majesteit een afwijzing van het gratieverzoek in overweging te geven.

Moeilijker ligt de situatie echter bij de laatste groep, die der verraders. Hier is verschil van gevoelens zeker mogelijk, in het bijzonder, waar de misdrijven van dezen aard, moreel gezien, een bij uitstek laaghartig karakter vertonen. Toch zal hier om de redenen, boven uitvoerig en in algemene zin ontwikkeld, naar het oordeel van den ondergetekende bij het afwijzen van gratieverzoeken matiging moeten worden betracht. Reeds de vergelijking met het strafrecht, geldende in vreedstijd, dwingt hier toe. Ook zal juist in gevallen van verraad veelal moeilijk te bewijzen zijn, dat het opzet van den dader bewust gericht was op de gevolgen, zoals zij tenslotte zijn ingetreden, terwijl ook het oorzakelijk verband tussen het verraad en later ingetreden omstandigheden niet altijd met zekerheid, kan worden aangetoond. Het gevaar voor dwaling is in beiderlei opzicht bij deze groep groter dan bij andere groepen.

577

578

Waar het in het voornemen van den ondergetekende ligt in zijn individuele

adviezen omtrent de gratieverzoeken telkens zich op deze algemene nota te baseren, moge hij op deze verradersgevallen hier nog iets concreter ingaan. Hij stelt zich voor, dat de groepen I, II en III ieder ten slotte een zeer beperkt aantal zullen omvatten. De verraders-groep zal, wat de te executeren doodvonnissen betreft, hier bovenuit gaan. De ondergetekende zou hierom gaarne een nadere aanduiding willen geven van den ernst van de gevallen, welke naar zijn oordeel in deze groep tot zodanige terechtstellingen zullen moeten leiden. Hij moge hieronder één geval, gelijk dit hem is gerapporteerd, beschrijven. Hij vermeldt opzettelijk den naam van den betrokkene niet, noch de plaats waar het feit speelt, omdat de theoretische mogelijkheid aanwezig moet worden geacht, dat zijn gegevens, hoewel zij uit betrouwbare bron stammen, door het strafdossier t.z.t. niet of niet volledig zullen worden bevestigd.

De jonge man, waarop de ondergetekende thans het oog heeft, was de zoon van een vooraanstaand advocaat hier te lande, leidend N.S.B.-er in de plaats zijner inwoning. Hij heeft zich in den oorlogstijd onder invloed van zijn familie, welke relatief bemiddeld was, zodat financiële overwegingen hier generlei rol hebben gespeeld, aangemeld bij de politie van zijn woonplaats, ten einde als geheim rechercheur dienst te doen bij het opsporen van ondergedoken Joodse families. Hij heeft talrijke families welbewust en met overtuiging aan de Duitsers overgeleverd. Nadat zijn vader, vermoedelijk door personen uit de verzetsbeweging in September 1944 was gedood, is hij uit wraak er zich op gaan toeleggen ook niet-joodse inwoners uit zijn woonplaats aan de Duitse bezettingsautoriteiten over te leveren. Hij verkleedde zich daartoe als arbeider en meldde zich 's-avonds aan bij Oranjegezinde families onder het voorgeven te zijn ontsnapt uit een naburig concentratiekamp en met verzoek om onderdak. Werd zodanig verzoek ingewilligd, zoo werd de betrokken familie enige uren later gearresteerd.

Dit is een geval van verraad, hetwelk, indien het in het gerechtelijk vooronderzoek nader wordt bevestigd, naar het oordeel van den ondergetekende met geen andere straf dan met de doodstraf kan worden gestraft, terwijl tenuitvoerlegging van deze straf naar zijn mening bepaaldelijk geboden is. Er zullen helaas, naar moet worden aangenomen, meerdere gevallen zijn van gelijken ernst, en het is in deze gevallen van verraad, dat de ondergetekende Uwer Majesteit afwijzing van de gratieverzoeken eerbiedig in overweging zou willen geven.

578

579

De ondergetekende moge ten slotte nog één punt behandelen van praktisch belang, hetwelk in dit verband niet onbesproken kan blijven. Bij de

bovenstaande aanduiding van de gevallen, waarin hij Uwe Majesteit in de toekomst wel, en die, waarin hij Haar niet het verlenen van gratie in overweging zou willen geven, is slechts in beperkte mate uitgegaan van de uitspraken, door de Bijzondere Gerechtshoven en den Bijzondere Raad van Cassatie tot op heden gewezen. Dit was ook niet wel anders mogelijk, daar de bijzondere rechtspraak nog eerst aan het begin staat van haar werkzaamheid, zodat de lijnen, waarlangs zij zich zal ontwikkelen, nog slechts ten dele kunnen worden overzien. Anderzijds komt het bepaald ongewenst voor eerst alle doodvonnissen af te wachten, om eerst daarna te beslissen, in welke gevallen wel, in welke gevallen niet gratie zal worden verleend. Dit stelsel zou een uitstel medebrengen van alle executies voor verscheidene jaren. Uitstel onaanvaardbaar én om de morele kwelling, die hieraan voor de ter dood veroordeelden verbonden zou zijn èn omdat dit op de lange baan schuiven van de tenuitvoerleggingen de bevolking zeker niet zou bevredigen. Ten aanzien van de gewezen doodvonnissen moet op betrekkelijk korte termijn een beslissing worden genomen. Waar het anderzijds noodzakelijk is te achten bij deze beslissing een vaste lijn te volgen, is het niet anders doenlijk dan om een lijn uit te stippelen, ook nu de ontwikkeling van de bijzondere rechtspraak nog slechts ten dele bekend is.

Wanneer de ondergetekende de bovenstaande beschouwingen nog kort mag samenvatten, zij het hem vergund uitdrukking te geven aan zijn overtuiging, dat het betrachten een wijze gematigdheid bij de beslissingen op gratieverzoeken betreffende opgelegde doodstraffen niet slechts de gerechtigheid zal dienen, doch ook in overeenstemming zou blijken met het rechtsbewustzijn van onzer bevolking, gelijk dit zich reeds thans uitsprekt en nog in geleidelijk sterkere mate zich in de toekomst zal uitspreken.

De ondergetekende moge Uwe Majesteit ten aanzien van zijn toekomstig beleid in deze ernstige aangelegenheid, verzoeken, dat bij afwijzing van gratie slechts in die gevallen in overweging zal geven, waarin de dader tegenover het gehele Nederlandsche volk of grote groepen daarvan een zwaar verantwoordelijkheid en schuld op zich hebben geladen, of waarin de daders een zodanige onmenselijkheid en immoraliteit hebben getoond, dat zij geenszins alleen op politieke, doch vooral op algemeen menselijke gronden zich het leven onwaardig hebben getoond.

Gods bijstand moge hem leiden en steunen, waar hij zich bij het vervullen van deze plicht een gebrekkig en onwaardig instrument weet zij met eeuwige gerechtigheid.

Minister van Justitie,

Hoofdstuk XVIII. Bijkomende straffen en andere gevolgen van de vervolging

Inleiding

Aan het eind van Hoofdstuk III over de massale arrestaties heb ik in het kort bericht omtrent de sociale gevolgen van het vastnemen van de politieke delinquenten. Daarna is vervolgens de rechtspleging weergegeven en het gratiebeleid. Daarbij heb ik mij met opzet beperkt tot de belangrijkste aspecten daarvan en wel tot het opleggen en gratiëren van vrijheidsstraffen en van de doodstraf. Het aan de bijzondere rechtspleging ter beschikking staande straffenarsenaal is daarmee niet uitputtend behandeld. Ontzetting van bepaalde rechten was zowel bij veroordeling door de bijzondere gerechtshoven als door de tribunalen mogelijk. Bij voorwaardelijke buitenvervolginstelling was in ieder geval ontzetting uit de kiesrechten regel. Het tribunaalbesluit kende ook nog de maatregel van verbeurdverklaring van het vermogen of van een gedeelte daarvan.

Behalve deze door de rechter op te leggen bijkomende straffen had het politieke delict soms nog andere consequenties, die niet voortvloeiden uit een rechterlijke uitspraak maar rechtstreeks uit een wetsbepaling. Ik denk hierbij aan het automatische verlies van het Nederlanderschap voor hen, die zich vrijwillig zonder verlof van de regering in vreemde krijgs- of staatsdienst hebben begeven. Ik denk aan de vraag van het al dan niet afgeven van een paspoort.

Ik zal deze bijkomende straffen en andere consequenties in dit hoofdstuk bespreken. Niet minder erg voor de betrokkenen dan de strafrechtelijke en administratieve gevolgen van het politieke delict zijn de consequenties in het persoonlijke vlak. Het zou een heel ander en heel anders gericht onderzoek eisen wanneer men daarop dieper zou willen ingaan. In dit boek zijn de politieke, administratieve en juridische problemen behandeld, waarvoor de bijzondere rechtspleging ons na de bevrijding stelde. Men kan echter een strafrechtelijk vraagstuk niet behandelen zonder althans op de betekenis van het gevoerde beleid voor de verdachten de aandacht te vestigen.

De arrestatie na de bevrijding moet voor de betrokkenen een traumatische ervaring zijn geweest. Zij zijn vermoedelijk niet in volle omvang verdacht geweest op de gevoelens van haat en vijandschap, die bij de bevolking tegen hen leefde. Banden van vriendschap tussen N.S.B.-ers en anderen werden

tijdens de bezetting veelal verbroken. Men weigerde vaak relaties met nationaal-socialistische familieleden aan te houden. Waarschijnlijk is de gemiddelde N.S.B.-er geen geregelde lezer van de illegale pers geweest. Er ontstond kortom een kloof tussen de N.S.B.-ers en de anderen, die de N.S.B.-ers in een geestelijk en sociaal isolement dreef. Zij moeten dus wel geschrokken zijn van de uitbarsting van haat, die bij hun arrestatie aan de dag gelegd werd. De Duitsers zag men, met leedvermaak, te voet en zonder wapenen wegtrekken naar de Heimat. De opgekropte woede uitte zich bij de arrestatie tegen de Nederlandse politieke delinquenten.

Van veel ernstige mishandelingen bij arrestaties is mij niet gebleken. Dat neemt niet weg, dat zij vrijwel altijd met vernedering en bespotting zijn gepaard gegaan. Wanneer een bekende N.S.B.-er in hechtenis genomen werd, stonden omstanders te joelen. In sommige plaatsen werden zij naakt over de straten gejaagd. Elders zijn zij in kooien van dierenparken opgesloten, te kijk voor het publiek. In Winterswijk trof het benoemde hoofd van de politieke opsporingsdienst iemand aan, die in afwachting van de komst van het Militair Gezag aanhouding en bewaring van politieke delinquenten met de zweep in de hand alvast georganiseerd had. Die zweep gebruikte hij ook. Later bleek hij een Waffen-S.S.er te zijn, die zich op deze wijze in een plaats, waar hij onbekend was, een veilig onderkomen had verschaft. Meisjes, die sexuele relaties met Duitse soldaten hadden gehad, zijn op veel plaatsen publiekelijk kaal geschoren. Gearresteerde vrouwen werd in de bewaringskampen het haar kort geknipt, bij mannen werd het geheel kaal geschoren.

Wij hebben hiervoor aan de hand van documenten gezien, hoe het in bewaringskampen toeling. Zelfs als alles reglementair verliep heerste daar een vernederend regiem. Onder dat regiem moest men gedurende lange tijd leven zonder uitzicht op verandering in de situatie. De rechtspleging immers kwam langzaam op gang. Zelfs een eerste verhoor van 100.000 gedetineerde verdachten moest heel lang op zich laten wachten.

Daar kwam bij, dat de methoden van de met de opsporing belaste afdelingen niet altijd correct waren. Het Londense Vrij Nederland vermeldt op 3 november 1945 in zijn Perstribune een artikel van de Haagse advocaat mr. A.J.M. van Dal, die in Je Maintiendrai het optreden van de POD vergelijkt met een gelijksoortig optreden van Sachbearbeiter van de „S.D.”. In diezelfde tijd schrijft een oud-K.P. leider aan de regeringsgemachtigde in

algemene dienst Koos Vorrink over de mishandeling van twee politieke delinquenten tijdens een verhoor door de POD te Amerongen¹.

581

582

Bij de behandeling van de begrotingen van het ministerie van justitie voor 1947 en 1948 wordt in het voorlopig verslag geklaagd over de wijze van optreden van de PRA-en². In het begin van 1947 schrijft prof. van Bemmelen in een artikel in het Nederlands Juristenblad: „Bovendien bestonden deze PRA-en — althans ten dele — uit ondeskundigen en soms zelfs onbetrouwbare elementen.”³ En in een noot voegt hij daaraan toe: „Dit is niet zomaar een bewering; ik kwam de laatste tijd enige keren in aanraking met gevallen, dat personen, die zich hadden schuldig gemaakt aan commune delicten, opgetreden waren als rechercheur van de PRA”.

De eerste aanraking met de bijzondere rechtspleging bestond in een vernederende behandeling bij de arrestatie en in de kampen. Als de opsporingsorganen zich al met een zaak inlieten was in den beginne hun optreden ook niet feilloos. Het gevoel van vijandschap, de gedachte dat voor deze mensen geen plaats meer in Nederland was, heeft ook het optreden bij arrestatie en verhoor in de eerste tijd bepaald.

Over het optreden van de met rechtspraak belaste colleges zijn nooit klachten geuit. Het feit, dat zij beheerst werden door beroepsrechters bepaalde hun stijl van objectiviteit en bejegening van verdachten. Wel moeten de vooral in het begin opgelegde zeer zware straffen voor velen der gedetineerden een moeilijk te verwerken ervaring zijn geweest. Wij hebben gezien, hoe bij gedetineerden, die een ongedacht zware straf gekregen hadden, het gevaar voor een ontvluchtingspoging kennelijk toenam.

Behalve de ervaring van arrestatie en detentie was er dus door de onvermijdelijk langzame gang van de berechting in de eerste tijd onzekerheid over het eigen lot. Daarbij kwam dan de onzekerheid over het lot van het achtergelaten gezin. In Hoofdstuk III heb ik bericht, hoe kinderen van politieke delinquenten, die zonder ouders achterbleven, in tehuizen moesten worden opgenomen en hoe daartoe een speciale, lijdelijke dienst bij het ministerie van justitie in het leven werd geroepen: het bureau bijzondere jeugdzorg.

Maar niet alleen over de kinderen was men ongerust, ook over de vrouwen. Veel huwelijken zijn door de lange scheiding kapot gegaan. Het lid van de vaste commissie voor privaatrecht van de Tweede Kamer, oud-minister mr. J. Terpstra, citeert een brief van een geestelijk verzorger uit een kamp⁴: „Hij verhaalt van iemand, wiens jonge vrouw, met één kind, het met een andere man houdt. Van een ander, wiens vrouw er tussenuit

gegaan is. Van een derde, wiens vrouw van een ander moet bevallen. De mensen, die maand na maand vergeefs uitzien naar berechting, zo vervolgt mijn brieveschrijver, omdat zij nog nooit voor geweest zijn, twijfelen aan alles”.

582

583

En mr. Terpstra eindigt met de woorden: „Maar als nederlands burger, als lid der volksvertegenwoordiging, schaam ik mij toch diep over de toestand, waarin wij geraakt zijn. Ik vrees, dat de historieschrijver over ons niet fraai zal oordelen.”

Minister van Maarseveen, die nooit om een retorisch antwoord verlegen zat, antwoordde: „Wanneer straks de historie van de politieke delinquenten wordt geschreven, dan zal een van de lichtende pagina's zijn dat gedeelte hetwelk gewijd is aan de invloed die van de volksvertegenwoordiging en van deze kamer in het bijzonder op dit gebied is uitgegaan”⁵.

En daar zit dan de historieschrijver met een uitdaging van meer dan dertig jaar geleden. In het slothoofdstuk van dit boek zal ik op die uitdaging ingaan. Eén opmerking mag hier worden gemaakt. De frase van minister van Maarseveen is geen holle frase. Wij hebben in voorgaande hoofdstukken gezien, hoe het parlement zich intensief met de vraagstukken van de bijzondere rechtspleging heeft bezig gehouden en hoe het, in samenwerking met de regering en in het bijzonder met minister van Maarseveen, snel en efficiënt heeft meegewerkt aan het tot stand brengen van verbeteringen in een toestand, waarin men buiten eigen schuld en alleen als gevolg van de chaos, die bezetter en N.S.B. ons nagelaten hadden, was verzeild geraakt.

Ontzetting van rechten

Zowel de bijzondere gerechtshoven als de tribunalen hadden het recht bij veroordeling ontzetting van bepaalde rechten uit te spreken⁶. Bij voorwaardelijke buitenvervolginstelling krachtens het Besluit politieke delinquenten 1945 was men van rechtswege uit bepaalde rechten ontzet⁷.

Vrijwel steeds werd ontzet uit het actieve en passieve kiesrecht. Dat werd ook automatisch door de voorwaardelijke buitenvervolginstelling ontnomen. Bovendien kon ontzetting worden uitgesproken van het recht om bepaalde beroepen of groepen van beroepen of bepaalde functies te bekleden, waarvoor de betrokkene naar het oordeel van bijzonder gerechtshof of tribunaal de in het algemeen belang vereiste waardigheid of betrouwbaarheid miste. Bij buitenvervolginstelling was de mogelijkheid van deze ontzetting niet aanwezig.

De duur van de ontzetting was bij oplegging door tribunaal of bij buitenvervolginstelling tien jaar. Bij veroordeling door de hoven ten minste vijf jaar langer dan de opgelegde vrijheidsstraf en ten hoogste voor het leven.

De door de bijzondere gerechtshoven opgelegde ontzetting uit rechten behoort tot de in het wetboek van strafrecht genoemde straffen. En van straffen is gratieverlening mogelijk, zoals wij gezien hebben. Dat gold niet voor de ontzetting uit krachte van een tribunaaluitspraak of voorwaardelijke buiten vervolginstelling. Dat was, technisch gesproken, geen straf maar een niet in het wetboek van strafrecht vermelde maatregel. Het Tribunaal-besluit eiste dus een regeling omtrent eventueel herstel in de rechten, waaruit ontzet was. Die regeling is gekomen in de Regeling ontzetting rechten, Stb. G 218. In het algemeen, zegt artikel 4 van die regeling, zou van herstel in rechten geen sprake zijn, wanneer niet vijfjaar waren verstreken.

Om een indruk te geven van de betekenis geef ik hier een overzicht van de aantallen uitgesproken ontzettingen uit verschillende rechten.

	bekleden van Ambten	dienen gewapende macht	kiesrecht	beroepen en functie
Bijzondere Raad Van Cassatie	383	245	1000	39
Bijzondere Gerechtshoven	2870	2195	4746	242
Tribunalen	5914	3956	38869	2247
	-----	-----	-----	-----
Totaal	9067	6396	41615	2528

Daar komt dan nog bij, dat er 56.484 ontzettingen uit de kiesrechten bij buitenvervolginstelling zijn geregistreerd, maar waarschijnlijk zijn er met de niet-geregistreerde gevallen erbij tesamen ongeveer 85000 mensen uit de kiesrechten ontzet⁸.

Ontzetting uit de kiesrechten maakt degene, die het treft, tot een tweederangsburger. Materieel mag hij er misschien dan niet door getroffen worden: moreel drukt het een stempel op hem. Alle ontzettingen uit de kiesrechten, die volgden uit tribunaal-uitspraken of buitenvervolginstellingen liepen na tien jaar af. Dat bepaalde de wet. De minister had dus niet veel behoefte in het kiesrecht te herstellen. In 1958 was de termijn van tien jaar voor deze

categorieën voorbij. „50.000 politieke delinquenten stemmen dit jaar voor het eerst weer mee” luidde het opschrift van een artikel in Het Vrije Volk⁹.

De verzoeken om herstel in rechten betreffen vrijwel niet de kiesrechten, maar meestal herstel in het recht om ambten of functies te bekleden.

584

585

Van een dergelijke ontzetting pleegt ook vaak gratie gevraagd te worden, indien zij door de bijzondere hoven is uitgesproken. Hoewel in de Regeling ontzetting rechten staat, dat herstel *in het algemeen* niet binnen de vijf jaar gevraagd kan worden, wordt het toch geprobeerd. En in sommige gevallen met succes. De verzoeker moet niet een al te notoire nationaal-socialist geweest zijn en de ontzetting moet hem wel ernstig in zijn mogelijkheid om zijn brood te verdienen getroffen hebben. Ik geef enkele voorbeelden: een idealistische arts, op 7 september 1946 ontzet van het recht het beroep van geneeskundige uit te oefenen, wordt hersteld in dat recht. Een N.S.B.-er, die in 1944 uittrad, wordt hersteld in het recht een functie in overheidsdienst te bekleden. Een aannemer, die zelf niet voor de Duitsers gewerkt heeft, maar als vennoot geprofiteerd heeft van door zijns compagnons gemaakte winst, wordt hersteld in het recht aannemer te zijn. Deze voorbeelden stammen uit 1948. In het jaar 1947 werd een verpleegkundige hersteld in het recht de verpleging uit te oefenen¹⁰.

Tot 1956 zijn er op die manier ongeveer 1000 verzoeken per jaar binnengekomen. In 95% van die gevallen werd het verzoek toegewezen¹¹.

Na 1958 bleven alleen die zaken over, waarin door de Bijzondere Raad van Cassatie of door de bijzondere gerechtshoven voor een langere termijn dan tien jaar een ontzetting uitgesproken was: zij hadden, zoals wij zagen, daartoe de bevoegdheid. Iemand was voor het leven uit de kiesrechten ontzet. Hij vraagt gratie. De afdeling van het ministerie stelt in 1955 voor die ontzetting tot tien jaar te beperken „met het oog op de verbittering”¹². In hetzelfde jaar vraagt een man, die voor het leven ontzet is uit het recht een aannemersbedrijf uit te oefenen, gratie van die bijkomende straf. Minister Donker beslist, dat in het algemeen dergelijke straffen voor het leven niet voor correctie in aanmerking komen „voordat van de duur ervan minstens tien jaar verstreken zijn”¹³

Verbeurdverklaring

Het Tribunaalbesluit kende een eigenaardige maatregel: verbeurdverklaring van het gehele vermogen van een beschuldigde of van een deel daarvan¹⁴. Het is daarom een eigenaardige maatregel, omdat onze grondwet thans en ook toen¹⁵ de bepaling inhield: „Op geen misdrijf mag als straf gesteld

worden de algemene verbeurdverklaring van goederen, de schuldige toebehorende.” Wel mag als straf geldboete tot een bepaald bedrag worden gesteld, maar men mag van het strafrecht geen misbruik maken om vermogens aan de staat te brengen. Onder het ancien régime waren koningen soms niet afkerig van die maatregel geweest. De betrokkene was dan volledig tot de bedelstaf 'gebracht en de koning had weer een paar kastelen en landgoederen erbij.

585

586

De rechtvaardiging van deze flagrante strijd met de grondwet is natuurlijk weer geweest, dat de tribunaalrechtspraak geen strafrecht was, maar tuchtrecht. En de grondwet verbood alleen verbeurdverklaring „als straf”, niet als tuchtmaatregel. Bij de bespreking van de wettelijke grondslag heb ik al geschreven, dat niemand deze camouflage heeft aanvaard. In zijn wezen is de tribunaalrechtspraak strafrechtspraak en niet anders.

De grondgedachte van deze maatregel was wederom, dat voor deze mensen geen plaats meer in Nederland zou zijn en dat zij dus aan materiële bezittingen geen behoefte zouden hebben. De maatregel zal wel geïnspireerd zijn door de volledige confiscatie van joods bezit door de Duitsers.

Het is hiervoor al gebleken, dat de tribunalen en in het bijzonder de juristen, die als presidenten ervan benoemd waren, niet veel lust erin hadden om de vreemde gedachtenkronkels van het oorspronkelijke tribunaalbesluit te volgen. Zo hebben zij geweigerd in functie te treden, indien niet zou vaststaan, dat de adviezen, die de tribunalen zouden geven, ook altijd door de minister gevolgd zouden worden. Zij wensten, terecht, zelf verantwoordelijk te zijn voor hun uitspraken. Aan die wens is inderdaad gevolg gegeven.

De tribunalen hebben, ondanks de ruime bepaling van het Tribunaalbesluit, de verbeurdverklaring bijna steeds beperkt tot bepaalde vermogensbestanddelen of bepaalde bedragen. Verbeurdverklaring van de radio (die iedereen behalve de N.S.B.-ers had moeten inleveren) was een vaste clausule. Soms werden belangrijke vermogensbestanddelen van rijke N.S.B.-ers verbeurd verklaard. Een enkel voorbeeld: van een schuldige werden verbeurd verklaard één landgoed, twee schilderijen en f750.000¹⁶. Bedoeld was, dat de verbeurdverklaring het instrument zou zijn, waarmee tijdens de bezetting door collaboratie met de vijand verkregen winsten konden worden afgeroomd.

De verwezenlijking van deze bedoeling werd echter bemoeilijkt door het feit, dat er na de bevrijding een ander en veel efficiënter instrument kwam om onrechtmatig verkregen winsten aan de gemeenschap ten goede te doen

komen. Dat instrument was de vermogensaanwasbelasting. Van alle tijdens de bezetting verkregen vermogensvermeerdering moest 50% aan de fiscus worden afgestaan maar wanneer die vermeerdering het gevolg was van collaboratie bedroeg het percentage van de heffing 90. De omhaal van een voorafgaande procedure voor een tribunaal was helemaal niet nodig.

586

587

Maar wat moest er nu gebeuren, indien een aanslag in de vermogensaanwasbelasting en een verbeurdverklaring cumuleerden? De betrokkene werd dan dubbel getroffen en wel beide keren door een maatregel, die beoogde de onrechtmatig verkregen winst af te romen. De tribunalen werden in deze situatie onzeker. Zij wilden weten, of de belastingdienst de uitgesproken verbeurdverklaring zou beschouwen als een voorschot op de aanslag in de vermogensaanwasbelasting en dus daarvan zou aftrekken, ofwel het verbeurdverklaarde gedeelte van het vermogen niet mee zou tellen als voor aanslag in aanmerking komend vermogen. Aanvankelijk lag het laatste in de bedoeling van de ministers van justitie en financiën¹⁷. Het werd voor de tribunalen een ingewikkelde geschiedenis. Zij wisten niet op welk bedrag de belastingdienst het vermogen zou vaststellen en dus ook niet welk bedrag er tenslotte aan aanslag betaald zou moeten worden. In 1947 is men naar het eerste systeem overgeschakeld: de betaalde verbeurdverklaring zou tot het door de tribunalen te bepalen gedeelte in mindering strekken van de aanslag in de vermogensaanwasbelasting¹⁸. Daarmee kregen de tribunalen in de hand om zelf te bepalen of de verbeurdverklaarde vermogensbestanddelen bovenop de vermogensaanwasbelasting betaald zouden moeten worden of niet, dan wel tot een gedeelte.

Eigenlijk waren dit soort ondershandse regelingen voor de betrokkenen veel belangrijker dan de wijziging, die bij de Wet nadere voorzieningen bijzondere rechtspleging in 1947 in het Tribunaalbesluit werd aangebracht en waarbij de verbeurdverklaring beperkt werd tot drie vierde gedeelte van het vermogen¹⁹. De tribunalen dachten niet aan verbeurdverklaring van hele vermogens. Zij beperkten vrijwel steeds de maatregel tot duidelijk omschreven vermogensbestanddelen of bedragen. Een mooie oplossing van het constitutionele probleem was het overigens niet. De bedoeling van de grondwet is natuurlijk, dat vermogensstraffen exact door de rechter worden bepaald (wat de tribunaalrechter ook in de praktijk deed) en dat hij niet hele vermogens of breuken ervan zou mogen confisqueren. Ondanks het sputteren van mr. Kortenhorst²⁰ heeft men het systeem aanvaard: praktisch was iets anders niet goed mogelijk of men zou terwille van het opheffen van de strijd met de grondwet het hele systeem van door tribunalen op te leggen

vermogensstraffen hebben moeten omgooien met alle gevolgen van rechtsongelijkheid tussen al behandelde en nog te behandelen gevallen.

587

588

Het feit, dat de tribunaalrechtspraak niet als strafrechtspraak beschouwd werd, had nog een consequentie: van de door de tribunalen opgelegde maatregelen was geen gratie mogelijk, omdat de grondwet alleen spreekt van gratie van straffen. Voor de internering bestond het probleem niet, omdat er een regeling getroffen was (die hiervoor is behandeld), volgens welke een geïnterneerde eerder dan bij de door het tribunaal bepaalde termijn in vrijheid gesteld kon worden. De wenselijkheid daarvan weid ieder jaar beoordeeld. Ten aanzien van de verbeurdverklaring ontbrak een dergelijke regeling echter. Dat betekende, dat een eenmaal uitgesproken verbeurdverklaring niet geheel of gedeeltelijk ongedaan gemaakt kon worden, ook niet indien er zich na de uitspraak nieuwe feiten hadden voorgedaan, die de rechter niet had gekend, en die, als ze bekend geweest waren tot een andere uitspraak zouden hebben geleid. In een aantal gevallen bracht een eenmaal opgelegde en niet te veranderen verbeurdverklaring daarom een onaanvaardbare hardheid mee.

Pas in de laatste fase van de bijzondere rechtspleging is een oplossing voor dit probleem gevonden. In 1948 is in de Wet overhang bijzondere rechtspleging een bepaling opgenomen, die de minister van justitie in bijzondere gevallen de bevoegdheid verleende om na advies, uitgebracht door de gezamenlijke Hoge Autoriteiten, te bepalen, dat een verbeurdverklaring geheel of gedeeltelijk niet zal worden ten uitvoer gelegd en zelfs, dat in geval zij reeds ten uitvoer gelegd was een bepaald bedrag aan de betrokkene zou kunnen worden terug gegeven²¹. Dit laatste betekende, dat men dus op een eenmaal uitgesproken en zelfs al ten uitvoer gelegde verbeurdverklaring kon terugkomen.

Ik geef enkele voorbeelden van zulke „bijzondere gevallen”. Bij een uitspraak is een verbeurdverklaring opgelegd tot een bedrag van *f* 1500. Om dit bedrag te kunnen betalen moet het enige bezit van betrokkene, een onroerend pandje, worden verkocht. Daardoor zou hij tot pauperisme vervallen, zegt het ambtelijke advies aan de minister om de verbeurdverklaring tot *f* 500 terug te brengen: dat bedrag kan zonder verkoop van het huis worden opgebracht²². In een zeer vroeg stadium is aan een beschuldigde een verbeurdverklaring opgelegd van *f* 3500 wegens een vergrijp, dat later veel milder beoordeeld werd dan in het begin. Het bedrag wordt teruggebracht tot *f* 500²³.

Verlies van Nederlanderschap

Onze wet op het Nederlanderschap bevatte en bevat de bepaling, dat men het Nederlanderschap verliest door zich zonder verlof van de Kroon in vreemde krijgs- of staatsdienst te begeven²⁴. De bepaling bestaat zolang de wet in werking is, dat is sinds 1892. Zij is dus niet ontworpen met het oog op politieke delinquenten, die vrijwillig dienst genomen hebben bij de vijand. Zij geldt in beginsel voor iedereen, die zich in de dienst van welke vreemde mogendheid ook begeeft, vriend of vijand.

588

589

Met het oog op deze algemene werking van de bepaling is tijdens de oorlog in Londen een regeling getroffen waardoor het Nederlanderschap behouden bleef bij het in dienst van een bondgenoot treden²⁵.

Na de bevrijding bleek dus, dat iedereen, die in Duitse krijgs- of staatsdienst geweest was en dat uiteraard zonder verlof van de Kroon had gedaan, zijn Nederlandse nationaliteit had verloren. Dat gold in die dagen ook voor de met zo'n man gehuwde vrouw. Om hoeveel mensen het precies ging, is nooit helemaal duidelijk geworden. Voor het verlies van het Nederlanderschap was immers geen uitspraak van een rechter nodig: het verviel automatisch door de indiensttreding. Op een ogenblik, dat het Nederlanderschap ergens een voorwaarde voor was, bedacht de betrokken autoriteit dan, dat dat Nederlanderschap was verloren gegaan. Dat kon bij voorbeeld voorkomen bij het opmaken van kiezerslijsten voor verkiezingen, maar ook bij het aanvragen van een paspoort.

In 1949 heeft de minister van justitie meegedeeld, dat wel 60.000 mensen het Nederlanderschap verloren hebben, 40.000 mannen, die in Duitse krijgs- of staatsdienst zijn geweest en 20.000 echtgenoten²⁶. Waarop die schatting berust is niet duidelijk. Later blijkt men een veel lager aantal aan te nemen. In 1959 schat het ministerie van justitie, dat 15000 a 16000 politieke delinquenten het Nederlanderschap verloren hebben²⁷.

Nu brengt in Duitse dienst treden wel verlies van Nederlanderschap mee, maar dat betekent niet dat daardoor de Duitse nationaliteit verkregen wordt. De vroegere wapendragers, die in Nederland terug gekomen waren na de oorlog, waren dus staatloos. Zij waren niet de enige categorie. Ook degenen, die tijdens de Spaanse burgeroorlog meegevochten hadden aan de kant van de republiek en die dus in tegenstelling tot de wapendragers tegen het fascisme gevochten hadden, waren door de algemene werking van artikel 7 van de Wet op het Nederlanderschap hun nationaliteit kwijt geraakt. Er

waren dus vele duizenden mensen in het land, die hier woonden en werkten, Nederlander van geboorte en van cultuur en taal waren, maar geen Nederlandse nationaliteit bezaten. Een dergelijke toestand is ongewenst. Zij kan alleen worden veranderd, indien de betrokkenen weer tot Nederlander genaturaliseerd worden. Dat is een nogal moeilijke procedure, die uitmondt in een door het parlement aan te nemen wet, waarin verklaard wordt dat met name aangeduide personen het Nederlanderschap verkrijgen.

Om aan deze situatie tegemoet te komen is in 1953 een wet aangenomen, die het voor vroegere Nederlanders mogelijk maakte door middel van een vereenvoudigde naturalisatieprocedure op verzoek het Nederlanderschap te verkrijgen²⁸.

589

590

In het jaar 1959 was op grond van die wet het Nederlanderschap weer aan 8300 personen verleend²⁹.

Paspoorten en jachtakten

De politieke delinquenten zijn niet alleen door de bijzondere rechtspleging zelf getroffen, maar velen onder hen trof de regeling omtrent het verlies van Nederlanderschap. Daarnaast zijn er ook nadat zij in vrijheid gesteld waren administratieve maatregelen op hen van toepassing geweest, die hun het leven bemoeilijkten.

In de dagen na de oorlog werd het afgeven van een paspoort beschouwd als een gunst, door de regering aan Nederlanders te verlenen. Men vond het dus wenselijk om terughoudend te zijn met het verlenen van paspoorten aan politieke delinquenten. De minister van buitenlandse zaken, onder wie het verlenen van paspoorten ressorteert, gaf in 1946 een instructie aan de commissarissen der koningin, die namens hem met het feitelijk uitgeven van paspoorten belast zijn³⁰. Hij schreef daarin, dat geen pas moest worden uitgegeven aan veroordeelde politieke delinquenten, wier straf nog niet ten volle ten uitvoer gelegd was, d.w.z. die voorwaardelijk in vrijheid waren gesteld terwijl de termijn van de volle veroordeling nog niet was afgelopen. Hetzelfde gold voor voorwaardelijk veroordeelden gedurende de loop van de proeftijd. Dat waren tenminste objectieve criteria. Zij waren aan de hand van gerechtelijke stukken te verifiëren. Merkwaardig was evenwel, dat ook als categorie aan wie geen pas moest worden gegeven voorkwam: „meisjes en vrouwen, die zich gedurende de bezetting bij herhaling hebben misdragen door omgang met leden der bezettende macht”. Of dat het geval was, mocht blijkbaar zonder rechterlijke uitspraak door de uitgevende autoriteiten worden vastgesteld.

In bijzondere gevallen won de minister van buitenlandse zaken het advies van justitie in. De beroemde dirigent Willem Mengelberg, die in de bezetting voor de Rijkscommissaris was opgetreden, vroeg vanuit zijn verblijfplaats in Zwitserland een pas aan. De minister van justitie adviseert eerst afwijzend³¹, maar laat zijn bezwaren vallen als blijkt, dat Mengelberg van plan is in Zwitserland te blijven wonen en de pas nodig heeft voor een verblijfsvergunning³².

Nederlanders, die in het buitenland wonen en geen middel van bestaan meer hebben, kunnen zich in het algemeen tot de Nederlandse vertegenwoordigers in het buitenland wenden. Die verlenen dan hulp, veelal in de vorm van een voorschot.

590

591

De wapendragers, die niet naar Nederland terug kwamen, bleven van deze hulp uiteraard verstoken, omdat zij geen Nederlanders meer waren. Maar ook degenen, die weliswaar in de oorlog aan Duitse kant gestaan hadden maar niet in Duitse krijgsdienst waren geweest en die uit voorzichtigheid maar liever in het buitenland gebleven waren, werden van diplomatieke hulp uitgesloten. Die werd alleen verleend aan mensen, die een geldig paspoort hadden, en mensen tegen wie een vervolging liep kregen geen paspoort³³.

Met de jachtakten ging het net als met de paspoorten. Ook hier betrof het slechts een deel van de politieke delinquenten. Voor de meeste mensen is een jachtakte een niet erg reële zaak. Voor plattelanders is het jagen (en daarvoor heeft men volgens de Jachtwet een jachtakte nodig) een normale zaak. Wie niet mag jagen voelt zich een tweede-rangsburger, net als degeen, die niet kan reizen, omdat hij geen pas krijgt. De minister van landbouw en voedselvoorziening, die toen de Jachtwet uitvoerde, stuurt een circulaire aan de hoofden van plaatselijke politie, waarin hij meedeelt, dat geen jachtakten mogen worden verleend in geval van lidmaatschap van N.S.B., Germaanse S.S. of W.A. De vraag, of dat het geval was, wordt ter beoordeling overgelaten aan de politiefunctionarissen. Justitie stelt voor een meer formeel criterium in te voeren: oplegging van een straf of maatregel bij onherroepelijke uitspraak³⁴.

Ik weet niet, hoe het met de jachtakten is afgelopen, het is ook niet belangrijk meer. Maar één ding is duidelijk: toen in het najaar 1946 de „lichte gevallen” weer uit de kampen te voorschijn kwamen, gingen sommigen hunner paspoorten aanvragen en jachtakten. De administratie had kennelijk niet veel zin op deze punten reeds in 1946 een streep onder hef politieke vergrijp te zetten. Men kon niet helemaal vergeten, dat ook ten aanzien van deze, weer in de maatschappij terug gekeerde mensen, gezegd

was, dat voor hen geen plaats meer was in Nederland.

Er deden zich echter meer algemene problemen voor bij de terugkeer van de gedetineerden in de maatschappij dan deze toch tamelijk uitzonderlijke gevallen van paspoorten en jachtakten.

Huisvestingsproblemen

Er had tijdens de bezetting een nogal omvangrijke binnenlandse migratie plaats gevonden. Onderduikers hadden hun woning verlaten, inwoners uit de kuststrook en uit gevechtsgebieden als Noord-Limburg en Arnhem waren geëvacueerd. Daar kwam bij, dat velen uit Duitsland terugkeerden, hetzij omdat zij daar gevangen hadden gezeten, hetzij omdat zij er te werk gesteld waren geweest. Zij allen hoopten, dat de bevrijding weer een stabilisatie van hun domicilie zou brengen. Zij hadden behoefte aan woonruimte. Hun oorspronkelijke woning was niet altijd meer beschikbaar. Oorlogshandelingen hadden in verschillende delen van het land verwoestingen aangericht. Door de Duitsers gevorderde ruimte bleek ook na de bevrijding nog in gebruik bij geallieerde militairen. Jonge gezinnen wilden woonruimte.

591

592

In deze periode van dringende behoefte aan woningen viel de arrestatie van de politieke delinquenten. Hun woningen lieten zij achter met wat zich erin bevond. Het is begrijpelijk, dat de gemeenten deze woningen van mensen, voor wie geen plaats meer in Nederland was, uitgaven in de eerste plaats aan oorlogsslachtoffers: aan opgedoken verzetsstrijders en Joden, en teruggekeerde gevangenen. Het bracht enige verlichting in het woningvraagstuk.

Het vraagstuk kwam echter in zijn volle scherppte weer aan de orde, toen de politieke delinquenten (en dus allereerst de lichte gevallen onder hen) weer uit de kampen in de maatschappij terug keerden. Dat gebeurde in de loop van het jaar 1946, in de tweede helft van dat jaar door de buitenvervolginstellingscampagne van minister van Maarseveen in grote omvang. Uiteraard trokken de in vrijheid gestelden terug naar hun vroegere woonplaats. En daar bleek dan hun woning bezet, terwijl er geen andere woning voor hen beschikbaar was. „Geen enkele gemeente was erop gesteld”, schrijft de directeur van de Gemeentelijke dienst voor Sociale Zaken van Amsterdam³⁵, „voor de in vrijheid gestelde gedetineerden en de gezinnen van hen, die voorlopig nog gedetineerd bleven, woningen beschikbaar te stellen.” De directeur van de Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon in den Haag wist met dit probleem evenmin raad als zijn

Amsterdamse collega. Hij schrijft in arren moede naar het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging en vraagt, of men niet kan bevorderen, dat alleen vrijgelaten wordt, indien tevoren is vastgesteld, dat ervoor de vrijgelatenen woonruimte in hun woonplaats beschikbaar is. Natuurlijk antwoordt de directeur-generaal, dat het niet mogelijk is „de invrijheidstelling geheel te doen afhangen van de vraag, of zij na hun invrijheidstelling over woonruimte zullen beschikken”³⁶.

Maar daarmee is het probleem niet opgelost. Ook de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten dringt aan op een oplossing van het probleem. Die wordt dan daarin gevonden, dat voor de opvang van vrijgelaten politieke delinquenten tehuizen worden ingericht. Het directoraat-generaal speelt daar een actieve rol bij. Als in augustus 1946 de burgemeester van Amsterdam een telegram stuurt, omdat hij ziet aankomen, dat de vrijlatingscampagne van de minister, die in de pers en voor de radio was aangekondigd, het huisvestingsprobleem nog moeilijker zal maken, wordt door het directoraat-generaal besloten de chefs van de afdelingen opsporing, kampen en reclassering naar Amsterdam te zenden om te trachten daar de beschikking te krijgen over het bakkersgezellenhuis³⁷.

592

593

Even moeilijk lag de terugkeer van winkeliers uit het kamp. Hun winkel was bezet door iemand, die als beheerder was aangesteld door het Beheersinstituut. Vaak was die beheerder een verzetsman, die in de oorlog zijn eigen existentie was kwijt geraakt en die na de bevrijding op deze wijze weer op de been geholpen was. Dergelijke oorlogsslachtoffers terwille van een terugkomende N.S.B.-er weer op straat te zetten zou ongewenste emoties oproepen, niet alleen bij de betrokken beheerder maar ook bij de buurt. Het vraagstuk is in de ministerraad behandeld. Besloten werd, dat dergelijke winkels ten behoeve van de huidige gebruikers gevorderd mogen worden „mits dit geschiedt op grond van het algemeen belang”. Nu is de vraag, of meneer A dan wel meneer B de slagerswinkel in de Kinkerstraat mag drijven nauwelijks een vraag van algemeen belang en dus geeft de ministerraad een uitbreidende interpretatie van dat begrip. „In gevallen, waar het huurbescher-mingsbesluit niet toepasselijk is, kan onder algemeen belang onder zekere omstandigheden ook gebracht worden de afweging van de belangen van partijen.”³⁸

Het is in de gegeven omstandigheden niet gemakkelijk geweest de getroffen noodmaatregelen weer tot een normale toestand terug te brengen. „Misschien bestaat er ook nu nog wel hier en daar een opvangtehuis voor vrijgelaten politieke delinquenten”, schrijft de Amsterdamse directeur van

sociale zaken in december 1949.

Meubels

Bij arrestatie bleven met de woning van de gearresteerde ook de meubels achter. Deze kwamen van rechtswege onder beheer te staan. In feite ging het Beheersinstituut geen beheer voeren, maar werden deze meubels ter beschikking gesteld van oorlogsslachtoffers, die tengevolge van de oorlog hun bezit waren kwijt geraakt, zoals de inwoners van Arnhem, wier meubels na hun evacuatie systematisch door de Duitsers waren geroofd³⁹ en de Joden, wier meubels „gepulsd” waren. Vaak werden de meubels met de woning ter beschikking gesteld. In de opslagplaatsen van het Beheersinstituut bleven tenslotte maar weinig meubels over om te beheren.

593

594

Natuurlijk wilden de vrijgelaten delinquenten hun meubels terug hebben. Het is nu, in 1977, nauwelijks voor te stellen, maar in de eerste jaren na de oorlog was er geen meubelstuk in een winkel te krijgen. Precies als met de woningen stonden hier de belangen van oorlogsslachtoffers en delinquenten tegenover elkaar. De oplossing, die men gevonden heeft, was, zoals te verwachten viel, niet in het voordeel van de politieke delinquenten.

Mr. Zaaijer had het belangenconflict zien aankomen. Hij wilde voorkomen, dat de oorlogsslachtoffers gedwongen zouden worden de meubels, die zij in gebruik hadden, weer aan de N.S.B.- eigenaars af te staan. Hij liet dus bij iedere buitenvervolginstelling een verklaring tekenen, dat de betrokkenen afstand deed van in beslag genomen meubels. Door die verklaring verloor de gedetineerde zijn recht om te reclameren, dat zijn meubels verdwenen waren. Hij tekende uiteraard de verklaring, omdat hij terecht vreesde zonder die verklaring niet in vrijheid gesteld te zullen worden³⁹.

In mei 1946 heeft de regering de zaak radicaal tot een einde gebracht. Bij een beschikking van de ministers van justitie en van financiën werden alle goederen, die aan oorlogsslachtoffers zijn uitgereikt ten behoeve van die slachtoffers gevorderd. Een tweede beschikking vorderde alle meubilair, dat zich nog in opslagplaatsen bevond ten behoeve van de Stichting Politieke Delinquenten, die zorg moest dragen die goederen over de in vrijheid gestelde delinquenten te verdelen⁴⁰. De ex-gedetineerden krijgen eenzelfde recht op vergoeding voor hun verloren gegane meubels als oorlogsslachtoffers gekregen hebben.⁴⁰

De Stichting Toezicht Politieke Delinquenten

Op 20 september 1945 werd de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten opgericht. Zij wilde de materiële en geestelijke verpaupering van duizenden Nederlandse gezinnen voorkomen ⁴¹. Onder zeer moeilijke omstandigheden heeft de Stichting haar werk gedaan. Zij trad als reclasseringsinstelling op en oefende toezicht uit op voorwaardelijk buiten vervolging gestelden en veroordeelden. Het hoogste aantal gevallen onder toezicht moet 50.000 geweest zijn⁴². In 1949 liep het aantal snel terug en wel van nog 30.648 op 1 januari van dat jaar tot 9791 op 1 januari 1950 ⁴³.

De Stichting heeft de vrijgelatenen geholpen met alle voorkomende sociale problemen: gezinsproblemen, huisvesting, werk. Zij heeft daarbij nauw met de overheid samen gewerkt. En zij heeft de belangen van haar cliënten bij de overheid met overtuiging bepleit. Daarbij werd zij geremd doordat de vereenzelviging van de N.S.B.-er met de vijand niet van de ene op de andere dag verdwenen was en kon verdwijnen. „Door de onafzienbare noden, waartegenover onze maatschappelijke werkers en toezichthouders kwamen te staan, dreigde latent het gevaar, dat men uit het oog ging verliezen, op hoe ernstige wijze te veel Nederlanders steun hebben verleend aan de aanranding van onze rechtsorde.” ⁴⁴ Dit gevaar is nooit acuut geworden.

594

595

Ik vermeldde al, dat de Stichting is ingeschakeld bij de verdeling van de nog aanwezige meubels in de opslagplaatsen. De overheid heeft veel vaker van de hulp van de Stichting gebruik gemaakt. Toen de eerste vrijlatingsgolf in oktober 1946 voorbij was, waren de parketten in staat de Stichting opgave te doen toekomen van de gedetineerden, die in vrijheid zouden worden gesteld. De Stichting kon dan met het gemeentebestuur in overleg treden over de sociale opvang van de betrokkenen, in het bijzonder over de mogelijkheden tot huisvesting.⁴⁵

Op 1 november 1949 vinden wij het bericht, dat van alle onder toezicht van de Stichting staande ex-gedetineerden er slechts 200 (intellectuelen) zonder werk zijn⁴⁶. De regering heeft daar het hare toe bijgedragen door in de periode van de vrijlatingscampagne van minister van Maarseveen te besluiten, dat politieke delinquenten in bescheiden functies en op arbeidscontract in overheidsdienst werkzaam moeten kunnen zijn ⁴⁷.

In het geciteerde artikel in Toezicht zegt de directeur van de Stichting, mr. J. Le Poole: „Ik geloof te mogen zeggen, dat op enkele uitzonderingen

na de grote stroom der vrijgelatenen een plaats, althans een bestaan in de samenleving heeft gevonden. De materiële problemen zijn, voor zover redelijkerwijs oplosbaar, ruwweg tot een oplossing gebracht.”⁴⁸

Dat de geestelijke problemen daarmee niet uit de wereld geholpen zijn, valt niet te verwonderen. Maar dat is niet meer een vraagstuk van de rechtspleging, waar dit boek over gaat.

Noten 595

1. brief van 11 november 1945, AR 179a, 343.32.008.5.
2. rijksbegroting 1947 hoofdstuk IV, bijl. Hand. Tweede Kamer 1946-1947 no. 2300, stuk 7 pag. 25, van 1 november 1946.
rijksbegroting 1948 hoofdstuk IV, bijl. Hand. Eerste Kamer 1947-1948 no. 600, stuk 57 pag. 3.
3. prof. mr. J.M. van Bemmelen, De bijzondere rechtspleging, Ned. Juristenblad 1947 pag. 17.
4. Hand. Tweede Kamer 1947 pag. 1251.
5. Als⁴ pag. 1291.
6. artt. 8 en 9 B.B.S. en artt. 4 en 5 Tribunaalbesluit.
7. art 11 Besluit politieke delinquenten 1945.
8. deze cijfers zijn ontleend aan: mr. J.D. van den Berg, Herstel in rechten van politieke delinquenten, Zwolle 1949.
9. 1 maart 1958.
10. voorbeelden ontleend aan adviezen aan minister dd. 8 december 1948 IA 84997, 7 december 1948 IA 80862, 31 oktober 1947 IA 45775.
11. nota hoofd afd. Publiek recht aan Secretaris-generaal van 3 december 1956 no. 418.
12. nota hoofd 2e afdeling aan Secretaris-Generaal van 18 oktober 1455 no. 4 2.4.
13. beslissing minister onder nota hoofd 2e afdeling aan Secretaris-Generaal van 28 november 1955 no. 604.
14. artt. 6-8 Tribunaalbesluit.
15. artikel 167 Grondwet.
16. 11. A. Amsterdam 27 november 1447. D 1035A.
17. mededeling op vergadering van presidenten van tribunalen van 26 juni 1946 en brief DGBR 1484 I van 16 juli 1446 aan presidenten van tribunalen.
18. verslag vergadering procureurs-fiscaal van 14 november 1947.
19. art. IV, 5 Wet nadere voorzieningen met betrekking tot de bijzondere rechtspleging van 27 juni 144 7. Stb. 11 206.
20. Hand. Twee Kamer 1947 pag. 1278.
21. artikel 8 Wet overgang bijzondere rechtspleging, Stb. 1 186.
22. advies van 23 juli 1449.
23. advies van 24 augustus 1949.
24. artikel 7. eerste lid 4c.
25. K.B. van 4 oktober 1944. Stb. E 127.
26. bericht in Algemeen Handelsblad van 7 april 1944.

27. nota van hoofd hoofdafdeling Publiekrecht aan Secretaris-Generaal van 21 januari 1959.
28. wet wegneming staatloosheid van 30 juli 1953, Stb. 363.
29. nota van hoofd hoofdafdeling Publiekrecht aan Secretaris-Generaal van 21 januari 1959.
30. circulaire van 13 juli 1946, dir. adm. zaken 48537.
31. brief aan minister Buitenlandse Zaken van 15 oktober 1946, IA 33965.
32. brief aan minister Buitenlandse Zaken van 27 november 1946, IA 53198.
33. brief aan minister Buitenlandse Zaken van 17 februari 1948, 66377.
34. brief aan minister Landbouw en Voedselvoorziening van 12 september 1946, IB 50309.
35. slotnummer Toezicht, december 1949, pag. 139.
36. brief DGBR van 31 mei 1946, 1 13903, aan directeur Dienst Maatschappelijk Hulpbetoon den Haag.
37. verslag vergadering hoofden afdelingen en diensten DGBR van 24 augustus 1946.
38. notulen vergadering van 3 februari 1947, pag. 10 punt 8.
39. verslag vergadering van procureurs-fiscaal van 11 december 1945. vragen van het lid van de Tweede Kamer mr. J.J.R. Schmal en het antwoord van minister Kolfshoten Aanh. Hand. Tweede Kamer 1945-1946 pag. 43.
40. beschikkingen van 6 mei 1946, ministerie van justitie 6e afd. nos. 1115A en 1115B, Ned. Staatscourant van 23 mei 1946 no. 101.
40a notulen ministerraad van 6 november 1945, pag. 4 punt 18.
41. formule van mr. J. Le Poole in Toezicht, december 1949, pag. 102.
42. De Nieuwe Dag 1 november 1949.
43. brief van Stichting Toezicht Politieke Delinquenten aan minister van justitie van 23 december 1948, 4/3058.
44. mr. J. Le Poole in Toezicht, december 1949, pag. 103.
45. brief DGBR, 1B 7295 van 19 november 1946 aan minister Binnenlandse Zaken.
46. De Nieuwe Dag 1 november 1949.
47. notulen ministerraad 14 oktober 1946, pag. 9 punt 7.
48. pag. 104.

Hoofdstuk XIX. De liquidatie van de bijzondere rechtspleging

Inleiding

Ik heb in hoofdstuk VII bericht, hoe minister van Maarseveen zich in 1946 het verloop van de bijzondere rechtspleging in de volgende jaren voorstelde. Hij wilde eerst, nog in 1946, het aantal gedetineerden drastisch verminderen door buitenvervolginstelling en invrijheidstelling van de lichte gevallen. Dat is gebeurd, zoals wij gezien hebben. In het jaar 1947 wilde hij de rechtspleging stimuleren en betere garanties scheppen voor handhaving van de mensenrechten. Daartoe waren wettelijke bepalingen nodig. Die zijn te vinden in de Wet nadere voorzieningen bijzondere rechtspleging, die in hoofdstuk VII beschreven is. Tenslotte stelde hij zich voor, dat in het jaar 1948 de bijzondere rechtspleging geliquideerd zou moeten worden. Dat is niet helemaal gelukt. Men kon niet met één slag de opsporing stopzetten, de kampen ontruimen en de berechting laten ophouden. Als de opsporing gereed was met het nazoeken van alle nog te behandelen zaken, zou de rechtspraak nog een poosje moeten doorgaan met de berechting. De kampen zouden geleidelijk leeg lopen naar mate de gedetineerden berecht werden en tot gevangenisstraf zouden worden veroordeeld: zij zouden dan immers in inrichtingen van het gevangeniswezen worden opgenomen. Kortom: de liquidatie van het gehele apparaat van opsporing, detentie en berechting zou met een zekere geleidelijkheid moeten geschieden tot op het moment, dat het resterende werk aan de normale justitie-organen zou kunnen worden overgedragen zonder dat dat tot desorganisatie van die organen zou leiden.

De liquidatie van de Politieke Recherche Afdelingen zou dus in een tempo moeten geschieden, dat verschillend was van dat van de liquidatie van de kampen en nog weer verschillend van de overdracht van de rechtspraak aan de gewone rechter. Ik zal dus de lotgevallen van deze drie onderdelen van het apparaat van de bijzondere rechtspleging afzonderlijk beschrijven.

Dat het plan van minister van Maarseveen voor een belangrijk deel gelukt is, kan men aflezen uit de begrotingscijfers, die voor de dienst van de bijzondere rechtspleging zijn uitgetrokken.

597

598

Voor het jaar 1947 bedroeg de totale begroting voor het ministerie van justitie f 192.825.243. In dit bedrag was begrepen voor de buitengewone dienst van bijzondere rechtspleging een bedrag van f 86.332.310. Dat betekent, dat ongeveer 45% van de voor justitie beschikbare middelen

moesten worden gebruikt voor de bijzondere rechts-pleging.

Voor 1948 wordt nog maar f 22.062.300 geraamd en dat bedrag vermindert dan tot 3.400.010 voor 1949 en f 1.556.900 voor 1950. In 1952 is het restant ook in de begroting geheel aan de gewone dienst overgedragen.

De afwikkeling van de opsporing

Op 1 juni 1945 had het Militair Gezag op tal van plaatsen politieke opsporingsdiensten (POD-en) ingesteld, in totaal 100. Met het verdwijnen van het Militair Gezag en het opheffen van de bijzondere staat van beleg zijn deze diensten door justitie overgenomen. Zij zijn als politieke recherche-afdelingen (PRA-en) zelfstandig blijven bestaan en niet in de gewone politie geïncorporeerd. Men wilde deze, die na de zuivering opnieuw in opbouw was, niet belasten met een zeer dynamische en tijdelijke dienst. Wel waren veel, politiemensen bij de PRA-en gedetacheerd. Na overneming door justitie stonden alle afdelingen onder leiding van deskundige politiemensen. Van de 100 PODen van het Militair Gezag waren op 1 april 1946 nog 62 PRA-en over en op 1 oktober 1946 nog 41¹. In de loop van 1946 en 1947 zakt het aantal dan tot 34. Van deze 34 hebben op 1 januari 1948 er 29 hun taak volbracht. De resterende worden met ingang van die datum geïncorporeerd in de gemeentepolitie². Er blijft dan per ressort van een bijzonder gerechtshof één PRA over ter beschikking van de procureur-fiscaal.

Helemaal zonder stimulans van bovenaf is die vermindering van het aantal PRA-en niet gegaan. De directeur-generaal kreeg uit de rapporten van de opsporingsorganen omtrent de nog te bewerken aantallen dossiers kennelijk de indruk, dat er geen eind aan de opsporing te zien was en dus ook niet aan de berechting, die immers van de afwerking van de zaken door de politie afhankelijk was. Hij gaf aan het hoofd van de algemene inspectie de opdracht „een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid op organisatorisch en administratief gebied bij de PRA-en tot verdere bezuiniging te komen, eventueel mede door het toepassen van efficiënter werkmethoden.”³ De algemeen-inspecteur bericht al gauw, dat er nog 200.000 dossiers bij de gezamenlijke PRA-en te bewerken zijn. Niemand weet, wat voor gewicht die dossiers hebben. Hij beveelt een schifting aan. Met de procureurs-fiscaal ware te overleggen, of niet bepaalde zaken verder wegens gebrek aan belang niet voor gesloten kunnen worden verklaard.⁴

598

599

Dat voorstel wordt gevolgd. Het blijkt, dat er dossiers gevormd zijn op klachten, die in 1947 van geen betekenis meer worden geacht, b.v. over lidmaatschap van het Nederlands Arbeidsfront, van de Kultuurkamer, van de Artsenkamer. Wanneer daar geen bestuurslidmaatschap bijkomt of een andere functie binnen het kader van de nationaal-socialistische organisaties, moet niet alleen van vervolging worden afgezien maar ook van nader onderzoek ter zake. Er moeten geen processen-verbaal meer worden gemaakt en geen dossiers meer aan de parketten worden gezonden over dergelijke zaken⁵.

Het aantal dossiers vermindert drastisch, maar zelfs na deze uitdunning lijkt het resterende aantal voldoende voor nog jaren werk. Op 2 september 1947 bericht de algemeen-inspecteur weer aan zijn chef de directeur-generaal over deze zaak. Er zij nu, schrijft hij, nog 70411 dossiers te verwerken. Daarvan zijn er 2068, die gedetineerde verdachten betreffen. En hij vraagt zich af, of die 68000 dossiers van niet-gedetineerden inderdaad zo belangrijk zijn, dat die nog moeten worden afgewerkt⁶. Wat voor maatregelen er toen getroffen zijn, is uit de archieven niet meer na te gaan, maar het resultaat is wel geweest, dat tegen 1 januari 1948 29 afdelingen alle dossiers, die nog gemaakt moesten worden, hadden afgewerkt en konden worden opgeheven.⁷ De rest wordt ingedeeld bij gemeentelijke politiecorpsen.

Wij hebben bij de behandeling van de rechtspraak gezien, dat de berechting van economische collaborateurs en van oorlogsmisdadigers pas laat, in de loop van 1947, op gang gekomen is. Dat werd voornamelijk veroorzaakt door het feit, dat men op beide gebieden over te weinig achtergrondinformatie beschikte. Het is dus begrijpelijk, dat de PRAC-en, die zich met economische collaboratie bezig hielden, en de sub-commissies oorlogsmisdrijven bestaande uit specialisten op dat gebied, nog enige tijd bleven voortbestaan: de eerste als zelfstandige eenheden, de tweede onder leiding van de plaatselijke hoofd commissarissen⁸. In juli 1948 worden tenslotte de PRAC-en als zelfstandige eenheid opgeheven. Het resterende werk wordt overgedragen aan de gewone politie⁹. Op dat moment waren de tribunalen, zoals wij zullen zien, juist opgeheven, maar functioneerden de bijzondere gerechtshoven nog volledig.

599

600

De afwikkeling van de bewarings- en interneringskampen

Toen op 1 januari 1946 het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging ging werken, nam het van het Militair Gezag 101 kampen over. Dat waren alle kampen voor onveroordeelden, bewaringskampen Er

liep tussen de gedetineerden misschien een enkele rond, die door ven* tribunaal tot internering veroordeeld was. Het zou tot eind 1946 duren voordat voor die categorie eigen kampen tot stand kwamen.

Door buitenvervolginstelling en invrijheidstelling daalde het aantal gedetineerden gestaag, zij het niet zo snel als de ministers wel wilden. Toch zag men kans om tussen 1 januari en 1 mei 1946 15 kampen te ontruimen¹⁰. Vooral door de vrijlatingscampagne van de lichte gevallen slonk het aantal gedetineerden sterk en met het aantal gedetineerden ook het aantal kampen. Eind maart 1947 zijn er van de aanvankelijke 101 nog slechts 49 over¹¹, eind april 1948 nog maar 19¹². Er worden in de daaropvolgende maanden nog vijf kampen opgeheven en de resterende vijftien worden per 1 juli 1948 in beheer genomen door de afdeling gevangeniswezen van het ministerie van justitie¹³.

In die resterende kampen zitten nog enkele duizenden onveroordeelden: op 28 februari 1949 nog 1969¹⁴, en tot internering door de tribunalen veroordeelden.

Intussen liep het aantal politiek veroordeelden, dat na veroordeling door de bijzondere gerechtshoven in gevangenissen terecht kwam, in de jaren 1947-1949 omhoog, om daarna te dalen.

Aantal politieke gevangenen in gevangenissen, huizen van bewaring en rijkswerkenrichtingen

1947	279
1948	4807
1949	479
1950	325
1951	145
1952	105
1953	79
1954	64
1955	471
1956	37
1957	27
1958	18
1959	12
1960	60

Het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging heelt nu op 1 januari 1948 de leiding van de politieke recherche-afdelingen overgedragen en op 1 juli 1948 het beheer over de kampen.

600

601

Daarmee krimpen de werkzaamheden in tot het administratieve hulpverlening aan de rechtspraak en tot de afwikkeling van kampen en opsporing. Op 1 januari 1949 wordt het directoraat-generaal opgeheven en

omgezet in een afwikkelingsbureau bij het ministerie van justitie.

De overgang van de rechtspraak naar de gewone rechter

Overdracht van de opsporing aan de gewone politie en van het beheer van de kampen aan de gewone gevangenisadministratie is een betrekkelijk gemakkelijk te verwezenlijken zaak. Wanneer het besluit daartoe binnen de regering genomen is, moet alleen nog de tenuitvoerlegging worden bevolen. Besluit en tenuitvoerlegging geschieden door dezelfde organen. Ten aanzien van de gevangenen is dat de minister van justitie en ten aanzien van de politie is dat de minister van justitie samen met zijn ambtgenoot van binnenlandse zaken, onder wie de gemeente-politie ressorteert.

Veel minder gemakkelijk is het om de bij een rechterlijk college aanhangige of nog aanhangig te maken zaken over te dragen aan de gewone rechterlijke macht. Een eenvoudig bevel van een minister is daartoe niet voldoende. Ik heb hiervoor herhaaldelijk de aandacht gevestigd op de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht. Zij gehoorzaamt niet aan opdrachten van de administratie, zij kent maar één meerdere: de wet. De wet nu had de bevoegdheid om zaken van politieke delinquenten te berechten gelegd in de handen van de bijzondere rechtspleging: van de Bijzondere Raad van Cassatie, van de bijzondere gerechtshoven en van de tribunalen. Zolang de wet niet anders bepaalde bleven zij bevoegd die zaken te behandelen en — wat erger was - bleven de colleges van de gewone rechterlijke macht onbevoegd tot behandeling ervan. Toch was het nodig om op een gegeven ogenblik de resterende zaken over te dragen aan de gewone rechterlijke macht. Men kon immers moeilijk volledig bemande bijzondere gerechtshoven en tribunalen laten bestaan om druppelsgewijs de zaken tot de allerlaatste toe te behandelen. De leden van de colleges waren bovendien benoemd voor de duur van de instandhouding van het college, waarin zij benoemd waren. Dat was een regel, die uit de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht voortvloeide. Een geleidelijk ontslag voor deze leden naar gelang het aantal te behandelen zaken verminderde was dus niet mogelijk.

Er zat dus niets anders op dan de overgang van de bijzondere rechtspleging naar de gewone rechterlijke macht bij de wet te regelen.

601

602

Minister van Maarseveen had dit al ingezien, toen hij in 1946 zijn plan voor de afloop van de bijzondere rechtspleging op gesteld had: in 1946 belangrijke vermindering van het aantal gedetineerden, in 1947 versnelling van de rechtspraak en verbetering van de rechtswaarborgen voor de verdachten en tenslotte in 1948 overdracht van de resterende zaken aan de

gewone rechter. In het najaar 1946 legde hij zijn plan tot buitenvervolginstelling en invrijheidstelling ten uitvoer, in 1947 bracht hij de Wet nadere voorzieningen bijzondere rechtspleging in het staatsblad (Stb. H 206). Voordat die wet op 27 juni 1947 van kracht werd had hij op 15 maart 1947 al een commissie geïnstalleerd om een wet voor de overgang van de bijzondere rechtspleging te ontwerpen. Dat is geworden de Wet overgang bijzondere rechtspleging van 13 mei 1948 (Stb. 1 18b).

In artikel 1 van die wet wordt bepaald, dat de bijzondere gerechtshoven worden opgeheven op een nader door de Kroon te bepalen tijdstip, voor ieder hof afzonderlijk vast te stellen. De rechtsmacht wordt dan overgedragen aan de rechtbanken binnen het ressort van het hof en daartoe worden bij de arrondissementsrechtbanken bijzondere strafkamers ingesteld, waarvan de leden door de Kroon worden aangewezen. Dit laatste is zo bepaald om het mogelijk te maken bepaalde raadsheren in een bijzonder gerechtshof ook nog als lid van de bijzondere strafkamer te doen meewerken aan de afwikkeling van de politieke zaken, en bovendien om te vermijden, dat in de bijzondere strafkamers rechters zouden worden benoemd, wier oorlogsverleden aanleiding tot kritiek zou kunnen geven. De lezer van dit moment herinnert zich, dat de zaak tegen Pieter Menton op grond van deze wetsbepaling behandeld is door de bijzondere strafkamer van de arrondissements-rechtbank te Amsterdam.

Door de overdracht van de zaken aan de rechtbanken gaat niet de normale procedure in volle omvang werken. Hoger beroep blijft, als bij de bijzondere rechtspleging, uitgesloten. Wel is cassatie mogelijk met, als bij de bijzondere rechtspleging, bezwaar tegen de strafmaat, die is toegepast.

Deze cassatie wordt behandeld door de Bijzondere Raad van Cassatie, zolang die nog bestaat, en daarna door de Hoge Raad der Nederlanden. Ook de Bijzondere Raad van Cassatie wordt opgeheven op een door de Kroon te bepalen tijdstip.

De wet treedt in werking op 19 mei 1948. Aanvankelijk dacht minister van Maarseveen erover om althans de hoven in Arnhem, den Bosch en Leeuwarden nog in het jaar 1948 op te heffen¹⁵. Hij werd evenwel op 7 augustus opgevolgd door minister Wijers. Deze volgde zijn gedachtegang maar voegde daaraan toe, dat hij opheffing van de hoven in den Haag en Amsterdam, die het grootste aantal zaken hadden, niet voor 1 april 1949 mogelijk achtte¹⁶.

602

603

Intussen bleek, dat weliswaar het aantal te verwerken zaken afnam, maar dat het gewicht van de nog te behandelen zaken

groot was. Wij hebben gezien, dat juist moeilijke zaken als die tegen Duitse oorlogsmisdadigers, mensenjagers, economische collaborateurs vaak eerst in de loop van de jaren 1948 en 1949 konden worden behandeld. Men beschikte tevoren dikwijls niet over voldoende bewijsmateriaal en historische achtergrond-informatie om een vervolging op te baseren. Het was dus niet te verwonderen, dat dit aanvankelijke plan niet kon worden uitgevoerd. Het was ook geen ramp. Het was beter de nog af te handelen belangrijke zaken door de bijzondere gerechtshoven te laten berechten, die nu eenmaal een grote ervaring met deze rechtspraak hadden opgedaan.

De bijzondere gerechtshoven in Arnhem, den Bosch en Leeuwarden zijn dan ook in de loop van 1949 pas opgeheven, die in Amsterdam en den Haag pas in de loop van 1950.

Uiteraard moest de Bijzondere Raad van Cassatie langer blijven functioneren. Hij had nog de beroepen af te werken, die ingesteld waren tegen de in 1948, 1949 en 1950 gewezen sententies der bijzondere gerechtshoven. Het werk bij de Raad liep dus ook na opheffing van de bijzondere gerechtshoven nog enige tijd gewoon door. Pas met ingang van 1 januari 1952 werd de rechtsmacht van de Bijzondere Raad aan de Hoge Raad der Nederlanden overgedragen.

In de commissie, die de Wet overgang bijzondere rechtspleging moest voorbereiden bestond een sterke stroming om de gehele tribunaalrechtspraak op een bepaalde datum te beëindigen zonder dat een overgangsregeling voor de nog te berechten zaken naar een van de gewone gerechten werd voorzien. Men meende, dat de tribunaalrechtspraak, in het bijzonder door de deelneming van leken eraan, zo een bijzonder karakter had gedragen, dat overdracht aan een gewoon gerecht zonder deelneming van leken tot een totaal ander soort rechtspraak zou leiden. Bovendien waren er in 1948 niet veel zaken meer te behandelen voor de tribunaalrechten.

De minister heeft deze stroming niet gevolgd. Hij was — en op zichzelf terecht — bang, dat wanneer zich nog eens iemand zou aandienen, die niet voor een bijzondere strafkamer zou kunnen worden vervolgd omdat hij alleen maar lid van de N.S.B. geweest was en daarin misschien een belangrijke functie had bekleed, die betrokkene bij gebreke van bevoegde instantie vrijuit zou gaan. Helemaal denkbeeldig was dit niet, omdat in 1948 nog op gezette tijden mensen uit Duitsland naar Nederland terug kwamen, die op dulle dinsdag of in de periode van de bevrijding in dat land een goed heenkomen hadden gezocht. Het leek de minister politiek weinig aantrekkelijk in zo'n geval met lege handen te staan.

In de wet werd dus bepaald (artikel 17), dat de rechtsmacht van de tribunalen werd overgedragen aan de kantongerechten. In omdat de hoeveelheid te behandelen zaken gering was, kon in de wet zelf meteen de datum van die overdracht worden bepaald: 1 juni 1945 (artikel 16). Veel tijd om die overdracht te regelen was er niet: de wet is op 19 mei in werking getreden. Bovendien waren niet alle kantongerechten bevoegd, maar slechts één aan te wijzen kantongerecht per arrondissement en die aanwijzing moest dus vóór 1 juni plaatsgehad hebben.

Het hinderde allemaal niet zo erg, omdat er niet zo veel over te dragen was.

Door de Wet overgang bijzondere rechtspleging werd de berechting van politieke delinquenten teruggebracht naar de gewone rechter. Bovendien werd de bewaring, de voorlopige detentie die op het Besluit politieke delinquenten 1945 berustte, vervangen door de normale regeling van het wetboek van strafvordering. De gewone, voor alle verdachten geldende rechtswaarborgen met betrekking tot de voorlopige hechtenis gingen op het moment van overgang naar de gewone rechter ook voor de politieke delinquenten gelden (artikel 24).

In het uitzonderingsgeval, dat zich nog eens de noodzaak van een vervolging op grond van het Besluit Buitengewoon Strafrecht of het Tribunaalbesluit voordoet, is de mogelijkheid van zo'n vervolging aanwezig. In twee gevallen heeft zich nog in 1977 die uitzonderingssituatie voorgedaan.

Noten 604

1. cijfers uit memorie van antwoord begroting 1947 hoofdstuk IV, stuk 8 pag. 45, van 14 november 1946.
2. memorie van antwoord begroting 1948 hoofdstuk IV, no. 600 stuk 5 pag. 39, van 27 november 1947.
3. circulaire DGBR no. 2471 aan PRA-en van 7 januari 1947.
4. nota hoofd algemene inspectie aan DGBR van 17 februari 1947.
5. zie gelijkluidende circulaires van procureurs-fiscaal een PRA-en in hun ressort van:

den Haag	19 maart 1947, no. 658
Amsterdam	20 maart 1947, Si/HM/3775/2632
Arnhem	21 maart 1947, AA/K/7308/163
's Bosch	22 maart 1947, D.P. 6286
Leeuwarden	22 maart 1947, 8021
6. nota aan DGBR van 2 september 1947.
7. als noot 2.
8. circulaire van minister van binnenlandse zaken aan burgemeesters van gemeenten met gemeentepolitie van 2 oktober 1947, no. 13317, afd. O.O. en V., bur. B.
9. circulaire DGBR van 16 juli 1948, 11 78387 aan onder hem ressorterende autoriteiten.
10. verslag januari-mei 1946, afd. UIA DGBR.
11. circulaire DGBR 29 maart 1947 III 22959 aan kampcommandanten.
12. circulaire DGBR 26 april 1948, III G5892 aan kampcommandanten.
13. circulaire DGBR van 11 juni 1948 III Kab. 629 aan kampcommandanten.
14. memorie van antwoord Eerste Kamer rijksbegroting 1949 hoofdstuk IV no. 1000, stuk 61 pag. 19.
15. mededeling in vergadering van procureurs-fiscaal van 2 juni 1948, DGBR 9 juni 1948 1B Kab. 549.
16. mededeling in vergadering procureurs-fiscaal 11 augustus 1948, DGBR 18 augustus 1948 1B Kab. 485.

Hoofdstuk XX. Samenvatting en Conclusies

De Londense wetgeving

De opzet van de bijzondere rechtspleging is geweest om bijltjesdag te voorkomen en om in de plaats daarvan te stellen „snel en streng recht”. Daarbij speelde op de achtergrond de gedachte, dat voor de „landverraders” geen plaats meer was in Nederland, althans zeer geruime tijd niet.

De eerste doelstelling: geen bijltjesdag, is bereikt. Er hebben geen wilde acties van burgers tegen N.S.B.-ers plaats gevonden. De arrestaties zijn geschied door de daartoe aangewezen leden van de Binnenlandse Strijdkrachten. Zij zijn wel met ruwheid en vernederingen van de arrestanten gepaard gegaan. Levens zijn daarbij niet verloren gegaan, één uitzonderingsgeval daargelaten.

Of de tweede doelstelling: „snel en streng recht” verwezenlijkt is, hangt af van de betekenis, die men aan deze term hecht. Indien men meende, dat zij inhield, dat 100.000 gedetineerden binnen enkele maanden berecht zouden worden, dan moet men constateren, dat die doelstelling niet is bereikt. Voor zover men echter met meer realisme hoopte in een sneller tempo dan de normale strafrechtspleging de politieke delinquenten te berechten, dan moet men constateren, dat de bijzondere rechtspleging, zeker gezien de omstandigheden, met grote voortvarendheid gewerkt heeft. Van iedere zaak moesten de feiten nagespoord worden. Personele en materiële omstandigheden waren vooral in de jaren 1945 en 1946 zeer moeilijk. Van wat zich tijdens de bezetting in het kamp van de tegenstander had afgespeeld was men slecht op de hoogte.

Snel recht doen moet, wil aan elementaire eisen van rechtspleging worden voldaan, zekere tijd in ieder geval nemen. Men moet de feiten vaststellen, die worden te laste gelegd. Men moet de gelegenheid tot verweer bieden. Recht doen op vage en summiere aanklachten is in strijd met ons rechtssysteem en ook in strijd met het stelsel van de Londense besluiten. Er is dus een duidelijke grens aan de snelheid, waarmee men strafprocedures kan voeren. De enige mogelijkheid, waardoor men het tempo van de berechting kan opvoeren, is zoveel mogelijk opsporingsambtenaren en rechters tegelijk aan het werk te zetten. Dat is geschied. Zowel de bijzondere gerechtshoven als de tribunalen werkten in vele kamers.

Een regering kan wel streng recht beloven, maar zij kan die belofte niet waarmaken. Rechtspreken doet immers niet de regering, maar de onafhankelijke rechter. De regering kan slechts op één punt streng recht bevorderen: zij kan zeer hoge maximumstraffen stellen op politieke delicten. Zij heeft dat gedaan en op veel strafbare feiten de doodstraf gesteld. Aangezien in ons strafrecht geen minimumstraffen bestaan hangt het van de rechter af, in hoever hij van de geboden gelegenheid om strenge straffen op te leggen gebruik zal maken.

De opgelegde straffen waren in vergelijking met straffen, die door de gewone rechtspleging plegen te worden opgelegd, hoog. Dat geldt niet alleen voor de zeer zware straffen, die in het begin voor in verhouding lichte misdrijven zijn opgelegd, maar ook voor de later door het ingrijpen van de Bijzondere Raad van Cassatie min of meer gestabiliseerde straftoemeting. Toen de gedachte, dat voor de politieke delinquenten geen plaats meer in Nederland was, aan kracht begon te verliezen en plaats maakte voor de opvatting, dat zij te eniger tijd weer in de gemeenschap zouden moeten worden opgenomen, is door gratieverlening op ruime schaal aan deze laatste opvatting aansluiting gezocht.

Het Tribunaalbesluit ging helemaal uit van de gedachte, dat er voor de „landverraders” geen plaats meer in Nederland was. Naast de berechting wegens misdrijven zou iedere N.S.B.-er en iedereen, die blijk van instemming met het nationaal-socialisme gegeven had voor een tribunaal komen, dat de bevoegdheid had de minister van justitie te adviseren of al dan niet internering moest worden opgelegd. Was het advies positief, dan zou de duur van de internering 10 jaar zijn of zoveel minder als de minister wenselijk achtte. In beginsel zou men alle delinquenten voor 10 jaar uit de maatschappij verwijderd houden.

Van die opzet is niets terecht gekomen. Nog voordat zij geïnstalleerd waren hebben de benoemde presidenten van de tribunaal in het bevrijde Zuiden geweigerd onder dit systeem te gaan werken. Zij wensten zelf te individualiseren en niet alleen over al dan niet interneren maar ook over de termijn daarvan een uitspraak te doen en zij wensten, dat hun advies over die termijn voor de minister bindend zou zijn. Zo is het gegaan. De tribunaal werden niet slechts adviesorganen van de minister van justitie maar onafhankelijke rechters, wier mogelijkheid tot individualisering nog werd uitgebreid door de invoering van de voorwaardelijke internering.

607

608

De dubbele berechting, die de Londense wetgeving voorzag, is nooit verwezenlijkt. Door tie ontwikkeling van de tribunaal van adviesorganen

van tie minister van justitie naar onafhankelijke rechters hebben tribunalen voor een deel die taak overgenomen van de te zwaar belaste bijzondere gerechtshoven. In het bijzonder hebben zij een belangrijke bijdrage geleverd in de berechting van wapendragers en collaborateurs.

De algehele verbeurdverklaring van goederen, die in het Tribunaalbesluit voorzien is, is, zoals wij gezien hebben, in flagrante strijd met artikel 167 van de grondwet. Zij is in de praktijk ook nooit in deze stringente vorm toegepast.

De grondgedachte, dat de tribunaalrechtspraak een administratief tuchtrecht zou zijn, is noch in de praktijk noch in de theorie door iemand aanvaard. Daarmee verviel ook de rechtvaardiging voor de afwijkingen van de beginselen van onze strafrechtspleging. En daarom ook heeft de praktijk zich ver verwijderd van de opzet van het Tribunaalbesluit.

Men moet constateren, dat het Tribunaalbesluit, waartegen ook in de boezem van de regering te Londen ernstige bezwaren bestonden, geen gelukkige greep geweest is.

Men had beter gedaan het lidmaatschap van een nationaal-socialistische organisatie bij authentieke interpretatie tot hulpverlening aan de vijand te stempelen, zoals dat bij voorbeeld ook geschied is ten aanzien van het voeren van propaganda. Er zou dan slechts één soort gerechten zijn geweest: de bijzondere gerechtshoven. De buitenvervolginstelling door de procureur-fiscaal zou ten aanzien van de lichte gevallen niet op een andere manier verlopen zijn.

Kortom: de juridische grondslag van het Tribunaalbesluit is een ondeugdelijke. Men regelt strafrecht en meent ten onrechte, dat men door dit strafrecht de naam tuchtrecht te geven een aantal rechtswaarborgen van ons strafstelsel kan laten vervallen.

Deze kritiek op het Tribunaalbesluit geldt het systeem, zoals het door de Londense besluit wetgever in het besluit is neergelegd. Zij geldt niet de feitelijke wijze van werken van de tribunalen, die van stonde af aan zich als rechter hebben opgesteld en de methoden van de onafhankelijke rechter hebben toegepast. De deelneming van leken aan de tribunaalrechtspraak heeft deze gelukkige ontwikkeling niet in de weg gestaan. Het algemene oordeel over deze vorm van lekenrechtspraak is dan ook gunstig.

De opeenvolgende kabinetten, die na de bevrijding zijn opgetreden, hebben deze ontwikkeling van de tribunaalrechtspraak naar een vorm van echte rechtspraak niet in de weg gestaan, maar eerder bevorderd.

De arrestaties

Het Besluit buitengewoon strafrecht schijnt ervan uit te gaan, dat de gewone regels van strafvordering van toepassing zijn op de arrestaties van politieke delinquenten. Hoe men zich voorstelde, dat het inachtnemen van de daar voorgeschreven formaliteiten in de praktijk mogelijk zou zijn ten aanzien van de 100.000 arrestanten, die men kon voorzien, blijkt niet.

Wel is duidelijk, dat men gehoopt heeft door de afkondiging van de bijzondere staat van beleg dit probleem te omzeilen. Daardoor kreeg immers het Militair Gezag arrestatiebevoegdheid en deze was aan geen andere vormvoorschriften gebonden dan aan het opmaken van een akte van arrestatie. Periodieke beoordeling van de noodzaak van voortzetting van de detentie door een rechter (zoals in de gewone strafrechtspleging is voorgeschreven) gold niet voor de door het Militair Gezag gearresteerden: alleen dit Gezag was bevoegd detentie te bevelen en te beëindigen.

Maar ook deze regeling van de bijzondere staat van beleg was niet in staat om de chaos te vermijden. Het Militair Gezag was wel bevoegd om politieke delinquenten te doen arresteren, maar het miste het daartoe nodige apparaat. De Chef van de Staf Militair Gezag had geen troepen onder zich. Vandaar dat een algemene lastgeving van het Militair Gezag de politie belastte met de arrestaties. Maar de politie was bij de bevrijding niet gezuiverd en daarna gering in sterkte geworden na verwijdering van de foute elementen.

Het was dus in zekere zin een gelukkige omstandigheid, dat de Binnenlandse Strijdkrachten in de praktijk en aanvankelijk zonder enige wettelijke grondslag onmiddellijk na de bevrijding van een stuk gebied de taak van de arrestaties op zich namen. Dit heeft in het bevrijde Zuiden tot bittere strijd tussen het Militair Gezag, de Binnenlandse Strijdkrachten, de ministers en de procureur-generaal geleid. Het resultaat daarvan is geweest, dat bij de bevrijding van het Noorden de Binnenlandse Strijdkrachten formeel door het Militair Gezag met de arrestaties werden belast.

Daarmee waren de arrestaties geregeld. Maar de vraag rees al spoedig, op welke wijze iemand weer uit de detentie ontslagen kon worden. Formeel was alleen het Militair Gezag daartoe bevoegd, dat wat moeizaam werkende commissies voor de vrijlating instelde. Intussen liet de berechting op zich wachten. Zelfs in het bevrijde Zuiden zijn de tribunalen pas in mei 1945 gaan werken. De bijzondere gerechtshoven begonnen hun taak pas in de herfst van dat jaar. Onder de gedetineerden bevonden zich echter een aantal onschuldigen en een groot aantal lichte gevallen. Als die allen op hun berechting zouden moeten wachten, zou dat vele jaren hebben geduurd.

In oktober 1945 heeft de regering zich het instrument verschaft om eenvoudige zaken zonder berechting af te doen; het Besluit politieke delinquenten 1945. Volgens die regeling kreeg de procureur-fiscaal niet alleen de bevoegdheid van het Militair Gezag om te doen arresteren en te doen vrijlaten, maar hij kreeg bovendien de bevoegdheid om bij voorwaardelijke buitenvervolginstelling de zaken buiten de terechtzitting af te doen. De parketten werden met het oog op de uitoefening van die bevoegdheid geëquipeerd met officieren-fiscaal.

Daardoor werd een grote macht geconcentreerd bij de procureurs-fiscaal. Mr. Burger noemde hen daarom de vijf groot-inquisiteurs. Misschien had men hun bevoegdheden ook aan de onafhankelijke rechter kunnen geven, die dan voor lichte gevallen als alleensprekende rechter had moeten zitten. Men heeft dit niet gedaan en aansluiting gezocht bij de ook in het gewone strafrecht bestaande figuur van de al dan niet voorwaardelijke buitenvervolginstelling door het openbaar ministerie. Achteraf gezien heeft dit het grote voordeel gehad, dat minister van Maarseveen zijn vrijlatingscampagne van augustus-oktober 1946 aan de procureurs-fiscaal heeft kunnen opleggen. Zij immers stonden onder zijn bevelen en de onafhankelijke rechter niet.

De kampen

Het staat vast, dat in een aantal van de 130 kampen, die er geweest zijn, ernstig mishandeld is. In sommige kampen heerste in de eerste maanden een onmenselijk regiem, waarbij alle gedetineerden mishandeld werden. Veel zijn er dat niet geweest. Vught, Levantkade te Amsterdam, de Cellenbarakken te Scheveningen waren de ergste. Maar in deze kampen heeft dat regiem slechts enkele maanden geduurd. Ook in de kampen Vianda, de Vliet op Texel, Lommerrijk, de Blaskowitzbunker van de PRA te Hilversum en een enkel ander kamp heerste een grof regiem.

Het staat vast, dat in 63 kampen mishandelingen als incident zijn gepleegd, dat wil zeggen niet als onderdeel van een regiem maar gericht tegen bepaalde gedetineerden. In zeventien van die gevallen is komen vast te staan, dat de slachtoffers van de mishandelingen landwachters waren of anderszins mensen, van wie men tijdens de bezetting te lijden had gehad. Uit deze 63 kampen komen dan ook geen berichten van mishandeling van de overige kampbevolking.

Uit 60 kampen zijn geen berichten over mishandelingen tot ons gekomen. Uit zeven kampen komt een bericht, dat daar een goed en menselijk regiem heerste.

610

611

In de kampen zijn 31 mensen door mishandeling omgekomen plus vermoedelijk nog enkele in Vught. Bij het opruimen van mijnen, dat ook door gedetineerden gedaan werd, zijn tenminste 8 personen om het leven gekomen.

Dit alles heeft zich afgespeeld in de eerste maanden na de bevrijding. Dr. van der Vaart Smit, die in 1948 een brochure „Kamptoestanden” het licht deed zien, stelt het voor alsof de onmenselijke toestanden in het kamp Levantkade te Amsterdam, die hij beschrijft, algemeen en permanent waren. Dit is onjuist. Er waren slechts enkele kampen met dit regiem, en bovendien waren die reeds in het najaar 1945 verbeterd. Na de instelling van het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging op 1 januari 1946 heeft men de situaties in de kampen steeds vaster in de hand gekregen.

Wat zich kort na de bevrijding in de kampen afspeelde is niet onbekend gebleven. Er is, zij het weinig, over in de openbaarheid gebracht. De regering kon door een zij het beperkt aantal klachten van gedetineerden en familieleden weten, hoe de toestanden waren. Zij kon er echter weinig tegen doen. De kampbewaking bestond aanvankelijk uit leden van de Binnenlandse Strijdkrachten en uit voor dit doel aangetrokken bewakers. Enige penitentiaire ervaring hadden noch de bewakers, noch het merendeel van de commandanten. Het gezag over de kampen was verdeeld. In Vught werd het door het Militair Gezag gedeeld met de Canadese troepen, de Cellenbarakken stonden aanvankelijk uitsluitend onder Canadees commando, er waren opsporingsdiensten, die een eigen kamp beheerden.

De vergelijking met de Duitse concentratiekampen, die ook dr. van der Vaart Smit maakt, is onjuist. Een aantal mishandelingen, waarvan enkele tientallen met dodelijke afloop, kan men niet ontkennen. Het is geen verontschuldiging, maar wel een verklaring, dat in de eerste weken en maanden na de bevrijding de politieke delinquenten voor sommigen en ook voor bewakers nog golden als mensen, voor wie in Nederland geen plaats meer was. In tegenstelling met hetgeen zich in de Duitse kampen afspeelde zijn de wantoestanden niet van bovenaf getolereerd of zelfs gestimuleerd. Zodra de toestand in het land het toeliet heeft de regering de toestanden in de kampen met kracht ter hand genomen. Uit 1946 vallen dan ook nauwelijks klachten over mishandelingen meer te beluisteren, hetgeen niet wil zeggen dat het regiem in een aantal kampen niet ook na 1 januari van dat jaar niet grof en ruw bleef.

In hoofdstuk VIII heb ik uiteengezet, hoe de regering getracht heeft met de gebrekkige middelen, die er in die tijd waren, het regiem in de kampen meer in overeenstemming te brengen met toen moderne penitentiaire gedachten. Vernederende regels, zoals de verplichting de vlag te groeten, werden afgeschaft. Lectuur werd vrijgelaten. In open kampen werd met

weekendverlof geëxperimenteerd.

611

612

Het beleid van de ministers van justitie na de bevrijding

Ik geef hieronder een overzicht van de voornaamste beleidsdaden van de ministers, die tussen 1945 en 1951 het departement van justitie hebben beheerd en dus verantwoordelijk waren voor het ten aanzien van de politieke delinquenten gevoerde beleid. Deze ministers, mrs. Kolfschoten, van Maarseveen, Wijers en Struycken waren allen lid van de Katholieke Volkspartij (K.V.P.).

Uit het volgende chronologische overzicht blijkt, dat al deze ministers het vraagstuk van de bijzondere rechtspleging, voor zover zij dat op te lossen hadden, steeds met algemene maatregelen hebben aangepakt. Dat geldt zowel voor de vrijlatings- en buitenvervolginstellingscampagne van de lichte gevallen van minister van Maarseveen als voor de categorale gratieverleningen van de ministers Wijers en Struycken. Alle genoemde ministers hebben nagelaten in individuele gevallen invloed op de rechtspleging uit te oefenen door het openbaar ministerie opdrachten te geven. Noch relaties van de ministers, noch voorspraak van advocaten van welke politieke richting ook heeft geleid tot het ingrijpen van ministers in individuele zaken. Slechts in een enkel geval, waarin het openbaar ministerie om een beslissing van de minister in een individuele zaak gevraagd had, is een dergelijke beslissing omtrent al dan niet vervolging of al dan niet arrestatie gegeven. Ook in zaken van economische collaboratie is het beleid in individuele zaken steeds aan het inzicht van het openbaar ministerie overgelaten.

Ik heb hiervoor het gratiebeleid van minister Struycken weinig gelukkig genoemd. Die opmerking had uitsluitend betrekking op het feit, dat het beleid te weinig in het openbaar gevoerd werd, zodat een publieke discussie over de wenselijkheid ervan niet tot stand kwam, althans niet voldoende en gebaseerd op te weinig kennis van zaken bij de openbare mening. Dit gratiebeleid is echter steeds gegrond hetzij op algemene richtlijnen, hetzij op uitvoerig advies in individuele zaken door commissies van deskundigen. Van willekeur is ook bij de gratieverlening, voor zover mij bekend, nooit sprake geweest.

612

613

De periode van 24 juni 1945 tot 3 juli 1946

Toen het kabinet Schermerhorn-Drees op 24 juli 1945 aantrad vond het rond 100.000 politiek gedetineerden verspreid over meer dan 100 kampen. Het was de regering en de minister van justitie Kolfschoten niet onbekend, dat in sommige kampen ernstige wantoestanden geheerst hadden en heersten. Om die toestand het hoofd te bieden moest het aantal gedetineerden drastisch verminderd worden.

Een poging om lichte gevallen vrij te laten in augustus-september 1945 mislukte, omdat de geesten in Nederland daarvoor nog niet toegankelijk waren. Het moment voor die poging was ook ongelukkig, omdat de berechting nog niet of nauwelijks begonnen was en tegenover de vrijlating van lichte gevallen dus geen berechting van zware gevallen kon worden gesteld.

De regering heeft zich met het Besluit politieke delinquenten 1945 wel het instrument verschaft om het probleem baas te worden. De toepassing van het besluit was echter in het begin te incidenteel en te weinig systematisch om zoden aan de dijk te zetten.

Intussen begon de openbare mening enigszins los te komen van de gedachte, dat voor deze mensen geen plaats meer in Nederland was. De kerken gebruikten voor het eerst in het najaar 1945 het woord barmhartigheid en drongen aan op maatregelen om de trage gang van de beoordeling per individu te bespoedigen.

Op het moment, dat minister Kolfschoten tot de overtuiging gekomen was, dat hij met individuele beoordeling van 80.000 gedetineerden niet binnen redelijke tijd tot oplossing van het probleem kon komen maar dat meer algemene maatregelen nodig waren, trad na de verkiezingen het kabinet af om plaats te maken voor een kabinet-Beel, waarin mr. van Maarseveen minister van justitie werd.

Het onder het bewind van minister Kolfschoten tot stand gekomen Besluit politieke delinquenten 1945 legde de grondslag voor de door zijn opvolger te voeren vrijlatingscampagne van de lichte gevallen. Door de instelling van een directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging met ingang van 1 januari 1946 heeft de minister tevens het instrument geschapen, waardoor het totale beleid ten aanzien van het vraagstuk gecoördineerd kon worden aangepakt. De toestanden in de kampen kwamen al snel onder controle. Het vervolgingsbeleid werd vastgesteld in de vergaderingen van procureurs-fiscaal. Het directoraat-generaal fungeerde op hun verzoek als ontmoetingspunt voor presidenten van tribunalen en Hoge Autoriteiten. Op het punt van economische collaboratie verschaftte het historische voorlichting ten behoeve van de rechtspleging. De beleidsvoorbereiding voor de ministers is

in belangrijke mate door het directoraat-generaal geschied.

613

614

Een ongelukkige zaak was de vaststelling in februari 1946 van de richtlijnen met betrekking tot de gratie van de doodstraf. Zij hebben jarenlang de discussie over de gratie van de doodstraf vertroebeld, omdat zij geheim gehouden zijn. Op hun inhoud valt veel af te dingen. De indeling in categorieën delinquenten deugt niet. Zij bood geen enkel houvast voor het te voeren beleid. Ondanks latere ontkenningen hielden de richtlijnen wel een kwantitatief criterium in: er moesten niet meer dan enkele tientallen doodstraffen ten uitvoer worden gelegd. Meer zou het Nederlandse volk morele schade berokkenen. Er zijn 141 doodstraffen tegen aanwezige verdachten uitgesproken en onherroepelijk geworden. Het feit, dat slechts in 40 gevallen tot executie is overgegaan, (één veroordeelde pleegde zelfmoord) heeft vermoedelijk grotere morele schade gedaan door het gebrek aan kennis van de richtlijnen bij rechters, parlement en publiek. Men heeft ten onrechte geen vertrouwen gesteld in de wijze terughoudendheid, die de Bijzondere Raad van Cassatie oplegde (en die men kon kennen). Men heeft later de indruk gewekt, dat in een aantal gevallen gratie is verleend, omdat het aantal in de richtlijnen vastgestelde executies bereikt was. De interpretatie, die men wel gegeven heeft aan de motie-Donker uit 1050 en die inhield, dat ter dood veroordeelden, wier straf in levenslange gevangenisstraf was omgezet nooit in vrijheid gesteld zouden mogen worden, heeft geleid tot de gevangenhouding tot de huidige dag van de „drie van Breda” en tot de pijnlijke discussies, die omtrent hun eventuele gratiëring op gezette tijden losbranden.

De periode van 3 juli 1946 tot 7 augustus 1948

Reeds onmiddellijk bij zijn benoeming heeft minister van Maarseveen een program opgesteld voor de oplossing van het probleem van de politieke delinquenten. Het program kwam hierop neer:

- a. nog in de zomer en het najaar van 1946 buitenvervolginstelling van lichte gevallen, waarbij de minister aan de procureurs-fiscaal zou voorschrijven welke gevallen zij als licht dienden te beschouwen en op welke voorwaarden deze gevallen dan buiten vervolging gesteld zouden worden;
- b. in 1947 wettelijke maatregelen ter versnelling van de rechtspraak en verbetering van de rechtswaarborgen van de verdachten;
- c. in 1948 wettelijke maatregelen ter voorbereiding van de overgang van de bijzondere rechtspleging naar de gewone justitie.

Hij heeft dit program consequent doorgevoerd. Hij moest daarbij afzien van het perfectionisme in individuele gevallen, dat in normale tijden de rechtspraak terecht kenmerkt.

614

615

De buitenvervolginstellingscampagne werd gebaseerd op het feit, dat een verdachte volgens de akte van inbewaring-stelling (iets anders was er meestal niet) tot de lichte gevallen behoorde. Daarbij liep men het risico, dat de betrokkene veel ernstiger feiten op zijn geweten had, die men niet kende: dat was het minste, want voor nieuwe feiten was een nieuwe vervolging mogelijk. Maar evenzeer denkbaar was het, dat de gedetineerde verdacht werd van bij voorbeeld verraad, terwijl later zou blijken dat daaromtrent niets te bewijzen viel. Hij werd dan ten onrechte als zwaar geval beschouwd en werd niet met de lichte gevallen naar huis gezonden. Deze oneffenheden moest men in de koop nemen, indien het probleem in algemene lijn een eind verder opgelost wilde worden.

Minister van Maarseveen heeft van de gevallen van economische collaboratie alleen de notoire gevallen laten vervolgen: een verdere uitdieping van de vraag, wanneer collaboratie wel en wanneer zij niet strafbaar was, zou niet meer binnen het tijdschema passen.

Pas in 1947 heeft hij beoordeling van de detentie door de rechter ingevoerd en een betere regeling van de positie van de raadsman: eerst toen kon men zonder de berechting op te houden deze rechtswaarborgen bieden en ophouden van de berechting zou verlenging van de detentie ten gevolge hebben. Een minimum aan tijdsduur, schreef hij, is niet te verenigen met een maximum aan rechtszekerheid.

Het beleid van minister van Maarseveen is realistisch. Hij heeft zich van de door hem uitgestippelde beleidslijnen niet door detailproblemen laten afbrengen en zijn program met energie ten uitvoer gelegd. Het is ongelukkig, dat hij zijn beleid ten aanzien van de lichte gevallen heeft willen aan de man brengen door het woord „barmhartigheid” te gebruiken. Dat heeft aanleiding tot veel misverstand gegeven, dat bij gebruik van een andere terminologie vermeden had kunnen worden. Aan de andere kant heeft juist dit wat bizarre woordgebruik aanleiding gegeven tot duidelijkheid in de discussie over de vraag, of, hoe en in welk tempo de politieke delinquenten in de maatschappij moesten terugkeren. Minister van Maarseveen heeft de openbaarheid niet geschuwd. Zijn beleid is uit de kamerstukken af te lezen en door die parlementaire behandeling is het tevens tot onderwerp van publieke discussie geworden.

Dat geldt evenzeer voor de eerste gratiegolf, die ten doel had de zware

strafstoeming van de eerste tijd gelijk te trekken met de lichtere straffen, die later werden opgelegd. Doordat niet automatisch cassatie openstond had de Bijzondere Raad van Cassatie in een aantal gevallen geen invloed op de strafmaat kunnen uitoefenen. Over de eerste gratiegolf is het parlement correct ingelicht: de beslissingen zijn genomen conform de adviezen van een uit rechters bestaande commissie.

615

616

Aangezien onder minister Kolfschoten een gratiebeleid ten aanzien van de doodstraf was geformuleerd en in praktijk gebracht was zijn opvolger wel gedwongen dit beleid ter wille van de rechtsgelijkheid voort te zetten.

De periode van 7 augustus 1948 tot 15 mei 1950

Onder het kabinet Drees-van Schaik was aanvankelijk mr. Wijers minister van justitie totdat hij in '1950 om gezondheidsredenen aftrad.

Hij heeft de liquidatie van de bijzondere rechtspleging op grondslag van de Wet overgang bijzondere rechtspleging tot stand gebracht.

Onder zijn bewind heeft de tweede gratiegolf plaats: de jubileumgratie bij het vijftigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina. Hij legt met de derde gratiegolf aan jeugdige wapendragers de gedachte ten uitvoer, die hij als lid van de Eerste Kamer had geopperd. Maar onder zijn bewind komt ook de vierde gratiegolf in beweging: het ambtshalve op gratie bezien van veroordelingen van oudere wapendragers. Met deze laatste gratiegolf raakt de regering in moeilijkheden. Geen van de klassieke argumenten voor gratieverlening is hiervan toepassing. Het gaat ook niet meer om wederinschakeling in het maatschappelijk leven van jeugdigen, die hun misdrijven begingen zonder er de betekenis van te beseffen. Deze golf heeft dan ook geleid tot bezwaren van de uit rechters bestaande adviescommissie.

De periode van 15 mei 1950 tot 15 maart 1951

Mr. Struycken, die minister Wijers opvolgt, glijdt het hellend vlak van de gratieverlening met grote snelheid af. Hij entameert een vijfde gratiegolf, waarbij al degenen, die tot 10 jaar veroordeeld zijn ambtshalve op gratie worden bekeken. Het motief is, dat gratie moet worden verleend als naar de opvattingen van 1950-1951 de betrokkenen lang genoeg gezeten hebben. Het is dus een beoordeling als in hoger beroep. Het valt dan ook niet te verwonderen, dat de rechterlijke macht bij monde van de Bijzondere Raad van Cassatie tegen deze wijze van gratieverlening protesteert.

Na de afwerking van deze golf stelt de minister een commissie in onder voorzitterschap van prof. Röling, die moet adviseren over gratie te verlenen

aan politieke delinquenten, die tot meer dan 15 jaar veroordeeld zijn. Een hernieuwd protest van de Bijzondere Raad heeft geen effect.

616

617

Minister Struycken heeft zelf de beslissingen van deze zesde gratiegolf niet meer allemaal kunnen nemen. Onder zijn opvolgers mr. Mulderije en mr. Donker werden door de commissie-Röling nog steeds adviezen uitgebracht. Mr. Donker heeft die adviezen niet of nauwelijks meer gevolgd: het gratiebeleid werd omgebogen. Intussen waren natuurlijk door de vorige gratiegolven de meeste gedetineerden in vrijheid gesteld.

De rechtspraak

De wetgeving, die de rechters hadden toe te passen, was primitief van opzet. Voor de bijzondere gerechtshoven kwamen eigenlijk voornamelijk drie categorieën van gevallen: vrijwillige dienstneming in Duitse krijgs- en staatsdienst, hulpverlening aan de vijand en verraad. Nu bleek al spoedig, dat in ieder geval de beide eerstgenoemde groepen weer tal van varianten opleverden, die de wetgever niet voorzien had.

De beroepschauffeur, die via het rijden op Duitsland in dienst kwam van het N.S.K.K., een aanvankelijk niet eens tot het leger behorende formatie, en de man, die zich uit ideologische redenen vrijwillig verbonden had om bij de Waffen-S.S. te gaan vechten tegen de vijanden van Duitsland (dus eventueel ook tegen Nederlandse troepen) werden beiden gelijkelijk begrepen onder dezelfde strafbepaling: vrijwillige dienstneming bij de vijand. Op beide feiten stond dus dezelfde maximumstraf: de doodstraf. De rechter heeft, nadat aanvankelijk in enkele gevallen voor dienstneming bij de Waffen-S.S. de doodstraf was uitgesproken, later de strafmaten gestabiliseerd en wel voor verschillende soorten dienstneming verschillend. Zo werd de Waffen-S.S.-er door de bank gestraft met 10 tot 15 jaar. De N.S.K.K.-chauffeur kreeg als regel niet meer dan 4 tot 5 jaar.

Op dezelfde wijze heeft de rechter een onderscheiding aangebracht in al die gevallen, die onder de noemer: hulpverlening aan de vijand vielen. Hij heeft het deelnemen aan het bestuur onder Duitse leiding van N.S.B.-ers als hulpverlening beschouwd, maar ook het leveren van oorlogstuig of het bouwen van versterkingen ten behoeve van de Duitse oorlogsvoering. Ook het als kampbewaker mishandelen van gevangenen is onder het hoofd hulpverlening aan de vijand vervolgd en in sommige gevallen met de doodstraf gestraft. Ook het voeren van propaganda werd een van de categorieën, die als hulpverlening strafbaar waren. In elk van deze groepen heeft de rechtspraak een eigen beleid van straftoemeting en soms, zoals ten

aanzien van de economische collaboratie, van juridische benadering gevoerd.

617

618

De Bijzondere Raad van Cassatie heeft er veel toe bijgedragen een zekere uniformiteit in de onderscheiding van verschillende categorieën en eenheid in de straftoemeting lot stand te brengen.

Ook de tribunalen spraken recht op basis van een zeer ruime strafbepaling: het lid geweest zijn van een nationaal-socialistische organisatie of hel verleend hebben van hulp en steun aan de vijand. Ook hier was een maximumstraf: 10 jaar internering. Een indeling naar de graad van ernst van de gedraging werd ook door de tribunalen toegepast. Wie alleen maar lid van de N.S.B. geweest was, kreeg geen langere internering dan tol de zomer of de herfst van 1946. Alleen konden de tribunalen al deze gevallen niet vóór die tijd berechten. Toen minister van Maarseveen in de genoemde periode de lichte gevallen buiten vervolging liet stellen deed hij niet anders dan zich conformeren aan de rechtspraak, die de tribunalen tot die tijd al hadden gevormd.

Men kan ook in de tribunaalrechtspraak zekere „tarieven” onderkennen voor verschillende categorieën gevallen: voor bedrivers van propaganda, voor bestuurders van partij of in het staatsapparaat, voor nationaal-socialistische collaborateurs. De gevallen waren echter meer individueel verscheiden dan bij voorbeeld het voor ieder gelijke feit van dienstneming bij de Waffen-S.S.

Bij de tribunaalrechtspraak hebben de Hoge Autoriteiten voor het verlenen van het fiat-executie dezelfde uniformerende invloed op de strafmaat uitgeoefend als ten aanzien van de bijzondere gerechtshoven de Bijzondere Raad van Cassatie.

Het heeft de rechtspraak geremd, dat men in de na-oorlogse jaren slecht op de hoogte was van wat zich tijdens de bezetting had afgespeeld. Vervolging van mensenjagers vereiste kennis van hun optreden op verschillende plaatsen. Oorlogsmisdadigers vielen eerst dan te vervolgen, indien men hun rol in het bezettingsapparaat kende. Economische collaboratie kon men eerst op verwijtbaarheid en strafbaarheid beoordelen, indien men enig inzicht had in de economische situatie in Nederland tijdens de bezetting en in de rol, die de ondernemingen daarin speelden. Omdat bij zaken als de hier genoemde veel onderzoek nodig was, zijn zij veelal in een laat stadium berecht.

Druk van buiten heeft op de rechterlijke macht generlei invloed uitgeoefend, evenmin als op de ministers van justitie. Herhaalde stappen van

de Duitse regering om de „krijgsgevangenen” los te laten heeft de ministers er niet toe geleid hun vervolging tegen te houden en de rechters niet om te veroordelen, soms zelfs tot zeer zware straffen. De pogingen van het bedrijfsleven om vervolgingen wegens economische collaboratie te voorkomen hebben geen succes gehad: de door en namens het bedrijfsleven aangevoerde argumenten zijn alle door de rechtspraak verworpen.

618

619

Niet zonder reserve moet men, achteraf gezien, de vervolging beoordelen van „goede” Nederlanders, die zich aan strafbare feiten schuldig hebben gemaakt. De politieagent, wiens goede gezindheid uit daden gebleken was, en die zich door omstandigheden eenmaal had vergist, had men beter niet kunnen vervolgen. Nu moest de vervolging in deze en dergelijke gevallen tot een symbolische en overbodige veroordeling leiden. Hetzelfde geldt ten aanzien van de vervolging van gearresteerde verzetslieden, die doorgeslagen hebben. Indien zij gearresteerd waren wegens ernstige delicten tegen de Duitse regelingen en zij terecht ernstige repressie van Duitse kant konden verwachten, is het prijs geven van verzetsgegevens na of onder bedreiging met martelingen een feit, waarmee het verzet rekening diende te houden. Op dit punt bestond overigens geen uniform beleid: de Haagse procureur-fiscaal heeft zaken van verzetslieden, die gegevens prijs gaven in omstandigheden, die dat begrijpelijk maakten, nooit vervolgd.

Het gratiebeleid

Ik ben ervan uitgegaan, dat het verlenen van gratie (verminderen of verwisselen van straf door de Kroon) in beginsel alleen kan plaats vinden, indien zich na het onherroepelijk worden van het vonnis feiten of omstandigheden van sociale aard hebben voorgedaan, die de rechter niet gekend heeft of niet kon kennen. Vanuit dit gezichtspunt is de gratiegolf van minister van Maarseveen in 1947 een echte gratieverlening, want hij trok de aanvankelijk hoge straffen van de eerste vonnissen gelijk met de latere onder invloed van de Bijzondere Raad van Cassatie gestabiliseerde strafmaat. De eerste rechter kon die latere ontwikkeling niet kennen. De graties van deze golf zijn alle verleend op en in overeenstemming met adviezen van een commissie van rechters.

Tegen de jubileumgratie in 1948 kan men vanuit dit standpunt ook weinig bezwaar inbrengen, tenzij men van oordeel is, dat gebeurtenissen als regeringsjubilea nooit aanleiding tot gratieverlening moeten zijn.

De gratieverlening aan jeugdige wapendragers in 1948 is met ons uitgangspunt in strijd. De rechter kende de leeftijd van de veroordeelden en

er was dus geen nieuwe maatschappelijke omstandigheid. Dat geldt evenzeer voor de gratieverlening aan oudere wapendragers in 1949 en a fortiori voor de gratieverleningen aan hen, die ten hoogste 10 jaren gekregen hadden onder minister Struycken. Het was duidelijk, dat hier een heel andere gedachte doorheen speelde. De gedachte, dat voor deze mensen geen plaats meer in Nederland was, maakte plaats voor de opvatting, dat zij op kortere termijn dan het vonnis had voorzien weer in de maatschappij zouden moeten worden opgenomen.

619

620

Het was een omschakeling van het beleid, niet alleen van het vervolgingsbeleid maar ook van het beleid, dat de Londense wetgever in de Londense besluiten had neergelegd. Dat werd wel heel duidelijk, toen minister Struycken ook liet beoordelen, of degenen, die meer dan 15 jaar gekregen hadden, voor gratieverlening in aanmerking zouden komen. De commissie, die over die gevallen moest adviseren, heeft haar adviezen aan mr. Struyckens opvolgers uitgebracht. Minister Mulderij heeft die adviezen vrij getrouw gevolgd. Diens opvolger, mr. Donker, volgde een ander beleid.

De verwarring, die in de parlementaire discussies en in de openbare mening over de gratieverleningen is ontstaan, is veroorzaakt door gebrek aan openbaarheid van meningsvorming over de grondslagen van het gratiebeleid. Dat is verklaarbaar om verschillende redenen. Gratieverlening heeft altijd betrekking gehad op individuele gevallen. Dat systeem is ook hier (behoudens ten aanzien van de jubileumgratie) toegepast. Individuele gevallen lenen zich in de regel niet voor parlementaire en openbare discussie. Vandaar dan ook dat de ambtelijke stukken over gratieverlening altijd als geheim worden bestempeld. Hier echter was iets anders aan de hand. De gratieverlening werd tot een algemeen beleid, gekleed in de vorm van individuele beslissingen. Dit algemene beleid, dat de grondgedachte van de bijzondere rechtspleging wijzigde, had om die reden wel tot een onderwerp van parlementaire discussie moeten worden gemaakt. Tegenwoordig zou het zeker door middel van nota's aan de beoordeling van het parlement zijn onderworpen. Dat dat niet gebeurd is, komt, behalve door het feit dat men traditiegetrouw de gratiegolven als een reeks individuele beslissingen zag, vermoedelijk ook, omdat de regering de wisseling van uitgangspunt niet voldoende heeft onderkend. De motivering van het gratiebeleid door minister Struycken met het woord barmhartigheid wijst erop, dat hij zijn beleid zag als een beoordeling van een serie individuele gevallen. Het woord barmhartigheid toont aan, dat de minister zich er niet van bewust was, dat zijn gratiebeleid in wezen betekende een terugkomen

op de gedachte, dat er voor deze mensen geen plaats meer in Nederland was: er bleek niet alleen plaats te zijn voor lichte gevallen en jeugdige wapendragers maar ook voor wegens ernstige misdrijven veroordeelden.

De richtlijnen voor de gratieverlening van de doodstraf zijn een ongelukkig stuk. Het noemt vier categorieën van veroordeelden, die voor executie in aanmerking komen. Die categorieën stemmen niet overeen met de analyse van de rechtspraak, die ik in dit boek gegeven heb. De hele groep mensenjagers, mishandelaars en jodenjagers is vergeten: toch zijn juist in die groep veel executies gevallen. Toetsing aan de in de richtlijnen gegeven categorieën is dus kennelijk achterwege gebleven.

620

621

Het enige duidelijke criterium, dat zij inhouden is, dat het aantal executies enkele tientallen niet te boven mag gaan: het Nederlandse volk zou meer executies niet verdragen.

Er zijn 135 doodvonnissen uitgesproken en 40 ten uitvoer gelegd. De onaangename discussies, die over die gratieverlening ontstaan zijn, de gebrekkige informatie van parlement en openbare mening, de ontstane vertragingen in de executies en de geforceerde gratieverlening (in het geval Lages) hebben meer morele schade veroorzaakt dan 135 executies zouden hebben gedaan. Van de kant van de rechterlijke macht was reeds onder het kabinet-Schermerhorn te vernemen geweest, dat niet alleen met de tenuitvoerlegging maar ook met de oplegging van doodstraffen terughoudendheid moest worden betracht.

Slotbeschouwing

Het is niet gemakkelijk een samenvattend oordeel te geven over het geheel van wetgevende maatregelen, beleidsdaden en rechtspraak, dat wij als de bijzondere rechtspleging plegen aan te duiden. Men moet daartoe de gestelde doeleinden beschouwen en op hun juistheid beoordelen. Daarnaast moet dan de vraag worden gesteld, of de gebezigde middelen adequaat waren om de gestelde doeleinden te bereiken.

De moeilijkheid daarbij is, dat niet alleen de middelen telkens moesten worden aangepast aan veranderende omstandigheden, maar dat ook de doelstellingen in de loop van de jaren niet gelijk gebleven zijn.

De aanvankelijke doelstelling in de formulering, dat er voor deze landverraders geen plaats in een bevrijd Nederland zal zijn, is nooit het onderwerp van feitelijke maatregelen geweest. Zij is in de jaren 1943 en later vervangen door de doelstelling „snel en streng recht”. Uiting van streng recht waren de hoge maxima, die het Besluit Buitengewoon Strafrecht op de

belangrijkste delicten stelde: de doodstraf op hulpverlening aan en dienstneming bij de vijand en op ernstige verraadgevallen. Streng recht was ook de internering in beginsel voor 10 jaar, die het Tribunaalbesluit ook op het enkele lidmaatschap van de N.S.B. stelde, nog afgezien van de daarbovenop komende straf voor hen, die zich aan misdrijven hadden schuldig gemaakt. Snel recht wilde men bereiken door niet als bij de gewone rechtspleging in drie instanties te berechten, maar slechts in één en, met toestemming van de eerste rechter, in cassatie.

621

622

Bij het ontwerpen van het Besluit Buitengewone Rechtspleging in 1942 was men nog uitgegaan van de gedachte, dat alle voorschriften van het normale strafproces, dus ook die over de voorlopige hechtenis en de arrestatie, in acht genomen zonden moeten worden. Toen men zich realiseerde, dat „snel en streng recht” niet alleen een morele eis was maar ook de praktische zin moest hebben om bijltjesdag te voorkomen, heelt men naast de omslachtige regeling van de gewone arrestatie en voorlopige hechtenis het Militair Gezag arrestatiebevoegdheid gegeven. Slechts door een zeer snelle, praktisch vormloze verwijdering van de politieke delinquenten uit de maatschappij kon, meende men, bijltjesdag worden voorkomen. Daarbij nam men het risico van arrestaties van onschuldigen, van persoonsverwisselingen en persoonlijke afrekeningen op de koop toe, wetende dat die vergissingen niet zeer snel ongedaan zouden kunnen worden gemaakt.

Was het gerechtvaardigd deze massale arrestatie van 100.000 mensen te gelasten, terwijl behoorlijke detentieruimte evenzeer ontbrak als geschoold bewakingspersoneel? De vraag moet bevestigend beantwoord worden, indien de vrees voor bijltjesdag een reële vrees was. Naar mijn mening was dat inderdaad het geval. De excessen in de kampen hebben aangetoond, dat een deel van de bevolking niet terugdeinsde voor zeer slechte behandeling van alle gedetineerden (Levantkade, Cellenbarakken) en dat een ander deel bereid was gedetineerden, die zich schuldig gemaakt hadden aan terreur, te mishandelen. De spanning tussen een geterroriseerde en in het Westen uitgehongerde bevolking enerzijds en de N.S.B.-ers, die met de vijand geïdentificeerd werden en erger dan de vijand gehaat, was zo hoog opgelopen, dat een in vrijheid rondlopen van die groep na de bevrijding niet meer mogelijk was. Degenen, die de bezetting hebben meegemaakt, weten, dat men door het feit van een N.S.B.-buurman of overbuurman te hebben belemmerd werd in zijn illegale contacten en in het herbergen van onderduikers. Daarbij deed niet ter zake, of die buurman werkelijk van plan was te verraden of niet: men kon en durfde terecht het risico, dat hij dat wel

zou doen niet te nemen. Men mocht dus terecht verwachten, dat zonder arrestatie van de politieke delinquenten de bevrijding met vele ongeregelde heden tegen de N.S.B.-ers gepaard zou gaan. Dit is inderdaad door de massale en voor ieder duidelijk zichtbare arrestaties voorkomen.

Maar daarmee haalde men zich onvermijdelijk het probleem op de hals, hoe men binnen redelijke tijd 100.000 mensen berecht kon krijgen. Voor een schifting tussen lichte en zware gevallen was in het eerste jaar na de bevrijding de tijd niet rijp. Een poging daartoe van minister Schermerhorn in augustus-september 1945 mislukte op de algemene weerstand tegen die gedachte. Mr. Sikkel kende ook een jaar later nog geen „lichte gevallen van landverraad”.

622

623

Die weerstand was begrijpelijk. Met de introductie immers van het onderscheid tussen lichte en zware gevallen liet men de gedachte los, dat de N.S.B.-er een vijand was, onpersoonlijk, niet geïndividualiseerd. Met het erkennen, dat er N.S.B.-ers waren wie niets anders dan hun lidmaatschap van de beweging en geen verraad te verwijten viel, erkende men tevens, dat zij in de maatschappij moesten terugkeren. In 1946 werd die gedachte ten aanzien van de lichte gevallen gemeengoed. En dus moest aan deze nieuwe doelstelling het beleid aangepast: het werd de vrijlatings- en buitenvervolginstellingscampagne van de lichte gevallen van minister van Maarseveen. En die kwam overeen met de jurisprudentie van de tribunalen ten aanzien van de lichte gevallen.

De presentatie van dit beleid als barmhartigheid was ongelukkig. Barmhartig moet men tegenover ieder mens zijn. Hier werd ten aanzien van de lichte gevallen recht gedaan: de ernst van het gepleegde feit kwam overeen met de reeds ondergane detentie. Men moet echter niet vergeten, dat de regering haar beleid niet zag als de formulering van een nieuwe doelstelling. Haar motieven waren veeleer van praktische dan van ideologische aard: men wilde de omstandigheden in de kampen verbeteren door vermindering van het aantal gedetineerden en de berechting versnellen door de lichte gevallen buiten proces af te laten doen.

De oude doelstelling: „snel en streng recht” bleef bestaan ten aanzien van de niet-lichte gevallen. De nieuwe: „terugkeer in de maatschappij”, scheen met de buitenvervolginstelling van de lichte gevallen uitgewerkt. Daarna evenwel breidde die doelstelling zich tot andere groepen uit. Terwijl de rechtspleging nog in volle gang was, rolden de gratiegolven aan, te beginnen met de jeugdige wapendragers.

Ik heb dit gratiebeleid gekritiseerd, voornamelijk omdat het zich te veel

binnenskamers afspeelde, waardoor een openbare discussie erover onmogelijk werd. De discussie achteraf in het parlement werd niet meer over de grondslagen gevoerd. Toch moet gezegd worden, dat het gratiebeleid geen schadelijke gevolgen heeft gehad. Kennelijk is het Nederlandse volk bereid geweest in de jaren 1950-1952 ook ernstige delinquenten weer op te nemen. Ik neem aan, dat de regering zich van haar fundamentele beleidswijziging niet bewust geweest is. Dat blijkt uit twee feiten. In de eerste plaats verdedigde minister Struycken zijn gratiebeleid nog altijd met de barmhartigheid en dat is een houding, die men als individu tegenover andere individuen aanneemt. In de tweede plaats ging hij zover, dat ook de ernstigste gevallen aan beoordeling voor gratie moesten worden onderworpen. Dat heeft niet tot veel geleid, omdat minister Donker terecht het beleid heeft omgebogen: hij had er geen behoefte aan politieke delinquenten, wier daden met die van gewone misdadigers op één lijn te stellen waren, anders te behandelen dan die gewone misdadigers. Hij had er geen behoefte aan barmhartigheid te betrachten ten aanzien van moordenaars, verraders en mensenjagers, die vaak vele doden op hun geweten hadden.

623

624

Begrijpelijkerwijze voelde de rechterlijke macht zich door het gevoerde gratiebeleid ernstig gefrustreerd. Dat zou vermoedelijk anders zijn geweest, indien uit een openbare parlementaire discussie de conclusie getrokken was, dat snel en streng recht zowel als terugkeer in de maatschappij beide doelstellingen van de bijzondere rechtspleging waren, waarvan de eerste door de rechter, de tweede door de minister moest worden verwezenlijkt. Nu had de rechterlijke macht het gevoel, dat zij door de regering werd gedesavoueerd en de oud-illegaliteit dat haar inspanning met gevaar voor eigen leven door de regering niet gehonoreerd werd.

Minister Wijers, die de eerste was om het gratiemiddel oneigenlijk te gebruiken door als gratiemotief maatschappelijke feiten te aanvaarden, die de rechter bij de veroordeling zeer wel kende, is zich van het fundamenteel omschakelen van doelstelling vermoedelijk niet duidelijk bewust geweest, evenmin als minister Struycken.

Dat heeft ertoe geleid, dat na 1948 de beide doelstellingen door elkaar liepen en niet duidelijk werden uitgesproken, laat staan duidelijk onderscheiden. En omdat men zich van deze ontwikkeling niet bewust was, heeft men voor de verwezenlijking van de tweede, onbewuste doelstelling het verkeerde middel gekozen: de binnenskamers gratieverlening, in plaats van in alle openbaarheid zich te beraden over de vraag, of men naast het „snel en streng recht” de wederopneming in de maatschappij als doelstelling

zou aanvaarden en volgens welke beginselen dit dan zou moeten geschieden.

Deze onduidelijkheid in het beleid is de oorzaak van de gevoelens van onbehagen, die men ook in huidige publicaties over de bijzondere rechtspleging kan tegenkomen. Men ziet de rechtspleging en constateert, dat de gratieverlening de veroordelingen ontkracht. Enige beperking aan die gratieverlening schijnt er niet te zijn. Door het gebrek aan uitgesproken beginselen omtrent de terugkeer in de maatschappij van de politieke delinquenten, door het gebrek aan openbare discussie en door de onhandige verdediging van het beleid, kon gemakkelijk de indruk worden gevestigd, dat geheimzinnige machinaties de resultaten van de rechtspraak hebben te niet gedaan. Die machinaties worden dan op rekening geschreven van de partij, die in de jaren 1945 tot 1951 het departement van justitie beheerde: de K.V.P.

624

625

Men vergeet dan, dat het parlement de ministers altijd heeft gedekt en dat het Nederlandse volk de terugkeer van de politieke delinquenten, ook van de zware gevallen, zonder problemen heeft aanvaard. De gedachte, dat de niet-criminele politieke delinquenten weer terug in de maatschappij moesten komen, was in 1951 rijp voor discussie. Het ontbreken van die discussie en het binnenskamers toepassen van het gratiemiddel; het gebrek aan het inzicht dat de doelstelling van de bijzondere rechtspleging gewijzigd werd, hebben tot op de huidige dag gevoelens van onbehagen laten voortbestaan. Een openbare discussie zou tot een scherp geformuleerd en misschien van het thans gevoerde afwijkend gratiebeleid hebben kunnen leiden. Zij is door gebrekkig politiek inzicht niet gehouden. Dat maakt de gevoelens van onbehagen, die altijd het gevoel van gebrek aan voldoende inlichtingen zijn, begrijpelijk. Van partijpolitieke machinaties is mij in geen enkele fase van de bijzondere rechtspleging gebleken. De mensen zijn veel minder slecht dan men denkt, maar wel veel dommer.

625

Zaken register

advocaten. Zie raadsman
 afwikkeling kampen. 599-601
 afwikkeling opsporing 598-599
 algemene bekendheid als bewijsmiddel, 367-368
 algemene lastgeving M G.,
 - eerste. 52-55
 - tweede. 59
 - van 10 februari 1945. 73
 - tekst van de laatste als bijlage. 82-84
 ambelijk bevel. 376
 Amersfoort, veroordeling commandant, 497
 arbeidskontrakt, pol. Del. weer op - in overheidsdienst, 595
 arrestaties, 52-86
 arrestaties door B.S., 57-58

 barmhartigheid, 155-158
 Beginselenwet gevangeniswezen, 289
 begrotingen bijzondere rechtspleging, 598
 Beschikking bewaringskampen, 285
 Besluit Buitengewoon Strafrecht, 27-29
 Besluit Buitengewone Rechtspleging, 32
 Besluit op de bijzondere gerechtshoven, 29-30
 Besluit op de bijzondere staat van beleg, 34-39
 Besluit politieke delinquenten, 945, 100, 122
 bevoegdheid berechting Duitse oorlogsmisdadigers 485-4 87
 bevoegdheid tribunalen, 92
 bewakingstroepen van B.S., 56
 bewaring, 38, 106
 Binnenlandse Strijdkrachten, 55-56
 bronnen van onderzoek, 12-16
 buiten bewaking, 294-295
 Buitengewone Raad van Advies, 18, 19, 25, 26, 39
 buitenvervolginstelling, 126-127
 bureau bijzondere jeugdzorg. 80
 bijtjesdag, 23-24
 bijzondere gerechtshoven, reporten. 95
 Bijzondere Raad van Cassatie, instelling, 95
 Bijzonder Gratie-adviesbesluit, 32

 Cassatie, 30 31 - verbeterde regeling van. 272-274

Centraal Tribunaalkantoor, 89
commissie oorlogsmisdrijven, 489
commissie Röling, 562-563, 616

deportatie, 3-4
directoraat generaal voor de bijzondere rechtspleging, instelling van. 129-131
documentatiedienst Haagse politie. 453
doodstraf, 28, hoofdstuk XIV doorslaan van gearresteerden, 445-449
dubbele berechting, 49
duitse druk vrijlating “krijgsgevangenen” 560-561

economische collaboratie, hoofdstuk XI - argumenten verdediging, 419 425

fiat-executie, 42, 479 481

gearresteerden, ten onrechte - , 75-76
geestelijke en sociale verzorging, 166, 291
G.O I.W (Gemeenschap Oud-Illegale Werkers) , 58, 66, 67
Generale synode van de Hervormde Kerk 543
Generalkommissare, niet vervolging van - , 495
Germaanse S.S., 142
gratiebeleid doodstraf, 139, hoofdstuk XVII
Grote Adviescommissie der Illegaliteit, 17,445,446

handvest tribunaal Neurenberg, 485
herziening doodvonnissen, 552-553
Hoge Autoriteit voor het fiat-executie, 90
Hoge Raad der Nederlanden, houding tijdens bezetting, 98-99
hulpverlening aan de vijand, 28-29
illegaliteit en arrestaties, 66-67
inbewaringstelling, zie bewaring
instructie commandanten bewarings- en verblijfskampen, 162-164
instructie tot arrestatie aan B.S., 57 internering, 41
interneringskampen (voorbeelden), 294
Interneringsregeling 1946, 93-94, 288-294
invrijheidstelling
- uit bewaring, 44-45
- krachtens Besluit pol.del. 1945, 124-125
- normen jan. febr. 1946, 136-137

jeugdige delinquenten, 297
joodse zaken (bureau Amsterdamse politie), 453

kampen

- afwikkeling, 599-601
- in beheer bij P.O.D., 168
- incidentele mishandelingen, 178, 206-212
- medische verzorging, 173
- onmenselijk regiem tot uiterlijk 1 jan. 46, 177, 179-202
- onmenselijk regiem na 1 jan. 46, 178, 202-206
- schieten door bewaking, 178, 213-217
- soorten van, 167-168
- vrouwen in kampen, 178, 217-225

kinderen van gedetineerden, 79-81

kolonne Henneicke, 454

kommando Pieters, 454

kranten in kampen, 299-300

Kriegsmarine, 349

rijgsdienst, duitse, 348

landbouw, arbeid gedetineerden in-, 303

Landelijk Comité voor rechtszekerheid, 406, 411

Landelijke ereraad voor de illegaliteit, 447, 448

L.K.P. (Landelijke Knok Ploegen), 55

L.O. (Landelijke organisatie voor hulp aan Onderduikers), 55

Landoorlogreglement, 98, 419, 420, 421, 429

Landwacht Nederland, 350

lekenrechtspraak bij tribunalen, 49, 90, 104, 105

lichte gevallen

- omschrijving, 112, 115
- omschrijving jan. febr. 46, 136-137
- omschrijving 31 juli 46, 151-153
- Mr. Sikkel kent geen, 138

Lippmann, Rosenthal en Co., 477

liquidatie bijzondere rechtspleging, 259, hoofdstuk XIX

meubilair van gedetineerden, 74, 593-594

militair gezag, 36-37, hoofdstuk III passim

minimumnormen behandeling gedetineerden, 290

moffenmeiden, 475

motivering strafmaat, 343

mijnarbeid gedetineerden, 306-309

mijnopruimen, 304-305

nadere voorzieningen bijzondere rechtspleging, Wet-, 259, 267-268

N.S.K.K., 338, 349

Nationale Adviescommissie, 114

Nederlands Beheersinstituut, 79
Nederlandse landwacht, 350
nieuwsvoorziening in kampen, 299-300
noodtoestand, 377
Nota over enkele punten van regerings-beleid, 19,132

- officiëren-fiscaal, 128-129
- onafhankelijkheid
 - van openbaar ministerie, 328
 - van rechters, 325
- ontzetting van rechten, 41, 583-588
- O.D. (Orde Dienst), 55
- overgang bijzondere rechtspleging, Wet- 602-604

politie, zuivering van, 386
P.O.D., 73
P.R.A.. afwikkeling, 598-599
P.R.A.C., oprichting, 399
publieke dienst, Duitse, 348

- raadsman, 105, 274-279
- Raad van State, 42
- R.V.V Raad Van Verzet, 56
- Rechten van de mens, 279-282
- Rechter en voorlopige hechtenis, 268-272
- regiem in mijnkampen, 308
- represailles, 497-498
- richtlijnen voor de gratie van de doodstraf, 568-579
- roken in kampen, 299
- Rijkswerkinrichting, 286

- secretarissen-generaal, berechting van, 363
- S.D. Aussenstellen, leiders veroordeeld, 496
- sociale gevolgen detentie, 580-583
- sociale verzekering gedetineerden. Wet-, 305
- staatloosheid. 588-590
- staatsdienst. Duitse. 348
- staatsnoodrecht. 17
- Staf Militair Gezag, 36
- statistische gegevens, 508-512
- Stichting Toezicht Politieke Delinquenten. 120, 266, 291, 316, 317, 318, 594, 595
- stoottroepen B.S., 56
- strafmaatcassatie, 31

terugkeer, Commissie, 22
 terugwerkende kracht van strafbepalingen, 21-23
 Tnbunaa-besluit, 39-50 - wijziging mei 1945, 94
 tribunalen 42
 - in Zuiden ingesteld, 88-95
 - in Noorden ingesteld, 102-105
 - vervolgingsbeleid bij, 260- 267

 Uitleveringc oorlogsmisdaden, 490
 United Nation War Crimes Commission. 485
 Verbeurdverklaring, 41, 48-49, 585-588
 verdrag van St James, 484
 vereenvoudigde gerechtelijke afdoening, 268
 verlenging bewaring. 122-124
 verlof tot cassatie, 105
 verordening bewarings- en verblijfskampen M G., 162, 285
 vervroegd ontslag uit internering, 293
 vlag, groeten van de - , 301
 voorwaardelijke invrijheidstelling en preventieve detentie, 519-520
 Vrijwilligers Legioen Nederland, 341- 342
 Wach- und Schutsdinst, 338, 349
 Waffen S.S., 341, 342
 wapendragers, 340-351
 wapendragers, jeugdige, 344-346, 523-527
 Westerborg, veroordeling commandant, 497
 wettelijk voorschrift, 374-376

 zelfmoord, in Cellenbarakken, 201
 zuivering, bedrijfsleven, 395

Persoonsregister

mr. P.J.M. Aalberse, 406, 411
Konrad Adenauer, 560
ir. J.W. Albarda, 35, 37, 44, 45
Hendrik Algra, 373
mr. J.R. van Angren, 19, 22, 23, 24, 25, 46, 91, 269
Amo Arlt, 194-201
pater W.H. Arts, 217
prof. mr. F.M. baron van Asbeck, 99, 116
A. Asscher, 331

Jan Baars, 471
mr. W.P. Bakhoven, 328, 329, 493
mr. A.H.P. Ballot, 91, 92, 107
P.J.M. Bauduin, 219-220
dr. L.J.M. Beel, 146, 149, 413, 564
mr. A.C.W. Beerman, 515, 564
mr. A.D. Belinfante, 283
mr. W.G. Belinfante, 94
prof. mr. J.M. van Bemmelen, 47, 73, 77, 99, 112, 116, 118, 119, 124, 186, 227, 233, 247, 543, 566, 582

mr. A.L.M. van Berckel, 96
mr. Th.L. van Berckel, 104
mr. C. Berkhouwer, 128, 515
Bernhard, prins, 24, 56, 70
mr. J.G. de Beus, 32, 45
A.W. Biewinga, 412
Max Blokzijl, 139, 366-368, 370, 371, 517, 557
ir. D.C.C. baron van Boetzelaer, 70, 71, 72
J.J.F. Borghouts (Peter Zuid), 57
prof. mr. dr. S. van Brakel, 99
K. Brants, 166, 187, 189-191, 321
C. Brink, 563
drs. J.R.M. van den Brink, 413
ir. J. van den Broek, 45, 62
mr. L.J. Broersen, 380
P. de Bruin S.J., 242
A.C. de Bruijn, 412
dr. J.J. Bnitel de ia Rivière, 114
Chr. Bührmann, 186, 253

mr. J.A.W. Burger, 2, 35, 37, 43, 44-45, 46, 47, 53, 62, 71, 89, 92, 102, 107,
133, 269, 271, 555, 556, 610

J.G.. Buyvoets 181, 220, 254

mr. J.S. Bijl, 489

dr. J.H. Carp, 465-466, 492

F.C. Christiansen, 496

J.W. Cleijne, 238, 239

prof. dr. D. Cohen, 331

mr. A.J.M. van Dal, 581

ir. M.H. Damme, 416

mr. F.A.J. Deelen, 67, 71, 101, 308

mr. J. van der Does de Willebois, 566

mr. L.A. Donker, 64, 76, 149 241, 242, 245, 313, 490, 495, 518, 540, 544, 549,
550, 551, 553, 555, 559. 560, 561, 562, 563, 564, 566, 617,
620

prof. dr. N.A. Donkersloot, 156

mr. J. Donner, 99, 115, 143, 395, 397, 398, 413

mr. J.W.U. Doornbos, 140, 141

W. Drees, 109, 113

mr. A.A.F. van Dullemen, 406

prof. mr. F.J.F.M. Duynstee, 114, 116, 119, 122, 125, 270, 327, 566

Ans van Dijk, 443, 557

mr. W.J. van Dijk, 57

prof. mr. D. van Eek, 12, 29, 39, 47, 51, 156

B. Eerdmans, 252

mr. L. Eindhoven, 489

prof. mr. Ch. J. Enschedé, 157

Esmé (Van Eeghen), 441

H.W. van Etten, 252

mr. dr. G.H.A. Feher, 99

mr. H.W. Felderhof. 67

J.H. Feldmeijer, 452, 467

F, Fischer, 553

Mr. Dr. A. Fonteijn, 103

Prof. dr. A. de Frou, 447

Aus der Füntten, 53

C. van Geelkerken, 467-469

Dr. R. van Genechten, 201, 228, 466, 467

Prof. mr. S Gerbrandy, 22, 25, 35, 62, 69, 77, 94, 269

dr T. Goedewaagen, 320. 369

jhr. Mr. M.M. van der Goes van Naters, 252, 312
 N. H. de Graaf, 323
 ds. Gravemeijer, 143
 dr. J. van der Grient, 177, 291, 319
 Koos Groen, 13, 125, 229, 230, 231, 255, 256, 354, 390
 jhr. mr. F.A. Groeninx van Zoelen, 490

mr. A.T.J.C. Habermehl, 541
 mr. H. Haga, 95, 527
 mr. S.B.N. Halbertsma, 99
 J.T. van der Ham, 317, 435
 Prof. dr. G.A. van Hamel, 96-97
 Mr. C. Hanegraaf, 254
 Dr. W. Harster, 494
 Ludwig Heinemann, 485
 mr. A. J. Herzberg, 331
 mr. Dr. G. J. van Heuven Goedhart, 45, 62, 63, 69, 71, 72, 88, 89, 90, 91, 94, 269, 447
 Dr. H. M. Hirschfeld, 421, 423
 Dr. J. Hoekstra, 57
 Mr. J. van der Hoeven, 50
 H.J.A. Hofland, 567
 mr. H.B.S. Holla, 67, 90, 92
 mr. F. Hollander, 120
 Jos. Hollmann, 232, 253
 C.A. van der Hooft, 67, 71
 W. Hooghuis, 148
 mr. J.P. Hooykaas, 154, 544
 mr. C.H.J.F. van Houten, 57, 254, 321
 J.J. van Houten, 21, 26
 C.J. Huygen, 469
 dr. G.W.M. Huysmans, 416
 mr. W. Hustinx, 211

mr. J. In 't Veld, 313

mr. Ed. H. s' Jacob, 225
 kardinaal de Jong, 153
 A.M. de Jong, 312, 415
 dr. L. de Jong, 16, 107, 108, 328, 331, 357, 372, 388, 389, 391-392, 434
 mr. T. de Jong Tzn., 104
 prof. mr. J.F. Jonkers, 50
 Albert de Joode (van Waterland), 471
 Juliana, koningin, 1, 555, 556

C.J. Kaptein, 38 2
 A.C.D Kapteijn, 382
 Mr. B.H. Kazemier, 157
 ir. G.A. Kessler, 420
 mr. J.W.B.P. Kickert, 398
 pater J. van Kilsdonk, 318
 prof. mr. I. Kisch, 332
 mr. E.N. van Kleffens, 113, 136
 jhr. G.E. de Kock, 401
 mr. G. Kolff, 539
 mr. H.A.T.M. Kolfshoten, 3, 4, 104,
 109, 119, 120, 122, 129, 131,
 136, 138, 142, 143, 144, 148,
 161, 239, 247, 262, 288, 298,
 310, 312, 321, 547, 544, 547,
 548, 549, 558, 612, 613.
 H. Koot, 56
 Dr. W.L.P.M. de Kort, 298
 Mr. L.G. Kortenhorst, 396, 404,. 406, 408, 411
 Prof. mr. R. Kranenburg, 99
 mr. H. van Krimpen, 277, 406
 mr. G.J. Kronenberg, 104
 mr. H.J. Kruls, 35, 37, 52, 54, 59, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 73, 77, 84, 88,
 107, 111, 113, 119, 122, 141, 165. 181, 251

Willy Lages. 554, 555
 prof. mr. G.E. Langemeijer, 102, 377, 432, 543, 566
 mr. L.W.E.M. Lasonder, 101, 134
 Otto Laun, 560
 ir. W.H. van Leeuwen, 415
 mr. R.A. Levissun, 223
 jhr. ir. O.C.A van Lidth de Jeude, 62
 prof. mr. P. Liefink, 399
 ds. J.W. van der Linde, 165, 291
 mgr. van der Loo, 143
 mr. J . van Loon, 98

mr. J.H. van Maarseveen, 74, 119, 120,
 133, 140, 146, 153, 154, 155, 158,
 161. 236, 239, 258. 259. 260, 263,
 264. 281. 288. 289, 100, 107, 312,
 322, 332, 333, 398, 405, 413 .414,
 416, 427. 431, 474. 475. 490, 517,

519, 521, 527, 529, 533. 544, 547,
 549. 550. 551, 552. 583. 602, 610,
 612, 613, 614, 615, 616. 623
 H.C. van Maasdijk, 469
 S. Mansholt, 135
 M.V.E.H.J.M, graaf de Marchant et d'Ansembourg, 470
 Henry L. Mason, 13, 73
 P.J. Mertens, 232
 jhr. mr. P.G.M. van Meeuwen, 96
 J.P. Meihuizen, 394
 Willem Mengelberg, 590
 Pieter Menten, 334, 602
 ir. Mentrop, 111, 311
 G. Meuleman, 106, 208, 254
 mr. M.P.R. Meuwissen, 92
 Arnold Meijer, 471-472
 E.A.C. Meijlink, 402
 mr. J. Meijnen, 11, 321
 mr. A. Minkenhof, 159, 283
 prof. mr. A.N. Molenaar, 539
 ds. G.H. Moll van Charante, 209, 217, 229, 241, 253, 254, 255, 318
 mr. H. Mulderije, 538, 539, 540. 553, 554, 562, 617, 620
 mr. Th. Muller Massis, 566
 ir. A.A. Mussert, 5, 463-465

 H.P.G.J. van Nahuys, 238
 mr. G. Nauta, 411
 mr. A.J.C.M. Nelissen, 91, 92, 94
 W.F. Neyman, 232
 prof. mr. W.M.E. Noach, 12, 105, 108, 257, 282
 P.A. van Noothoorn, 215, 247, 254, 255

 G.J. van Ojen, 54, 55
 H. Oosterhuis, 412
 mr. dr. Charles van Oppen, 232
 mr. R. van Oppen, 47
 dr. V.M. Oppers, 170
 prof. mr. J.C. van Oven, 78, 99, 105, 564
 ds. J. Overduin, 319, 323
 L.H.M.A. van Overeem-Ziegenhardt, 180
 C.F. Overhoff, 447

 Peter Zuid (J.J.F. Borghouts), 57
 Pius XII, 533
 H. Ploeg jr., 138, 144

prof. mr. W.P.J. Pompe, 13, 20, 23, 99, 156, 244
mr. J. LePoole, 114, 120, 321, 594
W. Pootjes, 20
prof. dr. N.W. Posthumus, 489
mr. R. Prins, 104, 135, 140, 148
mr. dr. Claudius Prinsen, 67

jhr. H.G. Quarles van Ufford, 251
W.P. Quartero, 194
C. Quispel, 470

J.H.J. Raat, 213, 234, 295, 296
E.H. ridder van Rappard, 471
H.A. Rauter, 493
L.A. Rodrigues Lopes, 415, 435
prof. mr. B.V.A. Röling, 535, 616
mr. J.M.C. Romeijn, 401, 432, 433
mr. C.P.M. Romme, 563
prof. mr. dr. M. Rooij, 373
prof. dr. H. van Rooij O.F.M., 115, 447
mr. M.M. Rost van Tonningcn, 201, 467
Paulus de Ruiter, 370
prof. mr. G.M.G.H. Russel, 20, 194, 240
prof. mr. C.F. Rüter, 13
dr. A.L. Rutgers, 90 mr. W. de Rijke, 184, 185
Paul Rijkens, 21, 25

dr. I. Samkalden, 564
jhr. mr. A.M.C. Sandberg, 253
mr. H.W. Sandberg, 159
mr. E.H.W.F. van Schaeck Mathon, 157, 260
J.H. Scheps, 156, 315, 323, 414, 435, 519
dr. ir. W. Schermerhorn, 3, 104, 109, 114, 117, 118, 119, 129, 137, 138, 171, 233,
262, 321, 410, 558
prof. dr. I. Schöffner, 334
prof. mr. P. Scholten, 114
S. Schootstra, 447
dr. mr. O.E. van Schravendijk, 516, 528, 540, 541
prof. mr. JJ. Schrieke, 6, 380, 469
Oberstleutnant von Schrötter, 424
mr. C.W.A. Schürmann, 170, 252
jhr. mr. W.J.Th. Senaris, 62
dr. A. Seyss Inquart, 493
mr. N.J.G. Sikkcl, 3, 101, 134, 136, 138, 139, 142, 145, 263, 267, 308, 309, 331,
345, 346, 533

J. Smallenbroek, 447
 Hetty Smeets, 86,166, 187, 190, 192
 J.J. Snoeck Henkemans, 253, 408
 mr. F.J.H. Snijders, 88, 107, 118,165, 171,183
 mr. E.L.M.H. baron Speyart van Woerden 60-62, 67,70,71,100, 237,238
 G.H. Steeman, 252
 ds. Steenbakker, 181
 mr. D.U. Stikker, 410, 411, 412, 413, 416, 432, 433
 Mr. B.J. Stokvis, 4, 155, 413, 534. 553
 mr. B.W. Stomps, 240
 mr. A.A.M. Stunyen, 529, 530, 531, 532, 533, 538, 553, 562, 564, 612, 616,
 619, 620, 623,. 624
 ds Krijn Strijd, 120

 J van den Tempel, 35, 37, 45
 J Terpstra. 233, 244, 245, 246, 255, 582, 583
 Mr. B.I.A.A. Ter Veer, 103, 130, 134, 140, 145, 153, 154, 171, 299, 308, 413
 C.H. Teschmacher, 420, 422
 mr. J.W.M. des Tornbe, 101
 Klaas Toornstra, 165, 291
 mr. A M. baron van Tuyll van Seroos kerken, 101, 206, 207, 245, 247-249, 489.
 493, 555

 Dr. H.W.van der Vaart Smit, 102, 166, 177, 181, 187, 189, 191, 193, 194, 207,
 209, 210, 214, 218, 219, 222, 223, 228, 234, 235, 240, 241, 242, 245, 246,
 251, 255, 611
 mr. D.J. Veegens, 99
 mr. B.I.A.A. Ter Veer, zie onder T
 mr. J. Verdam, 104
 mr. W. Verkade, 252
 E. Vermeer, 322
 mr. Ewoud Vermeulen, 240
 H Verweij-Jonker, 315, 318, 323
 Prof. dr. J.H.W. Verzijl, 99
 mr. A.J. van Vessem, 470
 F. Vink. 402
 mr. L E. Visser, 98
 mr G. Vixseboxse, 412
 mr. A.J. Vliegthart, 90, 91,92, 93, 94, 104
 dr. N. de Voogd, 170, 179, 253
 Ernst Voorhoeve, 369
 mr. N.A.J. Voorhoeve, 66
 mr F. baron van Voorst tot Voorst, 524
 J.J. (Koos) Vorrink, 166, 170, 208, 252
 A. Vos, 527

Mr. I.A.G. baron de Vos van Steenwijk. 96
Mr. A.I.W. van Vrijberghe de Coningh, 102

H. Waage, 252
A. van der Waals, 442
Mr. J Wedeven, 96
drs. F. Weinreb, 332, 353
mr. W.C. Wendlaar, 142
mr. F.M. Weterouwen van Meeteren, 99, 143
prof. mr. dr. H. Westra, 320
pater J van Wezel, 165, 291
Wilhelmina, koningin, 1, 17, 75, 288, 289, 292, 293, 294, 400, 555, 556, 559
Dr. F. Wimmer, 495
H.G. Winkelman, 420, 422, 423, 424
mr. dr. P.J. Witteman, 534, 563
mr. H.J. Woltjer, 24, 526
mr. J.J. Woltman, 489
H.J. Woudenberg, 469
Jkvr. Mr. C.W.I. Uttewaall van Stoetwegen, 72, 73, 203, 312, 533
Mr. C.R.C. Wijckerheld Bisdom, 283
mr. Th.R.J. Wijers, 96, 241, 243, 244, 271, 513, 514, 521, 523, 526, 527, 528.
529, 602, 612, 616
ds. M.C., van Wijhe, 94, 166, 187, 193, 233

J. Zaatman, 567
mr. J. Zaaijer, 101, 134, 135, 139, 140, 141, 142, 154, 157, 171, 252, 258, 260,
264, 265, 267, 464, 493, 551, 552, 553
mr. H.J. de Zaaijer, 241, 255, 332, 334
mr. A.J. Zondervan, 469

632